

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

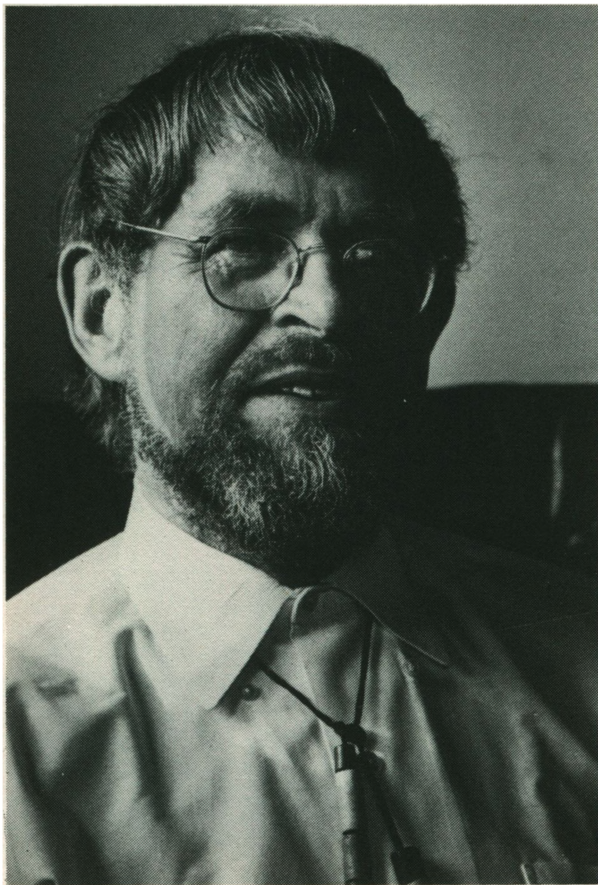
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MIDDELALDER METODE og MEDIER

Festskrift til

NIELS SKYUM-NIELSEN

Nils Skjømme-Nielsen

Middelalder, metode og medier

Festskrift til
Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen
den 17. oktober 1981

Museum Tusulanums Forlag

Redaktion: Karsten Fledelius, Niels Lund, Herluf Nielsen

Fremstilling af sats: Palle Andersen

Omslag, portræt, udførelse af strimmelfotos og noder: Henrik Andreas Hens

Teknisk assistance: Sekretariatet ved Historisk Institut, København

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Copyright: Museum Tusulanums Forlag og forfatterne

ISBN 87 88073 041

Tabula gratulatoria

Kai Aalbæk-Nielsen
København

Henrik Adrian
Måløv

Esben Albrechtsen
Nivå

Gordon Albøge
Holte

Aage Andersen
Roskilde

Dorrit Andersen
Farum

Merete Geert Andersen
Hellerup

Niels Andersen
København

Niels Knud Andersen
Rungtødt Kyst

Per Sveaas Andersen
Oslo

Rolf L. Andersson
Tierp

Jacob Appel
Valby

Per Askbo
Valby

Jes P. Asmussen
København

Jesper Bering Asmussen
Århus

Artur Attman
Göteborg

Povl Bagge
København

Hans Bagger
København

Søren Bald
København

Birthe & Ole Balleby
Brabrand

Knud Banning
Nivå

Ole Barfoed
København

C.C.C. von Barnekow
Kokkedal

Carl Johan Becker
København

Bruno Bedholm
København

Susanne Krogh Bender
København

Kirsten Bendixen
Virum

Gerhard Bendz
Lund

Birgitte Bentzon
Virum

Kirsten Berth
Charlottenlund

Lars Billekop
Valby

Frank A. Birkebæk
Roskilde

Anders Bjerrum
Charlottenlund

Claus Bjørn
Glostrup

Søren Blaxekjær
Valsted

Grethe Authén Blom
Trondheim

Ida Blom
Bergen

Behrte Blom-Hanssen
Virum

Åge Fasmer Blomberg
Morød

Hanne & Axel Bolvig
Humblebæk

Asmund W. Born
Virum

Ivan Boserup
Charlottenlund

Anders Bøgh
Ålborg

Sten Carlsson
Uppsala

Aksel E. Christensen
Birkerød

Arne Søby Christensen
Ølstykke

Bent Christensen
København

Bent Christensen
Vanløse

C.A. Christensen
Vanløse
Merete & Karsten Christensen
København
John Stampe Christensen
Kalundborg
Maria & Erik Christensen
Løgumkloster
Ole H. Christensen
København F.
Peter V. Christensen
Allerød
Rudolf Nyland Christensen
Horsens
Steen Ove Christensen
København
Tommy P. Christensen
København
Torben Christensen
Hørsholm
Kirsten Christiansen
København
Niels A. Christiansen
Roskilde
Niels Finn Christiansen
Vanløse
Knud B. Christoffersen
Frederiksund
K.J. Christophersen
Humblebæk
Sv. Cedergreen Bech
Gentofte
Gunnar Bo Clausen
Gislev
H.P. Clausen
Højbjerg
Göran Dahlbäck
Täby
Merete & Troels Dahlerup
Højbjerg
Nanna & Torben Damsholt
København
K.-E. Danielsen
Rønde
István de Darkó
Brønshøj
Birgitte & Poul Dedenroth-Schou
Bramdrupdam
Henning Dehn-Nielsen
Svogerslev

Lene Demidoff
København
Carsten Due-Nielsen
Klampenborg
Annegrete & Vagn Dybdahl
København
Ólafía Einarsdóttir
Lyngby
Johannes Elgvin
Oslo
Svend Ellehøj
København
Bodil & Povl Eller
Hillerød
Poul Enemark
Højbjerg
Jens Engberg
Århus
Carl Engelsen
Maribo
E. O. Errebo-Knudsen
København
Ole Feldbæk
Charlottenlund
Gillian Fellows Jensen
Karlslunde
Susanne Fibiger-Ive
Vildbjerg
Jørgen Fink
Risskov
Troels Fink
Aabenraa
Karsten Fledelius & Susan Nees
København
Inga Floto
Jyllinge
Bent Frandsen
Sorø
Karl-Erik Frandsen
København
N.H. Frandsen
København
Anders V. Kaare Frederiksen
København
Richard Frederiksen
København
Birgitta Fritz
Stockholm
Franz From
Valby

Finn Gad	Nils Hallan
Gentofte	Trondheim
Hans Erik Gade	Lars Hamre
Slagelse	Oslo
Jarl Gallén	Harriet M. Hansen
Esbo	Bjerringbro
Georg Galster	H.J.E.A. Hansen
Hellerup	Brabrand
Helge Gamrath	Terkel Hansen
Vanløse	Århus
Michael H. Gelting	Torben Hansgaard
Søborg	Ålborg
Carl-Axel Gemzell	Preben Hasselbalch
København	København
Jens Gether	Mikael Havlykke
Farum	København
Hans Torben Gilkær	Bent Havn
Felsted	Vodskov
Svend Gissel	Jonna Strøyer Heefelt
Tåstrup	Viby Sj.
Henrik Glahn	Steffen Heiberg
København	Hillerød
Kristof Glamann	Henning Heilesen
København	Charlottenund
Jan Giete	Vello Helk
Stockholm	Birkerød
Ditte Bentzon Goldschmidt	Knut Helle
København	Bergen
Herbert Graessler	Robert Hellner
Rødovre	Hellerup
Merete & Svend E. Green-Pedersen	Sven Henningsen
Risskov	København
H.V. Gregersen	C.L. Henrichsen
Haderslev	København
John Gudbrandsen	H.A. Hens
København	København
H. Gyller	Klaus Hersaa
København	København
Erik Gøbel	Jens Holmgaard
Hellerup	Viborg
Viggo Haarlov	N.H. Holmqvist-Larsen
København	København
Lars Hastrup	Svend Honoré
Farum	Vanløse
Henrik Halberg	Knud Hornbeck
Farum	Nyborg
Kristian Hald	Stig Hornshøj-Møller
København	Berlin
Ole Halding	Arild Hvidtfeldt
Middelfart	Rude

Ole Hyldtoft & Helle Askgaard	Karsten Friis Johansen
Søborg	Lyngby
Kirsten-Elizabeth Høgsbro	Marianne Johansen
Frederiksberg	Køge
Kai Hørby	Bent Jørgensen
Charlottenlund	Aalborg
Harald Ilse	Bent Jørgensen
Roskilde	Valby
Steiner Imsen	Bent R. Jørgensen
Trondheim	København
Per Ingesman	Carsten Jørgensen
Århus	København
Bodil Ingversen	Erik Jørgensen
Tarm	Birkerød
Henrik M. Jansen	Erik Stig Jørgensen & Grethe Ilse
Gislev	Valby
Kaare E. Janson	Frank Jørgensen
København	Humblebæk
Ole Jellingsø	Helmer Jørgensen
Sønderborg	Nærum
Bernard Eric Jensen	Marie-Louise Jørgensen
Gentofte	København
Frede P. Jensen	Paul Niels Jørgensen
Hellerup	København
Jens-Chr. Jensen	Tage Kaarsted
Valby	Odense
Jens Villiam Jensen	Peter Richardt Kall
Århus	Aabyhøj
Jørgen M. Jensen	Erik Kann
København	Hvidovre
Jørgen Steen Jensen	Allan Karker
København	Mundelstrup
Bent Peter Jeppesen	Søren Kaaspersen
Søborg	København
Hans Jeppesen	Per B. Katz
Løgstør	København
Knud J. V. Jespersen	Hermann Kellenbenz
Tommerup	Erlangen
Finn Jessen	Gunvor Kerkkonen
Kolding	Helsingfors
Jørgen Jessen	Jakob Kieffer-Olsen
Herning	Århus
Søren Jessen	Hans Kirchhoff
Hundested	Espergærde
Thelma Jexlev	Erik Kjersgaard
København	Hellerup
Henning Bech Johansen	Poul Victor Kjærulff
Nakskov	Åbyhøj
H. Friis Johansen	Anders Leegaard Knudsen
Risskov	København

Rigmor Skaarup & Helge Bjerre Knudsen
Brønshøj
Hanne Dahlerup Koch
Århus
John Kousgård Sørensen
Nivå
Karin Kryger
Klampenborg
Karsten Kunov
Nykøbing F.
Erling Ladewig Petersen
Odense
Harald Langberg
København
Ole Lange
Søborg
Jørgen Langgaard Pedersen
Gedvød
Henrik Larsen
København
Sten Rifbjerg Larsen
Birkerød
Niels-Knud Liebgott
København
Jan Liedgren
Bromma
John Lind
Odense
Fritze Lindahl
Gentofte
Helle Linde
København
Poul Lindegård Hjorth
Hørsholm
Elsa Lindhardtzen
Vejle
Thomas Lindkvist
Uppsala
Birte & Jørgen Henrik Lindstrøm
Holte
Bjarne Lodal
København
Johs. Lomholt-Thomsen
København
Niels Lukman
Hellerup
Erik Lund
Fredericia
Erik Lund
Odense

Jette & Niels Lund
Havdrup
Jette Lund-Rasmussen
København
Øivind Lunde
Oslo
Sven Lundkvist
Brunna
Finn Løkkegaard
Værlose
Erik Lönnroth
Göteborg
Bengt Malcus
Kastrup
Rikke Malmros
Århus
Dagfinn Mannsåker
Oslo
Jens Mark
Ishøj
Ingrid Markussen
Birkerød
Eva & Bjørn Matsen
Søborg
Per Maurseth
Oslo
Eva Meldgaard
Værlose
Vibeke & Peter Michelsen
Gentofte
Margit Mogensen
Valby
Ulla & Jesper Mogensen
København
I. K. Moustgaard
Hellerup
Karin Munkholm
København
Knut Mykland
Bergen
Hans-Jørgen Møllegaard
Gl. Vallekilde
Anders Monrad Møller
København
Bent Møller
Kastrup
Anni Møller-Christensen
Århus
Ellen Margrethe Nelth
Roskilde

Claus Nielsen	Laust Wium Olesen
Gørslev	Århus
Claus Tormod Nielsen	Henning Olsen
Hvidovre	Nykøbing M.
Eva Nielsen	Rikke & Olaf Olsen
Aabenraa	Alrø
Eva Trein Nielsen & Torben J. Grunddal	Arne Orloff
Humblebæk	Søborg
Henning Nielsen	Niels Oxenvad
Vissenbjerg	Odense
Herluf Nielsen	Helge Paludan
Charlottenlund	Risskov
Ingrid Nielsen	Ulla & Jakob Pasternak
Århus	København
Ingrid Sylvest Nielsen	Leif Paulsen
København	Silkeborg
Lars Teisner Nielsen	Ellen Pedersen
Frederikshavn	Odense
Thøger Nielsen	Erik Helmer Pedersen
København	Nærum
Poul Fischer Nilsson	Jørgen Vilsgård Pedersen
København	København
Andreas Nissen	Per Erh. Pedersen
København	Hammel
Gunhild & Henrik Nissen	Fin Petersen
Vanløse	Aabenraa
Lars-Arne Norborg	Gunvor Petersen
Lund	Dragør
Päivi & Ilkka Nummela	Niels Petersen
Jyväskylä	Brønshøj
Anders Nordbo	Ole Bjørn Petersen
Skovlunde	Århus
Tore Nyberg	Ole Visti Petersen
Odense	Troense
Jørgen Nybo Rasmussen	Gert Posselt
Birkerød	København
Ebbe Nyborg	Arne Henning Poulsen
København	Hørsholm
Per Nørgart	Bjørn Poulsen
København	København
Georg Nørregård	Carl-Peter Poulsen
København	Holte
Wilhelm Oberlender	Niels Poulsen
Wien	Askeby
Birgitta Odén	Niels Jørgen Poulsen
Lund	København
Oloph Odenius	Olaf Poulsen
Stockholm	Overlåde
Jens E. Olesen	Jørgen Qvistgaard
Aarhus	Nykøbing F.

Jørgen Raasted
 Roskilde
Sven Rask
 København
Per Raslow
 København
Arne Rasmussen
 Lemvig
Ebbe Gert Rasmussen
 Rønne
Edit Rasmussen
 Frederiksberg
Erik Rasmussen
 Malling
Jens H. Rasmussen
 Højbjerg
Mogens Rathsack
 Charlottenlund
Lorenz Rerup
 Roskilde
P.J. Riis & Marie-Louise Buhl
 Valby
Rabia Coumine & Thomas Riis
 København
Sven Riis
 København
Ulf & Jan & Michael Rohde
 Birkerød
Sonja & Georg Rona
 Frederikssund
Jørend Rothenborg
 Lyngby
Mogens Ryberg
 Vodskov
Kaare Rübner Jørgensen
 Frederiksberg
Göran Rystad
 Lund
Erik S. Rønn
 Helsingør
Else Kai Sass
 København
Peter Sawyer & Birgit Strand
 Göteborg
Niels M. Saxtorph
 København
Elisabeth & Ivar Schjørring
 Vordingborg
Klaus Schmidt
 Brønshøj
Niels Schoor
 Herlev
Fritz Schultz
 København
Herman Schück
 Bromma
Thomas Selling
 Bollebygd
Niels P. Storgaard Simonsen
 Vojens
Viggo Sjøqvist
 Virum
Sigvard Skov
 Kolding
Inge & Vagn Skovgaard-Petersen
 Hellerup
Roar Skovmand
 Skodsborg
Fridlev Skrubbeltrang
 Rungsted Kyst
Jens Erik Skydsgaard
 København
Ejvind Slottved
 København
Henning Spure Nielsen
 Aalborg
Poul Steen
 Holte
Axel Steensberg
 Valby
Illa & Niels Steensgaard
 København
Magnús Stefánsson
 Nattland
Ole Stender-Petersen
 Virum
Michael Sterll
 København
Henrik Stevnsborg
 Brønshøj
Hans Stiesdal
 Roskilde
Henrik Strange Hansen
 Hobro
Kerstin Strömberg-Back
 Umeå
Gertrud Købke Sutton & Tage E. Christiansen
 Dragør
Torben Svendrup
 København

Birgit Svendsen
 Hedehusene
Erik H. Swiatek
 Borup
Casper Syskind
 København
Sven Anders Söderpalm
 Staffanstorp
Bente Houby Søndergaard
 Randers
Flemming Glattar Sørensen
 Roskilde
Henning Bønnelykke Sørensen
 Søborg
Peter Sørensen
 Lyngby
Hans Kargaard Thomsen
 Valby
Niels Thomsen & Birgit Nuchel Thomsen
 Klampenborg
Rudi Thomsen
 Århus
Jákup Thorsteinsson
 Tórshavn
Inge-Birgit Thuesen
 Valby
Jens Henrik Tiemroth
 Holte
Torfinn Tobiassen
 Oslo
Leif Tolstrup
 Aalborg
Helge Torm
 Sorø
Rolf Torstendahl
 Knivsta
Christian Tortzen
 Frejlev
Jette Kjærulff Tuxen & Ole Tuxen
 Korsør
Jørgen Tvevad
 Klampenborg
Sven Tägil
 Lund
Allan Tønnesen
 København
Erik Ulsig
 Århus
Marja Vasala-Fleischer
 Charlottenlund
Henrik & Lisbeth Duby Vedel-Smith
 Aarhus
Jens Vellef
 Højbjerg
Mikael Venge
 Korinth
Jesper Vildbrad
 Fåborg
Jens Vindekilde
 København
Susanne Vogt
 København
Nils Vollertsen
 Flensborg
Ebba & Knud Waaben
 Virum
Sture M. Waller
 Lund
Frank Weber
 Århus
Ellen Wedel
 Virum
Jørgen Weibull
 Göteborg
Lis & Jørgen Weise
 Søborg
Sven Welander
 Avanchet-Parc
Viktor Welander
 Lund
Hans-Christian Welling
 Hedehusene
Frantz Wendt
 Hellerup
Morten Westrup
 Hellerup
Nanna Wigø
 Gentofte
Kjeld Winding
 København
Torben Winkler
 Aalborg
Hugo Yrwing
 Lund
Lars Zachariassen
 København
Klaus Zillmer
 Silkeborg
Finn Østenkjær
 Odense

Historiska institutionen vid Åbo Akademi
Aalborg universitetsbibliotek
Aalborg historiske Museum
Aalborghus Statsgymnasium
Historisk Institut, Aarhus Universitet
Lærestolen i Middelalder-arkæologi ved Aarhus Universitet
Universitetsbiblioteket i Bergen
Arnold Busck international boghandel A/S
Danmarks Biblioteksskole
Det danske Sprog- og Litteraturselskab
Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg
Föroya Landsbókasavn
Institut for Historie og Samfundskundskab, Danmarks Lærerhøjskole
Haslev Folkebibliotek
Holbæk Bibliotek
Københavns Rådhusbibliotek
Københavns Universitets Institut for Navneforskning
Københavns Universitet, Historisk Institut
Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie
Lokalhistorisk Afdeling
Historiska institutionen, Lunds universitet
Lunds Universitetsbibliotek
Nationalmuseet, 2. afdeling
Odense Seminarium
Odense Universitetsbibliotek
Historisk institutt, Universitetet i Oslo
Den antikvariske Samling, Ribe
Rigsarkivet, København
Landsarkivet for Sjælland m.m., København
Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg
Rosenkilde og Bagger A/S, København
Selkabet for udgivelse af kilder til dansk historie
Roskilde Universitetsbibliotek
Th. Langs Seminarium
Silkeborg Bibliotek
Slagelse Centralbibliotek
Sorø Akademis Bibliotek
Statsbiblioteket, Århus
Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab
Tønder Statsseminarium
Universitetsbibliotekets 1. afdeling
Historiska Institutionen, Uppsala

Erik Alstrup
København
Bo Elbrønd-Bek
Farum
Klaus Kasper Kofod
København
Michael Linton
Aarhus

Richard Mott
Græsted
Anna K. Nielsen
Dronninglund
Eva Østerberg
Lund

Institut for kirkehistorie, Københavns Universitet

Indhold

<i>Mogens Rathsack</i> : Pave Johs. 19.s privilegium til klostret Cluny fra tiden kort efter 28.3.1027	17
<i>Svend E. Green-Pedersen</i> : De danske cistercienserklostres grundlæggelse og den politiske magtkamp i det 12. århundrede	41
<i>Ólafía Einarsdóttir</i> : Sverrir – præst og konge	67
<i>Axel Bolvig</i> : Statuta capituli Arusiensis	95
<i>Thomas Riis</i> : Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332	115
<i>Erik Ulsig</i> : Landboer og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede	137
<i>Tage E. Christiansen</i> : To gejstlige Typer fra Valdemarstiden	167
<i>Kai Hørby</i> : Arild Huitfeldts benyttelse af <i>Cancellariae veteris episcopalis liber</i>	183
<i>Tore Nyberg</i> : Kvinder og mænd i birgittinerordenen: en middelalderlig tolkning af opgavefordeling og æresfortrin	195
<i>Thelma Jexlev</i> : Lokalhelgener og middelalderlige nordiske brevdateringer	223
<i>Troels Dahlerup</i> : Ukritiske betragtninger over Christiern II's rigsløvgivning	261
<i>E. Ladewig Petersen</i> : Revolution og reaktion december 1522-marts 1523. Et diskussionsbidrag	279
<i>Inge Skovgaard-Petersen</i> : Fra sagn til historie og tilbage igen	297
<i>Jacob Pasternak</i> : Kildekritik og plausibilitet	321
<i>Svend Ellehøj</i> : Manden under vinduet. En ikonografisk undersøgelse	339
<i>Karsten Fledelius</i> : Middelalder på film som propaganda: Sergei Eisensteins Aleksandr Nevskij (1938)	349
<i>Kaare Rübner Jørgensen</i> : Den 9. april i tysk film	397
<i>Per Nørgart</i> : Historisk Instituts 'Filmafdeling' 1965-1980	449
<i>Bibliografi</i> over Niels Skyum-Nielsens trykte arbejder, ved Inger Dübeck	475

Pave Johs. 19.s privilegium til klostret Cluny
fra tiden kort efter 28.3.1027

af

Mogens Rathsack

Johs. 19.s privilegium til Cluny (1) indtager en central plads i nyere fremstillinger baade af Clunys historie og af den ældre pavestols politik. En dybere-gaaende retshistorisk analyse har dog kun fundet sted i begrænset omfang. Efterfølgende analyse og interpretation omfatter en redegørelse for *overleveringen, ægtheden, dateringen og retsindholdet*. Til slut omtales nyere fremstillings *vurdering af privilegiet*.

1. Overleveringen

En original foreligger ikke. Ældste kopi er fra begyndelsen af det 12. aarh. (2). Desuden er teksten overleveret i en afskrift, som er foretaget af franskmænd Lambert de Barive 19.3.1775 (3). Disse to overleveringer er imidlertid ikke identiske. Førstnævnte kopi anfører, at privilegiet er udstedt ob interventum domni invictissimi et pii CONRADI imperatoris augusti etc. Det fremgaar af kopien – som indeholder en yderligere tom plads efter navnet Conradi – at intervenientens navn er indsat senere. Sidstnævnte kopi fra Barives haand indeholder derimod ordet HEINRICI som navn paa den intervenierende kejser. Det fremgaar af Barives afskrift, at han som forlæg har haft en original, og at denne original ligesom kopien fra det 12. aarh. oprindeligt har indeholdt en tom plads til senere indføjelser af intervenientens navn. I marginen skriver Barive nemlig: *ce vuide se trouver également dans l'original*. Efter sin afskrift af privilegiets tekst tilføjer Barive: *Cette bulle sans date d'an née, de mois, ni de jour, sans indication énoncée ny aucun des caractères ou renseignements usités alors qui en indiquent la Date, parait cependant avoir été scellés de trois sceaux, du moins de droite et de gauche subsistent deux doubles lacs de fil Bleu sans reste de sceau*. Barive oplyser endelig, at der endnu i 1775 var vedhæftet en bulle, som Barive har aftegnet, og som indeholdt ordene: *Iohannis papae*. De to overleveringer har saaledes begge oprindeligt indeholdt en tom plads til intervenientens navn, hvilket betyder, at det er uvist, hvilket af de to navne der er det rigtige. I denne forbindelse er den oprindelige original naturligvis ikke mere paalidelig end kopien fra det 12. aarh. M.h.t. de to redaktioners publicering henvises til Santifallers ovf. omtalte fortegnelse over Johs. 19.s diplomer. Alle trykte udgaver indeholder navnet Heinrici og hviler

saaledes paa Barives afskrift.

2. Ægtheden

Spørgsmålet om tekstens ægthed lader sig naturligvis let besvare, naar der henses til, at Barive som forlæg har anvendt en utvivlsom original. Det kan tilføjes, at selve tilstedeværelsen i den nu tabte original af et oprindeligt tomrum til indføjelse af intervenientens navn udelukker, at der kan være tale om et falsum (4). Ganske vist har Jaffé – som kun kendte overleveringen indeholdende navnet Heinrici – ytret tvivl i sin regest nr. 4065. Hans begrundelse er, at dersom Henrik 2. har været intervenient, har der kun været et meget lille tidsrum disponibelt til en intervention. Hermed er aabnet for en drøftelse af tekstens datering.

3. Dateringen

Begge omtalte overleveringer er uden datering. Der er grund til at gentage, at dette ogsaa gælder om Barives forlæg, hvilket betyder, at den originale tekst ikke har været færdigmonteret fra det pavelige kancellis side. Udeladelsen af intervenientens navn er naturligvis et bevis paa samme ufærdige tilstand. Hele den nyere forskning har dateret Johs. 19.s privilegium til 1024, hvilket forudsætter, at Henrik 2. har været intervenient. Johs. 19.s pontifikat begynde indenfor perioden 24.6.-15.7.1024. Henrik 2., der var kejser siden 1014, døde den 13.7.1024 og blev efterfulgt af Konrad 2. I bedste fald har der saaledes kun været et tidsrum paa tre uger til foretagelse af interventionen, hvilket er baggrunden for Jaffés tvivl om tekstens ægthed. Lemarignier, som ogsaa daterer til 1024, argumenterer for denne daterings rigtighed under henvisning til, at det pavelige kancelli netop i omtalte korte periode ikke vidste, hvorvidt Henrik 2. var levende eller død (5). Derfor har kancelliet ladet en plads staa aaben. Argumentationen er dog ikke holdbar: Det pavelige kancelli har naturligvis ikke paa noget tidspunkt været uvidende om identiteten af den intervenerende kejser – hvad enten denne var levende eller død, da privilegiet skulle udstedes. En datering af J. 4065 maa derfor forsøges gennemført ud fra andre synspunkter end Lemarigniers. Man kunne foreslaa, at kancelliet umiddelbart efter Konrad 2.s kroning til kejser – 26.3.1027 – har været uvidende om den nye kejsers ordenstal. Som bekendt tilhørte Konrad 2. et andet dynasti end Konrad 1., som heller ikke blev kejserkronet, hvorfor man ikke kunne vide, hvorvidt Konrad 2. ville benævne sig secundus eller ej. Den extra tomme plads i de to overleveringer – foruden til selve navnet – kunne maaske tyde paa, at denne usikkerhed har været grunden til udeladelsen. Yderligere

Pave Johs. 19.s privilegium til klostret Cluny

kunne henvises til, at Konrad 2.s kancelli ikke selv anvendte et ordenstal i de første kejserlige diplomer efter den 26.3.1027, jfr. DKII 72, 73 og 74 fra tidsrummet 28.3.-31.3.1027. Først hans diplom nr. 75 af 2.4. indeholder ordenstallet *secundus*. Argumentet kan dog ikke tillægges nogen større vægt, eftersom pavelige diplomer langt fra som hovedregel titulerer de tyske kejsere med angivelse af et ordenstal. En række andre argumenter viser imidlertid med ønskelig klarhed, at J. 4065 er udstedt ganske kort tid efter den 28.3.1027. Paa denne dag udstedte Johs. 19. nemlig en slags rundskrivelse til enhver ordo og dignitas vedrørende klostret Clunys retsstatus, jfr. J. 4079. Men denne tekst, som med navns angivelse henviser til forgængernes privilegier til Cluny, indeholder ikke en omtale af J. 4065 fra samme Johs. 19. Denne tavshed er naturligvis meget talende og er et kraftigt argument for en datering af J. 4065 til efter 28.3.1027. Imidlertid er ægtheden af J. 4079 blevet anfægtet af Sackur, der er den ældre cluniacensiske forsknings førende navn. Sackur (6) henviser for det første til, at J. 4079 indholdsmæssigt adskiller sig fra tre samtidige pavebreve til henholdsvis Robert af Frankrig (J. 4081), biskop Gauslenus af Macon (som var Clunys stiftsbiskop) (J. 4082) og ærkebiskop Burchard af Lyon (J. 4083). Alle tre diplomer vedrører Cluny og er udaterede, men bliver med rette af alle forskere dateret til tiden samtidigt med eller umiddelbart efter 28.3.1027. Sackurs opfattelse er imidlertid forkert. Saaledes beklager paven sig i J. 4081 til Robert den fromme over, at visse biskopper havde krænkede pavestolens klostre, fremfor alle Cluny, hvorfor paven opfordrede kongen til at skride ind imod saadanne magtmisbrug. Denne opfordring er i klar overensstemmelse med indholdet af J. 4079, if. hvilket paven beklager – og fremtidigt forbyder – at kirkens biskopper havde exkommunikeret cluniacensiske verdslige og gejstlige personer. J. 4082 har en tilsvarende indholdsmæssig – og svag formel – overensstemmelse med J. 4079. Begge tekster omhandler magtmisbrug i forbindelse med udøvelse af jurisdiktion. J. 4079 indeholder saaledes følgende kernebestemmelse: *Sed si quælibet querimonia episcoporum adversus illos exorta fuerit et aliter finiri non potuerit apostolicæ sedis examini reservetur ut per eius iudicium quod justum est decernatur.* Heroverfor staar følgende tekst i J. 4082: *si vero aliqua competens ratio adversus eum (sc. monasterium Cluniacense) te commovet nostrum iudicium sub quo solo manet confidenter quære etc.* Forbindelsen er sikker. I J. 4083 til ærkebiskop Burchard af Lyon, under hvem biskop Gauslenus af Macon hørte, omtaler Johs. 19. samme tema som i J. 4079: *Sub quæ etiam rogamus ut eidem episcopo (sc. Gauslenus) interdicatis sicut nos litteris nostris facimus consecrationem ordinationem vel aliquod jus in nostro mona-*

sterio quærere etc. – For det andet henviser Sackur til, at J. 4079 i sin oprensning af tidligere pavers privilegier til Cluny omtaler et privilegium fra pave Formosus (891-896), der var pave før Cluny blev grundlagt i 910. Imidlertid har Hessel sandsynliggjort, at der er tale om J. 3499 til klostret Gigny, som blev grundlagt 893 af Berno, som fremdeles blev Clunys første abbed (7). – For det tredje anfører Sackur, at Johs. 19. i J. 4079 ikke anfører privilegier fra paverne Leo 7. og Agapit 2. Argumentet har dog kun ringe vægt. Det samme gælder om privilegier udstedt af en eller flere paver ved navn Benedikt, jfr. ordene i J. 4079: *Benedicto item Benedicto*. Der maa hermed sigtes til Benedikt 5., 6. eller 7., men der er intet privilegium overleveret fra disse paver – bortset fra en uægte tekst af 22.4.978 fra Benedikt 7. til Cluny, jfr. Z. + 565. Teksten fastslaaer Clunys ret til Lérins, som faktisk blev tildelt Cluny i 1022, hvilket sandsynliggør, at teksten – som er overleveret i kopi fra det 11. aarh. – er blevet produceret før dette tidspunkt og dermed fremdeles før Johs. 19.s pontifikat. Det er muligt, at denne tekst er blevet forelagt Johs. 19. Iøvrigt maa der regnes med deperdita. – For det fjerde anfører Sackur, at J. 4079 omtaler et af Sylvester 2. udstedt privilegium, som heller ikke er overleveret. Imidlertid findes overleveret en skrivelse fra denne pave til abbed Odilo fra ca. 1002, jfr. Z. 960, hvorfor det er sandsynligt, at Johs. 19. refererer til denne tekst – eller til et nu tabt privilegium. – Det kan konkluderes, at der ikke kan tillægges de af Sackur imod ægtheden af J. 4079 rejste indvendinger afgørende betydning, hvorfor den maa anses for ægte. Denne konklusion støttes af en diplomatarisk analyse iøvrigt af J. 4079.

Det første argument for en datering af J. 4065 til 1027 er saaledes den i J. 4079 (fra 28.3.1027) indeholdte tavshed om J. 4065. Det forekommer aldeles usandsynligt, at Johs. 19. og hans kancelli skulle have været uvidende om et tre aar tidligere af ham selv udstedt meget omfattende privilegium til Cluny – dersom man med nyere forskning vil datere J. 4065 til 1024 – henholdsvis af anden grund have undladt en omtale af dette privilegium. *Terminus post quem* for J. 4065 maa derfor paa dette grundlag alene ansættes til 28.3.1027. – Som yderligere argumentation for en datering af teksten til 1027 kan henvises til en evident overensstemmelse mellem paa den ene side J. 4065 og paa den anden side J. 4079 og de tre hermed i sammenhæng staaende tekster J. 4081, 4082 og 4083. Et enkelt eksempel er tilstrækkeligt: J. 4079 udtaler saaledes: *Sed si quælibet querimonia episcoporum adversus illos exorta fuerit et aliter finiri non potuerit apostolicæ sedis examini reservetur ut per ejus judicium quod justum est decernatur*. Heroverfor kan citeres fra J. 4065: *Si qua vero competens ratio adversus eos (monachos Cluniacensis*

monasterii) quemquam moverit *et hoc aliter* determinari vel *definiri* nequeverit *judicium apostolicum* quod nulli præjudicium prætere patitur super hoc patienter præstoletur et humiliter requiratur. Ovenfor er omtalt en forbindelse mellem netop denne bestemmelse i J. 4079 og J. 4081, 4082 og 4083. – For det tredje kan henvises til, at Johs. 19. i J. 4079 forbyder bispemagten at exkommunikere og interdicere klostret og dets munke: Prætere pervenit ad nos quod quidam episcoporum temere et sine aliqua rationabili causa consulto pravo excommunicant sibi subjectos non solum sæculares perversa agentes sed et religiosos sobriam et deo placitam vitam ducere cupientes, quod de monachis cluniacensibus omnino fieri prohibemus. Endnu den 28.3.1028 udtaler saaledes Johs. 19. at han forbyder exkommunikation af Clunys munke. Men han henviser ikke til noget privilegium herom. Men netop J. 4065 indeholder som det første overleverede pavelige privilegium til Cluny et saadant forbud: Interdicimus autem sub simili anathematis promulgatione ut isdem locus sub nullius cujuscunque episcopi vel sacerdotis deprimatur interdictionis titulo seu excommunicationis vel anathematis vinculo. Præsensformen og den manglende henvisning til tidligere privilegier indicerer, at J. 4065 er det første pavelige privilegium, der indfører denne bestemmelse. – For det fjerde kan henvises til teksten i J. 4081 fra Johs. 19. til Robert den fromme. I denne skrivelse, der dateres stort set samtidigt med J. 4079 fra 28.3.1027, beklager paven sig som omtalt over bispemagtens magtmisbrug imod Cluny. Paven udtaler dernæst, at han vedlægger Clunys pavelige privilegium: Horum itaque rabiem et tumoris insolentiam a nostris locis et maxime a cluniensi cænobio specialiter et singulariter nobis proprio amovere cupientes, hoc privilegium apostolica auctoritate filio nostro carissimo Odiloni et sibi succedentibus in perpetuum facere volumus: quod vestræ nobilitati idcirco cum his litteris mittimus etc. Santifaller har ment, at der med nævnte privilegium var tale om J. 4079 (8). Denne opfattelse er dog forkert. J. 4079 er slet ikke udstedt til Odilo, men til enhver ordo og dignitas. Derimod er J. 4065 klart adresseret til abbed Odilo, hvorfor det er denne tekst og ikke J. 4079 der menes. Dersom J. 4065 imidlertid maatte dateres til 1024 og ikke til 1027, forekommer det usandsynligt, at Johs. 19. først tre aar senere ville fremsende dette privilegium til den franske konge. Ordene hoc privilegium etc. facere volumus indicerer fremdeles, at privilegiet for ganske nylig er blevet konciperet. – For det femte kan henvises til selve interventionsformularen i J. 4065: ob interventum domni invictissimi et pii imperatoris augusti etc. Vi ved, at Konrad 2. var til stede i Rom i anledning af sin kroning den 26.3.1027. Ligeledes var ogsaa abbed Odilo da i Rom (9). Vi ved fremdeles,

at Henrik 2. ikke var i Rom indenfor perioden 24.6.-13.7.1024, der som omtalt ovf. er det eneste disponible tidsrum for en intervention fra Henrik 2.s side overfor Johs. 19. (10). Heroverfor kunne tænkes indvendt, at Henrik 2. havde fjerninterveneret. En explicit omtale i periodens pavelige tekster af en intervention forudsætter imidlertid, at den intervenerende person selv er til stede i Rom eller hos paven. Dette resultat bygger paa en undersøgelse af samtlige pavelige diplomer indenfor perioden 909-1027 indeholdende en explicit anvendelse af ord som *per* eller *ob interventum* etc. Dersom saadan formulering bruges, er intervenienten til stede. Dersom en herfra afvigende formulering anvendes, er der tale om en intervention *pr. bud* eller *pr. brev*. Jeg henviser til følgende tekster i Zimmermanns regestsamling (11): Z. 69, 110, 128, 134, 144, 215, 216, 302, 304, 334, 418, 435, 454, 455, 459, 476, 489, 495, 500, 571, 588, 590, 607, 664, 670, 683, 716, 754, 755, 812, 822, 823, 825, 826, 832, 870, 874, 886, 958, 1010, 1012, 1023, 1091, 1134, 1186, 1187, 1222 og 1250. I de anførte tekster er intervenientens tilstedeværelse enten sikker eller med en til sikkerhed grænsende sandsynlighed konstaterbar. Følgende kommentar tilføjes: Z. 131: Indeholder næppe direkte intervention, men en anmodning *pr. brev*, jfr. ordene: *deprecatus est* (12). Z. 140 bruger ordene *pro dilectione*, hvilket ikke indeholder en intervention. Z. 229: Interventionsbestemmelsen er efter alt at dømme uægte (13). Z. 245: Fjernintervention, men teksten er ikke som hidtil antaget ægte, men uægte (14). Det samme gælder om Z. 264 (15). Z. 265: Bresslau hævder, at der er tale om en intervention, men en saadan fremgaar ikke af teksten (16). Z. 419: Der er tale om to intervenienter, hvoraf den ene – Otto 1. – er til stede, men næppe den anden, som er hans moder Mathilde. Da teksten imidlertid er særdeles stærkt bearbejdet, maa det anses for sandsynligt, at navnet paa den anden intervenient er tilføjet udenfor pavestolens regie. Z. 462: Der er tale om fjernintervention (eller snarere om en tidsafstand mellem intervenientens tilstedeværelse og diplomets udstedelse paa ca. seks maaneder), men netop interventionsbestemmelsen er uægte (17). Z. 519: Fjernintervention, men explicit angivelse af, at interventionen sker *pr. brev*. Z. 521: Fjernintervention, men teksten er enten aldeles uægte eller stærkt forfalsket. Saaledes henviser den til abbed Wido, som først blev abbed i 981, hvorimod privilegiet daterer sig til 974. Z. 545: Svarer til Z. 519. Z. 549: Fjernintervention, men interventionsbestemmelsen er uægte (18). Z. 572: Fjernintervention, men teksten er imod gældende opfattelse uægte (19). Z. 614: Teksten indeholder en fjerninterventionsbestemmelse. Imidlertid er hele privilegiet imod herskende opfattelse uægte (20). Det samme gælder om Z. 615 (21)

Pave Johs. 19.s privilegium til klostret Cluny

og Z 616 (22). Z. 673: Det er ikke konstaterbart, hvorvidt intervenienten er til stede. Dog er teksten under alle omstændigheder stærkt forfalsket, hvorfor interventionsbestemmelsens ægthed er tvivlsom. Z. 723: Der er klart tale om en fjernintervention, men den paagældende bestemmelse er interpoleret (23). Z. 730 indeholder fremdeles en fjernintervention, men hele teksten er imod herskende opfattelse uægte (24). Det samme gælder om Z. 732 (25). Z. 881: Teksten indeholder sandsynligvis en fjerninterventionsbestemmelse, men denne er efter alt at dømme uægte, fordi intervenienten – Otto 3. – baade omtales som intervenient og som død. Da teksten iøvrigt er udateret, er det ikke muligt at afgøre, hvorvidt Otto 3. tidligere har interverneret, saaledes at der blot skulle være tale om en tidsafstand mellem intervention og diplomudstedelse. Z. 991: Fjernintervention, men Lemarignier har overbevisende argumenteret for, at netop interventionsbestemmelsen er uægte (26).

Fem hver for sig kraftige argumenter taler saaledes for, at J. 4065 maa dateres til tiden kort efter 28.3.1027. Dog maa endnu to af Lemarigniers argumenter for en datering til 1024 omtales (27). Det første argument gaar ud paa, at J. 4065 har foreligget i 1025. I dette aar afholdt en række franske biskopper en synode i byen Anse. Til debat var bl.a., at abbed Odile af Cluny havde ladet en række cluniacensiske munke ordinere af ærkebiskop Burchard af Lyon i stedet for klostrets stiftsbiskop, Gauslenus af Macon. Paa synoden reagerede biskopperne meget kraftigt imod denne handling, som ifølge deres opfattelse var stridende imod kirkens canones, specielt Chalcedonsynodens can. 4. Odilo forsvarede sig ved at henvise til et af pavestolen udstedt privilegium til Cluny: *Surgens itaque domnus Odilo cum suis monachis ostendit privilegium quod habebant a Romana ecclesia, quod eis talem libertatem tribuebat, ut nulli in cuius territorio degebant nec alicui aliquatenus subiacerent episcopo sed quemcumque vellent vel de qualibet regione adducerent episcopum qui faceret ordinationes vel consecrationes in eorum monasterio* (28). Lemarignier hævder, at det omtalte privilegium er J. 4065, som følgelig maa have foreligget i 1025. Det er vel rigtigt, at J. 4065 netop tillader Clunys abbed at henvende sig til en hvilken som helst biskop med henblik paa ordination af klostrets munke. Men ganske den samme bestemmelse er allerede optaget i Gregor 5.s privilegium til Odilo og Cluny fra ultimo april 998, jfr. Z. 826. – Det andet argument gaar ud paa, at Johs. 19. i J. 4079 af 28.3.1027 udtrykkeligt henviser til sit eget privilegium, som følgelig maa være dateret før nævnte dato. Lemarignier citerer følgende stykke fra J. 4079: *a prædecessoribus quoque nostris apostolicæ sedis præsulibus, Formoso, Joanne, Benedicto, item Benedicto, Gregorio, Silvestro, meo etiam non modo*

spirituali patre sed et carnali fratre Benedicto (= Benedikt 8. 1012-1024) multiplicibus privilegiis apostolicae auctoritatis roboratum etc. De fremhævede ord henviser if. Lemarignier til Johs. 19.s eget privilegium = J. 4065. Den rigtige læsning af den citerede tekst medfører dog, at de to ord har relation til Benedikt 8. og ikke til noget som helst privilegium. – Det kan herefter med sikkerhed konkluderes, at J. 4065 fra Johs. 19. til Cluny er udstedt after den 28.3.1027. Paa grund af tekstens samhörighed med J. 4081, 4082 og 4083, som maa dateres til dagene efter 28.3., maa J. 4065 dateres til samme tidsrum.

J. 4065 er saaledes konciperet af det pavelige kancelli i forbindelse med kejserkroningen den 26.3.1027. En sikker terminus post quem er 28.3.1027, da J. 4079 forelaa. Faa dage herefter er J. 4065 udstedt. Forklaringen paa udeladelsen af navnet paa intervenienten – Konrad – og en datering er muligvis følgende: Dateringen er udeladt, fordi navnet paa kejseren er udeladt. Sidstnævnte er udeladt, fordi man ikke i dagene efter kejserkroningen har opnaaet kejserens endelige akcept paa interventionen. I denne forbindelse er det af afgørende betydning, at hele interventionsbestemmelsen og den dertil knyttede tekst iøvrigt som forlæg nøje følger Gregor 5.s privilegium til Cluny fra ultimo 998. Man har derfor i 1027 konciperet J. 4065 efter denne tekst (Z. 826), men har paa grund af tidsnød eller forglemmelse ikke faaet færdigmonteret privilegiet. I den originale redaktion er senere navnet Heinrici indføjet. Men forinden er originalen blevet kopieret, og i denne kopi er navnet Conradi blevet indsat. Der er ikke grund til at antage, at Konrad 2. ikke har ønsket at intervenere til fordel for Cluny. Hans ønske herom fremgaar af J. 4079 fra 28.3.1027. Heri henviser Johs. 19. til bispemagtens indgreb imod Cluny bl.a. i form af exkommunikationer, som derfor forbydes. Dette angreb og dette forbud gennemføres i nærværelse af Konrad 2.: in conventu Romae congregato in praesentia domini Conradi regis domini augusti nuper a deo et nobis in imperium Romani orbis electi etc., hvorpaa følger det samme exkommunikationsforbud som i J. 4065.

4. Retsindholdet

Foruden mere konventionelle bestemmelser, der omfatter en besiddelseskonfirmation, protektion, ret til frit abbedvalg og ret til asyl og begravelser, indeholder J. 4065 følgende fire – usædvanlige – bestemmelser, der i første halvdel af det 13. aarh. fik forfatteren af *Chronicon Albrici monachi Trium Fontium* til at omtale teksten som et "mirabile privilegium" (29): 1) De cluniasensiske munke kunne ordineres til diakon eller præst af en hvilken som helst

Pave Johs. 19.s privilegium til klostret Cluny

biskop. De var i denne henseende ikke henvist til klostrets stiftsbiskop. 2) Den cluniacensiske abbed kunne indsættes i sit embede af en biskop efter frit valg og ikke nødvendigvis kun af stiftsbiskoppen. 3) De cluniacensiske munke (*ipsius loci fratres ubicunque positi*) var ifølge pavelig bestemmelse beskyttet imod ethvert interdikt og enhver exkommunikationsdom fra bispemagtens side. 4) Klostrets værneting i gejstlige sager blev placeret hos paven i Rom. – De to første bestemmelser fandtes allerede i Gregor 5.s privilegium fra april 998. Disse to bestemmelser udgjorde sammen med tredje bestemmelse et indgreb i stiftsbiskoppens embedskompetence ifølge gældende kanonisk ret og medførte derfor klostrets partielle exemption. Den fjerde bestemmelse er aldeles exceptionel i pavelige klosterprivilegier.

Det var imod første bestemmelse, at biskopperne i Anse i 1025 havde reageret og – som det fremgaar af J. 4079 – endog havde exkommunikeret munke og andre personer tilhørende Cluny. En saadan bestemmelse er dog ikke ukendt i periodens klosterprivilegier. Cluny selv havde som omtalt modtaget dette prærogativ første gang if. Z. 826 fra Gregor 5. fra ultimo april 998. Samtidigt modtog det ligeledes pavelige kloster Montmajour et privilegium, som gav det samme ret, jfr. Z. 833. En række efterfølgende paveprivilegier kan desuden anføres: Z. 873 fra Sylvester 2. til det kejserlige kloster Leno af 19.4.999, Z. 1003 fra Johs. 18. til det pavelige kloster Subiaco af 21.7.1005. Ordination fra pavens side var dog her en alternativ mulighed. Z. 1014 fra Johs. 18. til Fruttuaria af 2.12.1006, Z. 1058, 1059, 1060 og 1061 fra Sergius 4. til de fire spanske klostre Cuxa, Ripoll, Fenouillet og Canigou, som alle er udstedt i november 1011, og Z. 1067 fra Sergius 4. til det pavelige kloster S. Vincenzo ved Voltumo af 26.2.1012, hvis relevante bestemmelse dog er af dubiøs ægthed (30). Sergius 4.s efterfølgere fortsatte denne politik: Z. 1143 fra Benedikt 8. til det pavelige kloster Monte Cassino af 12./13.3.1014 (31), Z. 1160 fra Benedikt 8. til det pavelige kloster Subiaco fra september 1015, Z. 1183 fra Benedikt 8. til det spanske kloster Camprodón, Z. 1184 fra samme pave til det ligeledes spanske kloster Banolas, begge fra 8.1.1017, Z. 1204 fra Benedikt 8. til det før omtalte kejserlige kloster Leno 9.6.1019 og samme paves privilegium Z. 1265 endnu engang til Monte Cassino af 29.6.-1.7.1023. Paa denne baggrund kan det med sikkerhed konkluderes, at det omtalte prærogativ i J. 4065 er udtryk for en generel kurial klosterpolitik overfor fortrinsvis pavelige og spanske klostre.

Privilegiets anden bestemmelse er retten til at lade klostrets valgte abbed blive indsat i sit embede af en hvilken som helst biskop. Denne ret blev allerede tildelt Cluny if. Z. 826 fra 998. Det helt samtidige privilegium Z. 833

fra Gregor 5. til det pavelige kloster Montmajour i Arlesstiftet indeholder samme bestemmelse, som iøvrigt – med faa mulige undtagelser – er exceptionel i pavelige klosterprivilegier fra 10. og første halvdel af det 11. aarh. Baggrunden for Montmajours prærogativ var af lokal karakter. I slutningen af 997 – eller faa maaneder før Gregor 5.s privilegium blev udstedt – henvendte konventet i Montmajour sig til paven og meddelte denne – der stod som øverste ejer af klostret – at munkene efter deres abbeds død havde valgt biskop Riculf af Fréjus til ny abbed. Da denne havde vægret sig, var udsendinge fra konventet rejst til Rom. I mellemtiden havde en munk fra klostret S. Gilles – der ogsaa var paveligt – usurperet abbedværdigheden i Montmajour og havde modtaget sin konsekration eller indsættelse fra klostrets stiftsbiskop i Arles. Konventet udbad sig derfor pavens hjælp: Biskoppen af Arles skulle af paven irettesættes for sin ulovlige indsættelse af en ny abbed, kirkeprovinsens andre biskopper skulle opfordres til at retablere den lovmæssige status for klostret og skulle indsætte den lovligt valgte abbed, Riculf af Fréjus, ligesom konventet udbad sig et paveligt privilegium til bekræftelse af klostrets rettigheder (32). Resultatet blev Gregor 5.s privilegium Z. 833 fra slutningen af april 998. Paa samme tidspunkt var abbed Odilo fra det ligeledes pavelige kloster Cluny i Rom for bl.a. at udbede sig et privilegium til sit kloster. Montmajour og Cluny opnaaede samtidigt hver sit pavelige privilegium fra Gregor 5. Begge modtog som omtalt ret til at vælge en biskop til foretagelse af ordinationer af munkene. Bestemmelsen er formuleret paa samme maade i de to privilegier. Det samme gælder bestemmelsen om retten for abbeden til at lade sig indsætte af en biskop efter konventets valg. Det er paa denne baggrund en plausibel formodning, at Clunys usædvanlige prærogativ if. Z. 826 blot er et plagiat af tilsvarende bestemmelse i Z. 833, som givetvis skylder lokale forhold sin tilblivelse.

Beslægtede, men mindre vidtrækkende bestemmelser findes dog i en række samtidige pavelige klosterprivilegier: Z. 825 fra Gregor 5. til det pavelige kloster Reichenau fra april 998. Her skal abbeden indsættes af paven selv. Z. 907 fra Sylvester 2. til det pavelige kloster S. Gennaro i Capolona ved Arezzo fra maj 1000 har samme indhold. Beslægtede antisimonistiske bestemmelser findes fremdeles i Z. 823 fra Gregor 5. til det pavelige kloster Lorsch fra april 998: Dersom stiftsbiskoppen forlanger penge for sin indsættelse af abbeden, skal denne indsættes enten af paven eller af en biskop efter eget valg. Samme antisimonistiske bestemmelse findes i Sylvester 2.s og Johs. 18.s privilegier til det spanske kloster S. Cugat del Vallés fra henholdsvis 2.12. 1002 og november 1007, jfr. Z. 969 og 1025. I begge tekster kunne abbeden

Pave Johs. 19.s privilegium til klostret Cluny

frit vælge en hvilken som helst anden biskop end sin stiftsbiskop. Ganske identisk med de to omtalte bestemmelser i Z. 826 til Cluny og Z. 833 til Montmajour er Z. 1067 fra Sergius 4. til det pavelige kloster S. Vincenzo ved Voltorno af 26.2.1012, men netop den paagældende bestemmelse i Z. 1067 er suspekt (33). Endelig tildelte Benedikt 8. if. Z. 1204 af 9.6.1019 det kejserlige kloster Leno ret til at faa abbeden indsat af paven. Det kan dog til slut tilføjes, at klostret S. Giusto di Susa i sit grundlæggelsesdiplom af 9.7.1029 indeholder en oplysning, hvorefter Johs. 19. har tildelt klostret et privilegium, if. hvilket abbeden frit kunne vælge en biskop til sin konsekration (34). Oplysningen er muligvis ægte. I hvert fald indeholder det nærmest efterfølgende privilegium fra Viktor 2. af 27.2.1057 samme bestemmelse (35). Tre andre privilegietekster indeholder tilsvarende bestemmelse, men de maa alle anses for uægte (35). Paa denne baggrund kan det konkluderes, at bestemmelsen om ret til frit at vælge en biskop til indsættelse af klostrets abbed i sin strenge formulering er særdeles usædvanlig. Forklaringen er sandsynligvis, at abbeden uden denne indsættelse fra sin stiftsbiskops side stod ganske anderledes frit i henseende til den loyalitet og lydighed, som en abbed normalt skyldte sin stiftsbiskop. For Montmajours vedkommende er reglen utvivlsomt optaget i Gregor 5.s privilegium paa grund af exceptionelle lokale forhold. Det er som sagt sandsynligt, at Clunys privilegium blot har plagieret denne tekst.

Den tredje bestemmelse i J. 4065 forbyder bispemagten at exkommunikere og interdicerer munkene og klostret. Baggrunden var klart lokale forhold. Det fremgaar af J. 4079 af 28.3.1027, at bispemagten havde exkommunikeret visse munke og verdslige personer under klostret Cluny. Johs. 19. forbød denne praksis if. samme diplom og gentog sit forbud i J. 4065 faa dage senere. Tilsvarende bestemmelse findes i et faatal samtidige klosterprivilegier: Z. 991 fra Johs. 19. til S. Florent-les-Saumur fra april 1004. Dog er teksten stærkt suspekt og i det mindste interpoleret (37). Derimod gennemførte med sikkerhed Sergius 4. tilsvarende forbud i tre privilegier til de spanske klostre Cuxa, Ripoll og Arles-sur-Tech, jfr. Z. 1058, 1059 og 1062. Alle tre er udstedt i november 1011. Sidstnævnte kloster var pavelig ejendom. De tre privilegier ophævede ydermere munkenes synodalpligt, hvilket ikke er tilfældet for J. 4065. Muligvis kan ogsaa Z. 1067 fra Sergius 4. til det pavelige kloster S. Vincenzo ved Voltorno af 26.2.1012 anføres, men overleveringen er upaalidelig (38). Dernæst kan henvises til Z. 1143 fra Benedikt 8. til det pavelige kloster Monte Cassino af 12.-13.3.1014, men ogsaa denne tekst er meget upaalideligt overleveret (39). Teksten gentages af samme pave if. Z. 1265 af

29.6.-1.7.1023. Derimod er vi paa sikker grund m.h.t. Benedikt 8.s privilegium til det spanske kloster Camprodón af 8.1.1017, eftersom teksten er overleveret som original, jfr. Z. 1183. Der er ganske vist ikke tale om et forbud imod excommunication, men om en beslægtet bestemmelse, der forbyder interdikt, og som desuden ophæver synodalpligten. Man da modtageren af Z. 1183 – abbed Bonifilius – samme dag til klostret Banolas modtog et identisk privilegium, jfr. Z. 1184, som alene afviger fra Z. 1183 ved i den relevante bestemmelse at tilføje det latinske ord "vel", hvilket medfører, at kun Z. 1184 formulerer et forbud imod excommunication af abbeden – hvilket forbud turde omfatte klostrets munke – forekommer det næsten sikkert, at koncipisten, som er den samme i begge tekster, har tilsigtet at give Z. 1183 samme indhold som Z. 1184. – Det kan paa denne baggrund konkluderes, at bestemmelsen i J. 4065 om forbud imod excommunication ingenlunde er exceptionel i periodens pavelige klosterprivilegier. Det er iøvrigt af betydelig relevans at konstatere, at bestemmelsen ikke blev gentaget i Clunys to efterfølgende pavelige privilegier fra Leo 9. og Viktor 2., jfr. J. 4169 og 4336. Først Stefan 9. genindførte bestemmelsen i sit privilegium til Cluny af 6.3. 1058, jfr. J. 4385.

Den fjerde bestemmelse i J. 4065 lyder: *si qua vero competens ratio adversus eos (ipsius loci fratres) quemquam moverit et hoc aliter determinari vel definiri nequiverit iudicium apostolorum quod nulli præiudicium prætendere patitur super hoc patienter præstoletur et humiliter requiratur.* Efter ordenes paalydende værdi fastslaar paven, at Clunys fremtidige værneting skal være den pavelige domstol i Rom. Dog maa bestemmelsens rækkevidde reduceres til gejstlige søgmaal. Dette fremgaar dels af J. 4079, som alene omtaler *querimonia episcoporum*, og dels af J. 4082, hvori Johs. 19. udtaler sig paa samme maade til biskoppen af Macon. Men selv med dette reducerede indhold er bestemmelsen enestaaende, men er ikke blevet vurderet som saadan af forskningen. Baggrunden for denne værnetingsregel er klart lokale forhold i Maconomraadet. Indenfor de tre første aartier af det 11. aarh. transformeredes den grevelige domstol, den lokale *mallus*, fra at være en offentlig til at være en privat domstol paa linie med andre feudale domstole. Biskoppen af Macon – Clunys stiftsbiskop – som hidtil havde været associeret med greven i den offentlige domsudøvelse, etablerede i det opstaaede juridiske vakuum sin egen domstol, som i begyndelsen af det 11. aarh. *de facto* var omraadets officielle domstol (40), og som fik en betydelig søgning. Under disse forhold var det naturligt, at Odilo søgte støtte hos Johs. 19. og Konrad 2. Den i medfør af J. 4079 – og i selve J. 4065 – opnaaede frihed for ex-

kommunikation kunne if. periodens uorganiserede jurisdiktion og usystematiske jurisprudens, if. hvilken det var vanskeligt at drage en skarp demarkationslinie mellem biskoppens retsudøvelse qua biskop og qua almindelig dommer paa omraadets lokale domstol, blive stort set udhulet, dersom den ordinerede gejstlighed kunne sagsøge Cluny paa samme biskops egen domstol. Derfor blev klostrets værneting i gejstlige sager overflyttet til den pavelige domstol, som var fortrolig med at dømme i sager af meget blandet karakter (41). Denne værnetingsbestemmelse maa opfattes som komplementær i forhold til bestemmelsen om forbud imod exkommunikation. Det er da ogsaa betegnende, at værnetingsbestemmelsen ligesom exkommunikationsforbudet ikke blev optaget i de to efterfølgende pavelige privilegier, men først i Stefan 9.s privilegium, som ogsaa genoptog exkommunikationsforbudet.

De omtalte fire bestemmelser i J. 4065 staar i hvert fald for de tre bestemmelers vedkommende i en ret snæver indbyrdes forbindelse. Bestemmelsen om ret til at vælge en biskop til foretagelse af ordinationer overfor klostrets munke, som skulle optages i verdensegejstligheden, er udtryk for en almindelig kurial praksis overfor især pavelige og spanske klostre i perioden. Imod denne bestemmelse reagerede bispemagten og truede med eller gennemførte exkommunikation af klostrets munke. Følgelig intervererede pavestolen til støtte for sit eget klostres hævdvundne libertas, der saavel rettede sig imod gejstligheden som det verdslige aristokrati, og gennemførte et forbud imod exkommunikation. Som følge af meget specielle forhold i Maconomraadet suppleredes dette forbud med den ekstraordinære bestemmelse om klostrets værneting. M.h.t. den fjerde bestemmelse, hvorefter abbeden kunne indsættes af enhver biskop, kan denne med en vis sandsynlighed opfattes som en pendant til samme bestemmelse i Z 833 til Montmajour, der fremdeles opnaaede dette usædvanlige prærogativ paa grund af ekstraordinære forhold i forbindelse med valget og indsættelsen af en ny abbed.

5. Nyere fremstillingers vurdering af privilegiet

Som eksponent for Clunys (partielle) exemption har J. 4065 indtaget en central stilling i nyere forsknings omtale af Cluny og den pavelige politik før og under investiturstriden. En række forfattere hævder saaledes, at der er en snæver forbindelse mellem paa den ene side Clunys exemption i særdeleshed og den pavelige exemptionspolitik i almindelighed og paa den anden side den gregorianske reform og den ledsagende investiturstrid, som fortsatte i højmiddelalderen i kampen mellem pavestolen og det tyske kejserdømme, og som mundede ud i sidstnævntes opløsning, som fremdeles afgørende ændrede

Centraleuropas historie fra middelalderen frem til nyeste tid. Franskmanden Lemarignier har i to afhandlinger fra 1950 og 1957 leveret et fundament for denne opfattelse, hvori J. 4065 indgaar som et meget vigtigt element (42). Italieneren Violante har i en afhandling fra 1960 tilsluttet sig Lemarigniers these om den pavelige exemptionspolitik's afgørende betydning (43), som i akcentueret formulering f.s.v. angaar betydningen af J. 4065 fremtræder i den af englænderen Cowdrey i 1970 publicerede bog om Cluny og den gregorianske reform (44). Endelig har tyskeren H. Jakobs i sin recension fra 1975 af denne bog stort set konfirmeret synspunktet om en kausalforbindelse mellem Cluny og den gregorianske reformbevægelse (45). Da grundlaget for denne opfattelse i hvert fald i nyere og nyeste tid især synes at være Lemarigniers første afhandling, skal det af Lemarignier anvendte kildemateriale og de paa grundlag heraf opstillede theser kort omtales (med henv. til hans første afh.).

If. Lemarignier har den gregorianske reform en af sine væsentlige forudsætninger i den pavelige klosterexemptionspolitik i perioden 590-ca. 1050 (s. 289). Clunys exemption (som Lemarignier daterer vekslende, men i hovedsagen til 1024-1027) betyder, at Cluny paa dette tidspunkt organiserede sig som en orden (s. 322), og at der mellem Cluny og en række andre eximerede klostre paa den ene side og pavestolen paa den anden side eksisterede en alliance, som sidstnævnte baade kunne og faktisk ogsaa udnyttede efter behov (s. 327), og som i sidste instans var en *conditio sine qua non* for den gregorianske reforms eksistens (s. 333). – Lemarigniers materiale omfatter 31 pavelige privilegier (s. 293-332). Herfra maa dog for det første undtages tekster, som af forskningen nu anses for uægte eller meget suspekter: Z. 157 fra Stefan 8. til ærkebiskoppen af Bourges vedrørende klostret Déols (46), Z. + 438 fra Johs. 13. til Meissen af 2.1.968 (47), Z. 777 fra Gregor 5. til abbed Abbo af Fleury (48), Z. + 1104 fra Benedikt 8. til S. Bénigne i Dijon af 1.12.1012 (49), Z. + 1176 fra Benedikt 8. til Montserrat af 16.12.1016 (50) og Z. 1178 fra Benedikt 8. til hertug Richard af Normandiet – herunder klostret Fécamp – af 25.12.1016. Sidstnævnte tekst er særdeles suspekt og blev af Jaffé anset for uægte, jfr. J. + 4015. Dens formulering afviger fra kurial praksis, dens datering er særdeles mangelfuld, og Lemarigniers henvisning til dateringen af den uægte Z. + 1104 hjælper ikke, ligesom den paastaade analogi mellem Z. 1178 og Richards (originale) diplom til Fécamp af 30.5.1005 (51), hvori henvises til Clunys *consuetudo* og *libertas*, er af liden gavn, eftersom de to teksters retsindhold ikke dækker hinanden. Z. 1178 indeholder som sin hovedbestanddel et exkommunikationsforbud, som imidlertid

Pave Johs. 19.s privilegium til klosteret Cluny

slet ikke findes i Richards diplom. Som omtalt opnaaede Cluny først frihed for exkommunikation i 1027. – For det andet maa fragaa de tekster, som fordi de følger Liber Diurnus 77 eller 32 af Lemarignier med urette anses for at medføre exemption: J. 2017 fra Honorius 1. til Bobbio af 11.6.628, J. 2293 fra Zacharias til Fulda fra november 731, J. 2331 (i sin ægte kerne) fra Stefan 2. til S. Denis af 26.2.757, Z. 171 fra Marinus 2. til Fulda af 27.3.:942, Z. 334 fra Leo 8. til Montmajour, Z. 437 fra Johs. 13. til Hersfeld af 2.1.968, Z. 1237 fra Benedikt 8. til S. Sofia i Benevent. Disse syv tekster medfører ikke exemption, men protektion. De omtalte klostre er alle pavelige bortset fra Bobbio (52). Hertil maa føjes følgende tekster, der heller ikke medfører exemption: J. 4172 fra Leo 9. til Stavelot-Malmédy af 3.9.1049, J. 4177 fra Leo 9. til S. Remigius i Rheims af 5.10.1049 og J. 4213 til det pavelige kloster Vézelay af 27.4.1050. Der fragaar saaledes seks uægte/suspekterede tekster, syv, som følger Liber Diurnus 77/32, men som ikke derfor medfører exemption, og tre tekster, som heller ikke indeholder exemption.

Tilbage staar Lemarigniers resterende 15 klosterprivilegier: J. 2717 fra Nikolaj 1. til Corbie af 28.4.853. Teksten medfører appelret til paven. Denne appelret konfirmeres if. J. 4212 fra Leo 9. af 18.4.1050. J. 2952 fra Hadrian 2. til det pavelige kloster S. Maria i Bagno di Romagna af 13.11.872. Teksten bestemmer, at paven skal konsekre abbeden. Z. 826 fra Gregor 5. til det pavelige kloster Cluny fra ultimo april 998, hvis retsindhold som omtalt fastslaar, at abbeden kan konsekres af enhver biskop, og at klostrets munke kan ordineres af en biskop efter frit valg. J. 4065 fra Johs. 19. til Cluny fra tiden kort efter 28.3.1027 – nærværende tekst – der desuden indeholder et forbud imod exkommunikation. J. 4169 fra Leo 9. til Cluny af 10.6.1049 er identisk med Z. 826. Z. 1014 fra Johs. 18. til Fruttuaria af 1.12.1006 bestemmer, at klosteret frit kan vælge en ordinerende biskop. Z. 1143 fra Benedikt 8. til det pavelige kloster Monte Cassino af 12./13.1014 (53). Teksten bestemmer, at klosteret frit kan vælge en ordinerende biskop, og at ingen biskop maa exkommunikere munkene eller kræve deltagelse i synoder. Af problematisk ægthed er fremdeles to efterfølgende privilegier af næsten identisk retsindhold til Monte Cassino: Z. 1265 fra Benedikt 8. af 29.6./1.7.1023 og J. 4111 fra Benedikt 9. af 1.7.1038. Z. 1183 og Z. 1184 fra Benedikt 8. til de to spanske klostre Camprodón og Banolas af 8.1.1017 er som omtalt sandsynligvis identiske og medfører stort set en total exemption. Z. 1204 fra Benedikt 8. til det kejserlige kloster Leno af 9.6.1019 bestemmer, at abbeden skal konsekres af paven, og at abbedens værneting skal være enten pavens eller kejserens domstol. J. 4170 til det pavelige kloster Fulda af 13.6.1049 fast-

slaar, at abbeden skal konsekres af paven, som tillige er den eneste, der kan dømme abbeden i kriminalsager. J. 4367 fra Viktor 2. til S. Bertin af 13.5. 1057 tildeler appelret til paven.

Hermed er Lemarigniers bevismateriale udtømt. Disse 15 tekster fordeler sig indenfor perioden 863-1057 paa fire pavelige klostre (S. Maria i Bagno, Cluny, Fulda og Monte Cassino) og seks ikke pavelige (Corbie, Fruttuaria, Camprodón, Banolas, Leno og S. Bertin). Tidligere relevante eksempler er ikke nævnt. Kun to tekster medfører en stort set total exemption: Z. 1183 og 1184 til de to spanske klostre Camprodón og Banolas. Disse totaleximerede spanske klostres antal lader sig iøvrigt væsentligt forøge. De andre privilegier medfører en partiel exemption, som ofte er af indbyrdes varierende indhold og rækkevidde, hvilket gør det betænkeligt at henføre samtlige tekster under en fællesnævner – in casu exemption, som en senere kanoniskretlig jurisprudens havde de allerstørste vanskeligheder med at definere (54). Ofte synes der at være tale om en udbygning af de paagældende klostres status som pavelig ejendom. Undertiden er en overordnet kurial politik konstaterbar, men andre gange har lokale forhold været afgørende, f.eks. Cluny og Montmajour. Givetvis har de exceptionelt vidtgaaende privilegier til spanske klostre deres forudsætninger i særlige politiske og militære forhold i Nordspanien i 10. og 11. aarh. M.h.t. den specielle these, at Cluny efter 1027 konstituerede en orden henviser Lemarignier til ordene i exkommunikationsforbudet i J. 4065: *ipsius loci fratres ubicunque positi* (55). Men fordi klostrets munke paa grund af Clunys vidtstrakte domæner ofte var udstationeret paa andre steder end i hovedklostret og følgelig skulle have del i samme protektion, som exkommunikationsforbudet i J. 4065 tildelte hovedklostrets munke, er der ikke nogen som helst grund til at antage eksistensen af en egentlig orden. Det maa dernæst erindres, at Clunys to efterfølgende paveprivilegier udelader exkommunikationsforbudet, hvilket ud fra Lemarigniers præmisser maa betyde, at herefter ophørte en cluniacensisk orden. M.h.t. den postulerede alliance mellem de eximerede klostre og pavestolen er to eksempler, som jeg har et førstehaands kendskab til, tilstrækkelige: Fulda og Cluny. Begge var pavelige klostre. Fulda var tillige som følge af et condominium mellem pavestolen og den tyske kongemagt saakaldt rigskloster. Det er imidlertid ikke muligt at argumentere for, at Fulda under investiturstriden udgjorde en allieret partner for pavestolen. Bortset fra et par uægte pavelige tekster, hvis vidnesbyrd i det højeste indicerer, at Fulda søgte at haandhæve en forbindelse med pavestolen (56), er der ikke overleveret et eneste kildeudsagn om relationen mellem de to parter indenfor perioden 1066-1122 (57). – M.h.t.

Pave Johs. 19.s privilegium til klosteret Cluny

Cluny kan det med sikkerhed konstateres, at det 11. aarhundredes to cluniacensiske abbeder, Odilo og Hugo, var mænd, som forankrede i det senkarolingiske samfunds tradition i høj grad havde forstaaelse for den tyske konge- og kejsermagts traditionelle krav og rettigheder. Rent bortset fra at Odilo kategorisk nægtede at adlyde pave Johs. 19., som ca. 1031 i forstaaelse med en række franske biskopper ønskede Odilo indsat som ærkebiskop af Lyon (58), tilraadede han i 1046 kejser Henrik 3. at afsætte pave Gregor 6., hvilket ikke kan tages til indtægt for en opfattelse af Odilo som allieret med pavestolen (59), men derimod som tilhænger af et tysk quasi-teokratisk kejserdømme i karolingisk tradition. Da dernæst striden mellem samme kejsermagt og pavestolen brød ud i aaben konflikt under investiturstriden, var abbed Hugo ikke at finde blandt pavestolens allierede. Han var neutral og var netop derfor i stand til at fungere som mægler mellem Henrik 4. og Gregor 7. (60). – Det kan konkluderes, at Lemarignier paa det foreliggende grundlag ikke har kunnet argumentere overbevisende for sin primære these, hvorefter der er en forbindelse – af kausal karakter – mellem pavelig klosterexemption og Gregorianisme. Hermed være ikke sagt, at der ikke er en saadan sammenhæng. Dette spørgsmaal er blot ikke definitivt besvaret.

Den af Cowdrey hævdede these indeholder i sin tilspidsede formulering en paastand om, at J. 4065 fra Johs. 19. indebar, at Cluny herefter var det af pavestolen mest begunstigede kloster (61). If. Cowdrey var Cluny paa grund af sin exceptionelle status if. J. 4065 i besiddelse af en libertas Romana, som var komplementær i forhold til pavestolens krav om at styre kirken (62). Denne vurdering er næppe rigtig. For det første beror den paa et mangelfuldt kendskab til periodens hele pavelige klosterprivilegiepolitik. En række spanske klostre var som omtalt i besiddelse af større exemption end Cluny. Endvidere undlader Cowdrey at omtale, at Clunys privilegium fra Johs. 19. for sine to mest vidtrækkende bestemmelsers vedkommende – forbudet imod excommunication og bestemmelsen om værneting – i mindre grad maa opfattes som symptomatisk for en pavelig privilegiepolitik og i højere grad maa vurderes som et resultat af en ad hoc løsning paa grund af specielle forhold i Maconomraadet i begyndelsen af det 11. aarh.. Endelig overser Cowdrey, at excommunicationsforbudet (og bestemmelsen om værneting, hvis eksistens og betydning han helt forbigaar), som Cowdrey opfatter som det afgørende element i Clunys exemption og libertas if. J. 4065 fra 1027, og som er den eneste nye bestemmelse (sammen med værnetingsbestemmelsen) i dette privilegium i forhold til Z. 826 fra Gregor 5. til Cluny, ikke blev optaget af Leo 9. og Viktor 2. i deres to privilegier fra henholdsvis 1049 og 1055, men først 31

aar senere i 1058 af Stefan 9., hvilket naturligvis understreger rigtigheden af netop anførte andet argument imod Cowdreys interpretation.

Spørgsmaalet om forudsætningerne for Gregorianismen og investiturstriden – som er historiske fænomener, der kaster deres skygge helt frem til moderne tid – afventer fortsat sin endelige besvarelse. En helt nødvendig forudsætning for denne fascinerende og krævende forskningsopgaves løsning er en analyse og interpretation af pavestolens diplomer. Dette gælder ikke blot om den periode, hvis diplommateriale Lemarignier uden overbevisende resultater har forsøgt at analysere, men ogsaa – og maaske især – om reformpavernes egen privilegielovgivning, som den hidtidige forskning uvist af hvilken grund stort set har ladet henligge urørt. Det maa undersøges, hvorledes pavestolens politik har udviklet sig overfor bispe- og klostermagt, og det maa defineres, paa hvilken maade reformpavestolens privilegielovgivning afviger – om overhovedet – fra en tidligere periodes privilegier, blandt hvilke J. 4065 fra Johs. 19. til Cluny fra tiden kort efter 28.3.1027 spiller en markant rolle, men ingenlunde en hovedrolle.

Pave Johs. 19.s privilegium til klostret Cluny

Noter

- 1) J. 4065. J. = Jaffés Regesta Pontificum Romanorum, I-II, 1865/1956. Samtlige citater af cluniacenske pavelige tekster er citeret fra Bullarium sacri ordinis Cluniacensis, Lyon, 1680.
- 2) Santifaller: Chronologisches Verzeichnis der Urkunden Papst Johanns XIX. i: Römische Historische Mitteilungen, 1956/57, 1, s. 42, nr. 18. Herefter omtalt som Santifaller. Jeg har anvendt fotokopi af kopien, jfr. Bibl. Nat. Nouvelle acc. lat. 2262, s. 20.
- 3) Bibl. Nat. Dipl. t. XVII, fol. 186: Du Grand Trésor de l'abbaye de Cluny etc. Fotokopi er anvendt. Jfr. supplerende Analecta iuris pontificii, 10, Rom, 1869, s. 323, nr. 16 og Bernard & Bruel: Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny, IV, Paris, 1894 ff., s. 8 med note 1.
- 4) Jfr. Lemarignier: L'exemption monastique et les origines de la réforme grégorienne, som er publiceret i samleværket À Cluny, 1950, s. 288-340. Jfr. specielt s. 321, note 2 vedr. ægthedsspørgsmaalet.
- 5) Lemarignier op. cit. s. 321, note 3.
- 6) Die Cluniacenser, II, 1894/1965, s. 192, note 5.
- 7) Hessel: Cluny und Macon, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1901, s. 520, note 1.
- 8) Santifaller s. 57, nr. 46.
- 9) Bresslau: Jahrbücher des deutschen Reichs unter Konrad II., I, 1879/1967, s. 147.
- 10) Böhmer-Graff: Die Regesten des Kaiserreiches unter Heinrich II., 1971, nr. 2061 a-2063a.
- 11) H. Zimmermann: Papstregesten 911-1024, 1969. Z. = det paagældende nummer i regestsamlingen.
- 12) Bresslau: Urkundenlehre, II, 1931/1968, s. 196, note 2.
- 13) Rathsack: Fuldaforfalskningerne, 1980, s. 585 ff.
- 14) Rathsack op. cit. s. 595 f.
- 15) Rathsack loc. cit.
- 16) Bresslau op. cit. II, s. 197, note 2.
- 17) Rathsack op. cit. s. 267 f.
- 18) Jfr. kommentar ad Z. 549.
- 19) Rathsack op. cit. s. 624 ff.
- 20) Rathsack op. cit. s. 611 ff.
- 21) Rathsack op. cit. s. 621 f.
- 22) Rathsack op. cit. s. 627 ff.
- 23) Rathsack op. cit. s. 274.
- 24) Rathsack op. cit. s. 636 ff.
- 25) Rathsack op. cit. s. 631 ff.
- 26) Lemarignier: Étude sur les privilèges d'exemption et de juridiction ecclésiastique des abbayes normandes depuis les origines jusqu'en 1140, 1937, s. 105 med note 75.
- 27) Lemarignier: L'exemption monastique etc., s. 321, note 3 og s. 325 med note 1.
- 28) Mansi: Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, 19, 1759 ff., s. 423 f.
- 29) Santifaller s. 42 f.
- 30) Jfr. ndf. note 33.
- 31) Jfr. dog om tekstens upaalidelighed kommentar ad Z. 1143, Kehr: Italia Pontificia, VIII, 1961, s. 132, nr. 56 samt ndf. note 39.
- 32) Jfr. Z. 808 med henv.
- 33) Overlevering i Chronicon Volturnense fra 12. aarh., jfr. efterfølgende tekster: Z. + 99 fra Stefan 7. anfører, at abbeden skal indsættes af paven, men teksten er uægte. Z. 178 fra Marinus 2. er ægte, men forfalsket, og indeholder ikke nærværende bestemmelse. Z. + 308 fra Johs. 12. er uægte og indeholder iøvrigt ikke

bestemmelsen. Z. 605 fra Benedikt 7. anses for ægte, omend interpoleret, men indeholder heller ikke bestemmelsen, som fremdeles ikke findes i efterfølgende privilegier fra Nikolaj 2., jfr. J. 4396, og Paschalis 2., jfr. Italia Pontificia, VIII, s. 252, nr. 23. Z. 1067 er saaledes den eneste tekst i hele serien, som indeholder omtalte bestemmelse, som sandsynligvis maa anses for uægte.

- 34) Santifaller, s. 64, nr. 60 og Italia Pontificia, VI, 2, 1961, s. 118, nr. 1.
- 35) Italia Pontificia, VI, 2, s. 118, nr. 2.
- 36) Z. 494 fra Johs. 13. til S. Martino ved Pavia af 20.4.972 er uægte og har anvendt Z. 499 som forlæg. Z. 499 fra samme pave til S. Salvatore ved Pavia er ægte, men netop den her omhandlede bestemmelse er interpoleret, jfr. om begge tekster Rathsack op. cit. s. 635. Endelig er Z. 732 fra Johs. 15. til Selz uægte, jfr. Rathsack op. cit. s. 631 ff.
- 37) Jfr. kommentar ad Z. 991.
- 38) Jfr. Chronicon Voltornense fra 12. aarh. Samme bestemmelse – overalt i samme overlevering – findes i den uægte J. + 2320, den uægte J. + 2552, den uægte Z. + 99, den interpolerede/forfalskede Z. 178 (som Kehr og Zimmermann anser for ægte, jfr. kommentar ad Z. 178), den uægte Z. + 308 og den interpolerede/forfalskede Z. 605 (som Kehr og Zimmermann fremdeles anser for ægte). Ogsaa Z. 1067 er selv interpoleret, jfr. Italia Pontificia, VIII, s. 250, nr. 15. Dernæst i J. 4396 fra Nikolaj 2. Endelig indeholdes bestemmelsen i Paschalis 2.s privilegium af 20.4.1117 i anden overlevering, jfr. Italia Pontificia, VIII, s. 252, nr. 23.
- 39) Af den notoriske falskner Petrus Diaconus. Jfr. iøvrigt Lemarignier: L'exemption monastique etc., s. 329, note 6, hvor han med rette anser Monte Cassino – teksterne i Italia Pontificia, VIII, s. 125 ff., nr. 33, 37, 41, 42, 44, 49, 51, 53, 54, som Kehr anser for ægte, for at være saa suspekte, at han ikke vil inddrage dem i sin fremstilling.
- 40) DUBY: Recherches sur l'évolution des institutions judiciaires pendant le xe et le xie siècle dans le sud de la Bourgogne, Le Moyen Age, 1946. Publiceret i DUBY: Hommes et structures du moyen age, Paris, 1973, s. 7 ff. Oversat til engelsk: The Chivalrous Society, London, 1977, s. 15 ff. Jfr. især Hommes et structures etc. s. 14 ff.
- 41) Jfr. f.eks. Z. 769, 984, 1024, 1151, 1162 og 1231 fra perioden 996-1021.
- 42) Lemarignier: L'exemption monastique etc., 1950, og samme: Structures monastiques et structures politiques dans la France de la fin du xe et des debuts du xie siècle, Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1957, s. 357 ff.
- 43) C. Violante: Il monachesimo Cluniacense di fronte al modo politico ed ecclesiastico (secoli x e xi), oversat til tysk i: Cluny, Darmstadt, 1975, s. 141 ff.
- 44) H.E.J. Cowdrey: The Cluniacs and the Gregorian Reform, Oxford, 1970, især s. 22-43.
- 45) H. Jakobs: Die Cluniacenser und das Papsttum im 10. und 11. Jahrhundert, Francia, 1974/1975, s. 643 ff.
- 46) Jfr. Rathsack op. cit. s. 582 ff.
- 47) Jfr. kommentar ad Z. + 438.
- 48) Jfr. Rathsack op. cit. s. 248 ff.
- 49) Jfr. kommentar ad Z. + 1104.
- 50) Jfr. kommentar ad Z. + 1176.
- 51) Publ. af Haskins: Norman Institutions, 1960, s. 253 f.
- 52) Jfr. Rathsack op. cit. s. 21 ff.
- 53) Af dubiøs ægthed, jfr. ovf. note 39.
- 54) Jfr. f.eks. Alexander 3.s forsøg, som er anført i Corpus Juris Canonici, Friedberg,

Pave Johs. 19.s privilegium til klostret Cluny

II, 1959, s. 851.

55) S. 322, note 2.

56) Jfr. Rathsack op. cit. s. 455.

57) Rathsack loc. cit.

58) Jfr. Santifaller nr. 67.

59) Jfr. Rathsack op. cit. s. 325 ff. og Odilos brevttekst i Neues Archiv etc., 24, 1899, s. 734 f.

60) Jfr. Tellenbach (udg.): Neue Forschungen über Cluny und die Cluniacenser, Freiburg, 1959, s. 366, 406 f. og 418. Jfr. endv. Caspar: Das Register Gregors VII., I, Berlin, 1965, IV, 12 og Migne: Patrologia latina, bind 159, s. 903 f. samt Epistolae Heinrici IV, nr. 31, 37, 38, 40 og 41 publiceret i: Quellen zur Geschichte Kaiser Heinrichs IV., Darmstadt, 1963.

61) Cowdrey op. cit. s. 43.

62) Cowdrey loc. cit.

Das Privilegium von Papst Johs. XIX. an das Kloster Cluny aus der Zeit kurz nach dem 28.3.1027

Das Privilegium von Johs. XIX. an Cluny = J. 4065 nimmt in neueren Darstellungen zur Geschichte von Cluny und der Politik des älteren Papststuhls einen wichtigen Platz ein. – Die beste Überlieferung ist eine Kopie aus dem 12. Jahrhundert, die auf einem Original beruht. Doch ist der Name des zugunsten von Cluny beim Papst intervenierenden deutschen Kaisers nach der Ausstellung der originalen Redaktion eingesetzt worden. Die erwähnte Kopie enthält den Namen Heinrich (II.), während andere Überlieferungen den Namen Konrad (II.) haben. Die Echtheit ist schon allein durch den Hinweis auf die in dem jetzt verlorenen Original festgestellte Lücke indiskutabel. Die Datierung ist dagegen problematisch. Es läßt sich jedoch nachweisen, daß der Text kurz nach dem 28.3.1027 ausgestellt wurde: 1) J. 4079 von Johs. XIX. (der Text ist mit Sicherheit echt) vom 28.3.1027 über Cluny sagt nichts über J. 4065, das schon allein deshalb wahrscheinlich nach dem 28.3.1027 anzusetzen ist, 2) Zwischen J. 4065 einerseits und J. 4079 sowie drei damit inhaltlich und zeitlich zusammenhängenden päpstlichen Texten andererseits, nämlich J. 4081, 4082 und 4083, besteht eine deutliche Übereinstimmung. 3) J. 4079 verbietet der Bischofsmacht die Exkommunikation. J. 4065 enthält ein solches Verbot, J. 4079 verweist aber gerade nicht darauf. 4) J. 4065 enthält eine Interventionsbestimmung. Wir wissen, daß Konrad II., der am 28.3.1027 zum Kaiser gekrönt wurde, sich Ende März 1027 in Rom aufhielt. Wir wissen außerdem, daß Heinrich II. in der Zeit zwischen dem 24.6. und dem 15.7.1024, dem einzigen Zeitraum, der ihm für eine Intervention bei Johs. XIX. zur Verfügung stand, nicht in Rom war. Des weiteren ergibt eine Durchsicht sämtlicher Papsttexte aus der Zeit 909-1027, daß die explizite Erwähnung einer Intervention die Anwesenheit der intervenierenden Person voraussetzt. Die sogenannte Fernintervention kommt in den Papsttexten dieses Zeitraums nicht vor. Auf dieser Grundlage und in Widerlegung von Lemaigniers und Santifallers Datierung von J. 4065 auf 1024 muß J. 4065 mit Sicherheit auf die Zeit kurz nach dem 28.3.1027 angesetzt werden.

Der Rechtsinhalt besteht insbesondere aus folgenden Bestimmungen: 1) Die cluniazensischen Mönche konnten von einem Bischof ihrer eigenen Wahl zum Diakon oder Priester ordiniert werden. 2) Der cluniazensische Abt konnte von einem Bischof seiner eigenen Wahl in sein Amt eingesetzt werden. 3) Die cluniazensischen Mönche waren vor Exkommunikation und Interdikt geschützt. 4) Der Gerichtsstand für geistliche Angelegenheiten wurde zum Papst nach Rom verlegt. Das erste, eine partielle Exemption bildende Prärogativ ist Ausdruck einer generellen kurialen Klosterpolitik, vor allem gegenüber päpstlichen und spanischen Klöstern. Das zweite Prärogativ, das ebenfalls die Zuständigkeit des Diözesanbischofs für Cluny einschränkte, ist in den päpstlichen Klosterprivilegien dieser Zeit sehr selten. Die gleiche Bestimmung war Cluny laut Z. 826 jedoch bereits im Jahre 998 mitgeteilt worden. Das laut Z. 833 genau zur gleichen Zeit an das ebenfalls päpstliche Kloster Montmajour vergebene Privilegium enthält jedoch die gleiche Bestimmung, die ihre Entstehung ganz sicher rein lokalen Verhältnissen verdankt. Deshalb ist es eine plausible Vermutung, daß die Bestimmung laut Z. 826 nur ein Plagiat von Z. 833 darstellt. Die dritte Hauptbestimmung in J. 4065 ist deutlich durch lokale Verhältnisse begründet und findet sich im übrigen in einigen wenigen päpstlichen Klosterprivilegien aus der gleichen Zeit. Die vierte und letzte Bestimmung scheint in ihrer Reichweite und Bedeutung von der Forschung bisher nicht verstanden worden zu sein. Sie ist überaus

Zusammenfassung

außergewöhnlich, muß aber wiederum vor dem Hintergrund der ungewöhnlichen Verhältnisse der Maçondiözese, zu der Cluny gehörte, erklärt werden. Entscheidend war, daß das örtliche Grafschaftsgericht innerhalb der ersten drei Jahrzehnte des 11. Jahrhunderts in ein privates Gericht umgewandelt wurde. Danach war das Gericht des Bischofs von Maçon das einzig offizielle des ganzen Gebiets, was Clunys auf den bereits erwähnten Prerogativen beruhende Exemtion teilweise aushöhlte. Folglich wurde Clunys Gerichtsstand für geistliche Angelegenheiten nach Rom verlegt.

Neuere und neueste Forschung, vertreten vor allem durch J.-F. Lemarignier und nach ihm H.E.J. Cowdrey, hat J. 4065 teils als einen Grundstein der päpstlichen Klosterexemtionspolitik aufgefaßt, teils behauptet, daß sich einerseits zwischen der Exemtion der Klöster im allgemeinen und Clunys Exemtion im besonderen und andererseits der Gregorianischen Reform und dem sie begleitenden Investiturstreit eine Kausalbeziehung nachweisen lasse. Es läßt sich jedoch nachweisen, daß Lemarigniers Material zum großen Teil überhaupt keine päpstlichen Exemtionsprivilegien einschließt, wie er behauptet, und daß Cowdrey die Bedeutung von J. 4065 überschätzt, dessen Exemtionsinhalt beispielsweise von päpstlichen Klosterprivilegien an spanische Klöster übertroffen wird und dessen Rechtsinhalt im übrigen primär als eine ad hoc-Lösung aufgrund von speziellen Verhältnissen im Gebiet von Maçon zu Beginn des 11. Jahrhunderts aufzufassen ist. Beispielsweise wurden das Exkommunikationsverbot und die Bestimmung über den Gerichtsstand in zwei darauffolgenden päpstlichen Privilegien ausgelassen und erst im Jahre 1058 erneuert.

De danske cistercienserklostres grundlæggelse og den politiske magtkamp i det 12. årh.★

af

Svend E. Green-Pedersen

Indledning

Fra midten af 1140'erne til midten af 1190'erne grundlagdes 10 af de 11 danske cistercienserklostre foruden to vendiske datterklostre. De danske cistercienserklostres fundationsperiode faldt senere end de franske og engelske klostres, men før de nordtyske klostres (1). Vigtigt er det, at de danske cistercienserklostre (ligesom de svenske) var grundlagt fra Frankrig og ikke fra Tyskland. De norske cistercienserklostre var derimod grundlagt fra England (2).

Det er almindeligt at fremhæve cistercienserne som et gregoriansk reformparti med stor indflydelse på europæisk politik under investiturstridens genoptagelse i det 12. årh. De opfattes ofte som en international styrke bag paven, og deres betydning for Alexander III under hans kamp mod Frederik Barbarossa nævnes ofte (3). Denne opfattelse passer som hånd i handske til Lauritz Weibulls, Hal Kochs, John Danstrups og Jørgen Quistgaard Hansens mere eller mindre eksplicit formulerede tese om et særligt cistercienserparti i Danmark bag ærkebisp Eskil og vendt mod kongen. Om den politiske kamp i Danmark i det 12. årh. skriver Lauritz Weibull: "... kampen stod inte mellan olika släkter, utan mellan olika, stora och ledande idéer i stat och kyrka. På ena sidan ärkebiskop Eskil, på den andra, frånsett kungarna, en lång räkka: ärkebiskop Ascar ... Riko av Roskilde, Elias av Ribe, Absalon ... kampen för kyrkans frihet blev under dem såsom aldrig förr en kamp mellan 'sacerdotium och regnum', kyrka och stat i deras ställning til varandra. I denna kamp stod Eskil som muren kring Israels hus, tänkande universalt ... helt på augustinsk-gregoriansk grund. Under de andra sviktade denna grund. De hade ett annat och trängre fädernesland: Danmark. Det var män, som gick på ackord med kungamagten. I historien hyllade de sig till den linje, som förde direkt bakåt från Valdemar I, dessa orättfärdiga härskare, som Erik Emune, Erik Ejegod, Knut den helige var för Eskil ... de ... förödmjukade sig och sitt land inför Fredrik Barbarossa och trotsade St Petri primat i striderna kring Alexander III." (4) Weibull vurderer Eskil meget højt: "Man skulle kunna kalla Eskil den förste européen på nordisk mark". Ligeledes fremhæves Eskil flere gange som centralfiguren bag klostervæsenets indførelse i Danmark. Hovedkilden synes at være Herberts "Liber Miraculorum", der

bl.a. indeholder en "biografi" af Eskil, skrevet i Clairvaux i slutningen af 1170'erne, mens han var munk dér. I "biografien", der bygger på oplysninger fra Eskil selv, omtales en vision, denne havde under en sygdom i sine studieår. Visionen tydedes således, at han skulle grundlægge 5 klostre af forskellig orden. Bag beretningen ligger sikkert kendskabet til Eskils faktiske virksomhed for cistercienserne, præmonstratenserne, benediktinerne, kateuserne og johannitterne i Danmark (5). Derimod vurderer Weibull ikke mændene omkring Valdemar I: Absalon, Sune Ebbesen og Esbern Snare, højt; "en spansk falang" og "regeringskamarillan" kaldes de (6).

Hal Koch malede i "Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder" sit billede af Eskil med Weibulls pensel. Men pennestrøgene var mindre skarpe; partidelingen er dog den samme som hos Weibull. Eskil kæmper for kirken frihed mod den stærke kongemagt. "Om man vil kalde Eskil Gregorianer og den danske Kirke i Valdemars sidste tid gregoriansk, er dog noget af en Skønssag. Det er i hvert fald en Gregorianisme, der er stærkt afpasset efter danske Forhold". Eskils betydning for klostergrundlæggelserne og hans tilknytning til det såkaldte cistercienserparti fremhæves, men også Valdemar I.s indsats nævnes i denne forbindelse (7). Danstrup opererer ligeledes i artiklen: "Træk af den politiske kamp 1131-82" med et cistercienserparti omkring Eskil. Grundlæggelse af cistercienserklostre ses således enten som et træk fra Eskils parti eller som en imødekommelse til dette (8). Quistgaard Hansens billede af forholdet mellem stat og kirke i Danmark minder om Hal Kochs; dog er modsætningen her modificeret yderligere i forhold til Weibull. Cistercienserordenens betydning understreges lidt mere end hos Koch. Valdemar I.s holdning under det oktavianske skisma opfattes som en udenrigspolitisk nødvendighed, og det hævdes, at Absalon spillede en formidlende rolle mellem Valdemar I og ærkebisp Eskil og hans cisterciensere (9).

Interessant er det imidlertid, at Niels Skyum-Nielsen allerede i en artikel fra begyndelsen af 1950'erne om de ældste privilegier for præmonstratenserklosteret i Vä overbevisende argumenterede for betydningen af Valdemar I.s donationer. I sin problemstilling lader Skyum-Nielsen sig – modsat Weibull – ikke styre af Eskil-"biografien". Skyums problemstilling er videreført af Curt Wallin i en undersøgelse om Eskil som klosterstifter. Det vises, at Valdemar I ligesom i Vä har givet præmonstratenserklosteret i Tommarp dets egentlige økonomiske grundlag. Men Eskil gav en mindre økonomisk støtte, bl.a. ærkebispetiende. Ved grundlæggelsen af benediktinerklosteret i Næstved og præmonstratenserklostrene i Öved og Vä har Eskil spillet en lignende rolle (10). Den der imidlertid først har rejst alvorlig tvivl om Eskils påståede rolle

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

ved de danske cistercienserklostres grundlæggelse er Kai Hørby (11).

Som en eximeret munkeorden var cistercienserne udtaget stiftsbispeperes jurisdiktion, og ordenen skulle principielt fungere som én organisme (på tværs af lande og lokale bispedømmer) ledet af generalkapitlet og faderabbederne og med snæver tilknytning til pavestolen. Hensigten med denne artikel er at undersøge, hvormår og af hvem de danske cistercienserklostre er grundlagt. Ved at sammenligne især diplomernes oplysninger om klostergrundlæggelserne med Eskil-traditionen skulle det være muligt at få et indtryk af cistercienserens placering i kirke og samfund i det 12. årh.s Danmark. Dernæst skulle det være muligt at bedømme, om der fandt en politisk magtkamp sted mellem et pavetro cistercienserparti omkring Eskil og et mere nationalt orienteret parti omkring kongen.

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

Det ældste danske cistercienserkloster, Herrevad i Skåne, er et datterkloster af Citeaux. Lauritz Weibull hævder, at det er Eskil, der har grundlagt det, og skriver, at det grundlagdes "så vitt man kan se, år 1144, väl samtidigt med de båda, säkerligen icke utan Eskils bistånd tillkomna svenska klostren Alvastra och Nydala." (12) Weibull nævner i en note, at det er vanskeligt at fastsætte et cistercienserklosters grundlæggelsestidspunkt, idet de middelalderlige lister, som ordenen selv udarbejdede er lavet efter vekslende principper (13). Listerne er behandlet af Otto Grillnberger, der mener, at de er udarbejdet efter 3 forskellige principper: 1. Kronologiske lister over ordenens klostre; på generalkapitlet skulle abbederne nemlig sidde efter klostrenes alder. 2. Genealogiske lister over klostrene så man viste, hvilke abbeder der som faderabbeder skulle visitere andre klostre. 3. Skattelister over klostrene med angivelse af bidrag til generalkapitlet (14). Få af de lister, vi kender i dag, er ældre end det 13. årh. Da der i begyndelsen af det 13. årh. synes at have været uorden i de lister, som kantoren i Citeaux førte, besluttede generalkapitlet at der skulle skaffes ny oplysninger og laves ny lister (15). Ifl. Grillnberger regnedes et klostres alder fra det tidspunkt, da "conventus formatus" (en abbed + 12 brødre) med de for den liturgiske tjeneste nødvendige bøger på festlig vis blev ført ind i tilstrækkeligt udstyrede bygninger. Ved beregningen af alderen kom derimod bl.a. grundlæggelsesbrevet, klosteranlæggets begyndelse, tidspunktet for munkekoloniens udsendelse fra moderklosteret, klosterets flytning eller nybesættelse *ikke* i betragtning. Endelig gjaldt enhver klostergrundlæggelse efter 1152 ifl. Grillnberger som ikke eksisterende, så længe den var "sine maiori consilio" (16). Denne højere approbation kunne efter Grillnberger gives af

paven, generalkapitlet, dets befuldmægtigede stedfortræder eller generalabbeden. Ved benyttelse af listerne over cistercienserklostrene er der yderligere den vanskelighed, at nogle af dem lader året begynde med 25. marts (Mariæ bebudelse), den såkaldte annunciationsstil. Grillnberger har udgivet lister, der har årsberetningen fra 1. januar (17). Disse omfatter dog ikke alle danske klostre. En anden kildegruppe med mange oplysninger om de danske cistercienserklostres grundlæggelse er årsbøgerne. Men som påpeget af Ellen Jørgensen bygger disse netop på lister af forannævnte art fra cistercienserordenen (18). Årsbogsforfatterne har imidlertid ikke altid forstået de principper, som disse lister var ført efter: Øm Kloster startede med udsendelse af et konvent fra Vitskøl i 1165; men først 1172 kom munkene til Øm. Efter ordenens principper var det grundlagt 1165, og herefter skulle abbeden placeres på generalkapitlet. Som det senere skal vises, får flere årsbogsforfattere imidlertid dette til, at konventet blev udsendt fra Vitskøl til Øm i 1165. For mange danske cistercienserklostre er det derfor kun muligt at angive et omtrentligt grundlæggelsesår.

Ligesom Lauritz Weibull hævder Edw. Ortved og Vilh. Lorenzen, at Eskil grundlagde Herrevad Kloster. Som kilde anfører Ortved cisterciensrelitteratur fra det 17. årh., der er påvirket af en ordenstradition om Eskil svarende til den forannævnte fra Herberts mirakelbog (19). Mens Ortved hævder at Eskils gods alene dannede det økonomiske fundament for Herrevad, skriver Lorenzen, at dette suppleredes med gods fra visse fornemme folk (20). Ud over Ortved bygger Lorenzen på en afskrift af inskriptioner i den nu nedrevne klosterkirke. En af inskriptionerne oplyser, at munkekoret blev rejst 1513. Dette år må derfor også være terminus post quem for oplysningerne om klosterets grundlæggelse. Kilden siger derfor kun noget om, hvilken tradition man i det 16. årh. havde om grundlæggelsen. Vi har meget få kilder om Herrevad kloster. Efter Skyum-Nielsens undersøgelse må et bevaret pergamentsfragment formodentlig anses for at stamme fra et kongediplom for Herrevad fra 1200-1250 (21). Interessant er det imidlertid, at Esbern Snare nævnes i en afskrift af klosterets nekrologium (22); ifl. Lauritz Weibull hørte han jo ikke ligefrem til kredsen omkring Eskil og cistercienserne. Ingen af de samtidige danske kilder fortæller, hvem der grundlagde Herrevad Kloster. I den del af Ømbogen, der er skrevet 1207, hedder det, at Eskil førte et konvent ud fra Citeaux og et andet fra Clairvaux og grundlagde (fundavit) to klostre, Herrevad og Esum (23). Heraf kan man ikke slutte, at Eskil alene skabte det økonomiske grundlag for Herrevad. Thi, som det ses af det følgende, gjorde han ikke dette for Esum. Men det udelukker dog heller ikke, at Eskil har

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

bidraget økonomisk ved Herrevads grundlæggelse. Vi må blot nøjes med at konstatere, at cisterciensertraditionen allerede få år efter Eskils død anså ham for at være Herrevads fundator. Ortved og Lorenzen har 1144 som grundlæggelsesår, og dette har meget stor sandsynlighed for sig (24).

Kronologien i Esum Klosters ældste historie er svær at udrede. Næsten alle danske årbøger nævner, at konventet kom til Esum 1153, samme år som Bernhard af Clairveaux døde, og dette år er også i nyere tid blevet accepteret som dets ordensmæssige grundlæggelsesår (25). Der findes dog et paveligt privilegiebrev for Esum Kloster fra 29. december 1151. Hal Koch sammenlignede dette med det næste kendte pavebrev af 2. november 1178 til Esum og hævdede, at det modsat dette ikke var noget typisk cistercienserprivilegium. Når hertil så føjes at et pavebrev fra 1228 stadfæster Esum Klosters besiddelse af nogle landsbyer fra "antequam Cisterciensium fratrum instituta susciperet", er det nærliggende at tro, at cistercienserklosteret har afløst et ældre benediktinerkloster (26). Imidlertid har Skyum-Nielsen forklaret denne passus med, at ordensstatutterne forbød besiddelse af landsbyer og kirker; det pavelige kancelli indskød derfor denne passus for at omgå dette. Endvidere hævder han, at pavebrevet fra 29. december 1151 svarer til buller for cistercienserklostre. Skyum konkluderer derfor, at Esum aldrig har været et benediktinerkloster, og at det senest blev grundlagt 1151 (27). Forklaringen på at kun et par danske årbøger daterer Esums grundlæggelse til 1150/51, mens 1153 anføres i dem, der normalt anses for mest troværdige, kan være, at der har været problemer med at opnå den officielle godkendelse af et faktisk etableret kloster i Esum. Som foran nævnt var det netop i 1152, at spørgsmålet om klostergrundlæggelser blev behandlet af generalkapitlet. Lauritz Weibull daterede Esums grundlæggelse til "tiden omkring eller strax efter mitten av 1140-tallet" og ankomsten af den franske brødrekoloni til tidligst 1152. Det tør derfor konkluderes, at der er blevet grundlagt et kloster i Esum i midten af 1140'erne, eller i hvert fald senest i 1151, men at dette kloster formodentlig først blev officielt funderet af cistercienserne 1153 (28).

Som nævnt gøres Eskil i den cisterciensertradition, der findes i Ømbogen til fundator af Esum kloster. I den moderne forskning findes dette synspunkt hos Lauritz Weibull og Hal Koch (29). Som udgangspunkt for en drøftelse af, hvem der har funderet klosteret, kan man tage Eskils store privilegium, som L. Weibull daterer til 1158. Denne skriver herom: "Ærkebiskop Eskils privilegium for Esum kloster står som et monument over hans virke for klostervæsenet i Danmark." Det er som påpeget af Hørby værd at bemærke, at Eskil i brevet ikke gør krav på, at have grundlagt (fundauit) Esum kloster. Om

munkenes anbringelse hedder det "ordinaimus", om godsoverdragelserne f.eks. "prouidimus", "destinaimus", "superaddimus" og "superadiecimus". Betoningen er lagt på Eskils egne og hans slægtning grev Niels' donationer, hvorimod de kongelige kun nævnes i forbifarten. Kun ved denne fremhævelse af Eskils egen indsats kan dokumentet siges at være et monument over ham som klostergrundlægger (30). Esum klostres ældste godshistorie kendes kun fra en brevbog fra slutningen af det 15. årh., indeholdende de skøder, klosteret da var i besiddelse af, plus et der synes at være lånt fra en kannik i Dalby. Andre end de i dag kendte personer kan – uden at vi ved det – have doneret klosteret gods i dets grundlæggelsesperiode, da skøder på afhændet gods ikke er optaget i brevbogen (31). I Eskils store privilegium for klosteret taler han ikke uden en vis brod om, at han har overdraget munkene Esum, som var mageskiftet på lovformelig vis ("legittime") med Erik Lam. Svend Grathe havde tidligere nølende stadfæstet Eskils donation af Esum til munkene. Stedet, hvor klosteret lå, var altså oprindeligt krongods (32). Herudover skænkede Eskil og hans nære slægtning grev Niels munkene gods (33). Valdemar I skødede i begyndelsen af sin regering gods til klosteret. Til gengæld gav munkene guld til forgyldning af Knud Lavards helgenskrin. I sit store privilegiebrev til Esum kloster omtaler Eskil dette (34). Eskil og cistercienserne i Esum støttede dermed en kanonisering af kongefaderen, som ville give "den regerende kongelinie en særlig hellighed og forrangsstilling fremfor de konkurrerende kongsemner, der truede Valdemarerne" (35). Også Absalon skænkede klosteret gods og mageskiftede andet med det (36). Eskil var således ikke den eneste der skabte det økonomiske grundlag for Esum Kloster; også kongehuset, grev Niels og Absalon ydede deres skærv.

Næsten alle danske årbøger, en middelalderlig fortælling og en af Grillnberger udgivet liste over cistercienserklostre daterer Vitskøls grundlæggelse til 1158 (37). Som udgangspunkt for en drøftelse af foundationsspørgsmålet må vi tage Valdemar I.s stiftelsesbrev, der kan dateres til tiden mellem 23. oktober 1157 og 18. april 1158 (38). Det viser, at det må opfattes som et takkekloster, oprettet af Valdemar I efter sejren over Svend Grathe. Den eneste donator, der nævnes i brevet, er kongen. Flere oplysninger om Vitskøl findes i "Narratiuncula de Fundatione Monasterij Vitæscholæ in Cimbria". Da Eskil omtales som tidligere ærkebiskop, må 1177 være terminus post quem for dets affattelse. Lauritz Weibull daterer det til slutningen af det 12. årh., beg. af det 13. eller muligvis endnu senere (39). M.Cl. Gertz formoder, at forfatteren var munk i Varnhem kloster i Sverige. Herfor taler, at beretningen begynder med Varnhems grundlæggelse som et datterkloster af Alvastra og

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

ender med Varnhems genoprettelse. Der fortælles udførligt om de trakasserier, Varnhem var udsat for fra den svenske kongefamilie. Til slut besluttede den franskfødte abbed Henrik at drage til generalkapitlet og pavestolen og udvirke en pavelig bandlysning af dronningen. På vejen traf han imidlertid Eskil, der satte ham i forbindelse med Valdemar I. Kongen tilbød nu Henrik at give Vitskøl til grundlæggelse af et cistercienserkloster. Det synes, som om forfatteren har kendt Valdemar I.s forånnævnte fundamentsbrev. Abbed Henrik sendte derpå et brev til Varnhems faderabbed, Alvastras abbed, om sagen (40). Der blev givet tilladelse til Varnhems flytning, og abbed Henrik med munke og lægbrødre forlod Varnhem, og slog sig ned i Vitskøl, der som et datterkloster blev lagt ind under Esum. Karakteristisk for fortællingen er, at Eskil fremhæves stærkt ligesom i de andre berettende cistercienserkilder. Dette tillader næppe nogen sikker slutning om Eskils indsats ved Vitskøls grundlæggelse. Derimod er det symbolsk for samarbejdet mellem ærkebisp og konge ved begyndelsen af Valdemar I.s regering, at Eskil bekræftede kongens fundamentsbrev (41).

De bedste og mest pålidelige af de middelalderlige årbøger daterer Sorø grundlæggelse til enten 1161 eller 1162 (42). Nutidens historikere er ligeså uenige. Karakteristisk er det, at Poul Nørlund et sted i sit forfatterskab lader Sorø kloster være grundlagt 1161, et andet sted 1162 (43). For 1162 er det blevet fremført, at Colbazårbogen og klosterets abbedliste har dette år (44). Klosterets abbedliste er imidlertid fuld af fejl (45). For 1161 kan det fremføres, at Lundeårbogen, Rydårbøgerne og Sorø Gavebog har dette år. Da gavebogen ligesom Rydårbøgerne – men modsat Lundeårbogen – har en dato kan den næppe bero på en lundensisk annaltradition (46). 1161 er derfor det sandsynligste grundlæggelsesår (47).

Med Sorø Gavebog som hovedkilde har Nørlund og senere McGuire skildret klosterets ældste historie (48). Om det foregående benediktinerkloster melder gavebogen ikke meget godt. Cistercienserne var ikke i tvivl om, at klosterets vanskæbne skyldtes de sorte munke. Da den negative karakteristisk af de forudgående munke er fælles for grundlæggelsesberetningerne om Sorø, Øm og Guldholm klostre, jfr. senere, kan man rejse spørgsmålet, om cistercienserne ikke netop har villet sætte deres egen virke i relief. Karakteristisk for grundlæggelsesberetningen om Sorø kloster er det også, at Absalons virke fremhæves stærkt. På samme måde fremhæver grundlæggelsesberetningen om Øm Kloster stiftsbispens, bisp Sven af Århus, virke. Har man i Sorø som i Øm haft interesse i at fremhæve den afdøde stiftsbisp? over for den samtidige

stiftsbisp eller over for andre? Gavebogen gør det muligt at følge cistercienser-klosterets konsolidering. Vi ser således stiftsbispen, Absalon, både som donator af og formidler af gods. Ved sit testamente skænkede Absalon endvidere hele sin fædrende arv bortset fra slægtgården i Fjenneslev, som Esbern Snare skulle have. Endelig skænkede han klosteret bispetienden af en række sogne. Vigtigere end godsdonationerne er formodentlig hans formidlende indsats: ved en række af Sorø klostres mageskifter optræder Absalon selv eller bispestolen som den ene part. Også broderen Esbern Snare og fætterten Sune Ebbesen skænkede klosteret gods. Men det var ikke blot Asser Rigs mandlige efterkommere, der ydede en skærv til klosteret; også hans kvindelige efter-slægt ydede betydelige gaver. Sorø Kloster var Hvideslægtens kloster og klosterkirken fungerede som gravkirke for denne slægt, ligesom klosterkirken i Ringsted fungerede som gravkirke for kongehuset (49).

Da cistercienserklosteret i Sorø blev grundlagt var der efter Hal Koch og Quistgaard Hansen en meget kraftig spændingstilstand mellem Valdemar I og Absalon på den ene side og Eskil og hans cisterciensere på den anden side. 27. marts 1161 optræder kongen og Eskil sidste gang sammen i et diplom. Inden efteråret 1161 forlod den pro-alexandrinske Eskil landet. 1162 drog Valdemar, Absalon m.fl. til et af kejseren indkaldt koncil til støtte for den skismatiske pave Victor IV. Derfor er det tankevækkende, at Absalon i spidsen for Hvideslægten lader Sorø omdanne til et cistercienserkloster netop på dette tidspunkt. Quistgaard Hansen ser ligesom Danstrup klostergrundlæggelsen som et led i Absalons mæglende og formidlende rolle mellem kongen og ærkebispen (50). Denne opfattelse forudsætter imidlertid, at cisterciensermunkene udgjorde et samlet parti i Danmark. Og kildematerialet er så spinkelt, at vi faktisk ikke ved, om alle cistercienserne støttede den pro-alexandrinske linie.

De danske årbøger, der normalt anses for de mest troværdige, anfører 1162 som grundlæggelsesår for Tvis Kloster, og Grillnbergers liste har også dette år samt en dato (51). Udgangspunktet for en vurdering af, hvem der har fundet Tvis Kloster, må være Buris Henriksens stiftelsesbrev af 24. marts 1163 (52). Ved dette skænkede Buris gården Tvis og andet gods til abbed Peder og de andre cisterciensermunke, som kom fra Herrevad. Hal Koch og Danstrup ser Buris' grundlæggelse af et cistercienserkloster som et forsøg på at fiske i rørt vande ved at træde i modsætning til kongens politik, (som de mener er vendt mod cistercienserpaltet). Quistgaard Hansen hævder derimod, at det ikke kan "være oppositionen mod kongen, der søgte forståelse med de alexandrinske kredse. Det må være en bevidst kongelig politik, der ligger

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

bag". Hans argument er, at vidnelisten foruden Valdemar I omfatter bisp Simon af Odense og 3 cistercienserabbeder, Robert af Herrevad, Frederik af Esrum og Henrik af Vitskøl. Vigtigt er det her, at den alexandrinske bisp Simon af Odense, som var blevet fortrængt af Livo, pludselig dukker op i kongens nærhed (53). Bag denne diskussion ligger imidlertid idéen om et særligt cistercienserparti omkring Eskil. Lauritz Weibull hævder med henvisning til Ribe bispekrønike, at det knapt kan "vara tvivl underkastet", at Stefan, abbed i Herrevad og senere bisp i Ribe, har haft en hånd med ved grundlæggelsen af Tvis og Løgum, Herrevads to jyske datterklostre (54). For Tvis' vedkommende er det næppe rigtigt. For det første hed den abbed for Herrevad, som nævnes i vidnelisten i Buris' stiftelsesbrev, Robert, og for det andet sætter Ribe bispekrønike ikke Stefan i forbindelse med Tvis grundlæggelse, men fremhæver blot hans person.

Om Øm klostres grundlæggelse beretter "Excordium monasterii quod dicitur Cara Insula", at abbed Henrik af Vitskøl den 16. februar "anno . . . ab incarnatione domini MCLXV" udsendte konventet til Sminge. Efter ophold både i Veng og på Kalvø kom konventet ved forårstid "anno ab incarnatione domini MCLXXII" til Øm (55). 1165 er af Janauschek og efter ham af G.v. Buchwald rettet til 1166 (56). Men som det ses, bruger Ømbogen samme årsbegyndelse som os og ikke annunciationsstil. Nu regnede cistercienserordenen som nævnt ikke et klostres grundlæggelse fra konventets udsendelse, men fra dets højtidelige indtog i klosteret. Ømbogen fortæller, at abbed Henrik indsatte Brian til abbed efter konventets ankomst til Veng. Selve konventets højtidelige indtog må være sket senest samtidigt med dette. Da konventet formodentlig er kommet til Veng endnu 1165, og da abbedindsættelsen efter Exordiet synes at være foregået umiddelbart efter ankomsten, må Øm klostres grundlæggelse, regnet på cisterciensermanér formodentlig sættes til 1165, da man ikke tog hensyn til konventets flytning (57). Grillnbergers liste har da også 1165 som grundlæggelsesår. Under 1165 skriver Colbaz-årbogen: "Conuentus uenit in Cara insula". Flere årbøger har en næsten enslydende notits (58). Når årbogsforfatterne overhovedet har vidst, at der skete noget med Øm kloster 1165, må de have hentet denne oplysning fra lister over cistercienserklostre eller fra andre årbøger. Men de har imidlertid ikke kendt eller forstået de principper, som disse lister var ført efter.

Karakteristisk for Exordiet, der er skrevet i 1207, er, at bisp Sven af Århus fremhæves stærkt. G.v.Buchwald har ligefrem kaldt en del af Exordiet for "Sueno-vita". En meget stor del af Øm klostres ældste godsmasse stammer fra århusbisperne Eskil og Sven. Dog stammer en del af godsmassen i forbindelse

med overtagelsen af Veng kloster fra Valdemar I og den kongelige familie (59). Det synes, som Exordiet har bestræbt sig på at tilsløre den ældste fase af bisp Svens forhold til klosteret (60). Interessant er det, at det heri hævder, at bisp Sven havde lovet at bygge et cistercienserkloster i sit bispedømme, hvis Gud frelste ham af en overhængende dødsfare (61). Det er en fortælling, der ligner beretningen i Valdemar I.s stiftelsesbrev for Vitskøl kloster, og en fortælling, der også har lighedspunkter med beretningen i Herberts mirakelbog om Eskils løfte om at grundlægge klostre. Og som foran nævnt findes traditionen om Eskil som fundator for Herrevad og Esrum også i Exordiet. Det er også nævnt, at når Ømbogen ligesom Sorø Gavebog så stærkt fremhæver den afdøde stiftsbisp, rejser det spørgsmålet, om klosteret har haft interesse i at sætte hans virke i relief overfor den samtidige stiftsbisp. En anden tendens, som Exordiet har fælles med Sorø Gavebog, er den nedladende omtale af de sorte munke, som havde Veng og Kalvø klostre før cistercienserne.

Da cistercienserne havde overtaget benediktinerklosteret i Veng, drog abbed Brian til Rom for at opnå pavens stadfæstelse, på kongens, den udvalgte biskops (Svens) og de andre bispers råd, fortæller Exordiet. I efterskriften til et bekræftelsesbrev (som formodentlig stammer fra 1166) til kongen, formanede Alexander III denne til at forblive tro mod kirkens enhed og til at hjemkalde ærkebisp Eskil. I et samtidigt bekræftelsesbrev til en række danske bisper opfordrede paven ligeledes dem til at arbejde for Eskils hjemkaldelse (62). Da cistercienserne flyttede fra Veng til Kalvø, drog abbed Brian til Clairvaux, hvor Eskil stadfæstede flytningen, og derfra til paven. Eskil stadfæstede i et privilegiebrev flytningen og et mageskifte mellem kongen og klosteret i forbindelse dermed. Alexander III udstedte tre breve i forbindelse med flytningen, et til kongen, et til bisperne Absalon af Roskilde og Sven af Århus, og et til klosteret (63). Da klosteret var flyttet fra Kalvø til Om, drog Brian, efter at han i 1173 havde nedlagt sit hverv som abbed, for tredje gang til paven, der stadfæstede klosterets besiddelse af de to steder, hvor det før havde været (64). Abbed Brians rejser til paven er af Hal Koch, Danstrup og især Quistgaard Hansen blevet brugt som bevis på, at cistercienserne var "det diplomatiske bindeled til Alexander og Eskil" (Quistgaard Hansen) for Valdemar I og Absalon (65). Ovenstående forfattere har imidlertid ikke set Brians rejser i sammenhæng med generalkapitalbeslutningen fra 1152 om grundlæggelse af ny klostre og indkorporering af bestående i cistercienserordenen. Hvis Grillnberger har ret i, at den slags efter 1152 ikke måtte ske "sine maiori consilio", bliver målet med Brians rejser først og fremmest at indhente en højere approbation hos paven og ordenen.

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

Selv om dette har været anledningen til Brians rejser, kan disse samtidigt have været brugt til udsoningen mellem Valdemar I og Absalon på den ene side og Alexander III, Eskil og hans cisterciensere på den anden side. Dette er dog ikke en nødvendig tolkning, hvis man blot læser Exordiet. På sin første rejse i forbindelse med flytningen til Veng synes Brian ikke at have været i kontakt med ærkebisp Eskil, der var i landflygtighed 1161-67. Exordiet oplyser os i alt fald, at Eskil ikke blev bedt om at udstede noget brev før han udstedte sit privilegium om flytningen til Kalvø (66). At Alexander III i stadfæstelsesbreve om flytningen til Veng bad Valdemar I om at hjemkalde Eskil og opfordrede bisperne til at arbejde herfor, behøver ikke at betyde mere, end at paven brugte et forhåndenværende dansk sendebud til at meddele kongen sine ønsker. Der kan have været mange breve med en sådan tilføjelse (67). På sin anden rejse i forbindelse med flytningen til Kalvø rejste Brian efter Exordiet over Clairvaux til paven. I Clairveaux stadfæstede Eskil flytningen med henvisning til Valdemar I.s og bisperne Absalons og Svens ansøgning. I stadfæstelsesbrevet til klosteret henviser paven til ærkebispens, bispernes og kongens samtykke. Heri behøver der ikke at ligge noget storpolitisk. Brians tredje rejse, som han foretog efter at han 1173 havde nedlagt abbedværdigheden, kan ikke tolkes som en diplomatisk mission på højeste plan. Hal Koch, Danstrup og Quistgaard Hansen kan med deres storpolitiske tolkning forklare to af Brians rejser, men ikke den tredje.

Da biskop Eskil af Århus ca. 1164 tilbød abbed Henrik af Vitskøl Sminge til at grundlægge et cistercienserkloster på, skrev Henrik til Alexander III om sagen ifl. Exordiet, fordi Eskil havde været skismatiker. Sammesteds bemærkes det, at dette brev afskrives for at ingen skal tro, at klosteret "in exordio suo fundata fuerit sine fundamenta". Dette kan sigte til, at man har indhentet den højere approbation, som ordenslovgivningen krævede. Af Alexander III.s stadfæstelsesbrev, der er stilet til abbed Henrik, ses, at bisp Eskil ikke mere var skismatiker. Paven har overvejet sagen med ærkebisp Eskil og billiget klostergrundlæggelsen. Exordiet fortæller endvidere, at Valdemar I har billiget, at bisp Eskil af Århus tog Sabro, som han først havde tilbudt abbed Henrik, tilbage og i stedet tilbød Sminge (68).

Holme Kloster, et datterkloster af Herrevad, er ifl. Grillnbergers liste grundlagt 1172, og samme årstal har de danske årbøger. Hvem der har fundet klosteret vides ikke. Den første abbed, vi kender, hed Thomas og nævnes i et diplom fra 1175 (69).

Som grundlæggelsesdato for Løgum har Grillnberger 1173; "III Id. Dec. abbatia de Loco Dei". De danske årbøger har ligeledes med en enkelt undta-

gelse 1173 (70). Før cistercienserkonventet kom til Løgum havde det været i det tidligere benediktinerkloster, Seem, tæt ved Ribe. Der er al mulig grund til at tro, at 1173 er regnet fra konventetets højtidelige indtog i Seem. Det forhold, at danske årbøger som Ryd- og Colbazårbogen, under 1173 skriver: "Conuentus uenit in Locum Dei . . .", berettiger ikke til at slutte, at konventet kom til Løgum dette år. Thi de samme årbøger har under 1165: "Conuentus uenit in Cara insula" el. lign., skønt vi fra Ømbogen ved, at konventet først 1172 kom til Øm. Derimod har Peder Olsens Collectanea under 1173: "Conuentus missus est de Heriuado in Seem 4. Idus Decembris. Et 1175 translatus est idem conuentus de Seem in Locum Dei. Alibi 1173." (71) Denne kilde gør det sandsynligt, at cisterciensermunkene kom til Seem 1173, men først til Løgum 1175. Rigtigheden af dette understøttes af, at Peder Olsen har samme dato som Grillnberger, mens de danske årbøger ingen dato har. Vilh. Lorenzen, C.M. Smidt, M. Mackeprang, Jürgen A. Wissing og Olga Bartholdy daterer cisterciensernes ankomst til Løgum til 1173 (72). Mackeprang baserer sin datering på Colbaz- og Rydårbogen, Olga Bartholdy baserer sin på indledningen til udgaven af Løgum klostres dødebog (73).

Vi ved meget lidt om Seem kloster. At det var et dobbeltkloster for benediktinermunke og nonner ses af et brev fra bisp Omer af Ribe (74). Samme brev bekræfter besiddelser, som ribebispen Radulf overdrog til cistercienserordenen i Løgum kloster efter at have holdt råd med ærkebisp Eskil. At Radulf har overdraget cistercienserne gods nævnes også i Absalons, Anders Sunesens, Valdemar II.s og Innocens III.s privilegiebreve for Løgum kloster. I disse omtales Radulf som husets fundator, og tillige bekræftes besiddelsen af det gods, som efterfølgerne, ribebisperne Stefan og Omer, har givet (75). Radulf må være død 1171, da hans efterfølger Stefan, Herrevad klostres abbed, blev bispeviet det år efter Ribebispekronike (76). Selv om Radulf er død, før cistercienserne kom til Seem og Løgum, er der ikke noget mærkeligt i, at cistercienserne kunne regne ham som Løgums fundator. Thi bisp Eskil af Århus, som døde, længe før cistercienserne kom til Øm, regnedes alligevel for Øm Klosters fundator (77).

Ribe bispekronike oplyser, at Eskil udsatte bispevielsen af Radulf "propter crimina homicidii et apostatiæ sibi imputata". Da Radulf havde givet "quadam mansione monachis apud Løghum" blev han bispeviet. Ifl. Skyum-Nielsen indsattes han i Ribe omved 1163, men på dette tidspunkt anerkendte Alexander III ham ikke som biskop, thi i et pavebrev fra 1165/66 omtales han som electus. I brevet føjedes der til, at han og electus Sven af Århus skulle begive sig til Eskil og lade sig bispevie af ham, hvis denne ikke blev kaldt hjem

til Danmark (78). Det forhold, at Radulf, der kom frem via en karriere ved hoffet, efter Ribe bispekrønike lovede ærkebisp Eskil at give jordegods til et cistercienserkloster, er blevet opfattet som en forsoningsgestus fra en skismatisk og kongetro bisp overfor den landflygtige og alexandriniske ærkebisp (79). Denne opfattelse forudsætter imidlertid, at Ribe bispekrønikes fremstilling ikke blot er en senere tradition; krøniken stammer formodentlig fra 1. halvdel af det 13. årh. Der er forskel mellem Ribe bispekrønikes omtale af Eskils andel i cistercienserklosterets grundlæggelse og omtalen heraf i bisp Omers førnævnte brev. At Radulf har rådført sig med Eskil, inden han skænkede jordegods til et cistercienserkloster, således som dette brev nævner, kan ikke i sig selv bruges til videregående slutninger. Weibull understreger, og sikkert med rette, bisp Stefans indsats i forbindelse med Løgum klostres grundlæggelse (80).

Det 12. årh. og beg. af det 13. er en ekspansionstid i Danmarks historie. Rügen erobredes (og var til reformationen under Roskilde stift), og Arkona blev indtaget. Dernæst erobredes Pommern og senere lagdes også Mecklenborg ind under den danske konges overhøjhed. Erobringerne blev officielt gennemført som korstog. I kølvandet på disse erobringer fulgte nogle danske klostergrundlæggelser i de slaviske områder. I 1170'erne grundlagdes således et dansk præmonstratenserkloster i Pommern (81). Praktisk talt alle cistercienserklostre i Tyskland hørte til Morimonds filiation. Studerer man imidlertid Morimond-klostrenes grundlæggelse, viser det sig, at der ikke grundlagdes noget kloster af denne filiation i Østersøområdet i det 12. årh., bortset fra Reinfeld ved Lübeck og Doberan nær Rostock (82). I denne situation måtte det være nærliggende at følge den danske erobring af området op med grundlæggelse af klostre, som skulle visiteres af en dansk faderabbed. Fra Esrum grundlagdes vistnok år 1172 Dargun og vistnok år 1174 Kolbatz i Pommern (83). Konventet flyttede imidlertid senere fra Dargun til Eldena/Hilda ved Greifswald og klosteret i Dargun blev nybesat med munke fra Doberan af Morimond-linien. Fra Kolbatz grundlagdes i det 12. årh. Oliva ved Danzig (84). Med Arnold af Lübeck som kilde hævder Lauritz Weibull, at Eskils virksomhed for klostervæsenet også fik betydning for landene syd for Østersøen. Det anførte sted hos Arnold fremhæver Eskils virksomhed for klostervæsenet på samme måde som Herberts mirakelbog og Ømbogen. Stedet må ses i sammenhæng med den øvrige Eskiltradition og kan ikke bruges til at vise, at Eskil har grundlagt Dargun og Kolbatz (85). Efter Stella Maria Szacherskas undersøgelse blev Dargun grundlagt af stedlige stormænd og bag grundlæggelsen af Kolbatz stod Wartislaw af Stettin og Valdemar I (86).

Guldholm Kloster er et datterkloster af Esrum. Af en latinsk grundlæggelsesberetning ses, at konventet kom til Guldholm 1191, og at bisp Valdemar af Slesvig samme år indviede klosteret og gav det bispetienden af 4 kirker (87). De fleste danske årbøger har fejlagtigt 1192 for 1191; en enkelt forveksler konventets første udsendelse med den senere flytning til Ryd og skriver: "1191 Conuentus uenit in Rus regis" (88). Den latinske grundlæggelsesberetning er bevaret i Resens afskrift og oprindeligt skrevet 1289 på grundlag af "diuersis schedulis, libris et priuilegijs antiquis." (89) Under 1284 skriver Rydårbogen: "Conuentus domus Ruris regis dispersus est." Baggrunden for dette er formodentlig munkenes strid med bisp Jakob af Slesvig, der ikke ville forny klosterets tiendeindtægter. Ifl. Rydårbogen berøvede han klosteret tienden og brugte vold, og som en slags nekrolog om ham skriver den under 1287, at han var "tyrannus plus quam episcopus" (90). Det kan være denne strid, der foranledigede nedskrivelsen af grundlæggelsesberetningen, der efter indledningen skulle handle "de fundacione Auree Insule et de mutacione loci illius". Den bevarede afskrift omhandler dog ikke flytningen. Afsnittet herom kan formodentlig delvis rekonstrueres ud fra den danske Rydårbog. Det afsnit, som den ene redaktion af den danske Rydårbog og afskriften af den latinske grundlæggelsesberetning har, om grundlæggelsen af Guldholm kloster, stemmer i den grad overens, at disse afsnit må have en fælles kilde, vel den oprindelige latinske grundlæggelsesberetning (91). Derfor kan de oplysninger, som den danske Rydårbog har, om klosterets flytning til Ryd og mageskifterne i forbindelse dermed, meget vel være skrevet på grundlag af den oprindelige latinske grundlæggelsesberetning (92). Karakteristisk for beretningen om Guldholm klosters grundlæggelse er, at bisp Valdemars indsats fremhæves stærkt. Det er nærliggende at betragte dette billede i sammenhæng med striden med bisp Jakob. Karakteristisk er også det negative billede, der tegnes af cluniacenserne i St. Mikkel's dobbeltkloster i Slesvig, hvis gods cistercienserne overtog. Dette er analogt med billedet af de foregående benediktinere i grundlæggelsesberetningerne om Sorø og Øm.

Guldholm kloster blev grundlagt, mens bisp Valdemar var i strid med hertug Valdemar (den senere kong Valdemar II) og kort før bisp Valdemars oprør mod den danske trone og samme bisps tilfangetagelse (93). Bisp Valdemars fald førte til en strid mellem cluniacenserne og cistercienserne. Striden blev indanket for paven, som udnævnte bisp Omer af Ribe og abbed Vilhelm af Æbelholt til dommere i sagen. Fra abbed Vilhelms brevsamling kender vi en regest af en stævning fra abbed Vilhelm til munkene i St. Mikkel's

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

kloster, bisp Omers og abbed Vilhelms dom i sagen og abbed Vilhelms indberetning til Cølestin III. Brevene er ifl. Norvin sandsynligvis først fra 1192 (94). Ved dommen tildømtes cistercienserne godset, fordi disse i dommernes nærvær frivilligt havde overdraget hertug Valdemar patronatsret. Hertugens patronatsret synes at have været det springende punkt i sagen. Af indberetningen til Cølestin ses nemlig, at Vilhelm og Omer har fundet ud af, at hertugen hævdede at have haft patronatsret over cluniacenserne men ikke kunnet få den over cistercienserne; derfor havde han genindsat de sorte munke. I et brev af 31. marts 1196 godkendte Knud VI flytningen af St. Mikkel's kloster til Guldholm, ændringen af ordensregelen og bekræftede dets besiddelser (95). For hertugen synes det at have været afgørende, at han ved omdannelsen til et cistercienserkloster ikke mistede sine rettigheder. Og omvendt synes det som om bisp Valdemar ved at omdanne stiftelsen og give den gods har søgt at forhindre at hans patrimonialgods blev inddraget af kronen.

Bisp Valdemars grundlæggelse af Guldholm kloster er blevet tolket meget forskelligt. Som uægte søn af Knud Magnussen blev Valdemar tidligt bestemt til en gejstlig karriere; som slesvigbisp kom han i strid med hertug Valdemar. Striden udviklede sig til en strid med den regerende linie af kongehuset; bisp Valdemar allierede sig med Danmarks fjender, men led nederlag og blev fanget og først frigivet i 1206. Et par år senere kom han i besiddelse af ærkebispes stolen i Bremen, hvorfra han atter blev fordrevet en halv snes år senere. Han trak sig derefter tilbage til det nordtyske cistercienserkloster Loccum (Mori-mond-linien) (96). Chr. Godt har gjort bisp Valdemar til en forløber for slesvig-holstenismen, ligesom han har hævdet, at bisp Valdemar støttede sig på størstedelen af den danske adel og på hele cistercienserordenen. Godt argumenterer her med, at cistercienserne på Guldholm støttede sig på bisp Valdemar, mens de sorte munke i St. Mikkel's kloster støttede sig på kongens broder. Endvidere henviser han til, at cistercienserne under det 13. og 14. årh.s kirkekampe stod på ærkebispernes parti mod kongehuset. Hans bevis for et cistercienserparti bag bisp Valdemar kan dog, som påpeget af Hans Olrik, ikke holde (97).

Efter den danske Rydårbog skiftede munkene 1209 Guldholm gods bort mod gods i Ryd med bisp Niels af Slesvig. Samtidig skiftede de også tienden af 4 kirker bort til bispen således, at de fik tienden af tre andre kirker nærmere Ryd. Skiftet blev stadfæstet med paven's brev, ærkebispens brev, deres eget åbne brev og Slesvig kapitels brev. Skyum-Nielsen har hævdet, at nævnte pavebrev kunne være Alexander IV.s stadfæstelse fra 1255 af bisp Niels af Slesvigs tiendeoverenskomst med Ryd kloster (98). Oplysningen om de 4

stadfæstelsesbreve stammer fra den danske Rydårbog, der som foran vist må formodes gå tilbage til den latinske grundlæggelsesberetning om Ryd kloster fra 1289. Da lå Ryd kloster i strid med stiftsbispen, og man indarbejdede derfor givetvis, hvad man havde af stadfæstelser på en overenskomst med denne. De 4 stadfæstelsesbreve behøver derfor ingeniende at være samtidige med klosterets flytning. Den danske Rydårbog beretter videre, at munkene læste deres første regel i Ryd kloster den 20. dec. 1209.

Chr. Godt har sat konventets flytning fra Guldholm til Ryd i sammenhæng med, at bisp Valdemar tiltog sig ærkebispstolen i Bremen. Godts argument, at cistercienserne var bisp Valdemars venner, som Valdemar II søgte at vinde ved en gunstbevisning, står og falder imidlertid med Godts tese, om at bispen støttede sig på et cistercienserparti. Forklaringen på Guldholm klostrets flytning hører næppe hjemme på det politiske plan. Årsagen er snarere en brand. Efter en statut fra 1210 pålagdes det abbederne af Øm og Tvis at undersøge det sted, hvortil klosteret "Beer" siges at være flyttet på grund af en ulykkelig ildebrand, uden kapitlets bifald. Er "Beer" et dansk kloster, er det sandsynligvis Guldholm (99).

Efter de mest troværdige danske årbøger kom konventet 1194 til Ås kloster i Halland, der regnes som et datterkloster af Sorø (100). Sjællandske krønike og den ene af de danske Rydårbøger lader bisp Valdemar af Slesvig stå bag grundlæggelsen. Dette kan næppe være rigtigt, da samme bisp blev fanget 1192 (101). Lauritz Weibull hævder, at bisp Valdemar af Slesvig gav gods til Ås kloster. Hans kilder er Arild Huitfeldt og Kancelliets brevbøger under 1636. Huitfeldt skriver blot, at bisp Valdemar, inden hans gods blev konfiskeret af kronen, havde bortgivet meget til kirker og klostre, bl.a. Ås. I Kancelliets brevbøger tales der om "nogle Gaarde . . ., som kaldes Kong Valdemars Indgift, ligger til og næst omkring Aars kloster." (102) Derimod skænkede Absalon ved sit testamente Ås kloster gods, muligvis Vasby på Sjælland. Vilh. Lorenzen mener, at initiativet til grundlæggelsen af Ås kloster må søges i Sorø hos abbed Gaufrid (103). Dette er en nærliggende tanke; nærliggende er det også at søge eventuelle fundatorer for Ås kloster i Hvideslægten, der stod Sorø kloster nær; Absalon synes i hvert fald at kunne komme på tale. Bemærkelsesværdigt er det i hvert fald, at Ås kloster i Absalons testamente næst efter Sorø står øverst på listen over institutioner, der skal arve ham.

Det sidste danske cistercienserkloster, Knardrup, blev grundlagt som et datterkloster af Sorø 1326 (104); dets grundlæggelsehistorie falder derfor udenfor rammene af denne artikel.

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

Slutning

Af de 8 danske og 2 vendiske cistercienserklostre, som blev grundlagt i Eskils ærkebispetid (1138-77), er der ikke et eneste, ved hvis grundlæggelse Eskils donationer var eneafgørende. Eskil gav jordegods til Esum og spillede en rolle i forbindelse med cistercienserne komme. Ved Vitskøls grundlæggelse bekræftede han kongens privilegiebrev, og ved Øm klostres grundlæggelse gav han et privilegiebrev. Dette er, hvad vi med sikkerhed kan sige om Eskils indsats i forbindelse med de danske cistercienserklostres grundlæggelse. Derimod har denne undersøgelse givet anledning til at fremhæve andres indsats, bl.a. kongehusets. En stor del af Esum klostres ældste godsmasse hidrører fra dette. Vitskøl blev grundlagt af det kongelige patrimonium. Tvis kloster blev grundlagt med gods fra en slægtning af kongehuset og med kongens billigelse. En del af Øm klostres ældste godsmasse stammer fra kongen og den kongelige familie. Ved grundlæggelsen af klosteret i Kolbatz spillede kongen en rolle. Dernæst bør stiftsbispernes indsats nævnes. Roskildebispen Absalon var primus motor ved grundlæggelsen af cistercienserklosteret i Sorø. Størstedelen af Øm klostres ældste godsmasse stammer fra Århusbisperne Eskil og Sven, og størstedelen af Løgum klostres ældste godsmasse stammer fra Ribebisperne Radulf og Stefan. Og Guldholt kloster blev grundlagt af bisp Valdemar af Slesvig. Endelig bør stormændenes indsats nævnes. Hvideslægten grundlagde Sorø kloster, muligvis også Ås kloster og skænkede gaver til Esum. En vis grev Niels, der var i familie med ærkebisp Eskil, gav gods til Esum kloster.

Imod denne nedvurdering af ærkebisp Eskil kan det indvendes, at hans fundatorindsats ikke var som godsdonator, men at han virkede bag kulisserne som inspirator via sine kontakter til ledende kredse i den franske cistercienserorden. En argumentation af denne art er det vanskeligere at tilbagevise. Det ses således klart af Lauritz Weibulls undersøgelser, at Eskil var en mand med gode forbindelser til cistercienserne. F.eks. fik Eskil således brev fra Clairveaux om venen Bernhards død 1153 (105). Men det er stadigvæk en ubeviselig påstand, at de danske cisterciensere i det 12. årh. udgjorde et *samlet* parti bag Eskil (106). Kildematerialet er så spinkelt, at flere klostergrundlæggelser ikke nødvendigvis må ses i én bestemt politisk kontekst. F.eks. er grundlæggelsen af cistercienserklosteret i Sorø blevet betragtet som en storpolitisk indrømmelse fra Absalon og Hviderne til den alexandrinske ærkebisp. Men hvis nu ikke alle danske cisterciensere var så alexandrinske som Eskil, kan det også tolkes derhen, at Hviderne ønskede at modernisere regelen i klosteret ved slægtens gravkirke.

Når vi skal forklare, hvorfor der pludseligt grundlagdes så mange cistercienserklostre i Danmark i det 12. årh., må vi huske på, at cistercienserne og præmonstratenserne var det 12. årh.s modeordener, ligesom franciskanerne og dominikanerne var det 13. årh.s. Med hast udbredtes cistercienserne i løbet af det 12. årh. i Europa. Dette fremmedes givetvis af, at de var langt bedre internationalt organiseret end de ældre ordener som f.eks. benediktinere og cluniacensere. I mange tilfælde overtog og reformerede de klostre, som rilhørte andre ordener. Mens der i det 12. årh. blev grundlagt 10 cistercienserklostre i Danmark, blev der nedlagt 5 andre klostre. Sorø var et benediktinerkloster, før det blev et cistercienserkloster. I forbindelse med Øm klostres grundlæggelse blev der nedlagt 2 benediktinerklostre, et i Veng og et på Kalvø. Ved Løgum klostres grundlæggelse blev der nedlagt et dobbeltkloster for benediktinermunke og nonner i Seem. Og endelig blev der ved Guldholt klostres grundlæggelse nedlagt et cluniacenserkloster i Slesvig.

Det forhold, at de danske cistercienserklostre stammede fra Frankrig og ikke fra Tyskland, har næppe alene en storpolitisk forklaring. Danmark havde i det 12. årh. omfattende kulturelle forbindelser med Frankrig, og da man i 1140'erne og 1150'erne hentede cistercienserne til Danmark, var de tyske cistercienserklostre, der praktisk talt alle tilhørte Morimonds filiation, ikke udbredt i Østersøområdet (107).

Der er stof til traditionshistoriske studier i forbindelse med de danske cistercienserklostres grundlæggelse. Det er således karakteristisk for grundlæggelsesberetningerne både for Sorø, Øm og Guldholt klostre, at de foregående benediktinere og cluniacensere omtales nedladende. Da cistercienserordenen opstod som en protest mod disse ordeners tolkning af og efterlevelse af benediktinerregelen, må alene dette have influeret på tendensen i nævnte grundlæggelsesberetninger. Man kan også meget vel have haft brug for at "legalisere" disse nedlæggelser. En anden ting, der er karakteristisk for disse grundlæggelsesberetninger, er, at de fremhæver den stiftsbiop, som medvirkede ved klosterets grundlæggelse. Denne tendens skal givetvis ses i lyset af senere tiders stridigheder med lokale stiftsbisoper.

Endelig er det meget karakteristisk, at flere af de sene berettende kilder fremhæver ærkebisp Eskils indsats i forbindelse med klostervæsenets indførelse i Danmark. Dette gælder således beretningerne om Øm og Vitskøl klostres grundlæggelse, det gælder Arnold af Lübeck, og det gælder frem for andre Herberts mirakelbog. Hvis man sammenligner de oplysninger, som diplomerne giver om Eskils indsats ved cistercienserklostrenes grundlæggelse, med de oplysninger, som de berettende kilder giver, er der et svælg mellem de to

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

kildegrupper oplysninger. Det er derfor rimeligt at betragte de berettende kilders oplysninger om Eskil som tradition. Herberts mirakelbog fortæller formodentlig, hvordan Eskil ønskede sin indsats for klostervæsenet i Danmark opfattet, men derimod næppe, hvor stor en indsats han faktisk øvede. Via sit ophold i Clairveaux skaffede han sig en god "presse" såvel i samtid som i eftertid. Da A. Manrique i det 17. årh. skrev cistercienserordenens historie, optog han fra Herbert beretningen om Eskils vision og klostergrundlæggelser. I sin reaktion mod den nationale danske historieskrivning, der havde ladet sig styre af Saxo, greb Lauritz Weibull til andre kilder, bl.a. Lundenekrologierne, Roskildekroniken og Herbert. Han fremhævede sidstnævnte kildes helt, Eskil, på bekostning af Saxos helte, Valdemar I Absalon m.fl. Den politiske kamp i det 12. årh.s Danmark er ikke hovedtemaet for denne artikel (108). Men nævnes skal det blot, at Lauritz Weibull ved sin udstrakte anvendelse af kilder farvet af cisterciensernes Eskil-tradition har fået placeret denne ordens klostergrundlæggelser alt for tæt ved centrum af den politiske magtkamp. Weibulls problemstilling har sat sig dybe spor hos Hal Koch og Quistgaard Hansen.

Noter

*) Denne artikel er en omarbejdelse af et afsnit af mit konferensspeciale: Studier over de danske cistercienserklostres forhold til ordenens internationale styrelse og til den danske kirke og det danske samfund indtil ca. 1340, Københavns Universitet 1969. Specialet er indarbejdet i Niels Skyum-Nielsen, Kvinde og Slave, 1971, s. 119-23. Jeg skylder Troels Dahlerup tak for hjælp til denne artikel.

- 1) Om de franske, engelske og tyske klostre se f.eks. Fr. van der Meer, Atlas de l'ordre cistercien, Paris-Bruxelles 1965, s. I-VII. David Knowles, The Monastic Order in England 943-1216, Cambridge 1949, kap. XIII, XIV og XX samt tabel IV. Edgar Krausen, Morimund. Die Mutterabtei der bayrischen Zisterzen, Analecta sacri ordinis Cisterciensis, 14. årg., Rom 1958, s. 334-45.
- 2) Om de nordiske klostre se f.eks. C.A.J. France, Lists of Danish Cistercian Abbots, Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis, 20. årg., Rom 1964, s. 185-198. Edw. Ortvad, Cistercieordenen og dens klostre i Norden, II Sveriges klostre, 1933. Hilding Johanson, Ritus Cisterciensis. Studier i de svenska cisterciensklostrens liturgi, Lund 1964. Kulturhist. Leks. II, sp. 565-73.
- 3) Se f.eks. Martin Preiss, Die politische Tätigkeit und Stellung der Cisterzienser im Schisma von 1159-1177, Historische Studien hft. 248, Berlin 1934, Kraus reprint 1965. Jean-Berthold Mahn, L'Ordre Cistercien et son gouvernement 1098-1265, 2. udg. Paris 1951. Jørgen Quistgaard Hansen, Pavestrid og europæisk storpolitik 1159-70, Hist. Tidsskr. 12. rk. III, 1969, s. 369-430.
- 4) Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo, Nordisk Historia II, Stockholm 1948, s. 265-92, cit. fra s. 287. 1. udk. i Scandia bd. 1, 1928.
- 5) En samtida berättelse från Clairveaux om ärkebiskop Eskil av Lund, Nordisk Historia II, s. 385-404, cit. fra 387. 1. trykt i Scandia bd. 4, 1931. Jfr. Den skånske kyrkans äldsta historia, Nordisk Historia II, s. 96ff. 1. udk. i Historisk Tidsskrift för Skåneland bd. 5, 1914-23. Jfr. endvidere Skånes kyrka från äldsta tid till Jacob Erlandssons död 1274, sst. s. 433-603, især 496ff. 1. udk. som selvstændig bog 1946.
- 6) Skånes kyrka, Nord. Hist. II, s. 520 och 527.
- 7) Hal Koch, Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I, 1936, s. 86ff, cit. fra s. 115.
- 8) Festskrift til Erik Arup, 1946, s. 67-87.
- 9) Regnum et Sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157-70. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 57-76.
- 10) Niels Skyum-Nielsen, De ældste privilegier for klostret i Vø. Et nyfund, Scandia bd. 21, 1951-52, s. 1-27. Curt Wallin, Ärkebiskop Eskil som klosterstiftare, Scandia bd. 27, 1961, s. 217-34.
- 11) Cisterciensernes etablering og placering i det danske samfund i de første hundrede år. Utrykt ms. til konferensforelæsning, Københavns Universitet 1965. Jeg takker Hørby for lån af dette ms.
- 12) Den skånska kyrkans äldsta historia, Nord. Hist. II, s. 99f. cit. fra s. 99, Skånes kyrka, sst., s. 498ff.
- 13) Nord. Hist. II, s. 99, note 71. Det nævnes her, at L. Janauscek, Originum Cisterciensium I, 1877, fot. optr. 1964, bygger på sådanne lister.
- 14) Otto Grillnberger, Die Catalogi abbatiarum ordinis Cisterciensis. Nachträge zu Dr. L. Janauscheks Originum Cisterciensium toms I, Wien 1904, s. 12-22.
- 15) J. Canivez (udg.), Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786, Bibliothéque de la revue d'histoire ecclesiastique, fasc. 9-14B, Louvain 1933-41. År 1217, nr. 76 og år 1218 nr. 8.
- 16) "Sine maiori consilio" mangler i generalkapitalstatutten (år 1152 nr. 1). Formule-

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

- ringen findes imidlertid i en middelalderlig krønike, og Grillnberger (anf. arb. s. 16f) mener derfor, at den mangler i de dårligt overleverede statutter. Bennett D. Hill, *English Cistercian Monasteries and their Patrons in the twelfth Century*, University of Illinois Press 1968, s. 62f, mener at generalkapitlet 1152 forbød grundlæggelse af ny cistercienserklostre. Samme opfattelse hos Mahn, *L'Ordre Cistercien*, s. 203, der dog skriver 1153 for 1152.
- 17) Grillnberger, anf. arb., s. 31ff.
 - 18) Ellen Jørgensen (udg.), *Annales Danici mediæ ævi*, 1920, s. 13.
 - 19) Edward Ortveds samlinger til dansk klosterhistorie, *Det kgl. Bibl., Ny kgl. Saml.* 2043 2°. Maskinskrevet manuskript til Herrevad klostres historie, s. 1f, Der henvises til: C. Visch, *Bibliotheca scriptorum sacri ordinis Cisterciensis*, Köln 1666, s. 356 (i. e. fejl for s. 368). A. Manrique, *Annales cisterciensium I*, 1642, s. 466f. Sst. II, s. 200ff omtales Eskils vision, der tydedes således at han skulle grundlægge 5 klostre af forskellig orden. Hos C. Henriques, *Menologium cisterciensis*, Antwerpen 1630, s. 55 findes et privilegium fra Alexander III for Cîteaux og enkelte datterklostre (bl.a. "Abbatiam de Eriuada") fra 1164. Privilegiet er ikke optaget i *Diplomatarium Danicum*. Jfr. Edw. Ortved, *Cistercieordenen og dens klostre i Norden*, I *Cistercieordenen overhovedet*, 1927, s. 122, der daterer det til 1165, da han mener, der er tale om annunciationsstil.
 - 20) Vilh. Lorenzen, *De danske cistercienserklostres bygningshistorie*, 1941, s. 211. Håndskriftet findes på Kungliga Biblioteket, Stockholm, Cod. Holm. K 7, s. 199-201. Om håndskriftet jfr. C. Molbech i *Hist. Tidsskr.* 4. bd., 1843, s. 136.
 - 21) D.D. 1. rk. IV, nr. 27.
 - 22) Ellen Jørgensen, *Historieforskning og historieskrivning i Danmark indtil år 1800*, 2. udg. 1960, s. 3 note 1.
 - 23) *Scr. min.* II, s. 169.
 - 24) Janaschek, *Originum Cisterciensium*, s. 80. Grillnberger, *Catalogi abbatiarum*, s. 42. Erik Kroman (udg.), *Danmarks middelalderlige Annaler 1980*, s. 10, 57, 108, 164f, 196, 227 og 301.
 - 25) Kroman, *Middelalderlige annaler*, s. 10, 58, 146, 165, 196, 227, 228, 269, 276, 301 og 307. Janaschek, *Originum Cisterciensium*, s. 136-37, har 11. febr. 1154 som grundlæggelsestidspunkt, da han mente, at listerne var ført efter annunciationsstil; 1153 kan efter denne årsberegning gå til 24. marts 1154 efter vor tidregning. Som nævnt har Grillnberger vist, at ikke alle lister blev ført efter denne stil.
 - 26) D.D. 1. rk. II, nr. 106; 1. rk. III, nr. 76; 1. rk. VI, nr. 76. Koch, *De ældste danske Klostres Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221*, *Hist. Tidsskr.* 10. rk. III, 1934-36, s. 525.
 - 27) Skyum, *Kvinde og Slave*, s. 120.
 - 28) Weibull, *Den skånska kyrkans äldsta historia*, *Nord. Hist.* II, s. 100. Brian Patrick McGuire, *Property and Politics at Esum Abbey: 1151-1251*, *Medieval Scandinavia* 6. bd. 1973, s. 125, daterer Esums grundlæggelse til ca. 1150. En faktisk klostergrundlæggelse senest 1151 støttes af, at Lunde Kapitels Gavebøger (udg. C. Weeke 1884-89, fot. optr., 1973, s. 87) nævner en vis Folmer som Esums første abbed, Pavebrevet af 29. dec. 1151 er derimod stilet til abbed Vilhelm.
 - 29) *Nord. Hist.* II, s. 100f og 498. Koch, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I*, s. 89 og 98.
 - 30) D.D. 1. rk. II, nr. 126. Hørby, anf. arb., s. 5-7.
 - 31) Jfr. O. Nielsens indledning til udg. af *Codex Esromensis 1880-81*, fot. optr. 1973, s. I-XIII.
 - 32) D.D. 1. rk. II, nr. 107 og nr. 126.
 - 33) D.D. 1. rk. II, nr. 106, 107, 126, 127, 129, 184 og 185. I nr. 129 taler kongen om, at Eskil har "fundauit" kirken i Esum til brug for munkene.

- 34) D.D. 1. rk. II, nr. 122, 126 og 128-130. Da Valdemar I.s overdragelse af Såne ifl. brev af 25. febr. 1174 skete "primo regni mei anno" (1. rk. III, nr. 45) bliver 23. okt. 1158 terminus antequem for nr. 122.
- 35) Aksel E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati, 1945, s. 41. Jfr. Quistgaard Hansen, *Regnum et Sacerdotium*, s. 58f.
- 36) D.D. 1. rk. II, nr. 132 og 162.
- 37) Kroman, *Middelalderlige annaler*, s. 10, 109, 166, 197, 228, 270, 301 og 308. *Scr. min. II*, s. 141. Grillnberger, *Catalogi abbatiarum* s. 47. Jfr. Janauschek, *Originum Cisterciensium*, s. 141, f.
- 38) D.D. 1. rk. II, nr. 120.
- 39) *Scr. min. II*, s. 134ff. Lauritz Weibull, Erik den helige, *Nord. Hist.* III, s. 6f. 1. udg. i Aarb. 3. rk. VII, 1917.
- 40) D.D. 1. rk. II, nr. 121.
- 41) Jfr. Koch, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I*, s. 98, og Quistgaard Hansen, *Regnum et Sacerdotium*, s. 57f.
- 42) Kroman, *Middelalderlige annaler*, s. 10, 58, 90, 102, 109, 147, 166, 197, 228, 270, 277, 301 og 308.
- 43) 1161: Nørlund, *De ældste Vidnesbyrd om Skyldtaxation*, *Hist. Tidsskr.* 9. rk. VI, 1928-29, s. 70. 1162: Samme, *Sorø klosteret, Skolen, Akademiet gennem tiderne I*, 1923, s. 57.
- 44) Anne K.G. Kristensen, *Danmarks ældste annalistik*, 1969, s. 112f.
- 45) Skyum-Nielsen i D.D. 1. rk. V, nr. 51. Brian Patrick McGuire, *Patrons, privileges, property. Sorø Abbey's first half Century*, *Kirkehist. Saml.* 1974, s. 35ff.
- 46) Quistgaard Hansen, *Regnum et Sacerdotium*, s. 70. *Script. rer. Dan.* IV, s. 467. Jfr. D.D. 1. rk. III, nr. 225. Sorø Gavebogs dato er 13. juni, d.v.s. *tirsdag efter trinitatis*. Troels Dahlerup har venligt gjort mig opmærksom på, at denne dato i senmiddelalderen var dagen *efter* sommersynoden i Roskilde. Flere ting tyder på, at disse synodalterminer var i brug allerede i det 12. årh. Såfremt Sorøs omdannelse til et cistercienserkloster er sket i forbindelse med en Roskildesyndode sætter dette stiftsbispens, Absalons, indsats i relief.
- 47) Jfr. Skyum, *Kvinde og Slave*, s. 122, og McGuire, *anf. arb.* s. 11.
- 48) Nørlund, *Sorø I*, s. 53ff. Samme, *De ældste vidnesbyrd. Samme, Jorddrotter på Valdemarstiden, Festskrift til Kristian Erslev*, 1927, s. 141-170. McGuire, *anf. arb. Skyum, Kvinde og Slave*, s. 229ff.
- 49) Nørlund, *Sorø I*, s. 65ff.
- 50) Koch, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I*, s. 98f. Danstrup, *Træk af den politiske kamp*, s. 79. Quistgaard Hansen, *Regnum et Sacerdotium*, s. 62ff og 70.
- 51) Kroman, *Middelalderlige annaler*, s. 10, 102, 109, 147, 166, 197, 228, 277, 301 og 308. Grillnberger, *Catalogi abbatiarum*, s. 47.
- 52) D.D. 1. rk. II, nr. 152. Jfr. *Scr. min. II*, s. 146.
- 53) Koch, *Kanmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I*, s. 101f. Danstrup, *Træk af den politiske kamp*, s. 79. Quistgaard Hansen, *Regnum et Sacerdotium*, s. 66.
- 54) Weibull, *Skånes kyrka*, *Nord. Hist.* II, s. 499. Ellen Jørgensen (udg.), *Ribe bispekrønike, Kirkehist. Saml.* 6. rk. I, 1933-35, s. 30.
- 55) *Scr. min. II*, s. 160 og 177.
- 56) Janauschek, *Originum Cisterciensium*, s. 154. G.v. Buchwald, *Die Gründungsgeschichte von Øm und die Dänischen Cistercienser, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte* 8. bd., 1878, s. 120f.
- 57) *Scr. min. II*, s. 162. Sv.E. Green-Pedersen, *Øm klostres grundlæggelse og dets forhold til bisp Sven af Århus, Århus Stifts Årbøger*, 1964, s. 173-246, note 112.

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

- 58) Grillnberger, *Catalogi abbatiarum*, s. 48. Kroman, *Middelalderlige annaler*, s. 10, 102, 109, 147, 166, 198, 229, 277 og 308.
- 59) Buchwald: *Die Gründungsgeschichte*, s. 33. Om klosterets grundlæggelse se endvidere Brian Patrick McGuire, *Conflict and Continuity at Æm Abbey*, 1976. Om de ny udgravninger se Olaf Olsen, *Krønike og udgravning. Æm kloster i historisk og arkæologisk belysning*, *Convivium*, 1979, s. 2-22.
- 60) Green-Pedersen, *Æm klostres grundlæggelse*, s. 198ff. Buchwald, *Die Gründungsgeschichte*, s. 32ff.
- 61) *Scr. min. II*, s. 161.
- 62) *Scr. min. II*, s. 162ff. D.D. 1. rk. II, nr. 167 og 168.
- 63) *Scr. min. II*, s. 169ff. D.D. 1. rk. II, nr. 176-179.
- 64) *Scr. min. II*, s. 177f. D.D. 1. rk. III, nr. 31. Ømbogen fortæller her, at Brian for tredje gang drog til Rom, da han var trådt tilbage som abbed. Da Ømbogen andetsteds (*Scr. min. II*, s. 192) oplyser, at han var abbed i 8 år kan nævnte pavebrev ikke være udstedt før 1173. Foruden de tre rejser for Æm kloster har Brian formodentlig været på endnu en rejse til paven. 4.11.1169 nævnes han nemlig som medlem af en delegation, der opholdt sig ved pavehoffet i Benevent, D.D. 1. rk. II, nr. 189, jfr. nr. 177. Jfr. Quistgaard Hansen, *Regnum et Sacerdotium*, s. 72f.
- 65) Koch, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I*, s. 102f. *Danstrup, Træk af den politiske kamp*, s. 80ff. Quistgaard Hansen, *Regnum et Sacerdotium*, s. 66ff.
- 66) *Scr. min. II*, s. 169.
- 67) Quistgaard Hansen, *Regnum et Sacerdotium*, s. 70 skriver i samme sammenhæng: "Forbindelsen mellem Danmark og Frankrig har utvivlsomt været langt mere omfattende end de omtalte diplomater kan give udtryk for". Netop dette forhold gør det betænkeligt at overpolitiserer et brev med en så naturlig tilføjelse som en pavelig opfordring til kongen om at hjemkalde en landflygtig ærkebisp.
- 68) *Scr. min. II*, s. 166f. D.D. 1. rk. II, nr. 157.
- 69) Grillnberger, *Catalogi abbatiarum*, s. 49. Kroman, *Middelalderlige annaler*, s. 10, 147, 166, 198 og 229. D.D. 1. rk. III, nr. 49. Jfr. Weibull, *Den skånska kyrkans äldsta historia*, *Nord. Hist. II*, s. 100, og samme, *Skånes kyrka, sst.*, s. 499.
- 70) Grillnberger, *Catalogi abbatiarum*, s. 49. Kroman, *Middelalderlige annaler*, s. 11, 102, 147, 167, 198, 229, 277, 302, 308 og 320.
- 71) *Annales Danici*, s. 206.
- 72) Lorenzen, *Danske cistercienserklostre*, s. 62ff. C.M. Smidt, *Cistercienserkirken i Løgum*, 1931, s. 11 og 13. M. Mackeprang, *Løgum kloster og dets gods, Sønderjyske årbøger*, 1945, s. 25f. Jürgen a. Wissing, *Das Kloster Lügum im Rückblick*, *Åbenrå 1972*, s. 30. Olga Bartholdy, *Munkeliv i Løgum kloster*, 1973, s. 44.
- 73) *Script. rer. Dan. IV*, s. 575.
- 74) D.D. 1. rk. III, nr. 163.
- 75) D.D. 1. rk. III, nr. 164; IV, nr. 46, 57 og 114.
- 76) Jørgensen (udg.), *Ribe bispekrønike*, s. 30.
- 77) *Scr. min. II*, s. 169.
- 78) D.D. 1. rk. II, nr. 120, 130, 131, 134, 143, 145, 168 og 191. Skyum, *Kvinde og Slave*, s. 176f. Jørgensen (udg.), *Ribe bispekrønike*, s. 28, oplyser fejlagtigt, at han blev bisp 1152.
- 79) Smidt, *anf. arb.*, s. 13f. Koch, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I*, s. 103. Quistgaard Hansen, *Regnum et Sacerdotium*, s. 69.
- 80) Weibull, *Den skånska kyrkans äldsta historia*, *Nord. Hist. II*, s. 100, og samme, *Skånes kyrka, sst.*, s. 499.
- 81) Skyum, *Kvinde og Slave*, s. 151ff, 184ff og 213ff.
- 82) Fr.von der Meer, *Atlas de l'Ordre Cistercien*, s. IV-V. Se også det kort (Morimond

- et son empire), som findes i tilknytning til Krausen, Die Mutterabtei der bayrischen Zisterzen.
- 83) Kroman, Middelalderlige annaler, s. 10, 11, 166, 167, 198, 229, 277, 308 og 320. Skyum, Kvinde og Slave, s. 187.
 - 84) Kroman, Middelalderlige annaler, s. 169. D.D. 2. rk. I, nr. 76, 167, 260, 266 og 284. Skyum, Kvinde og Slave, s. 187f.
 - 85) Weibull, Skånes kyrka, Nord. Hist. II, s. 504. G.H. Pertz (udg.), Arnoldi Chronica Slavorum, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannover 1868 (Lib. III, 5), s. 77f.
 - 86) Stella Maria Szacherska, The political role of the Danish monasteries in Pomerania 1171-1223, Med. Scand. X, 1977, s. 122-155.
 - 87) Scr. min. II, s. 150. Teksten har fejlagtigt 1192 for 1191, jfr. D.D. 1. rk. III, nr. 169.
 - 88) Kroman, Middelalderlige annaler, s. 168, 230, 278, 301 og 309.
 - 89) Scr. min. II, s. 147.
 - 90) Kroman, Middelalderlige annaler, s. 175 og 207. Jfr. Niels Skyum-Nielsen, Kirkekampen i Danmark 1241-1290, 1963, s. 283.
 - 91) Sammenlign Kroman, Middelalderlige annaler, s. 230 1.2-8 med Scr. min. II, s. 150 1.21-29.
 - 92) Kroman, Middelalderlige annaler, s. 231. Jfr. sst. s. 200 og D.D. 1. rk. IV, nr. 158 og 165 og 167.
 - 93) Aksel E. Christensen i Gyldendals Danmarkshistorie 1. bd., s. 361-63.
 - 94) D.D. 1. rk. III, s. 434 og 489-91. William Norvin, Abbed Wilhelms breve, Scandia bd. 6, 1933, s. 153-172, især s. 163-65. Jfr. Koch, De ældste danske klostre, s. 571f.
 - 95) D.D. 1. rk. III, nr. 216.
 - 96) Skyum, Kvinde og Slave, s. 233-35. Hans Olrik, Bidrag til Danmarks kirkehistorie hentede fra Clairveaux og Citeaux, Kirkehist. Saml. 4. rk. III, 1893-95, 1-25, med tilføjelser og rettelser sst. s. 421-25.
 - 97) Chr. Godt, Bischof Waldemar von Schleswig und die Cistercienser von Guldholt, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, 21. bd. 1891, s. 137-186. Hans Olrik, Biskop Valdemar og den danske krone, Aarb. 2. rk. VII 1892, s. 342-384.
 - 98) D.D. 1. rk. IV nr. 158, 165 og 167. 2. rk. I, nr. 154. Kroman, Middelalderlige annaler, s. 200f og 231.
 - 99) Godt, Bischof Waldemar, s. 182ff. Canivez, Statuta capitulorum, år 1210, nr. 15 = D.D. 1. rk. IV, nr. 175.
 - 100) Kroman, Middelalderlige annaler, s. 60, 110, 114, 168, 199, 230, 270, 278, 302 og 309.
 - 101) Sst., s. 111 og 203. Jfr. Olrik, Biskop Valdemar, s. 348.
 - 102) Weibull, Skånes kyrka från äldsta tid, Nord. Hist. II, s. 533. Huitfeldt, Danmarks Riges Krønike, Chronologia I, Fot. optr. 1977, 1. udk. 1600, s. 83. Kanc. Brevb., 1636 27/10.
 - 103) D.D. 1. rk. IV, nr. 32. Lorenzen, Danske cistercienserklostre, s. 243.
 - 104) Jørgensen (udg.), Annales Danici, s. 170. Jfr. Skyum, Kvinde og Slave, s. 231.
 - 105) D.D. 1. rk. II, nr. 114.
 - 106) At generalkapitlet 1161, som fremhævet af Quistgaard Hansen, Regnum et Sacerdotium, s. 65, tog parti for Alexander III mod Victor IV, viser hvorledes ordenens øverste myndighed pålagde klostrene at stille sig i denne strid. Det er imidlertid ikke et bevis for, at alle danske cistercienserklostre både i årtierne før og efter som ét parti sluttede op bag Eskil. Hertil kommer, at generalkapitlets beslutning (Cani-

De danske cistercienserklostres grundlæggelse

vez, Statuta Capitulum I, s. 73f) kun er overleveret via Manrique, Annales cisterciens. Jfr. Preiss, Die politische Tätigkeit, s. 42, note 27.

107) Som note 82.

108) For kritik af Weibull se Alfred Otto, Ærkebiskop Eskil, kong Knud 2. og Knud Lavard, Catholica, 27. årg. 1970, s. 119-216. Skyum, Kvinde og Slave, s. 86ff og 122. Jette Dissing, "Augustinsk" terminologi i danske kilder til den begyndende højmiddelalder, Kirkehist. Saml., 1975, s. 5-33. Aksel E. Christensen i Gyldendals Danmarkshistorie bd. 1, s. 296ff.

Sverrir – præst og konge

af

Ólafía Einaradóttir

1. Sagaen med de to grundsyn

Meget findes skrevet om Sverrir Sigurdsson, konge af Norge 1177-1202. Hans kongegerning i den sidste fjerdedel af det 12. årh. har sat sig så dybe spor i det norske folks identitetsfølelse, at han er kommet til at udgøre Norges vigtigste nationalsymbol ved siden af den hellige Olaf. Tre faktorer har især betinget kong Sverris historiske rolle. Han har fået skrevet en saga om sig, hvori han endog selv har nået at komme direkte til orde. Han gav ophav til en ny kongeslægt, som styrede riget gennem en storhedstid. Og endelig kom Sverrir til at repræsentere folkeviljen på det religiøse forum over for en ny og fremmedartet herskerideologi. Og det er nok dette sidste som er den vigtigste forklaring på, at det lykkedes for kong Sverrir at sidde nogenlunde trygt på tronen – til forskel fra så mange andre fyrster i Norge i sidste halvdel af det 12. årh.

Foruden at være sejrrig i kamp og på den måde erhverve sig kongeværdigheden i lighed med så mange andre af kongeslægten, kom Sverrir Sigurdsson til at opfylde et stærkt behov hos det norske folk, idet han forsvarede befolkningen imod den nye middelhavsreligiøse overdrevne magtsystem. Og på dette felt havde Sverrir meget lettere end andre konger ved at holde stand mod de nye magthavere – kendetegnede ved korset – fordi han som præst oprindelig hørte til deres rækker og var uddannet i deres tankegang. Kirkefyrstens politiske rolle er velkendt fra tidlig middelalder, og her i Norden har vi netop på Sverris tid bisper der samtidig var politiske og militære ledere – i Danmark således Absalon og i Norge Nikulas. Men det var alene præsten Sverrir hvem det lykkedes at sidde på kongetronen til sine dages ende.

Det altoverskyggende eftermæle over Sverris kongegerning har vi i hans saga. Den er ikke blot en samtidsskildring, men er blevet til i etaper og er for den sidste dels vedkommende skrevet hen ad vejen i løbet af det sidste decennium af det 12. årh. samt begyndelsen af det 13. årh. Sagaen påbegyndtes i Norge, men afsluttedes i Island. Nøjagtigt hvor i sagaen skellet går mellem disse to faser er ikke let at afgøre; men en nærmere afgrænsning heraf er heller ikke af større betydning for nærværende afhandlings generelle problemstilling.

Indholdsmæssigt kan sagaen om kong Sverrir opdeles som følger: Del I: Kampen for kongemagten 1177-84, Del II: Sverrir konge over hele Norge 1184-94. Del III: Striden med Baglarne og paven 1194-1202.

Heldigvis ved vi ret god besked om Sverris sagas tilkomstforhold. I forordet anføres, at sagaen er forfattet af Karl Jónsson (abbed for benediktinerklostret på Þingeyrir), men det oplyses, at Sverrir selv deltog i sagaens udformning og "sagði fyrir". Afsnittet hvori Sverrir var kilden og direkte medvirkede i forfattelsen menes at have strakt sig til 1184, enkelte forskere mener dog kun til 1179 (1). Hvad omstændighederne omkring Sverris sagas tilblivelse angår, synes der nærmest at være tale om et bestillingsværk. Sverrir er kilden og Karl er forfatteren. Om sagaens del II og del III oplyses det endvidere i forordet, at fremstillingen bygger på samtidige nedtegnelser og øjensvidneberetninger. Sagaens videreførelse sker som nævnt i Island, og den foreligger færdig så pas tidligt, at forfatteren til de ældre Böglungasagaer ifølge K. Helle allerede omkring 1210 gør brug af de sidste dele af Sverris saga (2). Alt tyder på, at abbed Karl – som døde i 1213 – har fortsat sin beretning om kong Sverrir også efter at han havde forladt Norge i 1188 og kort efter genoptaget sit embede som abbed for Þingeyrarklostret (3).

Vi har således usædvanlig gode oplysninger om Sverris sagas trinvis tilblivelse, først i Norge og siden i Island, og vi ved, at den må være skrevet i et kirkeligt miljø fra først til sidst. I den foreliggende afhandling vil vi især beskæftige os med sagaens første del – kampen for kongemagten. I dette afsnit ønsker Sverrir at legitimere sin kongret. Han vil gøre meget for at opfylde den nye herskerideologis krav til den, som retmæssigt vil være konge af Norge. Og som præst samt fostersøn af biskop Roi af Kirkebo, der var viet af ærkebiskop Øystein, kender Sverrir de nye betingelser for at blive konge af Norge.

I sagaens sidste del har situationen imidlertid ændret sig radikalt. Nu kan Sverrir kun opretholde sit kongedømme på de gammelkendte vilkår. Han er kongesøn af blodet og har kongelykken med sig som den sejrige, den stærkeste og dertil også den klogeste. Den nye middelhavsreligions herskerideologi, som ærkebiskop Øystein så behændigt søgte at kamuflere under Olaf den helliges fagre kappe, møder nu modstand ikke blot hos kong Sverrir, men også i store dele af den norrøne kirke. Þingeyrarklostrets fremstilling af Sverris kamp mod den norske højgejstlighed og mod pavekirken, er et af de interessanteste indlæg fra national kirkelig side imod universalkirken, som vi har bevaret om striden mellem regnum og sacerdotium.

Sverris sagas tilblivelse i etaper gør det muligt for os at se dens beretning på baggrund af de helt forskellige vilkår for Sverrir omkring 1185, da sagaens første del blev til, og bare ti til femten år senere. Jeg vil nedenfor søge at gøre rede for, at det grundsyn, som præger den tidligste del af Sverris saga, afspej-

ler holdningen hos en af kirkens egne mænd, som oprigtigt ville samarbejde med den norske primas og dennes kirke også efter at han med sværdet havde skaffet sig kongedømmet. Det grundsyn, der præger den sidste del af sagaen, er derimod udtryk for Pingeyrarklostrets opfattelse af Sverris strid med de norske biskopper og sidenhen med pavemagten.

I anledning af sin strid med højgejstligheden lod kong Sverrir udarbejde et skrift, "en tale mod biskopperne". Overensstemmelsen i grundsynet på kirkestriden i del III af Sverris saga og i "talen" viser med al ønskelig tydelighed, at sidstnævnte skrift ikke så ensidigt som det hidtil er sket bør betragtes som et tendentiøst skrift udarbejdet på kong Sverris foranledning, men at det repræsenterede en langt mere udbredt holdning inden for den norrøne kirke end hidtil erkendt. Det islandske benediktinerklosters stillingtagen for kong Sverrir i denne kirkestrid må tages som et vidnesbyrd om, at Sverrir et langt stykke hen ad vejen talte folkets sag i denne strid, og at de synspunkter, som forfægtes både i "talen" og i Sverris sagas sidste del, ikke blot var Sverris personlige, men i høj grad afspejlede nordisk tradition og tankegang vendt mod noget udefra påført og for befolkningen fremmedartet og uvedkommende. Det norrøne trossamfund synes at have forkastet meget af Øysteins herskerideologi. Sverris sagas skildring af kirkestriden i Norge under kong Sverrir vidner om, at man selv inden for sacerdotium misbilligede den måde hvorpå den anden og den tredje af ærkebispedømmets overhoveder – Øystein og Erik – forvaltede deres faderlige rolle i opbygningen af deres kirkeprovins.

Året efter Erling skakkes fald i 1179 rejste ærkebiskop Øystein til England i frivilligt eksil, hvor han forblev indtil foråret 1183 (4). Men her var liden trøst at hente for den ærgerrige og gregoriansk reformivrige prælat. Pave Alexander III's tilhængere var stødt på lignende vanskeligheder i England, og her øvede kongemagten langt større modstand end Øystein havde mødt i Norge. Sikkert ret desillusioneret vendte Øystein tilbage til sit ærkebispesæde og indgik snart efter forlig med Sverrir. Ærkebispesædet synes herefter at have holdt en lav profil sammenlignet med sine første år som norsk primas, og han afholdt sig fra at blande sig i striden mellem Magnus Erlingsson og Sverrir. Denne sidste var på sin side mere mådeholden og havde en overgang villet lade sig nøje med halvdelen af riget. Men Magnus var standhaftig og ville kæmpe for at beholde hele det Norge over hvilket han i sin tid var blevet viet til eneste retmæssige konge. Han stod imidlertid nu alene, uden hjælp fra de to store mænd som havde skabt hans kongedømme – faderen og ærkebispesædet. I 1184 kom det til den endelige styrkeprøve, og under det store søslag, hvor Sverrir sejrede, faldt sammen med kong Magnus en forbavsende stor del af

Norges stormænd.

I årene som fulgte sad Sverrir sikrere på sin trone end nogensinde før eller siden. Han var ubestridt konge over hele riget. Et forlig med kirken var kommet i stand. Og stormænd, der var Sverrir venligt stemt, sad på nøgleposter rundt om i landet.

Ved denne tid – i sommeren 1185 – sejlede et skib fra Nordisland til Trondheim medbringende præsten Ingimundr Þorgeirsson, en kær ven af Øystein og desuden broder til en af Erling skakkes højst skattede hirdmænd. Og med ombord på dette skib var endnu en mand fra samme miljø og vennekreds: Karl Jónsson, i to længere perioder abbed for benediktinerklostret på Þingeyri. Både Ingimundr og Karl opholdt sig efter alt at dømme i Trondheim til tiden omkring ærkebiskop Øysteins død i 1188 (5). Det fremgår af Sverris saga, at også Sverrir tilbragte i hvert fald vinterhalvåret sammesteds i disse år 1185-88 (6). Således fandtes de samlet i den dengang ganske lille by Trondheim: præsten, som vandt kongedømmet, abbeden fra Þingeyri på sabbatophold i Norge, samt den aldrende ærkebiskop. Kun få minutters gang var der mellem bispegården og kongsgården, så møderne mellem højgejstligheden og kongen må nødvendigvis have været nok så hyppige.

Fra Øysteins hjemkomst fra England og Karls ankomst fra Island og indtil Øysteins død og Karls rejse tilbage til sit kloster i 1188, synes der således at have hersket en fredelig sameksistens i Trondheim i et fælles ønske fra konge og kirke om, at der skulle hvile fred i landet og gammelt nag være glemt. Og netop i løbet af disse tre år blev første del af Sverris saga til.

Med ærkebiskop Øysteins død sidst i januar 1188 begyndte en ny fase i Sverris kongegering. Den ny ærkebiskop blev valgt imod kongens udtrykkelige ønske. Eriks sindelag har sikkert været Sverrir bekendt. Han var en standhaftig gregorianer og genoptog i vid udstrækning det program som Øystein havde udarbejdet i pave Alexander III's tidlige år. Men hvor Øystein havde bøjet af, fordi tiden endnu ikke var moden til reformer, var Erik fast besluttet på, at nu skulle det lykkes for ham.

Ærkebiskop Øysteins embedstid var netop forbi, da Sverris sagas forfatter forlod skuepladsen for sin beretning i god tid inden uvejret brød løs med den senere så bitre kirkekamp. Da Karl drog afsted til Island i sommeren 1188, bragte han utvivlsomt med sig hjem til klosterbiblioteket sit nylig forfattede værk omhandlende de store begivenheder, som var indtruffet i Norge i det forløbne tiår.

En analyse af forholdene i årene 1185-88 er en forudsætning for at forstå det grundsyn, som præger Sverris sagas skildring af den færøske præsts kamp

for at blive Norges konge. Dengang Sverrir overdrog Karl Jónsson at skrive en saga herom, havde han så kort tid efter sin endelige sejr i 1184 næppe tænkt sig, at sagaen skulle blive længere, nu da det mål han havde sat sig var nået.

Ikke sjældent har Sverris sagas del I fået hæftet epithetet kampskrift på sig; men der var jo ingen at kæmpe imod i netop disse år. Andre gange er sagaen blevet betegnet som et propagandaskrift; men hvem skulle dette primært være rettet imod? – Gud havde skaffet Sverrir sejren over kong Magnus, og med ærkebiskop Øystein var det kommet til nær forståelse. For mig at se har Sverris ønske om sammen med Karl at skrive en beretning om sin vej til tronen især sin grund i, at Sverrir var præst og opdraget i et højgejstligt miljø. Det var ham magtpåliggende at forklare sin kongsråd over for sin egen institution, kirken. Og det må nok også have forstyrret hans sjælfred at have fældet Herrens salvede; thi som præst var han fuldtud indlevet i den kirkelige symbolik som var knyttet hertil.

Sverris medvirken ved forfattelsen mærkes stærkest i de allertidligste dele af sagaen; men selv her må abbed Karl have haft ret frie hænder over for sin opgave, at dømme efter alt hvad han fortæller om Sverris modstandere – ofte i åbenbar beundring for disse. Og når vi kommer til del II og del III er det svært at se, at Sverrir overhovedet har haft mulighed for at gribe nærmere ind i, hvad man på Píngeyri i Nordisland fandt bemærkelsesværdigt og ønskeligt at fortælle om Sverris videre skæbne. Men selv beretningen i den første del af sagaen kan således trods Sverris deltagelse i forfattelsen påkalde sig betydelig objektivitet.

Sverris saga er en enestående kilde fra vor nordiske middelalder, ikke mindst fordi vi heri stifter bekendtskab med selve personen Sverrir Sigurdson. Hans splittede sind – kampen mellem den ydmyge Guds tjener, som lider ved at lade dræbe, og den beregnende og vildt æggende hærfører. Det fornemmes hvorledes hans samtid i det 12. århundredes anden halvdel stod splittet mellem gammelt og nyt livssyn.

Sverrir var en kirkens mand – sikkert på vej mod en karriere som biskop – da han blev indviet i sin moders omhyggeligt gemte hemmelighed: Hans rigtige fader var den nu længst afdøde kong Sigurd munn. Midt i sin forberedelse til en gejstlig løbebane følte han sig nu – ikke mindst gennem drømme – kaldet til en anden gerning, kongens.

Det billede af Sverrir, som tegnes i sagaens del I, præges meget stærkt af, at han var opdraget af kirken. Hans skæbne ligger i Guds hånd. Og det er Guds dom, at Sverrir skal være hans repræsentant som konge over Norge –

ikke Magnus Erlingsson. I lighed med hvad der fortælles i Det gamle testamente, kan Gud skifte mening i sit valg af konge, om så end den tidligere foretrukne var en af Herrens salvede. Og det er Gud selv som vælger Sverrir fremfor Magnus ved at give ham sejren. På overnaturlig vis eller gennem drømme bliver Sverrir ifølge sagaen allerede tidligt af den hellige Olav gjort til dennes mærkesmand og forsvarer af Norges rige. Og på lignende måde opnår Sverrir at blive salvet af selveste profeten Samuel.

Udover det bemærkelsesværdige kendskab til middelalderligt tankegods er det mest slående i sagaens del I, at Sverrir heri går ind på Øysteins egen personlige nyskabelse – tronfølgelovene af 1164 – og gør sig stor umage for at opfylde disses krav et stykke ad vejen. Gud er i den grad stedse nærværende som magtfaktor i denne del af Sverris saga, at beretningen får et skær over sig næsten af hellig krig, et element som på det nærmeste forsvinder i resten af sagaen.

Den store gudfrygtighed, som præger billedet af Sverrir i den første del af hans saga, må først og frømmest skyldes ham selv. I de senere dele af sagaen, hvor klosterfolkene på Þingeyri betragter Sverris kamp som tilskuere, fjært fra både konge og ærkebiskop, holdes Gud i det store og hele uden for kirkekampen, og det til trods for, at Guds egne officielle repræsentanter på jorden udgjorde den ene part i striden.

Den første del af Sverris saga blev til, hvor handlingen udspillede sig, og pennen blev ført af en mand, der nok så meget hørte hjemme hos Sverris overvundne modstandere og måtte siges at repræsentere deres synspunkter. Denne del af sagaen var skrevet i den grad på Sverris egen institutions, men sidenhen bitreste fjendes – kirkens – præmisser, at han antagelig da ville have foretrukket, om den aldrig var blevet til. Og hvis skildringen af Sverris trælse vej mod kongedømmet var nået pergamentet på et lidt senere tidspunkt end tilfældet var, ville den næppe have fået det stærkt kirkeligt prægede tilsnit, som den fik under den fredelige sameksistens i Trondheim i årene 1185-88.

Et enkelt træk synes mig det mest karakteristiske for Sverris filosofiske og etiske holdning: hans evige higen efter retfærdighed. Det går som en rød tråd igennem alt hvad han foretager sig – i handling såvel som i tale – at han altid er sig bevidst om, hvorvidt noget er rigtigt eller forkert. Der er ikke her tale om lovydighed, som vi så ofte møder den i Fagrskinna, og som er det altoverskyggende element i Snorris historiesyn. Sverris hang til retfærdighed er langt mere i slægt med det, vi møder i Det gamle testamente. Det er en højere retfærdighed, som er hævet over både regler og sædvane; og i sidste

instans er der tale om Guds påbud og forbud. I Sverris moralopfattelse er den altseende og -hørende kendetegnet ved mildhed, og onde gerninger kan tilgives, hvis oprigtig anger følger. Men Gud kan også være ubønhørlig hård, ikke mindst over for hovmodigheden hos mennesker – eksempelvis hos Erling skakke – og da er det alles pligt at gå imod. De strenge krav til, at retfærdighed skal ske fyldest, kan belaste samvittigheden, hvis man ikke adlyder Gud også på dette punkt. At have retten på sin side og øve retfærdighed præger i den grad Sverris livssyn, at det er vanskeligt at forstå hans sagas ofte moraliserende argumentation uden at man gør sig dens filosofiske grundlag klart.

Under sine indgående studier af Det gamle testamente synes Sverrir at have hentet de fleste normer for godt og ondt herfra. Og igennem det meste af livet har præsten Sverrir efter alt at dømme fundet, at den autoriserede kirke i altovervejende grad var i overensstemmelse med den religiøse filosofi, som han fandt i Bibelen. I sine sidste år var kong Sverrir derimod nået til den erkendelse, at den vingård, som de norske biskopper – i Theodoricus' billedsprog – var sat til at passe, nu blev vanrøgtet.

Sverrir har bidraget med to vigtige religiøst-etiske indlæg i den politiske debat i sin samtid i Norge: Del I af hans saga, og En tale mod biskopperne. Det førstnævnte skrift opfatter jeg primært som middel til at forklare hans kongsråd, hvad der kunne være påkrævet, ikke mindst på baggrund af, at han i henhold til Guds love om tronfølgen var en oprører mod sin egen institution. Ved pennens hjælp kunne den frafaldne og bandlyste præst håbe på forståelse og måske endda tilgivelse fra ærkebiskoppen og kirken. Sverris andet skriftlige indlæg var forfattet med det stik modsatte formål, nemlig at modarbejde kirkens repræsentanters, i særdeleshed biskoppernes, tanker om kirkens samfundsmæssige placering i Norge. Også Talen havde som primær opgave at forklare Sverris synspunkter. Kyndigt og gennemtænkt forelægger han for læseren sit syn på, hvad der var rigtigt eller forkert i de sager, kirkekampen drejede sig om.

Den som skrev indledningen til den i dag foreliggende Sverris saga anfører, at kong Sverris styrke voksede støt efterhånden som man når længere frem i bogen. Dette er ganske rigtigt opfattet, idet Sverris skikkelse som kongen af Norge bliver mere og mere entydig i fortællingens løb, hvorimod billedet af den færøske præst – opdraget af en af Øysteins lydbiskopper – falmer og forsvinder som noget fortidigt. Splittet som han stod mellem kirke og krone var Sverrir dog nok endnu ved forfattelsen af sagaens del I i sit sind mere fostersøn og elev af biskop Roi end arvtager efter kong Sigurd munn.

2. De nye legitimitetskrav

Inden for germansk retstradition havde man fra arilds tid haft en fast forankret opfattelse om forudsætningerne for at kunne blive konge. Der skulle være tale om et mandligt medlem af kongeslægten. Blodets bånd gav muligheden for at komme i betragtning som kongsemne; men det var de fribårne mænd som bestemte hvem der skulle være deres konge, og som med deres kongstekja på tinge gav valget retlig gyldighed. I denne sammenhæng var den formelle forbindelse mellem forældrene uden større betydning. Af de tidligste norrøne kilder ses, at det var afgørende nødvendigt at være medlem af kongeslægten, helst kongesøn, og blandt sådanne kongsemner kunne bønderne vælge den de fandt bedst egnet til kongegerningen. Det var således de fremødte på tinge som tildømte kongætlingen "konungdómr" (7).

Kort efter midten af det 12. årh. var der imidlertid i Norge kommet en helt ny instans til, som ønskede at forvalte kongeværdigheden, såvel valget af dens indehaver som betingelserne herfor. Lederne af den nye institution – kirken – ville således fratage bønderne deres urgamle ret til at afgøre et kongevalg. De nye legitimitetskrav til en konge af Norge findes nøje specificeret i et dokument fra 1164, sikkert forfattet af ærkebiskop Øystein (8). Disse nye regler betegnes gerne som en tronfølgelov, og som Norges første sådanne. Da de imidlertid næppe kan antages at være blevet forsynet med lovhemmel i samtidens norske samfund og ej heller kunne påkalde sig udenlandske forbilleder, må disse regler nok først og fremmest opfattes som Øysteins ønskeddel for proceduren ved et norsk kongevalg.

Fra en kildefattig tid er vi så heldige at være i besiddelse af et autentisk og helt samtidigt forfattet dokument. Men hvorledes skal dette tolkes, og hvad kan det bruges til rent kildemæssigt? Realhistorisk meget lidt udover som vidnesbyrd om den norske primas' højtflyvende tanker om sin institutions mulige placering i det norske samfund. Den store myndighed, som disse tronfølgelove af 1164 ville have givet de norske biskopper ved kongevalg, har fået nogle forskere – eksempelvis E. Vandvik – til at mene, at der måtte være tale om en hemmelig aftale (9). Det er imidlertid almindeligt anerkendt inden for forskningen i dag, at disse love ikke fik nogen virkning i samtiden eller den nærmeste eftertid (10). Har vi da ingen tegn på, at tronfølgelovene af 1164 dog kom ud af Øysteins og hans biskoppers skrivestuer og øvede indflydelse ved det næste kongeskifte i Norge? Herom vil jeg vove den påstand, som jeg vil søge at begrunde i det følgende, at det oprindelige initiativ til at Sverris saga blev påbegyndt ikke blot var kendskabet til ærkebiskop Øysteins tronfølgelove m.v., men tillige at præsten, som blev konge, ved påbegyndelsen

af sit kongedømme i et vist omfang selv delte den norske højgejstlighedens tanker med hensyn til de nye legitimitetskrav og Øysteins hele lovkompleks.

Den norske kirkeretshistoriker E. Gunnes har udtalt, at intet land i Europa har kunnet fremvise tronfølgelove som dem, der så dagens lys i Norge i 1160'erne (11). Disse love har da også været et yndet emne inden for norsk forskning. Og de fleste norske middelalderforskere af navn har da også givet udtryk for deres mening om disse loves ånd, indhold og betydning (12). Tronfølgelovene af 1164 forefindes i dag bevaret som indledningen til Kristendomsbalken i Gulatingslovene (13). Og således kan dette særlige lovfænomen vurderes såvel på europæisk som på hjemlig norsk baggrund.

I og med at disse tronfølgelove i dag først og fremmest kendes som kirkens regelsæt for tronfølgen, er det naturligt først at se lidt på hvorledes de harmonerer med universalkirkens forskrifter; og her har T. Tobiassen kunnet godtgøre, at selve tankemønstret, som ligger til grund for de norske arveretsregler, har været nok så gængse i højgejstlige kredse i den romersk-katolske del af Europa (14). På den anden side har Gunnes med sit store kendskab til den katolske kirkes gamle arkiver – ikke mindst de rent lokale – gjort det muligt at vurdere lovene med samtidens målestok; og han har udtalt, at intet land i Europa kunne have fundet på at udforme love af den art vi kender fra Øysteins hånd. Sammenfattende kan disse regler – dersom de var blevet ført ud i livet – vist siges at opfylde noget nær en ønskedrøm hos reformivrige paver ved midten af det 12. årh.

Et af de vigtigste resultater i Gunnes' disputats er, at hans udforskning af de middelalderlige gemmers kilder til den kanoniske retsopfattelse har fremvist langt større lokale variationer end hvad der umiddelbart fremgår af middelalderkirkens strømlinjede facade (15). De norske tronfølgelove af 1164 må betragtes som et forsøg på en sådan lokal variant inden for middelalderkirken.

Ser vi på udviklingen i Europa som helhed, er det forbavsende at netop Norge afføder et dokument som tronfølgelovene af 1164. Det senromerske administrationssystem såvel som Romerriget's kejserideologi kunne efter assimilationen med den kristne religion nå ud til de fjerneste egne af Europa. I de regioner, der tidligere havde hørt under Romerriget, blev mange af kirkens institutioner blot en fortsættelse eller genoplivelse af tidligere kendte institutionelle mønstre. Men i store dele af den germanske verden betegnede kristendommen ikke blot en ny tro, men også i flere henseender en helt ny livsopfattelse. Og sammenstødet mellem germanske og romerske retstraditioner og opfattelser på andre punkter rystede vigtige elementer inden for den germanske verden i deres grundvold. Det er ikke mindst set på denne baggrund slæ-

de, at et område af Europa – lidet influeret af romersk tankegang – frembringer et retsdokument som de norske tronfølgeregler af 1164, som selv for romerkirken må have forekommet avantgarde ideologisk set.

Men af endnu større interesse end forholdet til universalkirken er det at anskue disse love på den hjemlige baggrund i Norge. Den mest træffende karakteristik af disse norske arveretlige reglers væsen synes mig givet af G. Authén Blom, der betegner dem som et politisk privilegium (16), som – hvis jeg må løbe linen ud – kirken udstedte til sig selv.

Tronfølgelovene af 1164 må således primært betragtes som kirkens love. Ser vi på hvorledes disse love betegnes i de to eneste berettende kilder der omtaler dem – Fagrskinna og Heimskringla – så skelnes der heri skarpt mellem landslove og gudslove. Begge værker, der tillige er de vigtigste kilder til norsk rigspolitik i 1160'erne, tillægger kirken en nok så underordnet rolle i samfundsoptionen. Et særkende hos Fagrskinna er, at interessen samles ret ensidigt om samfundstoppen, hvorimod Snorri med sin interesse for love, ting og alskens rettergang giver os et flerstrengt billede af samfundet. De nye norske legitimitetsregler fra 1164 måtte derfor være et ideelt tema såvel for den kongecentrerede Fagrskinna som for juristen Snorri. Dertil kommer, at de to sagaer kan betragtes som talerør for hver sin gren af det norske kongehus, henholdsvis Harald gilles efterkommere og Sigurd Jørsalafaris slægt. Ydermere er den pro Sverrir orienterede Fagrskinna blevet til i Norge, medens Snorri udførte sit forfatterskab i Island. Ved vurderingen af ærkebiskop Øysteins tronfølgeregler betydning i samtidens Norge må Fagrskinnas og Heimskringlas udsagn således være af særlig betydning.

Fagrskinna bærer præg af hastværk i sin beretning om tiden efter 1130. I det forholdsvis kortfattede afsnit om Magnus Erlingsson går det så stærkt, at forfatteren alene i passagerne om hændelserne op til kong Magnus' kroning to gange forveksler navnene på Erling skakke og ærkebiskop Øystein. De kronologiske oplysninger i den nævnte del af sagaen er ligeledes rodede (17).

Der er i Fagrskinnas fortælling her to oplysninger af særlig interesse: Erling skakke fremholder, at allerede ved den lille Magnus Erlingssons konungstekja var både ærkebiskoppen og de øvrige biskopper venligt stemt heroverfor. Endvidere oplyses det, at Øystein var i færd med at øge kirkens indtægter betragteligt i forhold til det, som var hjemlet i kirkelovene. Da Erling bebrejder ærkebiskoppen herfor, svarer denne, at ifølge landsloven skal den som vælges til konge være kongesøn. Og dertil replicerer Erling, at dette krav ikke findes anført (eksplicit) i alle de norske lovbøger. Der kan således påpeges svagheder ved begges handlingsprogrammer.

Sagaen beretter derpå om en aftale, som bliver indgået mellem de to parter. Ved hjælp af Guds lov vil ærkebiskop Øystein styrke Magnus' kongedømme, idet dette måtte siges at stå svagt over for landsloven. Han vil give ham kirkens hellige kongevielse og både salve og krone Magnus. Til gengæld herfor vil Erling støtte ærkebiskoppens ønske om at udbygge kirkens indtægter og retslige stilling i riget.

Som yderligere støtte til Magnus' adkomst til den norske krone vil ærkebiskoppen herefter administrere ægteskabet strengt som et sakramente, også når dette stred direkte imod lands lov og ret. Med kravet om ægtefødsel af en retmæssig konge indsnævredes som ved et trylleslag kongsemnernes antal. Og når vi vender os til Heimskringla, er det netop dette element, Snorri fremhæver som det afgørende i forbindelse med Magnus Erlingssons retmæssige adkomst til riget: Magnus er frugt af ægteskabet mellem Erling skakke og Kristin, datter af Sigurd Jórsalafari og dennes dronning.

Den historiske baggrund for de nye tronfølge love m.m. bliver omtalt på nogenlunde lignende måde i Fagrskinna og i Heimskringla (18). Dog må Snorris skildring af kroningshøjtidelighederne, hans tidsfæstelse heraf samt de nærmere omstændigheder omkring forliget imellem Øystein og Erling skakke påkalde sig særlig opmærksomhed. Snorris kilde til alt dette er hans forstorfader, Jón Loftsson, der tog del i disse begivenheder som nær frænde til den lille Magnus. Jóns moder var datter af kong Magnus barfod, så han og Kristin kongemoder var søskendebørn.

Heimskringla – den eneste kendte kilde til selve kroningen – er både velunderrettet og entydig i sine kronologiske angivelser til norsk historie i 1160'erne. Vi kan i dag uden vanskelighed oversætte Snorris indre relative tidsfæstelser til årstal, især fordi han forsyner sin beretning om netop disse år med en mængde datoangivelser. Og Snorris datering af kroningen er utvetydigt sommeren 1164. Men vigtigere end denne Heimskringlas klare og eneste kildemæssigt acceptable datering af Magnus Erlingssons kroning er spørgsmålet om, hvorledes man i inderkredsen omkring Erling skakke opfattede det der foregik omkring tilkomsten af tronfølge lovene, kroningseden, privilegiebrevet og lensunderkastelsen. Heimskringla afspejler både sympati og beundring for Erling skakke, hvis hustru Kristin i disse år fremtræder som både handlekraftig og initiativrig for sin søns sag.

Dengang Snorri skrev Heimskringla hørte begge magthaverne i Norge, Håkon Håkonsson og Skule Bárðsson, til Birkebeinapartiet. Hvor negativt man anskuede Sverrir og Harald gilles slægt i de omgivelser, hvori Snorri voksede op i Island, ses med al tydelighed af Noregs konunga tal, digtet i

1190'erne til lovprisning af Jón Loftsson og hans slægt (19). Jón var til dels opdraget i Norge og var midt i trediveerne da han overtog Oddaverjaslægtens goðorð. I Lögrétten viste han sig som en ypperlig jurist. Hans opdragelse som politiker og jurist havde sin baggrund i både norske og islandske forhold (20). Om Erling hedder det i Heimskringla, at få mænd i Norge på hans tid havde et så grundigt kendskab til "laga og landsrétt". Selv var Snorri en af sit lands ypperste kendere af lov og ret, og dertil en flittig udforsker af retshistorie på nordisk plan. Det må derfor siges, at såvel øjenvidnerne til den historiske baggrund for tronfølgelovene af 1164 som vor formidler heraf, Snorri, var eksperter på norsk landslov. Men alligevel fortælles der intet i Heimskringla om nogen ny lov eller vedtagelse heraf. Snorri undlader endog at meddele noget om, at kongen eller for den sags skyld kirken kom med forslag til nye love, "nýmæli", hvad han ellers så ofte omtaler i sin beretning om norsk historie gennem mere end tre hundrede år.

I kapitel 21 af Magnus Erlingssons saga i Heimskringla beretter Snorri om forhandlingerne mellem kongens fader og ærkebiskoppen. Som en vigtig grund til, at Erling skakke ønskede sin søn kronet, anfører Snorri, at ingen derefter med rette kunne fratage Magnus kongedømmet. De nævnte rådslagninger fandt ifølge Snorri sted i Bergen i sommeren 1164; og efter fortællingen at dømme må der være blevet indkaldt til møde her både for rigets førende stormænd og for et repræsentativt udvalg af landets gejstlige. Til stede ved denne lejlighed var også pave Alexander III's udsending til Norge, legaten Stephanus fra Orvieto. Ærkebiskop Øystein fik legatens samtykke til at krone den da kun otteårige Magnus Erlingsson. På kirkemødet sammesteds forelagde Øystein sit ønske om at krone barnekongen. Og Snorri bemærker, at da biskopperne og de øvrige tilstedeværende gejstlige mærkede, at dette var noget som deres ærkebiskop gik stærkt ind for, samtykkede de heri. Og det endte med, at kirkens folk her enedes om en "dómr".

Det var således et internt norsk ønske at give kong Magnus denne nye form for stadfæstelse af hans kongedømme. Lovmæssigt er der især to interessante ting at bemærke ved Snorris beretning på dette sted. Den nye handling – kongevielsen – betragtes alene som et kirkeligt anliggende. Men til gengæld benytter kirkens folk her den samme fremgangsmåde som bønderne ved deres konungstekja, når de ved dómr på tingene sanktionerer valget af en konge. Når Snorri lader Erling skakke udtale, at ingen herefter kan betragtes som retmæssig konge af Norge samtidigt med Magnus Erlingsson, så må han derfor her først og fremmest have tænkt på kirkeretten. Denne opfattelse svarer godt til det sidste afsnit i tronfølgelovene af 1164, hvori der formuleres en

advarsel til alle fremtidige kongsemner mod at sætte sig op imod kirkens afgørelse, når det gælder kongevalg og udnævnelse. Og for at give lovenes ord virkelig styrke, hedder det heri, at skulle nogen desuagtet finde på dette, så har han forgjort fæ og fred, og ligeså alle som måtte have bistået ham heri. De skal alle være i Guds band og i alle hellige mænds, paven og lydbiskoppernes band. – Bedre kunne Øystein næppe have sikret det nye kongedømme, som han forsøgte at indstifte.

I kapitel 22 af Magnus Erlingssons saga skildres derpå selve kroningshøjtideligheden i Bergen i sommeren 1164. Erling skakke lod gøre den smukkeste fest, hvortil var indbudt hirden, de håndgangne mænd, talrige stormænd og en mængde andre gæster. Og på selve kroningsdagen blev Øystein, legaten og biskopperne indbudt til Erlings fornemme fest. Det ses af Snorris beretning, at der må have været afholdt to parallelle stormøder ved denne lejlighed, det ene af kirken og det andet af de førende verdslige kræfter i riget. Videre fremgår det af Snorris fortælling, at Erling var ivrig og glad for forhandlingerne og overenskomsten med ærkebispem; men Snorri lader alligevel forstå, at den drivende kraft bag det opnåede resultat var ærkebiskop Øystein selv. Og det var ifølge Snorri ærkebiskoppen og ikke legaten, som udførte kroningen. Denne fandt sted i nærværelse af legaten samt fem lydbisper. Snorri oplyser endvidere, at Erling sammen med tolv lændermænd svor "lagaeiðr" for kong Magnus, som jo var umyndig ved denne lejlighed. Det anføres i beretningen i Heimskringla, at Magnus var otte vintre gammel, da han blev kronet, og at der da var forløbet tre vintre siden han første gang var blevet valgt til konge.

Denne beretning i Heimskringla danner den ydre ramme for tilblivelsen af nogle dokumenter, som findes bevaret den dag i dag, således den ed som kong Magnus aflagde i forbindelse med kroningen. Kongen afgiver heri et troskabslofte ikke blot til den norske kirke, men også til paven. Kroningseden har et tydeligt feudalistisk præg, og kongen placerer sig som undersåt i forhold til kirken. Denne ed må have været forfattet på latin, idet det engelske håndskrift deraf fra omkring 1200 er på latin (21). Ved selve kroningshøjtideligheden må den være blevet læst op af en gejstlig, og det har nok været denne ed, som kongens fader og de tolv lændermænd garanterede for på barnekongens vegne. Men uden for de kirkelige kredse var der næppe mange af de tilstedeværende ved Magnus Erlingssons kroning som forstod latin. At også den tidligste udarbejdelse af tronfølgelovene har været på latin, er mere end sandsynligt. Dette kunne måske være forklaringen på, at vi intet hører om disse love i forbindelse med mødet i Bergen. Vandviks opfattelse af tronfølgelovene som

hjemmelige kunne understøttes af, at man forstod lige så lidt af indholdet af disse som af kroningseden for de ikke gejstliges vedkommende. Dette kunne endvidere være medvirkende til Fagrskinnas manglende omtale af nogen lovgivning ved denne lejlighed. Men en tronfølgelov forfattet på latin ville ikke have været nogen hindring for Snorris hovedkilde til Magnus Erlingssons kroning. Jón Loftsson havde fået en boglig uddannelse af høj standard og var meget lærd ligesom sin fader, præsten Loftr i Odda, og sin farfader Sæmundr fróði. Og Jón havde fulgt det 12. århundredes islandske tradition for en stormand og modtaget en gejstlig vielse som diacon. Endnu en vigtig kilde til Snorris beretning om kroningen var ligeledes højlærd, nemlig Hólabispen Brandr Sæmundsson, der også overværede kroningshøjtideligheden.

Ovenfor har jeg nogle gange bemærket, at hverken Fagrskinnas forfatter eller Snorri omtaler tronfølgelovene af 1164 med ét ord, ikke engang som *nýmæli*. Men ser vi lidt nærmere på disse forfatteres udgangspunkt, må forklaringen snarere søges i, at lovene aldrig kom til anvendelse. De to forfattere skrev deres statsretligt orienterede værker et par generationer efter, at Øystein var fremkommet med sit forslag til regler for kongeskifte i Norge. Eftersom der aldrig var gjort brug af dette kirkelige initiativ i praksis, var disse tronfølgelove ikke at betragte som andet end et forslag til retsregler, der imidlertid ikke havde vundet tilstrækkelig genklang til at blive rigets lov. Det var nu engang det norske kongedømmes historie, som Fagrskinna og Heimskringla handlede om. For begge forfattere var kirken som samfundsinstitution ret underordnet, og spidsfindigheder i kanonisk ret lå langt uden for de to værkers interessesfære. Men selv om de to sagaer gjorde ret i ikke at betragte tronfølgelovene af 1164 som Norges love, fordi der ikke nogensinde var gjort brug af dem, vil jeg nedenfor søge at godtgøre, at Sverrir Sigurdsson havde disse love som forbillede ved konungstekjan på Øyarting i 1177 – den eneste gang han lod sig tage til konge. Dette var jo også kun tretten år efter forfattelsen af forslaget, som derfor på det tidspunkt endnu havde mulighed for at blive til rigets lov om fremtidig tronfølge. – Men hvorledes kunne det gå til, at en færøsk præst, ankommet til Norge første gang året forinden, kunne være bekendt med Øysteins nye regler for et kongeskifte? Disse kirkens regler for den arveretlige adkomst til Norges rige må givetvis have indgået i undervisningen hos biskop Roi ved præsteskolene i Kirkebø (22).

Tronfølgelovene af 1164 kendes i dag tidligst som indledningen til Kristendomsbalken i Gulatingslovene. Det hedder heri om tronfølgelovens ophavs-situation, at de var et *nýmæli*, som var blevet vedtaget efter samråd mellem kong Magnus, ærkebiskop Øystein, Erling jarl og alle de viseste mænd i Norge.

Herved må der henvises til et rigsmøde, og eftersom der både i Heimskringla og i Sverris saga kun kendes ét rigsmøde under Magnus Erlingssons tid som konge, må der være tale om rigsmødet i Bergen 1164. Ikke længe efter dette tidspunkt må Øystein have fået sit nýmæli optaget i Gulatingslovene, idet vi har bevaret et håndskrift fra 1180 med denne tilføjelse til de tidligere love (23). Den nidkære lovreformator, ærkebiskop Øystein, foranstaltede også andre ændringer i de hidtidige love, herunder en gennemgribende revision af Frostatingslovene (24). I Gulatingslovene betegnes hans tilføjelser som Magnustekst og holdes adskilt fra de øvrige love, som kaldes den hellige Olafs love. I Gulatingslovene fremstår tronfølgelovene således som en tilføjelse fra Øysteins side. Og både i Gulatingslovene og i Frostatingslovene efter Øysteins lovgivningsvirksomhed betragtes det norske riges tronfølge alene som et kirkeligt anliggende.

Et bærende element i de ny regler for det norske kongedømme er, at der efter kirkens opfattelse kun kan findes én retmæssig konge ad gangen. Og skulle der optræde flere konger på en gang, så er kun den af dem, som kirken sanktionerer, landets gyldige konge. For den til enhver tid siddende konge med reel magt over landet må tanken om enekongedømmet sikkert have været tiltalende, og kirkens fastsættelse herom blev da også optaget med iver af Sverris efterfølgere på kongetronen. Ved et kongeskifte var – hvis lovene skulle tolkes bogstaveligt – kun den ældste ægtefødte søn automatisk arveberettiget, dog på betingelse af, at han navnlig efter kirkens vurdering ikke var umoralsk eller underbegavet. Såfremt denne primære mulighed ikke foreligger, skal øvrige sønner af kongen komme i betragtning; men allerede her sætter kirkens kompetence til at vælge ind. Ærkebiskoppen og hans lyd-biskopper skal sammen med tolv bønder fra hvert bispedømme, udpeget af biskoppen, udvælge den af kongesønnerne som de finder bedst skikket til kongegerningen. I næste række skal den senest afdøde konges livsarvinger komme i betragtning; og hvis ingen af disse findes egnet af biskopperne, kan de nævnte valginstanser udnævne den, som de i det hele taget finder bedst kan varetage det høje embede. I tilfælde af uenighed om hvem der bør foretrækkes, skal ærkebiskoppen og hans biskopper have den endelige afgørelse i sagen (25).

Disse tronfølgelove er således udpræget patriarkalske, og det er kun mandslinjen som åbner mulighed for, at det arvemæssige element i loven træder i funktion. Den lille Magnus Erlingsson ville derfor ikke ad denne vej have haft store muligheder for at blive konge, dersom tronfølgelovene af 1164 var trådt i kraft. Ifølge Fagrskinnas beretning om forhandlingerne mellem

Erling og Øystein gør ærkebiskoppen da også opmærksom herpå; og forfatteren lader ham sige, at næppe ville alle være tilfredse (med Magnus Erlingsson som konge) hvis der kommer én der kan føre beviser for, at han er kongesøn, og som gør krav på riget. Man har inden for forskningen betragtet denne udtalelse fra Øysteins side som tillagt ham retrospektivt, idet Fagrskinnas forfatter jo vidste, at Sverrir – som støttede sin kongsret på, at han var kongesøn – fravristede Magnus Erlingsson tronen. Men det ses af Snorris beretning, som præges af stærk sympati for Erling, at denne bemærkning fra Øysteins side i Fagrskinna var barsk virkelighed for Erling, også efter sønnens kroning. På en lumsk og grusom måde søgte Erling skakke at myrde alle de kongesønner, han kunne få fat på, ja tilmed Magnus' halvbroder på mødrene side. Det var alle disse barnemord som gav Erling skakke – denne ellers så strålende skikkelse – et yderst blandet eftermæle. Selv vogtede Erling på sin kirkekronede søn ved altid at have ham hos sig. I betragtning af kongesønnernes dystre skæbne i det hele taget i denne periode handlede Sverris moder Gunnhild nok klogt, da hun sendte sin femårige søn til Færøerne for at ingen skulle fatte mistanke om hans herkomst på fædrene side (26).

Men det lykkedes trods alt enkelte kongesønner af Harald gilles gren at lade sig udråbe til konge. Meget farlig for Erling og for hans søns kongedømme var Sverris broder, Håkon hærdebred, og adskillige år senere Sverris fætter Øystein meyla. Håkon blev fældet af Erling skakke og Øystein af kong Magnus. – Men så kom der en kongesøn, som havde fået lov at leve i fred og ro til han nåede manddoms alder. Han havde arvet sin fader Sigurd munns berømte veltalenhed (27). Fra sin fosterfader havde han modtaget en boglig uddannelse, der tydeligvis rakte ud over, hvad der var nødvendigt for en almindelig præst. Og livsbetingelserne på øerne i Atlanten havde vænnet ham til barsk natur med fjeld og hav. Men det måske mest afgørende for Sverrir fra Kirkebo, da han kom til Norge for at prøve lykken som kongesøn, var at han var en fuldt udviklet, stærk personlighed. Til forskel fra de øvrige kongesønner afhængt af ham selv, kommet som han var til et fremmed land med en ukendt befolkning. Kun én havde Sverrir at støtte sig til – Gud alene, som til gengæld forblev ham huld.

3. Sverris konungstekja i 1177

Sagaerne om de norske konger forstummer alle ved året 1177, idet det nu bliver kong Sverrir som fortæller, og hans saga bliver i en længere årrække næsten ene om at tegne Norges historie. Sverris saga indledes med oplysninger om hans baggrund. Hans moder var norsk, men faderen var færøsk, mente

man da. Som lille dreng sendtes han af moderen til Færøerne, hvor han blev opfostret af sin angivelige farbroder Roi, der i 1162 af den nye norske primas Øystein blev viet til øernes biskop. Fra omkring ti års alderen havde Sverrir sit hjem på bispesædet i Kirkebø. Her fik han sin uddannelse og blev viet til præst af sin fosterfader kun 24 år gammel, altså adskilligt yngre end hjemlet i kanonisk ret. – Lige fra sine barneår havde Sverrir haft store drømme om sin fremtid. Det var med hans baggrund næppe uden for rækkevidde at blive biskop; men endog ærkebispedømmets højeste embede var tydeligvis inden for synsvidde i hans drømme. Ikke længe efter præstevielsen forlod Sverrir Færøerne for bestandig. – Vi skal nu følge hans egen beretning om tiden fra ankomsten til Norge i 1176 og frem til konungstekjan på Øreting i Trondheim omkring et år senere (28).

Efter at Sverrir havde fået besked om sin kongelige byrd, drøftede han sagen med sin fosterfader. Biskop Roi tilrådede ham at drage til Trondheim for at sætte ærkebiskop Øystein ind i sagen og indhente hans råd derom. Dette var da også Sverris agt ved ankomsten til Norge. Antagelig er han landet i Bergen; men på vejen nordover mod Trondheim gør han ophold i Selja, Skt. Sunnives ø. Her møder han en præst, som sætter ham nærmere ind i de politiske forhold i Norge. Magnus Erlingsson er meget afholdt af folket og støttes varmt af ærkebiskop Øystein og de allerfleste stormænd i landet. Derimod er nordmændene ikke så begejstrede for Harald gilles efterkommere – Sverris egen gren af den norske kongeslæggt. I de seneste år var denne gren blevet repræsenteret ved den unge Øystein meyla, som havde ladet sig udråbe til konge på tingene i Østnorge. Hvad Sverrir hører om denne sin unge fætters kongegerning forekommer ham ret barnagtigt. I Selja vender Sverrir om, og i stedet for at rejse til Trondheim drager han mod syd.

En endnu vigtigere grund til den ændrede rejseplan end det som Sverrir hører om ærkebiskop Øystein har sikkert været den underretning han fik om Øystein meylas forehavender i den selvsamme sommer. I Heimskringla læser vi, at Øystein med sin flok, Birkebeinerne, var sejlet fra Viken til Trondheim, hvor han blev hyldet af trønderne på traditionel vis. Dersom Sverrir var fortsat fra Bergen til Trondheim som oprindeligt planlagt, måtte dette næsten uvægerligt blive opfattet som gjort i konkurrence med fætteren. Ifølge Heimskringla opholder Erling jarl sig i Bergen i sommeren 1176 og den følgende vinter. Sverrir – der stadig er den færøske præst – skaffer sig let adgang til Erling skakke og dennes hird, og her opholder han sig et stykke tid.

Det berettes i Sverris saga, at Sverrir ud på vinteren drager til Viken og derfra til Sverige, hvor han søger at opnå støtte i form af mandskab og mate-

riel, således som fætteren havde fået det nogle år forinden. Birger jarl brosa er gift med Harald gilles datter, som således er faster til både Sverrir og Øystein. Dertil kommer, at Sverris halvsøster på fædrene side er gift med lagmanden i Värmland. Men Sverrir har ikke heldet med sig her, idet svenskerne allerede har satset på kong Øystein, som på det tidspunkt er kommet fra Nordnorge til Viken med et betydeligt følge. Sverrir øjner ingen udvej for sin sag. Han tænker på at se tiden an, og har nærmest planer om at foretage en rejse til Det hellige land. Men tidligt på året 1177 bliver Øystein meyla fældet af kong Magnus, og Birkebeinerne lider et sviende nederlag. Og nu får Sverrir sin chance, idet Birger jarl beslutter sig til at overføre sin støtte til det nye kongsemne af Harald gilles slægt – Sverrir, Sigurd munns søn.

Det er Sverrir meget magtpåliggende nøje at markere det tidspunkt, da han overtager førerskabet for resterne af Birkebeinerne. Det anføres således i hans saga, at det var den første søndag i syvugers fasten, at Sverrir og Birkebeinerne indgik et edsforbund, og at mændene gik ham "til handa", idet hver enkelt greb om Sverris sværd. Dagen efter kom 70 mænd af flokken til at danne Sverris hirdkorps. Den samme nat drømmer den nyudnævnte leder af flokken en mærkelig drøm, som han næste morgen tirsdag fortæller de nærmest tilstedeværende. I drømmen salver profeten Samuel Sverris hænder og opfordrer ham til at bruge dem til en uforsonlig kamp mod sine modstandere og fjender. Profeten kysser Sverrir og siger, at han skal blive konge. Der er flere interessante ting i forbindelse med denne drøm; men af størst betydning i den foreliggende sammenhæng er, at måden hvorpå Samuel salver Sverrir er en kongevielse, medens det ved en bispevielse er hovedet som salves (29). Profeten Samuel, som har salvet nogle af Det gamle testaments største konger, har nu i både ord og handling udnævnt Sverrir til konge. Som så ofte må man her beundre Sverris dybtgående kendskab til kirkens ritualer, symbolsprog og formalia i det hele taget.

Tildragelserne i dagene 6.-8. marts 1177 bliver vendepunktet i Sverris liv. I disse dage måtte Sverrir vælge mellem et kald til kirken eller til kronen. Han valgte det sidste; men han vedblev også med at bære det første. En voksen mand, fem og tyve år gammel, kan ikke i løbet af få uger frigøre sig fra sin barndoms og ungdoms årelange forberedelse til en gejstlig gerning. Dette var måske Sverris største dilemma i hans første år som konge.

Sverris samtidige, den gejstlige Saxo, er opfyldt af moralsk forargelse over den frafaldne, som har forladt sit præsteembede på Færøerne. Saxo synes at være godt underrettet om Sverris første tid i Skandinavien; og han skriver, at inden præsten endnu var blevet konge, besøgte han Birger jarl i Sverige,

og dér skal han have foræret en præst, hos hvem han havde nydt gæstfrihed, sin messehagl, der er en præsts ypperste skrud, tillige med sin alterbog (30). Denne beretning i *Gesta Danorum* må henvise til det, som Sverrir selv fortæller i sin saga om, at han i påskeugen (sidst i april 1177) er til gæstebud hos en svensk præst. Det er tydeligt, at Sverrir under dette ophold har lagt planer for sin fremtid, for det oplyses i sagaen, at Sverrir herfra skriver et brev til folkene i Telemark og sætter dem stævne i Trondheim til en fastsat tid. Hurtigst muligt vil han drage til Trondheim for at lade sig hylde som konge i Hellig Olavs by. På det tidspunkt, da Sverrir bortskænker sit præsteskrud, er terningen kastet. Med sindsro kan han nu give afkald på de ydre tegn som præst – andre og større symboler ligger lige om hjørnet for ham. To år senere var han konge over det halve Norge.

Det havde været Birkebeinernes bestemte ønske, at deres nye fører hurtigst muligt skulle lade sig udråbe til konge. Og da flokken anført af Sverrir har forladt Sverige og er draget til Opland og Viken, bliver der udmærket lejlighed til at lade Sverrir hylde som konge på et norsk egnsting. Men Sverrir sætter sig udtrykkelig imod dette, hvilket forekommer Birkebeinerne uforståeligt. Naturligvis kendte Sverrir landslovene herom; men lige så vigtigt var det for ham at følge bestemmelserne herom i Guds lov. Og i det indledende kapitel til *Kristendomsbalken* i *Gulatingslovene* – til hvis lovområde Færøerne hørte – hedder det vedrørende et kongeskifte, at alle implicerede parter i forbindelse med et kongevalg så hurtigt som muligt efter en konges død skal begive sig på vej mod Trondheim, helst ikke senere end en måned efter dødsfaldet. Sverrir er arvtager efter Øystein meyla, som var faldet i februar måned, og så hurtigt som det var ham muligt tager Sverrir af sted til Olavkultens hellige sted. Sverrir ønsker at blive retmæssigt overdraget sit nye embede. I Trondheim foregår Sverris konungstekja. Aldrig før og aldrig siden lod han sig hylde som konge. Og ifølge tronfølgelovene af 1164 var dette også den rigtige fremgangsmåde.

Beretningen i Sverris saga viser os med al tydelighed, hvilke ufattelige strabadser Sverrir måtte igennem for at nå til Hellig Olavs gravsted og – som foreskrevet i Guds lov – få sin kongsråd sanktioneret her. På den værste tid af året, i vårbruddet, drager han af sted med en udvalgt skare af sin flok. Sverris lange og meget detaljerede beretning om sin rejse over det skandinaviske højland på denne årstid er betagende. Gennem skov og ødemarker, dybt i vand og pløre og uden mad i dagevis, fortsætter han turen nordpå. Ruten må for det meste lægges gennem Sverige, fordi det var kommet Erling og kong Magnus for øre, at Birkebeinerne var samlet igen som kampgruppe under en ny

anfører.

Fra Sverige drager Birkebeinerne over Storlien ned mod Trondheim og når tæt på byen natten til fredag før pinse (den 10. juni 1177). Her samler befolkningen sig til modstand. Med sig har Sverrir nogle stedkendte mænd, således Saltness-brødrene. Ved hjælp af sin sidenhen så kendte guerillataktik undgår Sverrir en styrkeprøve med byens beboere. Han søger at vinde tid, og grunden hertil er først og fremmest, at han afventer folkene fra Telemark. Og da disse – om hvilke det i sagaen bemærkes, at de var godt bevæbnet – er ankommet, forbereder Sverrir sig til kamp. Kontingentet fra Telemark talte 80 mand, og man spørger sig, hvorfor deres tilkomst kunne være af så afgørende betydning for de ventende Birkebeinere. Da Sverrir opstillede sin hær, placerede han bueskytterne samlet i midten. Alle brugte våbenene godt, og det blev til en regn af pile over fjenden. Under brug af fjernvåben – bue og pil – vandt Sverrir denne sin første kamp mod en mangefold større styrke.

Vel var nogle af Birkebeinerne efter slaget på Re, hvor Øystein meyla faldt, draget til Telemark, hvor kong Magnus synes at have været ilde lidt på grund af hårde skatter. Men når det blev af så afgørende betydning ved Sverris indtagelse af Trondheim, at folkene fra Telemark kom til, synes dette mig at have sin grund i, at netop i Telemark fandtes det eneste sted i Norge, hvor man udvandt pilespidser af hård brynsten. Når Sverrir venter med nogen form for krigshandlinger indtil styrken fra Telemark er ankommet, kan dette tyde på, at disse folk medbragte strategisk krigsmateriel, ikke blot til eget brug, men også til Birkebeinerne, som sikkert var fattige på våben oven på den lange og vanskelige march fra det sydlige Norge, hvorunder skjolde, spyd og økser næppe kunne medtages i større udstrækning. Allerede under påskeopholdet hos den svenske præst, da Sverrir skrev til folkene i Telemark, var hans militære planer ved at tage form. Og afstemningen af tidspunkterne for de to styrkers fremmøde var da også god. Gruppen fra Telemark skulle forsyne Sverrir med et våbenarsenal. Små pilespidser af brynsten kunne også i store mængder transporteres på land over lange afstande (31).

I denne sin første kamp havde Sverrir vundet over befolkningen i og omkring selve Trondheim by; men trønderne samlede en stor styrke mod Birkebeinerne, som de havde stiftet bekendtskab med året før. Sverrir måtte flygte med sine mænd, og havet var den nærmeste udvej. Det lykkedes Birkebeinerne at beslaglægge en del skibe tilhørende fjenden, alias kong Magnus' mænd. Med lignende "retsgrundlag" konfiskerede Sverrir betydelige mængder guld fra et af fjendens lastskibe. De omkring 50 skibe, som ejedes af købmænd og som lå ved Trondheim, rørte man derimod ikke. Og det

fremhæves i denne forbindelse i sagaen, at kong Sverrir aldrig ville gøre købmænd noget ondt, når blot de passede sig selv. Her som så mange andre steder i sagaen, og navnlig i Del I, sørger Sverrir for at fremhæve, at han holder sig til den hellige kirkes forordninger og ønsker – i dette tilfælde, at købmænd og handelspladser hverken måtte udsættes for vold eller andet overgreb (32).

Birkebeinerne sejlede ud af Trondheimsfjorden og et stykke sydpå langs kysten ned til Møre. Derpå fortælles det uden nogen forklaring i sagaen, at Sverrir vendte tilbage til Trondheim, og det hedder herom:

”Etter dette vendte kongen nordover til Trondheim igjen. Da han kom til byen, tok bymennene imot ham slik som det sømmer seg å ta imot en konge. De ringte i klokker over hele byen og gikk ham i møte i prosesjon. Kongen lot kalle sammen et Øreting, og han oppnevnte til det 12 menn fra hvert av de 8 fylker som ligger innenfor Agdenes. Da de var kommet, ble det gitt Sverre kongsnavn på åttefylkers-ting, og det ble tildømt ham med våpentak, og land og tegner ble tilsvoret ham etter gammel landslov.” (33)

Hele denne beretning virker utrolig, ikke mindst i betragtning af, at såvel byens folk som trønderne i det hele taget havde gjort alt for at tilintetgøre gruppen. Nok havde både Øysteins og Sverris fædre haft tilhørsforhold til den nordligere del af Norge; men Øystein havde ikke vundet videre støtte hos trønderne, og Sverrir endnu mindre i første omgang. Bare rygtet om, at Erling og kong Magnus sydpå i landet samlede folk mod Birkebeinerne, er ifølge sagaen nok til, at Sverrir hurtigt efter konungstekjan påny drager bort til Østnorge sammen med sine folk. Dette tyder på, at Sverrir trods den formelle konungstekja ingen støtte havde hverken i byens eller egnens befolkning.

Men hvorledes hænger så denne beretning sammen? Rent opdigtet kan den næppe være. Der er jo kun forløbet omkring syv år fra disse tildragelser og til kong Sverrir sammen med abbed Karl sidder i den selvsamme by og nedtegner denne passage; og der må da have været mange mennesker på stedet som huskede, ja som havde været med i de omtalte hændelser. Der må således have været hold i det ydre billede, som her tegnes i sagaen, og der må være tale om en sandhed, om end med modifikation.

Min forklaring er kort og godt den, at Sverrir og hans mænd vendte tilbage til Trondheim i ugen, da man fejrede den hellige Olav. Fra Olavsvakan – aftenen før dødsdagen 29. juli – og frem til hans translatio den 3. august fejrede man ved domkirken i Trondheim den hellige Olav, Norges evige konge, for hvem den til enhver tid siddende konge kun var at betragte som stedfortræder. Denne forklaring harmonerer godt nok med de tidsmæssige angivelser i

sagaen. Birkebeinerne er nået frem til Trondheim by omkring midten af juni. De venter et stykke tid på folkene fra Telemark. Derpå besejrer de byboerne. De flygter fra trønderne og foretager sig forskelligt på havet. Et tidsforløb på omkring seks uger til alt dette forekommer rimeligt. Og når vi betænker Sverris kløgt og sans for det taktiske, ville en sådan fremgangsmåde ikke ligge ham fjernt. Han sørger for at vende tilbage til byen i netop den uge, da der altid var stor tilstrømning af folk fra nær og fjern, også fra udlandet. Kirken havde påbudt fred for alle pilgrimme til Hellig-Olavs gravsted. Når Sverrir nu kan komme med sine mænd til Trondheim uden at møde modstand, må det være fordi de denne gang kom med fred i lighed med de øvrige pilgrimme (34). Og Sverrir, som nu forberedte sig på at forvalte kong Olavs odel, kunne i kraft af sit embede som helgenkongens stedfortræder på jorden lade processionen og de andre former for hyldest gælde sig selv på Hellig-Olavs vegne (35).

Den noget kryptiske formulering i den første del af passagen, hvor Sverris navn ikke nævnes, idet der kun tales om kongen, afspejler at kongerne Olav og Sverrir – den evige og den jordiske – går op i en enhed. I passagen omtales to begivenheder. Først skildres beboernes glade modtagelse af deres konge, som fejres blandt andet med procession. Derpå omtales Sverris konungstekja på Øreting, og først her optræder Sverris navn i det citerede afsnit.

Ifølge Sverris saga blev Sverrir hyldet dobbelt som konge på Øreting. Efter Sverris bud blev der kaldt til ting på altinget ved Øyar, som ligger lige uden for Trondheim by. Det hedder i sagaen, at Sverrir udpegede tolv mænd fra hvert af de otte fylker, som ligger inden for Agdenes, og da de var kommet, blev der givet Sverrir kongsnavn på ottefylkers altinget ved Øyar. Dette er en fuldstændig ukendt fremgangsmåde ved en konungstekja. Dels er her kongen, som skal hyldes, den selvsamme som udnævner de mænd, der skal sanktionere hans konungstekja; og dels er tolvmandsrepræsentationen en nydannelse ved et kongevalg. – Derpå fortælles det i sagaen, at på det samme ting blev Sverrir tilsvoret land og undersætter efter gammel landslov. I denne sidste bemærkning ligger implicit, at den førstomtalte kongehyldning ikke skete efter gammel landslov. Hvorfor var så denne fremgangsmåde hentet, som Sverrir benyttede ved sin konungstekja på Øreting i 1177? Herom er flere forskellige tolkninger fremsat inden for forskningen. J. A. Seips opfattelse af Sverris brug af et repræsentationssystem som værende gammel skik afvises med rette af A. O. Johnsen med den oplagte begrundelse, at Øreting ifølge den ældre Frostatingslov var et alting, medens det var tinget på Frosta som var lovområdets lagting og repræsentationsting (36). Det fremgår endvidere af J. Sandnes' udforskning af Trøndelags bosættelseshistorie, at Øreting var yngre og af

sekundær betydning i forhold til Frostating (37).

Johnsen mener, at Sverrir i den usædvanlige fremgangsmåde ved sin konungstekja på mesterlig vis har gjort brug af den tolvmandsrepræsentation som kendes fra rigsmødet i 1153. Herfra skal tronfølgelovene af 1164 have hentet antallet tolv af repræsentanter for bønderne, og til slut skal altså Sverrir have optaget det samme ved sin kongehyldning på Øreting (38). Tolvmandsinstitutionen må i alle tre tilfælde efter Johnsens opfattelse tages som udtryk for et importeret kulturmønster fra det anglo-frankiske område. For mig at se er dette dog at vende op og ned på tingene, idet tolvtalssystemet (tylvten) er lige så oprindeligt i de nordiske folks sædvane for administration og retspleje som for de øvrige germanske folkeslag, herunder angelsakserne og frankerne, der mødte det romerske titalssystem efter deres erobring af Frankrig og England (39).

Når det gælder rigsmødet i 1153, hvor den nye norske kirkeprovins blev indstiftet, har senere års forskning godtgjort, at de forordninger, man forbinder med dette møde, kun kendes i omarbejdet skikkelse fra ærkebiskop Øysteins hånd. Som kildeforholdene er i dag, er tronfølgelovens indhold derfor primære i forhold til *Canonis Nidarosensis*. Ydermere synes tolvmandsinstitutionen i *Canonis* primært at være knyttet til gaveretsstatutter, hvis oprindelstidspunkt kan diskuteres (40). I betragtning heraf må anvendelsen af tolvmandsinstitutionen i tronfølgelovene i forbindelse med bondesamfundets repræsentation i beslutningsprocessen være den tidligst kendte i Norge. Der er meget som taler for rigtigheden af Seips opfattelse, at Øystein har indsat klausulen om medvirken af tolv bønder fra hvert bispedømme i valgkollegiet som udtryk for en art formel sanktionering fra samfundets side ved kongevalg (41). Og her har Øystein ladet sig inspirere af gammel norsk sædvane navnlig inden for retsplejen.

Johnsen har fremholdt, at Sverrir ved sin konungstekja i 1177 søgte at spille modstanderne våbnene af hænde gennem denne mærkelige og hidtil ukendte måde at lade sig udråbe til konge på. Jeg er af den modsatte mening, idet jeg opfatter Sverris hele fremgangsmåde omkring hans konungstekja som udsprunget af, at han ønskede at holde sig til det han fra kristendomsbalken i Gulatingsloven havde lært om reglerne for kongeskifte. Ingen anden end en kirkens mand havde behøvet at tage den ringeste notits af disse tretten år gamle regler, ifølge hvilke et kongevalg primært var at opfatte som et kirkeligt anliggende. De øvrige kongesønner, som nåede at lade sig udråbe efter 1164, var saligt befriede for ethvert sådant hensyn, idet de næppe har været læsekundige; og lige så lidt som Erling skakke eller Jón Loftsson har de været

Ólafía Einarsdóttir

bekendt med, at der var kommet en ny procedure for et norsk kongevalg.

Ved udarbejdelsen af tronfølgelovene af 1164 ønskede Øystein især at styrke kirkens indflydelse på kongevalgene, og hertil tjente blandt andet bestemmelsen om, at valget skulle foregå på det sted, hvor de jordiske rester af Norges nationalhelgen fandtes opbevaret. Således skulle en afdød konges krone ofres til den hellige Olav, hvilket ville have bidraget meget til at befæste forestillingen om Olav som den egentlige indehaver af Norges rige (42). Når Øystein indsatte en paragraf i tronfølgelovene om de tolv bønder fra hvert bispedømme, som skulle aflægge ed til den nye konge, må han nødvendigvis have forudsat, at det nærmeste hyldningsting skulle benyttes ved denne lejlighed. Således gav tronfølgelovene af 1164 indirekte Øreting – det nærmeste alting til Olav den helliges grav – rigs betydning. Sverrir var den, der først førte dette punkt af tronfølgelovene ud i livet. Og gradvis vandt Øretings særlige stilling mere og mere frem, indtil dette ting ved midten af 13. årh. blev det eneste alting i Norge som kunne give en konungstekja lovhjælp (43).

Således medvirkede Sverrir på flere punkter til at knæsette dele af Øysteins tronfølgelove. Kongen og ærkebiskoppen bidrog begge til at grundlægge den national-religiøse Olavskult, på grundlag af hvilken krone og kirke skulle komme til at udvikle et tæt samarbejde i Sverreættens teokratisk prægede kongedømme.

Sverrir – præst og konge

Noter

- 1) Se herom L. Holm-Olsens artikel Sverres saga i KLN VII, s. 551-558, samt den deri anførte meget omfattende litteratur. Mine henvisninger til sagaen gælder A. Holtsmarks oversættelse fra 1964.
- 2) K. Helle, Omkring Boglunga søgur, s. 93-101 (Bergen universitets årbok 1958, Hist.-antikv. rk. Nr. 7) (1959).
- 3) Karl Jónssons dødsår angives i de islandske annaler enten til 1212 eller 1213 (Islandske Annaler, udg. Storm, s. 134 (1888)). Om abbed Karls levned og virke se F. Jónsson, Oldnorsk og oldisl. litt. hist. II, s. 375 ff. (1924).
- 4) Se herom A. O. Johnsen, Bispesetet og erke stolen i Nidaros fra den eldste tid til 1252, s. 132-146 (1955).
- 5) I Præstesagaen om Gudmundr Arason (Sturlunga saga I, udg. Jóhannesson, s. 115-158 (1946)) fortælles der ret nøje om Ingimunds ophold og samvær med ærkebiskop Øystein i de nævnte år. Ingimundr blev viet til biskop over Grønland af ærkebispemænd kort før dennes død i januar 1188.
- 6) Sverres saga, a. udg., s. 121-156. I sagaen anføres ingen årstal, bortset fra året for kong Sverris død, der angives i henhold til den Gerlandske tidsregning. Ved oversættelse af dødsåret til Bedansk tidsregning samt ved angivelsen af begivenhedernes konsekvente rækkefølge træder det utvetydigt frem, at abbed Karl her henviser til vintrene 1185-88 (se Ö. Einarsdóttir, Studier i kronologisk metode, s. 217-232 (1964)).
- 7) Se herom A. O. Johnsen, Fra ættesamfund til statsamfund, s. 99-118, 290-322 (1948). Se endvidere A. Taranger, Om kongevalg i Norge i sagatiden, (N)HT XXX (1934-36), s. 110-166, 273-308.
- 8) Se E. Gunnes, Erkebiskop Øystein som lovgiver, Lumen 13 (1970), s. 127-149.
- 9) E. Vandvik, Latinske dokument til norsk historie frem til år 1204, s. 167 ff. (1959). Se også A. Bugge, Norges historie II:2, s. 98 (1910-16).
- 10) Se eksempelvis G. Authén Blom, Kongemagt og privilegier i Norge inntil 1387, s. 89 f. (1967), samt K. Helle, Norge blir en stat 1130-1319, s. 66 ff. (1974).
- 11) E. Gunnes, Norges historie 2, Rikssamling og kristning ca. 800-1177, s. 391 f. (1976).
- 12) Se herom Norske historikere i utvalg II, ved A. Holmsen og J. Simensen, s. 175-311 (1969).
- 13) Gulatingslovi, ovrs. K. Robberstad (Norrøne Bokverk 33), s. 18 f. (1957).
- 14) T. Tobiassen, Tronfølge og privilegiebrev, (N)HT XLII (1964), s. 181-273. Forfatteren overbetoner måske lidt Rex Justus motivets altafgørende betydning for de to nævnte dokumenter; også andre gængse tanker såsom lydighed præger især det sidstnævnte skrift.
- 15) Se E. Gunnes, Kongens ære – Kongemagt og kirke i "En tale mot biskopene" (1971).
- 16) Authén Blom, a.a., s. 90. Se også L. Kamres anmeldelse af Authén Bloms disputats i (N)HT IL (1970), s. 191-210; og især Authén Bloms replik i samme nummer, s. 222-237, hvori hun uddyber sin definition af et privilegium såvel i europæisk som i den noget mere specielle norske sammenhæng.
- 17) Fagrskinna, udg. F. Jónsson, s. 366 (1902-03). Se endvidere G. Indrebø, Fagrskinna, s. 231 (1917).
- 18) Fagrskinna, a. udg., s. 366 f.; Heimskringla III, udg. B. Aðalbjarnarson (Íslensk fornrit XXVIII (1951)), s. 395-398.
- 19) Se Den norsk-islandske skjaldedigtning I:B, udg. F. Jónsson, s. 575-590. Se i denne forbindelse stroferne 59, 70 og især 72. I sidste del af strofe 70 oversætter Jónsson forkert, idet han lader det rosende adjektiv "frækn" gå på Sverrir, selv om det

faktisk går på kong Magnus. Thi Sverrir står i nominativ, medens frækn står i akkusativ ("fræknan") ligesom Magnus. Ligeledes er i strofe 72, tredje linje, oversættelsen af "ógn" ved kamp uheldigt valgt og med en for positiv drejning. Ordet ógn betyder skræk eller rædsel. Og i strofen kaldes Sverrir "órr ógnar", altså ivrig efter at sprede rædsel. I samme vers insinueres det, at Sverrir har taget riget fra dets retmæssige arvinger, Harald Halfdanssons slægt.

- 20) Se F. Paasche, Norsk biografisk leksikon II, s. 105 f.
- 21) E. Vandvik, a.a., s. 63 f. og 167-170.
- 22) Færøerne og Shetlandsøerne hørte fra gammel tid ind under Gulatingslovområdet, dog utvivlsomt med visse særbestemmelser under hensyn til øgruppernes særlige geografiske forhold. Medens Shetlandsøerne hørte ind under Orknøernes bispedømme, havde Færøerne eget bispedømme siden omkring 1100. Biskoppen i Kirkebø havde et særligt tilknytningsforhold til Bergens biskop, idet det var kapelgejstligheden i Bergen og ikke ærkebiskoppen som skulle afgøre et bispevalg på Færøerne. I anden halvdel af 12. årh. talte Rois bispedømme omkring 50 kirker, og Magnus Erlingssons administrationssystem med sysselmænd strakte sig til Færøerne, der dog i modsætning til Shetlandsøerne ingen lagmand havde. Færøerne havde gennem deres nære tilknytning til hovedlandet både politisk og kirkeligt andel i beslutningsprocessen ved norske kongevalg langt op i tiden. Første gang vi direkte kan registrere dette i kilderne er i Håkon Håkonssons saga i forbindelse med rigsmødet i Bergen 1223, da de tilstedeværende kirkelige og verdslige instanser sammen skulle afgøre, hvilken af de otte kongesønner, der havde retmæssig adgang til riget (se Håkon Håkonssons saga, overs. A. Holtmark, s. 79). Om det foranstående se Diplomatarium Færoensis I, udg. J. Jakobsson (1907), s. 1-28, og Seyðabrævið, udg. C. Matras (1971).
- 23) K. Robberstad i indledningen til Gulatingslovi, a. udg., s. 11 ff.
- 24) Se T. Knudsen, KLMN IV, s. 656-661, og artiklen af samme om Gullfjær, KLMN V, s. 593 f. Se også E. Gunnes, Erkebiskop Øystein og Frostatingsloven, (N)HT LIII (1974), s. 109-121.
- 25) Gulatingslovi, a. udg., s. 18.
- 26) Fagrskinna, a. udg., s. 367. Se eksempelvis Adalbjarnarsons omtale af Erling skakkes udryddelse af alle de kongesønner, han kunne få fat på, i indledningen til Heimskringla III, a. udg., s. lxxix. Se endvidere Sverres saga, a. udg., s. 19 ff.
- 27) I en samtidig skjaldestrofe skildres kong Sigurd munns store veltalenhed og hans evne til at holde taler på tinge (Heimskringla III, a. udg., s. 330 f.).
- 28) Sverres saga, a. udg., s. 19-39.
- 29) A. O. Johnsen, Bispesetet og erkestolen i Nidaros, s. 87.
- 30) Saxo grammaticus, Danmarks krønike, ovr. W. Horn, s. 264 f. (1975).
- 31) Se Norges geografiske leksikon II, sp. 1169 (1976). Se endvidere Rolf Falck-Muus, KHM II, s. 285 ff. I og med, at Sverrir går op til Rennebu for at møde folkene fra Telemark, må disse være taget over højlandet. Om de opsætsige og selvbevidste beboere i Telemarken se Vandvik, a.a., s. 181.
- 32) Se O. Kolsrud, Norges kyrkjosoga I, Millomalderen, s. 195 f. (1958). Se også K. Helle, Konge og gode menn, s. 116, og Norge blir en stat, a. udg., s. 120.
- 33) Sverres saga, a. udg., s. 37.
- 34) Se Vandvik, a.a., s. 165 ff.
- 35) I Sverris sagas omtale af Sverris første kamp hedder det i indignerede vendinger, at Trondheims indbyggere havde den frækhed at bære Olav den helliges mærke mod Sverrir. I en tidligere drøm var jo Sverrir blevet udpeget af Olav som dennes mærkesmand. Om nogen skulle være berettiget til at bære helgenens mærke, måtte det være Olavs egen mærkesmand og søn Sverrir Magnus. (Sverris saga, a. udg. s. 21 ff.)

Sverrir – præst og konge

- 36) Johnsen, Fra ættesamfunn til statssamfunn, s. 237 ff.
- 37) J. Sandnes, Trøndelags eldste politiske historie, (N)HT IVL (1967), s. 1-19.
- 38) Johnsen, Fra ættesamfunn til statssamfunn, s. 235 ff.
- 39) Se Einarsdóttir, a.a., s. 100 ff.
- 40) Se Gunnes, Norges historie 2, s. 377; og Helle, Norge blir en stat, a. udg., s. 47 f.
- 41) J. A. Seip, Problemer og metode i norsk middelalderforskning, s. 142 ff., Norske historikere i utvalg II (1969).
- 42) I Gulatingsloven hedder det herom: "Og der skal dei ofra krunga etter den kongen som då er fallen frå, for sjeli hans, og der skal ho hanga i all æve Gud og den heilige Olav konge til ære, etter som kong Magnus, den fyrste krynte kongen i Noreg, lova." (Gulatingslovi, a. udg., s. 18 f.)
- 43) Med tronfølgelovene af 1260 var det endeligt slut med at kunne lade sig udråbe til konge på forskellige alting rundt om i Norge. Ifølge disse love blev Øreting herefter det fastsatte sted for en lovlig konungstekja. Se Norges gamle love I, s. 263 og II, s. 309.

Statuta capituli Arusiensis

af

Axel Bolvig

I

Pave Celestin bekræftede 1197 bisp Peder Vognsens beslutning om at oprette seks præbender til de kanniker, der gjorde tjeneste i Århus domkirke (1). Hermed indledes vort kildemæssige kendskab til bisp Peders omorganisering af sit domkapitel (2). Reorganiseringen hænger sammen med en overflytning af domkirkefunktionerne fra Vor Frue til den endnu ikke fuldførte St. Clemens kirke (3). Kapitlets nye funktionsformer er blevet nedfældet i nogle statutter, som vi desværre ikke har kendskab til (4).

Det spørgsmål, som trænger sig mest på i forbindelse med det nyindstiftede kapitel, er dets forhold til biskoppen. Blandt et domkapitels vigtigste funktioner var udvælgelsen af en ny biskop efter den forriges død eller afgang. For at begrænse bispens magtbeføjelser kunne kapitlet forelægge denne en slags håndfæstning før valget. En sådan valgkapitulation, udgået fra kapitlet i Århus, findes derimod overleveret i flere meget sene afskrifter (jfr. nedenfor). Ifølge valgkapitulationens indhold blev den vedtaget 1206, men dens meget nære forhold til lignende håndfæstninger fra Ribe 1273 og 1298, samt den usikre overlevering, har ført til, at flere forskere har foreslået forskellige udstedelsestidspunkter.

Valgkapitulationen er under titlen *Statuta capituli* gengivet i *Diplomatarium Danicum* 1. r. IV, nr. 116, hvor fire forskellige afskrifter, alle fra 1700-tallet, anføres (5). Det har senere vist sig, at der i en del håndskrevne beskrivelser af Århus domkirke findes en historisk indledning, som gengiver disse statutter, hvoraf det ældste skrift er forfattet af kannik ved domkirken, Johannes Rhumann (ca. 1666).

En bestemmelse af afhængighedsforholdet mellem hvert enkelt af de håndskrifter, som indeholder beskrivelser af kirken, er allerede gjort af Jørgen Steen Jensen (6), men da der også findes afskrifter af Århusstatutterne løstrevet fra domkirkebeskrivelsernes historiske indledninger, vil statutterne her blive gengivet med udgangspunkt i Rhumanns tekst [R II], som er den ældste, og alle de øvrige afskrifters varianter vil blive angivet i forhold hertil. Det kan herigennem påvises, at af de 11 forskellige gengivelser af statutterne er de 10 sekundære i forhold til Rhumann. Da Århusstatutterne samtidig står i et meget nært forhold til Ribestatutterne [B og R], vil en sammenstilling af de sidstnævnte og Rhumanns tekst samtidig blive foretaget (7).

De 11 gengivelser af valgkapitulationen fra Århus er følgende (8):

1. Ny kgl. samling 749 d, 4°. "Ecclesia Cathedralis Aarhusiana Divi Clementis. In Suis Monumentis, Antiquitatibus, Inscriptionibus et aliis Delineata". Ca. 1666. [R II].

2. Ny kgl. samling 749 e, 4°. Samme titel som 1. Ca. 1750. [R III]. (9).

3. Ny kgl. samling 414, fol. Samme titel som 1. 1729-30. [S II].

4. Ny kgl. samling 414 b, fol. Samme titel som 1. Ca. 1737. [S III].

5. Nationalmuseet 2. afdl., folio 25 c. Samme titel som 1. Efter 1730. [S IV] (10).

6. KB. Den grevelige Holstein-Ledreborgske håndskriftsamling 190, fol. Samme titel som 1 samt: "Sammenskrevet af Peder Schive, som var Underdegn eller Klokker her ved Dom-Kirken i 41 a: Døde 17". Mellem 1736 og 1752. [S VI].

7. LA Vib. Topografica, Århus amt. "Aarhus-Dom-Kirkes Antiquiteter og Inscriptioner paa Lig-Steene, Lig-Kister og Epitaphier, med meere til Posteritætens Efterretning, som for nogle og Tyve Aar siden er samlet af da værende Under-Degn Salig Peder Pedersøn Schive. Men da Originalen var bortkommen, er den igien efter en Copie afskreven, og efter Magistratens Befaling forøget af Christian Cramer. Aarhus d. 30. Augusti Anno 1752. [C I].

8. Århus, Statsbiblioteket, håndskrift nr. 65a. Samme titel som 7. Før 1764. [= C(ramer) II; her betegnet ala, jfr. DD I IV, 116].

9. KB. Ledreborg 290 4°. Statuta capituli Aarhusiensis. 1800-tallet. [b].

10. Annales Ecclesiæ Danicæ I, 619, udg. Erik Pontoppidan, Kbh. 1741: Statuta capituli. [cla].

11. KB. Uldall 186, fol., bd. 6, 515: Leges et decreta capituli, quibus capitulares tenebantur, scripta anno 1206 ita habent. (Peder Resen: Atlas Danicus) [d].

II

STATUTA CAPITULI

Ad honorem et laudem dei patris omnipotentis et individuae trinitatis et gloriosae uirginis Mariæ anno domini 1206 de consilio uenerabilis patris nostri totiusque capituli Arhusiensis ita est ordinatum atque statutum, ut a nobis omnibus hæc, quæ sequuntur, sancte et inuiolabiliter obseruentur. Quilibet canonicus iurabit, quod si promotus fuerit in episcopum, obseruabit infrascriptos articulos.

Statuta capituli Arusiensis

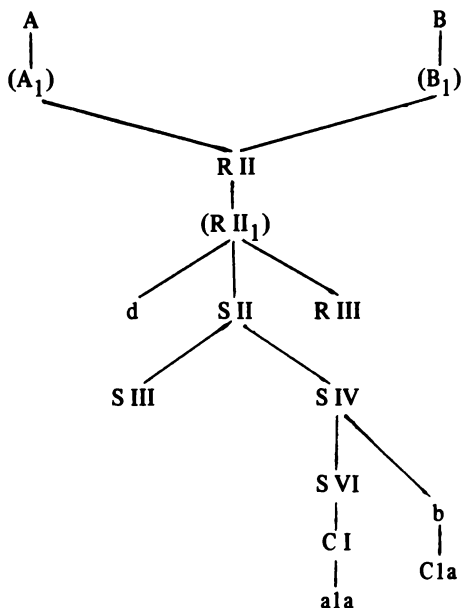
1. Quod canonicos suos habeat in debita reuerentia et honore, iura et libertates eorum non diminuendo, sed potius pro uiribus augmentando.
2. Quod (in) dignitatibus, præbendis et curiis canonicorum conferendis se nunquam sine consensu capituli intromittat. 10
3. Quod donationes, uenditiones aut abalienationes graues et ecclesiæ damnosas aut arduum aliquod per quod ecclesia potest lædi enormiter uel grauari, nunquam faciet uel attentabit sine consilio capituli et consensu.
4. Quod in conferendis ecclesiis parochialibus non sequetur carnalitatis affectum, sed iudicium rationis, quia nihil est, quod magis ecclesiæ dei officiat, quam quod indigni recipiantur ad regimen animarum, et indecorum est et ualde quidem absurdum, ut tales recipiantur ad regimen aliorum, qui se ipsos regere non nouerunt. 15
5. Quod decimas ecclesiarum ad usum pauperum uel aliorum destinatas nunquam recipiat nec ab aliquo, quantum in ipso est, recipi permittat, nisi magna necessitas uel euidentis utilitas id exposcat et tunc hoc faciet cum consilio capituli et consensu. 20
6. Quod ad fabricam ecclesiæ et aliarum ecclesiarum et ad sustentanem seu subuentionem piorum locorum et pauperum Christi et ad ea, quæ publicam utilitatem spectant, libenter pro uiribus iuuat. 25
7. Quod expensas suas, quantum saluo honore ecclesiæ poterit, studeat moderari, ne ipse, ad quem alii deberent respicere, iniuriose et turpiter aliorum bona cogatur consumere uel ecclesiam suam, plus quam expedit, obligare.
8. Quod officium episcopale, quod consistit in ordinatione clericorum, in ecclesiis et coemeteriis consecrandis, in habendis missis, præcipue in solennitatibus maioribus in ecclesia Aarhusiensi celebrandis, solícite, et prout frequentius poterit, ipse exequatur, actus illicitos et in iure prohibitos euitando. 30
9. Quod si contra aliquem clericum habuerit querelam, non in publico, sed coram fratribus suis moueat quæstionem. 35
10. Item quod sententiam excommunicationis in aliquem ex ira, odio uel aliqua leuitate non proferat, sed cum magna maturitate et præmeditatione, ut ipsam terna semper præcedat admonitio.
11. Quod equos suos pascendos sacerdotibus parochialibus in natali domini uel alio tempore anni non transmittat in ipsorum præiudicium et grauamen. 40
12. Quod neminem ad bona clericorum discedentium intromittat, nisi quantum ad ipsum de iure spectat.

45 13. Per fidem omnes et singuli promittimus, quod nemo eligatur aut recipiatur in canonicum nostrum et fratrem ad præbendam uacaturam, sed solum ad uacantem, nisi hoc nobis immediate per sedem apostolicam fuerit demandatum.

50 14. Bona communia et alia sint penes residentes solos, neque ullus dicatur residens, qui probari potest plus fuisse absens quam præsens.

15. Quilibet canonicus in introitu suo promittere debet se uelle constitutiones obseruare et nulli homini secreta capituli reuelare.

55 16. Numerus canonicorum non est multiplicandus, quia melius et honestius est paucos bene et competenter ad seruitium dei honorifice refici quam multos uitæ necessariis deficientibus cum defectu notabili et dedecore perire militare.

Statuta capituli Arusiensis

1-4 Ad honorem indtil obseruentur: mangler d. 1 honorem: honoren S II. laudem: lauden S II. omnipotentis: omnipotentis S II. 2 patris: patres S II, patr: S III. 3 totiusque: totiusa S II, rettet herfra til totiusque S IV Arhusiensis: således R II, R III, Aarhusiensis S II, S III, S IV, S VI, Aarhusiensis C I, a1a, Arusiensis b, c1a. atque: rettet fra atc S IV, ata S II. 4 omnibus: således R II, R III, mangler S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a. sancte: rettet S IV, sarate S II. 5-6 Quilibet canonicus indtil articulo: i margen står i R II med samme hånd: Episcopus aut quilibet alius literati ordinis Episcopus (understreget) in canonicum recipiendus iurabit infra scriptos articulos sancte se obseruaturum: et ad parem reuerentiam reliquios obligaturum (et ad parem indtil obligaturum er overstreget). Quilibet episcopus aut litterati ordinis iurabit infra scriptos articulos sancte se obseruaturum R III. Episcopus aut quilibet alius literati ordinis in canonicum recipiendus arabit senifra scriptos articulos sancte obseruaturum S II, således også S IV, men med arabit senifra rettet til iurabit se infra hvilken tekst haves af S VI, C I, a1a, c1a, d, b (sancte: sancte esse b). Episcopus aut quilibet alius literati ordinis in canonicum recipiendus arabit senifra articulos sancte obseruaturum S III. 7 1 paragraf-tallene som arabertal i hele teksten R II, R III, b, d, som romertal S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, c1a. canonicos: canonicus S III, S IV, C I, rettet til canonicos S VI. suos: overstreget i R II, mangler i de øvrige mss. habebit: således R II, R III, d, habeat S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a. honore, iura et libertates: således R II, R III, d, honore et libertates S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a. 8 libertates: libertat: S III, libertatis S IV, rettet herfra til libertates S VI. eorum: corum S II, S III, rettet herfra til eorum S IV. diminuendo: således R II, R III, S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, d, dimi-nuat b, c1a. uiribus: uirili C I. augmentando: således R II, R III, S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, d, augmentet b, c1a. 9 (in): mangler i alle mss., indsat efter DiplDan 1. rk. IV, nr. 116. se nunquam sine: se nuna Vam solum cene S II, rettet herfra til se nunquam solum sine S IV, hvilken tekst også haves af S VI, C I, a1a, b, c1a, d; senuna solum med åben plads efter begge ord S III. 10 intromittat: således R II, R III, intrudat S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a, d. 11 abalienationes: aballe nationes S II, rettet til abalienationes S IV, nationes med åben plads før ordet R III. 12 damnosas: darnosas S II, rettet til damnosas S IV, n rettet b. ecclesia: ecclesiæ C I, a1a. 13 nunquam: num quam S III. faciet: faciat c1a. attentabit: således R II, R III, C I, a1a, d, rettet her til S VI, aldentes S II, aldentis S III, rettet til attendet S IV, attentet b, c1a. consilio capituli et consensu: således R II, R III, capituli consilio et consensu S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a, d. 14 in conferendis: inferendis S III. ecclesiis: ecclesiæ b, ecclesis c1a. sequetur: således R II, R III, d, sequatur S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a. carnalitatis affectum: carnalitates affectuum b, c1a. 15 affectum: affectus d. dei: die S II, rettet herfra til dei S IV. 16 indigni: in digni S II, in Digni men rettet til eet ord S IV. regimen: regimen et d. 17 ut: et C I. qui indtil nouerunt: se ipsos regere qui non nouerunt d. 18 se ipsos: således R II, R III, d, seipso S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a. regere non: regere b. nouerunt: således R II, R III, d, nouerint S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a. 19 uel aliorum: uela aliorum på linieovergangen a1a. destinatas: er tilføjet over linien R II, er udeladt d, destinadas S II, rettet herfra til destinatas S IV, destinandus S III. 20 nec ab aliquo: necabali quo S II, S III, rettet herfra til nec ab aliquo S IV. in ipso: således R II, R III, d, in se ipso S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a. 21 id: således R II, R III, d, uel S II, S III, S IV, overstreget i S VI, mangler C I, a1a, b, c1a. faciet: faciat b, c1a, faceret d. consilio capituli: capituli consilio S III. 23 ad: mangler b. sustentanem: en ulæselig tilføjelse oven over an i R II, rettet til sustentationem R III, hvilken gengivelse findes i de øvrige mss. 24 seu: sea S II, mangler, men med åben plads for ordet S III, rettet herfra til seu S IV. subuentio-nem: første stavelser rettet, d. piorum: pauperum b. pauperum: pauperum S II, rettet herfra til pauperum S IV. ad: mangler b, c1a. 25 spectant: spectand S II, rettet herfra

til spectant S IV. liberter: lubenter d. iuuet: oprl. har der stået iurabit eller iuabit i R II, men dette er overstreget, hvorefter der er tilføjet iuuet; iurabit d. 27 moderari ne: moderarine S II, rettet herfra til moderari ne S IV, mangler S III, men med åben plads for ordene. debent: første e rettet a1a. 28 uel: således R II, d, rettet fra ad R III, ad S II, S III, S IV, aut C I, a1a, rettet fra ad S VI, et b, c1a. plus quam: plusquam b. 30 consistit: consistet b, c1a. in: en R III. 31 coemeteriis: således R II, R III, cæmitemiis S II, S III, S IV, S VI, C I, a1a, b, c1a, d. 32 Aarhusiensi: således R II, R III, C I, b, c1a, Aarhusienis S II, rettet herfra til Aarhusiensi S IV, Aarhusiensis S III, Arhusiensi S VI, a1a, d. prout: pro ut S II, S III, S IV, S VI. 33 ipse: tilføjet over linien i R II, ipsa S III. prohibitos: proseibitos S II, rettet til prohibitos S IV. euitando: tan rettet d. 35 querelam: quærelam S II, S III, S IV, rettet herfra til querelam S VI. 36 coram: c rettet a1a. quæstionem: vist rettet fra quæstionam R II, quæstionom S II, rettet til quæstionem S IV. 37 Item: Litem S III. excommunicationis: ex communicationes med andet c rettet a1a. odio: således R II, R III, d, odis S II, rettet herfra til odii S IV, odii S VI, C I, a1a, odii S III, adeo b, c1a. 38 proferat: proferat; R II, R III, proferati d. ut ipsam terna: mangler, er måske udvisket S III, men den plads, hvor de udviskede ord har stået, er tilsyneladende for lille til alle tre ord. 39 ipsam: ipsum b. præcedat: præcedit S II, S III, rettet til præcedat S IV. admonitio: admenetio S II. 40 sacerdotibus: sacerdatibus S II, rettet herfra til sacerdotibus S IV. domini: domine S II, rettet herfra til domini S IV. transmittat således R II, R III, d, samt fra først af i a1a, men senere rettet over linien til transmittant, transmittant S II, S III, S IV, S VI, C I, b, c1a. 43 clericorum: clericorum S II, rettet herfra til clericorum S IV. intromittat: således R II, R III, c1a, d, in tromittat b, non nitromittat S II, rettet herfra til non intromittat S IV, non intromittat S III, S VI, C I, a1a. 46 canonicum: canonecum S II, rettet herfra til canonicum S IV. fratrem: fra trum S III. 47 uacantem: uadcantem S II, rettet herfra til uacantem S IV. nobis: notis S II, S III, rettet herfra til nobis S IV. apostolicam: apostolicum b. demandatum: de mandatum S II. 49 communia: communea S II, rettet herfra til communia S IV. 50 fuisse: fucsse S II, S IV. 51 promittøre debet: debet promittere b. 52 nulli: nulla S II, S IV, a udvisket og rettet til i S VI, nullo S III. homini: nomini S II, rettet herfra til homini S IV, nomine S III. 54 paucos: paacos S II, rettet herfra til paucos S IV. refici: mangler b, c1a. 55 multos: multus S II. uitæ necessariis: necessaria uita d. necessariis: neces Sariis S II, rettet herfra til necessariis S IV. perpere: perperam d.

Statuta capituli Arusiensis

1-4 Ad honorem indtil obseruentur: mangler B. 1 indiuiduæ: indiuidue R. 2 glorio-
sæ: gloriose R. uirginis Mariæ: uirginis matris Marie R. 2-4 anno domini indtil obser-
uentur: et omnium sanctorum et ad diuinum cultum magis ampliandum. et ne ea que
ab antiquis predecessoribus nostris prouide statuta sunt. et inuenta. negligenter simul cum
tempore ex memoria hominum labi uidebantur. ita de consilio et consensu tocius capituli
Ripensis est ordinatum et statutum. anno domini m^o. cc^o. nonagesimo octauo/sexto idus
mensis aprilis/ indiccione. undecima. ut statuta facta in uacacione post mortem uenera-
bilis patris domini Esgeri Ripensis episcopi felicias memorie a nobis omnibus et ab omni-
bus illis qui in futurum pro loco et tempore in nostra ecclesia sunt instituendi discetero
inuolabiliter obseruentur R. 5 iurabit, quod: iurabit in sui noui creatione, quod R.
infrascriptos articulos: articulos infrascriptos B, R. § 1 = § 1 B, R. 7 1: paragraftallene
mangler i B og R, hvor hvert afsnit indledes med Item. iura et libertates eorum: iura
ipsorum et libertates B, R. 8 diminuendo: diminuendo in aliquo B, R. augmentando:
aumentando B, R. § 2 = § 3 B, R. 9 præbendis: prebendis tilføjet i margen B, tilføjet
over linien R. conferendis se: conferendis et commutationibus prebendarum faciendis
B, R (commu(ni)tatibus R). § 3 = § 4 B, R. 11 abalienationes: alienationes B, R.
et: aut B. ecclesiæ: ecclesie B, R. 12 damnosas: dampnosas B, R. aliquod: aliquid B.
potest: possit B, R. lædi: ledi B, R. 13 attentabit: attemptabit B, R. § 4 = § 5 B, R.
14 sequetur: sequatur B, R. 15 rationis, quia: rationis, conserando in talibus merita
personarum, quia B, R. nihil: hichil B, R. quod magis ecclesiæ dei: quod ecclesie dei
magis B, R. 17 quidem: mangler B, R. qui indtil nouerunt: i B med tal over ordene
rettet fra qui regere non nouerunt se ipsos. § 5 = § 7 B, R. 19 pauperum uel aliorum
destinatas: proprium uel aliorum B, R. 21 faciet: faciat B, R. § 6 = § 8 B, R. 23 ec-
clesiæ: ecclesie Ripensis B, R. sustentanem: sustentationem B, R. 24 quæ: que B, R.
publicam: puplicam B. 25 spectant: respiciunt B, R. iuuat: iuuabit B, R. § 7 = § 13
B, R. 26 quantum: in quantum B, R. ecclesiæ: ecclesie B, R. 27 respicere: resspicere
R. 28 plus quam: plusquam R. § 8 = § 9 B, R. 31 coemiteriis: cimiteriis B, R.
consecrandis indtil celebrandis: consecrandis uel reconciliandis, pueris confirmandis,
missis precipue in summis sollempnitatibus in Ripensi ecclesia celebrandis B, R. 32
solicite: sollicite B, R. 33 ipse: mangler B, R. § 9 = § 14 B, R. 35 in: sibi in B, R.
publico: puplico B. 36 quæstionem: questionem B, R. § 10 = § 16 B, R. 38 aliqua:
mangler B, R. sed: set R. præmeditatione, ut: premeditatione illo semper adhibito
moderamine, ut B, R. ut ipsam indtil admonitio: ut ipsam semper terna precedat ammo-
nitio B (med rettelse mellem r og n i terna), B (trina: – amonicio). Efter admonitio
fortsætter B og R (med udgangspunkt i B): quia (quare R) quicumque (quicumque R)
eam alias promulgauerit, etiam si pro iusta causa, tamen eo ipso per mensem ab ingressu
ecclesie est suspensus, ut dicit consilium (concilium R) generale De, seu, ex, sacro (de
sentencia excommunicationis sacro R), et hoc precipue a (de R) prelati inferioribus
faciat obseruari. § 11 = § 20 B, R. 40 domini: mangler B, R. 41 præiudicium:
preiudicium B, R. § 12 = § 22 R, mangler B. 43 Quod indtil spectat: quod nuncquam
se de bonis clericorum decedendum aliquatenus intromittat/ nisi in quantum ad ipsum
spectat de iure R. § 13 = § 23 R, mangler B. 45 nemo: nuncquam aliquis R. aut: uel
R. 46 præbendam: prebendam R. sed: set R. solum: solummodo R. 47 immediate:
mangler R. § 14 mangler B, R. § 15 mangler B, R. § 16 mangler B, R.

En sammenligning af de her gengivne kilder giver det billede, at Rhumann-gengivelsen af statutterne [R II], er primær i forhold til de øvrige kilder. Nogle enkelte eksempler sammenholdt med de resultater, som Jørgen Steen Jensen har fremlagt for det meste af materialets vedkommende (11), må være tilstrækkelige til at forklare hosstående stemma.

Tre kilder adskiller sig på mange områder fra de øvrige, nemlig R II, R III, og d (12). Vi må antage, at R III er en afskrift fra o. 1750 af R II eller en nu tabt kopi af R II. Denne sidste formodning sandsynliggøres af, at R III kun medtager marginaltilføjelserne til indledningens linie 5-6 hos R II, men ikke de tilsvarende linier i grundteksten. d findes i den store samling af afskrifter, som gennem flere mellemlid går tilbage til det materiale Peder Hansen Resen samlede ind til sit Atlas Danicus o. 1666, og måske er Resens begæring til landets gejstlighed om at indsende oplysninger til hans atlas ligefrem anstødsstenen til hele Rhumanns værk (13).

Blandt de øvrige kilder hænger Schive- og Cramer-afskrifterne sammen. Peder Pedersen Schive var underdegn ved Århus domkirke 1696-1736, og han fortsatte Rhumanns værk. Grundlæggende i Schive-gruppen er S II fra o. 1730; det er en dårlig afskrift, der flere steder har misforstået sit forlæg: R II eller en nu tabt afskrift af R II (14), (ligesom R III medtager S II kun margentilføjelsen til indledningens linie 5-6 hos R II). S III er en ukyndig afskrift af S II, og den medtager forlæggets fejl, ja lader undertiden plads stå åben ved tvivlstilfælde (15). S IV er ligeledes en sjusket afskrift af S II, men er bagefter blevet rettet af en mere latinkyndig (16). Denne gennemsete Schivetekst er forlæg for S VI, som også har været genstand for ræsonnerende rettelser (17).

Schives efterfølger som underdegn var Christian Cramer (1741-64), og han vedligeholdt den historiske og antikvariske interesse ved domkirken. Det bedste af de to gengivne Cramerhåndskrifter er C I, som bygger på S VI (18), mens a1a er en direkte kopi af C I (19).

Meget tæt sammenknyttede er de to sidste kilder: b og c1a (20). Disse kilder synes at udgå fra Schive-gruppen (21), men med de få holdepunkter der er, kan de ikke med sikkerhed spores til et bestemt forlæg inden for gruppen. Den store overensstemmelse mellem de to kilder og den kendsgerning, at c1a er Pontoppidans trykte gengivelse, gør det sandsynligt at b har været forlæg for c1a.

III

I indledningen til statutterne siges det, at de blev vedtaget i 1206 af hele kapitlet med biskoppens råd. Denne datering er blevet accepteret i den ældre

litteratur, hvor det antages, at Århusstatutterne danner grundlag for de senere Ribestatutter af 1273 (B) og 1298 (R) (22). I sin bog om Ribe kommer J. Kinch ind på spørgsmålet om afhængigheden mellem de to sæt statutter (23), og han mener, at Århusstatutterne er en forkortet afskrift af Ribestatutterne fra 1298 (R), og at de snarest må være fra 1506, da paragraf 16 skal være en afskrift af en bestemmelse af biskop Hartvig Juel fra 1497 (24). Siden har Hal Koch behandlet dateringsproblemet, men kommer til stik modsat opfattelse: at angivelsen af året 1206 er rigtig (25). Han påviser, at også paragraf 15 forefindes i ripensiske akter, nemlig nogle korstatutter, der senest er affattet i begyndelsen af 1290'erne (26), samt at hovedindholdet af paragraf 14 forekommer sammesteds (27). Hal Koch finder det urimeligt, at man o. 1500 i Århus skulle have sammenarbejdet ikke mindre end tre ripensiske kilder: 1298-statutterne (R), korvedtægterne og Hartvig Juels bestemmelse af 1497, ligesom det er uforklarligt, hvorfor kompilatoren har udeladt mange af de vigtigste paragraffer, der indeholdes i disse tre ripensiske kilder. Hal Koch mener, at Århusstatutterne, der er enkle og primitive, må opfattes som grundlaget for de detaljerede Ribestatutter af 1273 (B) og 1298 (R), og at 1206-dateringen har stor sandsynlighed for sig.

I *Diplomatarium Danicum* fører N. Skyum-Nielsen undersøgelsen videre (28). Her påpeges det, at Hal Koch har bragt diskussionen ind i et rigtigere spor, men at det alligevel er tvivlsomt, om alle 16 paragraffer kan hidrøre fra så tidligt et tidspunkt som 1206. I paragraf 13 lover alle kanniker ikke at give expectance på præbender, der endnu ikke er ledige, med mindre det forlanges af paven. Skyum-Nielsen mener, at denne undtagelse for pavelige provisioner kun kan tænkes anført på et tidspunkt, hvor det var almindeligt, at paven forbeholdt sig besættelsesretten til præbender, hvilken praksis først for alvor blev mærkbar for de danske domkapitler under Urban IV (1261-64). Foruden at pege på overensstemmelsen mellem Århusstatutternes paragraffer 14, 15 og 16 og de tre nævnte ripensiske kilder, mener Skyum-Nielsen, at paragraf 15 på et hovedpunkt har en uklar formulering. Den forpligter enhver kannik til ved sin tiltrædelse at holde "bestemmelserne" (constitutiones). Dette tolkes som enten gældende nu tabte kapitelstatutter, der er ældre end 1206, om sådanne kan tænkes at have eksisteret, eller også svarer "constitutiones" til Ribe-korvedtægternes "constitutiones . . . supradictas", hvilket simpelthen for Århusstatutternes vedkommende betegner en gentagelse af indledningen, der fordrer edsafklæggelse på "infra scriptos articulos". Hvis dette er tilfældet, må paragraf 15 repræsentere et senere overflødig tillæg, der antagelig er udarbejdet med de enslydende Ribevedtægter som forlæg; dette kan ifølge

Diplomatariet også være forklaringen på lighederne mellem Ribekilderne og paragrafferne 14 og 16, hvortil så lægges paragraf 13, som ikke så godt kan have stået i et dokument fra 1206.

Til den tvivl, der er opstået omkring Århusstatutternes paragraffer 13-16, føjes også paragraf 12 i Diplomatariet, der i det hele taget stiller sig skeptisk over for opretholdelsen af 1206 som udstedelsesår. I 1273-statutterne fra Ribe (B) mangler de århusianske paragraffer 12-16, hvorimod bestemmelser svarende til paragrafferne 12-13 er medtaget i 1298-statutterne (R). Enten må man i Ribe 1298 foruden til bestemmelserne af 1273 (B) have grebet tilbage til de gamle Århusstatutter og have optaget de tidligere forkastede paragraffer 12-13, eller også er de to paragraffer helt nye og formuleret for første gang 1298 i Ribe. Dette ville give en naturligere placering af de to bestemmelser, der omhandler begrænsninger i biskoppens spolieret og pavelige provisioner.

I Diplomatariet konkluderes, at det er tvivlsomt, om de fem paragraffer 12-16 hidrører fra Århus, og fra 1206. Har der eksisteret gamle bestemmelser, og har de omfattet indledningen samt paragrafferne 1-11, hvilket ikke er fuldt sikkert, må de have været forlæg for de første Ribestatutter af 1273 (B), men har antagelig til gengæld modtaget en række senere tillæg fra Ribe. Hvis dette holder stik, ser Skyum-Nielsen en mulig forklaring på, at vi kun kender Århusstatutterne gengivet i tekster med blandet affattelse. Selv de håndskrifter, der stammer fra Århus, må efter det foranførte repræsentere Ribetraditionen, der har omarbejdet den gamle Århus tekst og udvidet den med fem paragraffer.

IV

Af ovenstående gennemgang fremgår det, at der er tre forskellige opfattelser af det indbyrdes forhold mellem de ripensiske kilder og Århusstatutterne, samt sidstnævntes datering. Kinch finder statutterne fordægtige og sætter udstedelsen til o. 1500 på grund af den verbale overensstemmelse mellem paragraf 16 og Hartvig Juels brev af 1497. Hal Koch mener, at statutternes primitive karakter forudsætter en datering tidligere end Ribe-statutterne, og at der intet er, der modbeviser 1206 som udstedelsesåret. Skyum-Nielsen daterer – med skepsis – til 1206, men anfører, at paragrafferne 12-16 er senere tillæg, modtaget fra Ribe. Medvirkende til Diplomatariets bedømmelse af afhængighedsforholdet mellem de to kildegrupper er paragraf 15's påbud om, at kannikerne skal overholde bestemmelserne, "constitutiones" (jfr. ovenfor p. 103). I denne paragraf står imidlertid ikke "constitutiones supradictas", og den modsvarer på ingen måde indledningens krav om, at kannikerne skal overholde de nedenstående "articulos". De artikler, som skal iagttages

er den her gengivne valghåndfæstnings paragraffer, hvorimod de "constitutiones", som paragraf 15 kræver efterkommet af enhver nyvalgt kannik, sigter på vedtægter for kapitlets organisation (29), og sådanne bestemmelser kan let tænkes at have eksisteret før 1206. Det sekulære domkapitel, som blev oprettet under Peder Vognsen, har utvivlsomt fra begyndelsen haft en forfatning. Hans Pedersen Horsens skriver da også i sin bispekrønike med "annales nostræ ecclesiasticæ" som kilde, at biskop Peder Ingerdsen (= Vognsen) udstedte nogle statutter, og de kan kun gælde for domkapitlet (30); paragraf 15 kan altså ligeså vel være af ældre som yngre dato end Ribe-vedtægterne, og den hjælper ikke til opklaring af problemet.

Det punkt, der bringer størst forstyrrelse i billedet, er verbaloverensstemmelsen mellem paragraf 16 og 1497-dokumentet. Hvis man følger Diplomatariet støder man på de samme urimelige forhold, som Hal Koch kritiserede hos Kinch. Diplomatiariets antagelse, at der til Århusstatutternes eventuelle grundstamme senere er føjet en række tillæg, forudsætter, at der til de første 11 paragraffer er knyttet yderligere fem, som stammer fra vidt forskellige ripensiske kilder, nemlig korvedtægterne fra o. 1290, statutterne fra 1298 (R) og diplomtet af 1497. Det er netop det uantagelige i denne kompilation af uensartede kilder fra forskellige tider, der fører Hal Koch til at datere Århusstatutterne som ældre end de ripensiske kilder. Men hverken Skyum-Nielsen eller Hal Koch tager direkte stilling til overensstemmelsen mellem paragraf 16 og 1497-brevet.

Omtalen af Hartvig Juels brev af 1497 i Terpagers bog om Ribe findes i et afsnit om præbenderne ved domkirken. Her var der 21 i 1291, hvilket tal senere steg til 24 præbender. Efter disse oplysninger gengiver Terpager biskop Hartvigs diplom (31), der indeholder en beslutning om at reducere antallet til 12 med den begrundelse, at det er mere agtværdigt, at nogle få underholdes på en passende måde, og som det sømmer sig for gudstjenesten, frem for at mange gør tjeneste på en slet måde uden at have det nødvendige til livets ophold (32).

Ved ethvert kapitel, hvor en del af kannikernes indtægter kommer fra fællesgodset, vil det være i medlemmernes interesse, at disse indkomster fordeles på færrest mulige hænder, og derfor søgte kannikerne at gøre kapitlerne til lukkede sammenslutninger, capitula clausa. Den begrundelse, begge jyske kapitler giver for at hindre forøgelse af medlemstallet, er så formelagtig og stivnet, at den må betragtes som et standardudtryk. Den ensartede ordlyd i de to bestemmelser synes snarest at være en fastslået motivering bag ønsket om et "capitulum clausum", som kan have været anvendt i adskillige

kapitler til forskellige tider (33). Ligheden mellem paragraf 16 og 1497-brevet er ikke overbevisende nok til at forklare den urimelige antagelse, at Århusstatutterne, der rummer meget stort fællesskab med Ribestatutterne af 1273 (B) og 1298 (R), skulle have modtaget et tillæg over 200 år senere.

Da hverken paragraf 15 eller paragraf 16 afgørende taler for, at Århusstatutterne, eller dele heraf, er affattet efter de ripensiske vedtagelser, står som det vægtigste argument Hal Kochs konklusion, at valgkapitulationen fra Århus er den ældste. Spørgsmålet er blot, om man kan følge ham, når han accepterer 1206 som udstedelsesåret.

I Diplomatariet gør Skyum-Nielsen opmærksom på paragraf 13, som ved besættelsen af præbender gør en undtagelse for paven, og han mener, at dette forudsætter, at den pavelige provisionsret var blevet almindelig praksis. Da disse provisioner skulle blive domkapitlerne til stort besvær (34), er det vanskeligt at forestille sig, at kapitlet i Århus ligefrem gav kurien expectance på præbender i en tid, hvor provisionsretten var udbredt og byrdefuld. Man kan ligeså vel tænke sig, at denne paragraf stammer fra en tid, da man endnu ikke havde oplevet det generende ved pavens voksende besættelsesret, der som nævnt skulle blive ubehagelig mærkbar for de danske kapitler fra 1260'erne og fremefter. Det må snarest formodes, at domkapitlet med disse statutter, der i paragraf 2 forbyder bispem at gribe ind i overdragelsen af præbender, men i paragraf 13 gør en undtagelse for paven, har haft en bestemt hensigt, nemlig at opnå kuriens gunst på bekostning af bispem.

Denne antagelse fører til det centrale i disse kapitelstatutter. Efter deres indhold udgør de først og fremmest en valgkapitulation – med enkelte supplerende paragraffer. De er rettet imod biskoppen i et forsøg på at begrænse hans magtbeføjelser. Det forudsætter, at bispem har handlet over for kapitlet på en måde, der af dette betragtes som magtmisbrug, og da statutterne i virkeligheden udgør en ed, som den kannik, der af kapitlet vælges til biskop, skal sværge, må affattelsestiden søges omkring tidspunktet for et valg efter en biskoppelig embedsperiode, der har været præget af kompetencestridigheder med kapitlet (35).

Under forudsætning af, at de primitive Århusstatutter har været forlæg for Ribestatutterne, må deres datering søges mellem 1206 og 1273, det tidspunkt, da kannikerne i Ribe efter biskop Esgers død affattede deres første valghåndfæstning. Det sparsomme kildemateriale vedrørende Århuskapitlet lader fire muligheder stå åbne:

- a) Tiden mellem Peder Vognsens død 11. april 1204 og udvælgelsen af efterfølgeren Skjalm Vognsen, hvilket er sket inden 24. marts 1207 (36).

- b) Perioden 1246-49, inden for hvilken der var uenighed mellem kannikerne om valg af en ny biskop efter Peder Elafsens død førstnævnte år (37).
- c) 1260-62, da Tyge hos paven opnåede bispestolen, efter at kapitlet havde været delt med hensyn til bispevalget, men enigt havde afslået Jakob Erlandsens kandidat Arnfast (38).
- d) Tiden før 14. januar 1273, da kapitlet postulerede ærkedegnen Peder til biskop.

Statutterne daterer sig selv til 1206, hvilket kan passe på det tidspunkt, da Skjalm Vognsen overtog bispeværdigheden efter sin broder Peder. Blot er der væsentlige argumenter imod en så tidlig datering. I det øvrige Europa opnåede domkapitlerne først i løbet af 1200-tallet, og særlig fra århundredets midte, en faktisk selvstændighed, og en sådan frihed ved bispevalg, at de kunne opstille betingelser for den udpegede biskop (39). De tidligste kendte valgkapitulationer er fra Verden o. 1205 (40) og Verdun 1209 (41), og årstallet 1206 vil således placere det nyligt omdannede kapitel i Århus blandt de mest selvstændige og langt ældre kannikesamfund i Europa.

De oplysninger, kilderne giver om Peder Vognsens forhold til kapitlet, melder ikke om modsætninger, men om bispens store velvilje over for kannikerne, og Skjalm Vognsens overtagelse af broderens embede kan vanskeligt tænkes foregået under kapitlets diktat. Der er intet, som tyder på, at kapitlet har haft mulighed for og ønske om at begrænse den nye biskops handlefrihed i 1206.

Der er flere forhold, der peger på en senere affattelsestid for statutterne. I paragrafferne 3 og 5 forpligtes bispem til ikke at foretage afhændelser, der kan skade kirken, og til ikke at disponere over visse dele af tienden uden kapitlets råd og samtykke (*consilio et consensu capituli*); og ifølge paragraf 2 må han ikke overdrage digniteter og præbender uden kapitlets samtykke. Disse konsensrettigheder, som kannikerne her påberåber sig, peger på forhold i Århus stift, hvor domkapitlet sad inde med stor indflydelse. Det er karakteristisk, at det langt ældre og rigere domkapitel i Roskilde først fra ca. 1220'erne opnår en tilsvarende medbestemmelsesret (42), og en undersøgelse af Århuskapitlets brevmateriale viser, at kapitlets samtykke var blevet indhentet forinden udstedelsen af et dokument (43).

Den store lakune i kilderne (ca. 1224-44) hindrer os i med nøjagtighed at kunne sige hvornår, kapitlet for første gang opnår konsensret, men ingen af bisperne Peder (1191-1204), Skjalm (1204/7-15) og Ebbe (1215-24) har ved de omfattende dispositioner, vi i dag kender til, fundet det fornødent at give

udtryk for, at kapitlets samtykke var en betingelse for deres handlefrihed (44).

Domkapitlets krav på at foretage bispevalgene, hvilket er en forudsætning for, at det kan udstede en valgkapitulation, og dets hævde af at besidde konsensrettigheder, bør snarest ses i forbindelse med udgivelsen af Gregor IX's dekretaler 1234 (Liber Extra). Heri er medtaget den relevante lovgivning, som var kommet siden Gratians Dekret o. 1140, og især dekreter udstedt under Innocens III (1198-1216) har været medvirkende til at øge kapitlernes andel i stiftsstyrelsen (45).

Der er som ovenfor vist mange træk, der peger på 1200-tallets midte og årene derefter som affattelsestiden for Århus-kapitlets valghåndfæstning (46). Dette fører os til at undersøge, om de tre øvrige muligheder b, c, og d kan give en mere nøjagtig datering, og her kan de 2 sidstnævnte formentlig udelukkes.

Både i Ribe og Århus stod bispestolene ledige i en del af året 1273 (47), og man kunne tænke sig et snævert samarbejde imellem de to domkapitler vedrørende betingelserne for valg af en ny biskop. Men hvis dette har været tilfældet, er det uforklarligt, hvorfor verbaloverensstemmelsen mellem de to valghåndfæstninger ikke er helt gennemført, og at Ribe-statutterne af 1273 (B) er langt udførligere end Århusstatutterne. Desuden fortæller kilderne kun om et godt forhold mellem den afdøde biskop Tyge og Århuskapitlet. 1266 oprettede han med kannikernes samtykke et kantori ved domkirken og overlod valget af enhver ny kantor til kapitlet (48), som iøvrigt må formodes at have nydt stor frihed for biskoppelig indblanding på grund af Tyges mange hverv (49). Forholdet mellem biskop og kapitel synes ikke at have kunnet foranledige kannikerne til at affatte en håndfæstning ved det følgende bispevalg. 1273 kan vanskeligt accepteres som statutternes udstedelsesår.

Ved valget efter biskop Peder Ugotsens død i begyndelsen af 1260 (50) kunne kannikerne ikke opnå enighed (51) hvorfor udpegelsen ifølge kanonisk ret overgik til paven (52), der indviede Tyge, som opholdt sig ved kurien på denne tid (53). Hvis Tyge har været i Rom da afgørelsen om bispevalget tilfaldt paven, er det nærmest utænkeligt, at kannikerne, der var splittede i to grupper, har kunnet forelægge ham en håndfæstning. Heller ikke ved dette bispevalg har der foreligget en situation, hvor kapitlet har haft anledning til at affatte valgkapitulationen.

1246 døde biskop Peder Elafsen (54), og tre år hengik med splid i kirken om, hvem af kannikerne, der kunne anses for den ypperste, før Peder Ugotsen opnåede bispestolen (55). Deres forhold til Peder Elafsen havde ikke været godt. Biskoppen havde forsøgt at indsætte klerken Ugot i et ledigt præbende, hvilket kapitlet anså for et indgreb i dets rettigheder. Dette førte

til en voldsom strid, og kapitlet klagede til paven, som i marts og april 1244 skrev til provsterne i Lund og Slesvig om at undersøge sagen og lade ærkebiskoppen træffe den endelige afgørelse (56). Den 18. januar 1245 var ærkebiskop Uffe i Århus, hvor han bekræftede kapitlets gamle ret til at besætte ledige præbender (57). Året efter døde Peder Elafsen, og kannikerne skulle vælge en efterfølger. Situationen var moden for kapitlet til at sikre sig mod lignende overgreb fra den næste biskops side. Det bedste middel herimod ville være at lade enhver kannik sværge på at overholde kapitlets rettigheder, hvis han blev valgt til biskop. I tiden mellem ærkebiskoppens dom 1245 og valget af Peder Ugotsen til biskop inden 1249 er kannikerne blevet enige om at vedtage den ovenfor gengivne valgkapitulation, og de har sikkert bevidst antedateret den, fordi de mente, at besættelsesretten til præbender tilkom dem ifølge "antiqua et approbata consuetudine hactenus obseruata" (58).

Kapitlet søgte hjælp hos paven i dets kamp mod biskoppen, og heri ligger formodentlig forklaringen på det højst ejendommelige indhold i paragraf 13, der giver det apostoliske sæde ret til expectance på endnu ikke ledige præbender (59). Domkapitlet i Århus har købt sig til pavens støtte (60).

Tilbage står spørgsmålet, hvorfor man i Ribe 1273 ikke har medtaget Århusstatutternes paragraffer 12-13, men gjort det 1298? Forklaringen findes i de forskellige statutters beskaffenhed. 1273-statutterne (B) fremtræder som en ren valgkapitulation, hvori alle paragraffer søger at begrænse biskoppens magt. Statutterne fra henholdsvis Århus og Ribe 1298 (R) har derimod et blandet indhold. Ud over at være håndfæstninger rummer de også paragraffer, som sigter på kapitlernes interne forhold. Århusstatutternes paragraffer 13-16 hører ikke hjemme i en valghåndfæstning, og derfor findes de ikke i 1273-statutterne (B). Derimod har man optaget paragrafferne 12-13 i 1298-statutterne (R), men ikke behøvet at indføre paragrafferne 14-15, da indholdet af disse er medtaget i korvedtægterne fra o. 1290, hvor de naturligt hører hjemme (61). Og når paragraf 16, der begrænser antallet af kanniker, har været uaktuel i Ribe sidst i 1200-tallet, kan det skyldes, at kapitlet på det tidspunkt ikke har været et lukket kannikesamfund (*capitulum clausum*), hvilket måske først blev tilfældet med Hartvig Juels diplom af 1497, hvor man finder denne paragrafs ordlyd gengivet (se p. 105). Det nære forhold mellem kapitlerne i Ribe og Århus gør det naturligt, at Ribe-kannikerne straks har fået en afskrift af Århusstatutterne, da de blev vedtaget o. 1246, og at indholdet er blevet benyttet i den udstrækning, kannikerne i Ribe har fundet det nødvendigt (62).

Det blandede indhold i Århusstatutterne giver formentlig forklaringen på de to forskellige affattelser af indledningen, som findes i Rhumanns tekst

(se p. 96). I den oprindelige gengivelse afsluttes indledningen med: enhver kannik skal sværge at ville overholde nedennævnte artikler, hvis han bliver valgt til biskop. Denne ed tager kun sigte på paragrafferne 1-12, nemlig den egentlige valghåndfæstning, ligesom Ribe-håndfæstningen af 1273 (B) indledes med højagtig de samme ord. I den tilføjelse til indledningens sidste linier, som Rhumann gengiver i margenen, står der: biskoppen eller enhver af klerkegrad, der optages som kannik, skal sværge, at han vil overholde nedenstående artikler. Hvis denne sætning, som henvender sig til biskoppen og enhver ny kannik, skal give mening, kan der med "nedenstående artikler" kun forstås paragrafferne 13-16, som er forfatningsbestemmelser for kapitlet (63).

Forholdet har formentlig i Århus været, at kapitlet o. 1246 har affattet to slags statutter: valghåndfæstningen (se stemma: A) (paragrafferne 1-12), og en samling paragraffer vedrørende kapitlets interne forhold (se stemma: B) (paragrafferne 13-16). Disse to sæt vedtagelser er på et senere tidspunkt blevet føjet sammen, hvorfor der er opstået usikkerhed med hensyn til indledningen. Rhumann har kendt begge indledninger og har derfor gengivet den ene i margen (64). Hermed forklares afhængighedsforholdet mellem statutterne fra Århus og de forskellige ripensiske vedtægter, og det fremgår også, at den gengivelse, vi i dag kender af Århusstatutterne, ikke repræsenterer en Ribe-tradition, men at den er en sammenkobling fra 1200-tallets midte af to forskellige kapitelsvedtægter, som man i Ribe har benyttet i århundredets sidste fjerdedel ved forskellige lejligheder.

Statuta capituli Arusiensis

Noter

- 1) DD I III, 221.
- 2) Der kan ikke som almindeligt antaget være tale om en for de danske domkapitler meget sen indstiftelse jfr. L. Helveg: De Danske Domkapitler 1855, 6-7; Hal Koch: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder II 1936, 104; J. Hoffmeyer: Blade af Aarhus Bys Historie I 1904-06, 103; E. Haugsted: Bispedømmets Historie (Aarhus gennem Tiderne I 1939, 137); H. Søgaard: Det ældste Århus 1961, 38. Der er snarest tale om en sekularisering af et sandsynligvis regulært kannikesamfund.
- 3) Jfr. A. Bolvig: Vor Frue kirke i Århus (Århus Stifts Årbøger 1970, 158ff).
- 4) Jfr. note 30.
- 5) De i DD I IV, 116 meddelte kilder svarer til punkterne 8-11 i den nedenfor meddelte opstilling over gengivelser af valgkapitulationen.
- 6) J. Steen Jensen: Århus domkirke 1620-1780 (Århus Stifts Årbøger 1964, 104ff).
- 7) Ribestatutterne af 1298 (R) er trykt i DD 2 IV, 292. Statutterne af 1273 (B) findes i KB. E don. var. nr. 1. Th. Bartholin: Collectanea, tomus K, p. 452. — Kun de paragraffer, der er fælles med Århusstatutterne, er gengivet her. Begge ripensiske statutter rummer foruden en hel del vigtige paragraffer.
- 8) Dateringen af de første syv håndskrifter følger Steen Jensen, hvis signaturer for de enkelte mss danner baggrunden for de her anvendte signaturer. De fire sidste gengivelser af statutterne bygger hovedsagelig på Diplomatariet, hvis signaturer derfor anvendes her.
- 9) Meget sjuksket afskrift, der bagefter er gennemrettet. Gengivelsen her bygger på den korrigerede tekst og omtaler kun foretagne rettelser, hvor det kan være af betydning for bedømmelsen af de øvrige mss.
- 10) Meget sjuksket afskrift, der bagefter er korrigeret. Kun rettelser, der har betydning for forholdet til de øvrige mss er medtaget her.
- 11) Jfr. note 6.
- 12) F. eks. § 1, 8 honore; § 5, 22 id.
- 13) Steen Jensen op. cit. 113.
- 14) F. eks. § 2, 10 se nunquam; § 3, 12 abalienationes.
- 15) Se note 14.
- 16) Blandt mange eksempler f. eks. indledningen 5-6 iurabit infra.
- 17) F. eks. § 1, 9 libertates; § 15, 53 nulli.
- 18) F. eks. § 5, 22 id; § 7, 29 uel. — Disse eksempler samt adskillige andre viser forbindelsen S VI-C I så stærkt, at § 1, 8 canonicos ikke kan afkræfte dette.
- 19) Dette kan kun udledes af § 11, 42 transmittat, men den resterende del af ms viser, at a1a side for side er en kopi af C I, jfr. Steen Jensen op. cit. 118.
- 20) F. eks. § 1, 9 diminuendo; § 6, 25 ad; § 16, 55 refici.
- 21) F. eks. § 1, 8 honore; § 5, 21 in ipso.
- 22) Helveg op. cit. 11.
- 23) J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse I 1869, 90.
- 24) Rep. II, nr. 8367; P. Terpager: Ripæ Cimbricæ, 1736, 135-36: quod numerus duodecim Canonicorum Ripis residentiam . . . nullatenus augeatur quia melius ac honestius est paucos bene competenter sub honore quam multos uite necessariis deficientibus plurimum sub defectu notabili et dedecore indecentius perperam militare.
- 25) Hal Koch op. cit. II, 114-16.
- 26) Oldemoder, 45: Quilibet etiam canonicus in introitu suo promittere debet, se uelle constitutiones obseruare supradictas et nulli homini secreta capituli reuelare et pro ecclesie libertate stare. — Om dateringen af korvedtægterne se Skyum-Nielsen: Haandskriftet Ribe Oldemoder (Scandia XXI, 1948-49).
- 27) Oldemoder, 44.

- 28) DD 1 IV, 116.
- 29) Ribe-korvedtægternes "constitutiones . . . supradictas" sigter også på forfatningsbestemmelser for domkapitlet.
- 30) KB. Ms. phot. 26, 4°. Catalogus pontificum ecclesie Arhusiensis, 5r: De quo [Peder Ingerdsen] Annales nostræ Ecclesiasticæ nihil habent, nisi quod statuta quædam condiderit, quæ a suis successoribus seruata et approbata sunt. — Poul Rasmussen: Århus Stifts ældste Historie (Kirkehistoriske Samlinger 6 V, 419) mener, at disse statutter er identiske med ovennævnte "1206-statutter", hvilket ikke kan være rigtigt, fordi Peder Ingerdsen/Vognsen døde allerede 1204.
- 31) Original på RA. Se note 24.
- 32) Se note 24.
- 33) Ph. Schneider: Die Entwicklung der Bischöflichen Domkapitel 1882, 69.
- 34) Schneider op. cit. 117; H. Baier: Päpstliche Provisionen für niedere Pfründen (Voreformationsgeschichtliche Forschungen VII 1911, 29ff); G. Barraclough: Papal Provisions 1935, 10ff.
- 35) Jfr. affattelsen af Ribestatutterne af 1273 (B). At det i indledningen siges, at beslutningen blev taget med bispens råd, er ikke afgørende, da det var almindeligt, at bisperne stadfæstede valgkapitulationerne, jfr. K. Pirinen: Domkapitel (Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder III, sp. 192).
- 36) DD 1 IV, 98 og 118.
- 37) Exordium monasterii quod dicitur Cara Insula (Scriptores Minores II, 198); Annales Danici Medii Ævi, ed. Ellen Jørgensen, 147.
- 38) Exordium 209, 217-18.
- 39) J. Oswald: Das alte Passauer Domkapitel (Münchener Studien zur historischen Theologi 10, 1953, 17-27; 59-66; 70-96); H.E. Feine: Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche, 1964, 381-84.
- 40) Verdener Geschichtsquellen II, 63-65.
- 41) Feine op. cit. 382.
- 42) J.O. Arnhnung: Roskilde Domkapitels Historie I 1937, 332-35. — Dette kan dog skyldes, at Roskildebisperne var så mægtige i forhold til kapitlet.
- 43) DD 2 I, 55.
- 44) DD 1 IV, 82, 98; 1 V, 63, 64, 65, 66. — 1217 stadfæster paven Sorø klostres besiddelse af noget gods, som er blevet overdraget af biskop Skjalm af Århus "cum consensu capituli" (DD 1 V, 109). Da kapitlets samtykke ikke nævnes i bispens eget overdragelseshæft (DD 1 IV, 130), er vendingen i pavens bekræftelseshæft ikke udtryk for forholdene ved Århus domkapitel, men for kuriens forsøg på at udvide kapitlernes medbestemmelsesret, jfr. Schneider op. cit. 148; c. 2-10 X, III 10 (Aem. Friedberg: Corpus Iuris Canonici I-II, 1879-81, II, spalte 501-6). Efterretninger fra kurien må i almindelighed benyttes med varsomhed, jfr. T. Dahlerup: Ribe Domkantorat paa Reformationstiden (Kirkehistoriske Samlinger 7 VI, 258-59). — Først i 1200-tallets midte gennemføres en klar adskillelse mellem "consensus" og "consilium", jfr. Schneider op. cit. 149; P. Hinschius: Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland I-VI, 1869-97, II, 153.
- 45) Schneider op. cit. 148-49; M. Gibbs og J. Lang: Bishops and Reform 1215-1272, 1934, 55-56. Statutternes § 2 om overdragelse af præbender og § 3 om salg og afhændelser til skade for kirken svarer delvis i indhold til henholdsvis c. 31 X, I 6 (Friedberg II, spalte 76-77) og c. 2 X, III 10 (Friedberg II, spalte 502). — Tilsvarende er der meget, der taler for, at udgivelsen af Liber Sextus 1298 herhjemme har været af stor betydning for udviklingen af den lokale jurisdiktion, jfr. T. Dahlerup: Det danske Sysselevæsen i Middelalderen 1968, 60-64.
- 46) Foruden de allerede nævnte eksempler bør det påpeges, at § 10 forbyder bispen at

Statuta capituli Arusiensis

- fælde bandlysningsdom med mindre, der er gået tre påmindelser forud. Denne bestemmelse er sikkert påvirket af IV Laterankoncilts beslutninger fra 1215, jfr. Gibbs og Lang op. cit. 124, 181, hvortil også den tilsvarende paragraf i Ribestatutterne af 1298 (R) henviser (c. 48 X, V 39. – Friedberg II, spalte 909-10). – Det er sikkert ikke tilfældigt, men under påvirkning af kanonisk ret, at det netop o. 1250 blev praksis, at visse kongebreve måtte gentages tre gange, inden straffen for ulydighed mod dem indtrådte, jfr. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie 1947, 320.
- 47) Tyge må være død sidst i 1272; Esger døde 14. januar 1273, jfr. SRD V, 539.
 - 48) DD 2 II, 18.
 - 49) Skyum-Nielsen: Kirkekampen i Danmark 1963, passim; Biografisk leksikon: Tyge.
 - 50) Skyum-Nielsen op. cit. 166 note 17.
 - 51) Exordium 217-18.
 - 52) Skyum-Nielsen op. cit. 183 note 4.
 - 53) Skyum-Nielsen op. cit. 168.
 - 54) Annales Danici, 147.
 - 55) Exordium 198, 200. – At der har været tre års sede vacante synes givet ud fra klosterkrønikens oplysninger, men i så fald må Innocens IV.s brev af 11. februar 1247 til bl. a. biskoppen i Århus skyldes manglende underretning ved kurien om bispens død, jfr. Skyum-Nielsen op. cit. 44; og den anbefaling, som Peder Åby har fået af Århusbispen, og hvortil paven refererer d. 6. februar 1249, må være af ældre dato og givet af biskop Peder Elafsen, jfr. Bullarium, nr. 581.
 - 56) Bullarium, nr. 333, 335; jfr. SRD VI, 389-90.
 - 57) SRD VI, 402-3.
 - 58) Bullarium, nr. 335; jfr. SRD VI, 389. – Man kan også tænke sig, at antedateringen senere er sket ved en fejltagelse. Hvis statutterne har ligget i kapitlets store dokumentsamling sammen med de to breve fra paven til provsterne i Lund og Slesvig, er forklaringen sikkert ligetil. Da man o. 1315 afskrev alle for kapitlet relevante breve (privilegier, alterindstiftelser o. lign.) blev disse breve indordnet efter udsteder (pave, konge, ærkebiskop, etc.) og derefter opstillet kronologisk gruppevis. I denne kopibog (Århusbogen) har man sammenblandet de breve, som er udstedt af paverne Innocens III (1198-1216) og Innocens IV (1243-54), således, at de kronologisk set fremtræder som udstedt af Innocens III. Det vil da være naturligt, at en senere afskrift af statutterne angiver disse som vedtagne under Innocens III, altså 1206.
 - 59) Apellen til paven kan være blevet formidlet direkte, hvis ærkeveden i Århus – Peder Ugotsen, som senere blev valgt til biskop – har været til stede ved koncilet i Lyon o. 1245 sammen med provsten i Lund, Jakob Erlandsen, jfr. A. Huitfeldt: Danmarckis Rigin Krønnicke I-II, 1652, 212; Rhumann II, Tit. XIV. Denne antagelse ikke accepteret af Skyum-Nielsen op. cit. 44 note 6. – For at opnå Innocens IV.s støtte i sit krav på besættelsesretten til præbenderne har kapitlet tilbudt paven expectance på det næste præbende, som ville blive ledigt, jfr. § 13. Den første kuriale provision på et præbende i Danmark, som iflg. Baier op. cit. 233 kendes fra de pavelige registre, er netop foretaget af Innocens IV og stilet til Århus.
 - 60) Det samme forbehold over for kurien findes i Ribestatutterne af 1298 (R) § 23, hvilket sikkert skyldes, at paragraffen ord for ord er lånt fra Århusstatutterne. Man kan nemlig vanskeligt tænke sig, at der har ligget bestemte overvejelser bag Ribekapitlets beslutning om til paven at bortgive en besættelsesret til et endnu ikke ledigt præbende, da Bonifacius netop samme år satte en kraftig stopper for expectancesystemet, jfr. c. 2 VI, III 7 (Friedberg II, spalte 1037-38).
 - 61) Når Århusstatutternes § 12, som er uklart formuleret, først er blevet benyttet i 1298-statutterne (R), må det skyldes, at det forhold, paragraffen vender sig imod

- (bispens indgreb i afdøde gejstliges gods), først er blevet aktuelt i Ribe efter 1273.
- 62) Da domkapitlet i Viborg blev sekulariseret 1440, ordnedes dets forhold direkte på baggrund af Århus-kapitlets forfatning, jfr. P. Severinsen: Viborg Domkirke med Stad og Stift i 800 Aar 1932, 295-97.
 - 63) Rhumanns afskrift er uklar ved sine gentagelser og overstregninger, og det er tvivlsomt, om ordet "episcopus" egentlig har hørt hjemme i den originale tekst. Måske er det kun enhver ny kannik, som skal aflægge eden. Det er således karakteristisk, at 1298-statutterne (R) ikke bruger samme vending som 1273-statutterne (B), der har været R.s direkte forlæg, men netop kræver, at enhver kannik ved sin udnævnelse (til kannik) skal sværge, at han vil overholde nedenstående artikler i tilfælde af, at han vælges til biskop. Denne ed er således udtryk for en slags sammenblanding af de to indledningsafsnit, som Rhumann gengiver.
 - 64) Det er denne marginaltilføjelse, som alle senere afskrifter af statutterne har benyttet.

Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332

af

Thomas Riis

Rejsekongedømmet, som er en fælleseuropæisk foreteelse, har længe været erkendt også i dansk forskning; men en egentlig specialstudie deraf er for Danmarks vedkommende endnu ikke foretaget. Johannes Steenstrup fastslog, at der på kongelevet var bygget kongsgårde eller borge, hvor kongerne boede på deres rejser, som synes at være foregået med en vis regelmæssighed (1). Kr. Erslev beskæftigede sig – til dels i polemik mod Steenstrup – overvejende med finansieringen af rejserne ved hjælp af stud og nathold; han var klar over, at kongen ikke besøgte de enkelte herreder lige hyppigt, men synes at forudsætte, at principielt skulle kongen besøge hvert herred af og til (2). Erik Arup fandt, at rejsekongedømmet nødvendiggjordes af vanskelighederne ved at transportere de som stud indsamlede naturalier, og at kongen i løbet af en treårig turnus kom til samtlige rigets herreder (3); Poul Johs. Jørgensen så som Arup formålet med kongerejserne i nødvendigheden af at forbruge naturalierne på stedet, men lod spørgsmålet om fast turnus uberørt (4). Også Niels Skyum-Nielsen ser de vanskelige transportforhold for naturalier som årsag til rejsekongedømmet, selv om lejlighedsvis en lokal rigmand kunne betale kongens ophold; kongsgårdene var sikkert faste punkter i kongens rejseruter (5). Heller ikke han taler om turnus, selv om han nævner Erik 3.s diplom for Næstved kloster, der ombyttede ledingsydelsen med pligten til én gang årligt at transportere kongen eller hans mænd til Lolland, Falster eller de andre øer i nærheden. Dette brev tillader ingen slutninger om en eventuel rejseturnus, idet det indeholder den indskrænkende formel ”si necesse fuerit” (6). Transportpligten behøvede altså ikke indtræde hvert år. Turnusteorien synes i øvrigt kun at hvile på oplysninger om forholdene i Hallands 3 nordligste herreder, som ikke nødvendigvis var gyldige for det øvrige Danmark (7). Selv om en treårig rejseturnus med ophold i alle rigets ca. 200 herreder var teoretisk mulig, virker en sådan ordning for perfekt, når man sammenligner med udenlandske forhold. Carlrichard Brühl har kunnet etablere kort over de franske og tyske herskeres rejseruter fra Karl den Store til Frederik 2. og Ludvig den Hellige med angivelse af hvor mange gange den pågældende besøgte en bestemt lokalitet; det ses heraf, at flere af herskerne koncentrerede sig om bestemte områder, medens de sjældent eller aldrig besøgte andre. Karl den Store og Ludvig den Fromme foretrak således området mellem Seine og Weser, Otto den Store egnen mellem Weser og Elben, Ludvig den Hellige området langs med Seine og Frederik 2. den nordlige del af sine syditalienske

besiddelser (8). Både udenlandsk og dansk forskning knytter rejsekongedømmet sammen med naturaløkonomi (9); men i udlandet betones det stærkere end i Danmark, at rejsekongedømmet og dannelsen af kongelige residenser ikke behøver udelukke hinanden (10).

II

Mange af diplomerne fra det 12. århundrede oplyser ikke udstedelsesstedet og rejseruter kan derfor og på grund af diplomernes ringe tal ikke rekonstrueres for denne periode. Man kan dog notere de steder, hvor kongen har været og se om de fordeler sig nogenlunde jævnt over riget. For tiden fra ca. 1130 til Valdemar 1.s eneherredømme (11) giver diplomerne indtryk af, at kongen aldrig kom til Jylland; Erik 2. var i 1135 både i Lund og Ringsted (12), Erik 3. i Eggeslevmagle på Vestsjælland i marts 1140, i Odense i december 1141 og i Lund ca. 1. september 1145 (13). Efterfølgeren Svend 3. udstedte et privilegium i Haraldsted 1148, og både han og hans rival var hos Frederik Barbarossa i Merseburg i 1152 (14).

De berettende kilder for disse år indeholder en mængde oplysninger om kongernes opholdssteder og rejser rundt om i riget, og det billede, man herved får, viser, at kongerne jævnlige kom til rigets forskellige hoveddele, men også, at en stor del af rejseaktiviteten skyldtes borgerkrigene. Når således Saxo overvejende nævner Erik 3.s opholdssteder øst for Øresund, hænger det sammen med nedkæmpelsen af Olufs oprør 1139-1141. Enkelte oplysninger bringer os lidt videre: I julen 1130 opholdt hoffet sig i Roskilde, medens Knud Lavard senere i Haraldsted besøgte Knud den Helliges datter Cæcilia og hendes mand Erik, præfekt over Falster (15); i 1133 planlagde kong Niels at holde jul i Lund, Erik Emune beslaglagde hele den samlede proviant, kongen blev da på Sjælland og måtte lade nye levnedsmiddelforsyninger skaffe tilveje (16). Erik 3. overmattede "in Arvalundensi hospitio" i Skåne, formentlig i 1139 (17), og i Haraldsted kirke gav i 1148 Svend 3. gaver til Ringsted kloster for at ære Jomfru Maria og Knud Lavard. Dette sidste var naturligvis idemæssigt velovervejet; men vi har set, at i 1130-1131 lå der i Haraldsted en stormandsgård, som vel i givet fald ville kunne huse kongen (18).

Om Valdemar 1.s rejser er vi bedre underrettet; der er flere diplomer bevaret, og Saxo beskriver udførligt hans færd, især hvad Vendertogene angår. Ifølge diplomerne var kongen én gang i Roskilde i forbindelse med en synode (19), én gang på Søborg (20), tre gange i Ringsted (21), og måske én gang i Slangstrup (22). I Vestjylland var han i 1163 (23), i Lund i februar (24), året efter og i 1180 på Fyn (25).

De berettende kilder giver flere oplysninger. Abbed Vilhelms levned fortæller, at han, da han i 1169 kom til Danmark, tilfældigt mødte kongen og Absalon i Ringsted i midten af august (26); men Saxo er dog den kilde, der giver bedst besked, forudsat, at det lykkes at udrede trådene i hans undertiden udviklede kronologi (27). Vi når således frem til at kongen i sit første regeringsår kun synes at have opholdt sig på Sjælland: Synoden i Roskilde inden 18. april 1158, det mislykkede ledingsudbud ved Masnedø i foråret 1158 (28) og valget af Absalon i Roskilde. Dennes første kamp som biskop mod Venderne fandt sted palmesøndag 5. april 1159 (29), hvilket daterer det første Vendertog til efter dette tidspunkt. Kongen var senere i foråret i Skåne for at udbyde leding (30); et nyt togt fandt sted om efteråret (31). I 1160 samledes ledingsflåden ved Masnedø (32); men i de tre følgende år synes Venderne at have haft fred for Danskerne. Vi ved intet om kongens færden i 1161; året efter rejste han om sommeren over Itzehoe, Bremen og Metz til St. Jean de Losne for at aflægge lensed til kejser Frederik (33), og vi har allerede set, at han i marts 1163 var tilbage i Danmark (Vestjylland).

I 1164 genoptoges Vendertogene; men vi ved ikke hvorfra i Danmark dette års expedition udgik, en gang i løbet af året var kongen i Ringsted, hvilket han også var midt i august det følgende år, som vi har set. Året efter fandt to Vendertog sted, forår og efterår, og efter det sidste blev der holdt møde i Roskilde, hvor stormændene blev opfordret til at aflægge ed til tronfølgeren Knud; i løbet af vinteren 1166-1167 besøgte kongen Halland (34). I 1167 fandt tre Vendertog sted; men kongen synes kun at have deltaget i det andet om sommeren. Efter dette holdt han stormandsmøde i Vordingborg, hvor han sigtede Buris for landsforræderi, og senere på året havde han møde med Henrik Løve ved floden Krempe i Holsten (35). Herefter rejste Valdemar til Skåne; men ved rygtet om en sachsisk invasion af Danmark drog han med skånsk rytteri til Sjælland for at organisere forsvaret. En sjællandsk flåde blev indkaldt, og derefter tog kongen ophold i Slagelse (36); formentlig i løbet af vinteren 1167-1168 var han i Østholsten og ved den danske grænse for at forhandle med Henrik Løve, og endnu om vinteren var kongen igen på Vendertog (37).

Saxos kronologi for 1167-1168 er ikke helt klar. Længere fremme skildrer han hvorledes ærkebiskop Eskil, lige hjemvendt fra Jerusalem og endnu med skæg fra pilgrimsfærden, mødte op til leding; forinden har Saxo meddelt, at Valdemars søn Kristoffer på egen hånd havde foretaget et togt til Østholsten. Disse begivenheder placerer Olrik under 1171; men hvis vi kan stole på oplysningen om, at Eskil lige var vendt hjem, må de snarere dateres til 1167-1168

(38). Det tog, hvori Eskil, men tilsyneladende ikke Valdemar, deltog, gik til Østholsten, medens Henrik Løve var i Bayern. Der sluttedes våbenhvile, indtil Henrik Løve kom tilbage, og ved Ejderen mødtes om sommeren han og kongen, som i mellemtiden havde foretaget sit eget tog til Circipanien (39). I denne travle periode skal der også være plads til en expedition til Norge tidligt på foråret, i hvilket både kongen og Absalon deltog (40), hvilket ikke virker rimeligt. Det er da rigtigere, også fordi begivenhederne af Helmold (som Olrik følger) placeres under 1171, at foretrække denne datering (41). Vi får da for vinteren 1167-1168 følgende forløb: Valdemar mødtes med Henrik Løve ved Ejderen og foretog derpå et indfald i Wolgast; tidligt på foråret fandt togtet til Norge sted. Det følgende år i juni deltog kongen i Rügens erobring (42).

Kongen var naturligvis til stede ved kirkefesten i Ringsted den 25. juni 1170 (43) og synes derefter at have været i Jylland, inden han drog i ledning til Pommern (44). Vi har allerede diskuteret hans rejser i 1171; men derpå tier kilderne, indtil vi hører om det vellykkede tog til Wolgast og Stettin i efteråret 1171 (45); sidst i februar 1174 var kongen i Lund og ved midsommer året efter på Vestfyn.

Saxos omtale af sammensværgelsen mod Valdemar i 1176 lader os se kongen på flere steder i riget, først i Roskilde, derefter på Fyn på vej til Jylland, hvor han i Viborg mødtes med den nylig hjemvendte ærkebiskop Eskil; dette daterer disse begivenheder til efteråret 1176. Processen mod Magnus Eriksen fandt sted i Viby uden for Aarhus (46). Kongen synes i øvrigt at have været i Nordsjælland tidligere på året, i juli måned (47).

I foråret var Valdemar til stede i Lund, først ved sin søn Knuds bryllup og siden ved ærkebispeskiftet, men fejrede påsken (påskedag 24. april) i Roskilde (48). I maj udstedte han et diplom i Ringsted og mødtes om sommeren ved Ejderen med Henrik Løve (49); måske var det ved denne lejlighed, at han i Slesvig for sidste gang så Eskil, der var på vej til Clairvaux (50); resultatet af det dansk-sachsiske møde var et fællestogt om sommeren til Pommern, i hvilket både Valdemar og Henrik deltog (51).

For året 1178 savnes sikre oplysninger om kongens rejserute; i 1179 mødtes han med flåden ved Falster, men deltog ikke selv i togtet til Pommern; senere opholdt han sig i Jylland (52). I begyndelsen af februar 1180 var kongen på Fyn, hvor han i Hjulby den 6. udstedte et diplom for Odense Skt. Knuds kloster. Ved dette anerkendte kongen, at klostret købte sig fri for kongelige ydelser; men til gengæld skulle det holde 10 spand heste parat, når kongen var på sin gård ("propria curia") i Odense. Dette udtryk, i forbindelse

med det faktum, at en kongsgård (formentlig den samme) i Odense ca. 100 år senere blev givet til franciskanerne sammesteds, kunne tyde på, at gården var kongens privatejendom, hvilket også synes at have været tilfældet med Hjulby, idet Erik 4.s datter Jutta i 1284 af Erik 5. fik udlagt gods til erstatning "pro bonis suis patrimonialibus in uilla Nyburg cum castro ibidem. et in uilla Hyulby" (53).

Et af Saxo omtalt møde ved Ejderen mellem Valdemar og Henrik Løve kan måske med Olrik dateres til 1180, idet det var ved hjemkomsten herfra, at Absalon skal være blevet underrettet om det skånske oprør (54). Medens ærkebispens uden held søgte at dæmpe oprøret, var kongen på jagt på Samsø, hvortil han bad Absalon komme. Kongen tilkaldte derpå skånske stormænd og mødtes med dem på Fyn (55). Efter høsten og medens sildefangsten stod på (altså formentlig i september eller oktober) gjorde kongen landgang ved Helsingborg, han rejste derefter rundt i Skåne for at høre klagemål og tog først tilbage til Sjælland (Helsingør), da levnedsmidlerne slap op (56). Det følgende år i fasten tog Valdemar samme vej tilbage til Skåne og fejrede muligvis påske (5. april) i Lund (57); han bevarede Lund som basis for de militære operationer og drog derpå rundt i hele Skåne (58). Senere på året sejlede han til møde med kejser Frederik i Lübeck, hjemrejsen gik først til Slesvig (59). Det følgende år samlede Valdemar en flåde i Grønsund med henblik på togt til Pommern, men blev hjemme på grund af sygdom. Han døde i Vordingborg den 12. maj (60).

Efter begravelsen af Valdemar 1. i Ringsted begav Knud 6. sig til Jylland for på landstingene i Viborg og ved Urnehoved at sikre sig loyalitet fra faderens "milites" (61). I Skåne brød oprøret ud på ny, hvilket tvang Knud til at forlade Jylland, på Fyn fik han besked om, at det var blevet nedkæmpet; han tog derpå selv til Skåne (62).

Den 21. marts 1183 udstedte Knud i Hjulby på Fyn et diplom (63); men ellers kender vi ikke hans rejserute, før vi møder ham i foråret 1184, da han afholdt et rigsmøde på Samsø. Efter dette rejste han til Jylland, hvor han endnu var, da han fik bud om Absalons pludselige flådeexpedition; denne lagde ud den 19. maj (64). Efter sejren lod Absalon en stormand rejse til kongen, som stadig var i Jylland, og i Knuds nærværelse besluttede Viborg landsting et nyt Vendertogt (65). Det fandt sted i sensommeren; men Venderne havde nået at bjerge høsten. Kongen deltog; men var tilbage i Danmark om efteråret (66). Inden vinteren, som han tilbragte i Danmark, havde kongen dog foretaget endnu et togt til Pommern, hvortil han vendte tilbage det følgende år (67).

Vi kender ikke meget til kongens rejserute i den resterende del af hans regeringstid; i den første trediedel af 1186 var han i Lund, i november 1187 var han vistnok på Lolland; men tilbragte julen samme år i Odense (68). I januar 1193 udstedte han et diplom i Nyborg, i oktober året efter i Grønholt i Nordsjælland; 18. marts 1196 var han i Vellerup i Hornsherred og 31. marts i Grønholt, hvilket viser, at han er rejst fra syd gennem Hornsherred til Nordsjælland. Den 28. december 1200 udstedte han i Lund den skånske manddrabsforordning, hvilket kunne tyde på, at han havde tilbragt julen i ærkebispebyen (69); han døde den 12. november 1202 (70).

III

Fra Valdemar 2.s lange regeringstid er tilstrækkeligt mange oplysninger om hans opholdssteder bevaret til at det lønner sig at indtegne dem på et kort, idet dog kun de sikre identifikationer af lokaliteter er medtaget og to ophold, der ligger tæt på hinanden i tid er regnet som ét ophold på stedet (medmindre naturligvis et andet opholdssted kendes for den mellemliggende periode); Jørgensborg og Slesvig er ligesom Masnedsund og Vordingborg taget under ét. I tabelform bliver opholdsstederne i det egentlige Danmark med Femern isse (71):

Alborg	1219	Ry	1204
Femern	1234	Samsø	1215, 1216, 1236
Grødesby	1219	Sild	1206
Hven	1232	Slesvig	1206, 1215 jul 1214?), 1216, 1218, 1228, 1230, 1235, 1239
Kalundborg	1237	Stensby	1238
Lund	jul 1202, pinse 1232	Viborg	1215
Lyø	1223	Vordingborg	1209, 1222, 1228, 1230 (2 ophold), 1231, 1233, 1234, 1239, 1240, 1241
Ribe	1229		
Ringsted	(1202-1205)		
Roskilde	1212, 1237, 1241		

Valdemars ophold i Viborg fandt sted i anledning af hyldningen af Valdemar den Unge ligesom besøgene i Skåne i 1202 og 1232 skete af hensyn til kroningerne af Valdemar selv og Erik 4. De øvrige oplysninger viser tydeligt, at kongen koncentrerede sig om det sydlige Danmark, hvor Slesvig og især Vordingborg kom til at spille en rolle som residenser (72); det er karakteristisk, at det østligere beliggende Vordingborg først trådte frem efter det danske engagement i Estland.

Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332

Erik 4.s opholdssteder som enekonge fremgår af følgende opstilling (73):

Als	1246	Odense	1241, 1244
Femern	1248, 1249	Ribe	1241, 1246, 1247, 1250
Helsingborg	1249	Ringsted	1248
Kolding	1243	Roskilde	1241, 1249
København	1242	Skelskør	1243
Lund	1244, 1249 (2 ophold)	Slesvig	1250
Nakskov	1242	Svendborg	1247
Nyborg	1248	Vordingborg	1248, 1249

Erik rejste således en del i sit rige, men overvejende i dets centrale dele syd for axen Ribe – Lund. Hverken i Jylland nord for Kolding, i Halland, Blekinge, eller Skåne øst for Lund kan hans tilstedeværelse påvises. For året 1242 kan en rejserute rekonstrueres: Ribe i begyndelsen af maj, Nakskov den 20. juni, København den 24. juni; i november var han i Odense. Han synes at have villet tilbringe påsken 1249 i Lund, men blev på grund af uroligheder nødt til at flygte til Helsingborg, Langfredag måtte han sætte over til Sjælland, hvorfra han kom tilbage til Lund (tilstede 2. påskedag). En del af kongens bevægelser hænger i øvrigt sammen med borgerkrigen; det gælder således opholdene i Kolding 1243, i Ribe og Svendborg 1247 og på Femern 1248. Endelig foretog han i 1250 et mislykket togt mod Friserne (74).

Som enekonge fulgte Abel stort set det samme rejsemønster som Erik bortset fra et ophold i Viborg sidst i august og i begyndelsen af september 1250. Sandsynligvis var motivet hertil ønsket om at præsentere sig som kongsemne for landstinget, der må have valgt ham; kroningen fandt muligvis sted i Lund Allehelgensdag 1. november samme år (75). Accepteres denne datering af kroningen, kan hans rejserute i november 1250 rekonstrueres (på kortet er dog kun de dokumenterede opholdssteder angivet): Fra Lund til Søborg i Nordsjælland, formentlig med passage over Øresund ved Helsingborg til Roskilde på én dag (i luftlinie godt 50 km.) og herfra til Vordingborg. Listen over hans opholdssteder ser således ud, idet dog felttoget i Frisland (Husumbro, Ejdersted) 1252 ikke angives på kortet (76):

Thomas Riis

Flensborg	1251	Roskilde	1250, 1251
Frisland	1252	Skanør	1251
Hagenskov	1251	Slesvig	1250
Lund	1250 (?), 1251	Søborg	1250
Nyborg	1251	Viborg	1250
Ribe	1251, 1252	Vordingborg	1250, 1251

Kristoffer 1.s regering var i flere perioder præget af uro på grund af dels kirkekampen, dels det spændte forhold til Holsten og til Norge. På trods heraf afviger kongens rejseaktivitet ikke meget fra hans broders og forgængers (77):

Abenrå	1259	Ribe	1252, 1253, 1257 (2 ophold), 1259 (2 ophold)
Esrom	1252	Roskilde	1253
Fjällgime	1257	Skelskør	1253
Helsingborg	1252, 1253	Slesvig	1258
Kalvehave	1252	Svendborg	1253
Kolding	1254	Søborg	1255
København	1257	Tårnbor	1254, 1259
Lund	1252, 1257	Viborg	1253
Nyborg	1253, 1255, 1256	Vitskøl	1253
Odense	1253, 1258	Vordingborg	1252, 1253, 1255, 1256

Vi bemærker, at begge gange Kristoffer opholdt sig i Lund, var det i forbindelse med en højtid: Jul 1252, da han blev kronet, og påske 1257. Før kroningen kan hans tilstedeværelse i én eller flere af landstingsbyerne ikke dokumenteres, hvilket er påfaldende i betragtning af, at Abel allerede 3 uger efter Erik 1.s død var i Viborg. Kr. Erslev antog, at Kristoffer havde ladet sig vælge på landstingene inden kroningen (78), hvilket hverken kan bevises eller modbevises; intervallerne mellem hans dokumenterede opholdssteder er lange nok til at tillade sådanne landstingsrejser. Kongens besøg i Svendborg, Skelskør og til dels også Slesvig skal ses i forbindelse med de militære begivenheder, medens opholdet i Halland (Fjällgime) skyldtes et møde, der skulle bringe parterne i kirkekampen nærmere hinanden. Vi konstaterer, at Jylland

nord for Kolding nu igen fik kongebesøg, endda to gange i samme år; men at tyngdepunktet i riget stadig lå syd for Ribe – Lund-axen, de foretrukne byer var Ribe og mødebyerne Nyborg og Vordingborg.

IV

Erik 5. var umyndig ved faderens død i 1259, og hans moder stod derfor for styrelsen i begyndelsen; efter hans fangenskab 1261-1264 synes enkedronningen og kongen at have administreret i fællesskab indtil 1266-1267, da dronning Margrethe tog fast ophold i Nykøbing på Falster (79). I det følgende begrænser vi os til at undersøge kongens rejserute.

Det bør dog understreges, at visse problemer nu gør sig gældende ved nyttelsen af kongediplomerne som vidnesbyrd om kongens opholdssted. Først og fremmest kan flere segl have været i brug samtidigt og kan have været betroet flere medlemmer af administrationen; allerede fra 1230 har vi et eksempel på enslydende udfærdigelser af samme diplom skrevet af forskellige skrivere og beseglet med forskellige segl (80). For 1260'erne ser vi, at foruden kansleren var biskoppen af Børglum virksom ved brevudstedelsen, og i ét tilfælde kan det konstateres, at et brev, ved hvis udfærdigelse han har medvirket, er beseglet med et segl, der afviger lidt fra den ellers kendte type fra disse år (81). Det ville være fristende at slutte, at de diplomer, der er udstedt med kun ét vidne (fx. kansleren, drosten eller enkelte andre) kunne ses som udtryk for, at "vidnet" havde stået for udfærdigelsen og havde haft rådighed over et kongeligt segl (82). Imidlertid synes diplomvidnerne ofte at have været supplikanter; det klareste eksempel er her kongens beskyttelse og privilegering af Jon Litles donation til Vor Frue kirke i København (83).

Existensen af disse problemer, hvis løsning blandt andet ville kræve studiet af samtlige bevarede kongesegl fra perioden, gør derfor, at de opholdssteder, som vi i det følgende kan konstatere, må tages med et vist forbehold som værende foreløbige resultater. For Erik 5.s regering får vi denne opstilling (kun det egentlige Danmark med Femern) (84):

Thomas Riis

Ålborg	1269 1271 1279 1280 1281(?)	Odense	1271 1280 1284 1286
Aggersborg	1272	Pedersborg	1269
Amager	1271	Ribe	1265 1266 1267
Femern	1278		1269 1273 1283
Finderup	1286	Ringsted	1265 (2 ophold) 1272
Flensborg	1282	Roskilde	1259 1264 1265 (2 ophold)
Helsingborg	1283 1285		1266 1268 1277 1279
Helsingør	1286		1282 (2 ophold) 1285
Holbæk	1283	Saxøbing	1278
Horsens	1260 1273	Sengeløse	1271
Laholm	1275 1278	Sigerslevøster	1268
Lund	1264 1266 1268 1283	Slagelse	1268
Lønborg	1278	Slesvig/Hedeby	1272 1283
Malmø	1277	Søborg	1271 1273
Middelfart	1260	Sønderborg	1275 1283
Nakskov	1266 1274 1280	Tårnby	1268 1283
Nyborg	1266 1269 1270 1272 1276	Tønder	1285
	1282 1284 1285 1286	Viborg	1259 1283
Nykøbing F	1267 1273 1277 1279 1283	Viemose	1284
Næstved	1268 1279	Vordingborg	1267 1276 1282 1283

Sammenlignet med forgængernes opholdssteder viser Erik 5.s, at nu blev også Nørrejylland systematisk inddraget, idet kongen besøgte denne landsdel flere gange udover juleopholdet i Viborg i anledning af kroningen 1259. Derimod kom heller ikke han til Blekinge eller Østskåne, hans ophold i Laholm må ses i forbindelse med hans engagement i svensk politik. Dronning Margrethes etablering i Nykøbing på Falster betød også, at kongen oftere kom her til (85). Vi ser Roskilde som den vigtigste by tæt fulgt af Nyborg, hvor hoffet hyppigst mødtes, vest for Lillebælt synes kongen at have foretrukket Ribe og Aalborg.

Erik 6. engagerede sig aktivt i nordtysk politik omkring 1300 og var ofte selv til stede syd for Østersøen, især efter 1310. I den følgende opstilling medtages som hidtil kun dokumenterede ophold i det egentlige Danmark (med Femern) (86):

Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332

Ahus	1299	Odense	1288 1289 1297 1298 1299
Ålborg	1296 1299		1302 (2 ophold) 1303 (påske?)
Århus	1294 1298 1299		1305 1307 1313
	1302 1317	Omø	1309
Assens	1305	Randers	1298 1311
Gedsted	1289	Ribe	1288 (jul?) 1291 1292 1294
Glambeck	1307		1295 (2 ophold) 1296 1297
Grønsund	1297		(2 oph.) 1308 1313
Haderslev	1288	Roskilde	1287 (2 oph.) 1288 (3 oph.,
Helsingborg	1288 (3 ophold) 1290		påske?) 1289 1292 1293 (3 oph.)
	1304 1305 1307 (2 oph.)		1295 (2 oph.) 1296 1297 1298
	1309 1310 1312 1313		1299 (2 oph.) 1302 1304 (2 oph.)
	(2 oph.) 1314 (2 oph.)		1307 1308 (2 oph.) 1314 (2 oph.)
	1316		1317 1318 1319
Helsingør	1308 1310 1313 1318	Saxkøbing	1288
Horsens	1292 1299 1313	Skillinge	1312
	1317 (2 oph.)	Slagelse	1288 1290 1293 1297 1299
Kalundborg	1289 1297		1317 1318
Kalvehave	1304	Slangerup	1295 1299 1304 1305 1311 (?)
Kirkerup	1308	Sorø	1288
Knardrup	1308	Stege	1309 1315
Knærød	1304	Stenløse	1314
Kolding	1314 (2 Oph.)	Svendborg	1302
København	1293 1294 1295 1299	Søborg	1289 1297 1300 1301 1305
	1308 1309 1310 1312		1308 (3 oph.) 1310 1311 (jul?)
Køge	1288 1299		1312 (?) 1313 (2 oph.) 1314
Lund	1288 1290 1294		1315 1317 1318 1319
	(påske?) 1298 1299	Tårnby	1308 1315
	(2 oph.) 1305 1308	Tranekær	1313 1315 (2 oph.)
	1310	Vejle	1316
Middelfart/ Hindsgavl	1294 1295 1306	Viborg	1289 (2 oph.) 1301 1302 (2 oph)
	1310		1311 1314 1316
Nyborg	1287 (2 oph.) 1288	Vordingborg	1287 1289 1297 1298 1300 (2 oph.)
	(2 oph.) 1290 1292		1302 1303 1305 1306 (2 oph.)
	1294 1297 1299 1301		1307 1308 1309 1310 1312 (2 oph.)
	1303 (påske?) 1304		1313 1314 1315 (påske)
	1313 1315 (2 oph.)		1316 (4 oph.) 1317 1318 (2 oph.)
	1316-17 (jul) 1317		1318-19 (jul?) 1319
Nykøbing F	1288 1289 1306 1307	Væ	1293 1299
	1308 1309 1313 1316	Ørkellunga	1307
Næstved	1293 1298 1299 1315		

Vi konstaterer, at Roskilde stadig er én af de hyppigst besøgte byer, og at kongens engagement i Nordtyskland afspejles i hans gentagne ophold i Vordingborg og Nykøbing på Falster. Imidlertid var han også optaget af skandinavisk politik, hvilket det store antal besøg i Helsingborg og på Søborg kan tages som udtryk for. De øvrige dokumenterede opholdssteder i Nordsjælland synes alle at ligge i nærheden af den rejserute mellem Helsingborg og Roskilde, der endnu anvendtes i det 16. århundrede. Nyborgs kongebesøg var som under Erik 5. overvejende knyttet til rigsmøderne; men også til Odense kom Erik 6. ret ofte, især i den første halvdel af sin regeringstid. I Jylland var den kongelige by Ribe (87) stadig det vigtigste opholdssted i den sydlige del, medens Viborg overtog Aalborgs rolle som den foretrukne by i Nordjylland. Vi bemærker i øvrigt, at kongen besøgte de fleste af de østjyske byer og også Østskåne.

Kristoffer 2. var som bekendt konge i 2 perioder, der i det følgende vil blive behandlet samlet, idet der er meget få oplysninger om hans opholdssteder i hans anden periode; derimod vil Valdemar 3.s regering blive omtalt særskilt. Kongernes opholdssteder 1319-1332 i det egentlige Danmark var følgende:

Kristoffer 2. (88)

Appenæs	1323 eller efter	Sædkøbing	1320 1323 eller efter
Holbæk	1321	Skanderborg	1331
Kallø	1320	Skelskør	1320 1329
Kolding	1321 1323 eller efter	Slangstrup	1323 eller efter
København	1329	Sorø	1320
Nyborg	1320	Stegø	1322
Nykøbing F	1320 1322 1323 (2 oph.) 1324 1326	Søborg	1320 1322 1323
Næstved	1319 1321	Tårnborg	1323 eller efter
Odense	1320	Tingsted	1325
Præstø	1321	Torup	1320
Ribe	1330	Viborg	1320 1330 1331
Ringsted	1321 1329	Vordingborg	1320 (6 oph., påske) 1321 (2 oph.) 1322 1323 (3 oph.)
Roskilde	1320 1321 (2 oph.) 1323		1324 1324-25 (jul 1324) 1326

Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332

Valdemar 3. (89)

Århus	1329	Næstved	1328
Aggersborg	1327	Odense	1327
Bogø	1326	Ribe	1326 (jul?) 1327 1330
Helsingborg	1327	Roskilde	1326 1327 (påske?)
Horsens	1326	Slagelse	1327 1328
Kalundborg	1327 1329	Slesvig	1327 (påske?)
Kolding	1327	Sønderborg	1326
København	1326 1328 (2 oph.)	Varde	1326
Køge	1329	Vejle	1326
Lund	1328	Viborg	1326 1328
Malmø	1327	Vordingborg	1326
Nyborg	1326 1327 (3 oph.)		

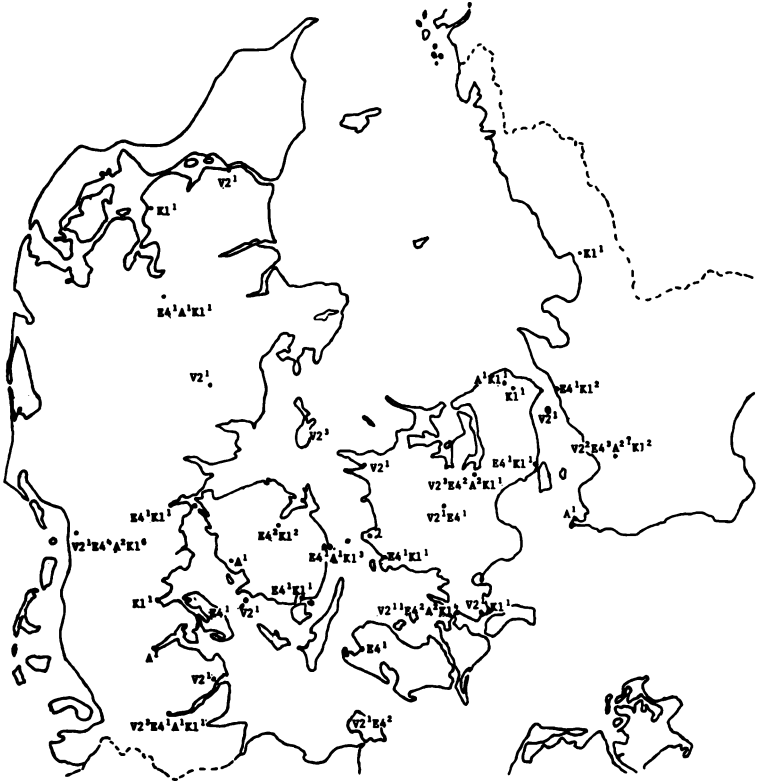
De to kongers rejsemønstre er meget forskellige; under Valdemar 3. besøges alle vigtigere landsdele, endog det nordenfjordske og vestlige Jylland, men hverken Halland, Blekinge eller Østskåne. Det kan ikke konstateres, at kongen i væsentlig grad har foretrukket én bestemt by, selv om Nyborg og Ribe bevarer deres roller som henholdsvis rigsmødeby og sydjysk kongeby.

Kristoffer 2.s opholdssteder koncentrerer sig klart syd for den ”klassiske” skillelinie ved Bæltovergangene, idet dog Nordsjælland forblev inddraget i kongens rejser, til gengæld kom han tilsyneladende aldrig øst for Øresund. Inden for dette syddanske område lå tyngdepunktet klart i Sydsjælland, på Nordfalster og på Nordøstlolland; det synes berettiget at betegne Vordingborg som hovedresidens (men ikke som hovedstad, hvilket ville forudsætte permanente institutioner) med Nykøbing på Falster som 2. residens. Koncentrationen om denne del af riget må som vi har set for de foregående herskere forklare med engagementet i den nordtyske politik.

V

Materialet er nu lagt frem, og det vil være rimeligt at drage nogle konklusioner deraf. Det er klart, at tanken om en regelmæssig rejseturnus ikke lader sig opretholde, og det er formentlig heller ikke i naturaløkonomien, at den vigtigste årsag til rejsekongedømmet skal søges. En lang række af navnene fra kongelever- og patrimoniefortegnelserne i Kong Valdemars Jordebog genfinder vi ganske vist i listerne over kongernes opholdssteder; men selv om de sjældne konge-

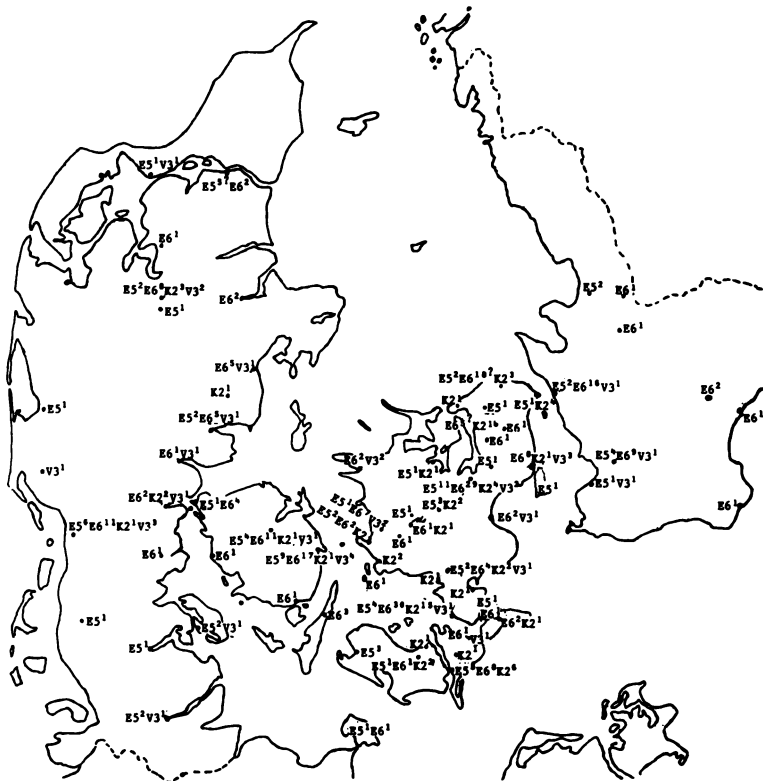
Kongerne Valdemar 2. - Kristoffer 1.

Bogstav og stort tal angiver kongens forbogstav og nr., lille tal foroven angiver antal af diplomer udstedt det angivne sted..

Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332

Kongerne Erik 5. - Valdemar 3.

besøg i Halland og Slesvig kan forklares med disse landsdeles stilling som fyrstelen, gælder det hverken for Vestjylland, Nordjylland, Østskåne eller Blekinge, hvor der også var kongelev og/eller patrimonialgods.

Det er værd at bemærke, at kongerne i overvejende grad opholdt sig i byerne (90), blandt hvilke nogle blev så hyppigt besøgt, at det er berettiget at tale om residenser. Vi har set, at disse skiftede efter behov, og at visse af dem havde bestemte funktioner: Nyborg mødeby for hofferne, Slesvig sæde for Valdemar 2.s nordtyske politik ligesom Vordingborg var det for hans baltiske; den sidste blev endog hovedresidens under Erik 6. og Kristoffer 2. på grund af deres interesser i Nordtyskland. Tilsvarende blev Helsingborg og Søborg de vigtigste opholdssteder i forbindelse med den nordiske politik.

Erik 5.s rejser førte ham videre omkring i riget end det havde været tilfældet med hans forgængere; Erik 6. og Valdemar 3., men ikke Kristoffer 2. fortsatte dette rejsemønster. Årsagerne hertil kan have været flere: Bedre udnyttelse af de forskellige afgifter og skatter ved hoffets besøg på stedet, hvilket ville være en passende reaktion på den vanskelige situation for statsfinanserne, som allerede Valdemar 2. havde erkendt i slutningen af sin regeringstid (91); der kan også være tale om at kongen af politiske grunde sørgede for at besøge forskellige egne af landet således, som det kendes fra det franske krongods under Philippe Ier, Louis VII og Louis VIII (92). Vigtigst er det måske, at det er netop under Erik 5.s regering, at den kongelige domstol rettertinget, begyndte at gøre sig gældende (93). Når vi erindrer, at Kristoffer 2. aldrig synes at have besøgt provinserne øst for Øresund, kan vi bedre forstå bestemmelsen i Valdemar 3.s håndfæstning (artikel 36), at ingen må stævnes til retterting uden for sin landsdel.

Synes der således at have været flere årsager, blandt hvilke rettertingets fremvæxt var én af de vigtigste, til existensen af rejsekongedømmet, bør det også fremhæves hvilken betydning dette havde, måske netop ved at muliggøre kontrol med forvaltningen og befolkningens sindelag på stedet. De hyppige kongebesøg i byer som Vordingborg og Søborg, der hverken havde landsting, bispesæde eller et betydeligt kloster, må have haft stor betydning for disse byers økonomiske liv, og regaleindtægterne af byerne må have gjort det tillokkende for kongerne at interessere sig for købstædernes vel og samtidig kontrollere den stedlige forvaltning. Hvis regaleindtægterne af byerne ligesom i Tyskland var vigtigere end domæneindtægterne af landet, forstår vi bedre hvorfor de danske konger koncentrerede deres rejser om byerne.

Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332

Noter

- 1) Danmarks Riges Historie I, København 1898-1904, pp. 781-782.
- 2) Valdemarernes Storhedstid, København 1898, pp. 79-88, især pp. 85-86.
- 3) Danmarks Historie I, København 1925, pp. 245-246.
- 4) Dansk Retshistorie, 2. udgave, København 1947, p. 283.
- 5) Kvinde og Slave, Danmarkshistorie uden retouche 3, København 1971, pp. 44 og 173-174.
- 6) Ibid., p. 159; Dipl. Dan. I 2 no. 78.
- 7) Erslev, op. cit., pp. 80-81 og 86-87.
- 8) Fodrum, Gistum, Servitium Regis (Kölner Historische Abhandlungen 14, Köln-Graz 1968) II, kort I-VII.
- 9) Edith Ennen: Residenz- und Hauptstadt in älterer Zeit (Westfälische Forschungen XXV, 1973, p. 171, med henvisning til H.C. Peyer: Das Reisekönigtum des Mittelalters, i Vierteljahrsschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte II, 1964).
- 10) Ibid., pp. 171-172. Om definitionerne af residens- og hovedstad se ibid., pp. 173-174; Mina Martens: Bruxelles, capitale de fait sous les Bourguignons (ibid., pp. 180-187); Brühl, op. cit. I, p. 151 note 149.
- 11) Gavebrevet af 1085 (Dipl. Dan. I 2 no. 21), udstedt i Lund, står kronologisk meget isoleret fra andre diplomer, hvis udstedelsessted er kendt; det nærmest følgende er 50 år yngre og denne lakune kan ikke tilfredsstillende udfyldes på anden vis. Endvidere har fornylig professor H.-H. Bautier, Ecole des Chartes, Paris, overfor undertegnede udtrykt tvivl om ægtheden af 1085-gavebrevets segl, som snarere skulle høre hjemme i det 13. århundrede. Jeg har undersøgt segl ældre end ca. 1300 tilhørende den franske kongefamilie og de franske vasalslægter og må give professor Bautier ret hvad angår det franske materiale. Dette betyder imidlertid, at så længe spørgsmålet om hel eller delvis ægthed eller uægthed ikke er afklaret, vil det være vanskeligt at bygge på 1085-diplomet.
- 12) Dipl. Dan. I 2 nos. 63 (Lund 6. januar) og 65 (Ringsted u.d.).
- 13) Ibid., nos. 78, 81 og 91.
- 14) Ibid., nos. 101 og 110-111.
- 15) VSD, p. 194 l. 25-26 og p. 197 l. 5-7; Saxo (ed, Olrik & Ræder) I, p. 354 l. 7-8 og 30-31.
- 16) Saxo I, p. 364 l. 24-27. At Eriks bytte omfattede levnedsmidler, fremgår af Saxos underretning af, at kong Niels måtte skaffe sig sådanne på Sjælland ved offentlig foranstaltning ("alimentis publica administratione contractis").
- 17) Saxo I, p. 372 l. 7-8; udtrykket kan ifølge Saxoordbogen (ibid., II, ved Fr. Blatt, sp. 376) betyde både "i herberget i A." og "på gæsteri i A."
- 18) Dipl. Dan. I 2 no. 101.
- 19) Ibid., no. 120 [1157, 23.10 - 1158, 18.4].
- 20) Ibid., no. 130 [1158-1160] 10.12.
- 21) Ibid., no. 156 (1164 u.d.); Dipl. Dan. I 3 nos. 13 og 15 (omkring 1170, 25.6.) samt no. 62 (1177, 23.5.).
- 22) Forudsat, at identifikationen Sklandethorp = Slingerup er rigtig (Dipl. Dan. I 3 no. 55 og p. 608, 1176, 6.7.).
- 23) Dipl. Dan. I 2 no. 152 (Tvis, 24.3.).
- 24) Dipl. Dan. I 3 nos. 45-46 (25.2.).
- 25) Ibid., nos. 49 (1175, 25.6., Søllested) og 89 (1180, 6.2., Hjulby).
- 26) Tidspunktet kan bestemmes nærmere, idet Vilhelm og hans ledsagere kom til Sjælland efter den 15. august og nåede på trediedagen ("die tercia") frem til Ringsted. Opfatter man derimod tidsbestemmelsen "dies tercia" som identisk med tirsdag (feria tercia), får vi dateringen 17. august. Efter tre dages ophold i Ringsted drog de

- videre til Roskilde, hvor de også blev et par dage. Herefter sejlede de til Eskilø, hvor Vilhelm den 25. august valgtes til abbed (VSD, pp. 321 l. 6-24 og 322 l. 5-9, cf. Dipl. Dan. I 2 no. 164).
- 27) Jørgen Olriks noter i hans Saxooversættelse (Sakses Danesaga IV, København 1909) er en nyttig hjælp til løsning af problemerne i Saxos kronologi for disse år.
 - 28) Saxo I, p. 412 l. 14-29.
 - 29) Ibid., pp. 413 l. 40-414 l. 8.
 - 30) Ibid., pp. 416 l. 1-14. Kongen skal være blevet syg i Ringsted og endnu ikke være blevet helt rask, da han i Lund udbød den skånske leding, cf. *ibid.*, pp. 414 l. 38-415 l. 28 og 416 l. 1-2.
 - 31) Ibid., p. 424 l. 12-14.
 - 32) Ibid., p. 428 l. 21. Ifølge Olrik (op. cit., p. 35) fandt togtet sted om efteråret.
 - 33) Kejseren indkaldte i maj til concilium, der skulle finde sted den 29. august, cf. Jørgen Qvistgaard Hansen: Regnum og sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157-70 (Middelalderstudier. Tillegnede Aksel E. Christensen . . . København 1966), pp. 64-65. Valdemar skiltes i Slesvig fra modpavens udsendinge og tog derpå over til Øerne for at planlægge rejsen (Saxo I, pp. 439 l. 33-35, 440 l. 16-31, 441 l. 27-442 l. 1).
 - 34) Saxo I, pp. 452 l. 16-19, 453 l. 35-37, 455 l. 28-29 og 456 l. 1-2, cf. Olrik, op. cit. pp. 94 og 97.
 - 35) Skyum-Nielsen, op. cit., p. 153; Saxo I, p. 458 l. 29-30.
 - 36) Saxo I, p. 459 l. 28-31.
 - 37) Ibid., pp. 461 l. 32-462 l. 3. Da jeg ikke har haft mulighed for at kontrollere Henrik Løves rejserute, må min rekonstruktion kun opfattes som en hypotese.
 - 38) Ibid., p. 494 l. 22-28; Olrik, op. cit., p. 186; Skyum-Nielsen, op. cit., p. 168.
 - 39) Saxo I, pp. 494 l. 28-499 l. 27.
 - 40) Ibid., pp. 462 l. 9-464 l. 16; Skyum-Nielsen, op. cit., p. 155.
 - 41) Skyum-Nielsen, op. cit., p. 184.
 - 42) Ibid., p. 153.
 - 43) Dipl. Dan. I 3 nos. 13 og 15.
 - 44) Saxo I, pp. 480 l. 32-35, 481 l. 14-15.
 - 45) Ibid., p. 490 l. 2-6, cf. Olrik, op. cit., p. 176 note 2; Skyum-Nielsen, op. cit., p. 185.
 - 46) Saxo I, pp. 504 l. 39-506 l. 14, 507 l. 19-28, 509 l. 15-21; Skyum-Nielsen, op. cit., pp. 200-301.
 - 47) Dipl. Dan. I 3 no. 55.
 - 48) Saxo I, pp. 512 l. 24-516 l. 21, 517 l. 3-21.
 - 49) Dipl. Dan. I 3 no. 62 (23. maj); Saxo I, pp. 494 l. 20-21 og 499 l. 17-27.
 - 50) Saxo I, p. 516 l. 22-32.
 - 51) Ibid., pp. 517 l. 33-519 l. 28; Skyum-Nielsen, op. cit., p. 185.
 - 52) Saxo I, pp. 521 l. 18-20, 523 l. 1.
 - 53) Dipl. Dan. I 3 no. 89, II 2 no. 394, II 3 no. 95; Kong Valdemars Jordebog (ed. Svend Aakjær) I, København 1926-1945/1980, p. 13.
 - 54) Saxo I, pp. 523 l. 15-40 og 524 l. 7-9; Olrik, op. cit., p. 252; Skyum-Nielsen, op. cit., p. 185.
 - 55) Saxo I, p. 527 l. 1-21.
 - 56) Ibid., pp. 527 l. 30-34, 529 l. 1-8.
 - 57) Ibid., p. 530 l. 6-10, hvor det nævnes, at Absalon "ob chrismatis confectionem pontificali officio administrandam Lundiam deproperat"; denne ceremoni foretages Skærtorsdag af stiftets biskop.
 - 58) Ibid., pp. 530 l. 14-531 l. 5.
 - 59) Ibid., pp. 532 l. 24-534 l. 8.

Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332

- 60) *Ibid.*, pp. 534 l. 13-536 l. 4; Skyum-Nielsen, op. cit., p. 212.
- 61) Saxo I, p. 537 l. 2-8.
- 62) *Ibid.*, pp. 537 l. 9-539 l. 15.
- 63) Dipl. Dan. I 3 no. 111.
- 64) Saxo I, pp. 541 l. 1-10 og l. 38, 542 l. 7.
- 65) *Ibid.*, p. 545 l. 23-32.
- 66) *Ibid.*, pp. 545 l. 39-548 l. 10.
- 67) *Ibid.*, pp. 548 l. 11-551 l. 19; Skyum-Nielsen, op. cit., pp. 213-215.
- 68) Dipl. Dan. I 3 nos. 134 og 143; SM II, p. 464 l. 21-23.
- 69) Dipl. Dan. I 3 nos. 189, 201, 215, 216; I 4 no. 24.
- 70) Erik Kronam (ed.): Danmarks middelalderlige Annaler, København 1980 (herefter citeret som "Annaler"), pp. 77 og 91.
- 71) *Aalborg*: Dipl. Dan. I 5 no. 157; *Femern*: Dipl. Dan. I 6 no. 182; *Grødesby*: Dipl. Dan. I 5 no. 160; *Hven*: Dipl. Dan. I 6 no. 138; *Kalundborg*: *Ibid.*, no. 240; *Lund*: Dipl. Dan. I 4 no. 45, I 6 no. 137; *Lyø*: Annaler, p. 260; *Ribe*: Dipl. Dan. I 6 no. 98; *Ringsted*: Dipl. Dan. I 4 no. 49; *Roskilde*: Dipl. Dan. I 5 no. 14, I 6 no. 235, Rep. I no. 140; *Ry*: Dipl. Dan. I 4 no. 93; *Samsø*: Annaler, pp. 78 og 92, Dipl. Dan. I 5 no. 95, I 6 no. 220; *Sild*: Dipl. Dan. I 4 no. 115; *Slesvig*: Annaler, pp. 77, 79, 92 og 260, Dipl. Dan. I 5 nos. 54, 73 og 84, I 6 nos. 80, 81, 109 og 206, Rep. I no. 135; *Stensby*: Rep. I no. 133; *Viborg*: Annaler, pp. 78 og 92; *Vordingborg*: Dipl. Dan. I 4 no. 160, I 5 no. 200, I 6 nos. 79, 106, 107, 113, 120, 167, 179, Reg. Dan. *241, 797* og 806*, DGL II, pp. 15-18.
- 72) For Slesvigs vedkommende påpeget af Skyum-Nielsen, op. cit., p. 276.
- 73) *Als*: Rep. I no. 171; *Femern*: Reg. Dan. 884, Annaler, p. 280; *Helsingborg* og *Lund*: Reg. Dan. 841 og 880*, Annaler, pp. 64 og 317; *Kolding*: Annaler, pp. 85 og 112; *København*: Reg. Dan. *299; *Halskov*: Reg. Dan. 819*; *Nyborg*: *Ibid.* *279; *Odense*: Rep. I nos. 149 og 159; *Ribe*: Rep. I no. 147, DGK II Ribe no. 3, *Ribe Oldemoder* (ed. O. Nielsen), p. 29 no. 47, Dipl. Dan. II 1 no. 11, Annaler, pp. 64, 85 cf. 317; *Ringsted*: Reg. Dan. 877*; *Roskilde*: Rep. I nos. 143 og 145, Reg. Dan. 887*, *Codex Esromensis* (ed. O. Nielsen), p. 160 no. 146; *Skelskør*: DGK II, p. 289; *Slesvig*: Skyum-Nielsen, op. cit., p. 325; *Svendborg*: Annaler, p. 172; *Vordingborg*: Reg. Dan. 871* og 886*. Det er lidt uklart om kongen i 1241 og i 1249 opholdt sig én eller to gange i Roskilde. I 1241 udstedte han breve i Roskilde den 5. juni og den 2. juli, i 1249 den 11. oktober og uden dato; jeg har fundet det rigtigst at regne med kun ét ophold i hvert af årene.
- 74) Annaler, pp. 64 og 318.
- 75) Thomas Riis: Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332, Odense 1977, p. 261.
- 76) *Flensborg*: Dipl. Dan. II 1 no. 47; *Frisland*: Annaler, pp. 64, 173 og 262; *Hagenskov*: Dipl. Dan. II 1 no. 41; *Lund*: Dipl. Dan. II 1 no. 53, Riis, op. cit., p. 261; *Nyborg*: Dipl. Dan. II 1 nos. 45 og 46; *Ribe*: *Ibid.*, nos. 37, 60 og 61; *Roskilde*: *Ibid.*, nos. 16, 17 og 40; *Skånør*: *Ibid.*, nos. 50 og 52; *Slesvig*: Kr. Ersløv: Danmarks Riges Historie II, København 1898-1905, pp. 27-29; *Søborg*: Dipl. Dan. II 1 nos. 14 og 15; *Viborg*: *Ibid.*, nos. 12 og 13; *Vordingborg*: *Ibid.*, nos. 19, 20 og 38.
- 77) *Aabenraa*: Dipl. Dan. II 1 no. 274; *Esrom*: *Ibid.*, nos. 78 og 79; *Fjällgime*: Skyum-Nielsen: Kirkekampen i Danmark 1241-1290, København 1963/1971, p. 117; APL, p. 33 l. 1-3; *Helsingborg*: Dipl. Dan. II 1 nos. 77 og 90; *Kalvehave*: *Ibid.*, no. 80; *Kolding*: *Ibid.*, no. 151; *København*: *Ibid.*, nos. 226 og 227, Skyum-Nielsen: Kanslere og skrivere i Danmark 1252-1282 (Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen . . . København 1966), p. 151; *Lund*: Dipl. Dan. II 1 nos. 86 og 87, APL, p. 13 l. 36-37; *Nyborg*: Dipl. Dan. II 1 nos. 96, 156, 177, APL, pp. 9 l. 27-30 og 11 l.

- 7-8; *Odense*: Dipl. Dan. II 1 no. 93, Skyum-Nielsen: Kirkekampen, p. 136; *Ribe*: Dipl. Dan. II 1 nos. 68, 70, 72-74, 99, 223, 224, 235, 271, 272 og 276, *Annaler*, pp. 105, 112 og 173; *Roskilde*: Dipl. Dan. II 1 no. 121; *Skelskør*: *Ibid.*, no. 132, *Annaler*, pp. 64-65, 86, 112, 173, 262, 280, 318 (under 1254); *Slesvig*: Dipl. Dan. II 1 no. 256, *Annaler*, pp. 105 og 173; *Svendborg*: Dipl. Dan. II 1 no. 92, *Annaler*, pp. 64, 86, 93, 148, 262, 280, 318 (under 1254); *Søborg*: Dipl. Dan. II 1 no. 164; *Taarborg*: *Ibid.*, nos. 144 og 279; *Viborg*: *Ibid.*, no. 112; *Vitskøl*: *Ibid.*, no. 94; *Vordingborg*: *Ibid.*, nos. 82, 100, 161, APL, pp. 101. 29-31 og 11 l. 26-33.
- 78) Danmarks Riges Historie II, p. 37.
- 79) Skyum-Nielsen: Kanslere og skrivere, pp. 155-165; om dronningens opholdssteder før 1266 se *ibid.*, p. 165.
- 80) Dipl. Dan. I 6 nos. 106 og 107.
- 81) Skyum-Nielsen: Kanslere og skrivere, pp. 148-149; Riis, op. cit., pp. 157-158; Dipl. Dan. II 1 no. 457.
- 82) Dipl. Dan. II 2 no. 175(original), der lader plads åben til vidnets navn kunne støtte denne antagelse, hvis man går ud fra, at vidnets navn først kunne skrives, når man vidste hvilket søgl skulle anvendes.
- 83) Dipl. Dan. II 3 no. 146. Jon Little er her eneste vidne.
- 84) Kongen var i fangenskab i Tyskland 1261-1264 (Skyum-Nielsen: Kanslere og skrivere, p. 153) og opholdt sig i Sverige i 1277 indtil påske (*Annaler*, pp. 67 og 305). – *Aalborg*: Dipl. Dan. II 2 nos. 136, 162, 153, 392, 397, II 3 no. 7; *Aggersborg*: *Ibid.* II 2 no. 181; *Amager*: *Ibid.*, no. 167; *Femern*: *Ibid.*, no. 334; *Finderup*: *Annaler*, pp. 263 og 306; *Flensborg*: Dipl. Dan. II 3 nos. 53-54; *Helsingborg*: DRL, pp. 104-106; *Annaler*, p. 273; *Heltingør*: Dipl. Dan. II 3 no. 207; *Holbæk*: *Ibid.*, no. 64; *Horsens*: *Ibid.* II 1 no. 318, II 2 no. 217; *Laholm*: *Ibid.* II 2 nos. 263 og 323; *Lund*: *Ibid.* II 1 no. 445, II 2 nos. 41 og 106, II 3 no. 61; *Lønborg*: *Ibid.* II 2 nos. 324-326, cf. II 12, p. 193; *Malmø*: *Ibid.* II 2 no. 309; *Middelfart*: *Ibid.* II 1 no. 319; *Nakskov*: *Ibid.* II 2 nos. 8, 235, 403-404; *Nyborg*: *Ibid.*, nos. 3, 140, 145, 147, 156, 175-176, 178, cf. 179, II 3 nos. 45-46, cf. 44, 95, 138-139, 170, DRL, pp. 60-61, 107-177; *Nykøbing F.*: Dipl. Dan. II 2 nos. 78, 208, 301, 373, II 3 no. 77; *Næstved*: *Ibid.* II 2 no. 102, *Annaler*, p. 87; *Odense*: Dipl. Dan. II 2 nos. 164, 408-409, 412, II 3 nos. 110-111, 114, 116, 215; *Pedersborg*: *Ibid.* II 2 no. 149; *Ribe*: *Ibid.* II 1 no. 463, II 2 nos. 29, 70, 135, 216, II 3 nos. 66-67; *Ringsted*: *Ibid.* II 1 nos. 457 og 491, II 2 no. 200; *Roskilde*: *Ibid.* II 1 nos. 288, 305, 446, 461, 466, 488, II 2 nos. 9, 109-110, 286, 287, 294, 378, II 3 nos. 18, 37-38, 146; *Saxkøbing*: *Ibid.* II 2 nos. 332; *Sengeløse*: *Ibid.*, no. 166; *Sigerslevøster*: *Ibid.*, nos. 107-108; *Slagelse*: *Ibid.*, no. 113; *Slesvig/Hedeby*: *Ibid.*, no. 199, II 3 nos. 68-69; *Søborg*: *Ibid.* II 2 nos. 169 og 212; *Sønderborg*: *Ibid.*, no. 265, II 3 nos. 71-72; *Taarborg*: *Ibid.* II 2 no. 100, II 3 no. 65; *Tønder*: *Annaler*, p. 68; *Viborg*: Dipl. Dan. II 1 nos. 299-301, II 3 no. 82; *Viemose*: *Ibid.* II 3 no. 104; *Vordingborg*: *Ibid.* II 2 nos. 79, 270, II 3 nos. 19, 76, DRL, pp. 61-72.
- 85) Påpeget af Skyum-Nielsen: Kanslere og skrivere, p. 165.
- 86) *Aahus*: Dipl. Dan. II 5 no. 66; *Aalborg*: *Ibid.* II 4 no. 212, II 5 no. 11; *Aarhus*: *Ibid.* II 4 nos. 136, 281-282, II 5 nos. 1, 216, II 7 no. 491; *Assens*: *Ibid.* II 5 no. 402; *Gedsted*: *Ibid.* II 3 no. 347; *Glambeck (Femern)*: *Ibid.* II 6 nos. 66, cf. 65; *Grøn-sund*: *Annaler*, p. 264; *Haderslev*: Dipl. Dan. II 3 no. 310; *Helsingborg*: *Ibid.*, nos. 276, 278, 282-283, 321, 335, 413, II 5 nos. 326, 386, II 6 nos. 83, 89-90, 209, 277-285, 287, 482-485, II 7 nos. 44-47, 52, 145-247, 215, 226, 390, 391, cf. 410; *Heltingør*: *Ibid.* II 6 nos. 109, 224, II 7 no. 51, II 8 no. 8; *Horsens*: *Ibid.* II 4 no. 68, II 5 no. 81, II 7 nos. 82, 85, 87 (cf. 89), 90, 483 og 503; *Kalundborg*: *Ibid.* II 3 no. 351; *Annaler*, pp. 115 og 264; *Kalvehave*: Dipl. Dan. II 5 no. 346; *Kirkerup*:

Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332

- Ibid. II 6 no. 129; *Knardrup*: Ibid., no. 121; *Knærød*: *Annaler*, p. 265; *Kolding*: *Dipl. Dan.* II 7 nos. 161-163, 179-186; *København*: Ibid. II 4 nos. 103-104, 128, 162, II 5 no. 39, II 6 nos. 150, 191-192, II 7 no. 1; *Annaler*, p. 116; *Køge*: *Dipl. Dan.* II 3 no. 307, II 5 no. 34; *Lund*: Ibid. II 3 nos. 280, 417, II 4 nos. 125, 326, II 5 nos. 66, 388, II 6 nos. 112 og 305; *Middelfart/Hindsgavl*: Ibid. II 4 nos. 132, 184, II 6 nos. 35, 313-314; *Nyborg*: Ibid. II 3 nos. 237, 246-249, 295-296, 331, 404, II 4 nos. 82-83, 140-141, 143, 250, 251, II 5 nos. 29-30, 144, 248-249, 310, II 7 nos. 71, 243-244, 311-315, 406, 421-423, 475; *Nykøbing F.*: Ibid. II 3 nos. 301-302, 304, 370, II 6 nos. 31, 57, 128, 207, II 7 nos. 37 (cf. 38), 379-383; *Næstved*: Ibid. II 4 no. 93, 329-330, II 5 no. 35, II 7 no. 251; *Odense*: Ibid. II 3 nos. 324-327, 349, II 4 nos. 270-271, 334-335, II 5 nos. 2-5, 298, 222, 251, 253, 397, II 6 no. 75, II 7 no. 101; *Omø*: Ibid. II 6 no. 183; *Randers*: Ibid. II 4 no. 344 (cf. II 5 no. 8), II 6 no. 329; *Ribe*: Ibid. II 3 no. 333, II 4 nos. 15, 25, 72, 81, 133-134, 170, 191, 217, 249, 273, II 6 nos. 156-157, II 7 nos. 98, cf. 100; *Roskilde*: Ibid. II 3 nos. 238, 258, 286, 308, 322, 385 (cf. 345), II 4 nos. 60, 91, 108, 111-113, 161, 187-188, 204, 259-261, 323, II 5 nos. 36, 53, 173 (cf. 174), 333, 337, II 6 nos. 54, 108, 127, 152, II 7 nos. 154, 192, 506-508, II 8 nos. 55, 146; *Saxkøbing*: Ibid. II 3 no. 297; *Skillinge*: Ibid. II 6 no. 392; *Slagelse*: Ibid. II 3 nos. 281, 390, II 4 nos. 115, 266-269, II 5 no. 78, II 7 no. 485, II 8 nos. 42-49; *Slangerup*: Ibid. II 4 nos. 159-160, II 5 nos. 46, 334, 357, 358, II 6 no. 388; *Sorø*: Ibid. II 3 no. 323; *Stege*: Ibid. II 6 nos. 197-198, II 7 nos. 296-300; *Stenløse*: Ibid. II 7 no. 202; *Svendborg*: *Annaler*, p. 282; *Søborg*: *Dipl. Dan.* II 3 nos. 381-382, II 4 no. 262, II 5 nos. 113, 148, 376, II 6 nos. 111, 146, 151, 226-227, 377, 410, II 7 nos. 14 (cf. 19-20), 50, 203, 233, 290, 493, II 8 nos. 45 og 86; *Taarnborg*: Ibid. II 6 no. 154, II 7 no. 245; *Tranekær*: Ibid. II 7 nos. 7, 295, 307-309, cf. 324; *Vejle*: Ibid. nos. 359, cf. 357-358, 360; *Viborg*: Ibid. II 3 nos. 343, 348, II 5 nos. 146, 178-179, 205, II 6 nos. 331, 333-335, II 7 nos. 170 (cf. 171), 386; *Vordingborg*: Ibid. II 3 nos. 239, 377, II 4 nos. 247, 321-322, II 5 nos. 109, 130, 209, 217, 259, 341, 365-366, II 6 nos. 21-22, 27, 38, 77, 79-80, 82, 131, 193, 249, 407, 412, II 7 nos. 30, 197, 200, 254 (cf. 258), 259-260, 331-333, 335, 350, 366, 375-376, 378, 385, 458, II 8 nos. 30-34, 43, 65, 83 og 101; *Væ*: Ibid. II 4 no. 106, II 5 no. 65; *Ørkel-Ijunga*: Ibid. II 6 no. 85.
- 87) Ibid. II 5 no. 52 (p. 72 l. 18-21).
- 88) *Appenæs*: Ibid. II 9 no. 56; *Holbæk*: Ibid. II 8 no. 336; *Kallø*: Ibid., nos. 238-239; *Kolding*: Ibid., nos. 328, 331, II 9 no. 58; *København*: Ibid. II 10 nos. 152, 157; *Nyborg*: Ibid. II 8 nos. 263-264; *Nykøbing F.*: Ibid., nos. 223, 453-454, II 9 nos. 20, 61 (regnes ikke som selvstændigt ophold på grund af dateringsproblemerne), 261-262, 266; *Annaler*, p. 267; *Næstved*: *Dipl. Dan.* II 8 nos. 163 og 350; *Odense*: Ibid. II 8 nos. 252 og 254; *Præstø*: Ibid., no. 346; *Ribe*: Ibid. II 10 no. 200; *Ringsted*: Ibid. II 8 no. 344, II 10 nos. 170-172; *Roskilde*: Ibid. II 8 nos. 244-245, 248, 338, 365-367, II 9 no. 17; *Saxkøbing*: Ibid. II 8 nos. 225, 229, 231, 237, II 9 no. 60; *Skanderborg*: Ibid. II 10 no. 304; *Skelskør*: Ibid. II 8 nos. 257, cf. 259, II 10 no. 158; *Slangerup*: Ibid. II 9 no. 62; *Sorø*: Ibid. II 8 no. 305; *Stege*: Ibid., nos. 428-429; *Søborg*: Ibid., nos. 268 og 423, II 9 no. 51; *Taarnborg*: Ibid. II 9 no. 59; *Tingsted*: Ibid., no. 210; *Torup*: Ibid. II 8 no. 251; *Viborg*: Ibid., no. 176, II 10 nos. 243 og 291; *Vordingborg*: Ibid. II 10 nos. 194-196, 205, 222, 240-243, 256, 258, 290-293, 349, 351-352, 416, II 9 nos. 5, 23, 57 (regnes ikke som selvstændigt ophold på grund af dateringsproblemerne), 92, 96, 120-121, 123, 152 (cf. 153), 196, 208-209.
- 89) *Aarhus*: Ibid. II 9 nos. 480-483, II 10 no. 159 A (på grund af dateringsproblemerne er der kun regnet med et ophold); *Aggersborg*: Ibid. II 9 no. 463; *Bogø*: Ibid., nos.

286-287; *Helsingborg*: Ibid., no. 445; *Horsens*: Ibid., no. 339; *Kalundborg*: Ibid., no. 372, II 10 no. 115; *Kolding*: Ibid., II 9 no. 424; *København*: Ibid. II 9 no. 281, II 10 nos. 21, 45-46; *Køge*: Ibid. II 10 no. 120; *Lund*: Ibid. no. 33; *Malmø*: Ibid. II 9 nos. 440, 443; *Nyborg*: Ibid., nos. 293-300, 305-307, 361-364, 366-367, 421 (cf. 422-423; jeg antager, at no. 423 er udstedt efter, at kongen var rejst videre mod vest den 15. eller 16. juli) og 429; *Næstved*: Ibid. II 10 no. 30; *Odense*: Ibid. II 9 no. 353 og II 12, pp. 208-209; *Ribe*: Ibid. II 9 nos. 336-338, 418, II 10 no. 197; *Roskilde*: Ibid. II 9 nos. 282, 376, 392, 395; *Slagelse*: Ibid., no. 455, II 10 nos. 41-42; *Slesvig*: Ibid. II 9 nos. 397, cf. 396; *Sønderborg*: Ibid., nos. 319-320; *Varde*: Ibid., no. 327; *Vejle*: Ibid., no. 274; *Viborg*: Ibid., no. 273, II 10 nos. 13 og 19; *Vordingborg*: Ibid. II 9 nos. 311-314, II 12 pp. 204-207.

- 90) Dette kan sammenholdes med det faktum, at i det staufiske Tyskland var byskatterne den vigtigste indtægtskilde, Se Brühl, op. cit. 1, pp. 215-216.
- 91) Riis, op. cit., p. 344.
- 92) Brühl, op. cit. I, p. 252.
- 93) Riis, op. cit., pp. 311-315.
- *) Det er mig en kær pligt at takke redaktør, cand.mag. Herluf Nielsen, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, som har meddelt mig oplysninger fra det endnu ikke udkomne bind I 7 af *Diplomatarium Danicum* (1238-1249) og også på anden måde har været mig behjælpelig i mit arbejde med denne afhandling.

Landboer og bryder, skat og landgilde De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede

af

Erik Ulsig

Trods en omfattende forskning er vor sikre viden om det danske samfund i ældre middelalder beskedent. Selvfølgelig er hovedtrækkene klare. Der fandtes et jordejende aristokrati, der var bønder, som dyrkede deres egen jord og bønder, som dyrkede andres jord, der var en underklasse af slaver og tyende. Konge og kirke oppebar en række indtægter af befolkningen, som i øvrigt boede i landsbyer; opdyrkningen var vidt fremskreden. Der er heller ikke tvivl om vigtige udviklingstræk: kongemagtens og kirkens vækst og den dermed sammenhængende omdannelse og udvidelse af den verdslige overklasse ("herremandsstandens dannelse"); trællenes omdannelse til frit tyende eller husmænd, gårdsæder; fremvæksten af mange købstæder. Men om f.eks. to så vigtige emner som jordbruges og skatternes størrelse er vor viden meget ringe, sammenflettet eller konstrueret af tilfældige oplysninger. Og vurderingen af centrale forhold som landsbyfællesskabets karakter, proportionen mellem jordejende og ikke-jordejende bønder og slaveriets omfang og betydning har været så afhængig af eller sammenhængende med, hvordan samfundets karakter opfattes, at den enkelte forskers samfunds- og historiesyn har haft stærk eller afgørende betydning for hans tolkning.

For Erslev, Arup og Hal Koch var det gammeldanske samfund præget af de små fribønder (1). Men efter 2. verdenskrig har historikerne i stigende grad bevæget sig bort fra denne opfattelse. Aksel E. Christensen karakteriserede i Kongemagt og Aristokrati (1945) samfundsstrukturen som aristokratisk, og Skyum-Nielsen drog i Kvinde og Slave (1971) for alvor slaverne ind i dansk historie. Dette betød ikke, at de to historikere benægtede eksistensen af en betydelig klasse af fribønder, men denne klasse placeredes uægtelig anderledes end før, den første betonedes afstanden til jordrotterne, den anden afstanden fra underklassen. I 1970'erne er der imidlertid af Troels Dahlerup og Helge Paludan (2) sat et kraftigt spørgsmålstegn ved det hidtil antagne store omfang af fribondeklassen og den heraf med nødvendighed følgende "flodbølgelignende" overgang fra selveje til fæste o. 1300. Hovedargumentet udgør godssystemet o. 1300, som er karakteriseret ved store brug

drevet af de såkaldte bryder med arbejdskraft fra tilhørende landbogårde eller gårdsæder, idet det antages, at et sådant godssystem gør forekomsten af en omfattende jævn fribondeklasse mindre sandsynlig (3). Særlig interessant er Paludans påvisning af, at den traditionelle opfattelse går tilbage til landbrugsreformernes tid i slutningen af det 18. årh.

Der er ikke tvivl om, at de to sidst anførte forskere udtrykker en i dag stærkt udbredt opfattelse. Mine følgende iagttagelser og betragtninger er skrevet med en mere traditionel opfattelse i baghovedet. Disponeringen er kronologisk bagfra, fra det mere kendte til det næsten ukendte før Valdemarstiden. Hovedemnet er fæstebønderne på Valdemarstiden og eventuelt før, men det er nødvendigt at begynde med det mere sikre og kendte.

Godssystemet o. 1300

Godssystemet med de store brydegårde og de små landbogårde (Jylland) og gårdsæder (Sjælland) er bedst dokumenteret i Århuskannikernes jordebog ca. 1315 (4) samt i Roskildebispens jordebog 1370 (5), hvor det dog var i begyndende opløsning. Der var en meget kraftig størrelsesforskel mellem de forskellige brugstyper, og de store brydegårde blev drevet ved arbejdskraft fra de andre brug. Brydernes kornafgifter var høje o. 1300, i Ribe Oldemoder (6) og i et sjællandsk brev af 11.6. 1310 angivet til en tredjedel af høsten, mens Århusjordebogen for gårde på Århuseggen ansætter ydelsen på niveau med udsæden (den faktiske årlige) (7). Når bryderne kunne yde så store afgifter, må det ses i sammenhæng med deres gårdes anselige størrelse og deres adgang til rigelig og billig arbejdskraft (8). Landboers og gårdsæders hoveriforpligtelser var ganske vist små, men den ringe størrelse af deres brug implicerer nødvendigvis, at de for at opretholde livet har måttet gå på dagleje på brydegårdene.

Den kraftige størrelsesforskel mellem store og små brug fremgår umiddelbart af jordebøgerne. Brugenes absolutte størrelse kan udfindes ved nærmere at betragte udsædsangivelserne i Århusjordebogen. På Århuseggen nævnes brydegårde med en årlig udsæd på ca. 52, ca. 40 og ca. 27 (begge i Kolt), 72, 21, 31 1/2, ca. 36 og ca. 50 tønder korn (7), mens landboerne såede ca. 5 tønder (9), de større af landbogårdene i Kysing-Norsminde dog måske det dobbelte heraf. Kapitlets vestsjællandske brydegårde i Starreklinte og Forsinge såede o. 55 tønder hver, de tilhørende gårdsæder i Starreklinte kun ca. 3 tønder (10). Under forudsætning af tovangsdrift var gårdenes samlede agerareal i tønder land på ca. det dobbelte af de anførte tal for udsæden.

Ad indirekte vej bestemte C.A. Christensen i 1964 brugenes absolutte

størrelse i Roskildebispens jordebog, idet han antog Svend Aakjærs beregning, 1 ørtug skyldjord i det 14. årh. = 1 td. htk. (nøjagtigt: 0,96) i 1688. Tallet er fremkommet ved sammenligning af ørtugtallene for byer eller dele af sådanne i det 14. årh. med disses senere hartkornstal, og under forudsætning af uændret omfang af dyrkningsareal og af en korrekt identifikation af ejendommene på de to tidspunkter vil beregningen være rigtig. C:A. Christensen opstillede sit resultat i en tabel, som viser antal og procentfordeling af de forskellige gårdstørrelser i 1370 sammenlignet med matriklen for Sjælland 1688, og som dermed overordentlig effektivt demonstrerer stordriftens dominans på Roskildebispens gods. Ifølge tabellen var 22,9 % af 1605 gårde (excl. gårdsæder) på 12 ørtug jord – altså svarende til 12 td. htk. – eller mere, og disse store gårde dyrkede 59,9 % af jorden (11). Tabellens tal bør dog modificeres, idet tre faktorer trækker dens tal og procenter opefter. For det første sættes 1 ørtug jord = 1 td. htk., men er jo if. Aakjær blot 0,96 td.; for det andet er også dette tal lidt for højt, idet Aakjær i nogle tilfælde er kommet til at identificere en del af en landsby i det 14. årh. med hele byen i 1688-matriklen (12); for det tredje placerer Christensen i sin tabel altid grænsetal i den højeste af to størrelseskategorier. Det sidste forhold har meget stor effekt. Ikke mindre end 202 af de 1605 gårde var på 1/2 bol (12 ørtug) jord. Regnes de som ganske almindelige bondegårde, reduceres de store brug til 10,3 % af brugene, dyrkende 41,2 % af jorden (13).

Som støtte for halv-bols gårdenes placering som ganske almindelige bondegårde skal anføres, at i Horns hd., hvor boltallet i det 17. årh. nøje kendes, var 1/2 bol blot = 8,35 td. htk., og gennemsnitsgården lå på knap 1/2 bol (0,45 bol), idet der i de enkelte byer i reglen gik 2 eller 2 1/2 gård på bolet (14). Det skal dog tilføjes, at Aakjærs tal viser, at bolene i Horns hd. var mindre end i andre sjællandske herreder (15).

Godssystemet med de kraftige størrelsesforskelle mellem brugstyperne var – før den senmiddelalderlige krise slog bunden ud af det – klart dominerende på de kendte kirkegodser, men to spørgsmål melder sig: 1) Var dette godssystem karakteristisk for alle egne og for alle ejerkategorier? 2) Hvor langt gik det tilbage i tiden?

Det første spørgsmål gælder kildematerialets repræsentativitet og kan ikke besvares. Det kan anføres, at godssystemet givetvis var vidt udbredt på Sjælland, hvor det også kan iagttages på verdsligt stormandsgods (Jon Lilles Uvelse 25.7. 1306, Jens Grands sydsjællandske gårde 19.7. 1288) (16). Men enerådende var det langtfra. Man må ganske vist sige, at mange af de landbogårde

i Roskildebispens jordebog, der regelmæssigt var på en otting eller en fjerding (3 og 6 ørtug jord), hørte med til systemet, men skal så være klar over, at denne gårdsstørrelse var familiebrugets. Og hvis en landsby kun bestod af sådanne landbogårde, kan den ikke siges at høre med til "brydegodssystemet" (17). I hvert fald faldt halvbolds gårdene oftest udenfor; undertiden havde de en gårdsæde til at hjælpe sig, i andre tilfælde må de have haft tjenestefolk, men herved afveg de jo ikke på nogen som helst måde fra større bøndergårde i nyere tid. Gårde omkring et halvt bol i størrelse optræder hyppigt i kildematerialet i begyndelsen af 1300-tallet (18). If. det tidligere nævnte brev fra 1310 havde bisp Oluf i forskellige byer købt en række ejendomme, der angives som følger: 1 bol jord, hvorpå der bor 2 bryder, 5 øre: 1 bryde, 1 bol: 2 bryder, 2 øre: 1 bryde, 10 øre: 2 bryder, 26 ørtug (dvs. 1 bol 2 ørtug): 1 bryde. Fra 27 andre breve for perioden 1300-1329 kendes størrelsen af 29 sjællandske gårde i 22 byer, altsammen privatgods: 5 gårde var mindre end 1/3 bol, 12 var på 1/3-1/2 bol, 10 var mellem 1/2 og 1 bol, mens 1 var på 1 bol og 1 på 1 2/3 bol. Landboer anføres ikke og kun i 2 tilfælde gårdsæder til disse sjællandske gårde. Sandsynligvis har der været gårdsæder til flere af dem, men var de jordløse, var der ikke megen grund til at nævne dem, ligesom husene ofte glimrer ved deres fravær i kildematerialet fra det 16.-17. årh.

Når vi vender os til Jylland og Skåne, må det konstateres, at materialet er yderst spinkelt. Brydegodssystemet fremtræder som vist ovenfor i Århus-kapitlets jordebog; det bør dog bemærkes, at 2-3 af de nævnte gårde var i samme størrelsesorden som de sjællandske halvbolds gårde. Desuden kendes Ribe Oldemoders store brydegårde og små landbogårde og i Skåne 15.3. 1313 det af Galenslægten ejede Grevlunda gods med dets gårde og incolæ, disse svarende til de sjællandske gårdsæder (19). At landboerne blot var for et tilbehør at regne til de egentlige gårde, fremgår i øvrigt af et spredt diplommateriale, således som jeg tidligere har analyseret det (20). På dette spinkle grundlag kan intet konkluderes om brydegodssystemets udbredelse.

Nogle betragtninger skal imidlertid fremføres. Godssystemet med de store brydegårde og de små landbogårde og gårdsæder kendes kun på gods ejet af bisp, domkapitel, efterkommere af Hviderne samt af den skånske Galenslægt. Formentlig var godssystemet karakteristisk for al storejendom (men uden at omfatte denne i sin helhed), på klostergodset i en særlig variation med gran-gier drevet af lægbrødre. Om det også var karakteristisk for det mere beskedne herremands- og bondegods, er mere tvivlsomt. Hvis ejendommen var lille, var der eo ipso ingen mulighed herfor (21). Hvis den var lidt større, har det driftssystem, som o. 1300 kendes fra Ludshøj i Nordsjælland i Blistrup s.,

måske været det almindelige (22). Byen ejedes af sognepræsten i Blistrup og bestod af 3 gårde med 4 1/2, 4 1/2 og 3 øre skyldjord samt en gårdsæde og en vindmølle. Desuden havde han jord i 3 andre byer i Holbo hd., henholdsvis 2 øre, knap 5 ørtug og "hvad han havde arvet efter sin søstersøn". Fra præsten og hans broder, som var præst i det nærvedliggende Tibirke, overgik de 3 gårde i Ludshøj til Esrom kloster, og i dets jordebog 1497 anføres 3 gårde à 8 td. htk. Endnu i matriklen 1688 var gårdtallet uændret 3 (tilsammen ansat til 17,7 td. htk.), desuden var der nu atter et enkelt hus.

Hvor udbredt brydegodssystemet var, afhænger efter min mening af, hvor udbredt storejendom var.

Det andet spørgsmål lød: hvor langt tilbage går det skildrede godssystem?

Umiddelbart er det fristende at føre det langt tilbage, fordi forholdet mellem bryden på den store gård og de små landboer og gårdsæderne giver associationer til et samfund med trælle. Det er da også almindeligt, og formentligt rigtigt, at se gårdsæderne som trællenes efterkommere. Samtidig gælder, at den udbredte forekomst af storejendom i hvert fald på Sjælland i det 12. årh. taler for en kontinuitet i godssystemet.

På den anden side er det svært at forstå forholdet mellem f.eks. Århus-jordebogens bryder og landboer – hvor de sidste var arbejdskraft for de første – i lys af landskabslovene, som nu engang er det kildemateriale, der står til rådighed fra 1. halvdel af det 13. årh. Det er ganske vist rigtigt, at den sociale virkelighed bag lovene kan tolkes i flere retninger, og det kan hævdes, at en sådan tolkning kun kan foretages ud fra en på andet kildemateriale etableret opfattelse af samfundet på lovenes tid (23), vanskelighederne hænger sammen med lovenes for så vidt meget "abstrakte" karakter, de opererer kun med retshabile personer og så i specielle sammenhænge med trælle, landboer og bryder. Alligevel er det klart, at der er flere forhold ved landboernes og brydernes stilling som den fremtræder i lovene, der simpelthen ikke stemmer med de konkrete oplysninger o. 1300. Løsningen på dette problem er imidlertid allerede givet i 1873 af Johannes Steenstrup (som var jurist og kunne læse en lovtekst) og er ganske enkel: flere forhold var ændret i den mellemliggende tid (24).

Der var således nok tale om en slags kontinuitet i godssystem og socialstruktur fra det 12. årh. til beg. af det 14. årh., men simpel var sammenhængen ikke. Den følgende undersøgelse begrænses til bryde- og landboforholdets udvikling.

Bryder og landboer samt gårdsæder

I første omgang skal hovedvægten lægges på *brydeforholdet*, dels er det bedst undersøgt, dels ændredes det mest. Det har været almindeligt i dansk historieforskning at søge brydens oprindelse hos trællene. Bryden som opsynsmand over trællene, som overtræl, er imidlertid ikke bevidnet i danske kilder, men slæbt ind fra Norge og Sverige af Velschow og N.M. Petersen (25). De bevidnede danske bryder i det 12. og beg. af det 13. årh. var tværtimod, som nærmere påvist af Thomas Riis, af høj social status, embedsmænd i konges og bispers lokalforvaltning og værdige til at optegnes i Lundekapitlets dødebøger (26). Endnu i alle skånske og sjællandske landskabslove bruges ordet bryde som synonym for ombudsmand, men et brev fra Valdemar II's første regeringsår (27) stilet til kongens ombudsmænd og bryder antyder dog muligvis en dérouté for brydebegrebet. Sidste forekomst af bryden som kongelig foged er fra 1229 og gælder ligeledes *exactores nostros et villicos* (28), og i Jyske Lov betegnes alle kongelige fogder som ombudsmænd.

Som bønder, jordbrugere, optræder bryder først i breve af 1184, 1187 og 1193, der bevidner kongelig privilegering af henholdsvis Roskilde kapitel, bisp Valdemar af Slesvig og Ringsted kloster for disses bryder og landboer (29). Til trods for kildernes tavshed er det naturligvis muligt, at bryder som jordbrugere ikke var nogen nyhed i 1184, men et kildevidnesbyrd imod en sådan antagelse udgør ni privilegiebreve til klostre 1140-80, som alle kun nævner landboer (30), hvorom nærmere sidenhen.

I landskabslovene optræder to typer af de jævne bryder, fælligsbryderne og de, der blot var bryder, redesvende (Jyske Lov II 66 og 70), dvs. bestyrere eller forvaltere. Skånske Lov beskriver nøje fælligsbryderens forhold uden at betegne dem som andet end bryder, mens Jyske Lov på en række punkter tager stilling til virkningerne af brydeforholdet for tredjemand. Kun i de anførte to tilfælde skelner Jyske Lov explicit mellem de to typer bryder, men formentlig var de fleste bryder fælligsbryder.

Det vil forstås, at brydebegrebet spændte vidt. Men i en vis henseende var der kun gradsforskelle mellem kongens bryde på Søborg; Roskildebispens i Ramløse og Avderød i Nordsjælland (begge bynavne var i hvert fald senere hen navne på fogedier) (31); Århuskapitlets i Drammelstrup på Djursland ca. 1315, som boede i en gård, der betegnedes som hovedgård og havde 17 tiliggende landbogarde (32); samme kapitels bryde i Begtrup på Mols med blot én gårdsæde (33); endelig fælligsbryden eller redesvenden, som boede under tag med jordejeren. Alle stod de i deres herres tjeneste.

Skånske Lovs brydefællig beskrives af Steenstrup (34) således: "Der op-

rettedes et fællesskab mellem jordejeren og en anden bonde, hvilket gik ud på fælles brug af jorden og sameje af alt løsøre. Forholdet er oprindeligt opstået ved at bonden, som på grund af jordernes størrelse eller formedelst alder og svagelighed ikke selv kunde overkomme driften af jorden, tog en anden til sig i gården i fællig." I det følgende påviser Steenstrup skarpt, at der ikke var fællig i jorden, og påpeger forskellen mellem fællig og virning. Et fællig opstod ikke, fordi jordejeren gav bryden enkelte ting til virning eller holdsfæ, f.eks. køer eller såsæd. Virning var et depositum. Genstanden selv eller dens værdi, hvis den var forgået, skulle tilsvares ved forholdets ophør. For jordejeren eller kapitalejeren var det en måde at forrente den lille kapital på. Af Ribekapitlets gårde i Stadil gaves mælkeprodukter efter køernes antal, for to gårde i et fynsk testamente 1295 anføres en afgift på 1/2 mark penge af hvert kreatur (35). Men "fællig er et sameje i samtlige de i boet til enhver tid værende rørlige ting efter en bestemt kvota" (36). Mest illustrerende for os i nutiden er det måske, at ved fælligets ophør skulle der skiftes.

Det er Steenstrups opfattelse, at fælligsbryderne i de skånske og sjællandske love boede i samme gård som husbonden, hvorimod "der allerede ved Jyske Lovs tid tydeligt nok er sket den forandring i forholdet, at bryden nu ikke tænkes at bo på samme gård som bonden" (J. L. II 32, 59 og 66). Hans fortolkning af Skånske Lov kan dog ikke holde, men er et forsøg på, ud fra hans tese om brydeforholdets oprindelse, at indlæse noget på et punkt, loven ikke interesserer sig for (37). Selv om det skal indrømmes, at Eriks Sjællandske Lov III 19 meget smukt viser fælligsbryden under samme hustag som husbonden, vil det være betænkeligt at konkludere om en udvikling fra de østdanske love til Jyske Lov.

Steenstrups vigtigste iagttagelse, som er fremragende set, er, at fælligsbrydeforholdet næsten ikke forekommer efter lovenes tid (38)! Blot nogle enkelte gange omtales i det sydlige Jylland et fællesskab i løsøre på brydegårde, indiceres eventuelt ved et udtryk som "halvdelen af kvæget". Så tydeligt et vidnesbyrd som et svensk brev fra 1309 er imidlertid ingen af de danske kilder: "Min gård Risaby med halvdelen af alt derværende løsøre, idet bryden besidder halvdelen" (39). Med udgangspunkt i sin påvisning af forskellen mellem fællig og virning demonstrerer Steenstrup, at fælligsbrydeforholdet var forsvundet i Ribe Oldemoder (1290 og følgende år). Der var hverken fællig i bygninger, inventar eller besætning; en del af dette løsøre opføres som kapitlets ejendom, resten – som ikke fortegnedes – har været brydernes. Til belysning af det sidste skal jeg fremdrage "en gård i Bølling, hvoraf betales 1 mark korn. Der er hverken kvæg eller redskaber dér" (40). Med andre ord,

i Bølling tilhørte redskaberne og den formentlige besætning bryden. Skånske kilder viser samme billede som Ribe Oldemoder, således allerede en notits i Lunde Gavebog o. 1250 vedrørende en gård i Stångby på 3 fjerdinge jord, 1/2 mark korn og 2 okser vurderet til 12 øre sølv og 3 køer til 12 øre sølv; dertil alle de bygninger, som var af træ, men af husene af pilevånd kun halvdelen. Når bryden afgik, skulle han efterlade tilstrækkeligt hø (41).

Tilbage af fælliget var dog delingen af kornhøsten efter et kvotaforhold. Klarest fremtræder det i det tidligere nævnte sjællandske brev af 11.6. 1310, hvor det for samtlige lokaliteter omhyggeligt anføres, at bryderne gav en tredjedel af kornet. I Ribe Oldemoder findes nogle steder samme angivelse, andre steder en oplysning om ydelse af så og så meget korn "eller mere" (42). I Århusjordebogen er den normale term, at bryderne "plejer at give" så og så meget, tre gange med et tilføjat "eller cirka" (43), hvorimod det om landboerne hedder, at de giver eller skylder (dat, solvit, reddit, debet, habet solvere) så og så meget. Den forskellige formulering må skyldes, at landboerne ydede faste afgifter, dvs. først og fremmest landgilde, mens bryderne også her delte høsten med jordejeren. At domkapitlerne i deres jordebøger angav, hvad de omtrent kunne forvente i årlige afgifter, er umiddelbart forståeligt; man ønskede at vide, hvor store indtægter man kunne disponere over.

Det er ikke nødvendigt her at undersøge, hvornår præcist kvotadelingen af kornhøsten forsvandt, og for øvrigt tillader diplommateriale det heller ikke, men i den næste bevarede jordebog, Roskildebispens fra 1370'erne, er der i hvert fald ingen forskel på bryders og landboers måde at yde afgifter på. Alle ydede de fast landgilde i korn, eventuelt penge eller smør. Men socialt og økonomisk var der unægtelig stadig forskel. Brydegårdene var langt de største. Først i det 15. årh. skete der en egaliseringsproces, som fortsattes i de følgende århundreder (44).

Landboerne. Anders Sunesen redegør i kap. 143-150 af sin parafrase af Skånske Lov nøje for landboernes kontraktforhold. Der var tale om et i princippet etårigt lejeforhold til jord, Anders Sunesen betegner konsekvent de to parter som udlejer og lejer, mens Skånske Lov bruger betegnelserne jorddrot/jordejer/bonde og landbo. Lejemålet blev indgået Maria Himmelfartsdag, 15. aug. Ved Midfaste det følgende år betalte og overtog lejereren halvdelen af husene fra sin forgænger, torsdag efter Påske den anden halvdel og tiltrådte fæstet med den det foregående efterår såede rug. 15. aug. betaltes landgilden, og aftalen fomyedes eller opsagdes.

Det fremgår af de anførte bestemmelser, at landboen skulle være i besid-

delse af en del kapital. Ved tiltrædelse fordredes, at han betalte sin forgænger for husene og rugsæden (loven betoner, at forgængereren ikke må så mere rug, end hvad der var skik på egnen). Dertil må det jo også have været nødvendigt at være i besiddelse af vårsæd og eventuelt af kreaturer, og allerede 15. aug., dvs. før høst, skulle landgilden erlægges.

Anders Sunesen begrundet tidspunktet for landgildeerlæggelsen med, at udlejereren for de erlagte penge kan skaffe sig sin tarv på fiskemarkedet. At landgilden erlagdes i penge, kan der i øvrigt ikke være tvivl om, idet landboen umuligt kan have haft korn til disposition 15. aug. Ganske vist var kalenderen bagefter, således at 15. aug. år 1200 svarer til 22. aug. i dag, men vårsæden kom senere i jorden i gamle dage end nu, hvorfor høsten må være faldet senere end nu. If. Skånske Lov 179 og Jyske Lov III 59 regnedes høsttiden i øvrigt at gå til 29. sept. "med mindre alt kornet kommer ind før". I Jyske Lov (III 13) beregnes landboens ledingsafgift i forhold til landgilden, som angives i örtug sølv. De fleste kilder o. 1300, som fortæller noget om landboernes afgifter, angiver landgilden i penge. Det gælder således for langt de fleste af Århuskapitlets landboer o. 1315.

Det er ikke særligt nemt at gribe den sociale virkelighed bag Skånske Lovs bestemmelser om bryder og landboer ud over, at det klart ses, at landboen var løsest forbundet med jordejeren og derfor mest uafhængig. Steenstrup hæfter sig ved, at brydens formue "på en særegen måde var båndlagt" (45); men Poul Johs. Jørgensen ser rigtigere, når han påpeger, at brydeforholdet var et tjenesteforhold, landboforholdet et lejeforhold, brydens modpart var husbond, hos Anders Sunesen dominus, landboens jordejer, udlejer (46). Jeg skal specielt pege på, at det om bryden hedder: "Fæster en mand sig til bryde", men om landboen: "fæster en mand en gård" (Skånske Lov 227 og 238). Ud fra brydens tjenesteforhold forstås, at han ifølge Jyske Lov ikke kunne være væрге for andre (I 31), ikke var husbond i den gård han sad i, men nok for sin egen familie (II 32), ikke ses at yde ledning (III 1-20), men hvis han var bryde for en herremand, skulle betale 3-marks bøderne til sin husbond i stedet for til den kongelige ombudsmand (II 76). For landboen gjaldt i alle fire tilfælde explicit eller implicit det modsatte.

Disse bestemmelser om retsevne forklarer imidlertid kun en enkelt side af den sociale virkelighed. Som oftere fremhævet var brydegårdene senerehen langt større end landbogårdene. Umiddelbart må man formode, at dette proportionsforhold også har en vis relevans for lovenes tid; i hvert fald må vel gælde, at de gårde, hvor jordejer og bryde boede sammen, var større end bortfæstede gårde. Brydens sociale status og især hans økonomiske evne kan

nok tænkes at have stået over landboens. Hermed stemmer Jyske Lov II 1, som kræver, at en sandemand ”i det mindste skal være fælligsbryde og ikke landbo” (47). Samtidig er der grund til at afglorificere landboens fri stilling. Som påpeget af C.A. Christensen har det fri kontraktforhold betydet, at loven om udbud og efterspørgsel gjaldt, og med det formodede befolkningspres har dette ikke været til jordlejerens fordel (48).

Så vidt lovene om bryders og landboers kontraktforhold og retsevne. Det udsiger kun lidt om *de to grupper som sociale klasser*. Som ovenfor påvist med Steenstrup, ændrede brydeforholdet karakter i løbet af det 13. årh. Landbokontrakten ændredes for så vidt ikke, den forblev frit opsigelig (49), og landgilden var også o. 1300 en fast ydelse, der oftest erlagdes i penge. Men kontrakten suppleredes med værnforholdet, også landboerne blev jordejerens vornede, og dette må have indebåret, at denne blev husbond og de blev hans tjenere. Der skete således væsentlige ændringer i såvel bryde- som landboforholdet i løbet af århundredet. Det er derfor en mulighed, som må nærmere overvejes, at begge sociale grupper i det hele taget ændrede karakter, således som vi f.eks. ved, at trælleklassen forsvandt/omdannedes. Den følgende argumentation vil tage sit udgangspunkt i landboerne.

Det er min opfattelse, at landboforholdet i det 12. årh. og endnu på Skånske Lovs tid var langt mere udbredt end i 1. halvdel af det 14. årh. Det vil sige, at landboerne o. 1200 både drev små og større gårde, hvor de i 1. halvdel af det 14. årh. på Sjælland kun sad på de små gårde og i Jylland endog var reduceret til tilbehør til de egentlige gårde.

Udgangspunktet skal tages i privilegiebrevene. Som tidligere anført (s. 142:) nævner de ældste privilegiebreve kun landboer. Efter 1184 kom bryderne langsomt med i privilegierne, og endnu langsommere nåede brevene frem til den faste rækkefølge, villici et coloni; mest konservativ var Esrom kloster, hvis privilegier endnu 1250 og 1252 formuleres som gældende besiddelser og landboer (50), måske et vidnesbyrd om, at grangiedriften og lægbrodersystemet endnu fungerede så godt, at man ikke havde behov for bryder. Da privilegiebreve med manglende omtale af bryder for de fleste andre klostres vedkommende ligeledes kunne skyldes, at disse brugte lægbrødre, converser, er det nok af vigtighed at fastslå, at der findes tilsvarende breve udstedt til domkirker, nemlig o. 1150 til Ribe domkirke og bisp, og 1186 og 1203 til Lunde domkirke. I Svend Grathes brev fritoges Ribekirkens landboer i by som på land for kværnsæde (51). Brevene til Lundekirken har i privilegiebestemmelserne næsten fuld verbaloverensstemmelse med Knud den Helliges gavebrev

fra 1085, men den manglende angivelse i dette af, hvem det var provsten og brødrene oppebar eller ikke oppebar den kongelige ret af, er i 1186 og 1203 erstattet af det utvetydige ord landboer (52). Alt i alt synes privilegiebrevene og deres udvikling et sikkert vidnesbyrd om, at de bønder, som dyrkede jord for godsejere, i det 12. årh. kaldtes landboer.

Spørgsmålet bliver herefter, hvordan denne omfattende landboklasse var sammensat. Storejendommens udbredelse og godsernes topografiske struktur på Sjælland i slutn. af det 12. årh. afveg næppe meget fra forholdene i beg. af det 14. årh. På begge tidspunkter prægedes godsstrukturen af landsbygodserne, dvs. gods komplekser blot bestående af en landsby (eller knap en landsby) plus eventuelt et torp eller den halve naboby (53). O. 1300 bestod disse landsbygodser af en storgård med tilhørende gårdsæder og/eller landboer, og o. 1200 besad Hvideslægten storgårde, mansiones eller curiæ, på endog 3-4-5 bol (54). Hvilken arbejdskraft blev de drevet med?

På begge tidspunkter fandtes også en storgodstype, hvor adskillige landsbyer og noget strøgods lå til en storgård. Fra den ældre tid kendes Pedersborg i 1205 og ærkebisp Absalons to godser Holbæk og Læssøholm i 1199, bestående af gården Holbæk med byen Merløse og tre torper og gården Læssøholm med fem villulis (torper) plus ejendom med specificeret landgilde i fire andre byer (55). Vi ved knap nok, hvordan denne godstype blev drevet i det 14. årh., oftest dog vel (uden for hovedgårdslokaliteten) i form af halvstore brydegårde med nogle gårdsæder. Hvordan kan sådant gods være blevet drevet o. 1200?

De konkrete oplysninger om godsdrift er få og usikre (56). Om Jens Sune-sens gård i Alsted fremgår det 1199 af hans pantsættelsesbrev, at den var på 3 1/2 bol, bestyredes af en procurator, og at overdragelsen ikke inkluderede familia. Denne formulering, hvorefter jordejeren har haft valget mellem sammen med jorden at overdrage husstanden eller lade være, tyder på, at det drejede sig om ufri (halvfri?) arbejdskraft. For de to store gårde (mansiones) Drammelstrup på Djursland og Starreklinte i Ods hd., som Århusbispen Peder Vognsen 14.11. 1203 skænkede til sin domkirke, var uden tvivl de tilliggende (adjacentibus) eller tilhørende (qui attinent) landboer arbejdskraften; vi finder ejendommene igen i Århusjordebogen 1315, hvor det ses, at landboerne boede i samme by som gårdene og udgjorde arbejdskraften til disse. Som diskussionsmateriale bør endvidere inddrages to breve fra 1190'erne, som ved navn opregner Sorø klostres ejendomme (57). De første otte (ni) var grangier, cistercienserklostrene var ved ordensreglerne forpligtet til stordrift i form af de såkaldte grangier drevet ved lægbrødre. Men ejendommeligt er det, at

klostrets øvrige gods, i det ældste af brevene i 9 lokaliteter, betegnes exteriores mansiones cum adjacentibus terris et concoloniis suis, altså fjernere gårde med tilliggende jord og med deres landbobrug. Brevene bevidner stordriftens betydning på Sjælland, men medtager ikke klostrets mindre ejendomme, som vi fra anden side ved var omfattende (58). Det er derfor muligt, at klostrets exteriores mansiones, ligesom det var tilfældet med Hvidernes gårde, har omfattet al klostrets ejendom i de pågældende lokaliteter, mens landboerne har boet på klostrets unævnte mindre ejendomme. Hvis denne tolkning er rigtig, er gårdene ligesom Jens Sunesens gård i Alsted blevet dyrket af husstanden.

Den her foretagne diskussion har nødvendigvis været præget af, hvad der vides om godsstruktur og godsdrift o. 1300; først og fremmest er det kun takket denne viden, at det ses, at landboerne o. 1200 kunne udgøre arbejdskraften, uvist under hvilken form, til de store gårde. Derimod har denne diskussion ikke sagt noget om, hvordan de af godsejernes ejendomme, der ikke betegnedes som gårde, blev drevet. Ifølge privilegiebrevene må de imidlertid have været overdraget til landboer. Hermed stemmer, at det meste af, hvad der i øvrigt vides om eller kan antages om landboerne (især vedrørende ledingen), taler for at opfatte dem som i almindelighed substantielle bønder, omend et enkelt forhold (landgildens erlæggelse i penge) ikke synes at stemme med en sådan opfattelse.

Ifølge Anders Sunesen (kap. 145) lejede landboerne jorden først og fremmest for at dyrke korn. For jordlejen betaltes landgilde i penge. Både for Sjælland og Skåne haves en række konkrete oplysninger om landgilden i slutningen af det 12. årh., og Poul Nørlund har påvist, at den sjællandske skyldvurdering er lignet på grundlag af eller har sit udspring i landgilden (59). Dette problem vil blive behandlet nærmere nedenfor (s. 156), her skal blot konstateres, at landboforholdet har været så udbredt på Sjælland, at det har kunnet bestemme den jordvurdering, som kom til at omfatte al rebet landsbyjord.

Hvad der vides om ledingsordningen muliggør eller snarere sandsynliggør opfattelsen af landboernes brug som almindelige gårde, men beviser intet. Ifølge Knytlingasagas skipental og at dømme efter Saxo bestod ledingsflåden af o. 900 skibe, hvilket betyder, at der kun skulle ca. 3 sogne til hvert skib (60). Ledingen var dermed så omfattende, at alle bønder, med undtagelse af de fritagne landboer under klostrene, under Valdemars vendertogter i 1160'erne må have været plaget med personlig tjeneste. Jyske Lovs bestemmelser om krigsledingen (III 1-6) – i deres endelige form naturligvis fra slutningen af Valdemar Sejrs tid, men i substansen vel ikke så lidt ældre – betegner uden

forskel alle deltagere som mænd eller (havne)bønder og anser ikke trælle, og frit tyende kun betinget, for tjenestedygtige. Loven forlanger, at hver havnebonde, "der er på skibet", skal have sværd, kedelhat og spyd, og regner i øvrigt med, at alle ledingspligtige ejer kvæg. Hvorvidt bestemmelsen om de 3 folkevåben, som med variationer også gælder i svenske og norske love, betyder, at alle ejede disse våben og specielt da det dyre sværd, eller de blot skulle være udrustet med dem, når de var på skibet, kan ikke afgøres (61). Jyske Lovs bestemmelser om skatteledingen og herremændene (III 7-20) var næppe meget ældre end lovens givelse 1241. Skatten ydedes af de jordejende bønder og landboerne efter to parallelle skalaer, hvilket betød, at herremændenes bryder var skattefri. Interessante er Ribebispens aftalebrev af 21.11. 1233 og 8.9. 1258 med hans bønder om ledingen. Selve krigstjenesten bestredes af bispens og hans sømænd, mens "sogneboerne" i (Møgel)Tønder og (Vester)Anflod leverede levnedsmidlerne. I brevet fra 1258 betegnes mændene i Tønder som bispens landboer og skulle af hver 5 ottinge "lovfæstejord" stille med en vogn til kørsel af bispens ting under ledingstog, samtidig med at de skulle levere afgiften, efter sammenhængen må der menes levnedsmidlerne til ledingen, på egne vogne til bispens gård ved Ribe. — Sammenlagt forbyder kilderne om ledingen, specielt de sidstanførte konkrete oplysninger, at opfatte landboerne som en klasse af småbrugere i stil med Århusjordebogens.

De fremførte argumenter viser landboerne som komdyrkere, kvægejere, vognejere og dermed ejere af forspand. Foran arbejdsvogne brugtes måske oftest stude, men Lundekirkens landboer forventedes at stille equos reddarios, redskudsheste til rådighed for de kongelige vogntransporter (62). Endvidere forventede man af landboen, at han var i stand til at bruge et sværd, måske endog at han ejede det og hvis ikke, da at han kunne låne det hos naboen. Med det her opridsede billede stemmer manglen på vidnesbyrd om, at landboerne skulle have ydet hoveri til jordejeren, således som Århuskapitlets landboer gjorde det o. 1315 (2-8 dage årligt) og landboerne i Sverige i Ø. Götland ifølge Østgötatalagen o. 1290 (blot 2 dage) (63).

Et uforklarligt træk i det billede, som her er søgt tegnet af landboerne i det 12. årh., frembyder landgildens erlæggelse i penge, som er sikkert bevidnet i Skånske Lov og for en senere tid fremgår af Århusjordebogen, selv om der o. 1300 også kendes landboer som ydede korn. Det er uforståeligt, fordi det rejser spørgsmålet: hvor fik landboerne pengene fra? At brug af penge ganske vist var vidt udbredt, viser de mange kirkegulvfund, som efterhånden er gjort (64), og et andet væsentligt vidnesbyrd afgiver indførelsen af møntskatten/plovskatten i slutningen af Valdemar Sejrs regeringstid (65). En

væsentlig del af landbogårdene må imidlertid have været for små til at have nogen som helst overskudsproduktion, som kunne afsættes for penge. Den alternative mulighed bliver derefter, at de skulle have tjent dem ved lønnet arbejde, men at Århusjordebogens landboer må have udført lønnet arbejde for bryderne, beviser ikke, at et sådant lønforhold skulle have været almindeligt o. 1200.

Efter den her fremførte tese skulle landboklassen o. 1200 have været en langt mere omfattende klasse end senere. Hvorfor bredte brydeforholdet sig på landboforholdets bekostning, således at i hvert fald de jyske landboer o. 1300 sad på deciderede småbrug, der først og fremmest fungerede som leverandører af arbejdskraft til de store brydegårde? Der er flere tænkelige årsager: 1) Godssystemet ændredes i retning af stigende stordrift 2) Voksende befolkning medførte reduktion af landbogårdenes størrelse 3) Der skete ingen ændringer i brugenes størrelse, men blot i, hvordan de betegnedes. De tre forklaringer kan naturligvis kombineres på forskellig vis. Til den første forklaring skal bemærkes, at ganske vist må slaveriet have været under afvikling i det 12. årh., og dermed forsvandt de meget store gårde, som kendes på aristokratiets ejendomme, 7.1. 1133 skånske gårde på 6 1/2 og 4 bol og o. 1200 sjællandske gårde tilhørende Hvideslægten på 3 1/4, 3 1/2, 4 og 5 1/8 bol (66); men dette forhindrer ikke, at det 13. årh. kan have set en slags modstrømning med stigende vægt på mere moderate storbrug med tilliggende landbosæder og gårdsæder. Årsagen hertil skulle i givet fald være kornproduktionens udvikling med henblik på salg i de mange byer, som landet havde eller fik i det 13. årh., eller til udlandet, og udviklingen ville herved være parallel med den engelske landbrugsudvikling (67). Til den anden forklaring skal blot bemærkes, at hvis der har været rigeligt med bønder, der ønskede at få jord, har det stået i jordejernes magt at lave de brugsstørrelser de ville, f.eks. at opretholde brydegårdene og reducere landbogårdenes størrelse (68). For begge de to forklaringer gælder dog, at de ikke kan belyse den i denne afhandling fremsatte tese, at pæne gårde på 1/2 bol tilhørende de store godsejere i det 12. årh. blev dyrket af landboer, men o. 1300 af bryder. Den tredje forklaring vil blive belyst i afsnittet om skat og landgilde i det 13. årh.; her skal blot kort anføres, at når jord dyrket af herremændenes bryder ifølge Jyske Lov var fritaget for ledingsskat, men landbojord ikke, må det have medført en voldsom omdannelse af landbogårde til brydegårde.

Gårdsæderne svarer nærmest til nyere tiders husmænd med og uden jord.

”Det var den klasse bønder, som senest opstod. De nævnes ikke i de ældste privilegier; paa den tid vare de indbefattede i de store gaardes tjenerskab (familia) og havde løn eller kost for deres arbejde” (Steenstrup s. 86 f.). Det første privilegiebrev, som nævner dem, er Erik Plovpenningens til Roskildekannikerne i 1241 for disses colonos et garthsætæ (69). Kun et af Abels og Kristoffers privilegier medtager gårdsæderne og da under formelen bryder og landboer med gårdsæder og alle undergivne (familia), mens et par andre breve formulerer: bryder og landboer med deres øvrige undergivne (familia) (70). Først i det 14. årh. blev villici, coloni et inquilini fast formel i privilegiebrevene. Skånske Lov og de ældste sjællandske love kender ikke gårdsædebegrebet, men i Valdemars Sjællandske Lovs yngre redaktion (kap. 87) og i Jyske Lov (I 55) optræder gårdsæder en enkelt gang, tilstrækkeligt til at det ses, at de rangeres på linie med fæstere/landboer, altså sad i eget hus, på egen toft. Hermed stemmer Århusjordebogens besvær med at holde landboer og gårdsæder adskilte som begreber (71) og den skånske betegnelse i senmiddelalderen på den mindste brugsstørrelse ”et fæste”, på latin incola (72). Af det her fremførte følger, at gårdsæderne sad på landbokontrakt.

Allerede i Skånske Lov 226 nævnes *inderste* som boende hos anden mand i dennes huse. Af Jyske Lov 98 fremgår, at inderste mand og inderste kone var selvstændige nok til at have lås for egen kiste eller bod, og kap. 102 skelner mellem tjenestefolk og inderster. Det forekommer en rimelig antagelse, at det var disse to grupper, som transformeredes til gårdsæder, således at der nogle steder knap blev andre tilbage på gården end husbonden selv. Som eksempel hertil kan tjene nogle gårde i Roskildebispens Bråde len vistnok 1290: 1 gård i Rode på ca. 5/6 mark skyldjord med 6 gårdsæder og 1 gård i Stærrede på 1/2 mark jord med 4 gårdsæder og 1 gård i Sibberup på 7 øre jord med 5 gårdsæder (73); desuden to breve på sjællandsk gods, 26.11. 1301 1 gård i Ludshøj på 3 øre jord med 1 gårdsæde og 26.3. 1340 1 gård i Solrød på 2 1/2 øre jord med 2 gårdsæder. — Formentlig foregik udviklingen af gårdsædeklassen hurtigere, end kildematerialet synes at vise: adkomstbrevene interesserer sig meget lidt for disse småbrug, og i det 13. årh. er brevenes specificering af jordejendom i øvrigt næsten altid ringe (74); at gårdsædebegrebet kun langsomt vandt frem i privilegierne, skyldes, at gårdsæderne retsligt lod sig indbefatte enten under landboer eller familia. Det var socialt og økonomisk, at de udgjorde en egen klasse. (75).

Alle sociale klasser i det danske landbrugssamfund ændredes i løbet af det 13. årh., bryder, landboer, trælle og frit tyende, jordejende bønder.

Skat og landgilde i det 13. århundrede

Skatternes højde på Valdemar Sejrs tid er usikker. Den dominerende opfattelse i forskningen har været, at de var store, ifølge Erslev-Bolin-Runquist snarest det dobbelte af jordlejen, landgilden (76). Opfattelsen er baseret på nogle temmelig spekulative konstruktioner, og der er ingen forbindelse mellem de antagne enorme skatter og de skatter, som i det 15. årh. betales af selvejerne. Det skal fremhæves, at historikerne ikke har spekuleret nærmere over, hvad det måtte indebære, at kongemagten skulle have pålagt så enorme skatter – især hvis det samtidig antages, at kongens krav til befolkningen før Valdemarstiden var beskedne.

Som påpeget af C. A. Christensen findes en af de mere sikre oplysninger om ledingsskatten (i Jylland) i 1284-loven, hvori den sættes til 2 mr. penge pr. havne, formentlig svarende til $1/2$ mr. sølv (77). Det skal tilføjes, at denne sats stemmer med mange af Jyske Lovs håndskrifter, som angiver en afgift på 1 ørtug sølv for de mindste landboer, svarende til skattesatsen tolvtingshavne for de mindste jordejere. Heraf følger: fuld havne = 12 ørtug sølv = $1/2$ mr. sølv. De fleste håndskrifter har dog en mindstesats på 8 ørtug sølv (78). Denne sats er imidlertid en umulighed!

Hvis man herefter følger den almindelige opfattelse, hvorefter ledingen udgjorde halvdelen af skatterne, bliver resultatet pr. havne i 1241 for landbojord: leding $1/2$ mr. sølv, stud eller anden skat $1/2$ mr., landgilde 1 mr. (79), i alt 2 mr. sølv, dvs. 1 mr. eller knap 1 mr. korn. Hertil skal så lægges tiende til kirken. Havnens størrelse i Jylland er meget usikker på grund af vanskelighederne ved at forstå guldvurderingen (80). Men i 1284-loven for Sjælland ydedes skattesatsen fuld havne af 1 mr. skyldjord (81). En samlet afgiftsbyrde på 1 mr. korn af 1 mr. skyldjord stemmer med den høje sats i Roskildebispens jordebog 1370 (82).

De her foretagne ræsonnementer ligger i forlængelse af den spekulative tradition, men med den fordel, at skatterne søges minimeret. Tages de få konkrete oplysninger som haves, ses i Kong Valdemars Jordebog 1231, at møntskatten i jyske købstæder lå på niveau med ledingsskatten: Horsens 40 mr. penge for mønten og 60 mr. i leding, Viborg 80 og 120, Ribe 150 og 120 (83). Om møntskatten ved vi, at den uden for byerne var beskedne, i 1251 blot 1 øre penge pr. plovs jord (84). Et andet kildested udgør beskrivelsen i Roskildebispens Jordebog af Ramløse len i 1290 (85). Landboerne, vistnok 20 mand, ydede 10 mr. penge i jordrente og 7 mr. i leding. Forsåvidt synes ledingsskatten stor, men medregnes i jordrenten skal nok de $1\frac{1}{2}$ mr. korn (dvs. 12-15 mr. penge), som de gav for kvægets græsning. De konkrete oplys-

ninger om ledingsskatten støtter således den foretagne tolkning af lovbestemmelserne.

Den samlede afgiftsbyrde på sjællandsk jord dyrket af bryder eller landboer nåede som anført ovenfor op på ca. 1 mr. korn af 1 mr. skyldjord; Erslev har registreret 150 gårde med denne afgiftshøjde i Roskildebispens jordebog (82). At der i denne jordebog og endnu mere senere fandtes langt flere gårde med lavere landgilde, skyldes det bekendte senmiddelalderlige fald i landgilden. Det skal imidlertid fremhæves, at der ikke er nogen direkte sammenhæng mellem mark skyldjord og mark korn i landgilde, eftersom skyldvurderingen stammede fra en beregning af landgilden i penge i det 12. årh. (se s. 156), hvortil jo kommer, at endnu o. 1300 ydede landboerne vist oftest landgilden i penge, og bryderne ydede slet ikke landgilde, omend ofte korn som en kvotadel af høsten (86).

De konkrete brugbare oplysninger som haves o. 1300 for ydelserne fra bønder til godsejere på Sjælland er seks i tal. Ældst er ansættelsen af Jacob Sunesens datter grevinde Ingerd af Regensteins gods i 1256. Hårlev sogns 5 byer og 2 møller gav hvert år 215 mr. penge, dvs. 58,6 mr. sølv efter den omregningstakt som kilden viser (87). Roskildebispens Ramløse len er behandlet ovenfor, for så vidt angår landboerne. Om bryderne oplyses blot, at nogle af dem gav 2 mr. penge af kvæg, med andre ord for virning; deres egentlige ydelse må have været kvotapart i høsten. I Roskildebispens dombog findes en optegnelse fra ca. 1300 om bispegodset i Horns hd., indeholdende 10 angivelser, 3 i penge, 7 i korn og 1 blandet (88). Af 6 bol i Sønderby gaves 7 mr. korn, af 1 bol i Gerlev 7 øre korn, af 3 fjerding jord i Kunnerslev 8 mr. penge og 1 øre korn osv. Det vil ses, at der ikke var tale om fast landgilde sat i forhold til bolene; kun i Østby og Skuldelev var relationen simpel, henholdsvis 6 mr. korn af 6 bol og 2 mr. korn af 3 bol (dvs. 1 pd. af hver øre jord). Jon Lille, en af rigets mægtigste, skænkede 25.7. 1306 byen Uvelse til Esrom kloster. De to bryder ydede korn, kvæg, får, svin og mælkeprodukter i uspecificeret omfang, de 16 landboer gav 16 mr. penge som brugtes til vedligeholdelse af brydegårdenes bygninger. Brevet af 11.6. 1310 på gods, bisp Oluf havde købt, er refereret tidligere; ejendommene i de seks byer dreves af bryder, som gav en tredjedel af kornet. Sluttelig Århusjordebogens sjællandske ejendomme. Af bryden på Neksæl fik kannikerne 20 mr. penge eller deromkring (vel circa), af Starreklinte plejede der at betales 40 mr., af bryden i Forsinge 20 mr. og han oppebar de tre gårdsæders tjeneste (hver 1 ørtug penge, 2 høns og 18 dages arbejde) (89).

De seks brugbare kilder viser, at direkte jævnføring mellem bøndernes

afgifter o. 1300 og landgilden i Roskildebispens jordebog og senere ikke er mulig. Men selvfølgelig kan man forsøge at vurdere afgiftsniveauet o. 1300 og sammenligne det med den senere landgilde, som i det 15.-16. årh. endte på et niveau omkring eller lidt over 1/2 mr. korn pr. skyldbol (90). O. 1300 ydede bispegodset i Horns omkring 1 mr. korn pr. bol. Århuskannikernes gods i Forsinge gav 2 mr. penge af 1 øre skyldjord (1 øre udsæd), men i Starreklinte 4 mr. penge af 1 øre skyldjord (2 øre udsæd); jordebogen sætter selv 3 mr. penge lig 1 øre korn (91), hvilket i begge byer giver en kornydelse på to tredjedele af udsæden. Bisp Olufs købegods gav, som nævnt ovenfor, 1/3 af komet. Hårlev sogn gav 1256 215 mr. penge; hvis man skønsomt fratrækker 20 mr. for de to møller, bliver tallet 195, dvs. 53,2 mr. sølv. Regnes med den forholdsvis høje kornpris af 2 1/2 mr. sølv pr. mark korn, skulle ydelsen svare til 21,3 mr. korn. At denne ydelse lå på mindst det dobbelte af, hvad der senere kunne påregnes i landgilde, er sikkert. Sognet vurderedes i 1688-matriklen til 373 td. htk., og hartkornsvurderingen afspejler i princippet den ideelle landgilde. En lignende betragtning kan foretages for flere lokaliteter i Kong Valdemars Jordebog, f.eks. for den jyske ø Endelave, som 1231 sattes til 20 mr. [sølv] (92); regnes beløbet forsigtigt til blot 8 mr. korn, og regnes der ligesom senere med 36 tønder på marken, var ydelsen på 288 td. htk. imod 1688-matriklens 152 td. htk.

Bøndernes afgiftsbyrde o. 1300 var givetvis langt større end det 15.-17. århundredes landgilde (93). Men her skal man naturligvis huske, at herlighedsafgifter og hoveri og især skatterne var store og voksende i nyere tid; det er kun tiden o. 1400 som set fra et bondesynspunkt må have betegnet et behageligt bundpunkt med hensyn til omfanget af deres afgifter.

I det foregående er der som en selvfølge gået ud fra, at når sjællandske bønder o. 1300 betalte om ved 1 mr. korn i afgift til deres godsejer, når bønder på Århusegnen ydede lige så meget korn som de såede, og når bønder ved Ribe eller Roskilde gav en tredjedel af høsten til godsejeren, betød dette, at de var fri for skat til kongen. I princippet var, kan man sige, deres jordafgift sammensat af jordleje til jordejeren og skat til kongen. At det meste af kirkens jord ved privilegiebreve var fritaget for skat, og at herremændene ifølge Jyske Lov ikke betalte ledingskat (og næppe heller andre skatter), indebar, at det skattebeløb, som kunne have eller skulle have været ydet til kongen, tilfaldt godsejeren som en del af hans bønders jordafgift til ham. Med andre ord: skattefritagelsen var forudsætningen for de høje jordafgifter o. 1300. For at konkretisere: Da kong Abel 8.11. 1250 tilstod Esrom kloster, at dets besid-

delser og landboer skulle være fri for leding, inne, stud osv., begrundede han det med sin hengivenhed for cistercienserordenen, sit ønske om at vinde Herrens grænseløse mildhed og håbet om "vore synders forladelse og velfærd og fred for vort rige". Det ville være en total misforståelse af hele privilegeringsidéen og af det feudale samfunds struktur at tro, at konge og kloster skulle have til hensigt at forære skatten til landboerne (93a). Og når herremanden og hans bønder ikke betalte skat, så var det kongens betaling for herremandens tjeneste. Hvad skulle dog bevæge herremanden til derefter at skænke skatten til sine bønder?

Det har været nødvendigt at fremføre disse vist nok indlysende ræsonnementer, fordi samtlige brede fremstillinger af Danmarkshistorien siden Kr. Erslev har skrevet, at det formentlig var en økonomisk fordel for selvejerbønderne at blive fæstere under en privilegeret godsejer, idet skatterne var større end landgilden (94). Formuleringen er, som det vil ses, meningsløs. Erslev var selv fuldt ud klar over privilegieproblematikken, da han i 1898 skrev Valdemarernes Storhedstid (95), men skiftede mening eller i hvert fald argumenter et par år efter i Danmarks Riges Historie for at kunne forklare overgangen fra selveje til fæste.

Fremførelsen af disse ræsonnementer har imidlertid været nødvendig af én årsag mere, nemlig som grundlag for at forstå den i forrige afsnit (s. 150) fremsatte tese, at mange gårde, som o. 1200 dyrkedes af landboer, o. 1300 var forvandlet til brydegårde. Jyske Lov III 11 fremhæver, at landboer var ledingsskattepligtige, og kap. 13 giver skatteskaalen for landbojord. Alle forskere er enige med Erslev om, at denne skattepligt ikke holdt århundredet ud (96). Som påpeget af C.A. Christensen ydede landboer under Roskildebispens endnu i 1290 i princippet ledingsskat, omend den tilfaldt bispens (97). I praksis var den imidlertid nok ophævet før. Klostre og domkapitler var i hovedsagen fritaget ved privilegier før 1241, og Jyske Lov III 11 anerkender da også privilegierne. Karakteristisk for udviklingen er formentlig tildelingen af bødeprivilegiet til herremændene. Disse fik med Jyske Lov II 76 de kongelige 3-marksbøder af deres bryder, men i rigsloven af 1284, hvor kongens mænd i Skåne fik 3-marksbøderne, bruges (som Erslev formulerer det) det videre udtryk vornede (98). Når 1284-loven, som i øvrigt har bestemmelser om ledingsskatten, ikke bekræfter nogen skattefrihed for herremændenes vornede/bryder/landboer, er det fristende at antage, at spørgsmålet ikke var aktuelt, fordi skattefriheden var gennemført. Dette behøver ikke at være sket ved nogen i dag ukendt lovgivning for herremændenes og bispens landboer, men kan have været en effekt af en næsten total smuldring af skattegrundla-

get. Det må have været overordentlig fristende for godsejerne at omdanne eller omdøbe deres landboer til bryder for at opnå skattefrihed. Tilbage på landbokontrakt blev kun de små brug, hvoraf adskillige landboer og alle gårdsæderne næppe nogensinde havde ydet leding. Det er min opfattelse, at en skatteteknisk begrundet omdannelse af landbogårde til brydegårde er hovedårsagen til landboklassens karakter o. 1300 af decideret småbrugerklasse, og at landboklassen o. 1200 også, og måske endda fortrinsvis, har omfattet gårde af pæn familiebrugs størrelse (99).

Sikkert er det, at skattesystemet dengang som sidenhen i Danmarkshistorien havde afgørende betydning for de forskellige befolkningsgrupper, og at mennesker indrettede sig i forhold til det. Jyske Lovs afsnit om ledingsskatten (III 7-20) er enestående for landskabslovene – hvis hovedemne er formueret og legemsformærkelser – ved sine detaljerede bestemmelser, som meget professionelt forsøger at løse f.eks. problemerne omkring sambeskatning og spring i skatteskalaen (se især kap. 19). Allerede ledingsskatteafsnittets indføjelser i loven og end mere den anvendte omhu vidner om, hvilke problemer erlæggelsen af ledingsskatten bød på. Særlig interessant er kap. 14 ”Hwilc man thær boor a sinæ eghnæ iorth og takær annæns mansz fælagh til sik. hwat hældær hin ær hærræ man æth æi. gøær swo wt sum han gøthæ førræ”, som skal hindre jordejende bønder i at søge skattely under herremanden ved at tage stilling som bryder (100). Bestemmelsen optoges senere, i let ændret form, i håndfæstningen af 1282 som § 9. Abels lov fra 1251 og loven af 1304 indholder andre bestemmelser, som søgte at sikre kronen mod bøndernes forsøg på at unddrage sig betaling af skat, men i øvrigt skal den videre smuldring af kronens skatteindtægter og problematikken om overgangen fra selveje til fæste ikke behandles her.

Landgilde og skat i det 12. århundrede

Både for Sjælland og Skåne haves adskillige oplysninger om afgifter, dvs. jordleje, landgilde, af jord i det 12. årh. Afgifterne synes altid erlagt, eller i hvert fald beregnet i penge, forsåvidt som der enten nævnes mark/øre/solidus penge eller beløb i mark/øre/solidus, som kan være og må formodes efter sammenhængen at være penge. Det må antages, at det var landboer, som ydede disse penge, men skal bemærkes, at en explicit kildesammenhæng ikke forekommer, fordi landboerne kun nævnes i privilegiebrevene og afgifterne kun i godsopregninger.

Ældst er oplysningerne fra Lund. I præbendelisten ca. 1123 anføres 1 pund penge pr. bol i Uppåkra (Bara hd.) og i Sundbyvester på Amager, og 2

Landboer og bryder, skat og landgilde

bol i Simris som betalte (solventes) 40 solidos (101). I Lunde Gavebog findes fem oplysninger om godsydelse, af udgiveren dateret fra 2. tredjedel af det 12. årh. til 1. tredjedel af det 13. årh. De lyder som følger:

s. 54	12. årh. III el. følg.	Terram solventem 9 solidos
s. 178	12. årh. III	Terram 8 solidos singulis annis valentem
s. 218	12. årh. III el. følg.	Terram solventem 1/2 marcam
s. 247	12. årh. II	Mansum reddentem 1 1/2 marcam
s. 303	13. årh. I	Terram solventem 10 solidos denarium

Der kan ikke være tvivl om, at de 3-4 forskellige udtryk dækker nøjagtigt samme forhold: angivelse af jordens årlige afgift i penge til godsejeren.

Formentlig dækker oplysningerne i de to akter fra 1145 og slutn. af 1160'erne vedrørende ærkebisp Eskils indsats for Lunde domkirke samme forhold (102). Det hedder f.eks. i 1145, at der til et præbende lagdes jorder og skyld (terris et censu) i forskellige byer som følger: 1/2 bol, 2 [bol?], 1 mark, 1 mark, 1 mark, af øens skyld (∴ Bornholm) 2 mark. Og lidt længere fremme: til et præstepræbende 2 mark de debito civitatis et terciam de insula (altså 2 mark af Lund og 1 af Bornholm). Endelig hedder det f.eks., at ærkebispen personlig agtede at uddele 3 mark i konventet på en række helligdage. Da den sidste angivelse og midsommergælden af Lund nødvendigvis må gælde penge, følger heraf – hvis man ikke vil tillægge brevets informationer for megen inkonsekvens – at alle de ubenævnte beløb var penge. Dette har været så indlysende for datiden, at det var unødvendigt at anføre det (103). Vi oplyser jo heller ikke i dag, når der opgives en sum i kroner og ører, at vi hermed tænker på penge.

Det sjællandske materiale er senere, men mere explicit. Det er refereret i Sorø Gavebogs ældste afsnit, at datere til o. 1210 ifølge Poul Nørlund, som har fremdraget materialet (104):

Kort e. 1161	Terram 10 orarum in censu
	Terram de censu 1/2 marce nummorum annuo
8.6. 1199	Terram de pensione 17 1/2 solidorum annua
	Terram 20 solidorum pensionis annue
	Terram reddentem 9 oras/9 oras/26 nummos/ 8 solidos/26 nummos
1205	1 1/2 marcam annui census
	Terram 13 solidorum in censu annuo
	Terram reddentem 3 1/2 solidos

Ligesom ved Lunde Gavebog kan der her ikke være tvivl om, at angivelserne gælder jordens årlige afgift i penge til godsejeren.

Et udateret brev til Næstvedklostret fra o. 1200 på lollandsk gods kan, skønt kun bevaret i referat og i dansk oversættelse fra det 16. årh., supplere f.eks. med en gård i B., hvis jord årligt yder (solvit) 20 solidos, og en toft i Ø., som giver 4 solidos (105).

Poul Nørlund har påvist, at den sjællandske skyldvurdering er udsprungen af ansættelserne til landgilde. Termen er *x mark/øre/solidi/denarii terra in censu* eller *terra x mark in censu* eller den forkortede form *x mark terra*. Som et vidnesbyrd om identiteten mellem de to første udtryk kan vist peges på allerede Sorø Gavebogs ovennævnte ejendom i Hesselrød kort efter 1161, som da betegnes *terram 10 orarum in censu*, men lidt senere i Gavebogen (refererende til et tidspunkt o. 1170) *10 oras terre in censu*. At Nørlunds påvisning er rigtig, fremgår efter min mening ganske klart af de her fremførte skånske og sjællandske landgildeangivelser, og Nørlund konkluderer med rette, at fæstevæsenet må have været vidt udbredt på Sjælland. Hans forsøg på at bevise, at allerede 1161-angivelserne er en jordvurdering, er derimod mindre overbevisende. Som det udtrykkes af Poul Rasmussen, kan man først fastslå, at de brugte ordforbindelser er gået over til at betegne jordvurderingsenheder, når det kan ses, at f.eks. 1 mark terra in censu ikke ydede 1 mark (106). Sådant oplysning haves først fra Kong Valdemars Jordebog (107). Alligevel har Nørlund meget mulig ret også med hensyn til dateringen. Det var Erslev, der – især med henvisning til mindstemålet denarii, penninge – påviste, at skyldvurderingen byggede på metal og ikke korn (108), og Nørlund følger ham og antager, at 1 mr. skyldjord oprindeligt ydede 1 mr. sølv. Imidlertid fremgår det af ovenstående, at landgilden beregnedes i penge. Fastlåsningen til en jordvurdering må være sket på et tidspunkt, hvor det stadig var nogenlunde almindeligt kun at betale 1 mr. penge af 1 mr. skyldjord og ikke 1 mr. sølv som på Valdemar Sejrs tid (jf. s. 152). Pengenes værdi i det 12. årh. er ikke særligt godt kendt, men det ses dog, at mens østdansk mønt i 1. halvdel af århundredet holdt en pæn vægt og lødighed, var dens værdi efter borgerkrigene kraftigt dalende og vist temmelig fluktuerende (109). Hermed overensstemmer, at begrebet mark sølv dukker op i de skriftlige kilder (110), og fremme o. år 1200 er det nødvendigt at angive, om der menes penge eller sølv.

Det er ikke muligt at fastslå præcist hverken pengenes værdi i det 12. årh. eller tidspunktet for fastfrysningen af skyldvurderingen, men det er heller

ikke nødvendigt for at konstatere, at landgilden i hvert fald ikke var større end på Valdemar Sejrs tid, og det betyder, at der også i det 12. årh. var plads til store ydelser til kongemagten. De faste skatter, når bortses fra særlige grupper som byboer, bornholmere og frisere (111), går ikke særlig langt tilbage; ældst kendt er kværtsæde (fritagelse for leding) o. 1150 (112). Men det forhindrer ikke, at kongen og hans følge kan have tynget befolkningen hårdt. De store kongelige krav på underhold fremgår af Kong Valdemars Jordebog, specielt af natholdslistens fortegnelse over mel, malt, kød, smør, ost, fjerkræ, fisk, honning, tallerkener og foderhavre (113). Det er svært at forestille sig den sene vikingetids kongemagt uden krav om underhold og om arbejde i forbindelse med det omfattende militære byggeri. For den engelske kongemagt var kravet på underhold helt centralt, så langt tilbage vi kender den. Ine's love ca. 690 viser omfattende fødevarer ydelser til kongen, firma unius noctis, af samme karakter som de senere danske (114).

Man har ofte spurgt, hvordan man fik danske bønder til at betale skatter/ afgifter til kongen. Men der er nok så megen grund til at spørge, hvordan det er kommet dertil, at godsejerne har accepteret, at deres undergivne betalte skat. Der kan opstilles følgende logiske muligheder: 1) Kongemagten var så stærk, at den gennemtvang, at godsejernes landboer skulle yde skat – med det resultat, at landgilden blev tvunget ned på det lave niveau, som kendes i det 12. årh. og helt frem til Jyske Lov. 2) Godsejerne har aldrig fået større afgifter af deres bønder, end de fik i det 12. årh., a) fordi de var rare mennesker, og hermed blev der plads til de kongelige skatter, da disse fremkom, b) fordi de aldrig havde kunnet komme til at opkræve større afgifter, idet kongemagten havde stillet krav lige så langt tilbage som godsejerne. Mulighederne 1 og 2a er kun logiske, men ikke reelle muligheder. En særlig variation af 2b, som ligeledes er uacceptabel, ville det være at hævde, at der ikke var godsdannelse af nogen betydning i Danmark o. 1100. Ud fra de her foretagne ræsonnementer må det kraftige kongelige afgiftstryk på befolkningen således dateres langt tilbage.

Noter

- 1) Arup og Koch skildrer samtidig fæstebønderne som frie bønder, der blot adskilte sig fra de andre ved at betale en jordlejeafgift.
- 2) Troels Dahlerups anmeldelse af Erik Ulsig, Danske Adelsgodser. Hist. Tidsskr. 12. r. VI, s. 219-32; se især s. 222-23. Helge Paludan i Aksel E. Christensen m.fl., Danmarks Historie I (1977), se s. 403-08 og 419-24. Samme, "Vor danske Montesquieu", Historie, Jyske Samlinger, Ny række XIII 3, 1980, s. 1-32.
- 3) Dette godssystem var i 1960'erne blevet nærmere påvist af C.A. Christensen i Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. Hist. Tidsskr. 12. r. I (1964), s. 257-349, og af Erik Ulsig i Danske Adelsgodser i Middelalderen (1968).
- 4) Udg. af Poul Rasmussen, Århus Domkapitels Jordebøger III (1975).
- 5) Udg. af C.A. Christensen i Danske Middelalderlige Regnskaber 3. r. I (1956).
- 6) Udg. af Oluf Nielsen, Samling af adkomster, indtægtsangivelser -- kaldet "Oldemoder" (1869). Se s. 64, 74 og 102 f.
- 7) Vejlby, Kolt, Hinnerup, Grundfør, Ølsted, Egå og Kasted (s. 19-24). Se i øvrigt Poul Rasmussens indledning, s. 43-54 og 57-67.
- 8) Argumentet er fremført af C.A. Christensen, anf. afh., s. 259-60, idet han dog langt overvurderer hoveriets omfang. Se om hoveriet Erik Ulsig i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder XXI, sp. 199-201.
- 9) Kysing-Norsminde, Hinnerup og Kasted.
- 10) Århus Domkapitels Jordebøger III, s. 12-13. Jeg har regnet med, at oplysningerne gælder sjællandsk mål, dvs. 10 øre korn = 60 td. sjæll. = 55,38 td. åbomål. Åbomtønden svarer praktisk taget til Ole Rømers tøndemål efter 1683. Se i øvrigt Poul Rasmussen, Mål og vægt (2. udg., 1975), s. 57 f.
- 11) C.A. Christensen, anf. afh., s. 283. Christensens diskussion af hans grundlag fra Aakjær, s. 286 f. og 299 f.
- 12) C.A. Christensen anklager (anf. afh., s. 262-66) Kr. Erslev for denne uforsigtighed, men Aakjær er ikke forsigtigere. Eksempelvis kan tages Gundsømagle, Christensens kardinal eksempel (s. 263), som Aakjær beregner i Kong Valdemars Jordebog II, s. 515.
- 13) Se den reviderede tabel hos Per Raslow i Hist. Tidsskr. 75, s. 13; Raslow har dog 42,1 % af jorden. Når mit tal er 41,2 %, skyldes det, at jeg har trukket C.A. Christensens største gård, Amager ladegård, som bestod af 10 bol jord i 4 1/4 landsby, ud af beregningen. -- Det skal tilføjes, at C.A. Christensens tabel ikke behøver nogen modifikation, hvis det dyrkede areal var lidt større i 1370 end i 1688, en mulighed Christensen overvejer (jf. note 11 ovenfor).
- 14) Se Svend Gissel (red.), Hornsherredundersøgelsen (1977), s. 253. Jeg udelader Dråby og Orø sogne, hvor bolene var endnu mindre.
- 15) Kong Valdemars Jordebog I, s. *83 og II, s. 526.
- 16) Jf. Da. Adelsgodser, s. 124 og 121 f.
- 17) Ibid., s. 136 f.
- 18) Ibid., s. 130 f.
- 19) Ibid., s. 122 f.
- 20) Ibid., s. 126-33.
- 21) At en halvbols gård er udstyret med en landbo (med 5 tdr. korn i udsæd) eller med en gårdsæde, placerer den ikke i det skildrede godssystem.
- 22) Brevene i Codex Esromensis (udg. Oluf Nielsen, 1880-81), og i Dipl. Dan., 12.5. 1300, 26.11. 1301 og 15.1. 1304.
- 23) Se formuleringen hos Troels Dahlerup, anf. anmeld., s. 222. En illustrerende sammenligning fra nutiden skal anføres. Hvad ville man ud fra moderne dansk formue-

Landboer og bryder, skat og landgilde

ret kunne sige om sociale forskelle og sociale grupper i nutidens Danmark?

- 24) Johannes Steenstrup, Studier over Kong Valdemars Jordebog (1873-74), s. 68-86.
- 25) H.M. Velschow, Om Bryderne. Hist. Tidsskr. 1. r. I; N.M. Petersen, Bonde, Bryde og Adel. Ann. f. Nord. Oldkynd. og Hist. 1847. Om kildematerialet se Thomas Riis (note 26, nedenfor) og for tiden før 1100 Svend Gissel, "Bryte" i Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2. udg.
- 26) Thomas Riis, Villici et Coloni, Landbohist. Studier tilegn. Fridlev Skrubbeltang, 1970, s. 1-20.
- 27) Dipl. Dan. 1. r. IV, nr. 54 [dateret til 1202-14].
- 28) Dipl. Dan. 1. r. VI, nr. 95, jf. Riis, s. 18.
- 29) Dipl. Dan. 1. r. III, nr. 118, 143 og 192.
- 30) Dipl. Dan. 1. r. II, nr. 78, 98, 107, 123 og 129; III, nr. 51, 67 og 89.
- 31) Dipl. Dan. 1. r. II, nr. 162 og III, nr. 179. Jf. Da. middela. Regnskaber 3. r. I, s. 75 og 80 og Saxo (Winkel Horns oversættelse) 2. del, s. 97 f.
- 32) Århus Domkapitels Jordebøger III, s. 22.
- 33) Ibid., s. 19.
- 34) Steenstrup, s. 68-71.
- 35) Ibid., s. 81, 74 og 76. Ribe Oldemoder, s. 73; Dipl. Dan. 2. r. IV, nr. 163.
- 36) Steenstrup, s. 70.
- 37) Ibid., s. 68 og 71. Anders Sunesen 133 taler i øvrigt imod Steenstrups tolkning: "men hvis han [bryden] flytter til den ham anviste gård".
- 38) Steenstrup, s. 71-79. For en ordens skyld: For 1. halvdel af det 13. årh. kan Steenstrups fortolkning af lovene ikke kontrolleres, idet diplomer, gavebogsnotitser m.v. aldrig specificerer.
- 39) Dipl. Svec. II, 561.
- 40) Ribe Oldemoder, s. 83.
- 41) Lunds Domkapitels Gavebøger, udg. af C. Weeke (1884-89), s. 139. Duos boves estimatos pro XII oris argenti. At der er tale om virningsgods, fremgår vist også af ordet estimatos, idet estimatio var den latinske term for virning.
- 42) Vel amplius/plus: Ribe Oldemoder, s. 61, 63 bis og 79; Vel circa hoc, s. 67. Se i øvrigt Steenstrup, s. 73.
- 43) Vel circa: Århus Domkapitels Jordebøger III, s. 12, 16 og 21. Se i øvrigt Poul Rasmussens kommentar ibid., s. 64 f. samt Steenstrup, s. 75. Når Steenstrup henviser til de steder, hvor der til kornydelser tilføjes "et cetera", tolker han dog forkert. Dette udtryk svarer til det blot på jordebogens første sider forekommende "cum minutis", dvs. med småafgifter (givetvis ikke i korn), som skriveren ikke har gidet gentage.
- 44) C.A. Christensen, anf. afh.; E. Ulsig, Da. Adelsgodser kap, VI og XIV.
- 45) Steenstrup, s. 71.
- 46) Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie (1940), s. 472 f.
- 47) Birgitte Wählin har over for mig betonet betydningen af denne bestemmelse og fremhævet, at Jyske Lov synes at betragte sandemændene som mænd med en vis formue.
- 48)
- 49) Den frie opsigelighed indskærpedes i kong Olufs håndfæstning 1376 (§ 23) og atter i rigsrådets responsum et par år senere (§ 9). E. Kroman (udg.), Den danske Rigsgovgivning indtil 1400 (1971), s. 281 og 332.
- 50) Dipl. Dan. 2. r. I, nr. 15 og 79. I nr. 299 fra 1259 kommer bryderne med.
- 51) Dipl. Dan. 1. r. II, nr. 98.
- 52) Ibid. II, nr. 21, III, nr. 134 og IV, nr. 45. I 1085: Si extra pacem positus fuerit, emat pacem a rege, substanciam illius tollat prepositus et fratres. I 1186: Si quis

colonorum extra pacem positus fuerit, pacem a rege redimat. Substanciam ejus prepositus et fratres tollant.

- 53) Da. Adelsgodser, s. 40, 43, 97 f. og 209 f.
- 54) Ibid., s. 118.
- 55) Ibid., s. 36 f.
- 56) Ibid., s. 119.
- 57) Dipl. Dan. 1. r. III, nr. 140 og 241.
- 58) At de mindre ejendomme ikke er medtaget, fremgår lettest ved at sammenligne brevene med Sorø Gavebogs oplysning om, hvilket gods klostret fik i 1186 efter Sune Ebbesen (Script. Rer. Dan. IV, s. 468). Centret i dette gods udgjordes af Ejby (Ramsø hd.), i brevene anført som grangie, men hertil kom dobbelt så meget jord (opgjort i mark guld) i 8 andre byer, som ikke anføres i brevene.
- 59) Poul Nørlund, De ældste vidnesbyrd om skyldtaxationen, Hist. Tidsskr. 9. r. VI (1928), s. 54-95.
- 60) Se C.A. Christensen i Kulturhist. Leksikon X, sp. 443.
- 61) Poul Johs. Jørgensen, s. 256 formulerer forsigtigt: "Hvilken udrustning loven vistnok forudsætter, at enhver bonde selv var i besiddelse af." Om Sverige og Norge se Kulturhist. Leksikon "Folkvapen".
- 62) De ovenfor anførte breve fra 1085, 1186 og 1203. Min fortolkning her står i gæld til N. Skyum-Nielsen, Kvinde og Slave (1971), s. 7.
- 63) Se Kulturhist. Leksikon "Dagsværke". For en sikkerheds skyld: Når det i Skånske Lov og hos Anders Sunesen om en landbo, som forlader sin fæstegård før fardag, hedder, at han skal bøde 6 øre og alligevel sørge for, at alt skyldigt arbejde udføres, menes der hermed naturligtvis arbejdet på fæstegården, således at denne ikke udvikle sig til en ødegård. Fra dette lovsted vil intet kunne sluttes om hoveri.
- 64) Se Fritze Lindahl, Valdemarernes mønter. Nord. Numism. Årsskr. 1963, s. 50-60. I 58 rikter blev 1953-63 fundet 32 mønter fra tiden 1146-1202, men 129 fra Valdemar Sejrs tid, dvs. 1202-ca. 1255, idet hans mønter havde gyldighed, så længe plovs-katten opkrævedes.
- 65) Se E. Ulsig og A. Kjør-Sørensen, Studier i Kong Valdemars Jordebog, Hist. Tidsskr. 1981, s. 1-25.
- 66) Se Da. Adelsgodser, s. 118 (som note 54).
- 67) The manorial reaction i beg. af det 13. årh., hvor markedet ekspanderer, priserne stiger og arbejdskraften er rigelig, fører til the period of high-farming, et hovedpunkt hos Postan og hans skole; se f.eks. Edward Miller og John Hatcher, Medieval England. Rural Society and Economic Change 1086-1348 (1978).
- 68) Forklaringen er brugt af Anders Bøgh, Nyt lys på middelalderen. Noter om historie og undervisning 65, udg. af Foreningen af gymnasie- og HF-lærere i historie, sept. 1980, s. 40 f.
- 69) Dipl. Arna-Magnæanum, s. 134.
- 70) Dipl. Dan. 2. r. 1, nr. 86 samt nr. 13 (og 112) og 87.
- 71) Se Da. Adelsgodser, s. 132 f., jf. også s. 119f.
- 72) Ibid., s. 122 og 132.
- 73) Da. middela. Regnsk. 3. r. I, s. 16f.
- 74) Se Da. Adelsgodser, s. 125 og 337.
- 75) Endnu på kong Olufs tid (jf. note 49) anfører lovgivningen kun bryder og landboer.
- 76) Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid (1898), s. 134-35, jf. s. 28; Sture Bolin, Ledung och Frälse (1934), s. 102 f.; Kjell Runquist, De medeltida danska jordvärderingsenheterna. Hist. Tidsskr. 11. r. III (1951-52), s. 397-424.
- 77) Kulturhist. Leks. "Leidang". Når C.A. Christensen (sp. 448-49) mener, at det er 1284-lovens erklærede hensigt at ophæve Jyske Lov III 12-13, er dette en fejllover-

Landboer og bryder, skat og landgilde

sættelse af 1284 § 11 "inden kong Valdemars dage". Inden betyder inden i, inden for både om sted og tid.

- 78) Jyske Lov III 13. Tekstvarianterne i Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene II, s. 381. Peter Skautrup giver i bind II s. CXXV ff. en tekstkritisk redegørelse. Håndskrifterne inddeles i 9 grupper A-I, flest i ABC, mens en anden større gruppe, som har en række (uheldige) moderniseringer, udgøres af HI. De 8 ørtug sølv optræder især i AB-gruppen, 1 ørtug sølv i HI gruppen. Imidlertid kan der også ud fra tekstforholdene argumenteres for 1 ørtug. For det første skrives der altid "ørtug sølv", altså uden artikel eller talord (når bortses fra sene håndskrifter); tallet 8 kunne derfor være kommet ind hos skrivere, som fandt, at der manglede et tal. Dernæst: en inddeling af håndskrifterne efter alder viser, at uoverensstemmelsen er gammel, og at den ikke for de ældste 11 håndskrifter afhænger af, hvilken håndskriftgruppe de tilhører, men mere af deres alder. Skautrups datering suppleret med Erik Kromans i Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk (1945-48) I, s. XIX og (for tekst D 1) Thomas Riis, Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332 (1977), s. 62-65, jf. N. Skyum Nielsens anmeldelse i Hist. Tidsskr. 80, s. 531, viser, at D 1 o. 1280, A 13, E og I 1 o. 1300 samt C 1 o. 1325 og G o. 1350 har "ørtug", mens A 1, A 2, I 6, I 8, alle o. 1325, og B 1 o. 1350 har "otte ørtug".
- 79) Jyske Lov III 13.
- 80) Se Poul Rasmussen i Kulturhist. Leks. "Guldvurdering".
- 81) Den da. Rigslovgivning, s. 141.
- 82) Se Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid, s. 139.
- 83) KVJ I, s. 6, 4 og 8.
- 84) Den da. Rigslovgivning, s. 44. Se i øvrigt om byerne E. Ulsig og A. Kjær-Sørensen, anf. afh., s. 22.
- 85) Da middela. Regnsk. 3. r. 1, s. 75.
- 86) Svend Gissel har, se Landgilde og Udsæd (1968), s. 285 f., hæftet sig ved det påfaldende forhold, at over halvdelen af gårdene i Erselevs statistik over Roskildebispeps Jordebog yder 1 pd. = 2/3 øre korn af 1 øre skyldjord, og har taget dette som et vidnesbyrd om en overgang fra envangsbrug til trevangsbrug med en deraf følgende indskrænkning af det årligt dyrkede areal til 2/3. Ræsonnementet falder, fordi man ikke med Gissel kan sige, "at den primære skyldhøjde i 14. århundrede var 1 ørtug korn af 1 ørtug terra in censu". Når de fleste gårde i 1370 ydede som anført, må man derfor nøjes med at konstatere, at der altså gaves 1 pd. korn af 1 øre skyldjord, fordi datiden foretrak simple tal, jf. Poul Rasmussen, Mål og vægt (1975), s. 43. Herved slipper man for at antage, at de enorme landsbymarker o. 1300 skulle have været dyrket i effektivt alsædsbrug, hvilket må formodes at være en teknisk umulighed.
- 87) Dipl. Dan. 2. r. I, nr. 191.
- 88) Da. middela. Regnsk. 3. r. I, s. 309.
- 89) Århus Domkap. Jordeb. III, s. 11-13.
- 90) En egentlig undersøgelse foreligger kun i Svend Gissel (red.), Horns herredundersøgelsen (1977), s. 295 med en landgilde på 4-6-8 pd. korn i de forskellige byer.
- 91) Århus Domkap. Jordeb. III, s. 21: 14 øre korn = 40 mr. penge. helt præcist altså 1 øre korn = 2,86 mr.
- 92) KVJ I, s. 6.
- 93) Landboernes pengelandgilde synes i beg. af det 14. årh. at have været så ligegyldige beløb, at man ikke har gjort sig nogen umage for at tilpasse dem til inflationen. Det gælder i hvert fald for en række byer i Århusjordebogen, Starreklinde, Kysing, Tilst (hvor jordebogen selv kommenterer forholdet) og Drammalstrup. Det sidste sted kunne bryden så mindst 121 td. korn, hver af landboerne 12 td. (angivelserne

- gælder "hvis der pløjes over det hele" og skal nok halveres for at nå til den reelle årlige udsæd). Brydens afgift var 45 td. korn, landboernes 5 øre penge, dvs. blot 1 td. korn.
- 93a) Se i øvrigt brev af 3.9. 1250, hvor Abel fritager Viborgkapitlets ejendom for leding m.m., således at dets bryder og landboer på disse ejendomme skal svare kongens ret til kapitlet.
- 94) Kr. Erslev, Danmarks Riges Historie II (1898-1905), s. 198 og 212; E. Arup, Danmarks Historie I (1925), s. 304 jf. dog 319, II (1932), s. 58 f. og 119; Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie (1940), s. 460 f.; Aksel E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati (1945), s. 117 og 140 f.; Helge Paludan i Danmarks Historie I (Gyldendal, 1977), s. 421. Eneste undtagelse udgøres af E. Kjærsgaard i (Politikens) Danmarks Historie IV (1963), s. 57.
- 95) Valdemarernes Storhedstid, s. 135-38. Også den sidenhen udkomne speciallitteratur har forstået, at privilegeringen gjaldt godsejerne og ikke disses bønder: P. Rønn-Christensen, Skyld og Skat. Fortid og Nutid XIV (1941-42), s. 96 ff.; Kjell Runquist, anf. arb., s. 416-18; E. Ladewig Petersen, Jordprisforhold i dansk senmiddelalder. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen (1966), s. 227; E. Ulsig, Da. Adelsgodser, s. 50.
- 96) Danmarks Riges Historie II, s. 201.
- 97) Kulturhist. Leks. "Leidang" (X, sp. 450) (jfr. ovenfor s. 152 med note 85).
- 98) Den danske Rigslovgivning, s. 157, Danmarks Riges Historie II, s. 201. Se om værnet Aksel E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati, s. 136-42.
- 99) Symptomatisk for første fase i udviklingen er det måske, at Skånske Lov 76 går ud fra, at den bonde, som måtte sælge sin jord, blev landbo, mens Jyske Lov II 56 giver regler for, hvad der sker, hvis en nævning bliver bryde.
- 100) Oversættelsen hos Kroman og Iuul, Danmarks gamle Love på Nutidsdansk, er forkert. Den bør i stedet lyde: En mand som bor på sin egen jord og tager en anden mands fællig til sig skal, hvad enten denne er herremand eller ej, udrede lige så meget som han gjorde før.
- 101) Lauritz Weibull (udg.), Necrologium Lundense (1923), s. 6-9. Se også Dipl. Dan. 1. r. II, nr. 56; Sv. Aakjær, KVJ II, s. 475 f. og C.A. Christensen, Falsterlistens tal og talforhold. Hist. Tidsskr. 12. r. IV (1970), s. 413.
- 102) Dipl. Dan. 1. r., II, nr. 88 og 160.
- 103) Det må dog siges, at meningen med en formulering som Gøddeløv 3 bol og 7 solidi ikke er nem at forstå.
- 104) Poul Nørlund, anf. arb. med fortegnelse over jordbetegnelser fra sjællandske lovområde inden 1250, s. 77-79.
- 105) Dipl. Dan. 1. r. III, nr. 183.
- 106) Kulturhist. Leks. "Skyldvurdering".
- 107) KVJ I, s. 19 f.
- 108) Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid, s. 23 ff.
- 109) Se Kulturhist. Leks. "Penning".
- 110) Dipl. Dan. 1. r. II, nr. 122, (126) og 130 samt måske nogle Hamsfortreferater (nr. 99). Guldvurderingen (tidligst bevidnet 1168, 1183 og 1186, se Kulturhist. Leks. "Guldvurdering"), hvorved jorden ansattes til sin værdi i guld og sølv, er måske også et vidnesbyrd om mistillid til pengenes værdi.
- 111) Erik Lam skænkede 7.12. 1141 Odense St. Knuds kirke 30 mark årlig af øen Sild (Dipl. Dan. 1. r. II, nr. 81, jf. III, nr. 89 og 90). Allerede kong Niels (II, nr. 39) gav klostret 20 mark de pecunia tributorum ex Jutlandia. Afskriveren af kilden er Hamsfort, mon ikke han har fejllæst for Utlandia, dvs. Nordfrisland (jf. III, nr. 146 og 234)? Ordet tribut kan vist ikke anvendes om skat på en konges eget folk.

Landboer og bryder, skat og landgilde

- 112) Dipl. Dan., 1. r. II, nr. 98.
- 113) KVJ I, s. 32 f. Det er i denne forbindelse ligegyldigt, hvem der yder underholdet o. 1231 (Erslevs diskussion i Valdemarernes Storhedstid, s. 79-93). Se i øvrigt Kulturhist. Leks. "Gästning", sp. 7 f.
- 114) English Historical Documents I, udg. af D. Whitelock (1955), s. 371. Jf. P.H. Sawyer, From Roman Britain to Norman England (1978), s. 144.

To gejstlige Typer fra Valdemarstiden

af

Tage E. Christiansen

Efter almindelig Opfattelse er det velkendte lille Skrift om Bisp Gunner blevet til i Øm Kloster (1). Her var han Abbed i godt seks Aar, indtil han 1222 indsattes som Biskop i Viborg, og det er gennem Indskrivning engang i 1400-Aarene i Øm-Bogen, at denne Perle blandt vore Middelalderkilder er os overleveret.

Men Opfattelsen kan ikke være rigtig. I Skildringen af den Nidkærhed, som Bisp Gunner lagde for Dagen paa sine Visitatsrejser, indgaar en Episode, der udspillede sig "in proxima capella de Ale" (2). Hans Olrik oversætter: "i det nærmeste Kapel ved Ale" og tilføjer i en Note: "Måske Ålborg, gl. dansk Aleborg." (3) Baade Oversættelse og Forklaring turde dog være mere end søgte, al den Stund der i det middelalderlige Viborg Stift fandtes et Ale, der tilmed laa i umiddelbar Nærhed af et Cistercienserkloster (4). Den rette Oversættelse maa være: "i Ale Kirke lige herved", og "lige herved" er blot en Kilometers Vej nord for Vitskøl Kloster. Det er i Øms Moderkloster Vitskøl, at "Vita Gunneri Episcopi Vibergensis" er forfattet.

Heller ikke i Vitskøl kunde man i Længden fastholde Cistercienserordenens gamle Modvilje mod Inkorporation af Sognekirker under dens Klostre. De helt aabenlyse økonomiske Fordele, som en saadan Ordning frembød, kom til at veje tungere end det Brud paa Ordenens Eksempion, den førte med sig (5). I Viborg-Bispen Assers Embedstid (1191-1209) falder Inkorporationen af Strandby Kirke, hvortil dog var knyttet den Betingelse, at Klostret lod Kirken betjene af en residerende Kapellan (6). Men som andet Steds gik ogsaa her dette Vilkaar i Glemmebogen. Da Biskop Peder af Viborg 14/5 1322 bekræftede Vitskøl Klosters retmæssige Besiddelse ikke blot af Strandby Kirke men tillige af tre andre Sognekirker, alle overdraget Klostret af hans Forgængere, gav han Abbeden Lov til for Fremtiden efter eget Skøn at indog afsætte Munke som Præster ved disse Kirker (7). Blandt dem var Kirken i Ale, paa dansk: Aale, og det nøjere Tidspunkt for dens Inkorporation kendes saaledes ikke. Man vægrer sig imidlertid ved at tro, at den Præst ved Kirken, Hr. Knud, som kom op imod Bisp Gunner, kan have været en af Klostret indsat Kapellan. I saa Fald vilde der i Beretningen være indbygget en Kritik af Vitskøls Abbed for at lade en til Klostret henlagt Sognekirke betjene af en Ignorant. "En meget godmodig men temmelig enfoldig mand" ("valde benignus homo et minus litteratus") er den Karakteristik, som i Vita Gunneri gives af Aale Kirkes Præst (8).

Kirken i Aale blev nedlagt mellem 1545 og 1568 (9), og i Dag er ingen Rester af den synlige. Alligevel lader Tomten sig lokalisere tilstrækkeligt sikkert til, at Omraadet har kunnet fredes (10). I den Anledning har jeg gentagne Gange været paa Stedet, hvor som oftest en strid Vind staar ind fra Livø Bredning, og jeg har da uundgaeligt maattet mindes den Hændelse, som Bisp Gunners Levnedsskildrer har fastholdt. Efter at have hørt Messen celebreret af Knud Præst, spørger Bispem ham, om Kirkens Alter overhovedet er indviet. "Hvor er da" – fortsætter han – "den alterplade, over hvilken I plejer at indvie Kristi legeme og blod?" Og Svaret lyder: "Den hertil indviede stenplade ligger i boggemmet ved alteret. Men modtag nådige herre, for min forseelse en rigtig fed sort okse, jeg har, og tilgiv mig min brøde!" (11) Det siger vel lidt om Bisp Gunner, at han udover at paalægge den uheldige Præst en Kirkebod vitterligt tog mod den fede sorte Okse. Ogsaa han var trods alt af denne Verden.

Niels Skyum-Nielsen har med Rette gjort opmærksom paa, at det i Kilderne ved en Art Fejlsortering mest er de braadne Kar indenfor Gejstligheden, som omtales: Sodomiter, Mordbrændere og Skørlevnere (12). Samme Betragtning kan for saa vidt gøres gældende overfor Episoden i Aale Kirke. Havde Præsten ikke dummet sig saa eftertrykkeligt, havde der ikke været nogen Historie at fortælle for den, der skulde opregne Bisp Gunners mange Fortjenester. Men af Episoden i Aale Kirke lader sig dog udlede, at man endnu i den sene Valdemarstid maatte skrabe den allernederste Bund for at faa Landets Præsteembeder besat. Hr. Knud i Aale maa have været mellem de oplagte Eksamensnydere (13). Han kan i hvert Fald ikke have været blandt de Klerke, som Bisp Gunner – naturligvis med udmærket Resultat – havde om sig for at højne deres Dannelsesniveau (14).

Afgrunden af Aale-Præstens Uvidenhed lader sig nok bedst maale ved at minde om Kapitel 1 i Skaanske og Kapitlerne 1 og 2 i Sjællandske Kirkelov eller Kirkekontrakt (15). Bag disse Bestemmelser aner man, at Bisperne ikke har kunnet staa for Fristelsen til at kræve en Kirke genindviet ved mindste Foranledning og har taget sig rundeligt betalt baade for selve den hellige Handling og for Fremskaffelsen af Relikvier. Nu erklærer Menighederne i Lunds Stift sig villige til at yde Bispem Underhold i tre Døgn, *naar* Genindvielse nødvendigvis skal ske, medens de i Roskilde Stift slipper med eet Døgn. Begge Steder skal ydermere Bispens Kapellan have en halv Mark og Fadebursvenden en Øre, hvad Kurien 1239 nedlagde Forbud mod (16). Biskoppen skal fortsat medbringe Relikvierne, men nu aabenbart vederlagsfrit, og Genindvielse begrænses til de absolut nødvendige Tilfælde. Til dem hører den

Situation, at Dækstenen ("tabula" el. "sigillum") over Altergraven ("sepulcrum") i Alterbordets Topflade ("mensa") har løsnet sig (17). Det forstaas af dette, at alle de Handlinger, som Hr. Knud havde forrettet i Aale Kirke, siden han lagde Stenen i Boggemmet, i Virkeligheden var blottet for Kraft og Gyldighed. Deraf Bisp Gunners Harmes.

Det er ikke meget sandsynligt, at Gunner ved den Genindvielse af Aale Kirke, som han var tvunget til at foranstalte, nedlagde et Indvielsesdokument i Altergraven. Og om saa var, er det gaaet til Grunde ved Kirkens Demolering. Selv om der fra tidlig Tid kendes Eksempler paa, at Indvielsen af Altre er søgt fastholdt ved Indskrifttavler i Kirken eller ved Nedlæggelse af et Testimonium ved Relikvierne, bliver Brugen af Indvielsesdokumenter i Altergraven først mere almindelig i Senmiddelalderen (18). Det stemmer hermed, at et saadant Hjælpemiddel til den vanskelige Datering af vore romanske Kirker synes os beskaaret. I de mange Relikviekapsler, som Tid efter anden er indkommet til Nationalmuseet ved Nedbrydning af Altre, har kun een, fra Hostrup Kirke i Sønderjylland, indeholdt et Dokument om Alterindvielsen. Karakteristisk nok gaar det paa den Genindvielse af Højaltetret, som Opstillingen af en ny, sengotisk Fljaltertavle i 1477 trak efter sig (19). Paa en Kapsel fra Altret i Stokkemark Kirke paa Laaland er med Runer indridset Odense-Bispen Gisico's Navn (1266–1300) (20), og her har Indvielsen heller ikke Sammenhæng med Kirkens Opførelse, men med Tilbygningen af en ny Korafslutning (21). Det er alt (22).

For saa vidt har saadanne Meddelelser til Eftertiden ejheller haft megen Mening. Blev Alterstenen ved et Uheld løs, vilde et saadant Dokument maaske kunne tjene som Garanti for Relikviernes Autenticitet, saa Anskaffelsen af nye ikke blev nødvendig. Men med Tilmuringen ved Altrets Indvielse gjordes Altergraven i Princippet utilgængelig for Tid og Evighed (23). Først i vort Aarhundrede er den visiterende Biskop blevet bemyndiget til for Kontrols Skyld at bryde Dækket over selv en tilsyneladende ubeskadiget Altergrav. Det er Troen paa, at der kun var en minimal Chance for, at Altergraven nogensinde vilde blive aabnet, der danner Forudsætningen for den forvorne Gudløshed, som en af Bisp Gunners Forgængere uafvidende medvirkede i, da han c. 1200 indviede Romdrup Kirke 7-8 Kilometer sydøst for Aalborg.

Lykken stod den formastelige bi. Alt tyder paa, at Altergravens Lukke var ubrudt, indtil en emsig Arkitekt i 1952 i Forbindelse med en saakaldt Restaurering uden Tilladelse lod Kirkens gamle Alterbord nedrive, og Altergraven blev aabnet (24). Som i adskillige andre danske Kirker havde man heller ikke i Romdrup kunnet leve op til Kravet om, at "mensa" skulde være tildannet

af een stor Naturstensflage. I Alterbordets oprindelige Forkant var i Stedet indmuret 5 solide Granitkvadre, hvoraf den midterste rummede Altergraven. De er alle genanvendt i det nye, arkitekttegnede Bord, men Altergraven er gjort vanskeligt tilgængelig ved, at Altertavlen hviler paa en Træplade, som dækker Bordfladen. Nogen Opmaalingstegning af Kvadren med Altergraven bringes derfor ikke her, kun et Fotografi, der viser selve Hærværkets Øjeblik (Fig. 1). Endnu paa dette Billede er Aarhundreders Forsegling dog ubrudt.

Relikviekapslen, som indsendtes til Undersøgelse paa Nationalmuseet, frembød ved en umiddelbar Betragtning intet usædvanligt; den er tildannet ved Beklipning og Sammenbukning af en 0,5 mm tyk Blyplade (Fig. 2). Usædvanligt viste sig derimod dens Indhold at være. Omkring tre Pakker af Silketøj (25) med Relikvier, der nu kun fremtraadte som ubestemmeligt Smulder, var foldet en Blystrimmel med ikke helt regelmæssige Kanter, 2,1 cm bred, 8,1 cm lang og af samme Godstykkelse som Kapslen. Paa begge Sider af denne Strimmel var helt uventet Skrift at læse – for den som kunde. Hjælp fra trænede Skriftlæsere var nødvendig, og naar jeg bruger Romdrup-Fundet som en Hilsen til Niels Skyum-Nielsen, er en af Grundene den, at han ud fra sin eminentte Skriftkyndighed ydede virksom Bistand ved Tydningen af de mikroskopiske Skriftegn.

Af Ydersiden (Fig. 3) er kun den Del beskrevet, som var synlig, efter at Strimlen var bøjet om Relikvierne, og skulde Ulykken ske, at Altret maatte genindvies, vilde Biskoppen næppe faa Grund til Mistanke. Indrammet af 22 Korstegn læses her Jahves Navn: Adonai (skrevet: adonay), Alpha og Omega (Aabenb. 1,8) og Immanuel (Es. 7,14, skrevet: emmanuel). Paa Grænsen til det kabbalistiske er alene Trylleordet: agla. Men efter vedtagen Opfattelse er Ordet dog et Akrostichon, som er dannet af Forbogstaverne i en hebraisk Bøn: Attah gibbor leolam adonai (Du er stærk i Evindelighed, Herre), og der er da ogsaa Eksempler paa, at det forekommer helt aabenlyst paa Kirkeinventar (26).

I en første Oversættelse blev Indskriften paa Blystrimlens Inderside (Fig. 4) kendt, da jeg 16/3 1954 fremlagde Romdrup-Fundet paa et Møde i Det kgl. nordiske Oldskriftselskab. Siden er den gentagne Gange blevet omtalt eller ligefrem citeret i Litteraturen (27), men en egentlig Publicering sker først her med Fremlæggelse af Fotografi, Aftegning, Transskription og Oversættelse.

Min Universitetskollega, Lektor Herluf Nielsen har vist mig den Venlighed at foretage en palæografisk Analyse, der med et stort Forbehold paa Grund

To gejstlige Typer fra Valdemarstiden

Fig. 1 . Romdrup Kirkes Alter under Nedbrydning. Tage Nielsen fot.

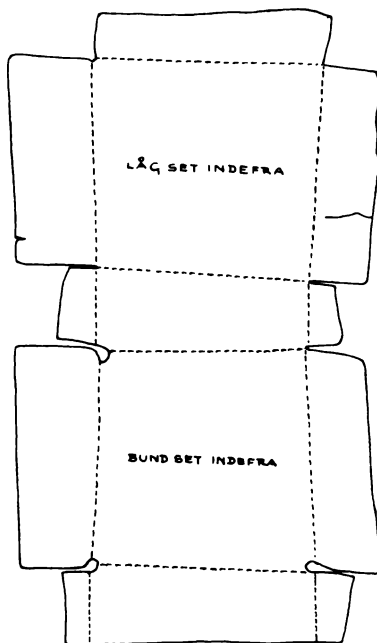
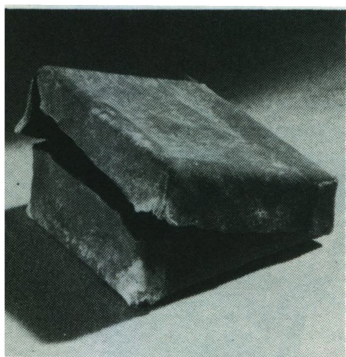

Fig. 2 a-b. Relikviekapslen fra Romdrup. 3/4 Størrelse.
a: Nationalmuseet fot. b: I Arthur-Nielsen del. 1963.

To geistlige Typer fra Valdemarstiden

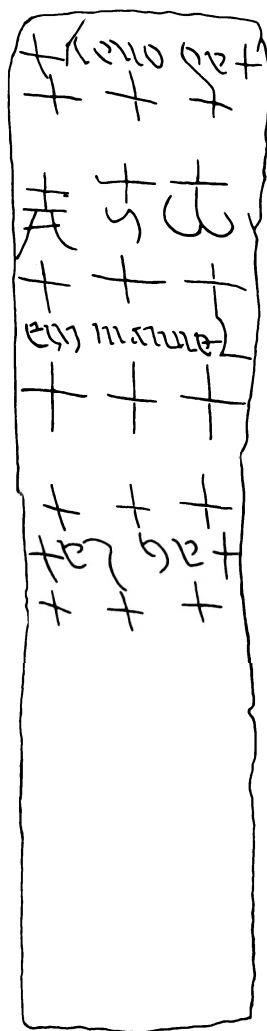

Fig. 3 a-b. Romdrup-Blystrimlens Yderside. Dobbelt Størrelse.
 a: Nationalmuseet fot. b: Tove Bojesen del. 1954.

In nomine patris + filii + spiritus sancti amen + adiuvo uel eluuo uel eluas aut demones per patrem + filium + spiritum sanctum ut non nocentis huic famu
 In dei nichilaa Taculis nra i capite neq i ulla compagine membrorum set in
 hincas i eis uirg pte altissima amen + xpc uir + xpc regnat + xpc tpat
 + xpc hos oculos cu equo u uocach uir ual herodiscus + i nomine patris
 u filii + spiritus sancti amen + + + a + g + t + a + +

1. + In nomine patris + et filii + et spiritus sancti amen + adiuvo uel eluuo uel
2. eluas aut demones per patrem et filium et spiritum sanctum ut non nocentis huic famu
3. In dei nichilaa in oculis nec in capite neque in ulla compagine membrorum set in
4. habitat in eis uirtus christi altissimi amen + christus uincit + christus regnat + christus imperat
5. + christus hos oculos cum capite et ceteris membris benedicat + in nomine patris +
6. et filii + et spiritus sancti amen + + + + a + g + t + a + +

I Faderens, Sønnens og den Helligaands Navn. Amen. Jeg besværger Jer Elvermand og Elverpiger og onde Aander ved Faderen, Sønnen og den Helligaand at I ikke skader denne Guds Tjener Niels, hverken paa Øjnene eller paa Hovedet eller paa noget Ledemed. Men bo skal i dem Kristi den Allerhøjestes kraft. Amen. Kristus sejrer, Kristus styrer, Kristus hersker. Kristus velsigne disse Øjne med samt Hovedet og de øvrige Lemmer. I Faderens, Sønnens og den Helligaands Navn. Amen. Agla.

Fig. 4 a-b. Romdrup-Blystrimlens Inderside. 2/3 Størrelse.
 a: Nationalmuseet fot. b. Tove Bojesen del. 1954.

To gejstlige Typer fra Valdemarstiden

af Manglen paa helt sikre Dateringskriterier trods alt leder ham frem til en Henføring af Indskriften til Tiden o. 1200, maaske snarere efter end før (28). Med al den Usikkerhed, som raader med Hensyn til Dateringen af de jyske Kvaderstenskirkker, er dette nok nogenlunde den samme Alder, man vilde tildele Romdrup Kirke. Selv om Altret inden Nedrivningen fremtraadte i stærkt flikket Skikelse (29), er der derfor næppe megen Tvivl om, at Kernen udgjordes af det Alterbord, som indviedes samtidig med, at Kirken i sin Tid toges i Brug. Dette Sammenfald i Dateringen af Indskriften og af Kirkebygningen indebærer tillige, at en Tanke om, at Blystrimlen kan være smuglet ned i Altergraven ved en illegitim, uopdaget Aabning, forekommer mindre sandsynlig. Strimlen maa have været viklet om Relikvierne, da Viborg-Bispen intet anende bragte Relikviekapslen med sig til Romdrup, og det er følgelig i Bispens nærmeste Omgivelser, vel snarest i hans Kancelli, at Gerningsmanden skal søges. En Identifikation af ham er imidlertid paa Forhaand udelukket. Skriften i det eneste Viborg-Diplom, som fra denne Periode er bevaret i Original (30), er uden ringeste Lighed med Skriften paa Blypladen.

For saa vidt er der intet til Hinder for, at "denne Guds Tjener Niels" kan være den, som ristede Indskriften, men Udtrykket "famulus dei" er paa ingen Maade forbeholdt gejstlige Personer. Tjenere for Vorherre er vi alle, og i paakommende Fald kan "famulus dei" i en Besværgelsesformular udskiftes med "famula dei", uden at man af den Grund skal tro, at Sagen drejer sig om en Nonne. Eksempelvis kan peges paa den "famula dei" Birittea Clementis Aaby, der paa sin Gaard i Bro Sogn paa Gotland havde Uheld med sine Køer, med Mælk, Fløde og Smør, og som i den Anledning fik manet mod Elverfolk og alskens Pak, en Handling, som blev givet varig Kraft ved, at en Afskrift af den anvendte Formular ophængtes paa Gaarden, maaske ligefrem i Kostalden (31).

Der er ingen Grund til at forestille sig, at denne Maning udspillede sig i Gedulghed. Desværre kendes ingen Dato, men i den anvendte Formular paakaldes ikke blot Jomfru Maria men ogsaa alle Helgener og Helgeninder, og hermed er vi tilbage i førreformatorisk Tid. I Middelalderen var ogsaa Husdyrenes Trivsel en af de mange Opgaver, som Kirken tog Haand i Hanke med. Af "Vitae Sanctorum Danorum" har Niels Skyum-Nielsen uddraget en Række Eksempler paa, at danske Helgener blev anraabt mod Sygdom i Besættningen (32). Længere rækker vort eget Kildemateriale ikke, men hvorfor skulde Forholdene i Middelalderens Danmark have artet sig helt anderledes end i det øvrige Europa? Ogsaa hos os er Husdyrene utvivlsomt med Mellemrum blevet opmarcheret ved Kirken og ved Haandspaalæggelse velsignet af Præ-

sten, som tillige besprængte dem med Vievand, der var indviet til Formaalet under Anvendelse af den liturgiske "*Benedictio maior salis et aquae ad pecora*". Som Navnet siger, indgik heri Indvielse af Salt, som dog af praktiske Aarsager maatte indgives med Foderet, undertiden ledsaget af Vievand. Slog disse generelle Beskyttelsesforanstaltninger ikke til, maatte Præsten gribe til ekstraordinære Forholdsregler, saaledes som det er bevidnet fra det gotlandske Sogn.

Men hvad her er sagt om firbenede Væsener, gjaldt naturligvis i endnu langt højere Grad for de tobenede, og efter denne Digression vender vi dermed tilbage til den af Sygdom plagede eller truede "Guds Tjener Niels". Lige fra Barnet blev baaret til Daaben, og Præsten foretog den første Eksorcisme ved at puste hen over dets Hoved, og til Tonerne fra Klokkerne, der selv var døbte, klang over Graven, førte Kirken en aldrig stiltende Kamp med den Onde om Sjælenes Frelse. Ja, i Virkeligheden begyndte denne Kamp allerede før Undfangelsens Øjeblik. Ved Ægteskabets Indgaaelse velsignedes Brudeparret og i Særdeleshed Bruden, ikke sjældent – noget bastant – fulgt op med Velsignelse af Ægtesengen: "*Benedictio thalami*". Og i Virkeligheden ophørte Kampen ej heller ved Døden. Ved de bestandigt gentagne Anniversarier søgtes den afdødes Ophold i Skærsilden forkortet, og ved denne Lejlighed rørtes Klokkerne paa ny (33).

Man kan synes, at Mennesket fra dets Indgang til dets Udgang maatte være tilstrækkeligt beskyttet gennem Sakramenterne, og op gennem Middelalderen – og i senere Tid – er dette Synspunkt atter og atter blevet fremført af den katolske Kirkes Teoretikere. Men de troendes brede Masse krævede det anderledes. Aabenlyse Kendsgerninger viste jo, at dette ikke var tilstrækkeligt: Orkaner, Stormfloder, Torden og Lynild, Tørke og Misvækst, Kvinders Ufrugtbarhed eller for tidlige Fødsler, alskens Sygdomme, undertiden saadanne hvor Djævelen gennem den besatte selv talte med lydelig Røst. Skulde det undgaas, at de troende i slige Situationer gav sig den rene Sortekunst i Vold, var det derfor uomgængelig nødvendigt, at Kirken udviklede et saa varieret System af "*Benedictiones*", at enhver uønsket Foreteelse i Menneskets korte Jordeliv lod sig enten forebygge eller bortmane – naturligvis med vekslende Held. I 1909 udgav den katolske Kirkehistoriker Adolph Franz et digert Tobindsværk, hvori han havde samlet og systematiseret det umaadelige Stof, som ude i Europa er overleveret af middelalderlige – til Dels stadig anvendte – Benediktionsformler (34). Ogsaa her vil det være berettiget at slutte til danske Forhold fra fremmede. Danske Sognepræsters Virke var i Middelalderen langt travlere, langt mere nuanceret, end vore egne Kilder lader os skimte.

Det rakte langt fra til, at Præsten troligt forrettede de sakramentale Handlinger. Ej heller var det nok, at han ved Paasketide Aar efter Aar gik fra Gaard til Gaard, fra Hus til Hus i sit Sogn for – mod passende Erkendtlighed – med Vievand at velsigne Rum efter Rum. Med Baggrund i Franz' Arbejde tør det hævdes, at der ikke var en eneste lidt mere usædvanlig Begivenhed, uden at Præsten jo tilkaldtes.

Det er i denne Sammenhæng, at Romdrup-Indskriften ret beset skal anskues. Med sin Blanding af Velsignelse ("*Benedictio*") af den syge eller af Sygdom truede og Besværgelse ("*Adjuratio*") af de Sygdommen fremkaldende onde Magter glider den ubesværet ind paa Linie med talrige andre Benediktionsformler. Der er i den intet Element, som savner Paralleler. Det gælder det lille, tidligere omtalte Trylleord: agla. Det gælder de kristnes gamle Sejrsraab: Kristus er Sejrherren, Kristus er Kongen, Kristus er Kejseren. Ikke engang Forestillingen om, at Elvermænd og Elverpiger er for farlige Skadevoldere at regne, er uden Sidestykke (35).

Men ud af denne Sammenhæng rykkes Romdrup-Indskriften alligevel i Kraft af de særegne Fundforhold. En Kirkes Altre er dens Allerhelligste og da fornemmelig Højaltret. Altret er Herrens Bord, i den kirkelige Symbolik et Sindbillede paa Kirkens Herre (36). Ved Altret forretter Præsten paa Kristi Vegne Messeofret, den ublodige Gentagelse af Golgataofret, og naar Kalken stilles paa Altergravens Dæksten etableres ikke blot en symbolsk men en ren fysisk Forbindelse med de martrede Trosvidner, og da først og fremmest Kirkens Skytshelgen, som efter Principet "*pars pro toto*" var stedt til Hvile i Altrets Sepulcrum. Men ikke blot ved, at disse Martyrer var gaaet i Døden for Troen paa Kristus, hentede man Kraft fra Ham. I Middelalderen var det Sædvane, at der i Altergraven nedlagdes tre konsekreerede Hostier ledsaget af tre Røgelseskorn. Kristus var selv til Stede umiddelbart under Dækstenen.

En i vore Øjne vanskeligt forstaaelig Ærefrygt omgav derfor i Middelalderen Kirkens Altre og gør det i katolske Lande den Dag i Dag. Meget illustrerende er den udbredte Forestilling, at den, som fordrister sig til at træde op paa et Alterbord, maa blive staaende som limet fast, indtil han forløses gennem Bønner eller stærke Ord. Men selvsagt virker ogsaa den Altret iboende Kraft dragende, og hvor Grænsen gaar mellem det tilladelige og det utilstedelige er svært at fiksere; utvivlsomt skifter den ogsaa fra Tid til Tid, fra Sted til Sted. Det er ikke saa mange Aar siden, at jeg i en italiensk Valfartskirke oplevede, at Præsten tog mod alt, hvad man tilfældigt havde paa sig: Lommestørklæder, Hatte, Tasker o.s.v., ladede Tingen med hellig Kraft ved at stryge den hen over Altret for derefter at række den tilbage til den henrykte troen-

de. Mere betænkeligt er det nok, hvis man, som det skal være sket – og maa-ske stadig sker, prøver at slippe af med sin Tandpine ved at stille sig bag Altret og bide i et Rundstykke. Hvis man for at sikre sig at et Barn vokser op i Fromhed, bliver en god Løber og slipper for Bugvrid, kaster dets Navlesnor over bag Altret (37). Hvis man søger Helbredelse for et sygt Barn ved foran Altret at opstille en Vægt, hvorpaa det nøgent vejes op med Hvedekorn (38). Hvis man som det yderste Middel mod ufrivillig Vandladning, nøgen som fra Moders Liv, midt under Gudstjenesten gaar op gennem Kirken for tre Gange at lægge Haanden paa Alterbordet og hver Gang udsige Ordene: "Jeg pisser under mig". Saa indgroet var Troen – eller Overtroen – paa den helbredende Styrke hos Martyrlevnene i Altergraven, at en saadan Hændelse endnu i 1783 udspillede sig i Kimmerslev Kirke paa Sjælland (39).

Eet turde dog være sikkert. Den, der – som i Tilfældet fra Romdrup – førte sin egen Biskop bag Lyset og geheimt trængte sig ind paa Altergravens højhellige Substans til privat Formaal, begik "*sacrilegium*" og stod herefter til evig Fortabelse. Dette ganske uanset om han selv var "denne Guds Tjener Niels" eller for usselt Mammons Skyld handlede paa en andens Vegne. Det var helt klart Sortekunst, som øvedes hin Dag, da Højaltret i Romdrup Kirke indviedes, og det var for Gerningsmanden en daarlig Undskyldning, at andre tidligere nok havde gjort som han. At Viborg-Anonymen selv skulde have udviklet den Procedure, han betjente sig af, forekommer ikke sandsynligt. Heller ikke skulde han blive den sidste Kirkens Mand, der allierede sig med Mørkets Magter. I 1387 klagedes der ude i Europa over, at baade Sækulær- og Ordensgejstlige forfærdigede Amuletter og skrev magiske Ord paa Sedler, paa Stykker af Æbler, ja endog paa Oblater. Lignende Klager lyder i 1400-Aarene, hvor saadanne Afvigere faar Navn af "Baalspræster" (40). I det yderst sparsomme danske Materiale, vi ejer til Jævnføring, ligger det nærmest at sammenholde Romdrup-Blystrimlen med den runebeskrevne Blyplade, som i 1883 blev fundet i Odense paa en nedlagt Kirkegaards Omraade (41). Her havde man vel sagtens søgt at overføre Sygdommen paa en afdød.

Med Romdrup-Indskriften fortsætter Fejlsorteringen sig. Til Taaben i Aale slutter sig nu som en i Danmark hidtil uregistreret gejstlig Type den helt bedærvede Anonym i Viborg-Biskoppens Kancelli. Men i Virkeligheden gør Fejlsorteringen sig ogsaa gældende i den modsatte Ende af Skalaen. Vi ved taalelig god Besked om Eskil og Absalon, om Bisp Gunner af Viborg og Anders Sunesen. Maaske sad Ærkebiskop Anders Sunesen i Lund og skanderede nogle af de 8040 Vers i sit "*Hexaameron*" i selv samme Stund, som en af hans Kirkes Tjenere allierede sig med den Onde. Om de Tusinder af andre Præster

To gejstlige Typer fra Valdemarstiden

i Middelalderens Danmark hører vi saa godt som aldrig. Alt for ofte maa vi, som det ogsaa her er sket, falde tilbage paa Sammenligning med udenlandske Forhold. Maaske vil Middelalderarkæologiens akkumulerende Fundstof engang gøre det muligt at tegne et Billede i grove Træk af Befolkningens materielle Kaar. Men Vilhelm Grønbech havde jo ikke helt Uret, da han i sin Tid sparkede til Arkæologerne: "Man kan lære adskillige Ting om et Folk ved at betragte de Tallerkener, de spiste af, men man faar meget faa Oplysninger om de Tanker, der beskæftigede dem under Maaltiderne." Selv den, der – som jeg – med Overbevisning gaar ind for det arkæologiske Materiales Ligeværdighed med skriftlige Kilder, maa erkende, at der er Forhold, som kun kan belyses gennem skriftlige Udsagn. At de skriftlige Efterladenskaber fra vor Middelalder er saa sparsomt og aldeles tilfældigt overleverede, det er dansk Middelalderforsknings uafrystelige "crux". Faa kan have følt det stærkere end den, som har taget sig den Jætteopgave paa at skrive en Danmarkshistorie uden Retouche.

Noter

- 1) Dette Synspunkt er senest blevet sløgt aldeles raat og videre udviklet med stor Ud-førlighed af Brian Patrick McGuire (*Conflict and Continuity at Øm Abbey – A Cistercian Experience in Medieval Denmark*, 1976, S. 110-124). McGuire finder, at "the biography tells us a great deal about the attitudes and dreams of the Øm monks in the 1260's", og kaster sig ud i en vidtløftig Undersøgelse af "The Tradition of Biography at Øm". En kritisk Vurdering af Henførelsen af Biografien til Øm er paa Forhaand betragtet som overflødig.
- 2) SM II, S. 271, 16; hele Ale-Episoden: S. 271, 15-26.
- 3) Viborgbispens Gunners Levnød, oversat af Hans Olrik, 1892, S. 18.
- 4) I Kristoffer 1.s Beskyttelsebrev til Vitskøl Kloster, udstedt efter 29/6 1252 (DD 1. Rk. II, Nr. 67) nævnes Klosters Besiddelser i "Ale". Om dets Forhold til Kirken sst., se nedenfor.
- 5) Jeg tør maaske herom henvise til mine Bemærkninger i HT Bd. 77, S. 16 og 26.
- 6) DD 1. Rk. III, Nr. 172.
- 7) DD 2. Rk. VIII, Nr. 410. Klosters Kirker er: Strandby, Aale, Malle og Farstrup; jvf. 3. Rk. I, Nr. 12.
- 8) Oversættelsen er Hans Olriks. Efter min egen Sprogforneemelse ligger der i "minus litteratus", at Knud – i Forfatterens Øjne – kun var en halvstuderet Røver.
- 9) Troels Dahlerup: Sogn og Pastorat – Bidrag til Viborg Stifts Historie i Senmiddelalderen, Fra Viborg Amt 1956, S. 31.
- 10) Antikvariske studier 2 (1978), S. 137.
- 11) Hans Olriks Oversættelse.
- 12) Niels Skyum-Nielsen: Kvinde og Slave, 1971, S. 301 m. Note 22, jvf. S. 270 m. Note 9.
- 13) Kvinde og Slave, S. 301 m. Note 26.
- 14) SM II, S. 269, 5-270, 10.
- 15) Danmarks gamle Landskabslove I, S. 821 ff.; VIII, S. 445 f. Den fyldigste Kommentar til disse Bestemmelser er fortsat: Ludvig Holberg, Kirke og Len under Valdemarerne, 1899, S. 15-20.
- 16) Bull. Dan. Nr. 291.
- 17) En anden Situation, som ifølge Kirkelovene fordrer Genindvielse af Altret, opstaar, hvis et af dets Hjørner beskadiges, slaas af. Jeg benytter Lejligheden til – antageligt forgæves – at argumentere mod den af Schlyter instituerede Opfattelse, at der her er Tale om "fyra i altarets hörn anbragte prydnader, hvilka, likasom på Israeliter-nas altare, hade utseende och namn af horn" (*Corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui*, ed. C. J. Schlyter, Vol. IX (Lund 1859), S. 506). Et kristent Alterbord med saadanne "Horn" har vist aldrig eksisteret, og ved en Sammenligning af Haandskrift-varianterne af Kirkelovene fremgaar det ogsaa helt tydeligt, at det drejer sig om Hjørnerne paa det oftest rektangulære Alterbord og da snarest paa Dæklpladen.
- 18) Der henvises for det følgende generelt til Joseph Braun S. J.: *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung I-II* (München 1924), herunder især til Bd. I, Afsnittene 4: Das Altargrab og 5: Die Altarweihe, S. 525-755.
- 19) Danmarks Kirker, Sønderjylland, S. 1558 ff.
- 20) Jacobsen & Moltke: Danmarks Runeindskrifter, Nr. 215.
- 21) Danmarks Kirker, Maribo Amt, S. 453 f.
- 22) Mange Relikviekapsler bærer indrisede Korstegn. En Kapsel fra Vrejlev Kirke (Børglum H.) har i Laaget Minuskelindskriften: "ad summum altare" (NM, Inv. Nr. D 7230).
- 23) Om Altergrave har Jens Vellew anstillet nogle lommefilosofiske Betragtninger, der dækker over massiv Uvidenhed (Relikvierne fra Seem kirke, hikuin 1 (1974), S.

To gejstlige Typer fra Valdemarstiden

- 55-68). Vellev finder, at "den omhyggelige forarbejdning og den særlige udvælgelse af dækstenene kunne tyde på, at disse helgengrave oprindelig har været anbragt, så de kunne ses i alterbordets topflade, og ikke nedmuret under et eller flere skifter, som tilfældet var i Seem." Ja, hvordan skulde Dækstenen ellers kunne løse sig, saaledes som det i Kirkelovene forudses som en Eventualitet? Og hvordan skulde Aale-Præsten – som det ligger i Bisp Gunners Spørgsmaal til ham – ellers have vidst, hvor han under Messen burde stille Alterkalken? "I forlængelse heraf ville det så være naturligt, om de hellige relikvier kunne iagttages når dækstenen fjernes." Hvorfor dog? Dækstenen skulde jo netop aldrig fjernes. – Alterbordet i Seem Kirke er øjensynligt blevet forhøjet i efterreformatorisk Tid, hvad det ikke skulde være uoverkommeligt for en Middelalderarkæolog at erkende.
- 24) Situationen er fastholdt i to Fotografier (NM II), optaget af Sognepræsten, Pastor Tage Nielsen. Det ene er her gengivet som Fig. 1. Fra Pastor Nielsen foreligger endvidere i en Række Breve til Nationalmuseet udførlige Meddelelser om Alterbordet, der under alle Omstændigheder var stærkt ombygget. At det – som nedenfor antages – indeholdt en oprindelig Kerne, lader sig ikke direkte bekræfte – men heller ikke afkræfte ud fra Pastor Nielsens Oplysninger. – Romdrup-Sagen har i Nationalmuseets 2. Afdeling Betegnelsen: J. Nr. 186/52=454/60.
- 25) Stofferne er analyseret af Margrethe Hald. Responsum, dat. 24/11 1953 (NM II).
- 26) Om Ordets Oprindelse og Anvendelse – ogsaa i kirkelig Sammenhæng, se t. Eks. Jacobsen & Moltke: Danmarks Runeindskrifter, Sp. 627. Jvf. tillige Heinrich Otto: Glockenkunde, 2. Aufl. (Leipzig 1884), S. 124.
- 27) T. Eks. Thorkild Ramskou: – og gjorde danerne kristne. Skalk 1960, Nr. 2, S. 23 – Erik Kjersgaard: Politikens Danmarkshistorie Bd. 4 (1963), S. 454 f. (Romdrup er her fejlagtigt blevet til Randrup). – C. C. Matthiessen: Skuddet i dansk Sygdomstro, ed. Lissa Børthy (1967), S. 17. – Skyum-Nielsen: Kvinde og Slave, S. 134.
- 28) Responsum, dat. 7/1 1970 (NM II).
- 29) Jvf. om Alterbordet ovenfor Note 24.
- 30) DD 1. Rk. V, Nr. 198.
- 31) Emanuel Linderholm: Signelser ock Besvärjelser från Medeltid ock Nytid (Stockholm 1917-40), Nr. 97.
- 32) Kvinde og Slave, S. 136 m. Note 19.
- 33) F. Uldall: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker, 1906, S. XXII.
- 34) Adolph Franz: Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter I-II, Freiburg im Breisgau 1909.
- 35) T. Eks. den i Note 31 anførte Formel fra Gotland samt Linderholm: anf. Arb., Nr. 96.
- 36) Jvf. Braun: anf. Arb. I, Kapitel 6 (S. 750-55): Die Symbolik des Altares.
- 37) Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, I (Berlin-Leipzig 1927), Sp. 326-28 (Altar).
- 38) Samme Arb., VII (1935), Sp. 681-85 (Reliquien). Endnu i 1683 skal en saadan Vejning have fundet Sted i en Kirke i Omegnen af Speyer.
- 39) K. Carøe: En mærkelig Kur, Danske Studier 1920, S. 147-64.
- 40) Franz: anf. Arb., II, 430 f.
- 41) Jacobsen & Moltke: Danmarks Runeindskrifter, Nr. 204 med Omtale af tilsvarende Fund i Norge og Sverige.

Arild Huitfeldts benyttelse af den såkaldte
Cancellariæ veteris episcopalis liber

af

Kai Hørby

Arild Huitfeldts benyttelse af den (tabte) brevbog der plejer at kaldes *Cancellariæ veteris episcopalis liber* – og som velsagtens har hidrørt fra den nærmeste tid efter Erik Menveds død – er registreret af William Christensen i dennes redegørelse for brevbogens historie i første række af Repertoriet (1). Om brevbogens væsen foreligger desuden William Christensens indledning til udgaven i Danske Magazin af den registratur over brevbogens indhold som skyldes den yngre Stephanius og som – efter at de to bevarede håndskrifter til selve brevbogen gik tabt ved universitetsbibliotekets brand 1728 – nu udgør den eneste direkte overlevering om, hvad brevbogen indeholdt og hvad den var (2). Fokus for William Christensens interesse var brevbogen, dvs. i praksis Stephanius-registraturen som middel til rekonstruktion af de tabte (og formodentlig middelalderlige) håndskrifter. Christensens registrering af Arild Huitfeldts benyttelse af brevbogen tager form af en lang liste, hvori den enkelte indførelse i Stephanius-registraturen sidestilles med et Huitfeldt-sted, og denne opgørelse må kaldes inklusiv. Den medtager ikke blot alt det Huitfeldt-stof, som med sikkerhed eller med sandsynlighed stammer fra den brevbog, som Stephanius registrerer, men den registrerer reelt alt hvad der hos Huitfeldt under den ene eller anden mulighed kan hidrøre fra *Cancellariæ veteris episcopalis liber*; en række af de enkelte identifikationer savner enhver nødvendighed i sig selv og har for så vidt kun interesse som forslag – på grundlag af Huitfeldt – til, hvad der kan have skjult sig i den tabte rigsbrevbog på steder hvor Stephanius-registraturen er af uklar betydning. Andre identifikationer er naturligvis overvejende sandsynlige i den forstand, at Huitfeldts gengivelse af breve eller brevserier ligger ganske tæt op ad Stephanius-registraturen; og i visse tilfælde er det simpelthen umiddelbart indlysende at Huitfeldt bygger på det samme stof som Stephanius registrerer. Men disse tilfælde er forholdsvis få i sammenligning med det antal hvor dette blot er en (mere eller mindre sandsynlig) mulighed. Forholdet har især interesse på den baggrund, at selve Stephanius-registraturen – dens mangler og uklarheder uomtalte – gør det uomtvisteligt klart, at de breve som rigsbrevbogen (så vidt vi ved kort efter Erik Menveds død) har meddelt teksten til, ikke kan have ligget i original i samme arkiv, og at der altså – hvis vi skal forestille os at den stammer fra det kongelige danske kancelli – må være benyttet kopier af udgående breve (som er sammenstillet med originaler der lå i arkivet), lige

som akter udvekslet mellem fremmede fyrster må antages at være blevet optaget i brevbogen fordi deres tekst ved periodens fyrstepolitiske forhandlinger var kommet den danske kongemagt i hænde som interesseret part, uden at vi i alle tilfælde kan gennemskue baggrunden for dette forhold. Vi kan også formulere det således, at det resultat William Christensens undersøgelse (rekonstruktionen af middelalderhåndskriftet på grundlag af den sene registratur) skænker os, er at middelalderhåndskriftets (eller håndskrifternes) indhold var resultat af forskning; brevbogen kan ikke være et umiddelbart nedslag af en administrativ eller politisk instans' kontinuerlige funktion, den registrerer ikke et arkiv i streng forstand, men den er givetvis resultat af arkivforskning – og det er muligt, at denne arkivforskning kronologisk står akterne selv meget nær.

I det følgende skal forsøges en jævnføring af Huitfeldt med Stephanius som – i modsætning til William Christensens – kan kaldes eksklusiv i den forstand at der udelukkende skal arbejdes med de sikre identifikationer af Huitfeldt-steder med Stephanius-indførsler. Det er en opgave som forfatteren tidligere har måttet give op over for (3), og som han heller ikke her magter at gennemføre i sin helhed. Det bliver nødvendigt at begrænse undersøgelsen til de hovedafsnit af rigsbrevbogen der mest direkte angår den danske kongemagts fyrstepolitiske stilling før 1310/12, dvs. i det væsentlige pp. 85-262 i følgende opstilling over de afsnit hvori rigsbrevbogen i Stephanius registratur efter brevenes genstand og beskaffenhed så vidt jeg kan se må falde:

fol. 1-84	Uddrag af akterne til striden med ærkebiskop Jakob Erlandsen
p. 85-87	Grevskabet Nørrehalland
p. 90-177	Erik Menveds ægteskab, hans forhold til svogeren kong Birger af Sverige, dennes to oprørske brødre og den med disse allierede norske kongemagt
p. 179-199	Hertug Christoffer
p. 202-262	Hertugerne af Jylland
p. 267-288	Greverne af Holsten
p. 289-354	Nordtyske fyrster andre end holstenerne (dvs. Rügen, Brandenburg, Werle, Mecklenburg) med lejlighedsvis inddragelse af nordiske fyrsters forhold til dem
p. 358-362	Lübeck
p. 368	(Indskud om?) Holsten
p. 370-390	Estland

Huitfeldts benyttelse af den såkaldte Cancellariæ veteris episcopalis liber

- p. 394-468 Det danske fyrstehus' patrimonium, oprøret 1313-14
p. 469-ud Akter af meget forskellig beskaffenhed, der imidlertid alle angår Erik Menveds krige og forhandlinger i Nordtyskland efter fredsslutningen i den nordiske politik 1310.

Til et første forsøg på at forfine opfattelsen af forholdet mellem Huitfeldt og Stephanius i relation til rigsbrevbogen har jeg fundet det opportunt at begrænse mig til de to kilders repræsentation af akter der angår de vigtigste fyrstepolitiske anliggender omkring den danske kongemagt i Erik Menveds tid, og forhåbentlig ved en anden lejlighed tage de mere øjeblikspolitiske (særlig nordtyske) akter fra kongens sidste tiår op til undersøgelse, de omskiftelige forbund hvorom Huitfeldt fornøftigt siger at "Herrer og Førster . . . leege der met lige som Børn met Eble oc Pærer/ mand kaster hid oc did/ oc anseer huer sit Nytte oc Gaffn/ at alle Forbund due vel en tid lang/ men tage paa det sidste en ond ende/ Thi huer dem giør haffuer sit Forsæt oc sin Ende". (Chronologia II, s. 141).

Det gælder os i det følgende – for det begrænsede afsnit vi undersøger – at fremdrage vidnesbyrd der kan medvirke til mere præcis karakteristik af forholdet mellem Huitfeldt og *Cancellariæ veteris episcopalis liber* (som vi vel at mærke kun kender gennem Stephanius-registraturen), til støtte for de overvejelser der stadig må anstilles om, hvad denne gådefulde brevbog i grunden var (4). Det må huskes, at Stephanius registrerede den en menneskealder efter at Huitfeldt havde benyttet den, og at Stephanius efter al sandsynlighed ikke registrerede originalen, men en papirsafskrift af den (5).

I

En første opgave er at tage overblik over, hvilke indførsler i dette afsnit af Stephanius-registraturen der svarer til breve som er selvstændigt overleveret, og hvor en identifikation kan gennemføres med sikkerhed, de (få) bevarede originaler og nogle afskrifter tagne i mere eller mindre professionelt administrativ sammenhæng. Siden vender vi os til indførsler der kun kan bestemmes på grundlag af Huitfeldt.

Forrest blandt de uafhængigt bevarede breve – idet vi springer det afsnit af brevbogen over, som domineres af den velundersøgte *Summa Capita* fra Erik Glippings strid med Jakob Erlandsen (6) – møder vi Valdemar Sejrs brev 1241 med forleningen af Nørrehalland til grev Niels (*Pag. 85. Literas Waldemari anno 1241, quibus dimidia pars Hallandiæ alienatur Nicolao comiti*) (7). Det er det brev, som det er lykkedes Ingvor Margareta Andersson

at hæve tvivlen om og nærmere bestemme i forhold til Erik Glippings forle-ning af grevskabet Nørrehalland til grev Niels' søn Jakob 1283 (8). Dette brev er det andet i rækken af uafhængigt bevarede; *Fol. 86. Literas Erici Glepping Christophori fil. anno 1283, quibus dimidia pars Hallandiæ Jacobo comiti confertur* er bevaret i original blandt Roskilde Clara klostres breve (9). Også til det næste brev i rigsbrevbogen (*Fol. 87. Literas comitum Sverinensium ad episcopos et nobiles Daniæ de restitutione Jacobi comitis Hallandiæ in bona hæreditaria. 1283*) foreligger der en uafhængig overlevering (10).

Rigsbrevbogens *Pag. 94. Divisionem bonorum patrimonialium filiarum regis Erici anno 1264* må sammenstilles med den original vedrørende skiftet af Erik Ploppennings døtres fædrene arv, der – ganske vist udateret – er beva-ret blandt Roskilde Agnete klostres breve (11), og som på grund af en række navngivne vidner må henføres til samme tid som et andet brev om skiftet gengivet hos Huitfeldt (12). Dette Huitfeldt-brev kan have indgået i rigsbrev-bogen, alt efter hvor rummelig vi skal opfatte Stephanus-registraturen på dette punkt; stricte er det Agnete klostres original der passer på Stephanus-registraturen.

Pag. 120. Foedus inter Ericum Menvedum et Haqvinum regem Norvegiæ 1308 er det femte i rækken af uafhængigt overleverede breve; der må være tale om Københavnsfreden 1308, hvoraf der er bevaret to afskrifter (af Hojer og Bartholin) der formentlig er indbyrdes afhængige (13).

Også *Pag. 170. Duces Sveciæ se fratri dedunt et obligant. Anno 1305* er bevaret i uafhængig overlevering. Der må være tale om det brev udstedt i Herrevad kloster 1305 14. september hvorved hertugerne Erik og Valdemar godkender valget af den unge Magnus Birgersson til konge og lover at tjene ham tro, et brev der hænger nøje sammen med Erik Menveds støtte til svogers kong Birger, og som er bevaret i original (14).

Til de ovennævnte seks breve kan føjes endnu tre, der alle findes hos Huitfeldt og delvis hos Svaning (hvis gengivelse har det for sig, at den måske ikke er mindre fejlagtig end Huitfeldts, men at den er på originalsproget og derfor måske mindre vanskelig at underkaste en formal analyse). Der er tale om *Pag. 208. Compromissum sive literas placitationis regis inter ipsum et Vald. ducem Jutiæ 1286. Controversia de Lalandia* (15), *Pag. 210. Fidejussores pro Valdemaro dati 1286 Lubecæ* (16) og *Pag. 235. Ducatus Slesvi-censis collatus Erico Valdemari filio 1312* (17). Om dem alle gælder det at de har været af interesse for Svaning i hans påbegyndte, men desværre aldrig fuldendte afhandling om hertugdømmet Slesvigs statsret (*De Slesvicensi ducatu*) og at hans gengivelse af akterne, når den foreligger, må foretrækkes

for Huitfeldts (18).

II

Vi vender os nu til en række identifikationer af Huitfeldt-steder med Stephanus-indførsler som er temmeligt overvejende sikre, selv om Huitfeldt i disse tilfælde er eneste overlevering og sammenstillingen ikke kan støtte sig på ydre, neutrale forhold (dvs. alene hviler på den menings- eller begivenhedsmæssige sammenhæng). Også i denne række af breve skrider vi frem i henhold til de sidetal i rigsbrevbogen, som vi kender fra Stephanus-registraturen. Der må foreløbig her og i det foregående ses bort fra spørgsmålet om Huitfeldts velkendte upålidelighed i tekstgengivelsen (siden Kr. Erslevs grundlæggende Huitfeldt-studier et af de forhold som danske middelalderhistorikere stadig har haft at tage hensyn til). Hvor Huitfeldts tekstgengivelse har kunnet kontrolleres, har det – når det drejer sig om middelalderlige akter – altid vist sig, at teksten var forvansket, ofte på en så sjusket og tilfældig måde, at den kunne være vanskeligt genkendelig. Forholdet tilskrives normalt, at Huitfeldt brugte skrivere af ringe og tilfældig uddannelse, og at hans værk udarbejdedes med en sådan hast, at han selv afstod fra enhver detailkontrol. I vor nærværende sammenhæng drejer det sig imidlertid foreløbig om noget andet end den tekstlige pålidelighed af Huitfeldts gengivelser. Det drejer sig om det mere overordnede forhold, at Huitfeldt ved at bringe en brevtæst – med mindre ganske særlige forhold gør sig gældende – udgør et vidnesbyrd om et sådant brev eksistens. Og det er ganske vist ikke absolut udelukket, at Huitfeldt i en episk sammenhæng kunne opdigte et brev, hvis eksistens og funktion han anså for nødvendig, men det er at føre Huitfeldt-kritikken ud i vilkårligheder at forestille sig, at historieskriveren gjorde noget sådant i tide og utide.

Huitfeldt (*Chronologia II*, s. 8) er en hovedkilde til aftalen om dobbeltægteskabet Erik Menved ~ Ingeborg af Sverige, kong Birger ~ Margrethe af Danmark (19). Hans tekst må sammenstilles med to indførsler i Stephanus-registraturen, *Fol. 90. Literas legatorum Svecicorum de contractu matrimonii inter Ericum Menved regem Daniæ et domicellam Ingeburgam filiam Magni regis Sveciæ* og *Fol. 92. Literas reginæ Daniæ datas legatis Svecicis de contractu matrimonii domicellæ Ingeburgæ*. Det fremgår ikke tydeligt af Huitfeldts tekst – men byder ingen vanskelighed at forestille sig – at det netop er to (eller flere) breve han sammenarbejder.

Den næste indførsel i Stephanus-registraturen der med sikkerhed lader sig identificere med en Huitfeldt-tekst, er Hindsgavlfreden 1295. *Pag. 102.*

Placitationem inter Ericum Menved regem Daniae et Ericum regem Norvegiae. 1295, der svarer til Huitfeldt, *Chronologia II*, s. 21-24.

Pag. 114. Saluum conductum Norvegiae regi datum ab Erico rege Daniae. 1298 er vel sandsynligvis det samme lejdebrev (til forhandlinger i Halland 1298) som Huitfeldt gengiver i *Chronologia II*, s. 32. Og *Pag. 117. Saluum conductum regis Daciae pro rege Norvegiae Haqvino. 1300* (dvs. den umiddelbart følgende indførelse i Stephanius-registraturen), må identificeres med det lejdebrev til forhandlinger i Skælskør efter forhandlinger på Tårnborg og ved Fænø Kalv 1300, som Huitfeldt gengiver i *Chronologia II*, s. 38-40, hvor der tillige findes en fyldig redegørelse for en forudgående (mislykket) mæglings-procedure, der ikke kendes på anden måde – hvis det da ikke skal være Stephanius-registraturens *Pag. 106. Articulos placitationum. Anno 1300*, hvilket kun årstallet taler for.

Den sidste af de identifikationer mellem Huitfeldt og Stephanius der må bedømmes som ganske sikker, er *Pag. 173. Literas de castello Nycopiano Eri ducis Sveciae. 1305*, der må sammenstilles med *Chronologia II*, s. 72-73. Her gengiver Huitfeldt – efter at have refereret de svenske hertugers forpligtelsesbrev til kong Birger i anledning af valget af den unge kong Magnus, der var indført i rigsbrevbogen umiddelbart forud, og som omtalt er bevaret i original (20) – et brev af hertug Erik til kong Birger i anledning af Nyköping slot.

Selv om disse eksempler ikke er mange, præsenterer de flere tankevækkende perspektiver, hvoraf især skal fremhæves, at Huitfeldts gengivelser i de relevante afsnit følger samme rækkefølge som rigsbrevbogen (Stephanius-registraturen). Det kan ikke være tilfældigt og ikke kun skyldes, at begge i visse afdelinger går kronologisk frem.

III

Det kan tage sig ud som hyperkritik, at vi ikke i det foregående afsnit har villet inkludere akterne til Helsingborgfreden 1310. Men problemet er just, at her er identifikationen af de enkelte akter i Huitfeldts og Stephanius' gengivelse ikke mulig at gennemføre på en pålidelig måde. *Pag. 151. Foedus inter Birgerum et fratres. Anno 1310* kan ganske vist med en vis rimelighed sættes sammen med *Chronologia II*, s. 120, hvor Huitfeldt skriver: "Oc effter som for vaar loffuet/ at Konning Erich skulde forskaffet/ at Kong Byrge igien skulde komme til Regimentet i Suerig/ Da forligte nu Konning Erich hans tre Hustrubødre/ til Helsingborg/ Byrge/ Erich oc Waldemar/ vdi saa maade/ som effterskreffne Breff formelder" . . . – det drejer sig om det brev der

Huitfeldts benyttelse af den såkaldte Cancellariæ veteris episcopalis liber

udstedtes i Helsingborg 1310 15. juli, og som også er overleveret hos Ericus Olai (21). At *Pag. 156. Syngrapham Birgeri regis Sveciæ datum Erico regi Daniæ 1310* er identisk med det gældsbrev på 10.000 mark rent sølv som Huitfeldt refererer i *Chronologia II*, s. 127-28, kan der måske heller ikke være nogen rimelig tvivl om. *Pag. 160. Foedus ducum Sveciæ cum rege Daniæ et aliis* kan da være den endelige aftale som Huitfeldt gengiver i *Chronologia II*, s. 128-29, den evige fred der forhandlede og gjordes i Helsingborg ”paa Kong Haagens i Norge gode Behag” (han var jo nemlig ikke til stede) mellem på den ene side kong Erik af Danmark, kong Håkon af Norge, kong Birger af Sverige, hertug Christoffer af Halland og Samsø, grev Gert af Holsten og grev Henrik af Mecklenburg, og på den anden side hertugerne Erik og Valdemar af Sverige. Bag ordene i Stephanius-registraturen *Vide et infra p. 166* (næste indførelse gælder *pag. 170*), kunne da gemme sig noget der svarer til Huitfeldts slutbemærkning s. 128: ”Nota, Kongen aff Norge tog en Vdskriff/ beseglet af Kong Erich i Danmarck/ for hand icke fick Gienparten der aff”.

Nogle af Helsingborgmødets akter findes i Stephanius-registraturen på et senere sted. *Pag. 565. De eo, qvod duces Sveciæ ponunt qvendam tenorem placitacionis inter reges Daciæ, Sveciæ, Norvegix et alios dominos et promittunt etiam servare in omnibus articulis suis in Helsingburg. 1310* kan sættes sammen med *Chronologia II*, s. 126-27 (. . . ”slog Hertugerne aff Suerig saadan en Forligelse faare” . . .). *Pag. 569. De eo, qvod duces Sveciæ promittunt regi facere homagium ratione comitatus Hallandiæ. 1310* findes gengivet i *Chronologia II*, s. 131-32, men sammesteds s. 131 har Huitfeldt også gengivet selve forleningsbrevet på Nørre Halland til hertug Erik, og dette har ikke fundet selvstændig optagelse i rigsbrevbogen (eller i Stephanius-registraturen). *Pag. 571. De eo, qvod duces Sveciæ propter nuptias promittunt dare filix Nicolai de Werle donationem. 1310* er et af brevene om det ægteskab som Erik Menved af dynastipolitiske årsager ville bringe hertug Erik ind i, og som det nogle år senere lykkedes denne at undgå at binde sig til, for i stedet at ægte prinsesse Ingeborg af Norge, som han allerede tidligere havde været trolovet med (og ved hvem det kunne håbes at hans efterslægt opnåede det norske kongedømme, hvilket også faktisk skete). Men der er, som det fremgår af Huitfeldts tekst flere breve i sagen om ægteskabsplanen med Sofie af Werle (Erik Menveds niece), og de er – fremgår det stadig af Huitfeldt – på en interessant måde knyttet fast sammen med forleningen med Nørre Halland, hvilket Stephanius-registraturen ikke tillader indsigt i.

Hvad angår akterne om Helsingborgfreden 1310 gælder det således, at skønt der kan konstateres betydelig overensstemmelse mellem Stephanius-

registraturen og Huitfeldt – andet ville vel også være overraskende – så kan der ikke opnås nogen fuldstændig sikker eller nogen overvejende sandsynlig identifikation af de enkelte akter. Og det er Huitfeldts fremstilling der er oplysende med hensyn til beskaffenheden af Stephanius-registraturen – ikke omvendt. Tillige anfører Huitfeldt flere akter end Stephanius registrerer, og det kan ikke være akter, som Huitfeldt har opfundet til lejligheden.

IV

Et afsnit, hvorom det udpræget gælder at Huitfeldt tjener til oplysning om, hvad Stephanius-registraturen egentlig repræsenterer, er det der indeholder akterne om striden mellem Erik Menved og hertug Christoffer.

Pag. 179. Placitationem inter Christophorum ducem et Ericum regem fratrem suum repræsenterer vel forhandlingerne om og selve teksten til Erik Menveds lensbrev på Halland og Samsø til hertug Christoffer, og svarer til Huitfeldt *Chronologia II*, s. 89 ff., der imidlertid lægger overvejende vægt på selve lensbrevets ordlyd. Stephanius-registraturens følgende indførsel, *Pag. 184. Recavtum sev recognitionem ducis Christophori* har ikke noget direkte modstykke hos Huitfeldt, med mindre vi skal identificere den med følgende passus umiddelbart efter Huitfeldts gengivelse af lensbrevet (*Chronologia II*, s. 92): "Hertug Christoffer gaff Konningen der imod it Gienbreff/ Liudendis at haffue annammet Hertugdømmet Hallind oc Samsø/ for sig oc hans Mandelige Arffuinge/ met slige Artickle oc Vilkaar som forskreffuet staar".

I så fald kan Huitfeldts fortsættelse lettelig identificeres med de to følgende indførsler i Stephanius-registraturen, idet Huitfeldt blot gengiver dem i omvendt rækkefølge. Først (*Chronologia II*, s. 92) meddeler han at "Hertug Christoffer . . . (måtte) . . . sætte Loffuen oc Vissen" med markgreverne af Brandenburg, hertugen af Pommern, fyrsterne af Rügen, Werle og Mecklenburg, grev Gert af Holsten, hertug Valdemar af Jylland "met Bisper oc de fornemste vdi Riget deris Indsegle/ at hand icke skulle *conspirere* imod Kongens Liff/ Fengsel/ Rigens Formindskelse" osv. på nærmere omtalte vilkår – og dernæst (*Chronologia II*, s. 93) hedder det, at "Hertug Christoffer gaff der foruden hans obne Breff paa disse Artickle/ oc soer ved hans Eed/ saa at skulde holde & *per modum* Vilkaar/ forskreffne Hertugdømme at haffue antaget". Stephanius-registraturens to indførsler, *Pag. 188. Christophorus fidem suam regi obligat* og *Pag. 191. Obligationem Christophori ad formam præscriptam* kan være just, hvad Huitfeldt her har gengivet, men registraturrens ord tillader ikke at skønne om akternes indhold og beskaffenhed; et så-

dant skøn afhænger alene af identifikationen med de pågældende Huitfeldtsteder.

Huitfeldt har (Chronologia II, s. 98) en gengivelse af Anders Højbys (her-
tug Christoffers drosts) hemmelige kontakt 1307 med de fredløse, der senere
kom til kongens kundskab og som er overleveret uafhængigt af Huitfeldt (22),
men ikke registreret hos Stephanus. Chronologia II, s. 101 gengives Erik
Menveds klager mod den oprørske broder, svarende til Stephanus-registratu-
rens *Pag. 193. Articulus regis contra Christophorum fratrem, Hallandiæ
ducem*. Huitfeldts fortsættelse (Chronologia II, s. 102 f.) om Christoffers
åbne brev på Sjællandsfar landsting om ikke at have kunnet opnå lejde af
kongen til at komme til ham at ”gøre sin Vndskyldning/ oc at lide om hand
er skyldig” skal tydelig nok identificeres med Stephanus-registraturens føl-
gende indførsel *Pag. 196. Literas Christophori excusationis super quibusdam
articulis et pro conductu ante regem*, men heller ikke her var det muligt på
grundlag af registraturens ordvalg at gætte på, at det var et sådant brev der
lå bag. Stephanus-registraturens *Pag. 199. Articulus Christophori contra
regem Ericum* har intet modstykke hos Huitfeldt (23).

V

De foregående, ikke helt få og ikke helt uvæsentlige eksempler på, at Huit-
feldts gengivelse af et af rigsbrevbogens aktstykker kunne give mere præcis
underretning om det pågældende aktstykkets beskaffenhed end selve ordene
i Stephanus-registraturen – rejser spørgsmålet om værdien af Stephanii re-
gester. Det er her naturligvis nødvendigt at holde sig til jævnførsler mellem
Huitfeldt og Stephanus der er sikrere end gisninger eller sandsynligheder,
sådanne hvor det efter vort kendskab til det politiske hovedforløb (der dog
ikke alene hviler på disse to kilder) melder sig med større eller mindre nød-
vendighed, at der er tale om samme akt. Her er eksemplerne på, at Stephanii
regester til karakteristisk af akten bruger så rummelige udtryk, at de i virkelig-
heden er uden enhver præcision, et alvorligt problem at overveje for benytte-
ren. Brevets udsteder eller aftalens kontrahenter er vel – når vi har kunnet
kontrollere det – pålideligt gengivne, men aktens indhold, væsen og beskaf-
fenhed (ikke mindst dens foreløbighed eller endelighed) er vi i flere tilfælde
først blevet kloge på, når vi kunne identificere med sagens fremstilling hos
Huitfeldt. Dette er at sige, at hvis Stephanii regester i deres ordvalg yderst
går tilbage på en arkivmands bogføring om de pågældende aktstykker – så
har det ikke været nogen dygtig arkivmand.

Vi er da også uden ethvert argument for, at regesterne af de enkelte akter

hos Stephanius skulle afspejle et arkivs bestemmelse af den pågældende akt, i form af en dossalpåtegning eller en overskrift eller marginal i en brevbog. Mellem en af de i det foregående omtalte originalers dossalpåtegning og dens regest i Stephanius-registraturen kan der da heller ikke konstateres nogen sammenhæng (24). *Pag. 97. Item binas litteras de eodem* får f.eks. ganske vist sin mening af den foregående notits, der (pag. 94) angår skiftet af Erik Plovpenning's døtres fædrene arv 1264 (25), men den har ikke kunnet tjene noget reelt formål for de mennesker der i sin tid – da akterne havde levende, operativ værdi – skulle beskæftige sig med dem. Om f.eks. *Pag. 228. Aliud foedus regis et ducis* gælder dette i endnu højere grad. Det trænger sig på, at ordvalget i Stephanius regester (hvad enten det i sin helhed skyldes Stephanius selv eller for en del er taget fra en forgænger) snarere er historiografens end administratorens, for slet ikke at tale om politikerens. Flere af regesterne har ret banale realkommentarer til støtte for identifikationen af personer, tilnavnet Menved (også Glepping) optræder ofte og tjener kun til at forebygge forveksling med andre konger af navnet Erik, lige som der i flere tilfælde anføres, hvorledes de udstedende eller kontraherende fyrster var i slægt med hinanden, på en måde som de aldrig ville have ladet det fremgå af et aktstykke. Det som Stephanius registrerer, dvs. papirafskriften af brevbogens original (dvs. pergamentsudfærdigelsen) har måske haft nogle eller alle de karakteristikker som Stephanius gør til sine, i så fald er denne papirafskrift højst sandsynligt et produkt af en af de officielle eller uofficielle historiografers virksomhed. Originalen – hvis den skal være fra middelalderen – kan ikke have haft noget der ligner dem. Hvor det er muligt at konstatere, at Huitfeldts tekst angår samme aktstykke, må hans karakteristik i alle tilfælde foretrækkes. Ældre er den da også i sin foreliggende skikkelse, og Huitfeldts indsigt også i middelalderlige statsager bør ikke fuldstændig overses.

Samtidig står det – hvis vi skal vende os til selve Huitfeldts *Chronologia II* – med al ønskelig tydelighed klart, at rigsbrevbogen er selve rygraden i dette bind af Huitfeldts store værk. Selv om Huitfeldt i enkelte, ganske betydningsfulde sammenhæng har flere akter end vi fra Stephanius kender som hidrørende fra rigsbrevbogen, kan der ikke være tvivl om, at det er selve denne brevsamling der ligger til grund for Huitfeldts fremstilling, bestemmer ikke blot dens indhold, men også dens disposition. I flere tilfælde er det muligt at konstatere, at Huitfeldt disponerer sin fremstilling i fuldstændig analogi med rigsbrevbogen – i andre tilfælde er der tale om ganske enkle afvigelser i dispositionen.

Med de vilkår der gælder for vor udforskning af disse forhold, er det ikke

sandsynligt, at vi nogensinde vil opnå egentlig indsigt i forholdet mellem papirafskriften og brevbogen på pergament. Det har vel været læseligheden der har været afgørende for, at det var papirafskriften og ikke pergamentsbogen Stephanius registrerede, men om den tillige repræsenterede en bearbejdelse i saglig henseende – og hvorvidt i givet fald Stephanius var opmærksom på og accepterede denne bearbejdelse – får vi næppe nogensinde at vide. Rigsbrevbogens særlige karaktertræk i den form hvori vi – via Stephanius – kender den, består i dens koncentration omkring to grupper af politiske sagsforhold, dels de fyrstepolitiske hovedspørgsmål omkring den danske kongemagt i tiden frem til ca. 1310/12 (med udgangspunkt i Erik Glippings strid med ærkebiskop Jakob Erlandsen, men uden enhver opmærksomhed for de senere ærkebispesstridigheder), dels de omskiftelige, øjeblikspolitiske begivenhedsforløb i og omkring de områder af Nordtyskland, hvor Erik Menved i sit sidste tiår ønskede at håndhæve – og havde held med at markere – en feudal overhøjhed. Men vi kan ikke vide, om denne særlige disposition af materialet til Erik Menveds historie er resultat af en middelalderlig, eller en 16. århundredes bearbejdelse. En bearbejdelse er den naturligvis, som det vil være fremgået bl.a. af det foregående.

Det er denne bearbejdelse, eller tilrettelægning om man vil, som Huitfeldts *Chronologia II* har antaget sig fuldt og helt – hvad enten nu Huitfeldt selv har udført den eller har overtaget den fra en ukendt forgænger, ukendt ikke blot af væsen, men også af alder. Og det er vel den, hvis essens udtrykkes i Huitfeldts varme slutningsord om Erik Menved (*Chronologia II*, s. 277 f.): ”Hand vaar en aff de beste Konger/ dette Rige lang tid haffuer hafft/ elsket Gud oc huad som Retfærdigt vaar/ hanthæffuede de Gode/ oc straffede de Onde/ fordrede Rigens Gaffn oc beste/ oc lod deris Rettighed icke bortgange/. Oc endog hand haardeligen haffuer vndertiden maat straffe Adelen oc Almuen/ saa haffuer hand dog der til høyiligen veret foraarsaget/. Hans Faders Død som hand sig faaresat haffde at straffe/ haffuer hand fuldkommet/ som en Helt. Effter hans Død/ gick det ilde til her i Riget/ thi hans Broder icke vaar sindet som hand/ oc vaar skade/ at hand nogen tid kom til Regimentet”. Erik Menveds mest trofaste rådgivere kunne ikke have sagt det bedre, men ordene er næppe deres.

Noter

- 1) *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis*. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte, udgivet ved Kr. Erslev i Forening med William Christensen og Anna Hude, IV, 1906-12, s. 10-15.
- 2) Danske Magazin, indeholdende Bidrag til den danske Historie og det danske Sprog Oplysning, 6. Række I, 1913, s. 1-5. Udgiveren afviser at ville udtale sig om betydningen af betegnelsen *Cancellariæ veteris episcopalis liber*. Ingen har senere tilbudt en bestemt oversættelse af denne betegnelse (der muligvis heller ikke er særlig gammel). Mig forekommer det mest nærliggende at tænke på en så upræcis betegnelse som "Bogen fra det gamle biskoppelige kancelli" og forestille sig at ordene tilhører 1500-tallets bibliotekssprog.
- 3) Kai Hørby, *Status regni Dacie. Studier i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik 1252-1319*, 1977, skulle efter de oprindelige intentioner have haft en ekskurs om rigsbrevbogen, men det måtte konstateres, at en sådan ville have sprængt alle rammer.
- 4) Jfr. en meget perspektivrig omtale af problemet i Herman Schück, *Rikets brev och register*, Stockholm 1977.
- 5) *Rep. IV*, s. 10-11, jfr. *Dipl. Dan. 2. r. I* nr. 45, indledningen.
- 6) Niels Skyum-Nielsen, *Kirkekampen i Danmark 1241-1290. Jakob Erlandsen, samtid og eftertid*, 1963. Jfr. samme forfatters *Studier og tekster til kirkekampen* (Scandia bind 28, 1962).
- 7) *Danske Magazin* 6. R. I, s. 10. I det følgende citeres Stephanius-registraturen kun ved dens gengivelse af rigsbrevbogens fol. eller pag. samt anførelse af regesten uden henvisning til den bestemte side i udgaven i Danske Magazin.
- 8) Ingvor Margareta Andersson, *Studier kring 1241 års brev rörande grevskapet Norra Halland* (Vetenskaps-Societetens i Lund Årsbok 1953).
- 9) *Dipl. Dan. 2. r. III* nr. 76.
- 10) To sene afskrifter, jfr. *Dipl. Dan. 2. r. III* nr. 75.
- 11) *Dipl. Dan. 2. r. III* nr. 96, med datering til efter 1284 25. maj, men med en indledning der med gode argumenter bestrider dennes rigtighed.
- 12) Jfr. Kai Hørby, *Status regni Dacie*, 1977, s. 25 med note 20-22.
- 13) *Dipl. Dan. 2. r. VI* nr. 150. De to afskrifter har en fælles dateringsfejl (1300 octava Joh. Bapt. i stedet for 1308 St. Hans).
- 14) *Dipl. Dan. 2. r. V* nr. 388. Om brevetts politiske baggrund jfr. Kai Hørby, *Status regni Dacie*, 1977, s. 107 og 109.
- 15) *Dipl. Dan. 2. r. III* nr. 170.
- 16) Sstds. nr. 172.
- 17) *Dipl. Dan. 2. r. VI* nr. 437.
- 18) Det kongelige Bibliotek, Gl. kgl. Saml. 2899, 4°.
- 19) Jfr. herom Kai Hørby, *Status regni Dacie*, 1977, s. 91 ff.
- 20) Ovenfor note 14. – William Christensen (*Rep. IV*) finder et Huitfeldt-sted at identificere med (som ikke kan være den bevarede original), og originalen er således efter hans mening ikke repræsenteret i brevbogen, selv om den findes i et dansk arkiv. Mig forekommer det rimeligere at identificere med originalen.
- 21) *Dipl. Dan. 2. r. VI* nr. 288.
- 22) *Dipl. Dan. 2. r. VI* nr. 52.
- 23) Jfr. *Rep. IV* s. 12.
- 24) Over for Stephanius-registraturens Pag. 170. *Duces Sveclæ se fratri dedunt et obligant* står originalens dossalpåtegning (*Dipl. Dan. 2. r. V* nr. 388) *Domini Ericus et Waldemarum duces Finlandiæ et Swethie eligunt dominum Magnum in regem Swethie/ eique nomen regium dant et inponunt prout prius factum est per meliores dicti regni promittendo sibi fideliter servire tanquam domino terre*.
- 25) Jfr. ovenfor ved note 11.

Kvinder og mænd i birgittinerordenen:
en middelalderlig tolkning af opgavefordeling og æresfortrin

af

Tore Nyberg

Den historie, der vil blive fortalt i det følgende, handler om fortolkningen af Birgittas ordensregel ved en tysk præst i 1440'erne, medlem af hendes orden og talsmand for hendes oprindelige tanke; at nonner og præster skulle bo på hver sin side af én fælles klosterkirke og danne én fælles klosterlig institution under ledelse af en abbedisse. Et sådant særligt træk inden for klostervæsenet kan begrundes på mange måder. Den måde, hvorpå den her omtalte præst gjorde det, var helt specielt, og det er emnet for denne artikel (1).

Ad adskillige omveje er en række håndskrifter fra augustinerklostret Rebdorf, lige uden for portene til bispebyen Eichstätt i Bayern, blevet indlemmet i det franske nationalbiblioteks samlinger. I Paris er interessen for disse senmiddelalderlige bøger begrænset, og Bayern selv er fyldt af gamle klosterbiblioteker, der venter på at blive udforsket. Vejen fra Bayern til Paris er lang, og så har Rebdorfsamlingen i Bibliothèque Nationale indtil 1970'erne ligget relativt uopdyrket hen.

Når forfatteren til disse linier har fået opmærksomheden rettet mod samlingen, er det, fordi augustinerkanikkerne i Rebdorf i det 15. århundrede var førende i den klosterlige reformbevægelse i Sydtykland og i denne egenskab interesserede sig for alt i tiden, der lugtede af klosterreform. Derved gled den mærkværdigste af datidens reformbevægelser, den nygrundede birgittinerorden fra Skandinavien, ind i disse kannikers søgelys. Et antal håndskrifter, af hvilke nogle kunne være skrevet i Rebdorf på grundlag af indlånte forlæg, andre kunne være skrevet i et birgittinerkloster og sendt eller solgt til Rebdorf, formidler birgittinske samlinger og redaktioner af åbenbaringstekster, der ikke kendes andetstedsfra (2).

I ét af disse håndskrifter fremtræder en mand, der præsenterer sig med tids- og stedangivelser på en sådan måde, at det er muligt at identificere ham med en fra andre kilder kendt birgittinerpræst, der kalder sig Severin fra Koblenz.

Severin synes at være indtrådt i ordenen i 1415 og kan følges i kilderne endnu 1447. Navnet Severin synes han at have antaget i forbindelse med optagelsen i ordenen – hans dåbsnavn var måske Nicolaus. Der er det særlige ved hans karriere, at han som rhinlænder, da han lærte birgittinerordenen at kende, åbenbart ikke valgte at indtræde i noget af de allerede etablerede birgittinerklostre i byerne langs Østersøkysten – klostre fandtes i Danzig fra

ca 1400 og uden for Tallinn fra ca 1407, en grundlæggelse uden for Lübeck var under forberedelse (3). I stedet trådte han ind i ét af de to eksisterende italienske birgittinerklostre, Santa Maria di Paradiso, der lå lige uden for Firenzes mure. Måske skyldes hans kendskab til ordenen en rejse eller valfart, der havde ført ham til Italien, uden at han på det tidspunkt var nærmere orienteret om ordenens udbredelse i Østersøområdet. Fra 1415, da han, åbenbart som det eneste tyskfødte medlem, aflagde klosterløfterne og blev indviet i birgittinerklostret uden for Firenze, udfoldede han over flere årtier et omfangsrigt virke til udbredelse af ordenen inden for det tyske sprogområdes grænser (4). Han har derved bidraget til, at man i Mellemeuropa flere steder ikke fik kontakt med inspirationen fra den hellige Birgitta fra Sverige direkte ved forbindelse med de nordiske birgittinere, men ad omvejen om den italienske udformning af birgittinerkulturen.

Birgittinerordenen kom på denne måde til at træde ind i Sydtyskland og Rhinlandet og de nuværende Nederlande i forbindelse med det 15. århundredes klosterlige reformånd. Ordenens sociologiske rolle i Sverige, Danmark og Østersøområdet var sikkert en anden, end hvad den kunne blive i Italien. Det var en følge af det kulturelt og kirkeligt arkaiske milieu i de nordiske lande samt af de økonomiske forhold. Den oprindelige birgittinerkultur byggede på klostre med vidtstrakt jordejendom i tyndt befolkede områder, hvor de kunne virke som åndelige centre for store regioner – Vadstena i Sverige er selvfølgelig modellen, men Maribo på Lolland (taget i brug 1416) samt Nådendal i Finland og det jyske Mariager (begge fra 1440'erne) har sikkert nået en tilsvarende position i de tre landsende. Noget sådant var udelukket for et kloster som Paradiso uden for Firenzes mure, og ikke heller i Bayern eller ved nedre Rhinen kunne man finde et sted, hvor ét birgittinerkloster kunne få en samlet tiltrækningskraft i et område, der svarede til de nordiske klostres.

Den kontinentale birgittinerkultur, én gang stabiliseret på grundlag af impulser fra Italien, måtte således vælge andre veje for at hævde sig i konkurrencen med andre klosterordner om sjæle, om gaver og om rekruttering. Birgittinerne måtte præsentere sig selv på en sådan måde, at deres orden kunne fremstå som enestående, særligt udvalgt af Gud. Severin fra Koblenz kan ved hjælp af et af Rebdorfhåndskrifterne identificeres som en af dem, der bidrog til at give den kontinentale birgittinerkultur dens særlige fremtoning, der kunne gøre den til noget særligt i sammenligning med alle de øvrige ordner, som senmiddelalderens Europa flød over med.

Severins levnedsløb lader sig til en begyndelse at følge i det kloster, hvor han indtrådte. Den 3. januar 1419 udstedte brødrene i Paradiso et diplom,

hvor i indgår en medlemsliste, herunder som nærværende *Fratre Severino de Almania*, og fra den 10. juli 1421 er en medlemsfortegnelse bevaret, hvor *Frater Seuerinus Iohannis de Confluencia partis Alamanie* er opført (5).

En af følgende kilder fører til Bayern. Den 1. september 1430 har det for nylig grundede Gnadenberg øst for Nürnberg modtaget et ægtepar i bønsmællesskab, og udstederen er: *Frater Severinus de Confluencia, prior seu pater indignus, atque conventus monasterii Montisgracie religionis sancti Salvatoris alias sancte Birgitte Eystettensis diocesis* – altså beliggende i Eichstätt stift, hvor også Rebdorf ligger. I en udateret erklæring fra samme periode om ordensens aflad kalder han sig *Nos frater Seuerinus olim Nicolaus de Confluencia, prior . . .* Vi har altså her hans sandsynlige dødsnavn Nicolaus, ligesom vi ovenfor i formen *Seuerinus Iohannis* får oplysningen, at faderen har heddet Hans eller Johan (6).

Den 19. februar 1438 indvilligede Basalkonciliet i, at Severin bliver regulært medlem i det nye kloster i Gnadenberg (7), og den 12. november 1441 giver pfalzgreve Johann af Neumarkt, kong Kristoffers fader, ham et pænt brev med på vejen tilbage til hans tidligere moderkloster Paradiso, hvori han fremhæver, at han aldrig har mødt nogen munk, som i så høj grad som Severin besidder den nødvendige begavelse til at igangsætte nye klostre, og at særligt Gnadenberg havde nydt godt heraf i mange år (8).

Klostergrundlæggelsen i Bayern var dog ikke problemfri. I foråret 1425 protesterede ordensmedlemmer i Paradiso imod, at man skulle medvirke til oprettelsen af det kloster, som var planlagt af pfalzgreve Johann af Neumarkt og hans gemalinde Katarina af Pommern, Erik af Pommerns søster. Argumentet var, at Hieronymus og Severin, de to der skulle udgå som pionerer til Bayern, ville komme i strid med ordensreglerne ved at opholde sig uden for klausuren. Protesten har dog ikke fået virkninger, fordi de to munke åbenbart modtog pfalzgrevinde Katarinas første stiftelse den 2. februar 1426 i Bayern og nu gik i gang med at etablere sig i pfalzgrevs-kabet (9).

Men da den regerende pave af familien Colonna, Martin V, i 1422 havde nedlagt forbud mod at birgittinemonner fremtidigt måtte bosætte sig ved siden af birgittinerpræsternes klostre, kunne man foreløbig kun tænke på et mandskloster i Bayern. Sådan forblev situationen, indtil den følgende pave Eugen IV i 1435 ophævede forgængerens forbud og atter tillod nonnerne at bosætte sig ved de birgittinske præsteklostre (10). Man indkaldte nu nonner fra det danske Maribo til at starte den kvindelige afdeling af Gnadenberg, og den synes at have begyndt at fungere i kirkeretligt acceptable former i 1438 (11), samme år som også Severin blev regulært medlem af det nye

kloster. Indtil 1451 må Gnadenberg dog have været formelt underordnet ledelsen af Maribo eller af Paradiso kloster. Dette betød i hvert fald en dansk impuls i det bayerske kloster. Det markerede den kontakt mellem de to lande, som blev oprettet, da Johanns og Katarinas søn Kristoffer 1440/41 var blevet valgt til konge i de tre nordiske lande, hvor han 1443 antog den stolte titel ”ærkekonge” (12).

Severin har muligvis ikke haft fast hjemsted i Gnadenberg i årene nærmest efter 1438. Vi møder ikke hans navn i klostrets diplomer. I stedet findes der en oplysning fra birgittinerklostret Marienwater i det nordlige Brabant, at en Severin fra Koblenz dette år skal være kommet dertil for at gå igang med det regulære konventsliv. Nekrologernes personoplysninger fører tilbage til år 1438 som det år, fra hvilket de ældste nonner talte deres klosterlid – altså sandsynligvis det år, da et regulært konventsliv begyndte for både nonner og præster også i Marienwater. Her skulle Severin være blevet til 1443; oplysningen stammer fra en sen kilde (13), men kunne være rigtig, bortset fra, at Severin ikke døde det angivne år.

Indtil tekstfundet i det omtalte pariserhåndskrift fra Rebdorf kunne Severin kun en sidste gang spores i to kilder fra 1447. Nogen gang sidst i juli eller først i august har han besøgt kong Kristoffer og af ham modtaget 7 mark som rejsepenge til ”Wassern” i Sverige, altså Vadstena (14). Man kan formode, at han havde taget vejen over Maribo, hvor han måske har indrettet sig sådan, at han deltog i Skt. Peters Lænkers fest den 1. august, som i alle birgittinerklostre var en dag med offentlig prædiken og tilløb af store mængder folk. Den 13. oktober skrev så klosterledelsen i Vadstena et anbefalingsbrev for *religiosus vir et devotus frater nostri ordinis Seuerinus de Confluencia presbyter*, der nu havde opholdt sig i Vadstena, og bl.a. afskrevet Torquemadas, den berygtede inkvisitors, forsvarsskrift for den hellige Birgittas åbenbaringer ved konciliet i Basel (15). Severins titel er komplet for et ordensmedlem, der var præst, men han mangler embedstitel og var således på dette tidspunkt ikke leder af noget kloster eller beskæftiget med nygrundlæggelse.

Hertil kommer nu det nye fund i Bibliothèque Nationale, Ms. lat. 10880. Bindet indeholder forskellige klosterregler, begyndende med *Regula sancti Ieronimi ad sacras virgines* (16). Derefter følger Birgittas regel, *Regula Salvatoris*, og i tilslutning dertil en særlig gruppe birgittinske tekster med tilknytning til regeln, de s.k. *reuelaciones ad regulam spectantes* (17). Denne gruppe omfatter 36 af Birgittas såkaldte *reuelaciones extravagantes* – tekster, der ikke blev optaget i den regulære inddeling af stoffet i de 8 bøger.

Midt på fol. 72v slutter samlingen. Her begynder nu det særlige tekstafsnit

med rubrikken: *Nota de regula sancti Saluatoris*. En tekst, der ellers ikke er kendt, fylder resten af fol. 72v, hele fol. 73r, samt den øverste halvdel af fol. 73v. Derefter følger, skrevet af samme hånd og med et stort initial, som markerer begyndelsen af et nyt stykke:

”Skønt jeg ikke er blevet sendt hertil særligt for det anliggende, jeg nu skal nævne, men kun er på vej til et af vores klostre i Tyskland, kan jeg dog mærke, at mange i denne milde by føler sig tiltrukket af den hellige Frelzers orden, som i folkemund kaldes den hellige Birgittas orden. Da denne følelse er sådan, at man gerne med åbent sind ville virke for, at der her atter blev oprettet et kloster af denne orden, så bliver jeg i Skt. Justinas kloster, dog kun nogle dage, for at igangsætte et sådant helligt hverv, i tilfælde af at Guds nåde ved Eders Højmægtighed og Venezias øvrige herrer ville virkeliggøre den tanke i beslutning og handling. I tredive år har jeg nemlig været løftbundet medlem af denne orden, og min medvirken til dette værk begrundes særligt ved, at denne af Kristus for Birgitta åbenbarede orden for omtrent ti år siden ved vor nuværende pave på hans eget initiativ er blevet reformeret og tilbageført til dens oprindelige skikkelse, i erkendelse af den broders syndige vildfarelse (hvem Gud må tilgive), den broder, der stod op og vovede at foretage sig noget sådant imod Kristi hellige indstiftelse, til sin egen og mange sjæles ødelæggende fordærv.” :

Lad os først tage fat på tekstens fingerpeg til identifikation af forfatteren. Han siger om sig selv, at han er på vej til ét af ordenens klostre i Tyskland og sådant set ikke havde haft til hensigt at blive i Venezia, hvor han imidlertid nu er taget ind i klostret Skt. Justina, skønt kun for få dage. Hans rejsevej til Tyskland må rimeligvis have ført ham fra et sydligere himmelstrøg på vejen forbi Venezia – rimeligvis fra Rom eller Firenze, når der nu er tale om en birgittiner. Tekstens form er en tale til Venezias regering – med *dominacio vestra* må der sigtes til dogen. Tidspunktet er ti år, efter at birgittinerordenen er blevet ført tilbage til dens oprindelige tilstand ved den nu regerende pave. Dette kan kun henvise til pave Eugen IV.s ovenfor nævnte privilegium *Licet suscepti* af 18. marts 1435. Som tidspunkt for kildens ophavssituation får man da året 1445 eller måske 1446. Men kildens ophavsmand oplyser også om, at han for øjeblikket fejrer sit 30 års professjubilæum. Han er således trådt ind i ordenen i 1415 eller 1416.

Det er svært at tænke sig, at oplysningerne og situationen kan passe på nogen anden birgittiner end Severin fra Koblenz. Hertil kommer så hans måde at omtale den broder, hvis syndige vildfarelse Gud måtte tilgive. Denne broder er den kendte Giovanni Ser Mini eller Serminius, en birgittiner fra Paradiso,

der fik gennemført pave Martin V.s forbud mod nonneboliger ved de birgittinske præsteklostre, og derved gav anledning til en række sådanne rene mandsklostre i Italien. Det mest indflydelsesrige var Skt. Cecilia i Rom, som tilhørte birgittinerpræsterne fra 1423 til 1435. Men netop Skt. Justina i Venezia var et andet af disse præsteklostre (18). Af pfalzgreve Johanns anbefalingsbrev for Severin fra 1441 fremgår tydeligt, at nygrundlæggelsen af Gnadenberg efter 1435 ved nonner fra Maribo blev betragtet som at der nu endelig blev oprettet det ordensliv for begge køn, som desværre ikke kunne etableres, før pave Eugen havde ophævet sin forgængers forbud herimod. Samme tanke optræder i det her foreliggende håndskrift fra Rebdorf. Der skulle ikke være nogen tvivl om, at birgittinerpræsten i Venezia henved år 1445 var Severin fra Koblenz, nu atter på vej mod nord, og kort tid senere, som tidligere sagt, afrejst til Sverige, hvorfra han atter tog mod syd i efteråret 1447.

Vi kan nu vende os til indholdet i de to stykker der omgiver den selvbiografiske passage, der omtaler årsag og baggrund til kommentarerne. Det første stykke fol. 72v-73v, *Nota de regula sancti Saluatoris*, knytter stilistisk an til åbenbaringsstilen: "Nu har jeg, Gud selv, sendt mine venner den nye regel, som jeg selv er ophavsmand til, i hvilken jeg agter på al kærlighed og ydmyghed og dømmekraft, og i hvilken der findes omsorg for syge og raske. Ingen lov, der ikke bliver fuldkommet i ydmyghed, fortjener at prises. Skønt jeg således har sagt i regelen, at alle raske skal faste på bestemte tider, så bør man dog ikke nægte dem en fritagelse, hvis der pludselig sker dem noget, eller sygdom eller påtrængende arbejde kræver hensyntagen til dem. 'Begyndelsen af dette ordensliv og denne frelsesvej er sand ydmyghed og ren kyskhed og frivillig fattigdom. Derfor skal det ikke være tilladt for nogen at eje den mindste lille ting eller mønt for sig selv.' " (19)

Tanken er ikke helt afsluttet, men dens grundtone er, at Frelserordenen udmærkes ved en særdeles høj grad af menneskelighed og rimelig afvejning mellem yderpunkter som udtryk for harmonien i Guds væsen. Dette giver nu forfatteren anledning til at stille spørgsmålet: "Men hvordan er nu Frelserens orden?"

Hans besvarelse får form af en katalog af korte, præcise egenskabsbetegnelser eller epiteter, der byder meget af interesse, hvis man vil søge at forstå, hvilke midler, den kontinentale birgittinerkultur kunne tage i brug, når det gjaldt om at fremhæve ordenens særlige fortrin fremfor andre ordner.

Frelserordenen er, siger forfatteren, en "fremstilling" eller et "billede af

Kristi menighed”, *conventus Christi*. Ordet *conventus* er ellers betegnelsen for et klosterfællesskab. Men klostret er jo gennem hele kirkehistorien samlingsstedet for en udvalgt skare af dem, der er Kristus tro i en dybere betydning end flertallet af kristne. ”Kristi udvalgte menighed” er således den oversættelse, man bør foretrække. Derved er tonen allerede slået an: den nye orden er i alle henseender særligt udvalgt.

Den er endvidere ”fornyelsen af den kirke, hvis forbillede fandtes i Noahs ark”. ”Fornyelse” gengiver det latinske *reformatio*, fordi den kirke, der er tale om, er teologisk forstået: Gud reddede en udvalgt rest af skabelsen, fordi kun Noah fandt nåde for Jahves øjne (1. Mos. 6,8) og Jahve derfor sluttede forbund alene med ham og den rest af de skabte væsener, som Noah efter Jahves bud lod tage plads i arken. Vulgata bruger udtrykket: *Ponam foedus meum tecum*, ”jeg indgår mit forbund med dig” (1. Mos. 6,18).

Ordenen er også ”en (genstand for) beundring for dem, der fordyber sig i regelen”, eller ”en forundren hos dem, der fordyber sig i regelen”, den er ”liv for dem, som holder ud i regelen”, og den er ”frelse for dem som overholder den” (regelen). Her tager forf. åbenbart sigte på tre trin i en mere og mere uddybet forståelse af ordensregelen som norm og rettesnor for ordensmedlemmer. Modellen er sikkert den gængse inddeling i ”begyndere”, ”viderekomne” og ”fuldkomne” – *incipientes, proficientes, perfecti*, som findes i middelalderens moralsk-skolastiske litteratur og også kan vises direkte at være brugt i klostret Gnadenberg i 1440’erne (se nedenfor).

De følgende udsagn hører til inden for den samme forestillingskreds: ordenen er en ”åndelig troskab” – dette må være den rigtige betydning af adjektivet *rationabilis* i denne forbindelse –, en ”øvelse i dømmekraft” – *discretio* hælder nærmest til *prudencia* dette sted; der ligger også en tankens eller intellektets tilslutning i ordet –, ”et håb for dem, som udbreder regelen”, en ”åndelig glæde for de forudbestemte”. Nogle er fra begyndelsen forudbestemt til evig frelse; ordenen vil være disse sjæles åndelige glæde.

Den er endvidere ”tilintetgørelsen af skyld”, ”paradisets dør for dem, der er rensat”, ”himmelens port”, ”Guds hus”, ”de fortvivledes tilflugt”, ”en glæde for dem, der planter regelen”, ”djevlelsens skræk”. De fire førstnævnte udsagn danner en serie, der fører tanken hen til Birgittas symbolske betegnelser for indgangene til den birgittinske klosterkirke. Folkets to indgange i øst bliver kaldt ”syndsforladelsens port”, *porta remissionis*, præsterens indgang i deres kor i vest bliver kaldt ”forsoningens og nådens port”, *porta reconciliationis et propitiationis*, mens den dør, gennem hvilken en kvinde bliver taget ind som nonne i klostret (Guds hus!), bliver kaldt ”nådens

og ærens port", *porta gratiae et gloriae* (20). Sammenstillingen af de to epiteter "himmelens port" og "Guds hus" er bibelsk: man møder den i 1. Mos. 28,27 og Matt. 21,13, og stedet bliver brugt i liturgien på kirkeindvielsesfesten: "Dette er himmelens port og Guds hus", *Hic est porta celi et domus Dei*.

Men det er betegnende, at flere af disse udsagn bliver brugt om Maria i den teologiske retning, der opstiller Maria som symbol for kirken og søger at tolke skriftens udsagn om Maria som betegnelser for sandheden om kirkens stilling i Guds plan. Maria/kirken som himmelens port, Guds hus og de fortvivledes tilflugt forekommer således hyppigt i de litanier, i hvilke man beder om Marias forbøn.

Ordenen er også "den hellige Trefoldigheds pryde" og en "udplyndring af helvede" – her kan man snarest tænke sig, at forf. mener, at sjæle røves fra helvedet og reddes til himmelen; da helvedet derved lider et mærkbart tab, bliver det således udplyndret som følge af birgittinerordenens virke.

Den er endvidere "Guds skatkammer" – *aerarium* i klassisk skrivemåde –, og det sted, hvor "der rådes bod på englens fald" – sidstnævnte en tanke, der spiller en betydelig rolle i det kosmologiske perspektiv, som Birgitta anlægger i Engelenes tale, *Sermo angelicus*, læsningerne 4, 5 og 6, der hører til mandagens tidebønner i den birgittinske nonnegudstjeneste (21).

Begrebet *malleus*, hammer, er i kirkehistorien kendt i forbindelse med hekseforfølgelserne: *Malleus maleficarum*, "Heksehammeren", var navnet på et berygtet skrift fra slutningen af det 15. århundrede. Her er birgittinerordenen blevet til "en hammer for kirkens fornyelse". Ordet bruges i Vulgata i hvert fald i to sammenlignelige bibelsteder, Jerem. 23, 29, og Ordsprogene 19, 29. Hermed beslægtede idéer er at ordenen siges at være en "dydernes skole" og "de ugudeliges forvirring".

Der følger en række lovprisende epiteter. Ordenen er "en forherligelse af Maria" og "apostlenes ære" – hyppigt brugt om Maria i apostlenes midte (smlg. Ap. G. 2,1, hvor "alle" menedes at omfatte også Maria) – "identisk med Kristi menighed" – der bruges samme begreb *conventus* som ovenfor –, og "Kristi fortælling" eller "diktamen".

Flere problemer er der ved tolkningen af de følgende udsagn. Ordenen betegnes som "kirkens blæsebælg" eller "vifte", et "forsvar for hedningerne", "Marias bryllupsgave", "en pryde for Kristi fold", "himmeldronningens brudeudstyr", "en jævnbyrdig med Peters kirke" og "en forsamling af Kristi lemmer". Mens hvert enkelt billede for sig kan afgive en vis mening, er det svært at se logikken i rækkefølgen. "Kirkens vifte" suggererer billedet af en varm og

svedig dag i hårdt arbejde, hvor birgittinerordenen giver svale, mens "blæsebælgen" fører tanken til ilden, der skal holdes ved live, evt. i forbindelse med smedens bearbejdelse af det glødende jern. Den *gentilitas*, der her bliver oversat med "hedningerne", kunne muligvis tage sigte på det forhold, at Birgitta særligt markerer Paulus blandt apostlene og således fremhæver, at birgittinerordenen støtter "hedningernes apostel" til gavn for dem, der ikke opfylder loven sådan som de jødekristne. Dette ville også give mening til i birgittinerordenen at se "en jævnbyrdig med Peters kirke" – Petrus skulle jo tage sig af de jødekristne, og Paulus' kirke for de uomskårne var jævnbyrdig med de jødekristnes. En anden måde at tolke "Peters kirke" ville være i lyset af den berømte reformtraktat, der går under navnet *Reformatio Sigismundi* fra ca. 1437. Heri fremstilles verdensgejstligheden under betegnelsen "Skt. Peters orden", for at de under denne overskrift skulle indtage en stilling på niveau med de mange ordner, der jo tog navnet efter ordensgrunderen: Benedikts orden, Franciscus' orden osv. For ikke af reformvennerne på Basalkonciliet at blive nedvurderet til kun én ud af utallige, mærkelige munkeordner markerer forf. således muligvis, at birgittinerordenen i hvert tilfælde er fuldt ud på niveau med det universale fællesskab, der dannes af verdensgejstligheden i alle lande (22).

De øvrige udsagn, ligesom de følgende: "Kristi nye vingård", "himmelboernes lukkede have", "den skjulte kilde for dem, hvis tørst skal blive slukket", fører mere centralt ind i Maria- og brudemystikkens verden. Tanken på birgittinerordenen som den nye vingård er jo central i Birgittas indledende tekst til regelen (23). De to sidste metaforer er direkte hentet fra Højsangen 4,12 og er altid blevet brugt inden for den kristne mystik.

Med de følgende udsagn kommer forf. over i ordensvæsenets sociologiske sammenhæng, hvor endog navnet på en anden klosterorden optræder. Begrebet *religio* må i denne forbindelse snarest oversættes med "klosterlivet", ikke med "religion", hvis man ikke – med henblik på det 15. århundredes idéudvikling på dette område – ville vælge en oversættelse, der kunne dække over begge aspekter af *religio*, f.eks. "kristenlivet". Ordenen er således "en sammenfatning af det, der fører til de himmelske ting", den er "et middel til kristenlivet" og "begyndelsen, midten og enden for hele kristenlivet", for nu at vælge denne oversættelse. De tre begreber *principium*, *medium* og *finis* – samme "tretrinsraket", som blev omtalt ovenfor – er hyppige i den skolastiske tankeverden (24) og betegner ikke kun en kronologisk, men også en kausal række: birgittinerordenen er hele klosterlivets eller hele kristenlivets grundlæggende princip, dets arbejdsinstrument, og dets endelige formål

og sigte. Forstået på denne måde svarer sætningen nærmest til birgittinernes høje opfattelse om ordenens særlige guddommelige indstiftelse og opgave i tiden. Ordenen er også "en modtagelse for alle åndelige stader undtagen karteusernes" og "en tilflugt for alle stænder". Det var ved pavelige privilegier udtrykkelig tilladt birgittinerne at optage enhver munk eller kannik fra enhver anden orden undtagen karteusernes, efter det princip, at det altid var tilladt at blive flyttet fra en orden med mildere til en orden med strengere regel – og birgittinerne gjaldt for at være de strengeste næst efter karteuserne (25). Det latinske begreb *status* svarer til "stand", hvad der kan være vildledende, da vi med "stand" normalt kun forstår adel, gejstlighed, borgere og bønder, mens der her er tale om en differentieret status inden for på én gang ordensvæsenet og det åndelige liv. Fortsættelsen er dog mere umiddelbart forståelig: når ordenen siges at være "enkernes trøst", "jomfruernes pryde" og "en udmærkelse for de lærde", så tager det direkte sigte på, at ordenen som medlemmer fortrinsvis optager enker; jomfruer; samt præster med akademisk grad fra et universitet.

Ordenen er også *mundi machine iudicium*, hvad der kunne oversættes med "dommen over verdensbygningen", den sandsynlige betydning af ordet *machina*, ophavet til vores "maskine". At den er "Herrens disciples fuldkommelse", "en stræben efter at der gives nye nådegaver", "Guds Ords udsåning" lader sig straks henføre til ordenslivets indhold: et birgittinerkloster skulle bestå af 13 apostle og 72 disciple efter evangeliets ord; de 72 disciple skulle forberede sig til at modtage Guds nådegaver i stadig større omfang, mens præsterne, der symboliserede de 13 apostle, havde til opgave at prædike på folkesproget hver søn- og helligdag. På denne måde kommer forf. i tanke om, at ordenen bliver en "fornyelse af en aldrende verden" og "en fordømmelse af dem, der er faldet fra den" (vel atter regelen). Her altså dommen, der adskiller dem på den højre side fra dem på den venstre.

Ordenen er også "et kald for Martha og Maria", hvad der tager sigte på fordelingen mellem aktivt og kontemplativt livskald, noget der i middelalderen hyppigt blev bragt til udtryk ved de to søstre i evangelieberetningen Luk. 10,38-42 (smlg. Birgittas Åbenbaringer, bog 6, kap. 65). Ordenen er "Guds vinhøst" – udtrykket fører tanken til Guds og domsengødens vinhøst i Klagesangene 1,12 og 2,20 og i Åbenb. 14,18-19 –, den er "Guds vogn" – kan det henføre sig til Elias' himmelfart i ildvognen i 2. Kong. 2,11-14? –, "det der beroliger Gud i hans vrede" – smlg. 2. Mos. 2,14; 2. Krøn. 30,20; Es. 19,22 –, "en hvile for den sande ydmyghed" – Matt. 8,20 og Luk. 9,58 –, alt, som synes, centrale billeder med associationer til det Gamle og Ny Testa-

mente.

Ordenen er endvidere "en samling og forøgelse af den romerske kirkes aflad" – birgittinerne havde tidligt modtaget nogle forholdsvis omfattende afladprivilegier, der gennem hele det 15. århundrede lokkede pilgrimme og var genstand for andre ordeners misundelse (26). Den er også "en beundringsværdig forsamling af brødre og søstre", hvad der tager sigte på strukturen med søsterklostret side om side med præstegruppen ved hvert birgittinerkloster. Den er "frelse for dem, der viser ærefrygt for den", rimeligvis atter regelen.

De tre sidste udsagn fører, trods deres tilsyneladende uklarhed, ud i de mest vidstrakte bibelske perspektiver. Vi finder "Helligåndens trøst" med det latinske udtryk *consolatio* kun én gang i bibelen: i beskrivelsen af menighedens tilstand lige efter Paulus' omvendelse i Damaskus, Ap. G. 9,31: menigheden "vandrede i Herrens frygt og voksede ved Helligåndens trøst og formaning". I den berømte pinsesekvens *Veni Sancte Spiritus* bliver også Helligånden påkaldt som *consolator*, Trøster. Vor forf. indplacerer åbenbart birgittinerordenen på et meget centralt sted i den kristne frelses historie: den er den trøst, som fylder menigheden, efter at Saulus er blevet til Paulus.

Ligeså vidt fører den mærkelige påstand, at ordenen er "et forbillede" eller "en prototype for Ezekiels tempel". Forf. tager uden tvivl sigte på Ezekiels store fremtidsvision om templet i kap. 40-48. Men han synes at placere opfyldelsen af profetien også i sin egen fremtid, da han ellers ikke ville kunne bruge begrebet *praefiguratio* om birgittinerordenen i forhold til det nye tempelbyggeri. I det store perspektiv med herlighedens tempels genoprettelse i de sidste tider spiller altså birgittinerordenen rollen som budbærer og herold for, hvordan de sidste tider skal blive: lyset fra den fremtidige fuldkommenhed kaster allerede sin aflans ind i forfatterens egen tid ved det profetiske forbillede, birgittinerordenen.

Man kan spørge, om ikke forf. med de tre sidste epiteter tilsigter en retorisk klimaks i opremsningen. Ordenen kaldes nemlig til allersidst "Aminadabs firspand" – *quadriga*, et udtryk, der i den latinske bibel ikke forekommer i forbindelse med den nævnte Aminadab. Hvorfra kommer så kombinationen?

Aminadab var én af Davids forfædre af Juda stamme og således én af Jesu forfædre, som bliver omtalt i de to nytestamentlige genealogier, Matt. 1,4 og Luk. 3,33. Men valget af Aminadabs "firspand" som udsagn om birgittinerordenen kan næppe forstås andet end på baggrund af åbningskapitlerne i 4. Mose bog, hvor der i en bred beretning bliver gjort rede for Israels folks antal, før man brød op fra Sinai på vejen mod det forjættede land. Juda var jo løftets og fremtidens stamme og dens repræsentanter bliver nævnt først i

opremsningen af de tolv stammer (4. Mos. 1,7; 2,3; 7,12-17; 10,14). Lederen for Juda stamme var "Nahasson, Aminadabs søn". I 1. Krøn. 2,10 markerer Vulgata midt i en tør navneopremsning de to mænds særlige rolle: *Aminadab autem genuit Nahasson, principem filiorum Juda*. Aminadab, den mand, som af Gud er blevet udvalgt til at være fader til Juda stammes anfører på vejen til det forjættede land, kommer således til at symbolisere birgittinerordenen. Desuden skulle Juda ifølge 4. Mos. 2,3 indtage førstepladsen, og den var mod øst, *ad orientem* – det verdenshjørne, hvorfra Kristus skal komme på den sidste dag. Birgittinerordenen står således, i lighed med Aminadab, Nahasson og Juda stamme, meget centralt i det store frelsesforløb.

Og firspandet? Det er det ikke tale om i 4. Mos. Associationen kunne muligvis tage udgangspunktet i Sakarjas vision om de fire vinde, symboliseret ved fire firspand, Sak. 6,1-8. Et firspand med sorte heste stormede mod nord, et med heste i forskellige farver mod syd, og Vulgata oversætter visionens slutning med ordene: *Ecce qui egrediuntur in terram aquilonis, requiescere fecerunt spiritum meum in terra aquilonis*, hvad der må forstås sådan, at det firspand, der stormede mod nord, skulle få Jahves ånd til at hvile over Nordens land. Oversættelsen gengiver ikke den hebraiske urteksts betydning. Men det er ikke udelukket, at forf. her har set et symbol på Juda stammes vandring mod nord gennem ørkenen til det forjættede land, og samtidig har været i stand til at pege hen på Nordens land, hvorfra birgittinerordenen kom til Europa. I en retorisk udlægning vil der i hvert fald være rige muligheder i at indplacere ordenen i dette eskatologiske perspektiv med samtidig henvisning til Skandinavien. Der kan erindres om, at konciliet i Basel var et højdepunkt for gøticismen, forestillingen om Skandinavien og goterne som folkernes oprindelse (27)!

Skønt det i det sidste tilfælde kunne være muligt at se en "retorisk kulmination", må man vel stort set forstå den utrolige mængde af udsagn om birgittinerordenen som ligesåmange prædike- eller meditationssætninger, hvoraf man kunne bruge én eller nogle i den forbindelse, man måtte ønske. Sandsynligvis giver således den tilsyneladende mekaniske opremsning et indblik i en mangfoldighed af udtalelser, hvormed de birgittinske præster i det miljø, hvor forf. hørte hjemme, kunne påvirke besøgende og pilgrimme ved samtaleporten, i prædiken eller i skriftemålet og dér give dem del i det særlige syn på ordenens kald og opgave. Vi står her sandsynligvis overfor ét af de steder i det 15. århundredes kirkeverden, hvor en propaganda af denne type udfoldede sig på en mere bevidst måde, end hvad der muligvis var tilfældet i mange af de ældre klosterordener, der ikke disponerede over det "moderne" arsenal

af tanker og religiøse forestillinger, som birgittinerne havde adgang til i Birgittas profetiske tankeverden.

Et andet spørgsmål er så, om der i det store frelsesperspektiv også ligger en skjult polemik mod *devotio moderna*, den retning, der lagde vægt på inderligheden og for os er bedst kendt ved Thomas fra Kempens Kristi Efterfølgelse. Birgittinerne repræsenterer i det her foreliggende perspektiv i hvert fald en anden tradition end sidstnævnte, hvor kristendommen ikke mere engagerer sig så stærkt i tidens aktuelle og lidenskabelige strider med sigte på Kristi genkomst på dommedag inden for en overskuelig fremtid.

Vi har nu behandlet det biografiske mellemstykke og det indledende afsnit af den sandsynligvis af Severin fra Koblenz forfattede tekst. Der er så det hovedstykke tilbage, hvor forf. i ni punkter giver udtryk for birgittinerordenens særlige fortrin. Det er i dette hovedstykke, at vi virkelig kommer ind på livet af birgittineres opfattelse af sig selv.

Som udgangspunkt bliver det anført, at Kristus ifølge Birgittas åbenbaring lovede "fred og endrægtighed og kærlighedens og frelsens forøgelse" i ethvert land, hvor et birgittinerkloster bliver stiftet og bygget. Udgangspunktet for denne påstand findes i det afsluttende 31. kapitel i ordensregelen (28).

De ni fortrin, birgittinerne har frem for alle andre ordner, hedder *secreta, misteria vel sacramenta* – "hellige mysterier og handlinger" ville man måske sige hertil.

1. "Ordenen er både åbenbaret for Birgitta og indstiftet ved Skaberen selv til brudegave for hans salige moder Maria." Her kommer nærheden mellem Guds tre personer til udtryk: *conditor* er Skaberen, men Kristus åbenbarede regelen; da de to sammen med Helligånden er én Gud, må dog også Skaberen have åbenbaret regelen, og Maria er så også Skaberens moder.

2. "Kristi og det apostolske liv" betegnede munkeidealet som sådant, men udtrykket blev fyldt med forskelligt indhold, alt eftersom forestillingen om, hvordan Kristus og hans disciple levede, skiftede gennem tiderne; også forestillingen om, hvori kernen i disciplenes liv med Kristus bestod. Her består det "apostolske" åbenbart deri, at der bliver prædikeret hver søn- og helligdag – Kristus som forkynderen – og at der bliver hørt skriftemål for hver enkelt – Kristus tager sig af den sjæl, som plages af syndens last.

3. Allerede i det 3. punkt fremhæves birgittinerpræsternes særlige fortrin: at de p.g.a. de særligt høje åndelige opgaver, der var knyttet til deres embede, ikke skulle belastes med materielle sorger eller beskæftigelser. Dem skulle åbenbart abbedissen og nonnerne tage sig af, må så være forfatterens mening,

hvad der også åbent siges i et senere punkt. Her tolkes således Birgittas høje forestilling om kvinden som ansvarlig godsforvalter på en sådan måde, at de lavere stående materielle sorger skulle hvile på nonnerne, der ikke udfører så høje åndelige opgaver som birgittinerpræsterne.

4. I denne orden, den sidste der er blevet til (før dommen?), men også den, der er blevet til på en mere overnaturlig måde end andre, er Verdensfrelseren/Hjælperen så at sige første abbed og Maria første abbedisse, fordi ordenen som grundlagt af Kristus står lige så meget højere end andre ordner, som Kristus selv står højere end disse ordeners stiftere. Endnu ét udtryk for birgittinernes særstilling!

5. Det bliver fremhævet, at et birgittinerklosters mandlige medlemmer inden for klausuren "strider" under tre symboler, de mandlige medlemmer uden for klausuren under ét, og nonnerne ligeledes under ét symbol. Det er det på kappen påsyede tegn, der siges til her, som det beskrives af Birgitta i selve regelen: præster, diakoner og lægbrødre skulle have hver sit symbol som tegn på præstens, forkynnderens, og tjenerens embede: præsterne et rødt kors med en hvid cirkel for alterbrødet, diakonerne en cirkel med fire røde tunger for Helligånden, lægbrødrene et hvidt kors med fem røde cirkler til minde om Kristi fem sår. De uden for tjenende præster og brødre havde et rødt kors på kappen, mens nonnerne bar den hvide birgittakrone med de fem røde cirkler til minde om Kristi fem sår (29).

6. Det bliver nu tydeligt, at redegørelsen sigter til at vise, hvordan det er præsterne og ikke nonnerne, der er de ledende og førende i et birgittinerkloster. Abbedissen skal altid tage skriftefaderens råd, siges det, og han skal ikke give råd i klostrets anliggender uden i forvejen at have rådført sig med de øvrige birgittinerpræster. Altså, konkluderer forf., indtager abbedissen ganske vist Marias rolle og hun bærer, for den salige jomfrus skyld, æresnavnet "klostrets husbonde i verdslige anliggender" – "men hun er det kun af navn og ikke af gavn" (*nomen habet sine re*), "fordi hele klosteret som ovenfor sagt bliver regeret af brødrene". En særdeles forenklet løsning, der kun kan have tjent det formål at få Venezias ledere til at mene, at oprettelsen af et komplet birgittinerkloster med både præster og nonner ikke indebærer nogen afgørende forskel fra det birgittinske præstekloster, de før havde haft!

7. Ordenens præster kan yderligere eftergive de timelige syndsstraffe ved fuldkommen aflad til alle på Peters Lænkens dag den 1. august hvert år, ligesådan den 4. søndag i fastetiden, samt for ordenens egne medlemmer på Birgittas helgenkårsdag den 7. oktober. Også dette var et sådant fortrin fremfor andre ordener, at det fortjente at blive nævnt særligt.

8. Endvidere kan ordenens præster uddele al aflad, der tilkommer augustineremitternes orden, fordi birgittinerne følger Skt. Augustins regel (30). Forskrifterne her er formuleret særdeles detaljeret – er det mon fordi forfatteren ikke stode på at han kunne give reglerne videre udenad, men havde mere brug for sit koncept i dette tilfælde?

9. Endelig som sidste fortrin bliver nu adskillelsen mellem de to former for klosterkald behandlet: Martha og Maria står som symboler for det aktive og det kontemplative liv. Marias højere, kontemplative liv sammen med Frelseren lever de 13 apostelpræster, mens de 4 diakoner, de 8 lægbrødre og de 60 nonner betegner de 72 disciple, der lever Marthas aktive liv i tjeneste for apostelkredsen. Og da Frelseren ikke kun har ønsket at frelse mænd, men også kvinder, lever de to køn i ét og samme kloster, dog adskilt fra hinanden ved høje mure for ikke at give plads for Fristeren.

Forfatterens helhedsbillede af sin ordens opgave og indre opbygning er således enkel og konsekvent, præget af mandssamfundets grunddogmaer: manden/præsten har med Maria "udvalgt den bedste del, og den skal ikke blive frataget" ham, mens både de under præsterne rangerende klerker og brødre, og samtlige klostrets kvinder med udgangspunkt i den materielle opgave, de udfører – bl.a. at lave mad for præsterne og vaske deres tøj – og uanset deres åndelige niveau i øvrigt, indrangeres i Marthas følge. Til den idehistoriske baggrund for denne tolkning af ordenens opgave hører formodentlig anvendelsen af det gamle begrebspar *vita contemplativa* – *vita activa*, der bl.a. også har et fast hjemsted i Thomas af Aquinas skrifter (31), i stedet for bibelske prototyper som f.eks. forestillingen om apostle (det apostolske) og disciple (32). Men uanset baggrunden må man gå ud fra, at de fremførte tanker var et trumfkort over for republikken Venezias bystyre. Hvilken høj opgave var det dog ikke at være birgittinerpræst, fri fra materielle sorger, med den udvalgte bedste del! Og at have et helt fællesskab af abbedisse og nonner, der sørger for det materielle! Det må have stået slet til med præsternes kulturelle og åndelige niveau, hvis kun en appel, der bliver formuleret på denne måde, skal kunne vinde gehør i de kredse. Nonner var der således ingen problemer med, når blot de blev sat til at tjene med dette ophøjede sigte (33).

Man kan dog også gå tolkningen efter i andre kilder. En anonym traktat også fra Gnadenberg, hvor Severin havde virket i flere år, er bevaret i afskrift fra naboklostret Rebdorf (34). Den behandler ordenslivet i præsteafdelingen lige i det årti, hvor Gnadenberg, stiftet af Johann af Neumarkt og Katarina af Pommern, stod i nær berøring med Skandinavien under beskyttelse af ægte-

parrets søn, den nordiske unionskonge Kristoffer af Bayern, nu en *archirex* med tre riger under sig. Repræsentanter for det bayerske kloster besøgte Skandinavien i de følgende år (35), ligesom jo også Severin i 1447. Det ville være mærkeligt, hvis vor forfatters tanker, sådan som de blev lagt frem i Venezia henved år 1445, ikke skulle vise slægtskab med noget af det, der siges i den nævnte traktat om ordenslivet i Gnadenberg. Der er også nogle iøjnefaldende paralleller.

Traktaten er inddelt i tre hovedstykker. Det første omhandler *principium*: de motiver, der kan føre nogen til at indtræde i et birgittinerklosters præstefdeling. Det andet går ind på *medium*: de midler, der står til disposition for at virkeliggøre ordenslivets grundsætninger og sigte: korbønnen, lydigheden over for den overordnede, kærligheden blandt brødrene. Det tredje omhandler *finis*: fuldkommelsen som det endelige mål, som ordenslivet sigter mod.

Parallellerne i Venezia-teksten er til stede i det første hovedstykke, hvad der umiddelbart leder os til en væsentlig slutning: de i Venezia fremlagte synspunkter er varianter på en regulær "missionsprædiken", der bliver holdt over for dem, der overvejede at indtræde i birgittinerordenens præstefdeling. Det er lærerigt at følge med i, hvordan ordenens præster i Gnadenberg i 1440'erne udfolder de tanker, hvormed de mener på sikreste måde at fange og fascinere en skare af bl.a. lyttende klerker og måske bevæge en eller anden af dem til at søge optagelse i ordenen.

Der er tre motivationer for indtræde, som man særligt skal agte på, siger traktatens tekst. Den første er at gøre sig tanker om birgittinerordenens høje *dignitas*, værdighed, både med hensyn til hvem der er ordenens ophavsmand – Kristus –, hvem der er dens beskyttere – Maria og Birgitta –, og endelig, i hvilken særlig høj grad de som indtræder i ordenen er Guds børn, Guds sønner, født af Kristus og Birgitta i et kærlighedsforhold, der kan lignes ved et ægteskab – fordi Kristus jo har lovet Birgitta sønner og døtre, for at hun ikke skulle blive ufugtbar.

Den anden motivation til et godt ordensliv er, siger traktaten, at lytte til den indre røst, der kalder én til det indre liv, og i troskab at følge den impuls, der bliver given – altså en opfordring til et levende inderligt liv som vej til klosterlivet.

Den tredje motivation til at indtræde i klostret er ønsket om at tjene Gud på en særlig måde og derved at bidrage til medmenneskets frelse.

Det er klart, at forf. i Venezia har formuleret nogle tanker, der på en måde, der ligner de nævnte, repræsenterede de værdier, som fik nogle i det 15. århundredes første halvdel til at søge optagelse i birgittinerordenen i

stedet for i andre ordener.

Ordenens umiddelbare personlige nærhed til, ja, endog slægtsforhold med Gud havde en særlig karakter, der åbenbart i nogles øjne udgjorde det fremherskende særtrin ved ordenen:

Traktaten fra Gnadenberg:
considerare debet huius religionis dignitatem . . . primo quantum ad dignitatem *auctoris*, qui est Christus Dominus, qui eam *instituit* . . .

Talen fra Venezia:
primo quia *a summo conditore revelata* est sancte Birgitte pariter et *instituta* in dotem et honorem beatissime matris eius Maria . . . quarto quod in hoc ordine . . . tanto digniore (quam relique religiones) quanto maiore Christo Ihesu ipsius fundatore . . .

Såvel selve Guds oprindelige tanke som ordenens kirkeretslige indstiftelse, dens *institutio*, skyldes således en direkte indgriben fra Kristus, den anden person i Treenigheden. Argumentet synes at indebære, at man kommer nærmere Guds inderste væsen ved formidling af Kristus end ved Helligånden, som jo var den eneste af de tre guddommelige personer, de øvrige ordener kunne henvise til som ophavsmand for deres regler! Dette særtræk skal åbenbart begrunde, hvorfor ordenen bærer navnet "Frelserens orden". Frelseren bliver som personlig ordensstifter sat på linie med Benedikt, Franciskus, Dominikus o.a. og bliver så erklæret for højere end disse.

Men når ordensmedlemmernes særlige stilling i Guds plan skal begrundes, sker det med to forskellige argumenteringer i de to kilder. I traktaten fra Gnadenberg udgår man fra et så at sige ægteskabeligt forhold mellem Kristus og Birgitta, mens der i talen fra Venezia bliver fremført en lidt mere åndelig begrundelse, nemlig billedet af "abbed Kristus" og "abbedisse Maria" som forældre til ordenens medlemmer:

Traktaten fra Gnadenberg:
sicut ratione magna et dilectione maxima mater nostra sancta Birgitta non est vocata "sponsa Christi", ymmo ut grossius loquar "uxor Christi", . . . sic et Christus assumpsit et nominavit beatam Birgittam suam uxorem et sponsam, ut per eam procrearet singulares proles, id est filios et filias.

Talen fra Venezia:
. . . Salvator idem primus ut ita loquar ad instar abbas et beata virgo Maria prima fuit abbatissa. Quinto quod ipsi fratres sub tribus, et exteriores . . . sub uno signo, et sorores eque sub uno signo militant.

Mens man altså for internt brug indfører metaforer af typen ægteskab mellem Kristus og Birgitta for at markere, at ordenens medlemmer deltager i en særligt intensiv art af sønneforhold, *triplex filiatio* – skabelsens, dåbens (36), og ordenslivets trefoldige sønneforhold til Gud er ikke mere adskilt fra hinanden, men knyttet sammen til ét derved, at Birgitta er både Kristi udvalgte brud og med et endnu stærkere udtryk "Kristi hustru" –, så bruger man over for omverdenen kun begreber, der er hentede fra klosterlivets klassiske sprogbrug: abbed og abbedisse som de to forældre, ordensmedlemmerne som Guds stridsmænd. Fælles for de to anskuelse er imidlertid, at man tenderer mod en ligevægt mellem de to køn: et forældrepar står i begge tilfælde øverst, enten som "Kristus og Birgitta" i egenskab af "far og mor" eller som "Kristus og Maria" i egenskab af "abbed og abbedisse".

Det er tydeligt, at disse tanker udgør en videreudvikling af birgittinsk tankegods, men uden direkte hjemmel i Birgittas overleverede tekster. Birgitta ville selv aldrig have kunnet finde på at kalde Kristus for en "abbed". Som Verdensfrelser står han for Birgitta skyhøjt over sådanne begreber. Skal man inden for kirkens hierarki søge en mandlig komponent i parallelisme med abbedissen, så må det blive Kristi repræsentant, biskoppen (37). Men man kan godt se, at det ikke ville være lige så stærkt "klosterligt", hvis præsterne i Gnadenberg havde stillet biskoppen op på det sted i deres teori, hvor de nu har placeret "abbed Kristus"!

Til trods for en tilsyneladende ligestilling mellem kønnene er der dog, som fremhævet, i begge kilder en tendens til at fremhæve de mandlige ordensmedlemmers fortrin på bekostning af de kvindeliges – hvorimod der ikke kan være nogen tvivl om, at Birgitta går så langt som muligt for at sikre kvinden den højst mulig ansete stilling inden for "Frelserens orden".

Traktaten fra Gnadenberg gør det ved følgende overvejelser i tilknytning til en tolkning af Esaias 66,9 i Vulgatas tekst: *Numquid ego, qui alios parere facio, sterilis manebo?* Bemærk, siger traktaten, at Esaias skriver *alios* i mandlig og ikke i kvindelig grammatisk genus – det gør han nemlig for at markere, at han direkte indstiftede sin orden for mænd og demæst for kvinder, til trods for, at ordenen væsentlig henvender sig til kvinder. Søm yderligere argument for, at Kristus direkte stiftede ordenen for mænd – og at således mændene ikke optages i ordenen kun for at betjene nonnerne med messe og skriftemål – anfører traktaten, at ordenen er blevet udstyret med aflad fra Skt. Peters Lænkers kirke i Rom! Her er det vel apostelen Peters værdighed, der skal styrke "mandssiden".

En lignende tanke danner ligefrem moralen i talen fra Venezia i dens 9.

punkt. Efter at have tolket proportionstallet for de forskellige medlemskategorier i et birgittinerkloster: de 13 "apostle", de 4 "kirkelærere", de 8 lægbrødre og de 60 nonner, der sammen udgør de 13 "kontemplative" apostle og de 72 "aktive" disciple, i alt det *numerus mysticus*, der svarer til Kristi menighed på jorden, gør forf. rede for grundene til at de to køn skal leve sammen i ét kloster, men i to forskellige afdelinger. Teksten ender med følgende sætning: . . . *quia Salvator ipse non solum mares, sed etiam mulieres saluare voluit, ut sic veraciter humani generis* – at Frelseren ikke kun ville frelse mændene, men også kvinderne, og således i sandhed være hele menneskehedens Frelser. At ordenen i første omgang henvender sig til mænd, er her ligefrem et aksiom. Da bystyret i Venezia havde støttet et mandligt birgittinerkloster uden nonner, kan man forstå argumentet ud fra situationen. Men sådan kunne Birgitta selvfølgelig aldrig have formuleret sagen. Før regelens første kapitel, der begynder med ordet *principium* og behandler klosterlivets grundlag, står den for mændene anstødelige tekst: "Denne orden vil jeg til min Moders ære først og fremmest indstifte for kvinder": *Hanc igitur religionem ad honorem amantissime Matris mee per mulieres primum et principaliter statuere volo* (38). Birgitta har vidst, hvad hun gjorde, og hvad Kristus ønskede af hende – og det var ikke at bedrive mandschauvinisme. Og når hun kaldte abbedissen *caput et domina monasterii* – klostrets hoved og husbonde – var det så sandelig ikke for at markere et *nomen sine re*, et navn uden gavn. Men på den anden side mente hun heller ikke, at mændene i hendes orden skulle danne et kastreret Kybelepræsteskab; det ville da heller ikke være til støtte for nonnerne og abbedissen.

Forholdet mellem kønnene, sådan som Birgitta fremstiller det, spejler hendes svenske milieu med det matriarkale islæt, der findes deri. De her præsenterede kilder er interessante beviser på, hvordan birgittinerpræster i et andet milieu har haft problemer med at tolke den stærkt kvindelige inspiration, som Birgitta er båret af. De er på den anden side også tidstypiske dokumenter, der giver os et værdifuldt indblik i birgittinerspiritualiteten i det årti, hvor Skandinavien blev styret af en ærkekonge af bayersk oprindelse, der selv som ung fyrste havde været nært knyttet til det af hans forældre stiftede birgittinerkloster Gnadenberg (39), og siden, i sine forenede riger, talte nogle af ordenens hovedklostre: det svenske Vadstena, det danske Maribo, det norske Munkaliv, og selv deltog i bestræbelserne på at oprette Nådendal i Finland og at forvandle Nørrekloster i Randers til et birgittinerkloster, det der blev til Mariager (40).

Det er ikke heller tilfældigt, at den rhinlandske birgittinerpræst Severin

fra Koblenz via Firenze og Gnadenberg har sat sit præg på Kristoffertiårets birgittinerkultur. Konciliet i Basel havde mange nordiske tilhængere, og Kristoffer selv synes at have løsnat sit og de nordiske kirkers forhold til den romerske pave i sådan en grad, at man vel må spørge sig, hvordan han atter kunne have knyttet båndet sammen med Rom igen. Kun hans tidlige død lader årtiet fremstå som en afsluttet epoke, hvorfra det bliver efterfølgerens sag at finde nye veje ud (41).

Kampen mellem de koncilievenlige kredse og det romerske pavedømme var et anliggende for mandssamfundet. Birgittinerne tog stilling for den romerske side og markerede troskaben over for Skt. Peters efterfølgere. Det var reformens ånd, der havde ført til adskillelsen af præste- og nonneboliger. Det var den nye romerske bølge, der gjorde det muligt, at de to grupper atter kunne flytte sammen og danne én klosterlig institution.

Men i løbet af den proces blev kvinderne i praksis skudt i baggrunden, fordi problemet var mandssamfundets. Så blev der også plads for en tolkning af kønnes indbyrdes forhold, der ikke er forenlig med ordensstifterindens hensigter, men snarere spejler præsternes voksende betydning i en kriseramte kirke. De 13 præsters aktive "apostolske" opgave side om side med det "klosterlige" liv i indre stilhed for de øvrige 72 måtte vige for konstruktionen om præsternes åndelige "kontemplative" opgave over for de øvrige materielle, "tjenende" liv. Kun i det omfang, at disse højtflyvende konstruktioner blev lagt til side, kunne birgittinerklostrene i den daglige praksis endnu i mange årtier blive ved med at repræsentere stifterindens oprindelige hensigter med abbedissen som klostrets "hoved og herskerinde" og klostret som del af stiftets religiøse liv under biskoppens opsig.

Noter

- 1) Det inspirerende udgangspunkt for mine arbejder med 1440'ernes nordiske historie har fra begyndelsen været Niels Skyum-Nielsens afhandling i Scandia bd. 23 s. 1-101: "Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536." Den første del af Scandia 23 udkom i december 1955, og afhandlingen fik stor betydning for os, der studerede historie i Lund i netop de år, hvor Skyum-Nielsen også fremtrådte som gæstelærer i licentiand- og doktorandseminarer. Smlg. T. Nyberg, Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters. (Bibliotheca historica Lundensis 15.) Disputats, Lund 1965, og dens., "Vadstena klostets biktprivilegier 1446", Kyrkohistorisk årsskrift 71, 1971, s. 1-44. Mine beviser for birgittinerne orientering mod Rom og Kristoffers kirkepolitiske stillingtagen er blevet akcepteret af Jens E. Olesen, Rigsråd, kongemagt, union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434-1449, Århus 1980, afsn. "Forholdet til kirken" s. 223-241. – Jeg skylder landsarkivar, dr.phil. Anne Riising, Odense, stor tak for diskussion og kritik i forbindelse med tolkningen af den latinske tekst i den foreliggende artikel.
- 2) Ulrich Montag, Das Werk der heiligen Birgitta in oberdeutscher Überlieferung. (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 18.) München 1968. T. Nyberg, "Offenbarungen Birgittas über die Ordensregel. Zum Verständnis der fortlaufenden Sorge Birgittas für ihren Klosterorden." Kyrkohistorisk årsskrift 73, 1973, s. 40-57. Resultaterne af disse undersøgelser af *Revelationes pertinentes ad regulam* er udmøntet af Sten Eklund i hans edition af Birgittas klosterregel: Sancta Birgitta Opera minora I: Regvla Salvatoris. (Samlinger utgivna av Svenska Fornskriftssällskapet, Ser. 2: Latinska skrifter VIII:1.) Lund 1975. Vedr. Rebdorf, se M. Heimbucher, Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche, bd. 1, 1933, s. 219f.
- 3) Klostergründungen s. 82-99.
- 4) Klostergründungen, navneindeks under Severin.
- 5) Klostergründungen s. 141. Hans Cnattingius, Studies in the Order of St. Bridget of Sweden I. (Stockholm Studies in History 7.) Uppsala 1963, s. 111.
- 6) Dokumente und Untersuchungen zur inneren Geschichte der drei Birgittenkloster Bayerns 1420-1570, bearbeitet von T. Nyberg. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte, Neue Folge bd. 26.) Bd. I, München 1972, nr. 136.
- 7) Dokumente I, nr. 27.
- 8) Dokumente I, nr. 57.
- 9) Dokumente I, nr. 191.
- 10) Cnattingius 1963, hertil Dokumente I, nr. 24.
- 11) T. Nyberg, "Katharina Krumpin". Personalhistorisk Tidsskrift 1960, s. 44-53.
- 12) Skyum-Nielsen in Scandia 1955.
- 13) Klostergründungen s. 174-177.
- 14) Georg Galster, "Christopher Parsbergs Hofholdningsregnskaber 1447." Danske Magazin 7. R., 6. B. s. 204-220, her 209, 219. Jens E. Olesen s. 240.
- 15) Dokumente I, nr. 142.
- 16) Efter det birgittinske afsnit følger i Ms.lat. 10880 benediktinerregelen fol. 86-124, et afsnit om forholdet mellem munke og kannikker fol. 124-132, franciskanerregelen fol. 132-137, forskellige statutter om munke, samt regler for de såkaldte franciskanere "de penitentia" fol. 142-148 og augustinusregelen. Håndskriftet har signum C^f i Eklunds udgave af Regula Salvatoris.
- 17) Udgave 1973, som ovenfor anm. 2.
- 18) Cnattingius s. 85-101, 154-155, 172-175.
- 19) *Principium*-kapitlet citeret nedenfor i den latinske tekst, se Eklunds udgave vers 50

- i de tre versioner s. 105, 146 og 181.
- 20) *Revelationes extravagantes* kap. 31, se Den heliga Birgittas *Reuelaciones Extravagantes*, udg. af Lennart Hollman. (Samlinger etc. som anm. 2, Latinska skrifter V.) Uppsala 1956, s. 145.
 - 21) *Sancta Birgitta Opera minora II: Sermo angelicus*, udg. af Sten Eklund. (Samlinger etc., Latinska skrifter VIII:2.) Uppsala 1972. Den heliga Birgitta och den helige Petrus av Skänninge, *Officium parvum beate Marie Virginis*. Vår Frus tidegärd utgiven med inledning och översättning av Tryggve Lundén, I-II. (Acta Universitatis Upsaliensis. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia* 27-28.) Lund 1976.
 - 22) *Reformation Kaiser Siegmunds*, udg. af Heinrich Koller. (Monumenta Germaniae Historica, *Staatsschriften des späteren Mittelalters* 6.) Stuttgart 1964.
 - 23) Den s.k. *Prologus*, Eklunds udgave vers 15-34.
 - 24) Anders Piltz, *Medeltidens lärda värld*, Stockholm 1978, s. 186, 195f.
 - 25) *Mare Magnum*, godkendt 1413 og 1419 (tryk: Svenskt diplomatarium från år 1401, nr. 1714), kap. 41: "Nullus impetret translationem de ordine nisi ad carthusiensem." Til problemets baggrund smlg. Gert Melville, "Zur Abgrenzung zwischen Vita canonica und Vita monastica. Das Übertrittsproblem in kanonistischer Behandlung von Gratian bis Hostiensis." *Secundum regulam vivere*, Festschrift für P. Norbert Backmund, Windberg 1978, s. 205-243.
 - 26) Udførligt behandlet af Torvald Höjer, *Studier i Vadstena klostets och birgittinordens historia intill midten af 1400-talet*, Uppsala 1905.
 - 27) Sten Lindroth, art. Göticismen i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder bd. 6, 1961, og J. Svennung, *Zur Geschichte des Göticismus*. (Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala 44:2 B.) Uppsala 1967.
 - 28) Eklunds udgave, vers 315 s. 139 og 217: *Et in omni regno seu terra aut ciuitas, in quibus monasteria huius regule cum vicarii mei licencia constructa fuerint, postquam consumatum est monasterium, quod primum constitui, augebitur ibi pax et concordia*.
 - 29) Smlg. nedenfor i den latinske tekst i det niende punkt. Kilden er *Regula Salvatoris*, i Eklunds udgave vers 157-160 for de tre grupper af munke og vers 63-64 for nonnerne (smlg. vers 135-136), samt for mændene uden for klausuren *Revelationes extravagantes* kap. 33.
 - 30) Forf. beskriver birgittinernes interesse for denne aflad i den latinske tekst.
 - 31) Smlg. Piltz s. 172f.
 - 32) Et forsøg til tolkning af Birgittas oprindelige idé om køns- og opgavefordelingen blev foretaget af T. Nyberg, "De birgittinska ordensmännens uppgift", *Kyrkohistorisk årsskrift* 68, 1968, s. 22-37.
 - 33) Smlg. Denys Hay, *The Church in Italy in the Fifteenth century*, Cambridge 1977, s. 74-76.
 - 34) *Dokumente* bd. II, München 1974, Nr. 227.
 - 35) *Dokumente* I, nr. 93, 94, 95.
 - 36) Smlg. Rom. 8, 9-27.
 - 37) Dette er konklusionen af den i anm. 32 opgivne artikel.
 - 38) Eklunds udgave, vers 44.
 - 39) En beskrivelse af Kristoffers ungdom gav Gottfrid Carlsson i *Sveriges historia till våra dagar* 3, *Senare medeltiden I: Tidsskedet 1389-1448*, Stockholm 1941, s. 460-468.
 - 40) Maribos grundlæggelse og Munkalivs overgang til birgittinerne er behandlet i *Klostergrundungen*, s. 77-81 og 123-128, mens der for Mariager kun foreligger ældre litteratur. For Nådendal findes der en ny monografi: Birgit Klockars, *I Nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440-1590*. (Skrifter utgivna av Svenska Litteratursäll-

Kvinder og mænd i birgittinerordenen

- skabet i Finland nr. 486.) Helsingfors 1979.
- 41) Efter pave Nikolaus V.s valg i marts 1447 blev det hurtigt klart, at Baselpaven Felix V ikke ville kunne beholde sin støtte fra europæiske fyrster ret meget længere. Disse forhold har uden tvivl indebåret noget af et problem for Kristoffers kirkepolitik i det sidste halve år før hans bortgang i januar 1448.

Tekstudgave

Paris, Bibliothèque Nationale, Ms.lat. 10880 fol. 72v-76v. Editionsprincipper: Teksten gengives i overensstemmelse med originalen, men med forkortelserne opløst. *c* for *t*, *e* for *æ* og *oe*, samt *u* for *v* og *v* for *u* er bibeholdt. Interpunction og brug af stort bogstav følger moderne sprogeregler. Det middelalderlige tegn *C*, der markerer begyndelsen af nyt afsnit, erstattes med tekstbegyndelse et stykke ind på linjen. Der er stort initiale i tre linjers højde ved *N* i *Nota* og ved *Q* i *Quamuis*.

NOTA DE REGULA SANCTI SALUATORIS

Nunc ego ipse Deus nouam regulam a me factam misi amicis meis, in qua omnis caritas et humilitas et discrecio attendenda est, compassio quoque infirmorum et sanorum habenda. Quia omnis lex, que in humilitate non perficitur, laudem non meretur. Ergo licet dixi in regula omnes sanos ieiunare debere statutis temporibus, tamen dispensacio eis negari non debet, si subita in eis mutacio acciderit uel infirmitas aut tempus laboris compassionem requirit.

- 1) ”Principium huius religionis et salutis est vera humilitas et pura castitas atque voluntaria paupertas. Ideo nulli licitum est habere aliquid proprium, nullam omnino rem nec obulum.”

73r Quid est ordo 'Saluatoris? Est representacio conuentus Christi, reformacio ecclesie, cuius exemplar fuit in archa Noe. Ammiracio intuencium regulam est, vita in ea perseuerancium, salus eam tenencium, rationabile obsequium, exercicium discrecionis, spes eam promouencium, spiritualis delectacio predestinatorum, exinancio culparum, ianua paradisi purgatorum, porta celi, domus Dei, refugium desolatorum, gaudium eam plantancium, horror dyaboli, honor sancte Trinitatis, inferni spoliacio, Dei erarium, lapsus angelorum restauracio, malleus reformacionis ecclesie, scola virtutum, impiorum turbacio, Marie veneracio, apostolorum gloria, conuentus Christi ydemptitas, dictamen Christi, ventilabrum ecclesie, gentilitatis aduocacio^a, dos^b Marie, caule Christi adunacio, regine celi dotalicium, ecclesie Petri coequalitas, membrorum Christi collectio, vinea Christi nouella, ortus conclusus celicolarum, fons signatus reficiendorum, compendium ad celestia, religionis medium, principium et medium et finis tocuis religionis, omnis status demptis carthusiensibus acceptacio, omnis status refugium, consolacio viduarum,

decus virginum, decus doctorum, mundi machine iudicium^c, discipulorum Domini perfectio, nouarum graciaram insinuacio, verbi Dei seminacio, senescentis ' mundi refectio, apostatarum ab ea dampnacio, Marte et Marie vocacio, Dei vindemiacio, currus Dei, irascentis Dei placacio, humilitatis vere reclinacio, indulgenciarum romane ecclesie collacio et elargicio, fratrum et sororum miranda congregacio, salus omnibus eam venerantibus, Spiritus Sancti consolacio, templi Ezechielis prefiguracio, quadriga Aminadab. ' 73v

"Beati qui ambulant in lege tua Domine" etc. (2)

"Dominus dirigat corda et corpora in caritate Dei et paciencia Christi." (3)

Ihesus^d Christus^d Maria^d Birgitta^d

Quamuis ego^e propter infrascriptam causam singulariter non sum transmissus, sed pocius ut in^f Germaniam ad vnum de nostris monasteriis pergam, tamen quia percipio quamplures in hac alma ciuitate ad religionem sancti Saluatoris affici, que sancte Birgitte per vulgares asscribitur, taliter quod libenti vellent animo laborare, quatinus hic erigeretur monasterium eiusdem ordinis iterato, igitur in sancte Iustine monasterio permaneo, licet ad paucos dies, ut si forsitan gracia Dei per dominacionem vestram reliquosque dominos Veneciarum vellet hoc inspirando uel operando perficere, vobis ego^g, qui religionis ipsius iam professor ' trigenarius existo, materiam tam pii^h tamqueⁱ ' 74r
sacratissimi prestarem inicii; precipue cum iam a decem uel circiter annis hic ordo reuelatus a Christo sancte Birgitte a moderno domino nostro summo pontifice proprio motu reformatus sit et reintegratus, agnoscens illius fratris, cui Deus parcat, errorem, qui talia contra Christi sacram institutionem nisus et ausus est attemptare^j in sue necnon animarum plurimarum perniciosissimum detrimentum.

Christus nempe promittit omnibus prouinciis, regnis uel ciuitatibus, in quibus huiusmodi fundantur atque dotantur et perficiuntur monasteria, in quadam reuelacione facta sancte Birgitte per eundem Dominum nostrum, perpetuam pacem et concordiam et augmentum caritatis atque salutis. (4)

Habet insuper hec sacrosancta religio quamplurima secreta, misteria vel sacramenta in se reclusa. Primo quia a summo conditore reuelata est sancte Birgitte pariter et instituta in dotem et honorem beatissime matris eius Marie.

II° k quia fundata est super vitam^l Christi et apostolicam propter omnium festorum sermocinacionem verbi Dei et ob audicionem confessionum singulorum.

Tercio quod sacerdotibus et clericis collata est hec prerogatiua, quod in nullis exterioribus negociis uel officiis implicari debent, sed vacare tantumdem studiis, oracionibus et ' predicacionibus, canentes nichilominus totum ' 74v

officium de tempore secundum ecclesiam cathedralem et vitam contemplatiuam.

Per eos corpus Christi sanguisque tractantur gerentes et representantes, quod ut deuocius perficiant, ab oneribus aliis extrinsecis, ut est iam dictum, penitus liberantur.

Quarto quod in hoc ordine – licet ultimo, tamen mirabilius instituto, quam relique religiones, et tanto digniore, quanto maiore Christo Ihesu ipsius fundatore, qui quamuis ante secula preuiso, in fine vero seculorum reuelando, nedum a Christo, sed ab ecclesia sancta confirmato – Saluator idem primus ut ita loquar ad instar abbas et beata virgo Maria prima fuit abbatissa.

Quinto quod ipsi fratres interiores sub tribus, et exteriores hiis deseruiantes sub vno signo, et sorores eque sub vno signo militant. Debent enim esse vigintiquinque fratres inclusi, per se curiam diuisam a sororibus habentes, cum quibus^m loqui nequeunt aut nullatenus conuersari vel videre minusque contangere quouismodo preterquam generalis confessor, quia tocuis curam gerit monasterii ministrans ipsis ecclesiastica sacramenta. Confessiones vero sub tali cautela audiuntur, ut nec ipse confessor aliquam quantumcumque minime queat aspicere, nec in confessione quippiam audet alicui sororum de hiis, ' que ad confessionem non pertinent, enarrare sub excommunicationis pena. Si autem vellet aliqua cum abbatissa pertractare de factis tocuis congregacionis vtriusque sexus, aliam fenestram accedit, vbi nullus ab alio sexus videri potest, et ibi sociatis duobus uel tribus fratribus, sicut et abbatissa duabus uel tribus sororibus monialibus, sub breuiloquio determinant, quod tamen ex raris est contingentibus.

5) Sexto quod abbatissa gubernatur in consiliis a confessore, sed nec ille quicquam agit, nisi fratrum prehabito consilio, ita quod quamquam gerat abbatissa vicem beate Virginis et domina dicatur monasterii in temporalibus ob reuerenciam Virginis gloriose, nomen tamen habet sine re, quia per fratres totum monasterium ut dictum est regitur.

6) Septimo habent idem sacerdotes conferre singulis personis monasterii nostri ordinis in contricione visitantibus vbicumque locorum plenam remissionem omnium peccatorum bis in anno qualibetⁿ, videlicet a primis vespis in festo vinculorum sancti Petri ad usque secundas inclusiue, et tandem per totam octauam, pro qualibet die remissionem dimidietatis omnium peccaminum. Item in dominica Letare in medio quadragesime similiter a primis ad 2as vespas inclusiue confertur plena remissio. Ingredientibus vero religionem collata est annuatim ' in festo canonisacionis sancte Birgitte a felicis recordacionis^o Bonifacio nono pari modo plena remissio et tantumdem in mortis

agone.

Octauo quod prefata indulgentia sancti Petri ad vincula necnon anni quingenti pro qualibet die tocius anni, qui duplicantur in festiuitatibus et per totam quadragesimam in perpetuam religionis dotacionem. Preterea ex quo regulam profitemur sancti Augustini, collata fuit^P nobis olim a felicit recordacionis Vrbaro sexto confirmatore nostrè religionis omnis prorsus indulgentia quorumcumque locorum sancti Augustini pro quolibet monasterio ordinis nostri, quas^Q tamen in duobus dumtaxat monasteriis accepimus, utputa sancte Marie de Populo et sancti Augustini Triphonis etc. Rome, vbi repertum est in bullis antiquissimis a nostris quondam temporibus perlectis atque transsumptis manuque publica necnon sigillis plerisque munitis. Et inibi continentur circa septem milia anni et totidem carene pro singulis tocius anni festiuitatibus et per octauas earum solempnitatum, multis aliis indulgentiis dierum et annorum demptis, qui prolixi nimis essent ad explicandum. Quorum omnium ciuitas hec excelsa posset vti perhenni participacione, si magnificencia vestra ad hoc opus ' Altissimi cum dote saltim primo pro viginti ' 76r personis apponere dignaretur adiutrices.

Nono fratres ipsi valde habent insigne misterium, scilicet quod illi primi sacerdotes xij, hostiam gerentes albam in medio rubeæ crucis, vices habent apostolorum connumerato sancto Paulo, cui Christus hunc honorem in regula sua contulit "quia non minimum laborem pro Christi nomine sustinuit". (7) Quatuor vero dyaconi circulum album cum quatuor linguis rubeis pro signo gestantes ipsi doctores quatuor ecclesie precipuos, scilicet Gregorium, Ambrosium, Augustinum et Ieronimum representant. Nam idem dilucidius et plenius super quatuor scripserunt euangelia, diuina sapiencia illuminati, que signatur in albo circulo nec finem neque principium habente, et quoniam Ihesus Christus editor euangeliorum Spiritu Sancto plenus omnes fines orbis terrarum, id est replente doctores ipsos eodem Spiritu, perfudit habunde. Conuersi vero seu layci, crucem albam cum quinque particulis rubeis gerentes et quinque plagas seu vulnera Christi designantes, in numero computantur discipulorum. Hinc ad declaracionem monialium procedamus. Habent enim vitam Marthe scilicet actiuam, sicut et fratres Marie, hoc est contemplatiuam, procurantes eisdem fratribus seu monachis ' omnia vite necessaria decoquentes cibaria et per ' 76v rotam decenter emittentes etc. Adeo quod quemadmodum sancta mater ecclesia super hiis fundatur – contemplatiua scilicet vita et actiua –, sic et ista sancta religio. Quarum monialium possunt esse lx et non plures, inter lxxij discipulos quoque sicut et dyaconi conuersique sunt deputate. Reperitur itaque in quolibet monasterio complete numerus mysticus nostri Saluatoris

habitus in hoc mundo, qui dominus noster Ihesus hiis omnibus, sicut vnam vite obseruanciam, sic et eandem conferre dignatus est gratiam. Voluit namque non sine magno spirituali secreto ipsas omnes personas esse in vno eodemque monasterio, sub tamen diuersis clausuris; quamquam potens ipse fuisset in sanctitate castitatis vtrumque sexum sine clausuris conseruare, verum, quatenus eo minor ex hoc temptandi prestaretur occasio generis humani pessimo insidiatori et animalis homo non senciatur secundum apostolum "que sunt Spiritus Dei quique de terra est, de terra loquitur atque cogitat", idem dominus noster hec amputare et precauere clausuras decentissimas interposuit; et quia Saluator ipse non solum mares, sed etiam mulieres saluare voluit, ut sic veraciter humani generis.

a tilføjet med anden ductus b tilføjet i marginalen før begyndelsen af ny linje c *iudittum* ms. d tilføjet med rødt af hånd fra det 17. århundrede e rettet fra *ergo* f tilføjet overfor linjen g rettet fra *ergo* h rettet fra *xii* i *tamquam* ms. j tilføjet i marginalen med henvisningstegn k *I^O* ms. l *vita* ms. m *lquibus* ms. n rettet fra *quelliber?* o *Recordacione* ms. p *suit* ms. q nemlig *indulgencias*, smlg. *indulgencia*, som *quas* må syfte på.

- 1) Se ovenfor note 19.
- 2) Ps. 118 (119), 1.
- 3) 2. Thess. 3, 5.
- 4) Se ovenfor note 28.
- 5) Smlg. T. Nyberg, "Mariamässa och systrakor i birgittinklostren." Fornvännen 72, 1977, s. 199-207.
- 6) *Que ob reuerenciam beatissime Virginis, Matris mee, cui hic ordo dedicatus est, caput et domina esse debet, quia ipsa Virgo, cuius abbatissa gerit vicem in terris, ascendente me in celos caput et regina extitit apostolorum et discipulorum meorum, regelen kap. 14 i den oprindelige version, i Eklunds udgave vers 167 side 120.*
- 7) *Quorum Paulus, tercius decimus, non minimum laborem sustinuit, regelen kap. 10 hhv. 12, i Eklunds udgave vers 152.*

Lokalhelgener og middelalderlige nordiske brevdateringer

af

Thelma Jexlev

For at kunne forske i diplomatik kræves såvel et bredt kendskab til årsags-sammenhænge og oprindelsessituationer som en indgående forståelse af og fornemmelse for detaljerne i de middelalderlige diplomer. En sådan fortrolighed med dokumenternes inderste væsen opnås kun gennem omfattende læsning af de primære kilder, hvad kun de færreste historikere har tid og lejlighed til i dag. Derfor er det kun naturligt, at genrens få dyrkere i den sidste menneskealder er eller har været redaktører ved storværket *Diplomatarium Danicum*. Særligt har *Niels Skyum-Nielsen* gjort sig bemærket med en række fine analyser publiceret i artikler i *Scandia* og flere festskrifter, den store utrykte afhandling *Dansk brevvesen 1250-1305* og endelig, men ikke mindst de talrige skarpsindige indledninger til de enkelte aktstykker i *Diplomatariets* første række. Diktat, formelsystemer og afhængighed af forlæg er blevet endevendt, men et enkelt punkt er stort set forblevet urørt: dateringsformlerne. Den grundigste behandling heraf inden for nordisk område er *Herluf Nielsens* store artikel *Datering (datumformel)* i *Kulturhistorisk Leksikon* (1958), der bl.a. yder væsentlige bidrag til den såkaldte "liturgiske datering"s fremkomst og sejrsgang i Norden. Forudsætningen for at kunne datere "liturgisk" er helgenkalenderne, og det første forsøg på at sammenligne kalenderne med diplomernes dateringsmåde er *Toni Schmidts* omtrent samtidige artikel *Kalendarium och urkundsdatering* (1). Den handler dog i højere grad om kalendere end om brevdatering, men lige siden jeg læste den og blev overrasket over at træffe en så tidlig Clara-datering som den anførte fra 1281 (2), har jeg ønsket at foretage en undersøgelse af de middelalderlige nordiske brevdateringer for om muligt ad denne vej at kunne udfylde nogle af hullerne i vor beskedne viden om helgendyrkelsens udbredelse.

I det følgende skal jeg ved en række eksempler forsøge at verificere den almindelige opfattelse af, at dyrkelsen af lokalhelgener har været langt mere udbredt i Norge og Sverige end i Danmark. Opfattelsen kunne nemlig skyldes den skæve kildefrekvens, både Norge og Sverige har bevaret langt bedre og flere kilder til liturgien i middelalderen end Danmark. Selv om bevaringsprocenten af middelalderbreve også er forskellig i de tre lande – og da nærmest i Danmarks favør – så følger skævhederne her andre baner, og materialet skulle give en rimelig sikkerhed i vurderingen af forskelle og overensstemmelser.

Undersøgelsen vil omfatte kongehelgenerne, "missionshelgenerne", øvrige historiske martyrer og bekendere samt de næsten anonyme helgener, hvis

"historia" er gået i glemmebogen, fordi deres kirkefest blev reduceret eller forsvandt, alligevel kunne de undertiden holde stand i kalenderen og som Brictiva i Norge fortsætte som "dateringshelgen" langt ned i 1400-tallet.

Helgenskarens omfang. For Danmarks vedkommende medtages følgende helgener: Kongeslægtsens to officielle helgener, Knud den hellige og Knud Lavard, som begge fejres liturgisk over hele Danmark, og desuden har en vis udbredelse i de øvrige nordiske lande og Nordtyskland. Almindeligvis er translationsdagen begrænset til helgenens egentlige område, men for Knud Lavard gælder, at den store kirkefest i Ringsted 25. juni 1170 huskes lige så vel som dødsdagen 7. jan. (1131). Knud den helliges translationsdag 19. april fejres kun i Odense stift, men den er dog indført i kalenderen i Kong Valdemars jordebog. Da begge Knud'er optræder som værehelgen for købmandsgilder, sker der undertiden sammenblanding og sammenfald, i Åbo-missalet betegnes 7. jan. som Kanutus rex et martyr, også i den folkelige tradition er deres skikkelser nok ofte gledet sammen til een person. Visse dateringer kan på grund af mangel på specifikation lige så godt henføres til den ene Knud som den anden.

Pave Lucius († 254) hører til i rækken af de tidlige pavemartyrer, der i vekslende antal nævnes i den internationale kalendertradition, bragt med fra martyrologiet – en af helgenkalenderens vigtigste kilder. Flertallet af disse fjerne martyrer glider ud af kalenderen i løbet af middelalderen. Når Lucius regnes som dansk lokalhelgen, skyldes det, at hans pandeskal kort efter 1100 blev hentet til Roskilde som domkirkens vigtigste relikvie, og Lucius indtog pladsen som stiftshelgen (3). Hans egentlige festdag 4. marts findes i hele Danmark og enkelte andre steder i Norden, mens translationsdagen 25. august kun forekommer i Roskilde stift.

Som dansk lokalhelgen regnes også ærkebiskop Ansgar af Bremen, Nordens apostel († 865). Han findes i de ældste liturgiske bøger i Danmark og Sverige og nogle kalendere, men forsvinder for så mod middelalderens slutning at blive genoptaget af "historisk" interesse. Han anføres oftest på 3. februar sammen med biskop Blasius, men er nogle steder flyttet til 4. feb. Det er næppe usikkerhed med hensyn til datoen, men snarere Blasius' langt større udbredelse og folkeyndest der er årsag til, at Ansgar praktisk talt er ukendt som "dateringshelgen".

De næste tre helgener er egentlige lokalhelgener, provst Keld af Viborg († 1150) og den tyske præst Thøger, som kom fra Norge og slog sig ned i Thy, hvor han døde ca. 1065, dyrkedes især i deres egne stifter Viborg og Vendsyssel og træffes sjældent uden for Jylland, mens abbed Vilhelm, den

franske munk, der grundlagde Æbelholt kloster, († 1203, kanoniseret 1224), stort set er begrænset til Roskilde stift. Fælles for de 7 er, at de alle er medtaget i den ældste danske ikke-liturgiske kalender, som findes forrest i Valdemars jordebog (4). Jeg tolker dette som en bevidst politik fra kongemagtens side, men det synes umiddelbart kun at have haft ringe virkning, da disse helgener yderst sjældent forekommer i kongebrevsdateringer i perioden 1259-1332, i hvilken periode jeg har konstateret, at det kongelige kancelli har benyttet kalendere af samme type som den i jordebogen (5). Ved at gennemgå samtlige datoer for de udstedte kongebreve viser det sig, at muligheden for at datere ved hjælp af netop disse helgener har været stærkt begrænset. Et enkelt eksempel skal nævnes her. Dateringerne i kong Eriks breve 1297-98 er følgende: 1297 16.3. er udstedt i Ribe "sabbato prox. ante dom. qua cant. officium Oculi mei", idet søndagen er foretrukket frem for Gertruds dag, som findes i jordebogskalenderen; 17.6. udstedes tre breve i Roskilde "in die b. Botulphi abb. et conf."; 29.7. på Søborg "in die b. Olavi reg. et mart."; 22.9. "in die b. martirum Mauricii et soc. eius" to breve i Slagelse og sst. to andre 28.9. "in prof. s./b. Michaelis"; 9.10. (6) i Odense "in die b. mart. Dionisii et soc. eius"; 30.10. i Ribe "in die b. Theodgari conf."; 1298 6.1. udsteder kongen brev i Århus "in die epiphanie domini" og dagen efter et andet dateret "in crastino epiph. dni." – ikke som man kunne have ventet *In die b. Canuti ducis et mart.*; 12. og 13.6. udstedes breve på Vordingborg "in festo ss. mart. Bas. Cyrini, Naboris et Nazarii" og "in die s. Anthonii conf."; 3.8. i Roskilde "in die invenc. s. Stephani"; 16.8. i Lund "in crast. assumpc. b. virg."; endelig 25.11. i Odense "in festo b. Caterine". Det fremgår tydeligt af denne række breve, at kancelliskriverne, hvor det var muligt, har dateret med "dagens helgen(er)" – selv når der skulle prentes navnene på ikke mindre end fire ret ubekendte. På denne baggrund er det påfaldende, at Knud Lavard er blevet vraget, er det mon også politik?

Lokalhelgener som Anders af Slagelse, hvis identitet er totalt ukendt, Margrethe af Roskilde/Højelse/Køge og Niels af Århus har ikke haft tilstrækkelig gennemslagskraft til at blive husket længe nok til at få en fast plads i kalenderen (7).

Ingen nordisk helgen har opnået en sådan udbredelse, både m.h.t. liturgisk kult, billedlige fremstillinger og folketro, som Olaf den hellige, der i forsøget på at genvinde sit rige faldt i slaget ved Stiklestad 1030 og umiddelbart derefter opnåede helgenry. Hans dødsdag 29. juli findes i alle nordiske kalendere og i adskillige uden for Norden. Dagen var en stor kirkefest, og tusindvis af pilgrimme har middelalderen igennem valfartet til hans grav i

Nidarosdomen. Placeringen mellem apostlen Jakobs dag 25. juli og St. Peter i lænker 1. august gav rige muligheder for at benytte Olaf som dateringshelgen uden at kollidere med andre betydelige helgendage. I Norge forekommer Olafs translationsdag 3. aug. ofte i dateringer, og derfor anvendes betegnelserne "fyrra" og "sidære" for at skelne mellem de to dage.

Martyrerne Halvard († 1045), skytshelgen for Oslo stift, og Magnus († 1115), jarl af Orkneyøerne, kendes i hele det norske ærkestift, deres helgendage 15. maj og 16. april bruges jævnligt i dateringer, mens translationsdagene yderst sjældent forekommer.

Hvilke historiske begivenheder, der ligger til grund for at fejre jomfruhelgenerne Brictiva og Sunniva, fortaber sig i det dunkle, men i begge tilfælde er der tale om en udbredt kult i højmiddelalderen. Brictiva glider senere ud af den kirkelige liturgi, og nogen omfattende folkelig kult synes der heller ikke at være tale om, men hun bevarer sin status som "kalenderhelgen". Sunniva, hvis relikvier blev højtideligt skrinlagt i Bergenkatedralen 1170 – samme år som Ringstedfesten – nævnes sjældent i kalenderne, idet 8. juli enten betegnes "festum sanctorum in Selio" og "Seljumannamessa" med hovedvægten på Sunnivas ledsagere, der led døden i klippehulen på Seljøen, eller "thridhia vokw dagh", som både kan være betegnelse for Sunniva og hendes to (fiktive) søstre og for S. og to mandlige ledsagere. En kirkelig kult findes flere steder i Sverige, mens dateringer ud fra helgendagen næppe træffes uden for Norge.

Sverige har mindst lige så mange helgener som Norge og Danmark tilsammen, og de tegner et langt mere varieret billede. Også Sverige har sin martyrkonge, Erik den hellige († 1161), men selv om han blev værnehelgen for nogle gilder, var han mindre populær end de andre kongehelgener, hans kult var stort set begrænset til den svenske kongeslægt og Uppsala stift, indtil birgittinerne og senmiddelalderens etablering af nordiske nationalhelgener skaffede ham en vis udbredelse også uden for Sverige-Finland. Biskop Henrik († 1151?), kaldet "Finlands apostel", vandt ligeledes som nationalhelgen et begrænset indpas i liturgien uden for svensk område, men ses sjældent i kalendere til ikke-liturgisk brug.

Mens Erik og Henrik var så sene, at der ved deres død fandtes en fuldt udarbejdet liturgi, som måske gjorde det vanskeligere for deres kult at slå igennem sammenlignet med Olaf og Knud'erne, kan der konstateres en lang tidligere, lokalt betinget kult af "missionshelgenerne" Botvid, David, Eskil og Sigfred. Botvid skal være født i Sverige, men senere draget til England, hvor han blev kristen og vendte tilbage som missionær. Han døde ca. 1120, og over hans grav blev der bygget en trækirke, som i 1176 afløstes af en sten-

kirke, der i hele middelalderen var en søgt valfartskirke. Men hans kult var især knyttet til Strängnäs stift, og placeringen af hans helgendag på 28. juli gjorde det vanskeligt for ham at få nogen chance som dateringshelgen uden for sit kultområde. Bisperne Eskil og Sigfred siges at være kommet fra England. Eskil blev dræbt i Tuna i kampene omkring kong Inge den ældre. Tuna nævnes i 1130'erne som bispesæde, men blev kort efter afløst af Strängnäs, hvor Eskils translationsdag fejredes 6. okt. Det blev denne dag, som senere bl.a. ved birgittinsk indflydelse blev fejret rundt om i Norden, mens 11. eller 12. juni er begrænset til svenske stifter. Sigfred, der betegnes bisp og bekendt – han opnåede altså helgenværdighed uden at lide martyrdøden – hører hjemme i 1000-tallet og skal være død i Växjö, hvis stiftshelgen han blev. Bisp Peder Jensen Lodehat, der en kort årrække var biskop i Växjö, bragte Sigfreds kult med sig til Roskilde og lod opføre et af de endnu bevarede middelalderlige kapeller til hans ære. Den engelskfødte David missionerede på Sigfreds opfordring i Västmanland og blev begravet i Munkatorp. Hans dag i kalenderen er den samme som Knud Lavards translationsdag 25. juni, den betegnes enten David abbed el. David de Munkatorp, den nævnes bl.a. i afladsbreve 1396 og 1442; kun i Uppsala stift (som ikke fejrede Knudsdag 25.6.) blev Davids dag 15. juli.

Helena af Skövde var en enke, som i 1100-tallet blev dræbt af sin svigersøn. Hendes legende udviser flere paralleller til den sjællandske Margretes – hvilket ikke synes bemærket af helgenforskerne. Biskop Brynolf af Skara digtede et officium til Helenas ære og fastsatte 1281 hendes festdag til 31. juli. Trods denne placering forekommer dagen i nogle brevdateringer fra midten af 1300-tallet ff. Bisperne Brynolf, biskop i Skara 1278-1317, og Hemming, biskop i Åbo 1338-68, måtte ligesom dominikanermonnen Ingrid af Skänninge († 1292) og den hellige Birgittas datter Katarina († 1381) vente med helgenværdigheden til ned mod år 1500 – så sent at deres dage knapt nok nåede at komme med i de middelalderlige kalendere (8).

Den hellige Birgitta († 1373) opnåede kanonisation allerede 1391 og en vis universel udbredelse som ordenshelgen med kanonisationsdagen 7. oktober som festdag, mens dødsdagen 23. juli og translationsdagen 28. maj næppe træffes uden for birgittinske kalendere eller Linköping stift. Antallet af svenske helgener, som man kan vente at finde i dateringsformler, reduceres således noget i forhold til helgenskaren.

Der er intet materiale gennemgået med særligt henblik på forholdene i Finland ligesom Island med egne helgener og de øvrige Atlanterhavssøer under Nidaros ærkestift, er ladet helt ude af betragtning.

For tiden efter Diplomatiets slutår 1370 (9) er mine udskrifter af date-ringsformler – bortset fra nogle snævert afgrænsede perioder – ret tilfældige. Jeg har derfor valgt at gennemgå to kildeudgaver fuldstændigt: *Esrom klostres Brevbog*, udgivet af O. Nielsen, med sjællandsk materiale og *Diplomatarium Vibergense*, udgivet af A. Heise, med fortrinsvis jyske breve. Codex Esromensis indeholder med tillægget 269 numre, efter fradrag af pavebreve, andre udenlandske breve, jordebog, udaterede og breve uden dagsangivelse samt breve med romersk datering bliver der 181 numre tilbage, hvoraf lidt flere end 100 er yngre end 1370, fra perioden 1382-1514. Af de 330 numre i Heises diplomatarium er der kun et fåtal, der ifølge de foranførte kriterier falder uden for undersøgelsen, og ca. 300 numre er yngre end 1370, deraf halvdelen fra perioden 1514-47.

Som en tredje, landsdækkende kilde har jeg medtaget Erslevs udgave af *Danmarks middelalderlige Testamenter indtil 1450* (10). Selv om udgaven kun omfatter 93 numre, hvoraf fire er ufuldstændigt daterede, giver en analyse af dateringerne et klart billede af praksis indtil senmiddelalderen. De første testamenter, til og med 1269, har som ventet romersk datering, der derefter forekommer spredt i endnu 6 tilfælde frem til kong Erik (VI) Menveds testamente 1319. Rent undtagelsesvis anvender Ribekannik Ebbe Jensens testamente fra 1408 romersk datering, som ellers ikke anvendes i Danmark efter ca. 1325 i dokumenter affattet i sædvanlig brevform (11). Til datering af de 75 testamenter med liturgisk datering er anvendt ikke mindre end 45 forskellige helgendage. Kun Gregor (12/3) med fem eksempler, Benedikt (21/3) med tre eksempler og Laurentius (10/8) med fire eksempler forekommer mere end to gange. 12 testamenter er dateret på eller i relation til en bevægelig fest som festum ascensionis domini og pentecostes eller en af søndagene i faste- og påsketiden. Relativt sjældent forekommende dateringshelgener som s. Gertrud (17/3) og pave Silvester (31/12) findes, mens kun to danske lokalhelgener forekommer. Hvide-ætlingen fru Gyda, hr. Skjalm Bangs datter, udsteder 4. marts 1292 sit testamente på sin gård Broby "in die sancti Lucii pape et martiris", og kannik Jakob Jærmer i Lund daterer 10. juli 1366 sit testamente "die beati Kanuti regis et martiris". Der havde dog heller ikke i de øvrige testamenter været mulighed for at anvende lokalhelgener, idet ærkebisp Niels Jensens testamente udstedt på Hammershus 3. feb. 1379 "die beati Blasii" er udtryk for den alm. sædvane at foretrække Blasius frem for Ansgar.

12 helgener fra testamenterne findes ikke i Esrombogen, deriblandt pave Lucius, Roskilde stifts skytshelgen. Han er dog intetsteds direkte vraget for en faste-datering, da datoen 4. marts ikke forekommer. Men i Erik Menveds

breve Søborg 1300 3/3 og Roskilde 1307 2/3 anvendes formerne "feria 5. prox. post dom. inuocauit" og "5. feria prox. ante dom. medie quadragesime", ligesom Valdemar Atterdag 1343 2/3 udsteder brev i Roskilde "dom. in quadragesima". Derimod forekommer Lucius en enkelt gang i Dipl. Vib., idet Christian I.s brev udstedt Sandby 1472 3/3 er dateret "profesto s. Lucii".

Både Esrombogen og Viborgdiplomatariet har flere eksempler på Knud konges dag, som træffes jævnligt middelalderen igennem over hele landet, især i senmiddelalderen også i Sverige og en enkelt gang i Norge. Men det er næppe tilfældigt, at ingen af de tre kildeudgaver har eksempler på Knud hertugs dødsdag 7. jan. Esrombogen har derimod et brev udstedt på landstinget i Ringsted 1337 på dagen for den store Ringsted-fest 25. juni: "in festo transl. s. Kanuti ducis et mr."

Abbed Vilhelm af Æbelholt findes i kalenderne ikke på sin dødsdag 6. april (1203), men på translationsdagen 16. juni. I Roskilde domkirke mindedes man desuden abbeden den 30. nov., den dag kirken havde modtaget en af sine kæreste relikvier, abbed Vilhelms undergørende tand. Han forekommer sjældent som dateringshelgen, og det har skabt problemer for udgiverne. O. Nielsen har i tillægget trykt et originalbrev udstedt af prior Peder i Esrom kloster 1489 "ipso die b. Vilhelmi episcopi et conf." og uvist af hvilken grund opløst datoen som 10. januar. Heise har et brev udstedt af Christoffer af Bayern i Randers 1441 med nøjagtig samme datering og den rette opløsning 16. juni. Man skal næppe regne med, at kong Christoffer nærrede nogen særlig forkærlighed for den sjællandske helgen, men Vilhelm stod i den medbragte kancellikalender på denne dag, og Christoffer har en vis tendens til at anvende dagens helgen frem for at datere ud fra de "store" helgendage. Det andet eksempel i Dipl. Vib. må derimod straks vække mistanke. Det drejer sig om en kvittering for vrug udstedt af Piter Dobelin i 1450 på s. Wilhelmi dag, opløst som 8/4 (!) – hverken den hollandske skipper eller den norrøyske kalender kan formodes at kende abbed Vilhelm. Heise har her dels glemt, hvad der er den rette dag for Vilhelm, dels opløst navneforkortelsen forkert. Der skal som påpeget i Repertoriet ikke læses *Wilelmi*, men *Wilas* el. *Wilatis*, hvilket lyder langt mere rimeligt, og så bliver datoen 8. november.

Det kan ikke undre, at kun Dipl. Vib. har eksempler på de jyske helgener Keld og Thøger og særligt mange på Viborg-helgenen, som nævnes på selve dagen 11. juli 1471 og 1504 samt i adskillige år i ugen derefter og en enkelt gang forud for dagen i et brev udstedt på Viborg byting 1487 mandag næst før s. Kelds dag dvs. 9/7. Thøger findes i et andet bytingsvidne fra Viborg, dateret 1498 mandag før s. Thøgers dag, dvs. 29/10. Videre forekommer

Ansgar i et brev udstedt af borgmester Jens Jensen i Viborg 1452 "die beati Ansgarii confessoris".

Også en enkelt Birgitta-datering er nået at komme med i Dipl. Vib. i et kong Hans-brev skrevet i Vordingborg 1498 tirsdag efter Birgitte dag. Formuleringen virker noget overraskende, for tirsdag efter 7. okt. faldt i 1498 på 9. okt., s. Dionysius' dag, som var en god gammel hævdvunden daterings-helgen i kancelliet.

Af øvrige nordiske helgener har både Esrombogen og Viborgdiplomatariet eksempler på helgenkongerne Erik og Olaf. Erik er benyttet i to breve udstedt af adelige personer hhv. i Helsingborg 1491 18/5 "die b. Erics regis" og i Kbh. 1492 23/5 "feria 4. prox. post f. b. Erics reg. et mart." samt i et sognevidne fra Sønderbæk dateret 1517 den søndag næst før "Eryci regis dag", dvs. 17/5. Denne sidste datering er ret overraskende, man ventede snarere, at de jyske sognemænd havde dateret på selve søndagen Vocem jocunditatis, eller hvis de var bange for latin havde brugt betegnelsen "5. søndag efter påske" eller måske snarere "søndag før Vor Herres himmelfartsdag", der i 1517 var 21. maj. Olafsdagen 29/7 anvendes 1297, 1359 og 1533, mens der dateres ud fra den i et brev af en nordsjællandsk adelsmand 1490 24/7 i formen: s. Jeips aften som kommer før s. Olafs dag, 1514 2/8 skriver Christian II fra Oslo "onsd. n. e. Olefs konges dag", hvor man kunne have ventet "dagen efter Petri ad vincula", 1541 25/7 (12) daterer Hobro bytingsvidne "den ma. næst for s. Olai regis dag", – her ville man have ventet, at tinget havde benyttet den elskede apostel s. Jakobs dag (25/7), og endelig er der et brev fra Læsø 1545 "Ex Læsø altera die beati Olai", som Heise med tøven har opløst som 3/8?. Men med "altera die" menes utvivlsomt dagen efter, formen er sjælden, men forekommer dog af og til i senmiddelalderlige diplomer (13). Det er næppe muligt på denne måde at angive "den anden kong Olafs dag" dvs. translationsdagen 3/8, som aldrig anvendes uden for Norge.

Ved gennemgangen af de tre kildeudgaver er der fundet eksempler på dateringer ud fra samtlige mulige danske lokalhelgener på nær tre: Knud hertugs dødsdag 7/1, Knud konges translationsdag 19/4 og pave Lucius' translationsdag 25/8. Der er ingen tvivl om, at Keld er overrepræsenteret i det benyttede materiale, som næppe heller som helhed kan siges at være repræsentativt, men sammenlignet med *Diplomatarium Danicum* frem til 1370 synes tendensen at være korrekt.

For Sveriges vedkommende er der foretaget en kursorisk gennemgang af *Diplomatarium Suecanum*, så langt dette rækker, og registreringen bør være nogenlunde fuldstændig frem til 1350. For også at få noget senmiddelalderligt

materiale til sammenligning er benyttet *Svenskt diplomatarium från och med år 1401(-1420)* og S. Tunbergs udgave af *Svenska medeltidsregister 1434-1441* (14).

Som en fællesnordisk, sen kilde er benyttet Sjødins udgave af *Handlingar till Nordens historia 1515-1523*, hvoraf 1515-20 er udkommet (15). Det norske stof i udgaven er dog meget beskedent, og også antallet af fuldt daterede danske og svenske breve er begrænset, men hyppigheden i anvendelsen af nordiske lokalhelgener er nok ret karakteristisk: Birgitte 6 gange, Erik 4, Eskil 1, Henrik 1, Knud hertug 1, Knud konge 5, Olaf 2 og Sigfred 2. Disse tal synes at bekræfte resultaterne af den samlede gennemgang af det nordiske materiale.

Fra Danmark kendes indtil 1199 36 breve med romersk datering, deriblandt det første diplom dateret på en nordisk helgendag: kong Valdemars brev udstedt i Odense 1175 25/6 "Septima kal. julii in die s. Canuti martyris". Der findes endnu 4 breve med begge former for datering og et med liturgisk plus numerisk datering (16). I den følgende periode frem til 1259 ændres forholdet mellem romersk og liturgisk datering ikke væsentligt, men brevmassen stiger jævnt og støt. I Christoffer Is sidste år findes fire forskellige liturgiske dateringer umiddelbart efter hinanden, og derefter vinder denne dateringsform mere og mere indpas, den synes at sejre allerede i 1272. Men i 1299 ses romersk datering atter at have fået overtaget og står stærkt den næste halve snes år, men efter 1325 forekommer romersk datering kun undertagelsesvis (17).

Bortset fra den meget tidlige Knud hertug-datering møder vi alle de danske helgener samt Olaf i perioden 1264-97: først abbed Vilhelm 1264, så Keld af Viborg 1272, en Knud-datering 1278, som *kan* være Knud konge, men nok snarere gælder Knud hertug (jfr. nedenfor), en sikker Knud konge-datering findes 1295, Lucius 1292, Thøger 1297 og Olaf allerede 1279.

I betragtning af at det tidligste brev udstedt i Sverige synes at være et kongebrev fra 1191 uden dagsangivelse, og at mange originalbreve i de næste 100 år enten er helt udaterede eller mangler dagsangivelse, kommer Sverige alligevel hurtigt med i udviklingen (18). Der er adskillige romerske dateringer og i alt fald 4 liturgiske dateringer før 1250, mens perioden 1251-75 har ca. 40. Første gang en nordisk helgen anvendes i dateringsformlen er kong Magnus' gavebrev til Skara domkirke 1279 10/7 "in die beati Kanuti regis et martyris", så følger to Olaf-dateringer 1281 og 1289 (samt 1292 og 1296), og i løbet af 1290'erne kommer tre svenske helgener med: Erik 1291, 1292 og 1294, Sigfred 1292 og 1297 (samt 1300), og Eskil 1298. Det bliver til i alt

12 dateringer med nordiske helgener i perioden 1279-1300. En generation senere møder vi i 1330'erne Botvid 1331, Helena og Henrik 1335. Birgitte-dateringer begynder først o. 1400, men bliver derefter ret hyppige i det svenske materiale frem til reformationen. David forekommer et par gange i det sene materiale (efter 1400), mens det ikke er lykkedes af finde nogen Brynolf-datering.

I det norske materiale er det vanskeligt at foretage en systematisk undersøgelse på grund af *Diplomatarium Norvegicum*s særlige indretning. Ganske vist foreligger nu bd. II, IV og V af *Regesta Norvegica* omfattende årene 1264-1300 og 1320-50 (19), men de i øvrigt ret udførlige registre giver ikke dateringsmåden, så man må den tidskrævende vej om ad Dipl. Norv. Tiåret 1320-29 er fuldstændigt registreret og enkelte af diplomatiets tidligste bind er gennemgået hele vejen igennem for at medtage noget senmiddelalderligt stof. Trods begrænsningen tegnede der sig ret snart et klart billede: de fem norske helgener forekommer alle hyppigt, Halvard endda hyppigere end Olaf. Det må antages at være et norsk særtræk, at der intet skel er mellem de "store" helgener Halvard og Olaf, og de "mindre" Brictiva, Magnus og Sunniva med hensyn til ikke blot at benytte selve helgendagen, men også med flere dages afstand at datere i relation til helgendagen. På dette punkt synes der ikke at være forskel på de tidligste norske eksempler og de sene, mens det både for Danmark og Sverige gælder i lighed med almen europæisk tradition, at man inden for den ældste periode med liturgisk datering sjældent går uden for dagen og i alt fald ikke uden for profesto/crastino, med mindre det drejer sig om de største kirkefester. Et andet særtræk ved de norske dateringer – rent bortset fra de specifikke norske betegnelser og beregningsmåder – er, at der forekommer en række dateringer ud fra helgendage for tidlige lokalhelgener fra de britiske øer: Columba, Cuthbert, Edmund og Swithun. Kun Edmund synes at være repræsenteret i det danske og svenske materiale.

Inden jeg prøver at opsummere resultaterne, bør jeg dog gøre opmærksom på undersøgelsens svage punkter: For det første er gennemgangen af det tidlige norske materiale for spinkel og spredt til at sige noget afgørende om forholdene før 1320. Antallet af norske diplomer og forholdet mellem udaterede, romersk daterede og liturgisk daterede i den tidlige periode er derfor ladet helt ude af betragtning. Der er dog konstateret så mange eksempler på romersk datering, at det må være berettiget at hævde, at der i Norge sker en udvikling fra romersk til liturgisk datering parallel med Danmark og Sverige (20). På den anden side afviger de norske dateringsformler i flere henseender fra den dansk-svenske tradition, og dette skyldes ikke blot sprogformen. En

undersøgelse af kongebrevene i Magnus Erikssons mere end 30-årige periode som svensk-norsk fælleskonge viser markante forskelle – også i de latinske breve (21). At kun Olaf og Halvard er truffet i norske dateringer før 1300, mens Brictiva, Magnus og de hellige i Selja alle dukker op mellem 1308 og 1330 kan muligvis forrykkes en smule ved en total gennemgang, men forvansker næppe almenindtrykket. Fraværet af danske og svenske helgener i Norge bortset fra nogle få eksempler: Knud (1400 11/7), Eskil (1423 12/6 fra Jämtland) og Sigfred (1305 15/2 udstedt i Kolasetter af norske råder og svenske hertuger) samt en bemærkelsesværdig Keld-datering 1368 10/7 mand. n.f. "sancti Kittilsz" messe dag – i et rent norsk brev (22), kan skyldes, at der er gennemgået for lidt senmiddelalderligt materiale. Man skal dog næppe vente at finde Erik repræsenteret i Norge på lige fod med Knud og Olaf i Sverige, da Eriks dag 15/5 ligger så nær op ad Halvards 18/5. Den næsten totale mangel på Birgitta-dateringer undrer mere, men kan være korrekt, den birgittinske indflydelse i Danmark er væsentlig større end i Norge, og Birgitta-dateringer i Danmark er få sammenlignet med Sverige, jfr. nedenfor.

I det hele taget er den internordiske udveksling af helgener beskeden. At danske helgener bortset fra Knud'erne ikke træffes i Norge og Sverige forklares let med, at de også i Danmark gennemgående har en snæver geografisk afgrænsning. Derimod viser undersøgelsen, at norske og svenske helgener er mere "landsdækkende" end på forhånd antaget, men deres stilling har ikke været stærk nok til eksport. Man kan f. ex. sammenligne med den engelske helgen biskop Thomas af Canterbury (dræbt 1170), som jævnligt forekommer i nordiske kalendere og i en række tilfælde i nordiske brevdateringer (23).

På grundlag af det registrerede materiale kan der ikke siges noget fornuftigt om den følgevirkning, det måtte have på dateringsformlerne, at dansk brevstil ned mod 1500 vinder indpas i Norge. Der er her helt set bort fra den endelige afviklingsfase langt ned i 1500-tallet, da det skønnes, at de nordiske dateringshelgener ikke udgør noget særproblem, men deler skæbne med øvrige helgener, som vel at mærke ikke forsvinder med reformationen, men først en menneskealder senere (24).

Selv om det nordiske dokumentmateriale er uensartet i omfang, og intensiteten i gennemgangen har været forskellig for de tre lande, anser jeg det registrerede materiale tilstrækkeligt stort til at drage visse konklusioner ud fra det. I den følgende oversigt anføres for den enkelte helgen samtlige registrerede dateringer, således at dateringer på selve helgendagen anføres først og derefter dagen før/dagen efter og sidst dateringerne i ugen før og ugen efter, undertiden så fjært som i ugen efter oktaven. Helgenerne anføres i kalende-

rens orden, hvis de optræder med mere end een dag, så anbringes de under den største helgendag, hvor alle eksempler er samlet. En undtagelse fra rækkefølgen er gjort med de to Knud'er, idet jeg afslutningsvis vil forsøge en vurdering af de mange usikre Knud-dateringer (25).

Brictiva, norsk jomfruhelgen, af uvis oprindelse, helgendag: 11. jan. Efter den kirkelige kults ophør bevarer hun sin plads i kalenderen og er den dominerende dateringshelgen i perioden mellem helligtrekongers oktav (13/1 = 20. dag jul) og *conversio Pauli* (25/1), som i Norge normalt blot betegnes Paulsmesse, da eremitten Paulus' dag (10/1) næppe findes, ligesom Felix in pincis (14/1) kun yderst sjældent forekommer. I betragtning af den store spredning af *Brictiva*-dateringerne, skulle man tro, at hun har større kirkelig betydning i 1300-tallet end de liturgiske kilder lader formode (26).

Skønt den meget benyttede oktav 7.-13. jan. omfatter såvel selve helgendagen som *profesto* og *crastino*, synes det ikke at have været nogen hindring bortset fra, at *Brictiva* ikke benyttes i dateringer forud for 10. jan. Det eneste eksempel, jeg har fundet: 1469 6/1 (DN 1,403), skyldes at datoen er opløst forkert. *Brictivas* dag var dette år en onsdag og tirsdagen før derfor 10. jan. 8.-9. jan. kunne vel i og for sig benyttes lige så vel som 10.-13. jan., men at vrage helligtrekongers festen, en af årets store festdage for så mange dage før en nok så kær helgen synes umuligt.

Helgendagen 11/1: 1373 (DN 6,286), 1393 (5,355), 1412, 1440 (6,380 og 478), 1470, 1471 (11, 225 og 229). – *Dagen før* (aften, *profesto*) 10/1: 1308 a *Brettiiu* m. eftan (3,69), 1338 lø. før B. messe dag, 1346, 1373 (1,421), 1409 to. n. f. B., 1437 (5,661), 1495. – *Dagen efter* (*crastino*) 12/1: 1323, 1341 dagen e. B., 1372 (1,416), 1378 (5,302), 1383 ma. e. B. (6,308), 1385 to. e. B. (1,492), 1396, 1397 fre. e. B. (11,89), 1424 ons. e. B., 1431. – *Ugen efter*, 13/1: 1341 lø. e. B., 1370 3 nætter e. B. messe (1,405), 1418 to. e. B.; 14/1: 1360 ti. e. B. (4,404); 15/1: 1357, 1371 ons. e. B. (6,275), 1393, 1403 (5,424), 1424 (?) lø. e. B., 1462; 16/1: 1343 to. e. B.; 17/1: 1354 fre. e. B., 1358 ma. e. B. (1,339 og 352-53); 18/1: 1330. – Endnu 19/1 kan dateres efter *Brictiva*, således 1316 ma. anden e. B. m. (2,124). – I stedet for *Brictiva* forekommer romerske dateringer bl.a. 1295 11/1 (4,8) og 1311 12/1 (3,93). En anden datering findes f.eks. 1312 13/1 7 nætter efter 13. dag jul, udstedt i Bergen af kong Håkon (3,97).

Henrik, engelskfødt biskop, Finlands apostel, Deltog i ledingstog til Finland 1155, formentlig død 20. jan. 1156. Legenden synes forfattet i 1290'erne

forud for den pavelige stadfæstelse af ham som Åbo stifts skytspatron 1296. Da 20/1 er de universelle martyrer Fabians og Sebastians dag, fejres Henrik i de øvrige svenske stifter den 19/1. Translationsdagen 18/6 fejres fra 1300-tallet, men kun i Åbo stift (27).

Henrik er nok det tydeligste eksempel på, at den senmiddelalderlige ide med at skabe nationalhelgener kunne lykkes. Mens der kun er truffet een sikker Henrik-datering før 1350 (fra Åbo), forekommer der talrige dateringer efter 1400 spredt over hele Sverige. I de svenske kildeudgaver sættes Henriksdagen overalt til 19/1, den bør jo nok ændres til 20/1 for breve udstedt i Finland, således både 1335 og 1402 samt rimeligvis flere af de følgende, da jeg ikke har noteret udstedelsesstedet. En kvittering udstedt i Finland 1415 feria 5. prox. p. translat. b. H. epi. et mr. er opløst som 24/1, hvilket utvivlsomt er forkert. 18/6 var i 1415 en tirsdag, så torsdag derefter bliver 20/6 – det er det eneste sted, jeg har fundet translationsdagen anvendt til datering.

Helgendagen: 1367, 1370, 1375, 1378-79, 1382-85, 1392, 1396-97, 1400, 1408, 1410, 1412 3 stk., 1413 2 stk., 1414 3 stk., 1420 2 stk., 1436, 1440 4 stk. – Dagene før og efter Henrik er jomfruhelgenerne Priscas (18/1) og Agnes' (21/1) dage, velkendte universelle helgener ligesom martyrerne Fabian og Sebastian (20/1) og Vincentius (22/1), så mulighederne for at datere efter Henrik uden for selve dagen er begrænset. Eksempler findes dog, 18/1: Frötuna 1370 in prof. b. H., Västerås 1378 s. Henriks aften, 1413 vigilia H., 1417 næ. ma. f. s. H. dag, 1420 in profesto b. H. og dagen før s. H., 1510 s. Henriks aften; 20/1: Bankakind h. 1378 feria 4 p. f. s. H., Västerås 1386 sabb. p. H., 1397 crast. s. H. pontificis, Arboga 1435 to. n. e. s. H., Norrbo herredsting 1518 ons. n. e. s. H.; 15/1: 1420 des mand. vor s. H.; 16/1 1410 to. f. s. H. dag; 17/1: Daga h. 1383 sabb. a. s. H., 1413 feria 4. a. H. epi. et mr.; 21/1: Sthlm. 1375 dom. prox. p. f. s. H. epi. et mr., 1402 lø. e. s. H., 1415 f. 2 prox. p. H.; 24/1: 1400 sabb. prox. p. f. s. H. – Disse datoer forekommer i en række breve dateret i den ældste periode på romersk maner og senere efter forskellige andre helgener samt fortsat i relation til Helligtrekonger. Et adeligt skøde til Strängnäs domkirke 1401 19/1 dateres feria 4. post octauam epiphanie, og Tuhundre ting anvender 1440 betegnelsen næste tirsdag efter 20. dag jul.

Ansgar, ærkebiskop af Hamburg-Bremen, død 865. Helgendag 3. febr., samme dag som den langt mere udbredte biskop Blasius, derfor er Ansgar i enkelte stiftskalendere flyttet til 4/2 (28). Dateringseksempler er hverken fundet i svensk eller norsk materiale. Fra Danmark kendes udover det forannævnte eksempel fra Viborg et brev udstedt af indbyggerne i Horsbüll herred 1359

3/2 in die b. Ansgarii epi. Det brev, som hr. Erik Eriksen af Langeland udstedte i 1296, og som nu kun kendes i en fejlfuld dansk oversættelse, er næppe dateret på s. Ansgars dag, idet "festo s. Agarsie" snarere er en fejl for Agathe, og datoen derfor 5. febr.

Sigfred, engelskfødt biskop, som blev skytshelgen for Växjö stift, det oprindelige centrum for hans helgenkult, og hvor hans legende blev skabt i 1200-tallet. Hans helgendag 15. febr. var en stor festdag, og han selv blev en meget populær helgen, så populær, at han i senmiddelalderen får hele æren for at have kristnet Sverige (29).

Helgendagens placering er stort set heldig, selv om der let kan ske sammenfald med fastetidens begyndelse. 1291, 1315, 1317 og 1329 er 15/2 dateret på romersk vis. 1304, 1402, 1418 og 1439 (samt for de omgivende datoer i langt flere tilfælde) har man valgt at datere ud fra første søndag i faste. Det er nok en undtagelse, at der i 1313 er dateret crastino Valentini i stedet for die s. Sigfridi, derimod træffes profesto Sigfridi el. S. Sigfreds aften sjældent, da man til 14/2 foretrækker Valentinus.

Den tidligste Sigfred-datering er et brev udstedt af Strängnäsbispen 1292 15/2 die b. Sigfr. conf., men så følger de hurtigt efter hinanden, 1297 ærkebispen, 1300 lagman i Riseberga, 1312, 1320 adelig udsteder i Linköping stift, 1323, 1324 Skänninge by, 1326, 1329, 1333, 1335 2 stk., 1336, 1346, 1347, 1352 ... 1403, 1404, 1408, 1410, 1411, 1412 festo transl. s. Sigfridi conf., brevet er udstedt i Växjö, hvor man har vidst, at hans helgendag ikke var hans dødsdag, som nok var lige så usikker som hans dødsår, derimod dagen for hans skrinlæggelse i domkirken, 1413 2 stk., 1414, 1416, ... 1434, 1439, 1440 ... 1515. — *Dagen før eller efter*: 1405 14/2 Hattala in prof. s. S. epi. et conf., 1440, [1506] s. Sigfridi aften; [1335] 16/2 Sthlm. by in crastino s. Sigfridi archiepiscopi (!), ... 1403, 1408, 1410, 1411, ... 1510, 1515, 1517. — *Andre dage*: 1438 11/2 Uppsala ti. n. f. s. S., 1318 13/2 die lune prox. ante f. b. S., 1419 17/2 des fridaghes na s. S., 1405 18/2 feria 4. prox. p. f. b. S., 1408 lø. s., 1436 Sthlm. sab. prox., p. f. S. epi. et mart. (!), 1404 19/2 Uppland næ. ti. e. s. S. dag, 1515 ma. n. e. s. S. dag, 1511 20/2 to. n. e. s. S.

Lucius, pave 253-54, skytshelgen for Roskilde stift. Helgendag 4. marts og 25. aug. Formentlig halshugget i Rom 4. (el. 5.) marts 254 og begravet i Calixtus katakomben, hvorfra han i 882 blev overført til S. Ceceliakirken sammen med S. Cecilia og andre martyrer. Om Roskildekirkens erhvervelse af Lucius' hovedskal skete i forbindelse med Erik Ejegods pilgrimsrejse eller

først midt i 1100-tallet som anført af Arhning er usikkert, men pavens billede findes i domkapitlets bevarede signet fra o. 1150. Den universelle festdag 4/3 blev på kirkemødet i Helsingborg 1345 påbudt over hele Lund ærkestift og findes i næsten alle danske kalendere, mens translationsdagen for hovedskallen 25/8 kun fejredes i Roskilde stift. Den er dog nævnt i Odense breviaret 1497 og i et enkelt ms. af Missale Lincopense (30).

Umiddelbart burde Lucius have gode betingelser som dateringshelgen, da der ingen almene fester er mellem apostlen Matthias' dag 24. (25.) febr. og pave Gregors dag 12. marts. Men Lucius kan ikke klare sig over for fastesøndagene. Der vil ofte ske sammenfald med disse el. hans dag vil være i nærheden af en af dem, især 2. og 3. søndag i faste samt midfastesøndag: Reminiscere, Oculi og dom. medie quadragesime. Kun undtagelsesvis møder vi Lucius' navn i dateringer uden for stiftet, selv om der i middelalderens slutning sker en vis spredning, og man da også går uden for selve helgendagen. Men hyppigheden står slet ikke i forhold til den stærkt øgede brevmasse. Heller ikke det senmiddelalderlige S. Lucius-gilde med både gejstlige og verdslige medlemmer synes at have haft nogen propagerende virkning.

Translationsdagen 25. aug. er endnu mere lokal end passionsdagen, og dens placering umiddelbart efter apostlen Bartholomæus' dag forhindrer, at den kan få nogen betydning for dateringer, der er kun fundet ganske få eksempler.

Helgendagen 4/3: Det første eksempel er den forannævnte testamentedatering 1292, derpå 1293 udstedt på Hjortholm, 1308 Roskilde, 1313 København, 1341 Roskilde udstedt af biskop Jens, formen "die passionis b. Lucii pape et mr." er anvendt for at undgå enhver tvivl om hvilken Luciusdag, 1361 (Sjælland), 1368 København, 1425 Svendborg kalentegilde, 1444 Rosk. franciskanerkloster, 1511 og 1512 kong Hans, 1512 Knardrup kloster (dateringen usikker), 1514 Christian II, 1524 Gotskalk Eriksen til Christian II fra Visby Der er fra samme periode mange flere eksempler på, at Lucius ikke er anvendt, de fleste måske udstedt uden for Sjælland. 1541 4/3 udstedt på Sjælland er dateret dom. qua cantatur Reminiscere, og mens Christian II 1514 anvendte Lucius, er kongens breve udstedt i København 1515 og 1518 dateret dom. Reminiscere og 5 feria p. dom. Rem. – 5/3: crastino er truffet 1302 og 1434 samt 1523 to. n. e. s. Lwssye pawes dag, udstedt af Otte Krumpen på Tranekær, mens brev udstedt på bispegården i Roskilde 1525 er dateret dom. Inuocauit; *dagen før 3/3:* 1483 (biskop Oluf Mortensen) in profesto passionis Lucii mr. og 1485 den to. n. f. s. Lucii episc. et mr. – Fjernere fra helgendagen er fire sene dateringer 1512 2/2 ti. f. s. Lucii dag Københavns slot og 1495 6/3 6 feria p.,

Maglegård på Bornholm, 1499 7/3 feria 5 prox. p., adelig pant til sognepræsten i Starup, Ribe stift, 1507 8/3 ma. n. e., Ronneby, dvs. de tre sidste breve er alle udstedt uden for Roskilde stift. *Translationsdagen* 25/8 er kun fundet i et enkelt senmiddelalderligt brev, mens 1344 24/8 (omtalt ovenfor) et sjællandsk adeligt skifte mærkværdigvis foretrække Lucius for Bartholomæus og daterer ”profesto transl. s. Lucii pape”.

Magnus, jarl af Orkneyøerne, død 1115. Helgendag 16. april. Under de mange stridigheder om jarledømmet o. 1100 blev Magnus dræbt af sin broder, og der skete snart undere ved hans grav. 20 år senere blev graven åbnet, og hans ben skrinlagt på Lucia-dagen 13. dec. Både dødsdagen og translationsdagen blev påbudt som festdage. Magnus blev kanoniseret, og 1137 påbegyndte man Magnuskatedralen, der fortsat er Kirkwalls fornemste pryde. Magnus-kulten blev ikke begrænset til en lokal kult på Orkney, men bredte sig derfra til Island og Norge (31).

I betragtning af helgendagens placering midt i påsketiden og desuden i første uge efter sommerens begyndelse 14. april – hyppigt anvendt i norske dateringer – er antallet af Magnus-dateringer ret imponerende. Når jeg kun anfører få sene eksempler, skyldes det nok mere registreringens vilkårlighed end materialets sammensætning.

Helgendagen 16/4 træffes første gang 1315 a Maghnus messæ dagh (DN 5,61), som blev den alm. formulering, således 1354 (5,218), 1398 (11,93-94), 1410 (5, 466), 1437 (2,730), 1459 og 1474 (1,847 og 907); i latinsk form kommer martyrværdigheden som oftest med, hvilket undertiden har vakt tvivl hos diplomatarieudgiverne, om der refereres til den universelle martyr Magnus med helgendag 19/8, det er dog næppe tilfældet. In festo (ipso die) s. Magni martiris findes 1396 (4,665), 1454 (1, 829), 1548 (4,1125). – *Dagen før*, 15/4: 1325 ti. f. M. messe (1,179), 1331 a manadaghen nesto firir Magni ok martires (5,89 – hvor der synes tabt en betegnelse foran ”ok”), 1426? ma. f. (1,712), 1369, 1393 og 1448 M. aften (4,481 5,358, 2,780). – *Ugen før og efter*, 10/4: 1359 ons. f. M. og 1467 fre. f. (2,351 1,877); 14/4: 1420 sø. f. M. (2,656); 18/4: 1345 Ringerike, ma. n. e. M. messe om vår (4,291-92), 1414 ons. e. (5,505), 1437 feria 5 prox. p. f. s. M. martiris (4,863); 19/4: 1333 ma. e. M., 1371 lø. e. Magni comitis Orcad. (1,223 4,449 2,856); 20/4: 1362 to. e. M. og 1371 sø. e. (1,374 4,500); 21/4: 1361 ons. e. M. (4,418); 22/4: 1354 ti. e. M. og 1391 lø. e. (5,218 4, 592).

Da *translationsdagen* 13/12 sammenfalder med den også i middelalderen yndede jomfruhelgen Lucias dag, skulle man ikke vente at finde den

anvendt i dateringer uden for Orkney, et enkelt norsk brev er dog udstedt på Vossevangen 1396 12/12 ti. n. f. Magnus messe før jul (1,555).

Magnus er som nævnt udsat for hård konkurrence; blandt de mange andre dateringer fra perioden 9/4-22/4 kan nævnes flg. romerske: 1206 10/4 (2,82), 1299 11/4 (4,38), 1328 13/4, 1310 14/4, 1429 17/4 og 1313 22/4 (3,99). Påskedateringer findes f.ex. 1332 9/4 to. f. palmesøndag og 1335 11/4 palmesø, 1308 12/4 langfredag (2,90), 1344 13/4 ti e. påske, 1322 18/4 7 nætter e. påske, 1276 19/4 1/2 måned (quindena) e. påske og 1311 21/4 ons. n. e. påskeuge (2,109). Overgangen fra vinter til sommer forekommer i en række dateringer: 1331 12/4 fre. "siidesta af vætre", 1353 13/4 to. s. i v. (1, 379), 1398 16/4 ti. i 1. sommeruge (1,563), 1438 16/4 3. dag sommer (5,696) og 1334 18/4 ma. "fyrste af sumre". Endelig synes det at fremgå af det registrerede materiale, at martyrerne Tiburtius' og Valerianus' dag 14/4 spiller en vis rolle – større end man umiddelbart får indtryk af ved at gennemblade bindene i det norske diplomatarium, 1348 10/4, 1306 12/4 (2,64), 1336?) 13/4 og 1393 21/4 (1, 542) er dateret i relation til deres dag.

Halvard, norsk helgen: Af bondeslægt, dog angives han på mødrene side, at være i slægt med s. Olaf. De islandske annaler sætter hans død til 1043; Adam af Bremen fortæller, at Halvard blev dræbt af venner, og at der snart skete mirakler ved hans grav. Skrinlagt i Kristkirken i Oslo, hvorfra helgenskrinet blev fjernet 1137 inden den danske konges angreb, siden overført til den genopbyggede kirke, hvor det stod til 1532 (32). Hans helgendag 15. maj regnes som en stor fest i alle de ældre kristenretter. Der kendes kun den samme helgendag, så når den undertiden har tilføjelsen "om vår", er det ingen parallel til korsmesserne eller Magnus-festerne, men snarere et udtryk for, at årstider spiller en større rolle i Norge end datoer.

Halvard er indført i Skara-kalenderen, og der findes flere billedlige svenske fremstillinger, men såvidt vides ingen dateringer. Fra Danmark kendes en enkelt datering, idet den birgittinske kalender fra Maribo kloster synes overført til byen der jo var under klosterets værn. 1462 15/5 sad Christian I retterting i Henrik Karmmagers hus i Maribo og stadfæstede et skøde for præsten i Stokkemark. Rettertingsdommen er dateret die Haluardi – der er andre eksempler på, at rettertingsdokumenter er dateret lokalt i stedet for efter cancellikalenderen.

Helgendagen 15/5: 1301 at Hallwardz voku (4,50), 1306 (4,63), 1321, 1337, 1338 (Bergens kopibog), 1359 (4,401), 1365 (4,449), 1383 (6,313), 1397 (11,90), 1421 (5,543), 1449 og 1450 (4,907 og 920, 1460 (11,212),

1470 (6,570), 1485 (2,683), 1495 (11,287). – *Dagen før*, 14/5: 1330 ma. f. H., 1362 H. aften (5,247), 1418 to. f. H. (1,658), 1442 aa sancti Halvardz eftan (1,780), 1448 (7,436), 1500 (4,1036). – *Dagen efter*, 16/5: 1319 ti e. H. (rett. fra 6/5 5,62), 1333? (rett. fra 26/5), 1343 fre. e. H., 1381 to. e. H. (6,303), 1389 sø. e. H. (3,513), 1397 daghen nest efter H. (1,558) og ons. e. H. (5,378), 1413 og 1521 crastino sancti H. (5,495 og 1,1058). – *Ugen før*, 8/5: 1307 7 nætter f. H. (2,85), 1348 to. f. H. (4,333), 1447 m. f. (4,900), 1512 lø f. (4,1057); 9/5: 1328 ma. f. H. (11,12), 1333 sø. f. (5,95), 1337 fre f. (4,229) 1395 sø. f. (1186); 10/5: 1342 ti. f. H. (2,153), 1405 sø. f. (5,442), 1410 lø. f. (4,780); 11/5: 1345 ons. f. H. messe (5,179), 1397 fre. f. (11,90), 1398 og 1409 lø. f. (1,564 og 5,462), 1413 to. f. (7,362), 1444 ma. f. (7,421), 1484 ti. f. (4,998), 1544 sø. f. (1,1102); 12/5: 1309 ma. f. H. (3,81), 1330 lø. f. (11,15), 1377 og 1405 ti. f. (4,505 og 5,443); 13/5: 1326 ti. n. f. Halvardsmesse "vm varet" (1,186), 1355 ons. f. (5,221), 1381 ma. f. (3,322), 1399 dagen n. f. H. messe aften (4,696). – *Ugen efter*, 17/5: 1422 sø. e. H. (7,374), 1465 fre. e. (5,854); 18/5: 1337 sø. e. H. (11,22), 1371 sø. e. (5,265), 1378 ti. e. (4,508 og 5,306), 1405 ma. e. (9,748), 1454 to. e. (4,934); 19/5: 1321 ti. e. H. (2,142 – falskneri), 1343 fire nætter e. H. messe om vår (1,285), 1345 to. e. (2,271), 1405 ti. e. (4,749), 1437 sø. e. (5,664), 1440 fre. e. (6,48), 1545 ti. e. (1,1104); 21/5: 1416 to. e. H. (6,394), 1432 ons. e. (5,615), 1503 sø. e. (5,995); 22/5: 1310, 1311 og 1323 syv nætter e. H. (3,87 2,110 1,171), 1342 ons. e. (5,159), 1429 sø. e. (11,147), 1529 lø. e. (4,1091). – *Endnu senere*, 22/5: 1295 ni nætter efter H. (2,35); 26/5: 1333 ons. halv måned e. Halvardsmesse dag (5,96).

Romersk datering på helgendagen er kun påtruffet 1308 15/5, men forekommer af og til i dagene deromkring, således 12/5 i 1313, 1329 og 1341, 13/5 i 1299, 14/5 i 1313, 17/5 i 1306. For Halvard-festen gælder som for s. Erik, at der ofte sker sammenfald med Kristi himmelfart og pinse, og disse fester foretrækkes undertiden i dateringerne. 1358 11/5 og 1450 16/5 er dateret efter hellig torsdag (5,226 og 11,192), 1289 22/5 og 1301 18/5 er dateret 7 og 3 nætter før pinse, 1295 10/5 og 1334 16/5 benævnes to. f. og ma. e. hvide søndag (pinse). 20/5 der ikke er truffet som Halvarddatering betegnes 1323 fre. n. f. trinitatis messe og 1336 ma. e. hvide sø. (3,134 og 186), 1529 22/5 findes både som lø. e. Halvard og vigilia Trinitatis (4,1091-92), endelig er 1338 19/5 betegnet tirsdag i gangdagene om vår (4,234).

Erik, svensk kongshelgen fra 1100-tallet. Han opfattes i senmiddelalderen som en inkarnation af kongeidealet, som folkets fører, lovgiver og fredsstifter. Helgendag 18. maj, i Uppsala stift desuden translationsdagen 24. jan. – Efter korstog til Finland skal Erik være faldet i kamp mod en dansk prins og tronkræver, hvis hær delvis bestod af svenskere – alt dette er ubekræftet, men knoglerne i s. Eriks skrin i Uppsala domkirke viser en voldsom død, og Sverresagaen har vidnesbyrd om en tidlig helgenkult, ligesom Erik er indført i Vallentunakalenderen 1198 (33). Folkungarne arbejdede i 1200-tallet sammen med Uppsalakapitlet på at hævde Erikskulten over for den populære Olafskult.

Helgendagen 18/5: 1294 in festo b. Erii reg. et mr. (DS 1743), 1303, 1319, 1331 (Henrici regis et mr, i Reg. eccl. Aboensis må være en afskriverfejll for Herici), 1334, 1335 og 1336 to stk. hvert år, 1349, 1352 . . . 1405 2 stk., 1408, 1411 2 stk., 1414, 1417 4 stk., 1419 3 stk., 1420 2 stk., 1438, 1439, 1440, 1441 . . . 1506, 1511 (Styffe) – *Dagen før*, vigilia, profesto, 17/5: 1292 Upps. domkap. in vig. b. E., 1310 profesto b. E. 3 stk., 1332, 1335, 1346 og 1348 vig. . . 1408 feria 5 a. f. E., 1413 prof. 2 stk., 1415, 1419, 1438 . . . 1507 2 stk. – *Dagen efter*, crastino, 19/5: 1291 in cr. E. reg. et mr., 1310, 1323, 11324 og 1325, begge Östergötland, 1332 . . . 1402, 1435, 1440 2 stk., 1441 . . . 1511, 1517. – *Ugen før og efter 11/5*: 1401, 1438 og 1441; 13/5: 1351?, 1416 og 1441; 14/5: 1332, 1351, 1441 og 1512; 15/5: 1351, 1401, 1410, 1441 og 1506; 16/5: 1335, 1348, 1410 16/5 el. 12/5 feria secunda el sexta a. f. E.; 20/5: 1413, 1418 og 1516; 21/5: 1333, 1410, 1414, 1415, 1441, 1508 og 1511; 22/4: 1416; 23/5: 1515; 24/5: 1414, 1437 og 1516; oktaven 25/5 forekommer næppe, da det er s. Urbans dag.

Translationsdagen 24/1 er benyttet 1437 die transl. s. E. reg. et mr. glor. i et brev til Uppsala domkirke, 1441 23/1 in prof. transl. s. E. er udstedt i Uppsala.

Eriksdagen kan ligesom Halvards dag let falde sammen med pinse og de dertil knyttede bevægelige fester, men synes som oftest at sejre på selve dagen, mens det er mere problematisk med de omliggende datoer.

En enkelt norsk Erik-datering findes i et brev udstedt på Akershus af abbed Paul af Hovedø 1495 19/5 to. n. e. s. Eriks dag (DN 2,656). Fra Danmark kendes nogle flere dateringer, dog alle senmiddelalderlige, 1422 18/5 Flensborg, 1432 17/5, 1443 18/5 og 1449 15/5, alle skånske, 1451 18/5 Odense by, 1491-92 skånske og sjællandske og den mest markante, det foran omtalte gønevidne 1517 fra Sønderbæk.

Eskil, svensk biskop som kom fra England. Han blev dræbt i Strängnäs og begravet i sin kirke i Tuna, siden kaldet Eskilstuna. Han er første gang omtalt i *Ælnoths* biografi af Knud den hellige (34). Helgendagen er kun i Strängnäs stift 11/6, i de øvrige stifter flyttet til 12/6 på grund af sammenfaldet med Barnabas apostel, denne forskel synes der ikke at være taget hensyn til i kildeudgaverne, hvor 12/6 er fremherskende, så enkelte dateringer bør nok flyttes. Iøvrigt synes translationsdagen 6/10 at være den mest populære i begyndelsen, de 4 første dateringseksempler er alle i relation til denne, de er fra årene 1298 til 1327. Derefter følger nogle eksempler ud fra 12/6, bl.a. et brev udstedt i Vårfruberga 1345 13/6 feria 2 infra octavam s. *Eskilli* epi. et mr., en efter vore begreber besværlig måde at datere på. Det var ganske vist alm. ved de store fester at foretrække udtrykket så og så mange dage før oktaven i stedet for så og så mange dage efter helgendagen, men dateringsformen viser, at Eskilsdagen har haft oktav i Strängnäs stift. Af 8 dateringer 1401-20 refererer 5 til helgendagen og 3 til translationsdagen.

Helgendagen: 1331 12/6 in die b. *Eschilli* epi. et mr. (til Skara kirke), 1410 (borger i Jönköping), 1418 ipso die *passiomis* b. *Eskilli* mr. (mageskifte, Tandla), 1516 d. E. mr. (Upps, domkapitel). – *Dagen før*: 1345 in prof. b. *Esk.* ep. et mr., da det er udstedt af lagmanden i Södenmanland bør datoen være 10/6, ikke 11/6 som DS har, derimod må Håbo herredsstingsvidne, *Uppl.*, 1412 lø. f. s. *Eskils* dag opløses som 11/6, selv om det falder sammen med Barnabas' dag. – *Andre dage*: 1513 8/6 Arnö (ærkeb.) ons. f. s. *Esk.* dag; 1402 15/6 næste to. e. s. *Esk.* 1441 15/5 Hølebo htg. ons. e. s. *Esk.*

Translationsdagen 6/10: 1313, 1327, 1401 og 1403 in die transl. b. *Esk.*, 1414 på s. *Esk.* dag som kommer om høsten, 1415 og 1440 die transl.; 7/10 1298 in crast. tr. b. *Esk.* mr. et pontif., 1301 sabb. pros. p. f. transl.

To dateringer fra Arboga 1440 er usikre, det ene er udstedt af rigsrådet ipso die *Eskilli*, som man umiddelbart ville henføre til 12/6, men der var intet rådsmøde i Arboga i juni, derimod i beg. af okt., det andet er udstedt af Arboga kloster s. *Eskils* dag – og så er spørgsmålet, om man i Arboga kun har fejret *Eskil* på translationsdagen?

Vilhelm, franskfødt abbed, dansk helgen. Hans død 6. april 1203 var på ingen måde voldelig, men der skete undere ved hans grav, og han opnåede kanonisation allerede 1224, 16. juni 1258 blev hans lig overført til den nye klosterkirke, og denne dato blev hans helgendag. Han er særlig kendt for sin omfattende brevsamling (35).

Dateringer synes kun at forekomme på selve dagen. Dagen efter er den yndede alment udbredte engelske helgen Botulfs dag, så denne vil altid blive foretrukket, af og til – vel især uden for Sjælland – dateres in profesto b. Botulphi abbatis på 16/6, således et brev udstedt i N. Tranders 1322. De fundne Vilhelm-dateringer er alle fra Roskilde stift. 1264 in die b. Wilelmi abbatis, 1353 in d. daghe s. Wilhelmes d. hlg. bichters u. abb., 1354 d. b. W. conf., 1364 in die b. b. W. glor. Christi conf., 1367 die Wilhelmi, 1404, 1441 og 1489 alle i latinsk form. En enkelt datering i Frederik Is registeranter viser, at Vilhelm stadig findes i kancelliets kalender, 1529 dateres på København slot: s. Wilhelmi abbatis dag, men året før på Gottorp samme dato: ti. e. Guds legems dag. Det kan let være en tilfældighed, at der ikke er fundet nogen Vilhelm-datering efter reformationen. 1551 16/6 betegnes i Kanc. Brevbøger s. Boels aften og ti. e. Viti et Modesti, (mens 17/6 både betegnes som Botulphi og ons. e. s. Antonii conf.), 1554 16/6 som lø. e. V. et Mod. og 1557, 1558 og 1560 er alle dateret 16. juni – netop i disse år ophører kancelliet med at benytte helgenkalenderen.

David af Munktorp er en af de engelske missionærer, som i 1000-tallet kom til Sverige. Han regnes for Västmanlands apostel, men der vides meget lidt konkret om ham; den helgenlegende, der findes i Västerås-breviaret 1513 og Uppsala-breviaret 1496 er meget stereotyp (36).

Hans helgendag er normalt 25. juni, men i Uppsala, hvorunder Stockholm hørte, 15. juli, der er derfor en vis usikkerhed m.h.t. til en af de to kendte dateringer, som begge er sene. 1285 25/6 anvender kong Magnus romersk datering, og senere er det alm. at anvende crastino s. Joh. bapt., f. ex. 1299, 1301 og 1337. 1410 daterer Norrbo herredsting næste to. e. David abb., dvs. 26/6, og 1505 skriver borgmestre og råd i Stockholm til Svante Nilsson Sture die s. Dauid abb. Selv om brevvekslingen med rigsforstanderen var hyppig, lader det sig næppe afgøre, om brevet er fra 25/6 eller 15/7.

Sunniva og de hellige i Selja, norsk(e) helgen(er) af uvis oprindelse. Efter skrinlæggelsen i Bergen 1170 blev Sunniva stiftshelgen, men hendes navn forekommer kun en enkelt gang før 1400 i dateringerne, der enten bruger formen festum sanctorum in Selis (Selio) og den tilsvarende norske oversættelse eller det specielle udtryk "thridia vaku", som utvivlsomt må henføres til 8/7, selv om forklaringen på begrebet er usikker. Denne form for datering findes så tidligt som 1292. – Translationen i Bergen fandt sted 7. sept., men det er lokal Bergenfest, helgendagen anføres overalt i Norge som 8/7, og det

er denne dato, der forekommer i dateringerne. Der er svage spor af en liturgisk Sunnivakult uden for Norge, hun er indført i kalendere i Uppsala og Åbo stifter, men brevdateringer træffes næppe uden for norsk område (37).

Helgendagen 8/7: 1321 a Seliu manna voku (DN 2,144), 1356, 1392, 1401 og 1453 a Seliu voku dagh (6,217 5,331 9,719 5,633-34), 1392 og 1467 die ss. in Selio (4,608 1,880), 1465, 1480 og 1(5)04 s. Sunniva dag (4, 957 5,910 11,282), 1293, 1352, 1398 og 1410 a thridia voku dagh (3,33 4,358 5,380 og 467). – *Dagen før, 7/7*: 1318 Sunniva messeaften (2,131), 1348 og 1397 a Seliu manna eftan (4,335 og 673), 1392 S. V. aften (2, 531), 1430 fre. f. Sunniva og 1431 lø. f. ss. in S. (6,434 1,735), 1385, 1416 og 132 thridia vaku eftan (6,318 5,517 og 620), 1402 flere former. – *Dagen efter, 9/7*: 1346 og 1389 in crastino ss. in S. (4,304 1,515 rettet fra 9/6), 1437 ti. e. ss. in S. (7,406), 1365 og 1412 e. th. v. (5,255 og 485), 1413 og 1452 sø. e. thr. v. (11,126 7,444). – *Ugen før, 2/7*: 1451 fre. n. f. tria vakano (7,442), her ville man vente den i senmiddelalderen hyppigt forekommende Visitatio Marie, eller den engelske bispehelgen Swithun, der i Norge kendes både på helgendagen og translationsdagen 15/7, således bl.a. 1402 og 1477 2/7 samt 1340 15/7 (5,430 2,904 5, 140); 3/7: 1410 ons. f. S. (2,611), 1434 lø. f. ss. in S. (7,392), 1343 to. f. thr. v. og 136 ma. f. (4,269 og 303), men 1347 dateres ti. n. e. festum Swyptuni (4,313); 4/7: 1361 drottinsd. n. f. og 1402 ti. f. ss. in Selio (4,425 6,358), 1369 ons. f., 1422 a thria sykno firir thridia voku og 1446 ma. f. (4,486 5,533 6,500); 5/7: 1470 to. f. s. Sunniva (7,470), 1360 sø. f., 1421 lø. f., 1423 ma. f. og 1480 3 søgne n. f. thridia v. (1, 368 7,372 6,419 4,989); 6/7: 1371 sø. f., 1426 og 1499 lø. f. ss. in Selio (5,267 1,713 4,1033). – *Ugen efter, 10/7*: 1442 ti. n. e. Selio manna waku, udstedt i Oslo af bisp Olaf af Bergen m. fl., samme dag og sted daterer kong Christoffer ti. e. oct. visit. Marie (1,782-83); 11/7: 1337 fre. e. Se. v. (1,244), 1379 ma. e. Sæliu manna messe (1,437), 1388 lø. e. og 1402 ti. e. thr. v. (4,552 5,421); 12/7: 1389 ma. e., 1393 lø. e. og 1459 to. e. thridia v. (4,568, 627 og 945); 13/7: 1334 og 1379 ons. e. Se. 1,229 2,458), 1385 to. e. og 1420 lø. e. thr. v. (6,319 11,134); 14/7: 1534 ti. e. s. Sunniva (4,1109), 1329 fre. e., 1358 og 1403 lø. e. thr. v. (4,85 1,355 9,752); 15/7 er ikke fundet, denne dato er både dagen for apostlenes deling og s. Swithuns translation, således f. ex., 1340 in transl. s. Swithuni (5,140). – Romerske dateringer er anvendt 1308 6/7, 1298 9/7, 1277 10/7, 1280 14/7 og 1292 15/7 (7,36 2,44 3,13 og 17-18 5,19).

Keld, provst i Viborg kapitel, død 27. sept. 1150. Efter undere ved graven opnåedes kanonisation 1188, den højtidelige translation foregik i Viborg 11. juli 1189, som blev den officielle festdag. Helgenskrinet var bevaret efter reformationen, men brændte 1726 (38). Helgendagen sammenfalder med den hellige Benedikts translationsdag, som i alt fald hos benediktinerne var en stor fest, så hvis man vil søge Keld-dateringer uden for Jylland, kan man ikke vente at finde dem i de store benediktinerklostre eller i Odense stift.

Helgendagen 11/7: 1272 in die s. Ketilli, 1291, 1324, 1355, 1405 die b. K. conf., 1471, 1504 s. Ketilli dag, 1528. – *Andre dage*: 8/7: 1355 4 feria. prox. a. d. b. Ketilli conf.; 9/7: 1487 ma. f. s. Kelds dag; 12/7: 1400 og 1418 in crastino b. K. cf. glor.; 13/7: 1346 5 feria p. d. b. K., Middelsom herredsting; 17/7: 1537 ti. n. e. s. Kjelds dag, Fjends hgt.; 18/7: 1353 sabb. p. og 1394 oct. die b. K. conf. – Naboskabet til Knud konges dag 10/7 begrænser jo i høj grad anvendelsen uden for selve helgendagen, men enkelte jyske herredsting synes at foretrække Keld frem for kongehelgenen.

At denne rent jyske helgen pludselig dukker op i en senmiddelalderlig, norsk datering 1368 10/7 ma. n. f. "sancti Kittilsz" messedag i en rent norsk sammenhæng er vanskelig at forklare, selv om Keld er fundet i en enkelt norsk kalender fra 1400-tallet (39).

Botvid, svensk helgen, som sammen med s. Eskil kaldes Södermannlands apostel. Uden at være gejstlig virkede han for kristendommens sag efter sin hjemkomst fra England. O. 1120 blev han på vej til Gotland dræbt af sin frigivne træl. Hans broder byggede 1129 en gravkirke på deres fædrengård Hammarby, den blev senere kaldt Botvidskyrka. Hans legende er vist den tidligste svenske helgenlegende, og hans kult bredte sig i løbet af 1100-tallet over hele Strängnäs stift og de tilgrænsende stifter. Der fandtes Botvid-relikvier både i Uppsala og Linköping komkirker. Hans helgendag 28. juli er indført i Åbokalenderen, og der fandtes et kapel i Österbotten indviet til Botvid (40).

Nogle dateringer kendes: 1331 die beati Botvidi, udstedt af lagmanden i Södermanland, 1348 die b. B. martiris, Arnö (æbp.) 1378 ipso die s. B. mr. glor., 1397 uppa s. B. dag, Sth. 1368 og 1387 in prof. b. B. og et herredstingsvidne 1405 tingdagen før s. Botvids dag. – Naboskabet til Olafsdagen vanskeliggør dateringer uden for kultområdet.

Olaf, norsk kongehelgen, faldet i slaget ved Stiklestad 1030. Ca. 1175 forfattede ærkebiskop Eystein en "Passio et miraculi beati Olavi", men de tidligst kendte liturgiske tekster stammer fra England, hvor Olaf var modehelgen i

slutningen af 1000-tallet (41). – I Norge er translationsdagen 3/8 meget hyppigt anvendt i brevdateringer, mens helgendagen har nogenlunde samme vægt i det norske, det danske og det svenske materiale. Heller ikke i dateringerne omkring helgendagen er der afgørende variationer i de nordiske lande, idet festdagene for apostlen Jakob 25/7 og s. Peders lænker (vincula Petri) 1/8 i nogen grad indskrænker mulighederne for at datere ud fra Olaf i ugen før og efter 29/7. Translationsdagens placering inden for oktaven kan være medvirkende årsag til, at oktaven sjældent nævnes. Ved så stor en fest vil man forvente vigil, men dagen før benævnes oftest profesto. – I norske dateringer har Olufsdagene ofte betegnelserne den første og den senere for at undgå mistolkninger.

Helgendagen 29/7: Med betegnelsen "fyrra", "fyrri", "færr" 1358, 1361 (6,251), 1382 (5,326), Olafs vaku dagh el. ipso die Olaii regis et mart. 1378 (1,451), 1398 (5,381), 1411 (11,121), 1455 (2,811), 1481? (2, 917), 1499. – *Dagen før*, oftest i formen Olaf vaka aften, 28/7: 1443 (1,785), 1522 (11,309), 1538. – *Dagen efter*, 30/7: 1316 dagen efter O. v. fyrru (4,115), 1498 (2,1003), 1413 crastino O. (5,499), 1462 (5,843), 1317 lø. e. O. v. fyrri (4,120, 1447 og 1514 sø. e. O. dag (2,776 og 1045), 1345 og 1347 ma. e. O. messe fyrræ (5,194), 1343 ons. e. O. v. dag (5, 163). – *Ugen før*, 22/7: 1408 sø. f. O. v. fyrræ (2,599). Normalt vil 22. juli være dateret som Marie Magdalene dag og 23.-24. i relation til denne og Jakobs dag 25/7. Der findes dog enkelte Olafsdateringer på 25/7: 1389 og 1518 sf. m. sø. n. f. O. (4,570, 11,304); 26/7: 1342 fre. f. O. v. fyrræ (4,265), 1360 og 1422 sø. f. O. "messo aften" (4,406 og 818), 1434 ma. n. f. O. v. fyrri (4,856); 27/7: 1397 og 1414 fre. f. O. dag (11,92 2,638). – *Ugen efter*: 1403 . . . dag e. O. v. fyrræ (11,108); 31/7: 1289 og 1323 2 dage e. O. v. fyrræ (5,18 2,150), 1376 og 1536 to. e. O. (7,297), 1400 lø. e. O. v. (4,712), 1407 sø. e. . . . fyrræ (5,452), 1380 og 1431 ti. n. e. O. v. fyrræ (4,520 og 849); 1/8: vincula Petri er ikke så hyppigt anvendt i Norge, så der forekommer nogle Olaf-dateringer, år? (1315 el. 1371) og 1539 fre. e. O. dag (7,79 4,1114), 1401 ma. e. O. (2,568); 3/8: fre. n. e. O. messe dag (9,733) – visse steder i Norge har man således ikke fejret translationsdagen; 5/8: (1325) in oct. b. Olaii (7,104), 1371 ti. e. O. (2,420). – En enkelt romersk datering på 29/7 er fundet 1264 (5,6), desuden 1260 24/7 (3,19), 1296 31/7 (5,33) og 1341 8/8 (5,152). – 1359 2/8 er dateret efter Peters vaka (5,235), og 9/8 er i en række tilfælde dateret før Laurens dag.

Translationsdagen 3/8: 1313 a Olafs voku siddara (4,104), således 1321,

1348, 1350, 1356, 1365, 1373, 1403? og 1423 (4,150 336 376 og 733 5,283 6,196 og 217 7,375). – *Dagen før 2/8*: 1332 a Olafs uoku efptan en sidarra (1,219 med dato 3/8). – *Dagen efter, 4/8*: 1373 dagen e. O. sid. og 1450 crast. transl. b. O. reg. et mr. (2,428 og 788), 1333 ons. e., 1366 ti. e. O. v. sid., 1452 fre. e. O. dag transl. (2,202 1,389 11,196). – *Andre dage, 5/8*: 1306 2 nætter e. O. sid. (4,65), 1331 ma. e. (5,90); *6/8*: 1350 ons. e. O. v. sid. (1,321), 1498 ma. e. O. messe sid. (2,1031) *7/8*: 1337 to. e. O. v. dag "hin øfræ" (1,245), 1345 sø. e. og 1349 ons. e. O. v. sid. (2,272 1,317). – Eksempler på andre dateringsformer: 1379 2/8 2 die menis aug., udstedt i Marstrand af Jarlen af Orkney, 1359 5/8 in die Domini (1,458 og 364).

Danske Olaf-dateringer: Det tidligst kendte eksempel er et gavebrev til Æbelholt kloster, udstedt i Halmstad af en adelsmand die Olai regis. Hvis årstallet iøvrigt holder, er der næppe rimelig grund til at anfægte dateringsformen, idet der da må regnes med en modtagerudfærdigelse. Netop Æbelholt kloster er sammen med Odense s. Knuds kloster blandt de første til at anvende liturgisk datering, hvilket stemmer med international praksis, at klostrene gik i spidsen for udbredelsen af den nye måde at datere breve på (42).

Helgendagen 29/7: oftest i formen in die beati Olai regis et martyris 1292 2 stk., 1297, 1309, 1317, 1324-25, 1329, 1333 2 stk., 1341, 1344 1355, 1356, 1359, 1372, 1411, 1413 2 stk., 1428, 1430, 1441, 1443, 1455, 1461-62, 1465 3 stk., 1466 2 stk., 1497-98, 1501, 1503 2 stk., 1530 flere kancellibreve, men enkelte er dateret fre. n. e. Jakob ap. dag. Normalt vil 29. juli være dateret som Olafs dag overalt, men der er undtagelser, 1503 skriver Bjerre herredsting (Jyll.) lø. før aduincula Petri, og 1553 bruger kancelliet formen lø. e. s. Jac. ap. – *Dagen før*, profesto er den alm. betegnelse, men ugedagene forekommer også, ikke mindst i tingsvidner, *28/7*: 1315, 1407 – både profesto Olai og Oleues auende 1411, 1416, 1419, 1459, 1502, 1504, 1517, 1536; bl.a. 1301 findes dateringen die s. Pantaleonis mr. – *Dagen efter*, crastino el. angivet ved en ugedag efter Olaf, *30/7*: 1279, 1352-53, 1355, 1406, 1442, 1459, 1500, 1503-04, 1515, 1528, 1530, 1554. – *Andre dage*: Forud for Jakobs dag den 25/7 vil man kun undtagelsesvis kunne finde Olaf-dateringer, der er dog et enkelt eksempel fra Malmø byting 1441 24/7 ma. før Olaffs dag. Jakobsdagen ses også vraget til fordel for Olaf enkelte gange: 1352 feria 4 prox. a. d. b. O. reg. Sjæll., 1356 feria 2 a. og 1541 ma. næst for s. Olai regis dag, Hobro byting (rett. fra 3/8); 26/7 og 27/7 vil oftest blive dateret e. Jakob, men eksempler på ante f. Olai forekommer 1320, 1336, 1456, 1499 lø. næst

Olaffs dag dvs. 27/7 el. 3/8, 1500 daterer Hald herredsting ma. før Olai dag, mens Kbh. byting samme dag skriver ma. e. Jacobi. – Efter 30/7 er mulighederne også begrænsede 31/7 kan dateres vigilia Petri advincula, og 1/8 vil oftest blive dateret ud fra Peder. Eksempler med Olaf 31/7: 1315, 1320, 1503, 1531 dom. p. f. divi Olai regis; 1/8: 1351 andendagen efter s. Olafs dag, regest af kongebrev i Eline Gøyes jordebog. Det er næppe rimeligt at opfatte andendagen som en oversættelse af "feria secunda" i stedet for af "crastino", så diplomatariets datering bør rettes tilbage til 30/7 (43); 3/8: 1545 3/8? bør ligeledes rettes til 30/7, jfr. foran under gennemgangen af Viborg diplomatariet (44); 4/8: 1365 2 feria prox. p. f. b. Olai, Viborg byting.

Svenske dateringer. Svensk dateringspraksis følger stort set samme mønster som den tilsvarende danske. Det kunne se ud som om der er en vis nuance-forskel, når man kommer uden for helgendagen – profesto– crastino, idet der synes at være flere svenske dateringer før Olafsdagen og færre efter.

Helgendagen 29/7: 1281, 1287, 1304, 1313 2 stk., 1323, 1325 2 stk., 1327 4 stk., 1330, 1333 2 stk., 1334-35, 1337 2 stk., 1339 2 stk., 1340, 1345 2 stk., 1348, 1355, 1359-60, 1364 2 stk., 1366, 1369, 1371, 1374, 1380, 1383 2 stk., 1385, 1391 og 1400 circa f. Olai, 1401-02, 1404-06, 1408, 1410, 1414-15, 1418-20 hver 2 stk., . . . 1504, 1509, 1511, 1518. – *Dagen før*, profesto 28/7: 1317 pridie b. Olawi reg. et mr., 1320 die jovis prox. a. f. b. Olai, 1335 in profesto b. O., 1360, 1385-86, 1399, 1409, 1411, 1413, 1417 og 1419-20, 1401 næste to. f. O., 1404 og 1517 Olai aften. – *Dagen efter*, crastino 30/7: 1292 die prox. p. f. Olai, 1296 crast. O., 1323, 1331, 1347, 1359, 1440 og 1515, 1306 prox. sabb. p., 1403 næ. ma. e., 1415 feria 3 p. – *Andre dage*: 1401 23/7 og 1507 24/7 lø. f. s. Olafs dag, 1402 25/7 ti. f. O.; 26/7: 1371 og 1410 sabb. a. O., 1401 og 1440 ti. f. O., 1512 ma. f. O.; 27/7: 1331 lø. f., 1406 ti. f., 1411, 1439 og 1512 ma. f. O.; før 29/7: 1353 Simtuna hgt., 1402 Tuhundra ting og 1441 tingdagen før Olafs dag; 31/7: 1315 secunda die p. f. O., 1340 feria 2 og 1516 5 f. p. f. O., 1384 dom. prox. p. f. Olai tha thing var i Skedvi (Västmanland); 5/8: 1398 ma. e.:s. Olafs dag, Åkerbo h. – Romerske dateringer: 1303 29/7, 1273 og 1304 28/7, 1304 30/7, 1257, 1281 og 1297 3/8, 1277 og 1287 4/8, 1285 5/8.

Helena af Skövde, svensk lokalhelgeninde fra 1100-tallet. Den højadelige frue var bosat i Västergötland og bekostede som enke opførelsen af en kirke i Skövde. Efter at hendes svigersøn havde dræbt hende lod han liget ligge på marken, men både der, og da hun var blevet gravsat i sin kirke, skete der

mirakler. Ca. 100 år senere digtede bisp Brynolf af Skara et officium til hendes ære og fastsatte 31. juli som festdag. I slutningen af middelalderen fejredes denne helgendag i hele Uppsala ærkestift, mens den i Skara stift blev flyttet til 30/7. – Til s. Helenas kirker i Skövde og Götene findes en række afladsbreve (45).

Brevdateringerne er få. Den ældste synes at være kong Magnus' brev udstedt i Lødøse 1335 die beate Helene, samme dag er et andet brev dateret die beati Germani epi. et conf., 1357 (Skara) og 1358 Skövde har die b. Helene martyris. En enkelt senmiddelalderlig datering gælder nok den västgötiske Helena, brevet er udstedt 1412 i Randhem, Vena herred og er i SD nr. 1576 anført under 22. maj, men det er næppe holdbart.

Birgitta, svensk universel helgeninde, død i sit hus i Rom 23. juli 1373. Hun havde da boet i Rom i ca. 25 år og arbejdede for at få paverne til at vende tilbage fra Avignon. Det lykkedes ikke for hende, men hun fik sine klosterregler stadfæstet 1370 som en udvidelse af S. Augustins regel. Birgitta havde sammen med sin ægtemand valfartet til Santiago di Compostella og foretog kort før sin død en pilgrimsrejse til Jerusalem og det hellige land. Hos sig i Rom havde Birgitta datteren Katerina og de to svenske præster Peter Olovsson af Alvastra og Peter Olovsson af Skänninge. De fungerede begge som hendes sekretærer og medvirkede ved nedskrivningen af åbenbaringerne og henvendelser til paver og verdslige fyrster samt hendes øvrige forfatterskab, som er det betydeligste middelalderlige forfatterskab i Skandinavien. Sekretærene forfattede straks efter Birgittas død en biografi, som sammen med en mirakelsamling blev indgivet til paven for at indlede kanonisationsprocessen, hvilket skete foråret 1378. Efter en afbrydelse blev den genoptaget i 1390 på dronning Margretes henvendelse til pave Bonifacius 9., og kanonisationen fandt sted 7. okt. 1391. Det blev Birgittas almindelige helgendag, men i Vadstena kloster og de senere oprettede birgittinerklostre fejrede man endnu to store Birgittafester: dødsdagen 23. juli og translationsdagen 28. maj, den skrinlæggelse som fandt sted, efter at liget var bragt fra Rom for efter Birgittas ønske at blive gravsat i Vadstena kloster. Dødsdagen 23/7 fejredes i Linköping stift og forekommer i enkelte brevdateringer (46).

Helgendagen 7/10: Da det er kanonisationsdagen, der bliver den almene helgendag, vil der først være mulighed for Birgitta-dateringer o. 1400. Der er derfor grund til at tro, at et par dateringer anført i *Svenska Rik-archivets pergamentsbref* er de allerførste, det ene er udstedt i Wästerås 1399 a. Birgite dagh, og det andet på Oppunda ting 1400 lø. n. e. s. Birgitta dag. Kulten bredte sig tidligt til Finland, hvor den første brevdatering

er fra 1406 die s. Birgitte. Efter 1400 følger de svenske brevdateringer tæt efter hinanden, på 7/10: 1401, 1406, 1411 2 stk., 1413 og 1414 die canon. b. Birgitte, Vadstena, 1415, 1435 2 stk., 1436 . . . 1519, 1520. – Dateringer uden for helgendagen er ikke så hyppige, *dagen før*, 6/10. 1510 på s. Birgittes aften, skrevet i Kalmar af svensk adelig til rigsforstanderen, ligeså 1516 i et brev udstedt på ærkebispens borg Arnö: men i 1410 daterer en Linköping kannik feria 2 prox. p. f. b. Francisci conf. – *Dagen efter*, 8/10: 1416 crastino Birgitte, 1417 in cr. canon. b. B.; men kong Erik udsteder brev i Sthlm. 1435 profesto s. Dionysii et soc. – *Andre dage*: 1520 5/10; 1508 9/10 feria 2 infra oct. Birgitte, Vadstena – desuden en Vadstena-datering 1439, mere overraskende er, at Tjurbo htg. vrager Dionysius til fordel for Birgitta, 1436, t. n. e. Birgitte dag 10/10: 1409 feria 5 p. og 1427 to. n. e. s. B., 1413 feria 3 p. B.; 11/10: 1412 næste ti. e. og. 1516 lø. n. e. Birgittedag; 12/10: 1437 lø. n. e. B., 3. stk.; 13/10: 1413 feria 6. prox. p. f. s. B. og 1437 dom. prox. p. f. B. vidue; oktaven 14/10 er ikke fundet, men skal nok forekomme, så sent som 15/10 skriver Hemming Gadh til Svante Sture 1506 die sequenti p. oct. s. Birgitte.

Den tidligste danske datering synes at være en adelig skifteaftale 1437 Ystad die Birgitte, så følger kong Christoffers brev 1445 Kbh. s. Birgitte dag, kong Hans 1508 og en Lundekannik 1509, medlemmer af kapitlet i Lund og Roskilde by skriver 1475, 1484 og 1501 in die B. vidue samt 1474 og 1496 6/10 in profesto Byrgitte (vidue). Et kongebrev 1498 9/10 er dateret Vordingborg ti. e. B. dag – ikke som ventet på Dionysii dag. – Et testamente udstedt i Maribo kloster har dateringen 1466 ”om then sancte Berithe dagh, som war nest fore pinzdagh” dvs. translationsdagen 28/5.

Ifølge Curt Wallin skal der være 27 danske Birgitta-dateringer frem til 1519, men det er ikke alle brevdateringer, bl.a. findes der i Malmøregistret en notits om s. Peders tårn dateret 1442 in prof. s. Birgitte cujus festum tunc fuit in dom. prox. ante Dyonisii (47). Kun en enkelt norsk Birgittadatering er hidtil fundet: 1512 6/10 Bergen s. Birgitte aften (DN 4,1060).

Thøger af Vestervig, dansk lokalhelgen fra 1000-tallet. Helgendag 30. okt. Ifølge legenden var han født i Thüringen, men kom via England til Norge og var præst hos kong Olaf. Senere kom han til Jylland og byggede en kirke i Vestervig, hvor han døde på midsommerdagen. Lys over graven fik efterfølgeren til at grave liget op og anbringe det i et skrin på højalteret den 30. okt. Thøgers navn er knyttet som patrocinium til flere kirker og helligkilder i Jylland, ligesom den eneste billedlige fremstilling findes i Skive kirke, og alle

dateringer er jyske, men liturgisk blev han fejret over hele Danmark (48).

Kulten havde speciel tilknytning til Vestervig/Børglum stift, men på grund af kildesituationen kendes den tidligst fra Ribe. I et afladsbrev fra 1286 omtales bl.a. fester for tre lokale helgener: Keld, Thøger og Niels bekender, dvs. Niels af Århus, Thøger er også indført i det lidt yngre Ribe-martyrologium og før 1300 desuden i kalenderen i Valdemars jordebog.

Den ældste datering er kong Eriks brev-udstedt i Ribe 1297 30/10 in die b. Theodgari conf., mens et kongebrev 1314 30/10 og bisp Jens af Ribes brev 1323 30/10 er dateret hhv. Søborg feria 4 ante festum omnium sanctorum og Ribe dom. prox. a: f. omn. sct. – 1462 findes et vidne af Boking h. ”geuen . . . ahm dage Theogari”, 1465 Randers by die T. og et bytingsvidne fra Viborg 1498 29/10 ma. før s. Thøgers dag. Endelig nævnes s. Thøgers dag 1506, ikke i en brevdatering, men i en natholdsliste: samme fredag som er s. Thøgers dag kom min herre fra Viborg; kong Hans daterer derimod rigsrådsbeslutningen 29/10 om borttrømte svende ”Anden Symonis et Jude dag, da vi var i Viborg” – ikke som s. Thøgers aften (49).

Knud den Hellige, dræbt i s. Albans kirke i Odense 10. juli 1086 af oprørske bønder, og hertug *Knud Lavard*, dræbt i Haraldsted skov 7. jan. 1131 af sin fætter Magnus, er begge danske nationalhelgener med en vis kultus uden for rigets grænser. For begge gælder, at de adskiller sig fra flertallet af helgener ved, at deres skæbne også er velkendt fra andre berettende kilder udover de hagiografiske, som desuden er næsten samtidige og derfor indeholder mere historisk stof end normalt.

Kong Knud blev skrinlagt allerede 1095, kort efter opnåedes pavelig kano-nisation, og en højtidelig translation fandt sted 19. april 1100 el. 1101.

Denne dag fejredes kun som festdag i Odense stift, men er mærkeligt nok anført i den gotlandske runekalender fra 1328. Dødsdagen 10/7 blev den store festdag, som er indført i alle danske nekrologier og kalendere. Senmid-delalderens liturgiske bøger vidner om en meget levende kult, som vel for-stærkedes af rigshelgenbegrebet. I forhold til den righoldige liturgiske tradi-tion er den folkelige mere mager. Dateringerne befinder sig på en plads midt imellem. I den første periode kan der forekomme romerske dateringer og enkelte efter de universelle martyrer septem fratres, men efter den liturgiske dateringsforms endelige sejr vil dokumenter overalt i Danmark på 10/7 blive dateret in die sancti Kanuti regis et martyris. Også i Sverige foretrækkes Knud oftest for de 7 brødre, og desuden er der en del dateringer uden for selve helgendagen. I Norge er Knud-dateringer mere sjældne, bl.a. på grund af Sunnivas og Seljamændenes dag 8/7.

Knud Lavard blev begravet i Ringsted kirke, og få år senere grundlagde hans broder kong Erik Emune et benediktinerkloster i Ringsted, hvor Robert af Ely kort efter skrev den første legende. Ved pave Alexander 3.s bulle 1169 opnåedes kanonisation, og en højtidelig translation fandt sted 25. juni 1170, hvor sønnen kong Valdemar var til stede og samtidigt fik ærkebiskop Eskil til at krone sin søn Knud, den senere kong Knud 6., som tronfølger. Udbredelsen af Knud Lavards festdage er ikke lige så entydig som Knud den Helliges. I Lundenekrologiet nævnes Knud Lavard under 7/1, mens hans i den ældre gavebog er tilføjet senere både under 7/1 og 25/6; begge dage findes også i dødebøgerne fra Roskilde og København og har nok også gjort det i Næstved, men juni måned er tabt. Ribemartyrologiet anfører kun hertug Knud 25/6 i formen "Kanuti ducis et martiris", mens det franciskanske Nystedmartyrologium nøjes med 7/1. De trykte breviarer og missaler har officium på begge dage undtagen Århusbreviaret, der kun har fest for Knud Lavard 25/6. Det er derfor ikke så mærkeligt, at der hersker en vis usikkerhed m.h.t. dateringerne. Dødsdagens placering umiddelbart efter epiphania giver den en dateringsmæssig svag stilling, da netop helligtrekongersoktav er en af de hyppigst anvendte oktaver, og translationsdagen umiddelbart efter s. Hansdag midssommer er ikke meget bedre stillet.

Knuds-dagene er kun svagt repræsenteret i norsk og svensk liturgisk tradition. 7/1 findes i Västerås-breviaret 1513, i sene Uppsala-kalendere og i Åbo-missalet, men der med betegnelsen f. Kanuti *regis* og med en tekst fra Knud konge-officiet, 25/6 forekommer kun i en 1300-talskalender i Växjö stift, og 10/7 i Vallentunakalenderen 1198, (men ikke i 1344-kalenderen), i Växjö samt de senmiddelalderlige trykte stiftsliturgier i Linköping, Västerås, Uppsala og Nidaros (50).

I den følgende oversigt bringes først alle sikre dateringer, dvs. dateringer, hvor Knud den Hellige er betegnet konge, Knud Lavard som hertug, og 25/6 desuden har betegnelsen *translatio*. Bagefter gennemgås de eksempler, der alene har betegnelsen *die Kanuti* el. *die Kanuti ducis/martyris*, men synes at høre til translationsdagen.

Danske dateringer. *Helgendagen 10/7*: 1295, 1314 3 stk., 1322, 1329, 1332-33, 1335, 1343, 1348-49(?), 1355-56, 1366 2 stk., 1413, 1424, 1445, 1455, 1463, 1466, 1468-69, 1471-72, 1475 ma. som var Knud konges dag, 1481, 1485, 1487, 1489, 1492-93, 1495, 1499-1501, 1504, 1526, 1528, 1530, 1547-48, 1550. – *Dagen før*, profesto 9/7: 1323, 1482 og 1495-96 profesto, 1429 dagen før, 1477-78 og 1502-03 Knud konges aften, 1467 to. før. Kanuti et Ketilli dag, Hassing htg., 1478 to. f. Kan. –

Lokalhelgener og middelalderlige nordiske brevdateringer

Dagen efter, crastino 11/7: 1329 og 1466 crastino, 1492 ons. in cr., 1310 sabb. prox. p., 1489, 1528 og 1545 lø. e., 1429 feria 2 p., 1468 ma. e., 1497 ti. e. Knud konge. – *Ugen før, 3/7:* 1497 ma. før; *5/7:* 1485 ti. f., 1488 lø. f.; *6/7:* 1457 ons. f., 1468 feria 4 ante, 1473 ti. f., 1478 ma. f.; *7/7:* 1322 ons. næst for, 1365 des neg. mand. vor, 1477 ma. f. Kanuti et Ketilli dag, Gerlev htg., 1494 feria 2 ante Kan., 1459 og 1481 lø. f., 1495 ti. f. 1499 sø. f. og dom. ante, samt en meget sen datering i et brev udstedt af byfoged, borgm. og råd i Ribe ”mandagen ante Canuti regis som er thendt 7. dag jullij paa Riper gieste thing” (51); *8/7:* 1392 og 1415 feria 2 a., 1499 ma. f., 1460 ti. 1466 feria 3 a., 1478 2 stk. og 1505 ons. f., 1496 fre. f., 1459 og 1492 sø. f. – *Ugen efter, 12/7:* 1333, 1339 og 1344 feria 2 p., 1501 ma. e., 1356 feria 4 p., 1365 sabb. p., 1485 ti. e. Knuds og Kiels dag, Kær htg., 1496 ti. e. Kn., 1509 feria 5 p., 1529 fre. e.; *13/7:* 1413 5 feria p., 1465 sabb. p., 1494 lø. e. og sabb. infra oct. Kan., 1516 sø. e., 1461 ma. e., 1478 ma. e. Kiels og Knwtz dag konge, Hald htg., 1489 feria 2 p., 1528 og 1534 ma. e., 1492, 1484 og 1501 feria 3 p.; *14/7:* 1332 2 stk., 1472 og 1528 feria 3 p., 1456 ons. e., 1457 feria 5 p., 1502 to. e., 1493, 1499 og 1515 sø. e., 1460 og 1466 feria 2 p., 1547-48; *15/7:* 1419 lø. e., 1493 ma. e. Knud og Kiels dag, Hornum htg., 1504 ma. e. Kn., 1533 ti. e., 1478 og 1528 ons. e., 1479 to. e., 1468 fre. e., 1519 feria 6 p.; *16/7:* 1489 feria 5 p., 1529 fre. e., 1547; *17/7:* 1459 feria 3 p., 1485 octaua Canuti regis, 1528 fre. e. K., cancelliet, som 18/7 skifter til lø. e. divis. apostolorum.

Der er nogle tidlige romerske dateringer i tiden 3.-17. juli og en enkelt die 7 fratrum, men i 1400- og 1500-tallet trues Knudsdateringerne kun af oktaven for visitatio Marie i ugen før og dagene omkring apostlenes deling i ugen efter.

Svenske dateringer. *Helgendagen 10/7* forekommer så tidligt som 1279 i et kongebrev, i øvrigt jævnt fordelt over hele perioden 1311, 1330, 1333, 1337 2 stk., 1347-48, 1366, 1375-76, 1381, 1390, 1393-94, 1397, 1406 2 stk., 1408, 1410-11, 1419, 1441 . . . 1515 2 stk. – 1289, 1304-05 og 1326 findes romerske dateringer, og 1344, 1348, 1381 og 1387 dateres die 7 fratrum. – *Andre dage:* Dagen før, 9/7 er kun truffet som 1387 prof. 7 fratrum, derimod findes der adskillige på dagen efter 11/7: 1348, 1356 og 1382 in crastino f. Canuti regis, 1337, 1436?-37 og 1441 betegnet ved en ugedag. Før Knuds dag er kun fundet 8/7 i 1515, mens hele ugen efter Knud er anvendt: 12/7 1413, 1417, 1436 og 1441; 13/7 1406, 1441 og 1516; 14/7 1305, 1383, 1436, 1438 og 1515; 15/7 1327; 17/7 1366 og

1386; så sent som 18/7 daterer Gästring hgt. 1441 ti. post oct. Kanuti regis 2 stk.

I Norge findes en tidlig Knud-datering i formen 1301 a Knuz vakudagh (DN 4,51). At Knud ikke benævnes konge gør ingenting, da der i norske dokumenter ingen usikkerhed er m.h.t. personen. 1361 12/7 dateres Bergen, ma. n. e. Knutz voku (4,426) og 1400 11/7 sø. n. e. Knuts vok (1, 577), mens alle øvrige er forekomster på 10/7, således 1447, 1495 og 1519. Det gælder også en vidisse udstedt af to rådmænd i Bergen 1413 a Knvtz vokv dagh, som diplomatariet har anbragt under 7/1, dog med alternativet 10/7 (4,789). I norske dateringer vil die sanctorum in Selio normalt have forrang, men andre former findes også, bispnen af Orkney m.fl. skriver 1422 10/7 mensis julii die decimo og sa. år et Bergen-brev dateret ma. e. s. Benedikts dag, opløst som 12/7, det drejer sig dog næppe om translationsdagen 11/7, men snarere den alm. Benedikts dag 21/3.

Knud Lavard-dateringer. De er væsentlig færre end Knud konge-dateringerne og hyppigst i Skåne, men selv der synes den tidligste sikre datering på hertug Knuds dødsdag at være 1403 ipso die beati Kanuti ducis et martiris gloriosi, udstedt af skånske adelige, u. sted; 1418 Helsingborg, 1422 to breve fra ærkebispnen til Bosjö kloster die natalis b. Can. duc. et mr., 1441 udstedte bisp Søren (Severinus) af Færøerne to afladsbreve til Undløse kirke og daterer dem Undløse die s. C. duc. et mr., 1444 die Kanuti ducis, Skåne, 1459 kgl. retterting, Slagelse Knuds dag som hertug var, 1460 Try herredstingsvidne og adeligt skøde sst. die Kan. duc. et mr. glor., 1474 Lund og Laholm, skånske adelige, mens Christian 1. i et brev til dronning Dorothea skriver ame fri. neg. na der hilgen drekoningk dage, 1478 Randers by og 1479 Odense by in die Canuti ducis, på samme måde et adeligt skøde (Børglum stift) 1481, mens kongen sa. dag i Kbh. daterer dels die Can. duc. og dels am sondaghe na epiph. dni., 1485 skriver kongen i brev til Kbh. by die b. Kan. duc., men året efter 1486 til Vä sabb. prox. p. f. epiph., 1493 Kbh., borger, s. Kanuti hertugs dag som holdes næst helligtrekongers dag, 1496 Kbh. kapitel die s. K. duc. et mr. glor., 1505 Strö sognevidne (Skåne), 1516 Birkerød ipso die b. C. duc. et mr., 1526 anvender cancelliet (i Flensborg) både s. Canuti duc. og sø. e. helligtrekonger. – Udover de allerede nævnte er der mange flere eksempler på, at 7/1 er dateret efter helligtrekonger – flere end eksemplerne på Knud-dateringer. Dette gælder naturligvis i endnu højere grad dagene omkring 7/1, 1415 og 1493 i Skåne 1445 i Roskilde samt på retterting 1479 i Tryggevælde dateres dog crastino Can. duc. et mr. Endelig forekommer en

datering 1461 10/1 Kbh., borger, sabb. p. f. Kan. duc.

En enkelt svensk datering på 7/1 er fundet, idet et smålandsk skøde til Abraham Brodersen er dateret 1408 ipso die b. Kan. duc. et mr. Der er ingen stedsangivelse, men brevet er bl.a. bevidnet af herredshøvdingen i Østbo h., og godset er beliggende i Västbo herred.

Sikre eksempler på *translationsdagen* 25/6 er sjældne, men som nævnt foran er Odense-dateringen 1175 sikret ved dobbelt datering, hvis den romerske datering ikke havde været der, ville man nok primært have henført dagen til Knud konge. Dateringer, der direkte nævner translationen forekommer 1337 på Sjællands landsting i Ringsted, 1480 Rønne, ærkebispem, 1488 Kbh. kapitel og 1517 Ringsted kloster, alle i formen ipso die translata. s. Kan. duc. et mr.; et adeligt dokument udstedt i Holstebro 1501 har formen die Kanuti ducis in estate.

Usikre Knud-dateringer. Selv om det ovenfor fremlagte materiale langt fra er fuldstændigt, tegner der sig dog så klare mønstre, at en lang række af diplomatiernes og de øvrige kildeudgavers vankelmødige eller forkert valgte datoer kan afgøres med en høj grad af sikkerhed. For det første er den fundne svenske Knud hertug-datering så atypisk, at man med god ret kan hævde, at svenske Knud-dateringer uden nærmere betegnelse må gælde Knud konge. 1333 Helsingborg, kong Magnus og 1411 Nydala kloster, begge dateret die beati Kanuti, må være 10/7 således som anført i DS og SD. 1309 feria 2 p. Kan., udstedt af kannik i Linköping til Vreta kloster er opført under 20/1 el. 14/7? og bør uden tvivl flyttes til 14/7, 20/1 er i alle tilfælde forkert, januardagen ville blive 13/1. 1358 12/1? Mönsterås feria 6 p. Kanuti (Sv. RA. perg. brev 342) bør rettes til 13/7, 1385 14/1 sabb. prox. p. Kanuti Norrvidinge h., mageskifte med Nydala kloster (sst. 2076) bør være 15/7, og 1394 11/1? Vadstena sø. n. e. s. Knutz (sst. 2701) må være 12/7, da Vadstena næppe har haft begge Knud' er og i modsat fald ikke ville have udeladt den nærmere bestemmelse, til sammenligning tjener Vadstena klostres brev 1394 10/7 ipso die Kan. reg. et mr. glor. (51).

Mindre sikker kan man være mht. de skånske dateringer, da der i området dateres både efter Knud konge og Knud hertug. I nogle tilfælde kan man formode, at den svenske registrator, som har skrevet Skånebrevsfortegnelsen, den såkaldte "Specification", ikke har citeret dateringen fuldt ud, f.eks. 1455 Lund crast. b. Canuti, kan således være både 8/1 og 11/7, ligesom s. Knutz dag 1460 og 1461, adeligt skøde, Skåne og Dalby kloster både kan være 7/1 og 10/7. Derimod kan originalbreve, der kun anfører

Knuds aften/dag ret sikkert henføres til Knud konge, især da Knud hertugs aften 6/1 næsten uden undtagelse vil blive angivet som epiphania/helligtrekonger – i alt fald i tingsvidner. Et adeligt stadfæstelsesbrev skrevet i Bollerup 1459 Knuts aften og et brev fra Harjagers ting 1471 die Kanuti om et tingsvidne Knwtz aften, som rettelig ting var, bør opløses som 9/7 og 10/7. – At en nærmere betegnelse er udeladt i et brev 1442 til Knuds-gildet i Roskilde kan forklares med, at der for gildemedlemmerne ingen tvivl har været om gildets værnehelgen, men dette brev må betragtes som et særtilfælde.

Tilbage står den usikkerhed, der knytter sig til brugen af udtrykket Kanutus martyr. 1175-dateringen viser, at det var anvendeligt om Knud Lavards translationsdag, men brugtes det entydigt om denne? Bisp Tyges vidnesbyrd Løgum kloster 1278 in die b. Canuti mart. må være 25/6 el. evt. 10/7, da 7/1 ikke findes i Ribekalenderen (DD 2r. 2,321 med dato 7/1 el. 10/7), jfr. at bisp Esgers brev Ribe 1261 7/1 er dateret in crast. epiph. Det er rimeligt, at Kolding-dokumentet 1313 die Can. ducis gælder 25/6, Kolding hører til Ribe stift. Diplomatariet anfører det under 7/1 og vælger at rette stedet for det omtalte forlig, men anfører i indledningen, at Ingvar Andersson opløser datoen som 25/6 (DD 2r. 7,2). 1321 prox. die lune p. f. s. Kan. mart. i et originalbrev om godssalg til Ribe kapitel sættes til 12/1 el. 13/7, men sidstnævnte dato foretrækkes i indledningen (DD 2r. 8,329), da skønningen skal foregå første ting efter Marie Magdalene (22/7). Da det drejer sig om en original, er det også her rimeligt at regne med translationsdagen, selv om datoen bliver 29/6 apostlene Peters og Pouls dag. Bevares valgmuligheden, bør den være 29/6 el. 13/7. Kong Valdemars stadfæstelse af Bogenses privilegier 1327 Odense på den 5. dag (= to.) e. s. Knuds dag findes kun i oversættelse i Resens Atlas og kan næppe bestemmes med sikkerhed, men muligheden 2/7 burde medtages, da det er længe for visitatio Marie vinder indpas (DD 2r. 9,353 med dato 8/1 el. 16/7).

De talrige dateringer på 13/7 i relation til Knud konges dag kan også bidrage til at udrydde en anden dateringsusikkerhed, som florerer i danske kildeudgaver, nemlig alternativet 13/7 el. 20/7 i forbindelse med Margrete-dateringer, skønt der næppe kan være tvivl om, at Margrete-dagen i Danmark ligger fast på 20/7 bortset fra Slesvig stift. Da både Knud konge og Margrete er hyppigt anvendte dateringshelgener, ville man næppe datere ud fra den ene på den andens helgendag; de mange dateringer i relation til Knud på 13/7, og omvendt de mange dateringer i relation til Margrete, som ville falde på 10/7, hvis Margrete-dagen var 13/7, er i sig selv tilstrækkeligt bevis for, at Margrete-dagen var 20/7.

Det fremgår af det foranstående, at af danske helgener anvendes kun Knud konge meget hyppigt i dateringer, og at hans stilling som dateringshelgen er stærkere både i Sverige og Norge end forventet. På de jyske herredsting må Knud til en vis grad dele pladsen med den også populære Keld. For ham gælder dog som for de øvrige danske helgener, at deres geografiske og stiftsmæssige afgrænsning er ret skarp.

I Sverige er der som i Danmark stor forskel på "små" og "store" helgener, men de "små" helgener er ikke så udpræget lokale, som det kunne ventes, Sigfrid-dateringerne synes at vokse proportionalt med brevmassen, mens Henriks status som rigshelgen øger hans popularitet meget i Sverige i senmiddelalderen. Til gengæld ser det ud til, at Erik har en større udbredelse på et tidligt tidspunkt, end liturgiforskerne synes at mene. Han forekommer uden for Uppsala stift og det kgl. kancelli i et ikke ubetydeligt antal dokumenter længe før rigshelgenbegrebet kan gøres gældende. Hans popularitet i Danmark og Norge forekommer mindre end Knuds i Sverige og Norge.

Både i Danmark og Sverige anvendes helgendagen langt hyppigere end dagene deromkring, dog at summen af samtlige dateringer uden for helgendagen ved de mere populære helgener er større end antallet for helgendagen.

For de fem norske helgener er der ingen markant forskel mellem deres anvendelse i dateringer, dog ligger Halvard et hestehoved foran. Helgendagen som sådan spiller en beskeden rolle i det samlede antal dateringer, hvilket giver en tydelig forskel på norske Olaf-dateringer på den ene side og dansk-svenske på den anden. I det registrerede materiale er der langt flere Olaf-dateringer i Danmark og Sverige end i Norge, denne forskel er kun i ringe grad betinget af de to Olaf-dage i Norge, men nok i højere grad af, at norsk senmiddelalderligt materiale er svagere repræsenteret.

Af materialet fremgår, at translationsdage generelt har ringe betydning i daterings-praksis, men undtagelser findes, de to Olafs-dage er omtrent jævnbyrdige, og den svenske Eskils translationsdag er hyppigere anvendt end helgendagen. For Knud Lavards vedkommende dominerer translationsdagen indtil ca. 1400, men derefter dødsdagen.

Viden om dateringspraksis kan bidrage noget til sammen med studiet af navneskik, ikonografisk udbredelse m.v. at øge kendskabet til de enkelte helgeners liturgiske og folkelige udbredelse. På den anden side kan viden om kalenderpraksis være en hjælp ved opløsningen af flertydige dateringer. Diplomatarieudgivere bør nok fremtidigt i højere grad end det hidtil er sket se på institutionernes og de stedlige kalendertraditioner.

Noter

- 1) *Archivistica et mediævistica* Ernesto Nygren oblata, Sthlm. 1956 s. 348.
- 2) *Diplomatarium Suecanum* (DS) 1, 727 Karl Estridsons salgsbrev udstedt i Sthlm. 1281 12/8.
- 3) Om tidspunktet se J.O. Arhning: Hvornår knyttedes St. Lucius til Roskilde Domkirke? i *Festskrift til Erik Arup* 1946 s. 44-46; *Danmarks Kirker, Roskilde Domkirke, 1951-53* s. 1271-76; Tue Gad i *Kulturhistorisk Leksikon* (KL) bd. 10, 1965 sp. 710.
- 4) Trods tre udgaver af håndskriftet "Kong Valdemars Jordebog" er kalenderen og de religiøse tekster fortsat utrykte. Kalenderen vil i nær fremtid blive udgivet som tillæg til en afhandling, der placerer den i nordisk og europæisk sammenhæng.
- 5) Jordebogskalenderens betydning for danske cancellidateringer og den liturgiske dateringsforms sejr i Danmark bliver diskuteret i et centralt kapitel i bd. 1 af *Middelalderlig brevdatering i Danmark, som forhåbentlig ser lyset i 1982*.
- 6) I *Diplomatarium Danicum* (DD) og *Danmarks Riges Breve* (DRB) 2. rk. bd. 4 nr. 270 (og 271) angivet som 10. okt., men rettet bd. 12 s. 161.
- 7) Det er usikkert, om *translatio* s. Margarete på 19. juli i "Sunesønnernes psalter" (British Library MS. Egerton 2652) hentyder til den sjællandske helgeninde, jfr. Tue Gad i KL. bd. 13. 1968 sp. 588.
- 8) Der kendes flere svenske lokalhelgener end de forannævnte, jfr. Tryggve Lundén: *Svenska helgon*, Sthlm. 1972, men de er uden betydning i dateringshenseende.
- 9) 3. rk. bd. 8 omfattende årene 1367-1370 udkom 1980.
- 10) O. Nielsen (udg.): *Codex Esromensis, Esrom Klosters Brevbog, 1880-81* (reprotryk 1973), indeholder cistercienserklostret Esroms middelalderlige brevbog med afskrifter af modtagne breve med et tillæg af originalbreve vedr. klostret. A. Heise: *Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker til Viborg Bys og Stifts Historie, 1879*. Kr. Erslev: *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450, 1901*.
- 11) jfr. Herluf Nielsen i KL. bd. 3, 1958 sp. 8-9.
- 12) *Dipl. Vib.* nr. 293 med dato 1/8, idet *for* ved opløsningen af datoen fejlagtigt er læst som *efter*.
- 13) F.eks. 1506 22/10 Nyköping, altera die 1100 virigimum, tr: *Styffe, Handlingar---* (HSH) bd. 5,93; 1510 30/9 altera die Michaelis archangeli, sst. 320; 1517 26/3 altera die annunc. b. Marie virg., tr.: *Sjödin, Handl.* bd. 1.
- 14) *Diplomatarium Suecanum I-X* (VII-X ufuldst.) Sthlm. 1829-1979. *Svenskt diplomatarium från och med år 1401 I-III*, Sthlm. 1875-1904. *Svenska medeltidsregister 1434-1441*, Sthlm. 1937 (DS, SD og SMR).
- 15) Bd. I-III = *Hist. Handl.* 39-41, Sthlm. 1969-79.
- 16) DD 1. rk. bd. 3 nr. 49; 1183 20/11 12. kal. dec. in die s. Edmundi regis et mart., sst. 116; 119(1) 10 kal. iunii in die ascens. dni., sst. 169; 1193 22/1 11 kal. feb. in die s. Vincentii mart., sst. 189; den allertidligste forekomst af liturgisk datering synes at være kong Eriks brev 1142 med to forskellige dateringer: 2 nonas jan. (4/1) og in octava pasche (26/4), bd. 2 nr. 84; Buris Henriksens brev til Tvis kl. 1163 24/3 har i den meget sekundære overlevering datoen påskedag den 24 dag i marts måned, sst. 152.
- 17) 1299 er der mere end 20 romerske dateringer og ingen sikre liturgiske. 1305-07, 1309-11 og 1313 er der mange romerske, men derefter ebber det ud. *Bisp Oluf af Roskilde* († 1320) og *ærkebisp Eger Jul* er de sidste, der nogenlunde konsekvent daterer på romersk vis.
- 18) *Oversigten* bygger på DS I, men da denne udgave er mere end 150 år gammel, kan der senere være fremkommet adskillige dokumenter. Det tidligste svenske eks. på liturgisk datering synes at være et orig. mageskifte fra Alvastra kloster 1208 26/6

Lokalhelgener og middelalderlige nordiske brevdateringer

- die beatorum martirum Johannis et Pauli DS I, 134. Jfr. Herluf Nielsen, der i KL bd. 3 sp. 10 anfører 1225 14/8 som det ældste sikre eksempel.
- 19) Regesta Norvegica (RN) II, IV-V udg. af Norsk historisk Kjeldekrift-institutt, Oslo 1978-79. Forrest i hvert bind findes en liste over omdateringer i forhold til tidligere tryk, hvortil der hermed generelt henvises, da jeg ikke har kontrolleret alle datoer fra Dipl. Norv.
 - 20) Jfr. Kl bd. 3 sp. 10. Herluf Nielsen har ret i, at romersk datering står langt mindre stærkt i Norge end i Danmark-Sverige, og at udviklingen er anderledes, fordi liturgisk datering forekommer næsten lige så tidlig som romersk datering og synes at blive dominerende allerede midt i 1200-tallet.
 - 21) Dette forhold vil blive nærmere belyst i afhandlingen "Nordisk brevdatering 1320-1350".
 - 22) DN 1,573 – DN 5,561 – DD 2. rk. 5,354 – DN 6,269.
 - 23) F.eks. 1302 29/12 Uppsala ærkebisp, DS 2,1377 – 1304 29/12 Kalvehave, DD 2. rk. 5,346 – 1304 30/12, DS 2,1450 – 1312 29/12 Bergen, DN 7,65 – 1320 29/12 Riseberga, DS 3, 2274.
 - 24) I kancelliet ophører man med liturgisk datering i slutningen af 1550'erne, mens f.eks. Ribe rådstue fortsætter til midt i 1570'erne.
 - 25) Ved danske og svenske dokumenter er der kun anført år og dato, da brevene uden videre kan slås efter i de anførte kildeudgaver eller for Danmarks vedkommende fra 1371 frem til 1513 febr. i Repertorium diplomaticum regni Danici 1. rk. II-III og 2. rk. I-VII, 1896-1906 og 1928-35. For Norges vedk. vil der normalt være henvist til DN bd. og nr. – begge angivet med arabertal.
 - 26) Lilli Gierløw i KL bd. 2 sp. 241.
 - 27) A. Maliniemi i KL bd. 6 sp. 452-60.
 - 28) KL bd. 8, 1963 sp. 113-114 og 136; T. Lundén: Svenska helgon, 1972 s. 9-14; Aksel E. Christensen i DBL³ bd. 1; 1979 s. 255-59.
 - 29) Toni Schmid i KL bd. 15, 1970 sp. 185-87; T. Lundén: Svenska helgon s. 15-22.
 - 30) Tue Gad i KL bd. 10 sp.
 - 31) Magnus Mar Laruson i KL bd. 11 sp. 221-22.
 - 32) Lilli Gierløw i KL bd. 6 sp. 63-66.
 - 33) Toni Schmid m.fl. i KL bd. 4 sp. 13-21.
 - 34) Tryggve Lundén i KL bd. 4 sp. 48-50.
 - 35) Herluf Nielsen i KL bd. 20 sp. 69-71, sa. er hovedudgiver af brevene i DD 1. r. III, 2,1977.
 - 36) Oloph Odenius i KL bd. 3 sp. 28-30, Chr. Lange: En kalendarisk rettelse, Aarsberetn. Geh. A. II Tillæg 73-76.
 - 37) Lilli Gierløw i KL bd. 15 sp. 118-21.
 - 38) Tue Gad i KL bd. 8 sp. 435-37.
 - 39) Kgl. Bibl. Sth., Isl. membr. 28,4¹⁰ – jfr. KL 8,437.
 - 40) Oloph Odenius i KL bd. 2 sp. 192-94.
 - 41) Lilli Gierløw m.fl. i KL bd. 12 sp. 561-63.
 - 42) Sachse: Das Aufkommen der Datierung nach dem Festkalender, Erlangen 1904.
 - 43) DD 3. r. III nr. 462 ændrer uden kommentar Repertoriets og Thisets dato 30/7.
 - 44) 1545 Ex Læsø altera die beati Olai, Dipl. Vib. nr. 318 – jfr. ovenfor.
 - 45) Tryggve Lundén i KL bd. 6 sp. 385-88.
 - 46) Tryggve Lundén: Svenska helgon, 1972 s. 130-56. Birgit Klockers, Merete Geert Andersen, Curt Wallin i KL bd. 21 sp. 110-21. – Jeg har set dateringen "in natale s. Birgitte", som må gælde 23/7, men har ikke kunnet genfinde stedet.
 - 47) KL bd. 21 sp. 119. At der kun findes dateringer øst for Storebælt er nok korrekt, men en grænse ved Storebælt er næppe relevant. De danske dateringer synes be-

Thelma Jexlev

grønset til Skåne, til kancelliet og Roskilde samt birgittinerklostrene, så at det snarest skyldes tilfældigheder, at der ingen kendes for Mariager.

- 48) Tue Gad i KL bd. 18 sp. 253-55.
 49) Henr. Laursen: Sankt Thøgers dag i Aarb. f. Thisted amt 1934 s. 437-52 (især 438).
 50) Tue Gad i KL 8 sp. 596-603. — Jfr. kalendertabellerne sst. sp. 111-22 og 135-41. I Lund I (sp. 112) som bygger på Necrologium Lundense mgl. Kanutus dux 7/1.
 51) Efter at artiklen var gået i trykken har jeg haft lejlighed til at se korrektur af DS for 1358. Der findes en hel række Mönsterås-breve, hvoraf en original har formen Kanuti regis, så at enhver tvivl falder bort. — Samtidigt gjorde lederen af det svenske diplomatarium, fil.dr. Birgitta Fritz, mig opmærksom på en udførlig behandling af svenske Knud-dateringer, Gunnar Pellijeff: Sancti Knuds dag. En medeltida datumformel, Namn och Bygd 50, 1962 s. 9-15. Desuden takker jeg teol.dr. Oloph Odenius, som velvilligt har læst mit ms., for gode råd og henvisninger.

Lokalhelgøner i Norden

	jan	feb	mar	ap	maj	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec
1												
2												
3		Anæg						tr Ol				
4		"	Lu									
5		"										
6		(Bry)								tr Sak		
7		Ka dux								Bz		
8							Sel					
9										(I)		
10							Kan r					
11		Briect				(Sak)	Keld					
12						"						
13												(tr M)
14												
15		Sigf				Halv	(Dev)					
16				Magn		Vil		(fr Bry)				
17												
18						Erik (Henr.)						
19		Henr		(r K d)								
20		(*)										
21						(Henr)						
22												
23							Bz					
24		Er Ed										
25						tr K d D		Er Lå				
26												
27												
28						fr Bz		Botv				
29							Olaf					
30							(Hel)			Teg		
31							Hel					

Anæg 3/2 (evt. 4/2) - Birgitta 7/10, 23/7 og 28/5 - Botvid 28/7 - Brictiva 11/1 - Brynolf 6/2 og 16/8 - David 25/6 og 15/7 - Erik 18/5 og 24/1 - Sakil 11/6, 12/6 og 6/10 - Helvard 15/5 - Helena 31/7 (og 30/7) - Heming 21/5 - Henrik 19/1, 20/1 og 18/6 - Ingrid 9/10 - Keld 11/7 - Knud hertug 7/1 og 25/6 - Knud konge 10/7 og 19/4 - Lucius 4/3 og 25/8 - Magnus 16/4 og 13/12 - Olaf 29/7 og 3/8 - Sigfred 15/2 - Sunniva og Seljasmændene 8/7 - Tøger 30/10 - Vilhelm 16/6.

() = kun lokal kult Åureiv = sen kult

Ukritiske betragtninger over Christiern II's rigslovgivning

af

Troels Dahlerup

I

Lovgivningen under Christiern II rummer en række problemer, som forskning og historieskrivning har haft svært ved at gøre sig færdig med. Ikke blot giver det vanskelige manuskriptgrundlag fortsat mulighed for undersøgelser af det være sig metodisk, editionsmæssig eller retshistorisk art; men idet lovene i deres totalitet griber ind på så at sige samtlige tilværelsens mere væsentlige områder, udgør de en fremragende indfaldsvinkel til en beskrivelse af samfundet på overgangen fra middelalderen til nyere tid. I betragtning af de mange endnu uløste problemer og ikke mindst af det korte spand af år (eller rettere måneder), lovgivningen var i kraft, må det dog på det indstændigste advares imod at lade dens egnethed som udgangspunkt for det være sig en forskningsdebat eller en samfundsbeskrivelse eo ipso give den større værd (gyldighed, berømmelse, autenti osv.), end dette i virkeligheden ganske fejlslagne reformforsøg kan fortjene.

I generationers historieskrivning har denne lovgivningsvirksomhed bidraget til at give kongen epithetet "rigslovgiveren"; endelig og omsider var tiden inde til, at man opgav den traditionelle landsdelslovgivning til fordel for rigslovgivning, omend med den beklagelige, men nødvendige kvalifikation, at man – da det kom til stykket – alligevel måtte opspalte loven (1) i henholdsvis en by- og en landlov (2).

Utvivlsomt har også på dette punkt Poul Johs. Jørgensens autoritet spillet ind, idet denne (3) hævder, at "En ny Tid indenfor Lovgivningen oprinder med Begyndelsen af det 16. Aarhundrede". Fra da af var der tale om virkelig rigslovgivning, idet "Indledningen til den nye Tid dannes af to store Love, udstedte af Kristiern II.", i klar modsætning til f.eks. loven af 26. maj 1284; thi "Denne Lov, der ikke er nogen egentlig Rigslov, men tre til Dels ret afvigende provinsielle Love", fortjener – skønt udgået af et rigsmøde – følgende ikke og lige så lidt som de mange andre tilsvarende middelalderlige retsbestemmelser i samme grad som Christiern II's lovværk egentlig prædikeret "rigslov" (4).

Nu er det vel et af denne forsknings store problemer, at vi – når alt kommer til alt – har en næsten uhørt rigdom af manuskripter, i hvert fald til byloven, der "udsendtes i til Dels afvigende Affattelser for henholdsvis de skaanske, de sjællandske, de fynske og de jyske Købstæder" (5). Og selvom

vi nu blot besidder det umulige Uldall-exemplar af landloven samt det – givet på det nærmeste den færdige landlov lig – AM-manuskript nr. 804 in 4° (6), tillader denne mangel på landlovstekster os ikke at drage nogen slutninger om, hvorvidt der – modsat byloven – alene var tale om ét (altså "rigslovs-") eksemplar eller ej.

Betegnende nok er AM-landlovsmanuskriptet et "samlingsbind" (7) med prolog (a la bylovens), en specialfuldmagt til hr. Mogens Gøye og selve lovteksten, som afsluttes med en ellers ukendt række profosparagraffer, der savnes i selv de bedste bylovsmanuskripter, og som tænkeligt er en særforordning, der – af rent praktiske grunde – er tilskrevet sidst i det eksemplar, som hr. Mogens Gøye med flere skulle bruge, men vel at mærke i Jylland. I betragtning af den rolle, som retsinstituttet Biskop og bedste Bygdemænd kom til at spille i denne jyske lovgivning og specielt for hr. Mogens Gøyes virke, ville der i og for sig være en del, der talte for, at netop sådanne paragraffer udgik i de til andre landsdele (Sjælland og Skåne) udsendte eksemplarer (8); men "Om denne Lovs ydre Form og enkelte paafaldende Udtryk tør man ikke dømme, da vi kun kjende dens foreløbige, ikke dens endelige Skikkelse" (9).

Holder vi os blot til, hvad vi med sikkerhed ved om kongens lovgivningsarbejde, fremgår dettes traditionelt provinsielle karakter (in casu vedrørende byloven) i hvert fald tilstrækkeligt tydeligt til, at vi kan tage udgangspunkt i netop Poul Johs. Jørgensens egne ord: "Denne Lov, der er udgaet fra et Rigmøde –, siger selv, at den skulde iagttages overalt i Riget, men den er kun bevaret i et enkelt Haandskrift, der viser os den Affattelse, hvori den tilstilledes Nørrejyland. Flere af Bestemmelserne i denne Affattelse kan ikke have staaet i Udfærdigelse til de andre Lande, men Forskellen mellem dem og den jyske Affattelse behøver dog ikke at have været særlig gennemgribende" (10), dvs. at denne beskrivelse af rigsloven af 13. marts 1304 forekommer mig uhyre dækkende for den af Christiern II anvendte lovgivningsteknik, der i hele sin traditionelle form (givet med hensyn til byloven; muligvis, men naturligvis ganske uvist, også med hensyn til landloven) hører hjemme i middelalderen.

At forsøge en større samlet lovgivning turde – ikke mindst på baggrund af senmiddelalderens yderst beskedne forordningsvirksomhed (11) – i sig selv være al ære værd. Men æren af at indføre *rigslovgivning* i moderne form, dvs. ved en central vedtagelse, der mekanisk mangfoldiggøres alene til *publication* på de forskellige hovedtingsteder, tilkommer Frederik I's recesser og specialforordninger og ikke mindst den Christian III, der altfor ofte blot tillægges

Ukritiske betragtninger over Christiern II's rigslovgivning

den rolle i beskedent omfang at gennemføre enkelte af de – især retspleje- tekniske – reformer, som mislykkedes for hans ulykkelige fætter.

II

Ikke mindst lovenes datering har givet stof til rige debatter, idet den eneste sikre dato er bylovens udstedelse 6. januar 1522 (hvorefter Huitfeldt m.fl. daterer *hele* lovkomplekset til begyndelsen af dette år). At vrageforordningens dato (1521 26/5) ved mekanisk afskrivning fejlagtigt overførtes til Uldall-tekstens landlov og endog påvirkede de Uldall-Resenske bylovstekster ("vor riges og regimentes dag udi det syvende år"), er forlængst erkendt, og dette problem har derfor nu kun historiografisk interesse. Væsentligere er det *cruce*, at landloven (hvis bedste tekst som følge af sin karakter af "samlingsbind" ganske savner dato (1)) vides at være benyttet i en kongelig rettertingsdom 22. dec. 1521 (2), og denne tilsyneladende divergens på om ved 14 dage mellem to love, der tilsammen udgør en helhed, har unægtelig givet anledning til mange formodninger og antagelser, især vedrørende gangen i lovgivningsarbejdet, hvor man – ikke mindst i sammenhæng med det i det følgende ofte berørte spørgsmål om Rigsrådets stillingtagen til lovene – har opkastet sindrige teorier, der næsten uundgåeligt, omend nok så anakronistisk, indlæser et moderne "udvalgs- og første/anden behandlings"-mønster.

Det er for mig evident, at bylovens dato (6/1 1522) klart og utvetydigt er en publikationsdato (3) (og derfor ikke nødvendigvis en "vedtagelsesdato"). Skulle loven (lovene) træde i kraft for 1522, var det tvingende nødvendigt at få den (dem) publiceret på førstkommende snapslandsting, dvs. de altid velbesøgte første landsting i det nye år, der var specielt egnede netop til publicationsforum. Og det *første* af de unægtelig ikke få vidnesbyrd om lovgivningens ikrafttræden er da også fra det jyske snapslandsting, idet et brev af første lørdag efter helligtrekonger (dvs. 11. jan. 1522) yder sin formelle reverens overfor den nye lovgivning (4) ved at lade dommen udgå på "Viborg landstings rådhus", dvs. domhus (5).

At Roskildebispens allerede 6. febr. 1522 (og atter 23. april) bekymret kan tilskrive kgl. majestæt angående de sjællandske bønders fejltolkning af loven (6), er unægtelig et kraftigt indicium om, at også årets første Ringstedlandsting må have bragt den til offentlighedens kundskab. På Fyn var det nye skultusembede øjensynligt i funktion 7. marts (7), og at hr. Mogens Gøyes sagefaldsregister begynder 1. marts 1522 (8), giver os blot en terminus ante quem, idet registeret på ingen måde kan betragtes som en rettertingsrejse

dækkende helhed (9); uanset at loven må antages at være publiceret til snapslandsting, ville det være sund fornuft at lade en sådan rettertingsrejse (i sig selv en betydelig kraftpræstation under datidige vejr- og vejforhold) påbegynde henimod Påske, hvor der var i hvert fald en mulighed for, at tingene kunne tiltrække en større deltagerkreds (10).

Hvordan lovenes tilblivelse nærmere foregik, ved vi *intet* om – men at der var tale om et gennem længere tid forberedt stykke arbejde, kan der ikke være tvivl om. Dels udgør samtlige tidligere 1521-forordninger (11) dele af helheden, dels ville det også dengang være plat umuligt at gennemføre reformarbejdet, ja blot at udfærdige disse papirmængder i løbet af et kortere tidsrum.

At Rigsrådet – mere eller mindre godvilligt – har accepteret lovene i deres endelige form (dvs. de færdige bylove og en meget nær det AM-manuskript udfærdiget landlov), er moderne forskning vist omsider kommet til enighed om. Rent bortset fra, at samtlige disse love giver sig ud for ”at være gjort og sat med vort elskelige Danmarks riges råds samtykke” (jfr. AMs prolog), gælder det generelt, at idet såvel lovgivende som dømmende magt lå hos kongen ”med råds råd”, ville en lov givet af kongen imod Rigsrådets *udtalte* modstand næppe have større chancer for at vinde gehør i en procedure for rettertinget. Og selvom vragforordningen af maj 1521 tilsyneladende ”glemmer” at omtale Rigsrådets medvirken ved udstedelsen, hedder det dog til slut (12) om dens fortsatte gyldighed: ”indtil så længe at os elskelige menige Danmarks riges råd tilsammen kommer”, hvilket blot understreger, at det helt selvfølgelige kun yderst sjældent behøvede at blive udtrykkeligt omtalt.

Det virker overordentlig sandsynligt, at lovgivningsarbejdet tog fart, netop da kongen først på året vendte hjem fra Sverige, og at Rigsrådet ikke nævnes i de unægtelig vigtige købstadsprivilegier af 10. febr. – der i vidt omfang kom til at indgå i lovene –, behøver næppe anden forklaring, end at det normalt var kongen *alene*, der udstedte mandater m.m. til byerne (13).

Et beskedent brudstykke af ”lovkoncept” indeholder blandt andet landlovens paragraf om humlekuler (14); heri fastslås det udtrykkeligt, at denne bestemmelse er godkendt af Rigsrådet, hvis rolle i regeringens førelse den historiske tradition i nogen grad har undervurderet (vel en følge af den af Rigsrådet efter 1523 inspirerede ”ansvarsfriheds”-propaganda?). Det er da værd at bemærke, at selv kongens langvarige ophold i Nederlandene (fra juni til september 1521) ikke forhindrede, at rigets forretninger videreførtes, selv om den talstærke forsamling af (mindst) otte Rigsråder i juli kunne bruge selv de tyndeste påskud til at forhale vanskelige udenrigspolitiske forhandlinger

Ukritiske betragtninger over Christierns II.s rigsløvgivning

(15). Også i november måned var rigsråder i større tal omkring kongen, deriblandt så fremtrædende personer som Roskildebispens Lage Urne og rigens marsk hr. Mogens Gøye (16), og endelig holdtes der rigsrådsmøde i Kalundborg i begyndelsen af december (17), rimeligvis den lejlighed, hvor lovene i deres helhed endeligt drøftedes; nogen senere samling af Rigsråder – inden publiceringsdatoen 6. jan. 1522 – kendes i hvert fald ikke!

Følgelig foreligger der den ikke urimelige mulighed, at lovgivningen, i hvert fald i princippet, godtoges (18) i begyndelsen af december 1521, hvorefter der, iberegnet en sikkert velfortjent juleferie, givet har været en måneds arbejde for kancelliet med redaktion og ikke mindst den udskrivning af landsdelseksemplarer (19), der ikke kunne foretages rent mekanisk, da – som oven betonet – hver landsdels købstæder skulle have lokale varianter indført i deres specielle eksemplar af byloven; dvs. at et ”vedtagelsestidspunkt” godt en måned før sidste frist for publication til snapslandsting rent logisk må anses for passende. Hvor spekulativt dette end kan være (med tilbørlig fare for anakronistisk at inddrage senere tiders lovgivningsteknik), er det i hvert fald givet, at kongen fandt det muligt sidst i december at holde jul i Odense (20), og først i begyndelsen af det nye år begyndte rejsen til København, hvortil kongen nåede i hvert fald 4. januar (21), utvivlsomt som loveksemplarerne var ved at være færdiggjorte, dvs. efter de direktiver, der simpelthen *må* have været givet en rum tid forinden.

Det er på denne baggrund, at dommen af 22. dec. 1521 skal ses, hvor kgl. majestæt sammen med den i juridiske anliggender allestedsnærværende hr. Mogens Gøye og anden juridisk sagkundskab (22) skikker ret imellem to så fremtrædende personer som Ove Vincentsen Lunge (der umiddelbart efter tronskiftet 1523 optræder som Rigsråd) og Viborgbispens hr. Jørgen Friis. Problemet var, at Viborgbispens, der udtrykkeligt havde indskudt sagen fra landstinget til kgl. Majestæt, trods eget derom givet løfte undlod at give møde, hvorfor han ”efter vor skikkelse og ordinantzes lydelse”, dvs. den nye lovgivning (23), pålagdes at yde kost og tæring til Ove Vincentsen samt bøde til kongen. Derimod afsagdes ikke endelig dom i hovedsagen (vedrørende jordegods), der følgelig genoptoges (i begge parter nærværelse) 17. marts 1522 (24).

Det forekommer mig således værd at bemærke, at den nye lov øjensynligt ikke toges i anvendelse med hensyn til hovedsagen (25), men alene benyttedes til afsigelse af en ”disciplinær” *kendelse* vedrørende sagsomkostninger m.m. Omend jeg ikke er sikker på, at vort kildemateriale er rigt nok til at kunne bære en undersøgelse af spørgsmålet, hvorvidt loves formelle publication

ansås uomgængeligt nødvendigt for, at man kunne dømme en person – der, som tilfældet var, som Rigsråd var medansvarlig for vedtagelsen – efter en i princippet vedtagen, men endnu ikke for almenheden offentliggjort lov, er jeg ikke i tvivl om, at netop slige juristerier især har irriteret kgl. majestæt og gjort ham såvel som hans sagkyndige meddommere interesserede i, at den i øvrigt juridisk set særdeles kyndige Viborgbisp ikke skulle slippe godt fra et sådant spil på formaljuraens muligheder (26).

I al korthed skulle det således være muligt at komme om ved problemet om de to samhörige loves dateringsproblemer; og at selv en principiel vedtagelse af lovene under iagttagelse af alle tænkelige formalia ikke nødvendigvis satte samtlige paragraffer automatisk i kraft, er – om ikke almenerkendt – dog en kendsgerning. Allerede 3. juledag måtte Christiern II igen sidde retterting (fortsat med hr. Mogens Gøye samt den sikkert juleglade Ove Vincentsen og tre fynske gejstlige), idet *Danmarks Rigens Kansler* førte sag imod en Århuskannik angående patronatsret til et alter i Odense Albani kirke (27). Ikke blot burde rigskanslerembedet være blevet ophævet gennem den nye lovgivning; men selvom man naturligvis af ren høflighed eventuelt kunne have ladet den fortjente retsembedsmand beholde en tom titel, måtte specielt sagsområdet være blevet overført til den nye kammerret (28), såfremt man fortsat strikte vil hævde, at dommen af 22. dec. nødvendigvis skal tolkes som vidnesbyrd om, at landloven som sådan var trådt i kraft mere end 14 dage før byloven (med publicationsdato 6. jan. 1522). Men spørgsmålet er selvfølgelig temmelig akademisk, idet intet som helst tyder på, at denne kammerret, der rummede to ret forskellige funktioner, dels lokalkirkelig instans, dels som afløser af Rigens ret (29), nogensinde er ført ud i livet, men forblev en ”løfteparagraf” (30).

Det turde hertil ikke være uden interesse, at også byloven, som alle vel er enige om, publiceredes 6. jan. 1522, ved et tilsvarende indiciebevis kan formodes at have været både kendt og anset for autoritativ omkring jul 1521. I dennes jysk-fynske tekster (31) indgik det allerede i Christiern I's handelsforordning af 1475 (32) indførte princip, at øksne ikke måtte føres længere end til grænsebyerne (gentaget i Christiern II's forordning af 1515 (33), in casu Ribe og Kolding), hvor de skulle sælges, dvs. at transport (og vel også told) derved antoges væltet over på de udenlandske opkøbere.

Denne handelsregulering har øjensynligt været følt som en hemsko for dansk handel, hvorfor i hvert fald de jyske købmænd henvendte sig til kongen under hans Odenseophold og opnåede her 27. dec. 1522 en tillægsbestemmelse, der under visse omstændigheder dispenserede fra den tidligere lovgivnings

Ukritiske betragtninger over Christiern II.s rigslovgivning

faste krav (34). Det havde unægtelig været rimeligt at indføre den således ændrede tekst i den endelige bylov, der som bekendt først udsendtes 6. jan. 1522 (35); at det ikke skete, kan følgelig tages som yderligere et indicium om, at "rigslovgivningen" i princip som i hvert fald i hovedtræk var færdig, inden kongen tog til Odense. Medens redaktion og mangfoldiggørelse foretoges i kancelliet i København, kunde kgl. majestæt som nævnt 22. dec. idømme en af "lovens fædre" en rettergangsboøde i henhold til den endnu næppe publicerede landlov; men de jyske købmænds ønske om en ændring i såvel land- som (de jysk-fynske) bylovsbestemmelser skete ved særforordningen af 27. dec., utvivlsomt fordi det på dette tidspunkt ikke længere var muligt uden groft at forsinke udfærdigelses- og mangfoldiggørelsesarbejdet at indføre realændringer, skønt resultatet deraf blev, at den splinternye lovgivning ved sin publication først på året 1522 på et enkelt punkt allerede var "forældet".

III

I betragtning af den rolle, som senere forskning som historieskrivning som ovennævnt har tillagt Christiern II's love, er deres eftermæle ikke det mindst interessante. Tidligst er de behandlet af Arild Huitfeld (1), der i sin Christian III-forherligelse ikke kan bebrejdes megen sympati overfor den slagne konge. Netop på denne baggrund er hans lidenskabsløse meddelelse om "en ny lov og ret at skikke over alt riget" af interesse, idet det fastslås, at loven indeholder såvel "mange gode nyttelige articler og punkter" som "en hel hob skadelige" (2), hvorpå bringes eksempler, som læseren stykke for stykke selv må afgøre, i hvilken kategori de falder. I betragtning af den udbredte forestilling, at Christiern II's love "opbrændtes på Viborg landsting" (hvilket igen har forledt adskillige til at anse netop dette for årsagen til manuskriptproblematikken (3)), bør det pointeres, at netop Huitfeld – der synes at have ganske godt kendskab til varianter af såvel land- som bylovstekster – udtrykkeligt anfører et "hvoraf endnu mangesteds her udi riget findes udskrifter" (4) (!), og som ovennævnt turde få – så kort fungerende – lovbestemmelser den dag i dag findes i så rigeligt omfang; ret beset den reelle årsag til de mange tekstproblemer. Huitfeld (5) var selvfølgelig udmærket klar over, at der ikke foregik "bogbrænding" i Viborg, men alene et stykke retssymbolik (på moderne dansk en *mediebegivenhed*), der skulle give de tilstedeværende et varigt indtryk af lovenes nullification, hvilket juridisk set naturligvis skete ved håndfæstningens § 73, 2. stykke. I hvert fald fandt hr. Mogens Gøye, det nye regimes "førsteminister", ingen grund til at aflevere sit under den jyske retter-

tingsrejse anvendte håndeksemplar (6), hvilket utvivlsomt kom ham til nytte, da retsreformen stykkevis under Frederik I og i større omfang under Christian III genoptoges (7); dvs. at man sandsynligvis brændte en ligegyldig stabel papir til glæde for den gemene hob.

Langt mere problematisk er samtidens opfattelse, idet kildematerialet så at sige udelukkende består af propaganda, hvilken dog ikke er ganske uden kildeværdi, idet den utvivlsomt siger en hel del om, ikke nødvendigvis Christiern II's regeringsførelse, men om hvad og hvilket man fandt det muligt, respektive umagen værd at rejse en opinion på. Det er vigtigt allerede nu at slå fast, at lovgivningen spiller en såre beskeden rolle i den kongefjendtlige propaganda. Allerede opsigelsesbrevet af 21. december 1522 (8), der i vidt omfang kom til at danne grundlag for de følgende proklamationer m.v., klager – henvendt til almuen – over beskatningen, den uredelige told, cise og andre unyttige sædvaner, der pålægges imod Danmarks Rigens Råd, ”pålægges os nye ordinanser (og) skikkelser, således vi ikke vide, hvorledes vi os holde skulle” etc., hvilket i stedse mere udvidet form går igen, f.eks. i proklamationen til Ribe stift af 20. jan. 1523 (9):

Det statsretligt centrale punkt er selvfølgelig kongens edsbrud, dvs. det (påståede) brud på kongeød og håndfæstning, hvilket alene kunne retfærdiggøre oprøret. Men umiddelbart herefter rejses det klassisk middelalderlige klagepunkt, at kongen havde befattet sig med diverse nydannelser, der følgelig var imod privilegier, friheder og *gode gamle sædvaner*, og når dette skal klarificeres, bliver det følgelig i form af en harpen på hans besværing af undersåtterne ”med nogen ny pålæg, skat, told, cise eller ny lov”, og hvad der følte mest trykkende (respektive egnet til propaganda), ses af den delvise repetition af temaet ”skat over skat, told, cise, tillæg, krig og orlog, med ryttere --- forarmet købstæderne og forlagt dem ud over landet”. Et fremmedhad har alle dage været kurant i opinionsdannelsen, hvorfor kongens indkaldelse af hollændere til Amager kunne bruges som vidnesbyrd om, med hvilken hensynsløshed han satte (NB) danske bønder fra hus og hjem.

Overfor de evigtgyldige klager over skattetrykket står lovgivningen blot som et – ikke specificeret – klagepunkt a la nok en tynde og besværing. I de jyske rådets henvendelse til Søren Norby (af 31. jan. 1523) opremses det senere så almindelige synderegister, et veritabelt litani med større vægt på kongens ”moralske” mangler end på de konkrete misforhold, der blot refereres som ”ny told, skat, cise, ny lov” etc. (10). Og da de samme dagen før henvender sig til de fynske købstæder, kommer overgrebsopremsningen til specielt at henvende sig til pengepungen med klagerne over skat, dobbeltskat,

pengeskat, sølv- og madskat, told, cise, forbud, indkvartering etc., hvorefter det med mesterlig perfidi lykkes at bringe lovgivningen med ind i billedet således: "Dertil har han begyndt en ny ordinans udi alle købstæder med skultus, profos og galge for hver mands dør" (11).

Derimod har Frederik I's proklamation til Fynboerne (17. marts) fornuftigvis blot de almindelige og sikkert yderst let dokumenterbare skatteklager (ny told, cise, besværing etc.) (12), medens hans løfter til de oprørske råder (29. jan. 1523) kun indirekte berører lovgivningen i hans gentagne betoning af målet at bringe riget *tilbage* til dets gamle retssædvaner, privilegier m.m., dvs. den gode gamle lov (13).

Intet under at hele indledningen til Frederik I's håndfæstning, godt og vel en tredjedel af teksten, er én lang opremsning af det kgl. synderegister (14), der detailleret opregner overgrebene imod bisper (f.eks. Karl af Hamar og Jens Andersen Beldenak) og adel (fra Knud Alfsen over Torben Oxe til Mogens Thomesen Kaas) samt det stockholmske blodbad m.fl. misgerninger i Sverige, hvortil – utvivlsomt af hensyn til det menige folk – føjes det snart ret traditionelle om "skat, told, cise, forbud, ny lov med flere andre utålelige besværinger, som var langt af at skrive" (!).

Omend nyere forskning på et bedre tekstgrundlag er kommet ud over problemet, hvorvidt Rigsrådet havde forkastet landloven, men accepteret byloven – idet de bedste tekster naturligvis ikke lider af den formfejl, det unægtelig ville være, hvis rådets samtykke havde manglet – har spørgsmålet spillet en så betydelig rolle, at selv J. Oskar Andersen for en gangs skyld ledtes på afveje, med hans egne ord: "Tungt vejende er imidlertid § 73 i Frederik I's Haandfæstning", der fastslår, at kongen ikke vil give nye love uden Rigsrådets samtykke ("og landet der vil tage ved", en Jyske Lovs reminiscens, som næppe nogen da eller siden har taget alvorligt) "og al den ny Lov, som Kong Christiern gjorde, skal være aldeles død og magtesløs" (15). Betydningfuldt nok har ældre forskning i bred almindelighed ligesom selv Oskar Andersen opfattet disse *to* bestemmelser i en og samme paragraf som værende *kausalt* samhörige, dvs. at årsagen til første halvdelens påbud (om Rigsrådets medvirken ved lovgivning) skal findes i nullificationen af Christiern II's love i anden halvdel, *fordi* disse "følgelig" savnede Rigsrådsaccept.

Hertil er blot at sige, at bevisbyrden ved en så egenartet tolkning af et umiddelbart let fatteligt tekststed må påhvile den, der fastholder en sådan særlæsning, hvilket bliver så meget vanskeligere, som Johan Hvidtfeldts fund af det arnamagnæanske landlovseksemplar (16) totalt har fjernet grundlaget for diskussionen om Rigsrådets forkastelse af landloven. Ret beset indeholder

håndfæstningens § 73 to bestemmelser, der formentlig alene er placeret i samme paragraf, fordi begge angår lovgivning, nemlig fortidig og fremtidig. Første stykke indskærper (hvad der vist til da var anset for ret selvfølgeligt (17)), at Rigsrådet skal medvirke ved udstedelsen af nye love, hvorefter stykke 2 simpelthen nullificerer Christiern II's lovgivning, dvs. to *sideordnede* og emnebeslægtede bestemmelser uden tvingende kausalitet. At det er snublende nærliggende at indlæse en sådan – ikke tvingende nødvendig – kausalitet, fremgår til evidens af forskningens historie, hvilket dog ikke gør fejltagelsen mere plausibel. Men det skal indrømmes, at den her anvendte sproglige ækvilibristik frister til at insinuere, at den nye regering – evt. med selveste Poul Helgesen som pennefører – valgte en formulering, som samtiden – ligesom minsandten også en kritisk eftertids bedste hoveder – med stor selvfølgelighed kunne tolke som en højest ønskeværdig ansvarsfrihed for det Rigsråd, der nu løb, alt hvad remmer og tøj kunne holde, fra ethvert medansvar for Christiern II's regeringstid!

Nu skal det medgives, at den lange og sejge tradition, der tillægger ”Christiern Tyran” en synderlig borger- og bondevenlighed, vil kunne postulere, at den kun beskedne omtale af lovene i propagandaen ganske simpelthen skyldtes, at det sejrende aristokrati ikke ønskede at erindre de borgere og bønder, som det ved sin skattenægter- og fremmedhadspropaganda bejlede til, om de – traditionelt opfattet – meget ”bonde- og borgervenlige” love.

Pladsen tillader ikke et principielt opgør med Eventyret om de tidlige Oldenborgeres ”folkelighed” (18). I stedet skal det konstateres, at de oprørske råder – og inden længe det samlede Rigsråd, hvis medlemmer hver og en i tide nåede over på det sejrende parti – bestemt ikke behøvede at under spille lovenes muligheder i propagandistisk henseende.

Hurtigt viste det sig, at magtovertagelsen krævede endnu flere penge af det folk, der havde – om ikke rejst sig imod Christiern II, så dog ved sin passivitet – muliggjort omvæltningen, og der opstod følgelig betydelig uro over hele riget, hvorfor det blev af yderste vigtighed at berolige almuen (19). Følgelig udstedtes en række proklamationer m.m. (20), der berører aktuelle Christiern II-problemer, således om førlov på Sjælland (21), om møntproblemet (dvs. de ulyksalige klippinge, der med betydelig verve udnyttedes i propagandaen) (22), om kongens uskellige levned samt specielt om at begrunde de fortsat så aktuelle skatter i kongens onde gerninger.

Af særlig interesse turde her være udkastet til en proklamation (af 25. aug. 1523) til almuen i Helsingborg len, der minsandten synes at være begyndt at føre ”klassekamp” (23). Ganske undtagelsesvis får vi her blot en yderst kort

indledning om kongens ukristelige, umilde gerninger, hvorefter proklamationen straks tager fat på "en ny lov imod DRR vilje og samtykke -- *alle mænd og mest (tilføjet over linien) den menige fattige almue til skade og evige fordærvelse*", hvorefter gennemgås (bevares i højst propagandistisk fortolkning) en række lovparagraffer som dokumentation, således forbudet imod, at selv jordegne bønder selvstændigt måtte bruge deres skove, det være sig til oldengæld eller hugst (24), byernes handelsmonopol, som tvang bønderne til at sende deres korn til købstænderne, der havde fået monopol på ølbrygning; "for at han kunne få cise, købstæderne og almuen til fordærvelse" (25), samt en omtale om våbenforbudet, "for at han bedre kunne tvinge dem til at samtykke alle hans onde pålæg" (26).

Derpå opregnes i vanlig stil "den ene skat efter den anden imod DRR vilje og samtykke", hvortil føjes den velkendte historie om Togyldenskatten (27), her i den form, at han have forsøgt at opnå DRRs samtykke til en fast årlig skat på 5 mk. (28) af hver bonde uanset dennes herskab.

Også xenofobien udnyttes virkningsfuldt med henvisning til de ulykkelige sjællandske bønder, der måtte give plads til hollænderne på Amager, og efter et lokalt (og kort) afsnit om overgrebene imod Lunde ærkesæde og kapitel (Bornholm og Åhus) fortsættes med den fordærvelige kobbermønt (29), der ruinerede enhver handel, "og er alle varer derover blevet (tilføjet: *dobbelt*) så dyre, at det som fordem galdt 2 mk., gælder nu seks mark og mere, med mange andre umilde, ukristelige gerninger, som langt var at skrive". Alt dette har tvunget den gode *danske* prins til at lytte til sine landsmænds nødråb (30) og således blande sig i rigets forhold, hvorefter kongen til slut meddeler bønderne, at han har hørt, at der går forskelligt i svang iblandt dem, hvilket han på det indstændigste anmoder dem om snarest at ophøre med, da han ellers "nødes til at straffe over dem", så meget mere beklageligt, som kongens vilje er at skænke alle lov og ret og forsvar!

Efter alt at dømme ansås brevet (hvordan dets endelige redaktion end blev) for virkningsfuldt; i hvert fald kom det på det nærmeste til at danne "forlæg", idet en række af dets hovedpunkter gentoges, da det 1531 så ud til, at man kunne vente Christiern II tilbage, hvorfor rådet forklarede de sjællandske bønder den tvingende nødvendighed af de fortsatte skattepålæg (31), for at ikke kongen skulle komme igen "og tvinge eder -- fra frihed og privilegier, arv og eje, gamle danske sæder og sædvaner og føre eder den usædvanlige besværing og tyngte på at skatte og cise af korn" etc. Foruden det obligate fremmedhad, dvs. "tvinge eder under fremmede sæder og beskatninger, som i Vesterlandene ere, som han tilforn gjorde, der han her i riget var, og derpå

skrev den nye lov, som ikke andet holder end tyng og besværing på fattige almue" (med yderligere henvisning til hollænderne på Amager), er det nok engang den generelle "tyng", beskatning, told og cise (32), der sættes i nøje forbindelse med den nye lov som primært et undertrykkelsesmiddel.

I sit korte udtog af brevet af 25. aug. 1523 gør Johan Hvidtfeldt (33) opmærksom på, at "propaganda jo ikke altid er mærket med sandhedens stempel", dvs. at denne Rigsrådets løben fra sit (med)ansvar for lovene ikke bør tages til pålydende. Et tilsvarende kancelliskrift (34) går så vidt som at betegne lovgivningen som værende "tværtimod hans ed og håndfæstning og både imod kirkelov og landslov, og aldrig nogen rigens råd eller indbygger gav deres samtykke til", med Hvidtfeldts tilføjelse: Ordet "nogen" er senere overstreget, næppe tilfældigt (35). Det turde således være påvist, at lovene spillede en højst underordnet rolle i propagandaen imod Christiern II. Overfor almuens var henvisning til skattetrykket og den dermed sammenhængende møntkrise med krigsinflation tilstrækkelig; men om ønskeligt var det ikke vanskeligt at finde velegnede eksempler på kongens undertrykkelsespolitik såvel i hans geminger som i hans lovgivning; blot måtte man i så fald strække sandheden så meget, at hans Rigsråd i videst muligt omfang gjordes ansvarsfrit!

Selv den superkritiske Poul Helgesen kunne ud over rene almindeligheder ikke svinge sig op til mere end (1527) at demonstrere kongens menederiske (dvs. "umoralske") karakter ved at ironisere over, at netop denne konge i sin lov havde lagt så stor vægt på at indskærpe edens hellighed (36). Pudsig nok er det netop den ensporede karmeliter (og derfor realpolitisk set umulige "Poul Vendekåbe"), der omend nok så indirekte kommer til at rose Christiern II's lovgivning ved (1528) i Skriftet om de fattige (37) sammen med en kritik af de overdådige gæstebud at kritisere, at fattigfolk ikke kunne få gratis sagførerbistand, hvilket jo netop muliggjordes ved Christiern II's reformer (38).

Men traditionen om lovenes afgørende rolle i det politiske spil har faktisk gamle rødder, omend den som al eksilsnak er lidet pålidelig. Omkring 1528 påstod regentinden af Nederlandene, at dronning Elisabeth gav Hans Mikkelsen skylden for kongens fald, og ifølge en kgl. optegnelse fra denne tid skulle hun på sine grædende knæ have klaget over Hans Mikkelsen som skyldig i, "at jeg (dvs. kongen) skulle have kommet af mine lande for en ny lov, som siges, at han skulle have gjort" (39), en almenmenneskelig bagklogskab, der næppe bliver sandere af, at Utenhof (ca. 1539) tillægger såvel mor Sigbrit som højadelsmanden Niels Lykke samt Hans Mikkelsen ansvaret (eller om man vil: "æren") for retsreformerne (40).

Ukritiske betragtninger over Christiern II's rigslovgivning

Fra kongens egen regeringstid haves vist kun ét vidnedsbyrd om, bevares ikke direkte bøndernes stillingtagen til lovgivningen, så dog en endnu loyal højadelig lensmands realpolitiske vurdering. Da alt i Vestdanmark begyndte at ramle sammen omkring Christiern II, sendte hr. Aage Brahe 22. marts 1523 en indberetning om den udbredte uro blandt almuen i Blekinge, som han foreslog beroliget ved et kgl. løfte om, at bønderne måtte blive ved *den gamle lov* (41).

Noter

I

- 1) Jfr. således f.eks. Erik Arup: Danmarks Historie II (1932) s. 361.
- 2) Når således både Huitfeldt (1596) s. 208 og Ludvig Holberg (Danmarks Riges Historie II, 2. udg., 1856) s. 71 taler om Christiern II's *lov* (i ental), viser deres kildegrundlag klart, at de kender begge love, dvs. at de logisk nok opfatter dem som en helhed.
- 3) Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (2. udg. 1947) s. 79, jfr. allerede sammes "Forelæsninger over den danske Retshistorie 1-4" (1904-08) s. 66 f.
- 4) Ibid. (1947) s. 76.
- 5) Ibid. (1947) s. 80.
- 6) Om dette se Johan Hvidtfeldt i Scandia VII (1934) s. 160 ff. Jeg skal her undlade at behandle Oslo-manuskriptet (nr. 395 in 4°), da det i nærværende sammenhæng må betragtes som en Uldall-variant, i hvert fald klart hørende til denne håndskrift-gruppe. Jeg er fhv. rigsarkivar dr. Johan Hvidtfeldt megen tak skyldig for adgang til dette til nu oversete manuskript (jfr. dog omtalen hos Jakob Pasternak: Omkring Christiern II's landlov (Scandia 30, 1964) s. 193 note 10 (ad s. 192), der ledte mig på sporet). Et i afdøde arkivar dr. Ejler Nystrøms eje værende ms. til lovgivningen synes efter den korte beskrivelse af J.C. Jacobsen (Danske Domme i Trolddoms-sager i øverste Instans, Kbh. 1966, s. 140 note 10) at være en 18. årh.s afskrift af Uldall-type.
- 7) Jfr. Mogens Rathsack: Christiern den andens landlov (Historisk Tidsskrift 12 II, 1967) s. 302.
- 8) Jfr. ovf. om specielle jyske eksportbestemmelser.
- 9) Caspar Paludan-Müller: De første Konger af den Oldenborgske Slægt (1874) s. 385.
- 10) Poul Johs. Jørgensen op. cit. (1947) s. 77.
- 11) På baggrund af 15. årh.s højst beskudne kgl. lovgivnings- og forordningsvirksomhed må dels provinsvedtagelser (som Fyens Vedtægt og Lollands Vilkår), dels de talrige præcederende domme (jfr. Danske Domme 1375-1662, De Private Domssamlinger) være de altafgørende forudsætninger for, at det danske retsvæsen fortsat var funktionsdueligt og i stand til at leve op til en ny tids krav, jfr. således en "dom" af 1494 11/6 (Danske Domme I s. 129 f.), hvor rettertinget i domsform besvarer et af kongen stillet spørgsmål, dvs. på kgl. initiativ fastslår, hvorledes pågældende problem fremtidigt vil blive pådømt.

II

- 1) Mogens Rathsack op. cit. s. 310 ff.
- 2) Danske Domme 1375-1662 I (1978), udg. Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger, s. 155 f.
- 3) Allerede tentativt foreslået af J.O. Andersen: Foran Kirkebruddet (1917) s. 150; desværre havde denne vanskelig ved at fastholde og gennemføre denne ide, grundet en fastholden ved traditionen om, at landloven skulle have været forkastet af Rigs-rådet, og dette til trods for Poul Johs. Jørgensens klare afvisning af den megen snak herom (Forelæsninger 1904-08 s. 67).
- 4) Nemlig landlovens (Uldall) § 37, AM § 20.
- 5) Dueholms Diplomatarium (1872), udg. Oluf Nielsen, s. 99. Se tilsvarende om "Nør-herreds og Harreherreds rådhus" 1522 (Det kgl. Rettertings Domme, 1969, udg. Troels Dahlerup, II s. 264), jfr. ligeledes at bisidderne (som fordret i landloven, Uldall § 39, AM § 22) på Bølling herredsting 1522 kaldes "rådmænd" (Gamle jyske

Ukritiske betragtninger over Christiern II's rigslovgivning

- Tingsvidner, 1882, udg. Oluf Nielsen, s. 44 f.).
- 6) C.F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie (1870) 4 II s. 66 og samme: Videnskabernes Selskabs Skrifter 5 III (1867) s. 235 f; jfr. også Mogens Rathsack op. cit. s. 333. Allens argument (1867, s. 235) at der "uden Tvivl" måtte "hengaae mere end netop en Maaned (6te Jan. - 6. Febr.)" inden loven kunne blive bønderne så bekendt og underkastet deres specielle fortolkning, bygger på et skøn og har primært til formål netop at *forklare*, hvorfor landloven må være (betydeligt) ældre end dommen af 22. dec. 1521.
 - 7) Omend blot nævnt i en kancelliprotokol, Suhms Samlinger 2:II s. 51 f (1781-84), siges her Assensborgmesteren (allerede) at have aflagt skultused.
 - 8) Danske middelalderlige Regnskaber 1 I (1944) udg. Georg Galster, s. 169 ff.
 - 9) Et morsomt, vist til nu overset, "supplement" meddeles i Claus Gjordsens Registre (D. Mag. 2 VI s. 320), hvori omtales en østjysk lensmands regnskabsaflæggelse 2. Påskedag 1523 for sagfald: "Item har han et register på nogle sager, han har optegnet om troldkvinder og andet, som ikke er forfaret efter den nye lov, og dertil om kætteri —, item har han et register på dem, som blev rettet, og hvad han derfor har oppebåret, det sendte han Erik Eriksen".
 - 10) Jfr. at Christiern III's berømte rettertingsrejse 1537 begyndte medio marts, se Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar; Scandia 1933 s. 255, repro 1970 s. 29.
 - 11) Købstadsforordningen 10/2, vragsforordningen 26/5 og den i loven citerede, men udaterede (og nu kun i koncept bevarede) skoleforordning. Mht. den først af J.O. Andersen fremhævede (udat.) "Kancellioptegnelse" (D. Mag. 1 VI s. 359 ff) håber jeg ved lejlighed at kunne fremlægge en tolkning og omdatering.
 - 12) Jfr. afslutningen på landloven (§ 141) i den umulige Uldall-tekst, der simpelthen blot har indføjet hele vragsforordningen (jfr. ovf. note 1).
 - 13) Se Danmarks gamle Købstadslovgivning passim.
 - 14) Uldall § 96, AM § 64; se herom Kolderup Rosenvinge: Danske Recesser og Ordinantser (1824), s. xxxii, jfr. Johan Hvidtfeldt: Danmarks Historie 5 (1963) s. 386.
 - 15) Erik Arup op. cit. II s. 370 f. (utvivlsomt efter Regesta *10.575).
 - 16) J.O. Andersen op. cit. s. 147.
 - 17) Jfr. J. Hvidtfeldt 1963 s. 386 (efter en række kvitteringer (Regesta 6901 ff.), der specielt nævner jyske råder; men i hvert fald de sjællandske må have haft lejlighed til at kunne give møde.
 - 18) Dette beviser selvfølgelig ikke nødvendigvis nogen entusiasme hos råderne; man må erindre, at begrebet "hans majestæts loyale opposition" var tiden ganske ukendt, samt at Rigsrådet givet har optrådt som en enhed, dvs. at selv et nok så højtaltende mindretal — om et sådant skulle have eksisteret — har måttet bøje sig for flertallet. Om Rigsrådets forsøg på at løbe fra ethvert medansvar for Christiern II's politik i almindelighed (og det ikke specielt, hvad lovgivningen angår) efter oprøret 1523 se i det følgende.
 - 19) Jfr. J.O. Andersen op. cit. s. 150.
 - 20) I hvert fald fra 20. december (Regesta 6915); mon for at jordfæste sin 8. dec. af-døde moder?
 - 21) Regesta 6945 (endnu 2/1 var kongen blot nået til Korsør; ib. 6944).
 - 22) Af de tre øvrige deltagere var den ene den hidtidige Rigens kansler Jørgen Marsvin, den anden Fyns landsdommer.
 - 23) Landloven efter Uldall § 54 (AM § 37), tilsvarende bylovens § 18.
 - 24) Danske Domme I s. 160 f.
 - 25) Hvis ikke den nye lovgivnings sigte var at give mulighed for at afsige endelig dom i tilfælde af ulovlig udeblivelse, turde retsreformens omfang unægtelig være meget begrænset.

- 26) Ifølge de i note 17 nævnte kvitteringer må hr. Jørgen Friis antages at have været til stede ved Kalundborgmødet først i december. I hvert fald Christian III's retterting var ikke alt for formalistisk, når "retsbevidstheden" var i fare; således dømtes 1537 2/8 Hans Badskær i kongens nåde og unåde (for bigami) "epther then skick oc ordinantz, som ther paa gøres skall" (Det kgl. Rettertings Domme I (1959) s. 259), og først 3 uger senere (24/8) kom den københavnske reces; jfr. hertil Kolderup Rosenvinges indledning til Gamle Danske Domme I (1842) s. xxxi f.: "den Bemærkning, hvorlidet man i hine Tider har taget i Betænkning, hvorledes man i ulovbestemte Tilfælde skulde bestemme Straffen, eller fra hvilken Lov, dansk eller fremmed, man udledede Straffen, naar man kun var paa det Rene med Handlingens Strafbarhed". Jeg er professor, dr.juris Ole Fenger tak skyldig for flere frugtbare diskussioner om hertilhørende emner.
- 27) Danske Domme I s. 157 f.
- 28) Bylovens § 77-81, jfr. landlovens Uldall-tekst § 21 (AM § 11-12).
- 29) At der fra denne kammerret var appel til kgl. majestæt, angår formentlig specielt denne funktion, da det forekommer mig utænkeligt, at gejstlige sager – efter at være søgt ført til ende i riget – ikke skulle kunne appelleres til Rom. Jfr. ligeledes J.O. Andersen op. cit. s. 179 f. (ad note 29) If. det AM-landlovsm. (§ 12, sidste punktum, jfr. Byloven § 81) kunne man formode, at det alene var i egenskab af melleminstans mellem landsting og konge-rigsråd, at appelretten hører hjemme.
- 30) Således også J.O. Andersen s. 195. Jfr. tekstens: ville vi med det allerførste (Byloven § 77, AM § 11). Det er ganske vist hidtil heller ikke lykkedes mig at finde nogle rigens forfølgninger fra den sidste del af Christiørn II's regeringstid. I betragtning af, at forfølgningsprocessen især vedrørte jordegods, dvs. havde aristokratiet som sit normale klientel, er denne mangel på rigens sager snarest en følge af krigen med Sverige, hvor et særdeles stort antal adelige havde lovligt forfald i kongens og rigens ærinde.
- 31) Byloven § 46, jfr. tilsvarende landlovens Uldall-tekst § 93 (AM § 63).
- 32) Aarsberetninger fra Geheimearchivet V (1875) s. 71 f., § 3.
- 33) Danmarks gamle Købstadslovgivning II s. 315 f.
- 34) Ibid. s. 316 f.
- 35) At en rettelse ikke kunne indføres i landloven, vil hidtidig forskning kunne forklare under henvisning til, at denne (som følge af dommen 22. dec.) allerede var trådt i kraft.

III

- 1) 1596 s. 208 ff.
- 2) Denne opfattelse er stærkt beslægtet med Utenhofs (ca. 1539), der ligeledes finder "viel nützlich er -- aber auch -- ganz strefflich und lesterlich" (D. Mag. 3 III s. 12) deri; modsat f.eks. Poul Johs. Jørgensen op. cit. s. 81, der kategorisk fastslår: "Den nærmeste Eftertids Dom om dem var ikke god" (jfr. 1. udg. s. 67).
- 3) Således Matzen: Indledning. Retskilder (1897) s. 257 jfr. ligeledes M. Rathsack op. cit. s. 316 (note 24 til s. 315 in fine).
- 4) Jfr. tilsvarende Ludvig Holberg op. cit. s. 71.
- 5) Der også her synes påvirket af Utenhof, jfr. Mikael Venge: Christian 2.s fald (1972) s. 145 note 73-74.
- 6) Nærlig AM nr. 804 in 4°. Ligeledes er det til de jyske købstæder (in casu Viborg by) udstedte, muligvis endog i original (se kataloget, I s. 359 f., 1889, under AM nr. 30 in 4°, der if. det gamle katalog, dvs. fra Arne Magnussens tid, endnu havde segl), fortsat i behold sammen med de la Gardie nr. 47 in 4°, der også indeholder en jysk tekst. By- og landlovseksemplærernes forskellige skæbne skal tænkeligt sættes i

Ukritiske betragtninger over Christiern II's rigsløvgivning

forbindelse med opbevaringsforholdene, og idet byloven tilstilledes landsdelenes centrale købstæder (jfr. at Malmø bys arkiv fortsat rummer den skånske bylov, se Matzen (1897) s. 259 ff.), er det naturligt, at manuskriptgrundlaget er langt bedre end med hensyn til landlovseksemplarerne, der må have været i de (NB) adelige landsdommeres varetægt, således at vi ud over det håbløse Uldall-manuskript (og det dermed beslægtede Oslo-manuskript) alene har Mogens Gøyes "håndksemplar".

- 7) Jeg håber i anden sammenhæng (jfr. slutningen af note 11 i afsnit II) at kunne fastslå hr. Mogens Gøyes indsats i tidens livlige lovgivningsvirksomhed.
- 8) Mikael Venge op. cit. s. 190 f.
- 9) Huitfeldt 1596 s. 246 ff.
- 10) N.J. Ekdahl: Christiern II's Arkiv II (1834) s. 348.
- 11) Jfr. Allen op. cit. (1867) III:2 s. 351.
- 12) Allen: Breve og Aktstykker til Christiern den Andens Historie (1854) s. 50.
- 13) Huitfeldt 1596 s. 249 ff., specielt s. 250 og s. 253.
- 14) I populær form parafaseredes dette i den lille Rimkrønike, som Huitfeldt tillagde selveste Poul Helgesen; Paulus Helie: Skrifter I s. 167 ff., jfr. VII s. 22.
- 15) J.O. Andersen op. cit. s. 143 f.
- 16) Scandia 7 (1934) s. 160 ff.
- 17) Jfr. ovtf.
- 18) Se hertil bl.a. Poul Enemark: Studier i Toldregnskabsmateriale (1971) I s. 17, der slår fast, at de -- naturligvis -- alene førte en konsekvent kongepolitik, jfr. ligeledes Mikael Venge: Når vinden sæjer sig (1977) s. 124. Når således handelslovgivningen 10. febr. 1521 på det kraftigste regulerede adels og gejstlighedens handel (§ 1 m.fl.) og ej heller glemte at gribe ind overfor bøndernes mulige forprang (§ 6), er det unægtelig af allerstørste interesse at konstatere, at byloven af 6. jan. 1522 (der sammen med landloven i vid udstrækning gentog og udbyggede forordningen af 10. febr.) dækkede et i mellemtiden opdaget hul, nemlig et tilsvarende forbud vedrørende borgernes "corner"-muligheder (byloven § 64)!
- 19) I hvilken sammenhæng livsfæsteforordningen af 14. maj 1523 hører hjemme; om denne se Aksel E. Christensen: Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523, Festskrift til Erik Arup (1946) s. 134 ff.
- 20) Desværre blot kendt fra et læg kopier og koncepter (Da. Kanc. B. 9), der ikke blot er fyldt med rettelser, men som følgelig er vanskelige med sikkerhed at tilkende gyldighed; thi selvom de sandsynligvis er udstedt (den i det flg. omtalte proklamation af 25/8 1523 rummer nederst på siden et "Thet store intzegel til these bref-fue"), er deres exacte ordlyd tvivlsom; jfr. således at forordningen om voredskabsbets ophævelse, da det kom til stykket, henlagdes som ikke tvingende nødvendighed (jfr. Allen op. cit. (1870) 4 II s. 80 ff.).
- 21) Jfr. Allen op. cit. (1870) 4 II s. 66 note 18.
- 22) Jfr. hertil Mikael Venge (1977) s. 51 ff. og s. 121.
- 23) DK B 9; cit. hos Allen (1870) 4 II s. 76 med note 28 samt i kort udtog af Johan Hvidtfeldt 1963 s. 385.
- 24) Jfr. landloven Uldall § 105 ff., AM § 74 ff.
- 25) Om korneksporten se landloven Uldall § 94 (AM § 60), jfr. byloven § 42; om cisen se byloven § 113 ff.
- 26) Alment se landloven Uldall § 15 (AM § 49), jfr. byloven § 15; desuden specielt om ting- og kirkefred Uldall § 41 (AM § 25).
- 27) Huitfeldt 1596 s. 240, jfr. (klageskriftet) s. 291.
- 28) Med 40 sk. pr. gylden bliver de fem mark netop to gylden; om mønten se Poul Enemark op. cit. I s. 115 ff.

- 29) Thi den gode sølvskat beskyldtes kongen for at have ført med sig på flugten!
- 30) M.h.t. fremmedhadet spilles konsekvent (se også flg. note) på nationale følelser, jfr. tilsvarende den lille Rimkrønikes: Thi når lybsken bliver danske mænd god, da vokser figen på hylderod (Paulus Helie I s. 171). Noten (ibid. VII s. 23) kalder det "et gængs Rim", i reglen med "tysk" for lybsk!
- 31) D. Mag. 2 I s. 228.
- 32) Henvisningen til "kortelig at skrive, af alt det udi eders bo og bygge er", går utvivlsomt på den fødevareregistrering, som cisen forudsatte, næppe en erindring om de formuesopgørelser, hvorom endnu haves vidnesbyrd i "De rige Bønder" i Nord-sjælland i Kristiern den Andens Tid, meddelt af Oluf Nielsen i D. Mag. 5 II s. 38 ff.
- 33) Op. cit. 1963 s. 385.
- 34) Ibid. samt Allen op. cit. (1867) 3 II s. 330, jfr. note 84 på s. 471.
- 35) Jfr. Allen anf. sted: Men seer af disses Beskaffenhed (dvs. de forskellige stridsskrifter), at der må have hersket den største Usikkerhed om, hvilke Beskyldninger, man kunde fremsætte mod Kongen; der er Udsettelse og Forandringer i det Uendelige, Rettelse paa Rettelse etc.
- 36) Paulus Helie II s. 78 med note i VII s. 44. Sikkert ubevidst og ganske imod sin vilje kom Poul Helgesen derved faktisk til at omtale netop det problem, der stod i centrum for hr. Mogens Gøyes jyske rettertingsrejse marts-april 1523.
- 37) Ibid. III s. 22.
- 38) Byloven § 10, jfr. landloven (AM) § 34. Vedrørende indskrænkninger i borgeres og bønders "selskabelighed" se Byloven § 53, Landloven (Uldall) § 129 (AM § 53).
- 39) D. Mag. 4 VI s. 5 (jfr. Allen op. cit., 1865, II note 81 på s. 554, og Johan Hvidtfeldt op. cit. 1963 s. 382).
- 40) D. Mag. 3 III s. 12.
- 41) Ekdahl op. cit. (1836) II s. 368.

Revolution og reaktion december 1522-marts 1523: Et diskussionsbidrag

af

E. Ladewig Petersen

I meget brede perspektiver har Erik Arup argumenteret for at revolutionen 1522-23 markerer et dybere skel i dansk historie end statskuppet 1536. Håndfæstningen 1523 forsøgte at give rigsemederne real magtfulde under rigsrådets kontrol efter kong Hans' og Christiern II.s centraliserede kancellistyre, og den forsøgte at gøre op med den funktionelle stænderopdeling, som Christiern II.s lovgivning havde foreskrevet (1). I endnu bredere perspektiver må 'spillet om magten i Danmark' og reaktionen 1523 naturligvis også anskues i nær sammenhæng med det tidlige oldenborgske monarkis nordiske unionspolitik og Østersøpolitik. Alle linier synes at forbindes 1522 og at nærme sig bristepunktet på en måde, som tilsyneladende overflødiggør spørgsmålet om initiativet til opgøret med Christiern II.s régime. At historikeren alligevel kan rejse det, kan vel motiveres med, at hver af de implicerede parter også havde særinteresser at varetage. For den danske godsejeradel indtrådte krisen – den byrdefulde beskatning, afbrydelsen af forbindelserne til afsætningsmarkederne, lovindgrebene osv. – på et tidspunkt, da dens hovedanliggende var at sikre sine retlige og økonomiske positioner overfor fæsterne og at sikre sig den nødvendige arbejdskraft og stabilitet efter senmiddelalderens sociale omstrukturingsprocesser (2).

Alligevel synes spørgsmålet om prioriteten i opgøret 1522-23 først at være blevet aktualiseret gennem dr. Mikael Venges studier over 'kongens fald'. For Johan Hvidtfeldt stod det nogenlunde klart, at hertug Frederik af Gottorp slog til, da han var på det rene med den jyske oppositions modstandsvilje; en kold februararmorgen red han ind i Lübeck for at indgå de afsluttende aftaler med staden om gensidig støtte (3). Wullfgang Utenhofs sene og uafsluttede krønike synes at støtte denne opfattelse; hos Huitfeldt tjener den dog især som supplement til aktstykkematerialet fra Frederik I.s senere forhandlinger med de vendiske stæder. Modsætningsvis har dr. Venge argumenteret indgående for utilstrækkeligheden af samtidens eller den nærmeste eftertids postulater om initiativet til oprøret (4).

Argumentationen forekommer mig tilstrækkeligt bindende til at give afkald på disse udsagn, som alle på én eller anden måde tjener eller kan tjene politisk bevidste funktioner i deres opgavssituation. Metodisk fuldt korrekt henholder dr. Venge sig til analyse af de absolut samtidige, men fortvivlende

få dokumentariske vidnesbyrd, vi har fra den jyske opposition, her blot suppleret af elimineringsbevisførelse overfor de øvrige aktører i dette trekantsdrama, Gottorperhertugen og Lübeck. Dokumentationen falder således i flere etaper, men den endelige konklusion, som sammenfatter alle delkonklusionerne, lyder forsigtigt, at ”spørgsmålet (om initiativet) vil næppe nogensinde kunne besvares med absolut sikkerhed. I undersøgelsen er det dog søgt godtgjort, at *indicierne* for at tildele det jyske råd prioriteten vejer tungest”; men det understreges også med rette, at den ene parts vished om den eller de andre parter intentioner i dette trekantsdrama over afgørende indflydelse på beslutningsprocessen (5). Der er nok grund til at understrege etiketten ’indicier’. Thi både argumentationen overfor samtidens eller eftertidens bedømmelser af initiativet og den positive bevisførelse for de tre parter placering i revolten har i høj grad – og delvis, som jeg vil medgive, nødvendigvis – karakter af indiciebevisførelse.

Omslaget i hanseforbundets politik fra blokade til kaperkrig som støtte for stædernes kommercielle interesser til aktiv forbundspolitik med Christiern II.s fjernelse som formål ligger helt klart i december 1522, da hertug Frederik med kendskab til jydernes hensigter indlader sig på de afgørende forbundsforhandlinger. På tilsvarende vis synes først Christiern II.s indkredsningspolitik i hertugdømmerne og måske også dynastiske forsørgelsehensyn at have tvunget hertug Frederik til aktive modforholdsregler. Bordesholmforliget i august 1522 repræsenterede fra hans synspunkt utvivlsomt væsentlige, diplomatiske gevinster. Det gælder først og fremmest løfterne om finansielle kompensationer og Christiern II.s afkald på den nyerhvervede ret til forlening af hertugdømmet Holsten, selvom man stadig kan sætte spørgsmålstegn ved, om hertugen, trods sin tysksfarvede, territorialfyrstelige horizon, selv kan have betragtet sine krav om ’udstyr’ i Danmark og arv i Norge som realistiske (6). Dr. Venge gør med rette opmærksom på, at opgivelsen af kravene om ’udstyr’ 1495 gjorde de nye fordringer juridisk uholdbare, og konkluderer, at hertugen næppe kan have gjort sig håb om positive resultater af disse dimensioner af den fystelige mægling, som var blevet aftalt. At han i marts 1523 genoptog og skærpede sine fordringer (7), beror dog næppe blot på, at han da reelt sad inde med den jyske halvø; situationen var, som vi senere vender tilbage til, mere kompliceret end som så.

Hvad den tredje part, den jyske opposition angår, konstaterer dr. Venge sammenfattende, at der ”kun (foreligger) ydre vidnesbyrd om rådernes virksomhed”, og tilføjer endda: ”Alle skrivelser fra det jyske råd må i virkeligheden karakteriseres som propaganda, der ikke levner os nøjere indblik i over-

vejelserne bag rådets politik" (8). Det sidste lader sig nok anfægte fra metodiske og saglige synspunkter. Uden at gå i dybden er selv propaganda jo et produkt af overvejelser over, hvorledes man mest hensigtsmæssigt påvirker en opinion i den ønskede retning; langt vigtigere er det dog, om eller i hvilken udstrækning det nu er muligt at trænge bagom aktmaterialets façade til rådets politiske overvejelser. Mulighederne er blot såre begrænsede.

Det jydsk oppositionspartis dannelse *senest* 21. december 1522 bevidnes af det såkaldte sammensværgelsesbrev; herudover har vi kun opsigelsesbrevet, sandsynligvis 20. januar 1523 og de tilhørende manifeste samt endelig Husumoverenskomsten 29. januar mellem hertug Frederik og den jydsk opposition: en hovedstamme på siger og skriver 4-5 aktstykker. Sin undersøgelse af kontakterne med hertug Frederik konkluderer dr. Venge derhen, at den part – jyderne – som først afgav *bindende* tilsagn (nemlig i sammensværgelsesbrevet), sandsynligvis "også fra første færd har været drivkraften i forbindelsen", selvom sandsynligheden ikke rækker til bevis (9). Den efterfølgende undersøgelse af oprørets forløb og bruddet med Christiern II kombineres med en nærgående – men (som jeg også kommer tilbage til) næppe helt udtømmende – analyse af det ideologiske og formelle apparat, som aktstykkematerialet betjener sig af: Modstandsret, fejderet og folkesuverænitetsidéer i aristokratisk støbning. Herefter konkluderes igen, at "på denne baggrund bliver det unægtelig vanskeligt at se opstanden i Viborg, så ideologisk og propagandistisk velbegrundet den fremtræder, som resultat af et udenlandsk initiativ" (10). Tværtimod støtter den antagelsen af, at *de* jydsk råder, som stod bag sammensværgelsen og proklamationen af fejden mod Christiern II, også selv havde undfanget planen om magtomvæltning og har sikret sig gottorperhertugens medvirken.

Den formelle begrundelse for bruddet med Christiern II finder dr. Venge i aktsuiten 22. december-29. januar, hvis statsretlige og ideologiske begreber behandles *en bloc*, men med centrum i opsigelsesbrevet, som karakteriseres som et konglomerat af forskellige bestanddele (11). Tanken synes at være den, at hele aktserien vidner om et formelt og ideologisk enhedspræg, som binder den sammen til en helhed snarere end, at akterne fremtræder som enkeltfaser i en udvikling. Den væsentligste forskydning, dr. Venge mener at kunne iagttage, ligger i, at de senere akter understreger, at Christiern II.s overgreb mod håndfæstningen automatisk ophævede rådets og indbyggernes troskabsed, og at dens bortfald materialiserer pligten til at 'afværge' overgrebene. Ændringen imødegik ikke blot kongens påstand om manglende 'undervisning', der var forudsætningen for oprørsparagrafens ikrafttræden; den var

også nødvendig for at mobilisere befolkningens indsats bag rådsaristokratiets oprør (12). Det formelle apparat vender vi som nævnt tilbage til; der er naturligvis ingen grund til at anfægte dets aristokratiske præg, hvorimod en mere systematisk analyse af de enkelte akter alligevel synes at afsløre niveauforskelle i deres politiske og forfatningsretlige holdning, som ikke blot afspejler en fremadskridende udvikling, men som også forekommer mig at forvandle dr. Venges hovedresultat fra en sandsynlig tese til vished, forsåvidt vished overhovedet lader sig opnå.

Det er rigtigt, at det såkaldte sammensværgelsesbrev er andet og mere end et kreditiv for landsdommer Mogens Munks forhandlinger med hertug Frederik således, som Caspar Paludan-Müller antog (13); dets diplomatik er blot ganske ejendommelig. For det første udstedes brevet ikke institutionelt af det jydsk råd, men (foreløbig uanset dets mangelfulde underskrifts- og beseglingsforhold) af de jydsk råder i institutionel rækkefølge og en række adelige med Mogens Munk i spidsen som individuelle personer og i form af et åbent brev. For det andet er det næppe rigtigt at bagatellisere forbindelsen mellem klagepunkterne og begrundelsen af sammensværgelsen til fordel for en betoning af brevets agitatoriske islæt (14). Dets 'polemiske tonefald' er ikke påfaldende drastisk i sammenligning med andre af samtidens sammensværgelsesbreve, og vi må huske på, at en sammensværgelse af denne art i hvert fald kunde være et åbent foretagende, som andre end den snævraste kreds af sammensvorne kunde indgå i eller endda tvinges ind i (15).

I denne forbindelse får håndfæstningens modstandsparagraf naturligvis central betydning, men også dens forskrift om, at "alle rigens indbyggere" i tilfælde af uløste kongelige recesovergreb forpligtes til ved ære og liv at afværge overgrebene (16). Begrundelsen må derfor nødvendigvis have en form, som kan overbevise omverdenen. Væsentligt er det derfor også, at klageposterne ikke fremlægges planløst. Den her anonyme øvrigheds vold mod almindelig retssikkerhed og retsbevidsthed betones i hvert fald lige så stærkt som overgrebene mod recessen og frihederne, og endelig opbygges klagerne symmetrisk i en kirkelig og en verdslig del – om man vil, en parallellitet til den dualisme i rådseden, som dr. Venge selv tillægger så stor vægt – hver delt op i syv klageposter (17). De syv små synder mod kirken følges af syv gudsstraffe, de verdslige overgreb af 'afværgelsen'.

Den snævre forbindelse mellem klagepunkterne og sammensværgelsen bør altså nok opretholdes. Heller ikke kan jeg være enig med dr. Venge om, at brevet i sig selv konstituerer sammensværgelse (18). Dels kan en retsstiftende disposition under ingen omstændigheder – som tilfældet er her – træffes i

verbale datidsformer, men kræver præsens. Endnu mere afgørende er det, at en sammensværgelse efter datidens former indgås mundtligt af de sammensvorne; den mundtlige ed – *conjuratio* – konstituerer sammensværgelsen. Sammensværgelsen ligger her bagom brevet; brevet er stadig et åbent brev og ikke et missive, men handlingen bevidnes og tildeles i bevisdiplomform rets-gyldighed overfor hertug Frederik ved udstedernes tilføjelse: "oc thette wort obne bref vnderscreffwet"; mærkeligt nok henvises der ikke til beseglingen, men forbundets juridiske gyldighed understreges afslutningsvis i solidaritets-erklæringen overfor "thetthe wore breff oc forbwndt". Under disse syns-punkter tjener brevets *dispositio* tre funktioner: at bevidne sammensværgelsen i juridisk gyldige former, at fungere som kreditiv for Mogens Munk og afslut-ningsvis ved underskrifter og signeter at garantere forbundets og henvendel-sens absolute solidaritet under indbyrdes ansvar på liv og gods.

Brevet indeholder blot også andre ejendommeligheder, som kræver diskus-sion. Først den, at brevudstederne hævder, at "wi oc menighed (har) for-bwndet oss vnder wor ære, liiff, hals (og) gotz", en passus, som naturligvis beror på håndfæstningens forpligtelse til for alle at 'afværge' overgreb. Og udstederne gør det i den betydning, at råderne som den ene af de to kontra-herende parter i kraft af deres rigsrådsed forpligter sig solidarisk og korporativt til ikke blot at respektere håndfæstningsbestemmelserne selv, men også til et medansvar for at den anden part – majestæten – overholder dens for-skrifter, at 'afværge' overgreb, blot med den reservation, som sammensværgelsen forbigår, at et definitivt brud med kongen forudsætter forudgående 'undervisning'.

Sammensværgelsen har blot ikke funktionelt nødvendigvis noget at gøre med undervisningen, eftersom den øvrighed, den vender sig mod, optræder absolut anonymt. Påberåbelsen af modstandsparagrafens ret er uomtvistelig, men brevets ganske ejendommelige formulering reducerer også betydningen af spekulationerne over dets mangelfulde besegling og underskriftserie. Det implicerer formelt, at alle de anførte udstedere står bag sammensværgelsen eller kunde tiltræde den, selvom det reelt jo ikke var tilfældet. For det andet understreger dr. Venge med rette, at sammensværgelsens "brugendes dertil (dvs. til gennemførelsen af dens formål) højborne fyrste hr. Frederik", må være et afgørende kriterium for at afværge det hidtidige régimes overgreb. Brevet titulerer ham blot *en passant* 'hertug', og man understreger hans danske byrd og kristne retsind. Og for det tredje forekommer det mig trods dr. Venges indvendinger mod Paludan-Müller helt centralt, at sammensværgelsesbrevet netop helt undgår at nævne Christiern II; det kan umuligt være

tilfældigt, ligeså lidt som det kan være tilfældigt, at klageposterne udtrykkeligt besværer sig over, at overgrebene mod recessen skyldes ”tyranner, skalke, trolqwynner och andre vdedinges folck”, en pæn hentydning til Christiern II.s borgerlige rådgivere og Sigbrit; det er dem, der bærer ansvaret, det er dem man vil gøre op med, og anonymiteten overflødiggør endnu undervisningen. Overfor hertugen behøvede man foreløbig ikke at inddrage majestæten selv, givetvis fordi man ikke kunde kende rækkevidden af hertugens ambitioner eller vide, hvor langt han vilde engagere sig.

Det afgørende dilemma ligger, som dr. Venge flere gange er inde på, i hvor langt vi under disse omstændigheder tør fortolke modstandsparagrafens ret til at ’afværge’ overgrebene, selvom han normalt vil hævde, at denne passus implicerer brud med Christiern II, og selvom han andetsteds mere forsigtigt mener, at ”bestemmelserne virkelig tilsigter at bemyndige indbyggerne til at sætte sig op mod kongen, i sin yderste konsekvens med hans fordrivelse for øje” (19). Brevet tillader i betragtning af, at skytset rettes mod kongens rådgivere og netop ikke mod ham selv, ikke nogen kategorisk fortolkning af denne passus; det er politisk overordentligt dristigt, men selvom dets rækkevidde fra udstedernes synspunkt næppe lader sig forstå uden, at de har haft kendskab til Bordesholmaftalerne og hertug Frederiks territoriale krav, synes analysen af brevet også at underbygge dr. Venges tese.

Sammensværgelsesbrevet lader sig kun forstå som et politisk udspil fra den jyske oppositions side på et tidspunkt, da den *ikke* kendte rækkevidden af hertugens intentioner, og da der efter det aflyste Kalundborg-møde ikke forelå nogen afklaring. Brevet antyder, at en fællesaktion kan føre til det herskende régimes fald, ikke blot i Danmark, men i hele Norden, men det rummer endnu mere politisk sprængstof. Det er rigtigt og vigtigt, at det jyske rigsråds brev 1519 8. januar alvorligt desavouerer den kongelige krigspolitik og optager en ’undervisning’ af majestæten (20), men alligevel indeholder sammensværgelsesbrevet ikke den ringeste hentydning til håndfæstningens forskrift om undervisning af kongen, inden modstanden lovformeligt kan iværksættes, og det kan som påvist næppe heller gøre det. Brevet er altså netop snarest et politisk tilbud, som hertug Frederik måtte tage stilling til, og som ingen, heller ikke de sammensvorne den 21. december kunde overskue rækkevidden eller konsekvenserne af: Henvendelsen er et udspil, som fordrede, at hertugen lagde sine betingelser på bordet, inden de endelige aftaler om en revolte kunde indgås. Under disse omstændigheder er den vilje, Christiern II allerede kort efter årsskiftet og senere flere gange giver udtryk for, til at lade sig undervise blot et taktisk nødvendigt modspil.

Utvivlsomt spiller landsdommer Mogens Munk, broderen Iver Munk på Ribe bispestol og Mogens Munks svigersøn, den højt betroede gottorpske råd Wulff Pogwisch til Bukhaven en afgørende rolle for formidlingen af den politiske kontakt mellem Viborg og Gottorp (21). Selvom det nok er værd at mærke sig, at hertug Frederik allerede inden den jydskes oppositions henvendelse havde optaget forbundsforhandlingerne med Lübeck, er det sikkert korrekt, at Wulff Pogwisch's kryptiske hentydning til den "tapre handel" og det "ubesluttede foretagende" i sit responsum til hertugen 4. januar gælder den jydskes oppositions udspil. Bemærkningen om, at Wulff Pogwisch "ikke (kan) tænke sig eller tro, at man skulde anse sagen for uærlig eller uredelig" (22) kan kun sigte dertil, men implicerer tillige, at han mener at kunne stå inde for, at oppositionen selv mener at handle lovformeligt. Alligevel råder han hertugen til at indhente oplysninger, inden han entrerer med oppositionen, men om slutmålet, 'forøgelsen af hertugens vælde', var der ingen debat, atter et indicium for at hertug Frederik mente sine territoriale krav alvorligt.

Trods kildematerialets sparsomhed må så meget stå fast, at den jydskes opposition på det foreliggende grundlag har truffet sin definitive beslutning senest 20. januar 1523. Og trods overleveringens mangler må det også stå fast, at opsigelsesbrevet er udstedt institutionelt af det jydskes råd (23). Det kan være rigtigt, at brevet fremtræder som et konglomerat af flere bestanddele, den indledende og afsluttende henvendelse til kongen, som indrammer begrundelsen, men heller ikke her er de uden organisk sammenhæng. Uden at fordybe os i klageposterne, som på én gang virker planløse og på den anden side – atter delvis anonymt – understreger de kongelige retsbrud udtrykkeligt og eftertrykkeligt, bør pointen nok have været Sigbrits ildevarslen skikkelse i baggrunden, som – således som jeg læser teksten – forbinder brevets to elementer. Hendes voldsgeminger anføres, det antydes, at hun bærer et medansvar for blodbadet i Stockholm, og det siges, at hun havde lovet de danske råder en tilsvarende medfart: "galge, sæk og sværd".

I hvilken udstrækning der ligger realiteter bag postuleringen af trusler om vold er strengt taget underordnet. Rådet brød nu broerne, men det benytter frygten for nye voldsgeminger til indledningsvis at kæde indkaldelsen af rådsmødet i Århus 25. januar sammen med trudselsmomentet og afslutningsvis som begrundelse for at afvise mødet. Rådet opnår på den måde mere end at antyde, at det af sikkerhedshensyn ikke vover at stå ansigt til ansigt med kongen, dvs. er afskåret fra den undervisningspligt, håndfæstningen pålagde dem, men det opsiges i diplomatisk retsgyldig form kongen troskab, som det hedder, fordi det "erre høyligen trengd til" det. Tilføjjelsen om, at såfremt

majestæten alligevel vil benytte vold, understreger i overensstemmelse med ræsonnementet, at det ifølge håndfæstningen vilde ske "uden al brøde" fra rådets side. Rådet antyder i denne forbindelse, at slægtssolidariteten i så fald vilde sætte magt bag agt, men holder alligevel en bagvej åben for kontakt: "indtil saa længe wi faa andre foruaring oc seckerhed" (23a).

Konfronterer vi rådets opsigelsesbrev med de samtidige manifeste til de jydskes stifter (24), går disse ulige mere direkte og agitatorisk til værks i deres begrundelse. Brevene understreger allerede indledningsvis, at rådets valg af Christiern II på landets indbyggers vegne var betinget af ubrødelig overholdelse af recessen, og – atter *uden* at anføre forskriften om undervisning af kongen – at overtrædelse medfører, at "wi menige lands indbygere paa vor ære (skal) det affuerge met lifff, hals oc gods oc ey være hannom (dvs. kongen) ydermere huldskaff oc mandskaff plictige", dvs. at troskabspligten – som dr. Venge også understreger – automatisk ophører med overgrebene. Pointen gentages afslutningsvis under henvisning til kongens forestående voldsfærd i Jylland; rådet har *derfor* opsagt ham troskab, og det forlanger under henvisning til sin egen indsats på indbyggernes vegne solidarisk, væbnet indsats af jyderne.

Konsekvensen må, som dr. Venge er inde på, være, at der er tale om mere end nuanceforskelle mellem opsigelsesbrevet og manifesterne i udlægningen af håndfæstningens modstandsret (25). I opsigelsesbrevet benyttes den formelt korrekt, omend med den indskrænkning, at trudslerne om vold udelukker undervisning, i hvert fald indtil rådet får garantier mod vold og repressalier. I manifesterne er troskaben blevet forvandlet til en funktion af kongens overholdelse af recessen; brydes den, bortfalder troskaben automatisk, og belæringselementet forflygtiges nødvendigvis. Om rådet, som dr. Venge mener, har anset modstandsparagrafen for utilstrækkelig, er da stadig et åbent spørgsmål; opsigelsesbrevet måtte med de her anførte forbehold overholde de juridisk gyldige former, medens manifesterne på én gang henvender sig til et andet publikum og skal levere en plausibel og forpligtende begrundelse for oprøret og for solidaritetskravet til jyderne. Manifesternes argumentation beror åbenlyst på tilsnigelser, men det har unægtelig alligevel krævet betydelig politisk og juridisk behændighed at skulle forene alle disse funktioner.

Og alligevel har dr. Venge på en måde sikkert ret. Inddrager vi nemlig håndfæstningen 1523 i argumentationen, optager dens modstandsparagraf allerede i den foreløbige version i marts i modsætning til håndfæstningen 1513 udtrykkeligt manifesternes tilsnigelse: Vil majestæten, det gud forbyde, ikke lade sig undervise af rigsrådet, "tha skall alle righens indbyggere ey

ydermere være oss hyldskaffb, eed eller tro tienniste plictige, meden the skall være forplictige ved theris eed thett att affwerge” (26). Rigsrådet afgør, hvornår der foreligger brud, og hvornår det måtte anse undervisningens udfald for uacceptabel; befolkningen får pligt til simpelthen at følge rådets afgørelse, når kongens funktioner er ophørt. Retrospektivt underbygger denne klausul naturligvis helt afgørende hovedresultatet, at rådets udlægning af modstandsretten i manifesterne beror på manipulation for at opnå en bredere manøvreremargin; men først den følgende håndfæstning kodificerer denne regel.

Vender vi et øjeblik tilbage til konfrontationen af sammensværgelsesbrevet 21. december og opsigelsesbrevet 20. januar, er det umiddelbart klart, at det særprægede og dristige, men ikke institutionaliserede udspil, den jyske opposition i december fremsatte overfor hertug Frederik, i januar forvandles til en formaliseret og institutionel opsigelse af kongen, en forvandling, som nødvendigvis også må indebære, at oppositionen nu fra Gottorp havde fået vished for, at den kunde påregne støtte, at den må have kendt hertugens betingelser, og derfor nu kunde slå åbent til, så meget mere som landstings-sessionen i januar jo også gav oppositionen en knap tidsfrist. Analysen og konfrontationen medfører med andre ord påny, at den forsigtige formodning om den jyske oppositions initiativ underbygges, men stadig blot med den reservation, at den jyske aktion næppe havde været tænkelig eller realistisk uden kendskab til hertugens territoriale krav og hans kritiske forhold til Christiern II.

Vender vi da tilbage til den aktuelle politiske situation og til det jyske råds forhold til hertug Frederik i januar 1523, giver dr. Venges skarpsindige rekonstruktion af Mogens Munks instruktion og hans analyse af hertugens svar 29. januar (27) faste holdepunkter, naturligvis med det nødvendige forbehold, at vi kun kan kende rådets udspil i den udstrækning, hertugen imødekom det. Det er rigtigt, at gengivelsen af klagerne over kongens overtrædelser af håndfæstningen er strammere disponeret her, og at brevet gengiver anvendelsen af modstandsretten i en form, der kan ligne opsigelsesbrevets, nu blot med den omgåelse af undervisningspligten, at rådet ”af guds ordning er det berømte kongeriges råd” og derfor måtte opskrive troskaben, ”på det de derfor hos gud . . . må findes uden skyld”; man er med andre ord undervejs mod den nye og modificerede håndfæstningsformulering i marts.

Hertug Frederiks svar kan med rette karakteriseres som traktatlignende; og alligevel står et par punkter uafklaret tilbage (28). For det første pålægger de indledende, generelle løfter rigtigt nok hertugen at medvirke til, at adelen og nationen generhverver sine ”forrige privilegier”, men han betinger sig på

forhånd hyldning som vilkår for militær bistand. Først når det er sket, vil han restituere privilegierne mod medvirken til erobring af Danmarks (og kun dettes) "andre ledemod". Kan det alligevel ikke gennemføres, skal Jylland og jyderne desuagtet "bliffue hoess oss", stadig med garanti for privilegierne, men også med forbedring efter holstenske mønstre. Overenskomsten er altså væsentligt mere leddelt, end man umiddelbart kunde få indtryk af; men først og fremmest understreger de afsluttende passager alvoren i hertugens territorielle krav; de skitserer en fremtidsløsning, som fra dansk synspunkt naturligvis var politisk utilstrækkelig, fra hertugens, tyskfarvede, dynastiske og territorialfyrstelige horizonnt en delvis fyldestgørelse med magt af hans fordringer. Det er nok en eftertanke værd, når vi kommer frem til erobringen af rigets øvrige dele og til forholdet til Norge, som jo først blev afklaret 1524 med total afvisning fra norsk side af alle fyrstelige arvekrav (29).

For det andet kommer dr. Venge lige hastigt nok over rettelserne i Utenhofs koncept til overenskomsten, dels egenhændige, dels ført i pennen af en ukendt hånd. Korrektionerne kaster på visse punkter nemlig lys over overvejelserne og forhandlingsforløbet i Husum, i hvert fald internt. En sammenligning mellem den endelige version og Huitfeldts gengivelse på dansk viser os derimod, at der ikke er blevet foretaget yderligere rettelser; men korrektionerne i konceptet afslører to træk. Dels synes man ved hertughoffet oprindelig at have været inde på, at hertugens position som indehaver af det danske kronlen Slesvig kunde begrunde hans ret til at gribe ind mod mislighederne i kongeriget; denne tanke figurerer jo slet ikke i den jyske argumentation – atter et træk, der kunde underbygge jydernes prioritet – og den er straks blevet opgivet i Husum. Dels tyder rettelserne på, at man har arbejdet indgående med modpartens, danskernes forpligtelser til at indgå en troskabsed og hyldning af hertug Frederik så hurtigt, det kunde lade sig gøre, og i så korporativt gyldig form som overhovedet muligt.

For det tredje understreger hartug Frederiks version af den jyske instruktion jo netop, at råderne "eyndrechteligen gehandelt, beraden vnd geslaten vns vor oren herrn vnnd koning to hebbende" (i Huitfeldts oversættelse: "endrecteligen handliitt, beraadt oc beslutthidt ath haffue oss for deris herre och konge"). Endrægt er et stærkt udtryk, som forudsætter, at rådet institutionelt og udelt stod bag aktionen, og det var jo netop, hvad det ikke gjorde. Opslutningen bag opsigelsesbrevet kender vi ikke, men allerede Huitfeldt noterer sig, at rigsmarsk Mogens Gøyes segl savnes under manifesterne 20. januar, og dertil kunde han have føjet de to Århusbisper, Ove Billes og Niels Clausens samt den aldersstegne Niels Høges. Uoverensstemmelserne mellem

udstederfortegnelse og besegling opgav rådet først i skrivelser 30. januar; det ”drog da for første gang konsekvenserne af den splittelse inden for rådet, der nu var åbenbar” (30).

Konstateringen satte blot rådet i en mislig situation overfor hertugens krav; det forsøgte at afvende den ved bandstrålen til de fire loyale råder den følgende dag, men først efter et møde i Kolding mellem den udvalgte konge og rådet 15. marts kom den ønskede effekt: 15.-16. marts opskrev Niels Høeg, Niels Clausen og Ove Bille Christiern II troskab, nogle dage senere i patetiske vendinger også Mogens Gøye, alle nu – bemærkelsesværdigt nok – begrundet med det nye styres tvang (31). Retrospektivt kaster disse skillelinier et meget klart lys tilbage over situationen i december: Sammensværgelsesbrevets mangelfulde besegling beror ikke på tilfældigheder, men de fire loyale rådets opsigelse kom også på et tidspunkt, da alle veje til en forhandlingsløsning med Christiern II var blevet blokeret.

Kravene om korporativ optræden spiller åbenbart en central rolle i oprørets afgørende fase. Den er baggrunden for det jyske råds optræden i den periode, dr. Venge kalder interregnet januar-marts 1523, da rådet optræder med suveræn myndighed. Der fremlægges en række uomtvistelige vidnesbyrd om dets aktivitet, vigtigst nok optagelsen af Mogens Munk og Ove Vincentsen Lunge i rådet ved udgangen af januar og udstedelsen af den foreløbige håndfæstning i marts. Dr. Venge konkluderer, at ”de jyske råder forstod under interregnet at tiltage sig kongemagtens beføjelser”, men nuancerer i konklusionen derhen, at ”tanken om et selvstændigt jysk initiativ til (oprøret) meget godt svarer til tidens statsretlige og politiske forestillinger. Rigsrådet i det danske monarki ved 1500-tallets begyndelse opfattede sig utvivlsomt som suverænitets bærer, dvs. som kontinuiteten i statslivet” (32).

Jamen, det er jo netop sagen, og der er ingen grund til forundring eller forargelse over rådets holdning under interregnet. Vi sporer her indflydelsen – som ved andre lejligheder, klartest måske i 1533 – fra senmiddelalderens popularistiske statsteorier i aristokratisk støbning, som legitimerer rådets ret til som repræsentation for rigets indbyggere at forvalte kronens suverænitet (slotslovsmyndigheden), og som reducerede kongen til funktionær i den suveræne myndigheds tjeneste. Modstandsretten har sin naturlige plads og funktion i dette system; den fremtræder fuldt afklaret allerede i Halmstad-recessen 1483, men modificeres først under indflydelse af begivenhederne i håndfæstningen 1523, og da netop med udtrykkelig understregning af rådets myndighed på befolkningens vegne. Særlig aktualitet fik modstandsparagrafen på nordisk plan under og efter unionsbruddet 1501, men pointen lå i denne

situation i, at kong Hans bestred, at den gyldigt lod sig anvende individuelt eller af fronderende grupper: Modstandsretten skulde, hævdede han, forvaltes kollektivt og korporativt af rigernes råd. Han kunde derfor stemple de svenske og norske sammensværgelser som ulovlige oprør, og på den anden side synes alle tre rigers råd at have været tilbøjelige til at følge den kongelige udlægning af modstandsretten (33).

Det vil naturligvis være nærliggende at sammenligne denne situation med revolten 1522-23, men sagen har nu blot flere sider. Sammensværgelsesbrevets forbund må vi lade ude af betragtning. Derimod forudsætter den politiske nødvendighed således, som den afspejles i akterne i januar 1523, at både hertug Frederik og det jyske råd måtte stille krav til korporativt optræden. Splittelsen i rådet ved udgangen af måneden kunde under denne synsvinkel blive mere end formelt betænkelig.

Anskuet fra Christiern II.s side er det klart, at hans løfter om at tage mod belæring kunde drive en kile ind i den jyske opposition. Den centrale kilde i denne situation må være den kongelige proklamation i april 1523, som fremlægger de argumenter, majestæten selv ønskede at betjene sig af (34). Både her og andetsteds bygger han sin argumentation på den postulerede manglende, lovformelige kundgørelse af opsigelsen og forfølger dette moment til den bitre ende. Og selvom proklamationen anfører "thend vpreysning, . . . som nogle af Danmarckes riiges raadh" har iværksat i Jylland, og at "thend største deel aff raadet vdi Nørre Jyttland" havde opsagt ham troskab (35); og selvom det af fremstillingen meget tydeligt fremgår, at Ove Bille, Mogens Gøye og flere andre forblev loyale, udnytter den ikke et øjeblik den vitterlige splittelse i den jyske rådsfraktions front til at underkende opsigelsens gyldighed således, som kong Hans havde gjort med en vis diplomatisk succes. Hvorfor?

Svaret kan naturligvis ligge i kongens 'særlige psyke', men måske også i, at vi skal være mere varsomme med at tolke forpligtelsen til at 'afværge' håndfæstningsbruddene for kategorisk. Det kan, som dr. Venge nævner, være rigtigt, at "opsigelsen af troskabsforholdet efter tidens anskuelse netop betegnede overgangen til en tilstand af fejde mellem parterne", men jeg foretrækker formuleringen nogle linier længere fremme, at opsigelsen ved at løse undersåtterne "fra enhver forpligtelse overfor kongen" blev "berettiget til . . . at sikre sig de rettigheder, de hævdede var deres", i givet fald med væbnet hånd; men den kongelige politik viser os, at forhandling og fredelig undervisning selv her ikke var udelukket. De jyske råder havde selv afslutningsvis og antydningvis betonet fejdetilstanden, "indtil saa lange wi faar andre foruar- ring oc seckerhed".

For at give mening må denne passus sigte til lovformelig undervisning under betryggende former. Og det er snarest denne ventil, Christiern II.s forhandlingstilbud fortvivlet, men også nødvendigvis måtte udnytte, indtil det endelige sammenbrud indtraf i Horsens i februar 1523. Det overflødiggør vel også i nogen grad spekulationerne over, hvorvidt Christiern II er blevet lovformeligt underrettet om opsigelsen eller ikke; fra hans synspunkt måtte han fastholde dens udeblivelse for at kunne fastholde også den nødvendige taktik, hvorimod anvendelsen af faderens principrytteri i den givne situation vilde have været meningsløs og uhensigtsmæssig (36).

Sammenfattende har det således vist sig ikke blot berettiget, men helt nødvendigt at skyde – selv den nærmeste – eftertids egne forklaringer til side for de absolut samtidige akters retsindhold. Den systematiske analyse af aktmaterialet og af selve kriseforløbet underbygger antagelsen af, at initiativet til revolten i vinteren 1522-23 skal søges i den jydsk, højadelige oppositionskreds. Dette resultat lader sig blot ikke isolere; det kræver fornyet diskussion af rådsaristokratiets program, af revolutionens mål og midler og af dens placering i adelsvældets opbygning, perspektiver som her kun lader sig antyde.

Rådsaristokratiets program og dets midler kommer vi naturligvis nærmest ved retrospektivt og fremadrettet at analysere håndfæstningen 1523; men en sammenligning med hertug Frederiks Husumløfter 29. januar vil også kunne give værdifulde holdepunkter. Reaktionen 1523 vidner – som det så ofte er fastslået – om standsegoisme og godsejerbrutalitet, og det er også sandsynligt, at man har ret i at udpege den jydsk-skånske rigsråd (og nybagte rigsmarsk) Tyge Krabbe som den drivende kraft for at sikre godsejervældets materielle og juridiske greb om fæstebønderne (37). Det er påfaldende, at Husumaftalerne ved redaktionelle indskud i koncepten anfører særkrav, som tydeligvis især angår Tyge Krabbe, og som derfor formentlig er blevet fremført og godtaget ved forhandlingsbordet (38).

Ligeså påfaldende er det, at Husumaftalerne afslutningsvis – og måske også som en tilføjelse – vender tilbage til de almenadelige privilegier, som Frederik I lover tilbørligt at "confirmere, icke forringe, men forbedre, lige som uor erfflande saadant sig aff oss billigen haffuer ath berømme". Både koncepten og den endelige udformning havde tidligere to steder, men i formelt korrekte sammenhænge lovet restitution af lov og sædvaner, privilegier og friheder; i kontraktens slutning er der derimod ikke blot tale om adelige særkrav, men om at den ret til ubegrænset oppebørsel af søgefald, som rigsråderne eksklusivt havde erhvervet 1513 i strid med den menige adels krav, nu udstrækkes til kirkens prælater og ridderskabet som helhed. Løftet konkretiseres i hånd-

fæstningen med den tilføjelse, at det sker "ligerwiis som *adelenn* haffuer i hertugriget tiill Slesszuig" (39). Om sagesfaldsretten – som samtiden og eftertiden udlagde den – også implicerede hals- og håndsret, er næppe uden videre givet; givet er det derimod, at der er tale om et kernepunkt, men pointen rækker utvivlsomt videre. Sagesfaldsrettens udvidelse kunde opfattes som en indrømmelse til den menige adel, men den blev også i den bredest mulige fortolkning et agitationsmiddel, når samme Tyge Krabbe i maj 1523 søgte at overtale sine skånske standsfæller ved henvisning til, at "hans nåde har undt *hele* ridderskabet over al Danmarks rige hals og hånd over deres egne tjener" (40).

Modsætningsvis forbeholder rigsrådet sig i håndfæstningen jo eneretten til at forvalte modstandsretten som et absolut veto på rigets vegne. En anden og vigtig fornyelse i håndfæstningen ligger i, at den ikke blot annullerede Christiern II.s lovgivning, og ikke blot gentog ældre forskrifter om, at kongen i sin regeringsførelse skulde følge rådets råd, der efter sammenhængen betyder andet og mere end rådets vejledning. Den foreskriver også, at der fremtidig ikke må udstedes 'love, skik og ordinanser uden rådets råd og landets vedtagelse', en passus, Erik Arup sikkert med rette tolker som fastsættelse af rigsrådets og herredagens lovgivningsret; som udvidet rigsrådsmøde, hvor adelen fungerer som landets repræsentation, var herredagen jo netop en institution, som vandt fodfæste i det tidlige 1500-tal (41).

Men atter her møder vi brydningerne. Lovgivningsmagten er i modsætning til modstandsretten ikke et anliggende, rådet eksklusivt forvalter. Man bør nok notere sig, at Husumløfterne fastslår, at de gamle retssædvaner skal genoprettes, men tilføjer: "om der udi gøres nogen forandring i behov, vil vi (kongen) med rigens råds vidskab derudi skikke og forholde os". Underretning, vidskab er ikke det samme som råds råde, og dette afgørende punkt har med andre ord fået en rådsvenlig stramning undervejs til håndfæstningen, men til gengæld måtte råderne indrømme herredagen sanktionsret.

Det er tænkeligt og sandsynligt, at rådets indrømmelser på disse helt afgørende punkter har været aktuelt nødvendige for at bevare en samlet adelig front. Under alle omstændigheder synes reaktionen blot at afspejle en højst kompliceret og modsætningsfyldt situation. Og reaktionen rettede sig heller ikke bare mod fortidens overgreb og lovløshed; den annullerede som bekendt med et pennestrog Christiern II.s stænderlovgivning, som med rette er blevet karakteriseret som det fornemste monument over standsidéen i Danmark, først og fremmest ved sine forskrifter om klar erhvervsmæssig funktionsdeling mellem stænderne og ved sine forsøg på en vis bondebeskyttelse, som ikke lod

sig nedfælde i privilegierammer (42). På denne baggrund kunde det da nærmest synes paradoksalt, at det tidlige adelsvælde netop selv gennemfører eller hellere: kodificerer det funktionsdelte standssamfund, fornemtest i den store og for det næste århundrede normgivende Koldingreces 1558. Landets sociale struktur og produktionssystem grupperes omkring herregårdene, med fæstebønderne som renteydere og arbejdsressourcer og med købmændene som aftagere og eksportører af storlandbrugets overskudsproduktion.

Allerede recessen 30. oktober 1536 fastslår uden omsvøb, at 'købmandsskab' altid har været kilde til tvedragt mellem adel, borgere og bønder. Den kan naturligvis ikke anfægte adelens lovfæstede ret til handel eller anden erhvervsvirksomhed, men den forbyder ethvert herskab at tvinge bonden til at sælge sine varer til sig, og den forbyder enhver – også ridderskabet – at give sig af med 'købmandsskab på bygden' (43). Bestemmelserne gentages omtrent ordret 1547 og 1558, men allerede 1547 med den meget talende tilføjelse, at det "skal hver riddersmand være frit for og uforbudet at gøre sig sit eget gods så nyttigt, som han kan, og sælge det hvem han vil" (44), en driftøkonomisk kerneregulering, der konfronterer med den virkelighed, andre kilder, regnskaber osv. tegner for os, viser at herremandsstanden som hovedregel havde eller var ved at opgive sin lokale eller udenrigske handelsvirksomhed for at hellige sig godsdriften og dens optimale udbytte.

Fordømmelsen af Christiern II.s lovgivning og den videre udvikling røber således, at reaktionen ikke blot vender sig mod majestæten og hans rådgiveres endnu forhastede forsøg på at ændre den sociale og politiske magtfordeling i landet. Udviklingsforløbet lader også formode, at der er tale om strukturelle brydninger af meget større rækkevidde end reaktionen 1522-23 i sig selv giver os indblik i, og brydninger, som først fuldbyrdes under indflydelse af andre kræfter i den følgende generation.

Noter

- 1) Således Erik Arup, Udvalgte afhandlinger og anmeldelser I, udg. ved Aksel E. Christensen. Kbh. 1976, s. 410-14. – Afhandlingen gengiver i omarbejdet form min opposition *ex officio* ved Odense universitet 1977 30/11 mod første del af dr. Mikael Venges disputatsafhandling: Kongens fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523. Odense 1972.
- 2) Jf. videre ndfr.
- 3) J. Hvidtfeldt i Politikens danmarkshistorie 5. Kbh. 1963, s. 421f.; samme opfattelse fastholder også E. Sjøberg i HT 77. Kbh. 1977, s. 216-18.
- 4) M. Venge, anf. arb., s. 79 ff.
- 5) Sst., s. 184.
- 6) Sst., s. 77 f.
- 7) Sst., s. 179-81.
- 8) Sst., s. 186.
- 9) Sst., s. 99.
- 10) Sst., s. 116.
- 11) Sst., s. 104-16.
- 12) Sst., s. 108 og 112.
- 13) Her benyttes dr. Venges udg., sst., s. 189-91; jf. C. Paludan-Müller, De første Konger af den Oldenborgske Slægt. Kjbh. 1874, s. 444.
- 14) M. Venge, anf. arb., s. 194.
- 15) Om sammensværgelsesinstitutionen, se S.U. Palme, Riksföreståndarevalet 1512. Studier i nordisk politik och svensk statsrätt 1470-1523. Upps. 1949, s. 203 ff.; jf. også Otto Brunners analyse af freds- og fejdeinstitutioner i middelalderen: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. 4. Aufl., Wien-Wiesbaden 1959, kap. I.
- 16) Hdf. 1523 § 76; Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv II. Kjbh. 1856-60, s. 79.
- 17) M. Venge, anf. arb., s. 109-11; jf. også E. Sjøberg, anf. arb., s. 218.
- 18) M. Venge, anf. arb., s. 193.
- 19) Sst., s. 107.
- 20) Sst., s. 108 f.
- 21) Sst., s. 84 f. og 91-97. Det kan ikke udelukkes, at biskop Iver Munk kan have ført sammensværgelsesbrevet i pennen. I så fald må disse personlige kontakter til hertughoffet få den konsekvens, at de komplicerer spørgsmålet om initiativet.
- 22) Sst., s. 94 og 96. Jeg foretrækker her E. Sjøbergs udlægning (anf. arb., s. 218) fremfor forf.s – Wulff Pogwisch's responsum findes i RA. Kongehusets arkiv. Hertug Frederik A 3.
- 23) Arild Huitfeldt, Historiske beskriffuelse om, hues sig haffuer tildragit vnder kong Christiern den anden. Kjbh. 1596, s. 243-45; jf. Grethe Ilsoe, Arild Huidtfeldts utrykke manuskripter. Kbh. 1976; M. Venge, anf. arb., s. 105. – Rådet må på dette tidspunkt ikke blot have etableret forbindelsen til Gottorp, men også have haft kendskab til den militære situation og til Anders Globs fiasko på omslaget i Kiel.
- 23a) Dr. Venge gør mig opmærksom på, at denne passus ikke nødvendigvis sigter til en genoptagelse af forhandlingerne, men formentlig til "hertug Frederiks . . . ankomst med en passende hærmagt". Dette alternativ er muligt, men ændrer næppe bedømmelsen af situationen; "broerne var (med Venges ord) brudt".
- 24) Arild Huitfeldt, anf. arb., s. 246-48; jf. Grethe Ilsoe, anf. udg., s. 182-84.
- 25) M. Venge, anf. arb., s. 108 og 112.
- 26) Hdf. 1523 § 76; Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv II, s. 79; jf. s. 79.
- 27) RA. Kongehusets arkiv. Hertug Frederik H 5: Koncept til hertugens svar på Mogens

Revolution og reaktion december 1522-marts 1523

- Munks hverv 1523 29/1; Arild Huitfeldt, anf. arb., s. 249-54; jf. Grethe Ilsøe, anf. udg., s. 184-87 og M. Venge, anf. arb., s. 147-55.
- 28) Sst., s. 150 f.
 - 29) Jf. HT 12. r. III. Kbh. 1968-69, s. 48 ff.
 - 30) Jf. M. Venge, anf. arb., s. 113, 136.
 - 31) Jf. Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie I, udg. af C.F. Allen. Kjøbh. 1854, nr. 27, 30 og 25; jf. M. Venge, anf. arb., s. 119 f.
 - 32) Sst., s. 145 og 188.
 - 33) *Medieval Scandinavia VII*. Odense 1974, s. 133-36 og *Kirkehistoriske samlinger 1972*. Kbh. 1972, s. 33-37; Venge, anf. arb., s. 106 ff.
 - 34) H. Behrmann, *Kong Christian den Andens Historie II*. Kjøbh. 1815, s. 189-207.
 - 35) Sst. II, s. 190 og 197.
 - 36) Diskussionen om, hvorvidt Christiern II er blevet lovformeligt underrettet om opsigelsen eller ej (Venge, anf. arb., s. 117 ff. og 177) må vi her forbigå. Han bestred det og hævdede endda, at han i Middelfart, Odense og på Københavns slot i rådets, mange gode mænds og borgeres nærværelse havde protesteret mod den formelle brist, og at han hvert sted havde taget 'almindelig og åbenbarlige instrumenta og bevis, at han har aldrig til denne dag fanget deres (oprørernes) skrivelser derpå, hørt den, set den eller læst den på nogen måde' (H. Behrmann, anf. arb. II, s. 197). Hertil er to ting at sige; for det første er bevisførelse for en negativ påstand jo materielt umulig. Det, majestæten efter gældende ret kunde opnå, var tingsvidne (instrumentum) for sin påstand. For det andet vilde dette vidnesbyrd kun kunne tjene propagandaformål til indvortes brug, aldrig som juridisk (eller historisk) dokumentation for påstanden. Vi finder da heller intet spor af disse instrumenta i Münchenarkivet, og de er mig bekendt aldrig senere blevet påberåbt som bevismateriale. Forf.s påvisning af paralleller til oprørsargumentationen i kongens skrivelser til Ove Bille sandsynliggør dog, at han har modtaget opsigelsen eller har haft kendskab til dens indhold.
 - 37) F.eks. Astrid Friis (A. Heise) i DBL (2) XIII. Kbh. 1938, s. 195 f.
 - 38) Jf. henvisningen ovfr. note 27; Grethe Ilsøe, anf. udg., s. 189. Det drejer sig om erstatning for pantesummer i len, Christiern II havde inddraget, og restitution af gods fra dronning Margrethes og Erik af Pommerns godsreduktioner; jf. C.F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* . . . 1497-1536 IV.2. Kjøbh. 1870, s. 55-57.
 - 39) Hdf. 1523 § 66. Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv II, s. 78. — Om den menige adels krav 1513, se C.F. Allen, anf. arb. II.1. Kjøbh. 1865, s. 586.
 - 40) Sst. IV.2, s. 50; jf. HT 12. r. III. Kbh. 1968-69, s. 7 med note 10.
 - 41) Hdf. 1523 § 73; anf. udg. II, s. 78; jf. også Grethe Ilsøe, anf. udg., s. 189. — Erik Arup, *Danmarks historie II*. Kbh. 1932, s. 404; jf. Herluf Nielsen, art. Herredag i KHLNM VI. Kbh. 1961, kol. 495.
 - 42) Aksel E. Christensen, *Det danske stændersamfunds epoker*. Festskrift til Astrid Friis. Kbh. 1963, s. 40.
 - 43) *Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme*. Samling af gamle danske Love, udg. af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, bd. IV. Kjøbh. 1824, s. 169.
 - 44) Sst. IV, s. 227 f.; jf. E. Ladewig Petersen, *Fra ståndssamfund til rangssamfund 1500-1700*. Dansk socialhistorie III. Kbh. 1979, s. 171 ff.

Fra sagn til historie og tilbage igen

af

Inge Skovgaard-Petersen

Indledning. ”I et helt moderne oversigtsværk over Danmarks historie kan man nu faa den splinternye oplysning, at Uffe hin Spage blev født i aaret 360 e. Kr., kun datoen kan den lærde historiker endnu ikke angive, men kong Svend 2. midt i 11. aarh. kendte aldeles ikke hs.kgl. højhed kronprins Uffe. Man kan da fristes til at sige, at trods al kong Svend 2.s lærdom er den for os historikere næsten mest værdifulde egenskab hos ham hans uvidenhed; den bringer lige med eet alle os historikere fra 20. aarh. ned til rimelige forestillinger om den viden, vi i det hele tør kunne tillade os at have om de tider af Danmarks historie, der ligger forud for kong Svend 2.s egen tid.” (1)

Erik Arups angreb på Vilh. la Cours afsnit af Det danske Folks Historie om perioden frem til vikingetidens slutning retter sig først og fremmest mod brugen af sagn som historiske kilder. Hverken Arup eller andre historikere før eller siden 1931 har undladt at behandle tiden før 1050, Sven Estridssens regering, men den politiske historie er kun kommet med når der er ægte samtidige skriftlige kilder til den. Sagnene er enten helt udeladt eller brugt enkeltvis til belysning af gamle dages tænkemåde – ”Et Folks Sagnhistorie er dets Morgendrømme” som Johannes Steenstrup har udtrykt det med et Shakespeare-citat. I litteraturhistorien optræder de, undertiden i to versioner først som sagn så som Saxo-historie (2).

Selv om man tager forbehold for sagnenes kildeværdi, ligger der nogle implicitte forudsætninger også i den moderne anvendelse der på betænkelig vis udvisker skellet mellem hvad vi ved og hvad vi ikke ved om oldtiden i Danmark. For det første fordi indholdet i sagnene svarer til den politiske histories begivenheder og gør det på en langt mere spændende og menneskelig måde hvorved de fanger opmærksomheden og virker sandere end de tørre årbogsnotiser eller udenlandske kroniker. For det andet fordi sagnene takket være overleveringen ofte er sat ind i en kronologisk sammenhæng – som oftest henlagt til folkevandringstiden som vi har set det hos la Cour der fortsætter en tradition tilbage til P.Fr. Suhms Historie af Danmark (3); i det sidste værk havde Suhm nemlig draget konsekvensen af et par århundreders diskussion om den ældste danske histories dateringer i forhold til de norrøne og den var afsluttet med islandsk sejr (4). For eksempel fortæller Saxo om Vermund og Uffe i 4. bog, altså før Kristi fødsel der finder sted i 5. bog, medens Suhm skyder dem ind i forbindelse med begivenheder der i den

islandske historieskrivning hører hjemme efter Kristi fødsel. Når sagnene både er daterede og lokaliserede er væsentlige forudsætninger for at bruge dem historisk indfriet og springet er ikke langt til at sætte dem ind i en historisk sammenhæng. Det er da også sket, endda på tryk, ud fra den tanke at de må indeholde en *historisk kærne*. Der er heller ikke tvivl om at der er et historisk element i sagn, spørgsmålet er kun hvilket. De kan være etymologiserende forklaringer på stednavne eller på mærkelige forekomster, menneskelige eller naturskabte; de kan skabe et forbindelsesled mellem to velbevidnede historiske begivenheder. Det kan også tænkes, som grundlæggeren af den nyere danske sagnforskning Axel Olrik har foreslået, at et sagn er opstået fordi man har villet føre forudsætningen for en politisk idé tilbage i tiden eller, særlig raffineret, villet hævne et nutidigt nederlag ved at opdigte en historie med omvendte fortegn – så den besejrede får en forfader der overvandt den senere sejrherres æt (5). I alle disse tilfælde har sagnene vitterligt en ”historisk kærne” men den hører jo hjemme på et helt andet tidspunkt end sagnet påstår – og som man kan se er kærnen skrumpet ind til næsten ingenting.

Alligevel fører sagnstudiet ikke til lutter negative resultater; af de her nævnte forenkledte eksempler kan man slutte noget om interesser og metoder på det tidspunkt da sagnet blev til, eller i det mindste brugt, i ganske enkelte tilfælde vil man kunne bestemme ophavsmanden til et sagn eller dele af det. Ren fiktion, æventyr og myter vil bedre kunne holdes ude fra sagnverdenen når man kan indkredse sagnenes tilblivelse.

Den danske tradition. Lad os endnu engang tage Uffe-sagnet op og se om en ny undersøgelse af forholdet mellem teksterne kan afklare spørgsmålet om hvorvidt dette sagn virkelig bygger på danske – eller specielt jyske – begivenheder og i bekræftende fald hvornår de fandt sted.

Den fyldigste fremstilling møder man hos Sven Aggesen og hos Saxo. I reglen opfattes den store lighed mellem dem som et bevis for deres afhængighed af troværdige kilder. Ikke sandt: to kilder til en oplysning – Erslevs krav til slutning til virkeligheden synes opfyldt. Vel at mærke hvis de er uafhængige af hinanden. Her må vi altså først sætte ind og konstatere hvor de stemmer overens og hvilke afvigelser der findes mellem dem.

Skønt Sven Aggesen benægter at der findes en fuldstændig kongerække i den ældste danske historie, går dog kronen fra far til søn; Uffes nærmeste forfædre var Rokil, Frode hin Frøkne og Vermund med tilnavnet den Vise. Uffe selv tegnede dårligt: til sit 30. år tog han aldrig ordet, men tog godt for sig af mad og drikke for at styrke sig til den afgørende dåd der skulle sone

danskernes brøde ved at to danskere havde dræbt en svensker. Vermund blev i sin høje alderdom stillet over for et ultimatum af den tyske kejser: enten skulle han straks overdrage Danmark til kejserens søn og betale skat desuden, eller også skulle en af hans kæmper duellere med en af kejserens. Under et stormandsmøde forelagde han den alvorlige trusel der var rettet mod landet. Ingen blev anset for dygtige nok til at klare sig i en tvekamp. Da rejste Uffe sig op og tog i en velformuleret tale imod udfordringen og krævede to modstandere, kejserens søn og hans bedste stridsmand. Alle undrede sig over denne forvandlede kongesøn; Vermund var blind og troede ikke sine egne øren da man fortalte hvem der havde talt. Uffe blev ført hen til sin far der følte på hans lemmer og konstaterede at han fysisk var veludrustet. Man søgte så at finde gode våben til kampen, men hvert sværd Uffe svingede i luften sprang som glas så hårdt var hans slag. Som en sidste tilflugt anviste Vermund den høj hvor han havde ladet sit eget sværd grave ned, og ompændt med det og et andet i hånden drog Uffe ud til kampen på den berammede dag og det aftalte sted, en ø i Ejderen. Her mødte han sine to fjender og udæskede først kejserprinsen, dernæst hans ledsager. Ved det første angreb på den tyske kæmpe sprang Uffes ene sværd, og jubel fra den tyske bred og sukken fra den danske fik Vermund til at rykke sin stol længere mod kanten af den bro hvorfra han overværede kampen; som patriarken Jakob ville han ikke overleve sin søn, men lade "sine grå hår styrte i dødsriget med sorg." Men nu drog Uffe sin fars sværd og med det gav han krigeren først et hug i hoften og afhuggede derefter hans hoved. Kejsersønnen forfulgte han til øens bred og strakte ham til jorden med et dødeligt sår i halsen. Sejren var vundet, danskerne havde sonet den gamle skyld og kejserne drog hjem med uforrettet sag. Uffe regerede siden i mange år i fred og efterlod landet til sin søn Dan (6).

Saxos udgave af historien svarer nøje til Svens i begivenhedernes rækkefølge og årsagssammenhæng. Der er også enkelte steder verbaloverensstemmelse som vi skal vende tilbage til. Her må vi slå fast at det er den samme fortælling der går igen hos de to samtidige danske historikere og at der ikke kan være tvivl om at den ene er afhængig af den anden. Forskellene består af følgende elementer: kongerækken før Vermund er anderledes i *Gesta Danorum*, her hedder Vermunds far Viglet hvis forhold til den foregående Rorik ikke fremgår af teksten. Motivet med to danskeres drab på en svensker er udvidet og forsynet med navne: den dræbte svensker er selve kong Adisl – den Anden, må man formode, for der er gået flere generationer siden Rolf Krake havde sit mellemværende med en Adisl – men Uffes mutte tavshed, der ikke er tidsfæstet til hans første 30 år men kun til hans ungdom, sættes ikke direkte i forbin-

delse med mordet på Adisl, dog indgår den danske brøde i hans forklaring da han endelig bryder tavsheden. Da Uffes udrustning eftergås sprænger han Vermunds brynje, men ellers er sværdprøvningen og eftersøgningen af den begravede klinge overensstemmende, kun har Vermunds sværd fået navnet Skrep. Ved begyndelsen af kampen samles de to hære på hver sin side af Ejderen. Den ø kampen skal udkæmpes på er ifølge Saxos første angivelse kun tilgængelig pr. båd, alligevel sætter Vermund sig også her på en bro der fører over til øen (7). Det taler for at Saxo har kombineret lokalt stedkundskab om Ejderøen med Sven Aggesens beskrivelse og at altså Sven er kommet først med sin Uffehistorie. Medens fremstillingen som helhed i Gesta Danorum er episk med ganske få direkte replikker er Sven Aggesens mere dramatisk; det modsatte er dog tilfældet med skildringen af selve kampen, for Saxo giver kun Uffe Skrep med og dermed er det nødvendigt for ham kun at slå når han er sikker på at dræbe. I øvrigt er handlingen som sagt den samme og på det spinkle grundlag vi har at bygge på må vi slutte at Saxo har benyttet Svens fremstilling: for det er rimeligere at Saxo har udbygget Svens fremsilling end at Sven har forkortet Saxos. Det er sikkert også med velberåd hu at Saxo udelader Svens bibelcitater (8) skønt han gengiver deres indhold:

Sven Aggesen (Scr. Min. 1, i p. 102)
... rex pontis in medio sedem elegit, quatenus, si unigenitus occumberet, in flumine se gurgitem precipitaret, ne pariter nato orbatus et regno cum dolore superstes canos deduceret ad inferos.

Cf. Genesis 42,38:

... si quid ei adversi acciderit ... , deducetis canos meos cum dolore ad inferos.

Sven Aggesen *ibidem*.

athleta noster elegantissimus, cuius memoria in eternum non delebitur, ita aduersarios animabat ad pugnam:

Cfr. Psalmus 9,6

Nomen eorum delesti in aeternum ...

Saxo. GD IV, iv, 8

Wermundus in extrema pontis parte se collocat, si filium vinci contigisset, flumine periturus. Maluit enim sanguinis sui ruinam comitari quam patriæ interitum plenis doloris sensibus intueri.

Saxo. GD IV, iv, 9

Uffo siquidem filium regis ad secum avidius decernendum hortatus ...

Inden vi går videre i jagten på den oprindelige historie kan vi slå fast at hvordan end forholdet mellem Sven Aggesen og Saxo har været kan deres fælles version ikke gå langt tilbage: der har ikke været tyske kejsere før Otto I blev kronet i 962 og navnet Uffe er middelalderligt i Danmark (9).

Allerede i 1915 argumenterede Curt Weibull for at Saxo havde benyttet Sven Aggesens krønike, især på grundlag af fortalerne (10). Mærkeligt nok har disse iagttagelser ikke gjort synderligt indtryk på sagnforskerne der mest har studeret de enkelte motiver og personer frem for den sammenhæng de hører hjemme i. Der er udfoldet stor opfindsomhed i at finde sproglige kriterier for datering af sagnene, ligesom sammenligninger med andre kulturer og religioner har blomstret. Forbindelsen mellem fortællingerne har man fundet i den mundtlige overlevering, ikke sandt: sagn har noget at gøre med at sige. En tysk skole har i højere grad holdt sig til den bundne tekst: "Heldensaga ist Heldenlied": idet man har ment at poesien har virket mere konserverende på historierne før man lærte at skrive. Som man kan se har denne tankegang – der har den fordel at den kan vurderes filologisk – ikke meget at give prosa-overleveringen. Men hvis man opgiver troen på at gammel litteratur opstod spontant i folkets midte og i stedet for anerkender at den først var digtet af en enkelt person, hvad enten til mundtlig eller skriftlig fremførelse, må man interessere sig for kompositionen i større sammenhæng, helst i hele værker; så vil man blive i stand til at følge overleveringen forsåvidt den foreligger skriftligt ved at anvende kildekritik også på fiktive tekster og undersøge verbaloverensstemmelse, dispositionsoverensstemmelse og realoverensstemmelse (med vægten lagt i denne rækkefølge).

Uffesagnet er hidtil blevet studeret uden hensyntagen til de enkelte forfatters indvirken på teksten; resultatet har været vidt forskellige opfattelser af hvor og hvornår det er opstået. Som eksempel skal her vælges Inger M. Bobergs analyse "Die Sage von Vermund und Uffe" der på temmelig heterogene kriterier kommer frem til at en historisk begivenhed i Angel i det 4. årh. har nedfældet sig i historier der dels blev videre fortalt i hjemlandet dels blev overført til England og fortsatte sit liv dér. Da den ældste omtale af Uffe forekommer i engelske tekster, må den ældste danske tænkes formidlet mundtligt. For at få en idé om hvad den har indeholdt har Inger M. Boberg opøgt træk der ikke forekommer hos Sven Aggesen og Saxo. Der er ikke mange.

Søger man i de øvrige danske middelalderlige tekster efter Uffesagnet, vil man se at det kun er medtaget i de genealogier, annaler og krøniker der bygger på Saxo. Det fremgår af at de foruden Vermund og Uffe har den samme

kongerække som den man finder i *Gesta Danorum*, især skal man bemærke Hother, der er Saxos digtning over den norrøne myte om Balders død, og Horwendel, Fenge og Amleth, der ganske vist ikke selv var "Lejrekonger" men spiller en stor rolle hos Saxo. Disse konger forekommer ikke i islandske værker om danske konger, ej heller hos Sven Aggesen. De er Saxos egne produkter. Dertil kommer at Uffes nærmeste slægt opregnes således: Wiglet, Vermund, Uffe, der er en stump angelsaksisk genealogi som er listet ind i den danske (11).

Den mest udførligt skildrede fremstilling af Uffes bedrifter er – bortset fra Saxo-forkortelsen – Rydårbogen der findes i en latinsk version der går til 1288 og tre danske der slutter henholdsvis 1296, 1314 og 1226 og uafhængigt af hinanden er oversat efter en latinsk original. De er bevaret i manuskripter, dels (den latinske) fra ca. 1300, dels (de danske) fra 15. årh. (12).

Annales Ryenses (Kroman s. 153)

28. Wermundus Blinde. Hic vir bellicosus erat. Huius tempore Keto et Wiggo, filii Frowini, prefecti Sleswicensis, occiderunt Athislum regem Suecie in ultionem patris sui. Huic successit Uffo Starke, filius eius.

29. Uffo Starke. Iste a septimo anno etatis usque ad trigesimum noluit loqui, quousque in loco, qui adhuc Kunengikamp dicitur, super Eydoram cum filio regis Teutonicorum atque meliore pugile totius Teutonie solus certans ambos occidit, atque sic conditione utriusque gentis Teutonia Danis iam quarto tributaria facta est. Huic successit Olaf, filius eius.

30. Olaf, qui dictus est Dan hin Storlatene . . .

Rydårbogen, I (Kroman s. 182)

Wærmund Blindæ wor moghæt stridewl. I hans timæ Keto ok Wigo, Frowini sônær, slowæ Athislum, kuning af Swerighæ, i hiæl oc hæfnde thæræ fathærs døth. /Wffæ Stærkæ word kuning æfthær han-num.

Wffæ Stærkæ. Fraa at han wor syw ar oc til han war 30, tha wildæ han æi talæ, swo længæ at kuningin af Thydesland bøth kuning Wærmund Blindæ af at fikthæ mæt swo dan vndærskæthnyng. Kuningin af Danmarch skulæ wdkaræ sæg een, thær fikthæ thordæ mæt kuningæns sôn af Thydesland oc mæt swo dant welkor: Wnnæ kuningæns sôn af Thydesland skuldæ hawæ Danmarch til siit righæ. Wonnæ danskæ kæmpæ, kuning af Danmarch skuldæ hawæ Thydesland til Danmarch. Thær kuning Wærmund hordhæ dæssæ thidindæ tha storlig bydroftæ han segh. Tha talæthæ

Fra sagn til historie og tilbage igen

hans son, ther længæ hauthæ thæyd, oc sauthæ: "Fathær! sørgær ikkæ! læk thor mōthæ kongæns son af Thydesland oc æn een thæn fromæstæ kæmpæ, thær Thydesland hawær innæ, oc wel iæk fækthæ mæt thæm bathæ, som foræ byskæthæt ær"! Oc Wffæ Stärkæ gik i fækt på Eyderæn weth Kuninkamp ok bystærdæ thæm bathæ ok wan Thydesland til Danmarch, oc thæt woræ fiærdhæ sinnæ, Thydesland word skat skil dig til Danmarch. /Olof, hans son, kom æfthær hannum.

Kun to oplysninger af Rydårbogen kan ikke stamme fra Saxo. Den ene omhandler den periode Uffe tav; den skal vi vende tilbage til i forbindelse med den engelske tekst. Den anden er navnet på den ø i Ejderen hvor kampen skulle finde sted: Kunengikamp, Kongekamp. Hverken i andre tekster eller på kort kendes navnet i sin helhed, men Kamp eller Kampen er almindelige toponymer i Holsten i betydningen mark (fra latinsk campus). Blandt andet betegner Kamp en lokalitet ved Rendsborg der er bygget på et sted hvor Ejderen deler sig i flere arme (13). Almindeligvis henfører man Uffeslaget til denne "ø" og det er et af hovedargumenterne for en gammel dansk (angelsk) tradition. Forleddet konge kan stamme fra at Kamp var kongelev ifølge Kong Valdemars Jordebog (og desuden skulle udrede 20 mark om året i afgift), men det kan også stamme fra en situation da man ønskede at placere Uffes kamp i Rendsborg. En sådan situation indtraf i 1199 da kong Knud drog mod Schauenburgerne og erobrede borgen Reynoldsburg fra dem (14). Der blev derefter slået en bred bro over den nærmeste gren af Ejderen og der kom megen strid ud af dette.

I de år da Knud og Valdemar kæmpede i "Nordalbingien" arbejdede Sven Aggesen og Saxo med deres historieværker. Den store vægt Saxo lægger på den gamle forbindelse mellem Danmark og Angel-England i begyndelsen af første bog kan meget vel være affødt af hans samtids interesser i grænselandet. Uffesagnet var velegnet til at støtte det kongelige forehavende med "åndens våben", som Saxo tilbyder i sin fortale. Ikke alene fortæller han i 4. bog om Vermund og Uffe, men i 12. bog beretter han om en af Sven Estrids-

sens sønner, Bjørn der nedkæmpede holstenerne og ditmarskerne, opførte en borg men siden blev dræbt af de undertrykte fjender. Dette sættes sammen med Uffes kamp:

Gesta Danorum. XII, iii, 6

Frater siquidem Erii Bero, Holsatiis Dytmersisque subactis, eo loci, ubi Wermundi filium Uffonem cum duobus Saxonica gentis lectissimis manum duelli nomine conseruisse proditum est, munitionem inhibendæ defectio- nis causæ molitus, vallo fossaque insulam cinxit.

Saxos Danmarks Krønike

Bjørn havde nemlig undervunget Holstere og Ditmarskere, og for at hindre dem i at gjøre Opstand havde han paa den Ø, hvor Vermunds Søn Uffe, efter hvad der fortælles, holdt Tvekamp med de to ypperste sachsiske Kæmper, opført en Fæstning og omgivet Øen med Vold og Grav -- (15)

Vilh. la Cour skriver i en note at dette borgbyggeri ikke kendes fra andre kilder og Saxo altså er en usikker kilde dertil (16). Det tør siges! For slet ikke at tale om Jørgen Ollriks påstand om at det drejede sig om "Ejderøen, det senere Regnoldsborg, Rendsborg" (17). Faktisk kan man ikke af Gesta Danorum se hvor Saxo nøjagtigt lokaliserede stedet; men det er ikke usandsynligt at gætteriet har ramt rigtigt. Her har vi måske forklaringen på den mærkelige modsætning i Saxos historie mellem broen Vermund sad på og holmen der kun var tilgængelig pr. båd. Har Saxo oplevet opførelsen af en fast forbindelse fra Rendsborg over Ejderen, har han let kunnet forestille sig tider da der hverken var fast bro eller vindebro men naturlig adgang over vandet. Midt mellem "Aktion und Reflexion" (18) har historieskriveren brugt et gammelt sagn om dansk sejr over tyskerne som et aktivt led i den danske krigspropaganda, både i Uffe-historien og i Bjørns borgbyggeri. I hvert fald er der ingen grund til at regne Rydårbogens Koningikamp for en tilforladelig lokalisering; dertil er der for mange politiske grunde til at identificere Rendsborg med stedet for Uffes kamp.

Men hvorfra kendte Saxo eller rettere Sven Aggesen Uffe-sagnet?

Den engelske tradition. Man har længe betragtet det engelske værk Vitae duorum Offarum som beslægtet med de danske Uffe-historier (19). En kort oversigt over indholdet af den engelske fortælling vil ikke uden videre støtte påstanden, men en lidt nøjere gennemgang af lighederne giver den ny næring.

Vitae duorum Offarum handler om to engelske konger ved navn Offa der hørte til samme slægt og hvis levnedsløb skildres som næsten sammenfalden-

de. Den ældste var søn af kong Warmund men ansås længe for uduelig som tronfølger fordi han var blind og i mange år ikke talte. Faderen så med stor sorg på sønnens udvikling og fortsatte med at regere til sin høje alderdom skønt han også selv mistede synet. Da rejste der sig et oprør mod ham. En af hans mænd krævede tronen på grund af den herskende families svaghed. Offa anråbte himlen om hjælp, hans gråd skaffede ham synet igen og hans tunge fandt mæle. I en kort tale erklærede han sig villig til at føre hæren mod oprørerne; faderen udstyrede ham med sit eget sværd og kampen fandt sted ved en flod: de to styrker tager opstilling på hver sin bred, kampen bølger hen over vandet, Offas styrker er på nippet til at flygte da han endelig vender sejrsløken ved ene mod to at nedkæmpe anførerens to sønner. Da sejren er vundet overdrager faderen ham riget og går selv i kloster. Den sidste del af Offas historie handler om hans ægteskab med en datter af kongen af York og hendes ulykkelige skæbne til hun endelig ved en eremits hjælp finder tilflugt; Offa finder hende og bømene og lover at rejse et kloster til ære for St. Alban, men glemmer løftet da faren er drevet over.

Den anden Offas ungdom begynder med et alvorligt handicap som han mirakuløst helbredes for. Han bliver derfor i stand til at hjælpe sin far da en udenrigs hær nærmer sig og ligesom sin navnefælle redder han riget. Også han har en interessant ægteskabshistorie hvor problemet imidlertid er dronningen selv, for der er ingen ende på hendes ugeringer. Da hun har lidt sin velfortjente straf opfylder Offa sin forfaders løfte og bygger St. Albanklosteret. Som konge udfører han flere store bedrifter i krig mod waliserne og opfører en vold ved grænsen mod dem.

Hele teksten stammer fra St. Alban-klosteret og tilskrives abbed John de Celle (1195-1214). Hans kildemateriale har indeholdt en fremstilling om den historisk bevidnede Offa af Mercia (755-796) der i breve til Karl den Store kaldte sig Rex Anglorum. Hans krig mod Wales er omtalt i den angelsaksiske krønike, men ingen andre kilder kender hans dronning Quendrida som andet end en from og dygtig dame. Den ældre Offa er derimod kun kendt i ganske få tekster, en kongeslægtstavle fra Mercia hvor han optræder i den ældste del før indvandringen i England, altså medens disse konger endnu levede på kontinentet, vel netop i Angel. De angelsaksiske kongelige genealogier er fra begyndelsen af det 9. årh. og må betragtes som kunstprodukter beregnet på kampen om herredømmet over de andre kongeriger i England (20). Når de er så sene må man anse den nære overensstemmelse mellem de to hovedpersoners ungdom i Vitae duorum Offarum som et tegn på at forfatteren har hentet træk fra den historiske Offa og overført på hans forfader. De mindre tiltalende ele-

menter i den første Offas regering og den andens dronning kan skyldes modstridende traditioner om den sidste Offa, således at de gode træk blev beholdt ham selv medens hans fjenders syn på ham blev overført til den ældre Offa og til dronningen.

Om den første Offas bedrifter eksisterer der imidlertid en ældre fremstilling. I det angelsaksiske kvad Widsith, der fortæller om en skjalds besøg ved mange hoffer hos konger der levede til forskellige tider (21), det vil sige at digtet omhandler de emner eller de kvad skjalden kan foredrage, forekommer følgende 10 vers:

Offa weold Ongle, Alewih Denum
se wæs þara manna modgast ealra;
no hwæþre he ofer Offan eorlscipe fremede,
ac Offa geslog ærest monna
cniht wesende cynerica mæst;
nænig efeneald him eorlscipe maran
on orette; ane sweorde
merce gemærde wið Myrgingum
bi Fifeldore, heoldon forð sibban
Engle and Swæfe, swa hit Offa geslog.

Offa styrede Angel, Alevih Daner.
Han var modigst blandt Mændene alle;
dog han over Offa ej Ædeldåd fremmede,
men Offa overvandt, yngst blandt mændene
som ung Knægt et Kongerige stort.

Ingen jævnaldrende Ædeldåd større
i Orlogsfærden ene virked (med Sværdet),
Han mærked Grænsen mod Myrjingerne
ved Fifeldor; for Fremtiden overholdt
Angler og Svaber, hvad Offa slog fast. (22)

Ingen kan være i tvivl om at denne Offas bedrift blev udøvet i grænselandet mellem Angler og Svaber og danernes land kan heller ikke være langt borte, men hvor "Fifeldor" lå er svært at vide; den tyske filolog Müllenhoffs identifikation med Ejderen har vundet almindelig tilslutning, men er dog svagt underbygget. Ligheden mellem Widsith og Vitae duorum Offarum kan således synes overskuelig: faktisk er det kun navnet og sikringen af et kongerige af en mand i ung alder der går igen. Alligevel er det tænkeligt at Vitae direkte eller indirekte går tilbage til det heltekvad der henviser til i Widsith. Lokaliseringen

til Danmark svarer til forestillingen om at de ældste konger i de angelsaksiske kongerækker herskede på kontinentet før invasionen i England: Vitaes overførsel til England kan hænge sammen med værkets vigtigste opgave: at forklare hvordan St. Alban-klosteret blev til, konkret ved den yngre Offas indsats, i teorien ved den ældre Offas løfte hvorved klosterets aner blev endnu mere ærværdige.

Spørgsmålet bliver dernæst hvornår Widsith blev digtet. Det kendes fra et håndskrift i Exeters domkirke skrevet ca. år 1000; indholdsmæssigt stammer de seneste henvisninger fra 9.-10. årh. Hvis kvadet er blevet til i den form det nu kendes i er det altså fra vikingetiden (23). De fleste forskere anser det imidlertid for betydelig ældre i sin grundstamme og senere partier for interpolationer; teorien bygger på sproglige og indholdsmæssige gamle træk. De sidste må vi se bort fra for ikke at havne i en cirkelslutning, med hensyn til sproglige argumenter må man henvise til at digtet netop bygger på gamle heltetekvad der let kan have smittet af på udnyttelsen af dem. Men selv om Widsith i sin endelige udførelse viser en streng regelmæssighed i kompositionen og derfor må anses for at være blevet til på én gang i vikingetiden, er dermed de enkelte kvad det bygger på ikke tidsfæstet: for eksempel viser Offaversene kun at man før år 1000 kendte en historie eller et kvad om Offa. At dette virkelig kan gå tilbage til tiden før udvandringen fra kontinentet kan ikke afvises, men der kan fremføres gode argumenter for en senere datering. Når Widsith er fra det 9.-10. årh. lå den historiske Offa af Mercia i fortiden. Ligesom man i genealogierne regnede tilbage til forfædre i den oprindelige hjemstavn kunne man overføre bedrifter udøvet i kampen mod waliserne i det 8. årh. tilbage til krige mellem anglere, saksere (svaber) og jyder (daner) i "gamle dage" (24). Vi kommer herved til en ejendommelig frem- og tilbagekørende udvikling: Fra Offa af Mercia, "Anglernes konge" sluttede man sig tilbage til en tidligere Offa i Angel; dette skete efter ca. 800 og udmøntedes i et kvad som Widsith henviser til. Om der allerede foretoges sammenligninger mellem de to Offaer eller om dette først skete da St. Alban-klosteret havde brug for at dokumentere sine ældgamle rettigheder over for de normanniske baroner kan ikke siges.

Traditionerne mødes. Hermed er vi kommet til det punkt hvor kontakten mellem den engelske og den danske Offa/Uffe sluttes. I de foregående afsnit er der argumenteret for 1. at der ikke findes en ældre dansk tradition end Sven Aggesens udbygget af Saxo og 2. at det engelske Uffesagn er dannet i 8.-10. årh. og fra begyndelsen er affødt af modstridende historier om Offa af

Mercia men kun kendes i den version man møder i *Vitae duorum Offarum* hvor hensynet til St. Alban-klosterets interesser har præget fortællingen – det vil igen sige at den engelske udvikling slutter samtidig med at den danske begynder. Hvortil kommer et andet vigtigt sammenfald: fra det 11. årh. var der nær kontakt mellem netop St. Alban og Danmark. Det ældst kendte vidnesbyrd er Knud den Helliges overførelse af relikvier af den engelske helgen til en kirke i Odense, St. Albani, hvor han siden blev dræbt (25).

Under den synsvinkel er der grund til igen engang at tage forholdet mellem de samtidige danske og engelske versioner op. I referatet af *Vitae* fremgik det at kun dele af den ældste *Offas* historie, især hans ungdomstid har relevans for sammenligningen; også hos Saxo kan vi se væk fra forhistorien og en gennemgang af de forskellige typer af tapperhed som Vermund fremfører: intet af dette findes hos de andre forfattere.

Fra de tidlige oversigter over de tre værker ved vi at rammen om kampen er anderledes i de to danske end i den engelske: Sven Aggesen og Saxo ser *Uffes* bedrift som en soning af dansk brøde, forfatteren til *Vitae duorum Offarum* lader *Offas* historie være den ene del af St. Alban-klosterets tilblivelse. Men når det gælder selve slaget kan der konstateres vigtige ligheder:

Hovedpersonerne er Warmund/Wermund og *Offa/Uffo*. Sønnen er umælen-de i sin ungdom og faderen bliver blind på sine gamle dage. Derfor trues de af en tronkræver der afvises med et særligt godt sværd. Kampen finder sted ved en flod hvor de to parter tager opstilling hver på sin side. Under slaget kæmper *Offa/Uffo* mod to krigere hvoraf i hvert fald den ene er søn af den fjendtlige anfører. Før det endelige sammenstød finder sted udæsker den ene part den anden. *Offa/Uffo* kløver først den ene modstanders hoved og duellerer derefter med den anden og strækker også ham til jorden. Sejren er vundet og sønnen får overladt rigets styrelse.

Der er altså en begyndelse og en slutning og et fælles forløb udøvet af personer med samme navne – der kan ikke være tvivl om at det er den samme historie i den engelske og de danske versioner på trods af forskellene:

I *Vitae* foregår kampen i England medens *Angel* er skuepladsen for *Uffes* dåd. Provokationen er i det ene tilfælde en indenlandsk oprører, i det andet selve den tyske kejser. Både før og under kampen er der replikker og hele taler hos Sven, de samme gengives i indirekte tale hos Saxo, medens der i den engelske tekst oftest kun findes en karakteristik af talerne, for eksempel af fjendens brovtende udæskning før man griber til våben. At der i det ene sted er tale om en holmgang gør naturligvis en stor forskel – og forklarer hvorfor kamppladsen er henvist til en ø i Ejderen. Derimod var det ikke nødvendigt at

lade Uffe foretage provokationen hvis de danske forfattere ikke havde ønsket at kaste en særlig glans over hans indsats; også Vermunds rolle er i de danske tekster bestemt af litterære hensyn: hans frem- og tilbageflytning på broen anskueliggør stemningen under lykkens omskiftelser – som Sven yderligere direkte fremhæver.

Tilsammen giver de danske tekster et mere konkret og nuanceret billede. Det taler for at de på hver sin måde har sat deres eget præg på teksten, at den ældste tekst er vag og abstrakt – og den repræsenterer Vitae – og at de yngre er digtet over det skema som den ældre angiver.

Før vi drager den endelige konklusion om forholdet mellem de tre værker skal de fire citerede tekststeder nærmere analyseres (26).

Vitae duorum Offarum
(Om Offa IIs far:) Cum
autem annos longævæ
senectutis vixisset co-
mes Tuinfredus et pre
senectute caligassent o-
culi eius.

Qui (Warmundus) us-
que ad annos seniles
absque liberis extitit
preter unicum filium,
quem, ut estimabat,
regni sui heredem et
successorem puerilis de-
bilitatis incommodo labo-
rantem constituere non
ualebat. Licet enim i-
dem unicus filius eius,
Offa uel Offanus nomi-
ne, statura fuisset pro-
cerus, corpore integer,
et elegantissime forme
iuuenis existeret, per-
mansit tamen a nativi-
tate uisu priuatus usque

Sven Aggesen
Prefatus itaque Wer-
mundus usque ad seni-
um regni sui gubernabat
imperium, adeo tandem
etate consumptus, ut
oculi eius pre senio cali-
gant.

Hic (Wermundus) fili-
um genuit, Uffi nomi-
ne, qui usque ad trice-
simum etatis sue annum
fandi possibilitatem co-
hibuit propter enormi-
tatem opprobuit, quod
. . . (Vermunds og Uffes
svaghed frister den ty-
ske kejser til at udfor-
dre danskerne. Under
en rådslagning klager
kongen over sin kranke
skæbne:) Vultum cedi-
tas obnubilauerat, et
regni heres elinguis fac-
tus desidia torpuerat,
ita ut in eo communi

Saxo
Qualiter enim regem
censeri posse cui senec-
tui animum, cæcitas
oculum pari caliginis
horrore fuscaverit.

Idem (Wermundis) . . .
senior filium Uffonem
sero fortunæ munere
suscitavit, . . . Hic Uffo
coævus quosque corpo-
ris habitu supergressus
adeo hebetis ineptique
animi principio iuventæ
existimatus est, ut pri-
vatis ac publicis rebus
inutilis videretur. Siqui-
dem ab ineunte ætate
numquam lusus aut ioci
consuetudinem præbuit
adeoque humanæ delec-
tationis vacuus fuit, la-
biorum continentiam
iugi silentio premeret

Vitae duorum Offerum ad annum septimum. Mutus autem et verba humana non proferens usque ad annum etatis sue tricesimum. Huius debilitatis incomodum non solum rex sed etiam regni proceres supra quam dici potest moleste sustinuerunt.

Offa ... ore facundo, sermone rethorico, vultu sereno prosequetur, omnium audientium, plusquam dici potest attonitorum oculos facies et corda in se convertit.

Adversarii tandem Offe legiones deiciunt et in fugam dissipatas conuertunt. Quod cum videret Offa strenuissimus et ex hostium cede cruentus, hausto spiritu alacriori, in hostes more leonis et leene sublatis catulis, irruit truculenter, gladium suum cruore hostili inebriando. Quod cum uiderent

Sven Aggesen
assertione nulla prorsus species salutis existeret.

... prefatus Uffo in media concione surrexit. Quem cum cohors uniuersa conspexisset, satis nequibat admirari, utquid elinguis velut orationi gestus informaret. Et quia omne rarum dignum nouimus admiratione, omnium in se duxit intuitum.

Ast ubi miles noster egregius Uffo duos sibi conspexit occurrere, tanquam leo pectore robusto infremuit, animoque constanti duobus electis audacter se opponere non detrectauit ...

Saxo
... Verum ut incunabula stoliditatis opinione referta habuit ...

... Uffo, qui forte cum ceteris aderat, responsionis a patre licentiam flagitabat subitoque velut ex muto vocalis eua-sit ... Tantum autem stuporis Uffo loquendi ac provocandi novitate praesentibus iniecit, ut, utrum voci eius an fiduciae plus admirationis tributum sit, incertum existerit.

Vitae duorum Offarum trucidandi, fugitiui et meticulosi, pudore confusi reuersi sunt super hostes; et ut famam redimerent ferociore in obstantes fulminant et debacantur . . .

Hic casu Offe obuiant duo filii diuitis illius qui regnum patris eius sibi attemptauit usurpare, nomen primogenito Brutus et iuniori Sueno. Hii probra et uerba turpia in Offam irreuerenter ingesserunt et iuueni pudorato in conspectu exercituum non minus sermonibus quam armis molesti extiterunt. Offa igitur magis lacessitus, et calore audacie scintillans, et iracundia usque ad fremitum succensus, in impetu spiritus sui in eosdem audacter irruit. Et eorum alterum, videlicet Brutum, unico gladii ictu percussit, amputatoque galee conone craneum usque ad cerebri medullam perforauit, et in morte singultantem sub equinis pedibus potenter precipitauit. Alterum uero, qui hoc uiso

Sven Aggesen

Quos cum primum obuios habuisset, sic singillatim utrumque alloquitur; et, quod raro legitur accidisse, athleta noster elegantissimus, cuius memoria in eternum non delebitur, ita aduersarios animabat ad pugnam: . . .

Quam cum complexisset exhortationem, pugilis cassidem toto percussit conamine, ita ut, quo feriebat, gladius in duo dissiliret . . . Verum Uffo subito exempto, quo cinctus erat, gladio pugilis illico coxam cruentauit; nec mora, et caput pariter amputauit . . . Nec anceps diu extitit uictoria. Siquidem Uffo ualide instans ad ripam amnis pepulit heredem imperii ibique eum haud difficulter gladio iugulauit.

Saxo

Verum Uffo, geminis iuuenum congressibus lacessitus, gladii diffidentia amborum ictus umbone vitabat, patientius experiri constituens, quem e duobus attentius cavere debuisset, ut hunc saltem uno ferri impulsu contingeret . . .

Uffo siquidem filium regis ad secum auidius decernendum hortatus . . . Athletam deinde explorandæ eius fortitudinis gratia ne domini sui terga timidius sequeretur, admonitum . . . Obtemperantem illum propiusque congregandi rubore compulsum primo ferri ictu medium dissecat . . . Tum Uffo, reliquum hostem prioris exemplo consumeri cupiens, regis filium ad ultionem interfecti pro se satellitis manibus parentationis

Vitae duorum Offarum
fugam iniit, repentinus
insequens uulnere letali
sauciatum contempsit
et prostratum.

Sven Aggesen

Saxo
loco erogandam impen-
sioribus verbis sollicitat.
Quem propius accedere
sua adhortatione coac-
tum infligendi ictus lo-
co curiosius denotato
gladioque, quod tenu-
em eius laminam suis
imparem viribus formi-
daret, in aciem alteram
verso, penetrabili cor-
poris sectione transver-
berat.

I det første er der tydelig verbaloverensstemmelse mellem Vitae og Sven Aggesen; Saxo har svage reminiscenser af de andres ordlyd. Det må dog understreges at det ikke er Warmunds men den yngre Offas faders blindhed der er tale om. Det rejser et nyt problem: er det Vitae selv eller en anden der ikke skelnede mellem de to Offaer (eller havde fordelt karakteristikken på en anden måde) som danskerne på en eller anden måde skal sammenlignes med?

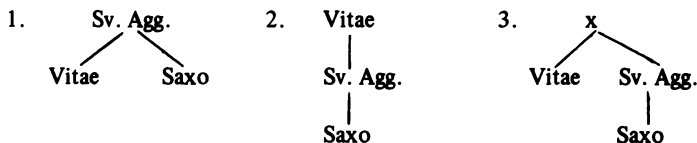
For det andet: i skildringen af Offa/Uffos mangler er hans tavshed fælles, men forklares på hver sin måde. Igen er der størst lighed mellem Vitae og Sven Aggesen med hensyn til de 30 år – det svarer til Saxos ”ineunte ætate”, ungdom, opvækst. Vitae roser Offas ydre i høje toner; dette motiv findes ikke hos Sven Aggesen på dette sted men senere lader han Vermund føle på Uffes krop og notere at den er ligeså kraftig som han selv engang var. Derimod nævner Saxo at Uffe overgik sine jævnaldrende i holdningen (corporis habitu) som modsætning til hans sløve tavshed (hebetis ineptique animi principio iuventæ existimatus est) anbragt på samme sted som i den engelske tekst, som der altså her er en svag overensstemmelse med. I den sidste er stumheden forbundet med blindhed til det 7. år sådan at han er stærkt handicappet indtil han som ved et under genvinder alle sine naturlige evner, medens Sven og Saxo lader Uffe selv indrømme at han ikke ville lukke munden op fordi han skammede sig over den danske udåd da to danskere ombragte kong Adisl. Indtil da opfatter man Uffe som sløv og dum fremgår det af Svens og Saxos skildringer, idet de dog bruger forskellige ord, henholdsvis ”desidia torpuerat” og ”incunabula stoliditatis opinione referta”.

I det tredje uddrag er der ingen verbaloverensstemmelse men stor lighed i

indholdet og rækkefølgen af enkelthederne i Offa/Uffo's optræden under rådslagningen efter den fjendtlige udfordring: alle tre steder modtages udfordringen med en henvisning til kongesønnens pligter hvorved de tilstedeværende undrer sig og vender blikket hen mod ham.

I den sidste lange gengivelse af slagskildringen går løve-metaforen igen i Vitae og hos Sven Aggesen, men ikke hos Saxo. Som indledning til kampen overdænger de to modstandere Offa med skældsord (der som sagt ikke gives) medens tværtimod Uffe ægger dem, først den ene, så den anden i de danske tekster. Vitae og Sven lader helten fælde den første fjende med et slag i hovedet, men kun den engelske forfatter går videre med en beskrivelse af hvor dybt ned sværdet trænger. Saxo nøjes med at lade Uffe hugge modstanderen midt over, for det er mindre det blodige endeligt end Uffes velovervejede taktik der interesserer forfatteren. Det er også kun de to andre der fortæller om forfølgelsen af den anden fjende før han strækkes til jorden; Saxo indskyder en ny provokation fra Uffes side før "Skrep" – hvis navn kun findes i *Gesta Danorum* – klinger igen.

Undersøgelsen har vist at Saxos tekst i de fleste detaljer kan betragtes som videredigtning på grundlag af Sven Aggesens arbejde. Vi kan derfor i første omgang koncentrere os om forholdet mellem Sven og Vitae (27). Forholdet mellem dem kan være en af de tre følgende muligheder:

For at tage stilling til dem må man erindre at der i Widsith henvises til et kvad eller en fortælling om Offas kamp der satte skel mellem angler og svaber. Her har vi altså et ældre belæg for lokaliseringen af sagnet til Ejderlandet hvorved det andet stemma udelukkes. Det første må afvises fordi forfatteren til Vitae ganske øjensynligt må have haft adgang til et mere omfattende materiale end han kunne finde hos Sven Aggesen, først og fremmest de to Offaer. Selv om et tabt forlæg altid er en nødløsning må det i dette tilfælde anses for den bedste mulighed. Forestiller vi os en tekst på latin der i mange enkeltheder ligner Vitae's men kun fortæller om én Offa der kæmpede ene i sin ungdom ved Ejderen med svare følger for grænsedragningen – hvilket alt sammen kunne stamme fra den oprindelige Offa-tekst – består bearbejdelsen i de to

grupper af følgende: forfatteren til Vitae har haft kendskab til Offa af Mercia og kombineret Offa-historierne med grundlæggelsen af St. Alban-klostret; her spiller de to dronningers skæbne ind men det har ikke haft interesse for et dansk publikum. Det kan altså ikke med sikkerhed siges om Offas dronning forekom i Sven Aggesens forlæg. Sven har udbygget enekampen og gjort det endnu mere oplagt ved at henlægge den til en holm. Om Ejderøen også i hans øjne var identisk med Rendsborgs lokalisering kan ikke ses men udelukket er det ikke. Når Offa/Uffo satte skel mellem nationer er vi oppe i et politisk plan, og Sven er ikke den der lader chancen for at forbande det tyske hovmod gå fra sig. Vermunds deltagelse i kampen er som sagt rent psykologisk og skyldes Svens fantasi, ligesom omsætningen fra fjendens provokationer til Uffes tapre udæskning kun er en yderligere højnelse af niveauet i sammenstødet. Svens litterære evner kommer også frem i de to andre mere omfattende fortællinger i hans Danmarkshistorie: Thyre Danebod og Sven Tveskæg (28).

Saxos forhold til Sven Aggesen er endnu enklere end Svens til det engelske forlæg: der behøves ikke ekstra kilder for at lade en brynjeprove komme forud for en sværdprøve og det at give et sværd navn forekommer hyppigt i den norrøne litteratur; selvfølgelig kan Saxo have hørt om et sværd der hed Skrep, selv om det ikke var knyttet til Vermund, men navnets betydning forstås jo uden videre på dansk (29). Somme tider glemmer man at Saxo også beherskede sit modersmål, men mange eksempler på opdigtede eller overførte nordiske navne i Gesta Danorum bevidner at forfatteren havde sans for den lokalkolorit som hjemlige navneformer giver en latinsk tekst. Mindre ændringer i forhold til forlægget kan have forskellige årsager: lokalkendskab til Ejderøen, en dramatisering ved at nøjes med et enkelt sværd og den deraf følgende spænding ved kampen og Vermunds reaktioner derpå, men enkelte træk kan skyldes at Saxo nok har lagt Svens historie til grund for sin men også har kendt det engelske forlæg: derfor omtaler han Uffes ydre på samme sted som dette i modsætning til Sven, nøjes med ét sværd og lader Uffe hugge den første modstander midt over med ét hug – her ligner han mere englænderens end Sven Aggesens fremstilling.

Det er jo en rimelig tanke at den engelske Offa-historie som Sven brugte også har været til rådighed for Saxo, og måske har vi yderligere her forklaringen på det som Rydårbogen ved at fortælle om Uffes lange tavshedsperiode. Set ved siden af hinanden synes forbindelsen indlysende:

Vitae duorum Offarum

... permansit tamen a nativitate
uisu priuatus usque ad annum

Rydårbogen

Iste a septimo anno etatis usque ad
trigesimum noluit loqui.

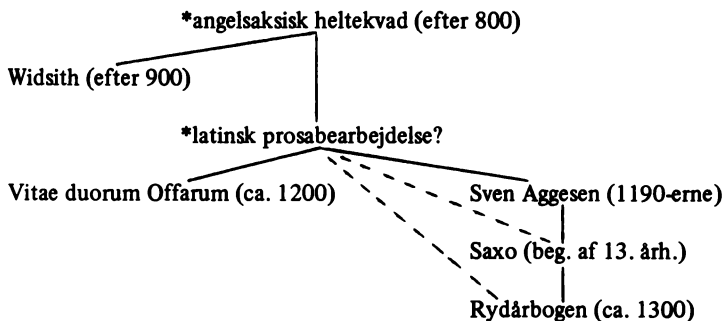
Fra sagn til historie og tilbage igen

septimum. Mutus autem et uerba humana non proferens usque ad annum etatis sue tricesimum.

Det er naturligvis kun det forhold at Uffe holdt op med at tale da han var syv år der ligner Vitae og der kan tænkes andre forklaringer; men det er værd at bemærke at Rydårbogen helt har strøget Saxos og Sven Aggesens tanke om at det var af skam over to danskeres drab på en svensker at Uffe tav indtil han fik lejlighed til at genoprejse den danske ære. Det kan altså ikke være af den grund at forfatteren til Rydårbogen lader Uffes tavshed begynde da han var 7 år. Havde han derimod adgang til en tekst som Vitaes's kunne han, bevidst eller ubevidst, springe ordene om Offas blindhed over og derved sætte de 7 år i forbindelse med tavshedsperioden. Det forekommer ikke umuligt at et håndskrift med Offa-sagnet har været tilgængeligt ikke blot for Saxo, men også i det følgende århundrede (30).

En anden mulighed er at det håndskrift der indeholdt Sven Aggesens krønike også havde begyndelsen til Uffes tavshedsperiode ligesom han havde slutningen ved det 30. år; overleveringen af Svens værk er meget dårlig (31). Men der er ingen andre tegn på at Rydårbogen bygger på Svens krønike, hvorimod brugen af Saxo, Lejrekrøniken og Lundeannalerne tydeligt slår igennem – og ingen af disse nævner de 7-30 år da Uffe tav. Ud fra vor nuværende viden må Uffe-sagnet som det foreligger i Vitae duorum Offarum være den nærmest liggende forklaring på dette udsagn i Rydårbogen.

Med alle de usikkerhedsmomenter denne gennemgang rummer vil jeg prøve at opstille resultatet i et stemma:

Af en kamp fra det 4. årh. er der intet tilbage i denne oversigt. Historien viser

sig at være et sagn der på hvert stadium har sin politisk-idéhistoriske opgave at løse:

I det 9. årh. kæmpede de syv engelske kongeriger om overherredømmet i England. I Mercias interesse fik den store kong Offa fra det forrige århundrede en forgænger fra den tid da anglerne endnu ikke var udvandret fra deres hjemstavn. Både Widsith og den latinske omarbejdelse er dels lærdomsprodukter, dels kunne de tjene til at holde erindringen om den angelsaksiske fortid i live i en tid da nordiske vikinger og deres velanbragte høvdingekolleger på kontinentet truede England. Endelig overvandt en af dem, hertug Vilhelm fra Normandiet, også kaldet Bastarden, alle de andre i 1066 og underlagde sig med sine baroner angelsaksernes land. Blandt andet interesserede de sig for klostergoods, og St. Alban-klosteret måtte med næb og kløer, det vil sige med påstande om ældgamle historiske rettigheder, forsvare sin ejendom; her hører Vitae duorum Offarum hjemme.

Også i Danmark havde man brug for gamle sagn for at overbevise både fremmede magter og den hjemlige befolkning om at dette land var vort fra arilds tid. Sven Aggesen så den største trusel i den tyske kejsermagt, Saxo ville dertil føje Danmarkshistorien som led i verdens gang fra skabelse til dommedag med Kristi fødsel som midtpunkt. Derfor anbragte han Uffes tapre bedrift, den danske kongemagts genoprettelse i gloriøshed i 4. bog lige før det danske folk lærte at leve ordentligt sammen under Frode Fredegod på Kristi fødsels tid. Da Rydårbogen blev samlet var det igen rige tyske fyrster og panthavere der var den største fjende af Danmarks selvstændighed.

Konklusion. Nej, den historiske kærne er meget beskeden hvis det er folkevandringstiden Uffesagnet skal belyse, men undersøger man brugen af det har det i mange forskellige situationer tolket den herskende sindsstemning, formuleret af forfattere fra Sven Aggesen til Alex Garff der under den tyske besættelse af Danmark skrev:

”Nu taler tyst den danske tunge,
men dåd og dyst er lige unge.
Som Hamlets hjerte og Uffes hånd
er Danmarks ynde og Danmarks ånd.
Stod Hamlet klog og tav om smerte,
gik Uffes sprog dog mer til hjerte” (32)

Og så er spørgsmålet om det virkelig ”var den mest værdifulde egenskab hos

Fra sagn til historie og tilbage igen

Sven Estridssøn hans uvidenhed”? Sagn er pseudohistorie men de kan studeres for at fortælle hvad man til enhver tid har søgt bekræftelse for i fortiden. Vel at mærke hvis det som Uffe-sagnet får en pragtfortolkning som Sven Aggesens og Saxos.

Uffe-sagnet er billedet på den danske nationalfølelse. Læser vi den enkelte tekst, f.eks. Saxos fremstilling, vil vi alt efter vore egne forudsætninger begejstres eller forarges, nogle vil tale om ”dansk kulturarv”, andre om ”et lig i lasten”. En umiddelbar ”indlevende” forståelse vil kun bekræfte vore fordomme. Har vi derimod med kildekritikken som redskab sat teksten ind i dens kulturelle sammenhæng møder vi noget uden for os selv som udvider vor horisont – ligesom når vi giver os tid til at lytte til andre mennesker. Et sådant møde beriger ikke blot os selv men er den simple forudsætning for indbyrdes forståelse. Den lærdom vi investerer i forståelsen af traditions-sammenhængen kan åbne vore øjne for nye muligheder i vor egen situation (33) – måske kan det at være dansk få en ny dimension.

Noter

- 1) Erik Arup, Kong Sven 2.s Biografi. Scandia IV, 1931 s. 91, med henvisning til Vilh. la Cours afsnit i Det danske Folks Historie I, 1926 s. 301.
- 2) Johannes Steenstrup, Danmarks Rige Historie I, 1897, s. 194. Endv. T. Ramskou Danmarks historie II, Politikens forlag, 1962 s. 11-47. F.J. Lilleskov Jansen, Dansk litteraturhistorie I, 1976, s. 23-33 og s. 70-78.
- 3) P.Fr. Suhm, Historie af Danmark I 1782, Uffesagnet s. 76-79 er henlagt til 3. årh.
- 4) Ellen Jørgensen, Historieforskningen og Historieskrivningen i Danmark til Aar 1800, 1931.
- 5) Axel Olrik, Kilderne til Saksens oldhistorie II, 1894.
- 6) Sven Aggesen, Brevis Historia Regum Dacie. Scriptores Minores I, 96-106, ed. M. Cl. Gertz 1917. Oversat af samme som "Sven Aggesøns historiske Skrifter", 1916-17.
- 7) Saxonis Gesta Danorum IV, iv, 8 ". . . Hunc fluvius Eidorus ita aquarum ambitu vallat, ut, earum interstitio repugnante, navigiis dumtaxat aditus pateat . . . Wer-mundus in extrema pontis parte se collocat." Der behøver ikke at være tale om en selvmodsigelse for broen behøver ikke at være andet end en anløbsbro, men hvorfor så understrege at man kan sejle omkring øen?
- 8) Gertz' oversættelse s. 42 note 3 og s. 43 note 1.
- 9) Kr. Hald, Saxos Uffesagn. Festskrift til Vilhelm Andersen, 1934.
- 10) Curt Weibull, Saxo. Historisk tidsskrift för Skåneland, 1915, s. 34 f.
- 11) Parallelopstilling af de danske kongerækker hos Bjarni Guðnason, Um Skjöldunga-sögu, 1963, s. 169 og 174. De angelsaksiske kongerækker er behandlet af Kenneth Sisam i Anglo-Saxon Royal Genealogies, Proceedings of the British Academy 39, London 1953 s. 287-348. Niels Lukman, British and Danish traditions. Classica and Mediaevalia 6. 1944.
- 12) Annales Ryenses er udgivet af Ellen Jørgensen i Annales Danici, 1920 og af Erik Kroman i Danmarks middelalderlige annaler, 1980, s. 149-176 (latin) og s. 176-253 (dansk).
- 13) W. Laurs, Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein, 1960, artiklen Kamp. Jeg takker lektor dr.phil. Bent Jørgensen for hjælp med dette navneproblem. I. Boberg henviser i anførte afhandling s. 138 til Caspar Dankwerths oplysning om andre lokaliteter kaldet Königskamp, blandt andet et ved Ejder-mundingen. I betragtning af Dankwerths ofte noterede upålidelighed og den sene datering, 1652 af hans værk, kan man vist se væk fra hans lokalisering.
- 14) Arnoldus Lubekensis Chronica Savorum lib. VI, ed. in usum scol. G. Pertz, Hannover 1868 s. 232. Jvf. Vilh. la Cour i Sønderjyllands Historie I, s. 394 f.
- 15) Oversat af Fr. Winkel Horn II s. 39.
- 16) Sønderjyllands Historie I, s. 395.
- 17) Saksens Danesaga III s. 85.
- 18) H. Beumanns betegnelse for historikerens position mellem en begivenhed og gengivelsen deraf hvorved sam- og eftertid kan påvirkes. Methodenfragen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. Wissenschaft vom Mittelalter, 1972, s. 3.
- 19) Hans Gram i noter til J. Meursius, Historia Danica, 1746, sp. 31 f. Edith Rickert, The Old English Offa Saga. Modern Philology 2, 1904-05, I. s. 29-76, II. s. 321-76.
- 20) Kenneth Sisam, The Anglo-Saxon Royal Genealogies (se note 11).
- 21) Kemp Malone (ed.) Widsith 1962, Jvf. anmeldelse af Klaus van See i Anzeiger für deutsche Altertum und deutsche Literatur, LXXIV, 1963.
- 22) Gudmund Schütte, Oldsagn om Godtjod, 1907, s. 198.
- 23) Gösta Langenfeldt, Studies in Widsith. Namn och Bygd 47, 1959, s. 70-110.
- 24) I. Skovgaard-Petersen, Oldtid og vikingetid. Danmarkshistorie I, 1977, s. 29 f.

Fra sagn til historie og tilbage igen

- 25) *Passio Canuti Regis. Vitæ Sanctorum Danorum I*, 1908, s. 69.
- 26) Citaterne er fra Edith Rickert (note 19) der bygger på William Watts udgave af *Matthæus Parisiensis Chronica Majora* hvortil er føjet, *Duorum Offarum Merciorum Regum Vitæ*, og andre skrifter, London 1640. E.R. har konfereret med 13. årh.s håndskrifter. Sven Aggesens tekst står på s. 98-105 i udgaven nævnt i note 6, Saxo i Olrik og Ræders udgave s. 97, 92 og 99.
- 27) Edith Rickert har sammenlignet indholdet af *Vitæ* med Sven Aggesen og Saxo under et men ikke foretaget en ren verbal analyse (s. 32 f. bortset fra s. 34). Hun mener ikke at den engelske tekst er afhængig af den danske.
- 28) I. Skovgaard-Petersen, Sven Tveskæg i den ældste danske historiografi. *Middelalderstudier* tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 9 f.
- 29) Skræp betyder brag, knald ifølge *Kalkars ordbog*. Formen *Skrep* er ifølge A. Heusler i *Hoops Realencyclopædie* engelsk (artiklen *Offa*) og findes ikke alene i Chr. Pedersens *Saxo*-udgave, men også i *Saxoforkortelsen*, *Scr. Min. I*, s. 258.
- 30) Axel Olrik forestiller sig kun mundtlig overlevering bag *Saxos* værk; ligheder med andre tekster skyldes fælles tradition. Så meget desto mere overraskende kommer han i "Kilderne" II s. 184 note til at *Rydårbogen* i *Uffesagnet* røber "flygtig påvirkning fra *Vita Offæ*."
- 31) Karsten Christensen, *Om overleveringen af Sven Aggesens værker*, 1978.
- 32) Alex Garff, *Den syngende Bog*, 1942.
- 33) Jakob Pasternak og Niels Skyum-Nielsen, *Fundamental kildekritik*. Skrift, Billede. Lyd. 1973 s. 46. Jørgen K. Bukdahl, *Humanistisk videnskabsteori i en tværfaglig tid*. Kritiske tolkninger, udg. af Johs. H. Christensen, 1980, s. 129.

Kildekritik og plausibilitet

af

Jakob Pasternak

Den megen tale om historieforskningens krise har ikke meget på sig. I den frie del af den vestlige verden er både historieforskningen selv og den mere eller mindre populariserende historieskrivning så blomstrende som nogensinde. Der er heller ikke mangel på interesse fra publikums side og her har fjernsynet utvivlsomt skærpet interessen for "historien" i alle ordets betydninger. En mere og mere forfinet farvebilledeteknik i tryksager har også styrket interessen for arkæologi og arkitektur.

At en række fortalere for de forskellige "historiesyn" ikke kan blive enige er ikke i sig selv tegn på krise, tværtimod, så længe en enkelt gruppe ikke har mulighed for og magt til at monopolisere en forskningsinstitution eller det pædagogiske marked som helhed, så længe enhver har rimelig mulighed for at sprede sine synspunkter uden frygt for repressalier, er alt i orden. Og det er det jo – ikke? Det nærmeste faget har været på en krise er skolernes eksperimenter med at bryde med kronologien og dermed med de forskellige udviklingers baggrund, hvilket altfor ofte kun har ført perspektivløshed for ikke at sige forvirring med sig. Men også her breder sig en erkendelse af at være gået for vidt.

I diktaturstaterne derimod – i øst som i vest – er der ikke tale om en krise men om noget værre – en nødtilstand, fordi der ikke eksisterer forsknings- og undervisningsfrihed, hvor faget enten er undertrykt eller direkte spændt for statsideologiens vogn. Troen på en krise må vel som sit modstykke have troen på en ideel ligevægtstilstand, en stabilitet, hvis konsekvenser for forskningen næppe er gennemtænkt: ligevægt er stilstand, ortodoksi, monopol, med alt hvad det medfører af ensretning og mangel på tolerance hos de toneangivende. Troen på en krise medfører også mere eller mindre højspændte forventninger om en Messias – med falske profeter til at udfylde ventetiden.

Men dermed er ikke sagt, at den historiske forskning, selv i sin frieste form, ikke har sine vanskeligheder. Det siges ustandseligt, at historien kun eksisterer i historikerens bevidsthed, at fortiden kun repræsenteres ved en kaotisk blanding af tilfældige efterladenskaber, som kun gennem historikerens systematisk ordnende bevidsthed bliver mere eller mindre forståelig, *men* at historikeren samtidig er offer for en ubodelig subjek-

tivitet på grund af sin arv og sit milieu, som binder hans udvælgelse af kildemateriale og styrer hans behandling af det, osv. osv.

Det er vanskeligt at overskue for slet ikke at tale om udførligt at beskrive hele baggrunden for denne opfattelse, men der er i hvert fald en enkelt vanskelighed, som det kan betale sig at tage op til diskussion, fordi der kan gøres *noget* ved den: Det historiske kildemateriale – skriftligt som ikke-skriftligt – omhandler som regel mere eller mindre kortvarige hændelsesforløb eller tilstande, som for at give mening og forståelse må sættes ind under overordnede teoridannelser, som enten i sig selv er eller frister til uholdbare generalisationer i lyset af hvilke andre kilder fortolkes, hvorved de tilsyneladende bekræfter generalisationen osv.

Det er disse altfor håndfaste teoridannelser, som er dilemmaet; på den ene side lider deres ophavsmænd af ”pionersygen”, som får dem til at hævde, at deres teori eller historiesyn dækker alt væsentligt og dermed uden videre berettiger dem til at forkaste andres opfattelse. På den anden side får historiesynet alt for ofte historikeren til at glemme eller bagatellisere den reelle basis for ethvert historiesyn eller det som *burde* være den reelle basis: de teorier, antagelser og slutningsregler, som den historiske kildekritik hviler på. Kildekritik i ordets videre betydning er ikke en afgrænset og uforanderlig håndværksmæssig teknik; den har sit implicitte og explicitte teoretiske grundlag. At undersøge dette grundlag er en særdeles påtrængende opgave, bl.a. fordi det kan medvirke til at vise historieforskningens muligheder og grænser over for de store og tilsyneladende altomfattende teoridannelser (historiesyns) ortodoksi.

At kildekritikken som helhed så ofte er blevet undervurderet som intellektuel disciplin skyldes antagelig at dele af den i studietiden er blevet indlært som teoretisk problemløse og dermed umiddelbart forståelige slutningsregler. Dette gælder især problemer med teksters almene fortolkning og klassifikation, deres nuværende form i eventuel modsætning til den oprindelige form eller m. a. o. problemer med kilderne overlevering. Problemer af denne art og deres løsning opfattes normalt som værende på det rationelle plan dvs. at undersøgelsernes resultater og argumentationerne for dem er empirisk klar og logisk letforståelig. Selv hvor argumentationen hviler på ubeviste antagelser, opfattes disse som så selvfølgelig, at de slet ikke erkendes som postulater.

Men når det drejer sig om hvad Erslev kaldte ”slutning til virkelig-

heden", dvs. de berettende elementers påstande om hændelsesforløb og eventuelt om årsagssammenhænge, begynder usikkerheden. Ikke så meget om de rene hændelsesforløb på rum- og tidsmæssigt overskuelige planer som om enhver form for årsagsproblematik. På det sidste område er det karakteristisk at opfatte alting som teoretisk og abstrakt og næsten kaotisk, hvis ikke årsagsforklaringer generaliseres og føres ind under et "historiesyn". Samtidig skelnes der ofte ganske utilstrækkeligt imellem det primære kildemateriales påstande om årsagssammenhænge og senere historikers mere eller mindre generaliserede årsagsforklaringer (1).

Det vil derfor være på sin plads at forsøge at bringe lidt mere klarhed over de argumentationsformer kildekritikken i snævrere og videre forstand kan benytte sig af.

Kildekritik i snævrere forstand beskæftiger sig med at finde det for det givne emne relevante kildemateriale og gøre det klart til brug for kildekritikken i videre forstand. Herunder hører først og fremmest:

1. at fortolke, herunder klassificere teksterne (2) ved hjælp af analogislutninger. Analogislutning betyder her forsøg på at reducere noget ukendt til noget kendt ved at sætte det ukendte ind i en kendt sammenhæng, dvs. et forsøg på at foretage en kvalitativ identifikation (3) ud fra det ukendtes større eller mindre lighed med det kendte.

2. at påvise, at en tekst er delvis eller helt forfalsket, dvs. at påvise, at teksten delvis eller helt og holdent skyldes en anden ophavsmand end den selv giver udtryk for. Sidstnævnte kaldes normalt i kildekritikken for ægthedsproblemet. Behovet for en sådan påvisning kan opstå når en tekst, som i og for sig er fuldt fortolkelig (forståelig) både m.h.t. indholdets betydning og ophavsmandens identitet, alligevel ikke er i overensstemmelse med andre tekster, som den ud fra sin formodede lighed med alligevel afviger fra på væsentlige punkter. De sammenligninger med andre tekster, som må foretages for at klargøre om en tekst er, hvad den selv giver sig ud for at være, er jo i diplomatikken udviklet så systematisk, at almindelige grund-følge-slutninger normalt kan foretages uden noget "slip" i logikken, m.a.o. ægthedsundersøgelser kan foretages på et helt empirisk-rationelt grundlag.

3. i tilfælde af at teksten ikke er et originalmanuskript, at sikre den enkelte teksts størst mulige autencitet ved at undersøge dens overleveringshistorie for så vidt muligt at rekonstruere dens oprindelige ordlyd ved hjælp af sammenligning med alle tilgængelige, senere versioner af

det oprindelige manuskript. Sammenligningens formål er at påvise teksters indbyrdes afhængighed eller afhængighed af et fælles forlæg ved påvisning af verbaloverensstemmelser eller overensstemmelse i disposition. Hvis man dertil er i stand til at påvise aldersforskel mellem teksterne, er vejen banet for at påvise, hvilke tekster der er primære.

At påvise og udskille primære fra sekundære tekster har også betydning udover rekonstruktion af originaltekst, nemlig hvor det drejer sig om at finde den tekst, som er lig med eller tættest på førstehandsvidnet til en teksts indhold af berettende elementer.

Brugbarheden af verbal- og dispositionel overensstemmelse ligger i *antagelsen* af, at to mennesker normalt ikke uafhængigt af hinanden vil berette om et hændelsesforløb – selv et ganske ukompliceret – på ordret samme måde. Hviler denne antagelse, som alle historikere arbejder ud fra, på nogen form for almengyldigt princip? Umiddelbart er det nærliggende at sammenligne denne antagelse med en anden antagelse, som er kendt af alle at der ikke findes to mennesker på jorden, som har nøjagtig samme fingeraftryk, ikke engang enæggede tvillinger. Teoretisk kan det ikke udelukkes at der nu eller i fremtiden vil dukke to mennesker op med nøjagtig ens fingeraftryk, men da det ikke hidtil er sket (eller bemærket, da ikke alle registrerede fingeraftryk også er sammenlignede) er sandsynligheden statistisk set meget lille, så lille at den ikke har haft praktisk betydning. Teoretisk set er det da også absolut muligt, at to mennesker uafhængigt af hinanden vil beskrive det samme hændelsesforløb med nøjagtig samme ord i nøjagtig samme rækkefølge, men det er såvidt jeg ved aldrig blevet påvist. Statistisk set vil jeg dog tro, at der er større sandsynlighed for at finde to af hinanden uafhængige tekster i fuld verbaloverensstemmelse end to mennesker med helt ens fingeraftryk.

De menneskelige fingeraftryk og deres forskellighed er en fysiologisk kendsgerning (hvis det er en kendsgerning), som ikke kan forandres ved psykologisk påvirkning, mens verbaloverensstemmelse som en sproglig foreteelse ligesom andre sproglige fænomener har en både fysiologisk og psykologisk side; m.a.o. den side af sproglig udfoldelse som er tillært, miljøbetinget kan teoretisk set med større sandsynlighed føre til tilfælde af fuldstændig verbaloverensstemmelse end den rent fysiologisk betingede. Men indtil videre kan vi i hvert fald i praksis bruge vor antagelse om verbaloverensstemmelser.

Brugen af verbaloverensstemmelse til at påvise afhængighed mellem

tekster hviler altså på en antagelse, som i dette tilfælde er en antagelse af høj sandsynlighed, eftersom der ikke hidtil er ført noget konkret bevis for at den er forkert. Det er med andre ord en *plausibel* antagelse. Begreberne plausibilitet og sandsynlighed kan ikke klart afgrænses over for hinanden; de er mere eller mindre synonyme.

Det vil være praktisk i historisk sammenhæng at foretrække ordet plausibel frem for sandsynlig, undtaget dog i statistisk sammenhæng i forbindelse med det i matematikken brugte sandsynlighedsbegreb. Men det nytter ikke blot at bruge dagligsprogets vage betydningsindhold af begrebet plausibilitet, som foruden sandsynlighed også kan betyde rimelighed og mulighed. Hvis plausibilitet skal være et brugbart begreb i kildekritikken må det have en mere præcis afgrænsning. Det gælder både når plausibilitet bruges som begrundelse for, at et hændelsesforløb har fundet sted som påstået (plausibilitetslutning), og som begrundelse for en påstand om årsagssammenhæng (plausibilitetsforklaring).

Jeg har tidligere givet en foreløbig og mere ufuldkommen beskrivelse af brugen af plausibilitet i forbindelse med en kildekritisk problemstilling (4): "En rent kildekritisk argumentation vil som regel foreligge, når gradueringen af to eller flere tekster eller tekstelementer er resultatet af slutninger, som i det store og hele er draget ud fra selve teksterne. Plausibilitetsforklaringer vil som regel være basis for gradueringer, som er resultatet af slutninger, som er draget af forhold uden for teksterne".

Før vi går videre vil det være på sin plads at standse op et øjeblik og forsøge at gøre sig klart, hvad historiske årsagsforklaringer egentlig går ud på. Af pladshensyn bliver det kun i kort, skitseagtig form.

Hvis det kan fastslås med sikkerhed *hvem* der har begået en given handling, vil man være interesseret i *grunden* til handlingen – ikke så meget i de kausale forudsætninger for at handlingen rent fysisk overhovedet har kunnet finde sted. Hvis man ikke kender handlingens ophavsmand, vil man derimod være interesseret i alle de kausale forhold, som kan føre til en opklaring af dette spørgsmål. Eksempel: Hvis man ved nøjagtigt hvem, som har begået et givet drab med et revolverskud, er det *grunden* til drabet, der har interesse, ikke den fysiske beskrivelse af revolverkuglens bane, kraft, hastighed m.m., ej heller vil man interessere sig for en fysiologisk beskrivelse af kuglens dødbringende virkning i den afdødes krop.

Omvendt vil man være meget interesseret i alle disse forhold og mere til, hvis man ud fra de ydre omstændigheder ved det begåede drab vil

finde den ukendte drabsmand, som måske undervejs gennem undersøgelserne og ved hjælp af disse nu bliver afsløret som *morder*.

Historiske årsagsforklaringer kan altså omfatte såvel årsager af fysisk-kausalt art som psykologiske grunde, udledt af den menneskelige motivverden. Et berettende element i en tekst består grammatisk af en eller flere sætninger, som tilsammen indeholder en påstand om hændelsesforløb og kan indeholde en påstand om årsagssammenhæng, som igen kan bestå af fysisk-kausale og/eller psykologiske årsager. Det sidste, altså påstande om *grunde* til menneskelige handlinger, vil normalt have form af plausibilitetsforklaringer.

Kildekritikken i snævre forstand, altså den del som forsøger at gøre kildematerialet så brugbart som muligt til kildekritikken i videre forstand, bygger i det store og hele på rationelle metoder, dvs. umiddelbare slutninger ud fra empirisk betingede sammenligninger. Dog bygger brugen af verbaloverensstemmelser til påvisning af afhængighed mellem tekster kun på en antagelse, men en antagelse hvis plausibilitet hidtil ikke er blevet anfægtet.

Kildekritikken i videre forstand har først og fremmest til opgave at sammensætte nye og mere troværdige beretninger ud fra de af den snævrere kildekritik sigtede og tilgængeliggjorte tekster eller tekstelementer. Historiens opgave er nemlig *ikke*, som mange stadig tror *at rekonstruere* fortidige hændelsesforløb, men ud fra givne eller selvstillede problemformuleringer at restrukturere det foreliggende kildemateriale som forudsætning for og del af den nye beretning. At opgaven er at restrukturere et givet kildemateriale ses lettere, når det drejer sig om tekster, der omhandler hændelsesforløb, som er stærkt begrænsede i tid og rum. Det er straks sværere at indse, når det drejer sig om store kollektive hændelsesforløb, altså mange menneskers handlinger og motiver i et større tids- og rumperspektiv. Her er det de mindre velfunderede store generalisationer kommer ind og spærrer for udsigten.

Hermed være absolut ikke sagt, at der er nogetsomhelst forkert i at forsøge på at bruge mere eller mindre omfattende teoridannelser til at skabe sammenhæng mellem ellers måske ligegyldige enkeltheder.

De store fejltagelser opstår først når man i sin begejstring for teorien udelukkende forsøger at verificere den i stedet for at søge at *omstøde* den. Dette vil i praksis sige at forsøge på at skelne mellem *grader* af plausibilitet i kildematerialet m.h.t. teoriens brugbarhed i denne problemstilling.

Dette kan bedst anskueliggøres ved at starte med at påvise grader af plausibilitet inden for kildekritiske problemstillinger i forbindelse med overskuelige hændelsesforløb og deres årsagssammenhænge. Her drejer det sig om at forsøge på at finde omstødelsesgrunde til teksternes berettende elementer og at påvise tilsyneladende berettende elementers grammatikalske forklædning som sådanne (5).

En vigtig omstødelsesgrund er en kontradiktion mellem to tekster eller inden for een og samme tekst. I det første tilfælde må den ene tekst kunne omstødes, i det andet må der være tale om en inkonsistens, således at der intet resultat kan udledes.

En kontradiktion kan ofte påvises som en tendensbetinget diskrepans i den ene af påstandene når denne bliver sammenlignet med andre tekster. Det kan være en påstand om årsagssammenhæng, der fremtræder som en plausibilitetsforklaring, som kan komme "udefra" dvs. som forsøger at sætte tekstens påstand om årsagssammenhæng ind i en større sammenhæng, f.eks. ved hjælp af almenpsykologiske antagelser, eller "indefra" dvs. som forsøger at slutte ud fra indre sammenhæng i tekstens ophavsmands formodede motivverden.

Et eksempel på inkonsistens i en enkelt tekst påvist "indefra": Den 18. juli 1940 havde den daværende direktør for det danske udenrigsministerium, Otto Mohr, en samtale i Berlin med en embedsmand i det tyske udenrigsministeriums afdeling for krigsøkonomi, ambassadør Karl Ritter. Ifølge Ritters version af denne samtale (dateret d. 19. juli 1940) (6) er det Mohr, som skulle have ønsket og selv taget initiativ til forhandlinger om nye rammer for økonomisk samarbejde mellem Danmark og Tyskland. Men det eneste eksempel Ritter giver på, at Mohr skulle have taget initiativet til noget sådant, er en henvisning til Mohrs *frygt* for konsekvenserne af det selvsamme eksempel!

Dette er et eksempel på, at en "ren" kildekritisk slutning, dvs. en slutning draget ud fra forhold *indenfor* selve kildematerialet, *også* hviler på en almenpsykologisk antagelse om menneskelig adfærd.

Man kunne også sige, at et udsagn i en tekst er blevet omstødt på grund af dets manglende psykologiske plausibilitet.

Det kildekritiske problem i dette eksempel drejer sig om hvem, der har taget et bestemt initiativ som et led i et hændelsesforløb. Der er her ikke tale om at give en årsagsforklaring, blot at fastslå et hændelsesforløb i den rette kronologiske rækkefølge.

Hvor gyldig – berettiget – er en sådan omstødelse? I dette tilfælde

bestyrkes den af, at andre kilder, nemlig alle de tre versioner, som findes af Mohrs referat af mødet d. 18. juli 1940, på en helt konsistent måde kommer til samme resultat som Ritters referat efter omstødelsen af hans påstand om initiativet. Men *selvom* Ritters referat var vor eneste kilde til mødet mellem Ritter og Mohr, kan jeg ikke se, hvorledes man kan komme til et andet resultat.

I dette tilfælde kan en inkonsistens inden for en og samme tekst omstødes, en omstødelse som igen støttes af andre kilder uden en sådan indre inkonsistens. Resultatet er en éntydig afgørelse til fordel for den anden kildegruppes version.

Et mere indviklet kildekritisk problem kan opstå i forbindelse med opstilling af et stemma over flere versioner af en beretning. Her kan metoden bestå i at anvende et tankeeksperiment i form af flere plausibilitetsforklaringer, som derefter afprøves over for anden viden.

Eksempel: I ovennævnte arbejde om Ritters og Mohrs versioner af mødet imellem dem d. 18. juli 1940 forholder det sig således, at to af Mohrs tre versioner er dateret henholdsvis d. 18. juli og d. 19. juli. Versionen dateret d. 18. juli indeholder en passus, som sætter Scavenius i en særposition i forhold til det øvrige ministerium. Versionen dateret d. 19. juli indeholder ikke denne passus, denne version forelagde Scavenius samme dag for det samlede ministerium. Om dette skrev jeg bl.a. (7): "En plausibilitetsforklaring er af mig benyttet til at sandsynliggøre, at Mohrs version af 19. juli er en forkortelse af versionen af 18. juli. Den hviler på antagelsen om, at Scavenius over for det øvrige ministerium ikke kunne være interesseret i at fremtræde i en særposition over for tyskerne, når *hele* ministeriet nu engang havde godkendt 8. juli-erklæringen. Hvis det omvendt drejer sig om en senere *tilføjelse* til 19. juli-versionen, må det være ud fra den antagelse, at Mohr d. 25. juni 1946 havde brug for en distancering fra Scavenius. Dette sidste er selvfølgelig muligt, men dette synspunkt modarbejdes i hvert fald i nogen grad af, at Mohr i den samme skrivelse udtrykkeligt fralægger Scavenius initiativet til, at Mohrs samtale med Ritter overhovedet kom i stand. Den sidste omstændighed skulle i en plausibilitetsforklaring være nok i sig selv til at få vægtskålen til at synke ned til fordel for den første antagelse, . . .".

At 18. juli-versionen virkelig er skrevet d. 18. og 19. juli-versionen således er en forkortelse i forhold til denne søges i første omgang begrundet med en plausibilitetsforklaring, som hviler på en almenspsykolo-

gisk antagelse. Derefter undersøges konsekvensen af den modsatte opfattelse, som jo umiddelbart er den, at 18. juli-versionen er en forfalskning skrevet *efter* 19. juli-versionen (8). Begrundelsen herfor skulle altså være Mohrs formodede behov for en distancering fra Scavenius i 1946 (efter krigen). Også dette er en plausibilitetsforklaring, hvilende på en almenpsykologisk antagelse.

Hvis vi som her har to plausibilitetsforklaringer, der udelukker hinanden og som – alt andet lige – er lige plausible, har vi teoretisk set ingen mulighed for at løse det kildekritiske problem det hele drejer sig om. I dette tilfælde har vi dog en klar grund til at afvise den forklaring som går ud på, at Mohr havde brug for en distancering fra Scavenius, eftersom Mohr, som ovenfor nævnt, i skrivelsen af 25. juni 1946 udtrykkeligt fralægger Scavenius initiativet til det omtalte møde. Denne afvisningsbegrundelse er af logisk art, således at der ikke er tale om at afvise en plausibilitetsforklaring med en anden plausibilitetsforklaring. Både begrundelsen for afvisningen af den ene plausibilitetsforklaring og begge disse forklaringer bygger i sig selv på bestemte, formodede almenpsykologiske forhold *uden* for kildematerialet.

Nu ville det selvfølgelig videnskabeligt set være særdeles tilfredsstillende, hvis det var muligt at opstille en almengyldig regel om, at man principielt ikke kan afvise én plausibilitetsforklaring med en anden (alle andre forhold lige). En sådan regel skal ikke forveksles med, at to hinanden udelukkende plausibilitetsforklaringer ophæver hinanden, således at ingen løsning på det kildekritiske problem er mulig ad denne vej.

Jeg vil ikke udelukke muligheden for at kunne opstille en sådan almengyldig regel, men det vil kræve mange enkeltundersøgelser for eventuelt at kunne gøre det; en vanskelighed er det bl.a. at flere plausibilitetsforklaringer ikke nødvendigvis behøver at udelukke hinanden helt og holdent.

Her vil det være relevant at spørge sig selv om plausibilitetsforklaringer kan gradueres indbyrdes; hvis de ikke kan, vil deres brugbarhed i kildekritikken være tvivlsom, fordi det så vil være næsten umuligt at give en logisk begrundelse for at foretrække én påstand om årsagssammenhæng frem for en anden. Der kan faktisk gives nogle kriterier for en graduering.

Et kriterium for en plausibilitetsforklarings brugbarhed er, at dens videre konsekvenser ikke er absurde.

Eksempel: Jens Engberg skriver i sin artikel ”Kongebrevet hos Slange

af 26. september 1660" bl.a. (9): "Slanges Frederik III-brev er benyttet af G.L. Baden og C.F. Allen der kort refererede dets indhold uden at kommentere det Fr. Hammerich gjorde mere ud af brevet og anførte også et udmærket argument for dets ægthed: "Slanges Fortællinger tør vove sig frem for en Enevældig Konge, . . . " . . .".

Argumentet går altså ud på, at den omstændighed, at Slange turde vove sig frem for en enevældig konge med et skrift, som indeholder en afskrift af et kongebrev, hvis indhold underforstået ikke rimer med den enevældige kongemagts selvforståelse på Slanges tid, kan bestyrke opfattelsen af kongebrevets ægthed. Den umiddelbare konsekvens må jo være, at ingen (i al almindelighed) turde stikke kongen en løgn op i hans åbne ansigt, hvilket også kan udtrykkes på den måde, at en enevældig konges omgivelser normalt må opfattes som en slags sandhedsvidner over for ham. En absurd konsekvens af en argumentation, som følgelig bør afvises.

Engbergs ovennævnte artikel er i det hele taget en guldgrube af plausibilitetsargumenter, som det i vor sammenhæng vil være særdeles lærerigt at dvæle lidt længere ved. Først må jeg sige, at Engberg har gjort sin opgave unødigt kompliceret for sig selv: det drejer sig om en historioGRAFISK redegørelse for et kildekritisk problem, som omhandler mange forfatteres forskellige synspunkter; men i stedet for at holde referatet af disses argumentation for sig og sin egen begrundede opfattelse for sig, har Engberg valgt at splitte sin egen argumentation op i form af kritiske eller samtykkende bemærkninger til de enkelte forfattere hen ad vejen, således som i ovenstående tilfælde. Det ville måske have åbnet hans øjne for, at hverken hans egne eller de af ham gennemgåede forfatteres mange plausibilitetslutninger og -forklaringer er velegnede midler til at opklare et ægthedsproblem. Som jeg har nævnt ovenfor, er ægthedsproblemet et af de kildekritiske problemer, som i særlig grad, måske udelukkende, kan løses på et empirisk-rationelt grundlag, som diplomatikkens historie så mange gange har vist. Hvis der ikke er et tilstrækkeligt stort og relevant sammenligningsmateriale til at løse problemet på dette grundlag, er det nok klogere at erkende dets ihvert fald øjeblikkelige uløselighed. Engbergs artikel munder ud i, at det ikke er muligt på det forhåndenværende grundlag at nå til et sikkert resultat, samt nogle mistrøstige betragtninger som denne (10): "Det karakteriserer ligeledes ofte historiens store stridsspørgsmål, at de i virkeligheden ikke er af større interesse. I det konkrete tilfælde drejer det sig om,

hvorvidt Frederik III deltog aktivt i Statsomvæltningen nogle dage før eller siden.” Jeg forstår udmærket godt, (og det er ment uden malice) at Engberg efter at have læst sin egen artikel igennem, åbenbart har ment at den ikke rigtig har været arbejdet værd. Det er jo en ærlig sag, men så burde den heller ikke have været trykt.

Grunden til at Engbergs artikel er mindre meningsfyldt end den kunne have været, er efter min mening den enkle, at han har gjort hele det betydelige forarbejde med artiklen uden at have gennemtænkt sine egne kildekritiske grundprincipper, hvoraf nogle jo så passende kunne være afprøvet på artiklens problematik.

Engbergs detaljerede gennemgang af Bøggild-Andersens forsøg på at påvise Kongebrevets uægthed, et forsøg som han mener er mislykket, (hvilket jeg er enig med ham i) har samtidig gjort ham uopmærksom på, at Bøggild-Andersens indfaldsvinkel egentlig er ganske korrekt. Indgangsvinklen er nemlig diplomatisk.

En egentlig diplomatisk undersøgelse af et dokument vil normalt begynde med en undersøgelse af den ydre form: er papir, skrifttype og ortografi i overensstemmelse med den tid, som det mistænkte dokument siger sig at være fra? En sådan, ofte i sig selv afgørende, undersøgelse kan ikke foretages her, da Kongebrevet kun foreligger som en afskrift i Slanges manuskript til en historisk fremstilling af statsomvæltningen i 1660, skrevet i eller op mod 1720. Ortografiske sammenligninger giver ikke faste holdepunkter, eftersom afskrifter fra den tid ikke nødvendigvis var bogstavtro kopier af originalerne. Som Engberg bemærker (11): ”Brevet af 26. september 1660 fremtræder hos Slange tydeligt nok i 1720-ortografien . . .”

Det næste skridt er normalt at sammenligne dokumentets sprogstil og ordvalg med ægte samtidige. Det er Bøggild-Andersen den første der prøver på, idet han har foretaget en systematisk sprogstatistisk undersøgelse (12), men sammenligningsgrundlaget er for lille og for uensartet. Som Engberg meget rigtigt bemærker (13): ”Brevet, som det fremtræder hos Slange, er en afskrift givet os af en mand, der ikke ligefrem er blevet rost for sin nøjagtighed. Dette indebærer ikke, at brevet nødvendigvis må være falsk, men derimod, at ordhistoriske undersøgelser ikke her er på deres plads.”

Det synes klart, at selv en diplomatisk undersøgelse ikke giver sikre holdepunkter, at andre, strengt samtidige tekster ikke omtaler eller hentyder til noget brev af denne art, og at ingen af artiklens mange

plausibilitetsargumenter, enten det er andre forfatters eller Engbergs egne, for Engberg er gode nok til, at han tør tage endelig stilling til dette ægthedsproblem. Heller ikke en plausibilitetsforklaring i form af et forståeligt motiv til, at Slange overhovedet har medtaget det famøse brev – ægte eller ej – tør Engberg tage et klart standpunkt til.

For mig er pointen med ovenstående gennemgang af Engbergs artikel den, at han er for meget på linje med sine forgængere. Som de skelner han i sin egen argumentation ikke imellem forskellige argumentationsformer; selvom han afgjort bruger mest plads på at behandle Bøggild-Andersen, har han ikke blik for dennes særpræg i forhold til andre forfattere. Jeg skynder mig for en sikkerheds skyld at tilføje, at jeg naturligvis ikke stiller krav om at Engberg (eller andre) behøver at være på linje med *min* metodiske opfattelse, men ”blot” dette, at foretager man en historiografisk gennemgang af et kildekritisk problem, må det være et rimeligt krav fra læsernes side at forfatterens eget kildekritiske ståsted træder tydeligt frem.

Alt det foregående er fra min side et forsøg på at vise, at det svært håndterlige begreb plausibilitetsargumentation ikke er til at komme udenom. At det er et uudgæeligt problem for historikeren, selv i snæver kildekritisk sammenhæng, selv når det drejer sig om påstande om hændelsesforløb og årsagssammenhænge, som er let overskuelige i tid og rum.

En vigtig del af dette problem er, at historiske årsagsforklaringer som tidligere nævnt stort set beskæftiger sig med *grunde* til menneskelige handlinger, at vi kort sagt her bevæger os på det psykologiske plan. Men vi er ikke i besiddelse af nogen psykologi, som kan kortlægge den menneskelige motivverden på en sådan måde, at menneskelige handlinger på nogen *sikker* måde kan forudses. Det gælder både individuelle handlinger og store kollektive forløb, dvs. handlinger foretaget af mange mennesker over lange stræk i tid og rum.

Eksempel: Ingen har hidtil på noget rationelt grundlag kunnet forudse begivenheder som ”alliancernes omvæltning” efter 2. verdenskrig, f.eks. Japans og Kinas nuværende udenrigspolitiske position dels til hinanden dels til USA og den vestlige verden. Hvem har kunnet forudse folkemordet i Kampuchea? Men det at en hændelse ikke har kunnet forudses betyder bl.a. at det ikke er muligt nøjagtigt at afgrænse grunden(e) til at den har fundet sted. Historieforskning er ikke en videnskab i den klassiske fysiks forstand lige så lidt som psykologien, og derfor

kan hverken årsager til eller virkninger af menneskelige handlinger sættes op i deterministiske skemaer. Det er dette tomrum plausibilitetsforklaringerne forsøger at fylde ud. Men her har man en mulighed for at forholde sig rationelt: Man kan undersøge en plausibilitetsforklaring og man kan forsøge at omstøde den efter nærmere bestemte kriterier, således at man kan graduere plausibilitetsforklaringerne i forhold til hinanden. Kildekritisk sagt: Lad stå, hvad ikke kan omstødes!

Der er flere omstødelsesgrunde: En plausibilitetsforklaring bør omstødes, når dens videre konsekvenser er absurde. Hvis to plausibilitetsforklaringer udelukker hinanden, ophæver de også hinanden, medmindre en af dem kan omstødes ved hjælp af anden viden. Hvis man kan opstille flere plausibilitetsforklaringer, som i og for sig ikke modsiger hinanden, kan man ikke foretage et vilkårligt valg imellem dem, men må omstøde dem alle, dvs. erklære problemet for uløseligt på det foreliggende grundlag. Disse omstødelsesgrunde er alle forsøgt begrundet tidligere i denne artikel, men der er endnu en omstødelsesgrund, som bør nævnes: En plausibilitetsforklaring, som involverer en påstand om at en hændelse *burde* have fundet sted, bør normalt omstødes. Eksempel: Benito Scocozza undrer sig over, at bønderne i Danmark som klasse ikke gjorde oprør i tiden omkring Svenskekrigenes ophør og Enevældens indførelse i 1660. Scocozza skriver bl.a. (14): ” . . . Hvorfor rørte bønderne ikke på sig i en situation, hvor godsejerklasse og statsmagt var lammet af års økonomiske vanskeligheder og øjeblikkelig national katastrofe? Hvorfor begrænsedes klasseopgøret til et opgør mellem storborgerskab og godsejere (15)? Hvorfor rejste bønderne sig ikke, således som de gjorde det, da statsmagten i sin tid var svækket efter Frederik I's død?”. Og en halv side længere fremme: ”Med fuldstændig sikkerhed kan årsagerne til bøndernes tavshed omkring 1660 ikke fastslås. Vi ved, at bøndernes kår var elendige, vi ved at den herskende klasse var svækket. Mulighederne var således til stede. Måske manglede gnisten, som kunne tænde steppebranden?”.

Dette, at et bondeoprør *ikke* fandt sted, begrundes af Scocozza med en eller rettere flere plausibilitetsforklaringer. Han skriver i umiddelbar fortsættelse af det sidst citerede: ”Men mulighederne for bondeoprør må også holdes op mod de betingelser, som talte imod en samlet bondeopstand. Meget tyder på, at krig, plyndring, pest, uår og længerevarende forarmelse i virkeligheden havde lammet bønderne, og mennesker, som systematisk er blevet demoraliseret af nære ulykker, rejser sig ikke nød-

vendigvis til kamp, og slet ikke, når de som de danske bønder er spredt over store områder med dårlig eller ingen indbyrdes forbindelse. Dertil kom, at alliancemulighederne var andre end på Clementsfejdens tid. Da det jyske bondeoprør brød ud, var borgerkrigen allerede i fuld gang, og der fandtes et objektivt sammenfald i interesser mellem de revolterende borgere og de oprørske bønder. Desuden var fejden blevet forbedret af Christian II's folk, og da den brød ud, blev den ledet af erfarne organisatorer.

I 1660 var det københavnske storborgerskab ikke interesseret i en alliance med oprørske bønder, så længe det kunne forbinde sig med kongemagten imod den fælles rival, adelen.”

Først et par mindre indvendinger: Scocozza siger et sted i det nys citerede: ”Vi ved, at bøndernes kår var elendige, vi ved at den herskende klasse var svækket. Mulighederne var således til stede.”

Her ville det være relevant at vide, *hvor* elendige bøndernes kår var og hvor meget af denne elendighed, der skyldtes udviklingen i de forudgående fredstider, og hvor meget der skyldtes den nyligt overståede krig. Der findes ikke belæg i kilderne for, at bønderne i almindelighed tillagde godsejeradelen som sådan skylden for krigens ulykker (som jo også havde svækket adelen).

Mens en elendighedsteori (16) som regel bliver brugt til at forklare hvorfor en rent faktisk revolution eller oprørsforsøg har fundet sted, bliver den her brugt til at forklare, hvorfor en revolte *ikke* har fundet sted. Det uholdbare i dette skal jeg komme tilbage til.

Det manglende oprør bliver også forklaret ved, at der henvises til dårlige kommunikationsmuligheder for bønderne. Men var disse da bedre på Clementsfejdens tid?

Men tilbage til hovedindvendingen. Klassekampsteorien medfører, at klassekampen opfattes som et konstant og imellem de direkte konfrontationer latent modsætningsforhold mellem klasserne. Dette kan ikke bevises, men det kan påvises, at teorien kan føre til absurde konsekvenser, hvis man som en følge af den skal give en forklaring på, at en klassekamp, forstået som direkte konfrontation, *ikke* har fundet sted. Dette ville kræve af historikeren, at han skulle kunne fastslå, hvornår der i fortiden har foreligget en ”revolutionær situation”. Et historisk kilde-materiale kan ikke give belæg for andet end eventuelle direkte revolutionære hændelsesforløb, i det mindste påviselige *planer* om sådanne.

Det er principielt umuligt at give nogle regler for, hvor meget der

skal til – kvantitativt som kvalitativt – for at der foreligger en ”revolutionær situation” – når selve revolutionen eller forsøget ikke finder sted. Det kan som bekendt være svært nok at finde brugbare plausibilitetsforklaringer på revolutioner, der *har* fundet sted.

Men det er ikke alene en marxistisk inspireret elendighedsteori, man skal være forsigtig med at anvende. Det gælder enhver overordnet teori om store kollektive forløb. Hvis den skal være brugbar må den være i overensstemmelse med kildekritikkens resultater i forbindelse med faktiske hændelsesforløb. Mindstekravet må være en plausibilitetskæde, som man nok må erkende aftager i værdi proportionalt med den overordnede teoris omfang eller abstraktionsniveau.

Berettigelsen af sådanne krav til overordnede teorier er efter min opfattelse for nylig blevet anskueliggjort på en meget klar måde af Eva Österberg i *Scandia* (17). Af pladshensyn skal jeg her henvise til Österbergs artikel i sin helhed og dens konklusion, hvis synspunkter jeg fuldt ud deler. Et enkelt lille citat vil jeg dog gengive for at klargøre noget metodisk vigtigt (18): ”Ännu mindre än hos Koht utsätts hos Scocozza och Wallentin begreppet utsugning för någon systematisk analys – med nyanseringer i tid. I botten förefaller även hos dessa forskare ligga det teoretiska antagandet, att redan den ojämna egendomsfördelningen och förekomsten av skatte- och avradskrav gett grogrund för uppror. Det är alltså en *art*-bestämning av de studerade samhällena i relation till den marxistiska teorins fasuppdelning, som ger förklaringen till upproren”.

I fysikkens verden er årsagen til en hændelse altid en anden hændelse, ikke en naturlov.

Eksempel: Et æble hænger på et træ. Æblets stilk bliver klippet over, æblet falder ned. Æblet falder ned, *fordi* stilken klippes over, ikke på grund af tyngdekraften. Tyngdekraften er den naturlov, som er *forudsætningen* for at hændelsen overhovedet kan finde sted, ikke dens årsag.

Nu ville det jo være rart, hvis man kunne parallelisere dette i de menneskelige *grundes* verden. Så kunne man jo tænke sig den marxistiske klassekampsteori med dens latente klasse modsætninger være en altid tilstedeværende forudsætning for f.eks. bondeoprør i det 16. og 17. århundredes Danmark.

Men det marxistiske klassekampsbegreb er langt fra nogen parallel til nogen naturlov. Dets enkle modsætningsforhold mellem overklasse og underklasse er for stift og unuanceret til at passe på alle tænkelige historiske forhold (19). Men først og sidst: det latente modsætningsforhold mel-

lem klasserne kan ikke påvises som en permanent allestedsnærværende realitet. Hvis uroligheder eller oprør eller oprørsforsøg skal passe med marxistisk klassekampsteori, skal der kunne dokumenteres en sammenhæng ud fra konkret kildemateriale i hvert enkelt tilfælde.

Slutning

Denne artikel skal ikke forstås som et indlæg mod overordnede teori-dannelser, "historiesyn"; de kan udmærket fungere som arbejdshypoteser, blot de ikke bliver brugt som et givet, altomfattende deduktionsgrundlag, som på forhånd afgør, hvilke spørgsmål og hvilke svar, der er relevante for enhver historisk problemstilling.

F.eks. kan en generel klassekampsteori ikke uden videre bruges til at klassificere ethvert modsætningsforhold eller akut konflikt, der involverer medlemmer af forskellige samfundslag, blot fordi de tilhører hver sit lag eller klasse; der må være et klart belæg i det relevante kildemateriale for, at det virkelig drejer sig om et tilfælde af klassekamp i marxistisk forstand.

Det er ikke kildekritikkens resultater, som skal vige for en teori-dannelse, men omvendt: teorien viger, enten som helhed eller delvis. Det er teorien, som skal afprøves på kildekritikken, ikke omvendt.

Til gengæld bør man naturligvis forlange, at kildekritikken fremstår som et rationelt arbejdsredskab, at man undersøger dens explicitte og implicitte forudsætninger og at man også søger nye veje.

Her er efter min mening den faktisk anvendte og også i teorien uundgælige plausibilitetsargumentation et både betydningsfuldt og lovende område. Her kan både gradueres og omstødes, bl.a. ved at udelukke nogle af mulighederne. F.eks. giver metoden med at omstøde en plausibilitetsforklaring ved at påvise, at dens videre konsekvenser er absurde, et kraftigt redskab til at bortskære mange vildskud i den jungle af uigen-nemtænkte plausibilitetsforklaringer, som den historiske litteratur vrimler med.

Noter

- 1) Således Ottar Dahl i: Om årsaksproblemer i historisk forskning, Oslo 1956.
- 2) Det bemærkes, at dette arbejde udelukkende beskæftiger sig med skriftlige kilders (teksters) problematik.
- 3) Kvalitativ identifikation betyder at bestemme noget som værende af samme slags, i modsætning til numerisk identifikation, som betyder at genkende noget som værende det selvsamme. Jfr. Justus Hartnack: Den ydre verdens eksistens, 1964, s. 11ff.
- 4) Historie. Jyske Samlinger, Ny Række XI, 1, 1974, s. 124.
- 5) Hvad der menes med dette, se Jakob Pasternak & Niels Skyum-Nielsen: Fundamental kildekritik. Skrift. Billede. Lyd. 1973, s. 18ff. og især s. 24f.
- 6) Dette eksempel er taget fra min artikel "Den halvrustne kildekritik" i Historie. Ny Rk. XI, 1, 1974, s. 105-136.
- 7) A.a. s. 124.
- 8) Den længste version af Mohrs referater, som også indeholder passus'en med Scavenius' særposition blev trykt i "Den Parlamentariske Kommission" bd. V, 1948, s. 391ff., i form af en skrivelse til kommissionen dateret d. 25. juni 1946.
- 9) I "Festskrift til Povl Bagge", 1972, s. 34.
- 10) Jens Engberg, a.a. s. 48.
- 11) A.a. s. 46.
- 12) J.A. Fridericia og norsk-amerikaneren J.O. Evjen forsøgte sig også med at undersøge ord og vendinger, men usystematisk. Se Jens Engberg, a.a. s. 34ff.
- 13) A.a. s. 46.
- 14) Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen. 2. udg. 1977, s. 288f.
- 15) Her kunne man spørge om, om der i marxistisk forstand var tale om et egentligt klasseopgør. Scocozza er jo den første til at erkende, at det han kalder de feudale forhold, altså produktionsmåden og de sociale relationer omkring den, ikke har skiftet karakter umiddelbart før eller efter 1660. Borgerskabets top, storborgerskabet som Scocozza kalder det, har blot fået del i de adelige godsejeres privilegier, således at de privilegeredes kreds er blevet noget udvidet.
- 16) Troels Dahlerup har i sin anmeldelse af Scocozzas arbejde (Historisk Tidskrift, bd. 78, hæfte 1, 1978, s. 301) med rette påpeget, hvorledes Scocozza gang på gang taler om "skærpet undertrykkelse" af bønderne uden at fremlægge belæg for yderligere skærpe. Her har vi efter min opfattelse et klassisk eksempel på, hvorledes en overordnet teoridannelse, i stedet for at være en nyttig ledetråd for forskeren, gør ham blind for andre muligheder.
- 17) Scandia, bd. 45, årgang 1979, hæfte 2, s. 171-204.
- 18) A.a., s. :77.
- 19) F.eks. er Sobouls franske revolutionshistorie, som er skrevet ud fra en marxistisk holdning, præget af forsøg på at se langt mere nuanceret på klassebegrebet end Scocozza. Se A. Soboul: Den franske revolution I-II, Universitetsforlaget, Oslo 1969. Den franske udgave udkom i 1962.

Manden under vinduet En ikonografisk undersøgelse

af

Svend Ellehøj

Det er Albert Haelweghs bekendte stik, ofte gengivet med titler som "Frederik III omgivet af sine ministre", "Frederik III og hans rådgivere" el. lgn., der er emnet for denne undersøgelse. Billedet viser Frederik III på tronen, omgivet af fire stående herrer, medens en knælende lærd, den kongelige livmedicus Simon Paulli, tidligere professor anatomie, kirurgie og botanik ved universitetet, overrækker ham en bog, tilegnet Gud og Kongen.

Haelweghs stik findes i Paullis værk *Quadripartitum botanicum* etc., en urtebog, hvor planterne fordeles på de fire årstider efter deres blomstring. Det store værk (64 + 690 s.) blev trykt i Strasbourg (Argentorati) og udgivet af Simon Paullis søn af samme navn, som var boghandler her. På titelbladet bærer det årstallet 1667, men dette giver ikke, dengang så lidt som nu, fuld sikkerhed for, at bogen virkelig er udsendt i det angivne år. Dens indhold taler dog ikke herimod. Et større antal gratulationsbreve og -digte, som er aftrykt på de første, særskilt paginerede 64 sider, er hovedsagelig dateret 1666, det seneste tertio Calend. Septembr. (s. 37). Samme årstal bærer Haelweghs titelkobber, der viser en Hermes og to allegoriske figurer, og Simon Paullis portræt, udført af samme kunstner, som findes ved s. 38 sammen med hans våben (1). Fremstillingen af hovedparten, den egentlige urtebog med diverse tillæg, kan være foregået uafhængigt heraf og altså endnu tidligere.

En anden omstændighed rejser imidlertid tvivl om 1667 som det virkelige publikationsår. I en desværre udateret meddelelse fra boghandleren til læseren (s. 662, umiddelbart før bogens registre) udtales det, at værket, som ifølge udgiveren er stærkt efterspurgt, sendes på markedet nu "i disse forårstider" (vernisi hinc), blot uden sagregister, hvad Simon Paulli jr. tydeligt nok opfatter som en mangel. Han lover imidlertid, at mangelen vil blive afhjulpet først på efteråret (proximis autumnalibus), hvor såvel sagregisteret som en forfatterfortegnelse vil kunne erhverves. Disse registre foreligger da også som en selvstændig publikation (8 + 59 s.), udarbejdet og udgivet af Simon Paulli jr. Den bærer titlen *Continuatio appendicis ad opus Quadripartitum botanicum D. Simonis Paulli* og årstallet 1668 (2). Indledningen er dateret IV. Id. Julii 1668, og tillægget kan altså tidligst være udsendt i efteråret 1668. Hovedskriftet forelå ifølge udgiverens udaterede meddelelse om foråret, men om det var foråret 1667 eller foråret 1668, fik vi ikke at vide. Det sidste tidspunkt

forekommer dog nok så sandsynligt som det første. Det er lettere at forestille sig, at udsendelsen af hovedskriftet er trukket ud over det anførte udgivelsesår, end at boghandleren har fået sit tillæg forsinket et helt år og derved brudt sit løfte til læseren. Simon Paulli har antagelig først kunnet overrække sit smukt indbundne værk til majestæten i foråret 1668.

Haelweghs billede af Paullis modtagelse hos Frederik III er anbragt noget indeklemmt, nemlig på bagsiden af selve titelbladet. Bortset herfra er det dog yderst velplaceret, idet den modstående side [7] bringer den monumentalt opsatte indledning til forfatterens dedikation til kongen, dateret *Ex museo meo, In Regia Hafniensi Acad., 1666 die quinto Martii*. For at ingen skal være i tvivl om øjeblikkets storhed, ledsages de to hovedpersoner af hver sit *Vergil-citat*. Paulli vil frembære gaver med hovedet smykket med en krans af olivenblade, Frederik III vil modtage dem siddende ved den strålende Phoebus' snehvide bolig. Haelweghs stik lever ikke helt op til disse normer.

I den kreds af betroede råder, der som vanligt ved audienser omgiver tro-
nen, ses yderst til venstre Københavns statholder Christoffer Gabel, som i de år, da Paullis værk var under fremstilling, nok var den mest indfyldelsesrige i regeringskredsen. Yderst til højre står kansleren Peder Reedtz, som holder en skrivelse til kongen, vel fra Paulli, i hånden. Om disse to herrers identitet har der aldrig hersket tvivl. Der er nøje overensstemmelse med Haelweghs portrætter af de to efter malerier af Abraham Wuchters, udført i de samme år som stikket i Paullis værk (3). Også om identiteten af personen nærmest kongens højre side er der stort set enighed. Det må være feltherren Hans Schack (4), skønt portrætligheden med de bevarede malerier og stik her er mindre udpræget (5).

Men hvem er manden under vinduet? Som oftest identificeres han med oversekretæren i Danske Kancelli Erik Krag (6), men C.O. Bøggild-Andersen har under påberåbelse af Otto Andrup's autoritet hævdet, at der ikke kan være tale om Krag, men at det snarest må dreje sig om rigsskatmesteren Hannibal Sehested (7). Bøggild-Andersens argumentation for at udelukke Krag er tungtvejende. Den omhandlede person på Haelweghs stik bærer elefantordenen, men Erik Krag blev først ridder i 1671 – og da hvid ridder, må det tilføjes (8). At den kongelige kobberstikker skulle have gjort sig skyldig i en fejltagelse af denne art, er næppe tænkeligt. Nogen begrundelse for identifikationen med Sehested giver Bøggild-Andersen derimod ikke. Den indlysende vanskelighed at Sehested døde i 1666, altså et godt stykke tid før bogen udkom, løser han ved at henvise til Andrup, som skal have givet gode grunde for, at stikket er udført allerede ca. 1664.

Manden under vinduet

Man leder imidlertid forgæves efter disse gode grunde i Andrups beskrivelse af stikket (9). Andrup identificerer uden argumentation personerne som (f.v.) Gabel, Sehested, Schack og Reedtz (10), og det er denne personidentifikation der er udgangspunktet for hans datering af billedet til ca. 1664, "da netop de fire afbildede Ministre var de mægtigste Raadgivere" – Sehested drog til Paris i 1665, nærmest i kongens unåde. Forholdet er altså det modsatte af, hvad Bøggild-Andersen hævder. Det kan ganske vist på ingen måde udelukkes, at billedet er udført før Sehesteds død i september 1666 – som nævnt er to andre Haelwegh-stik i *Quadripartitum botanicum* dateret til dette år – men at datere det tilbage til hans velmagts dage før 1665 savner begrundelse. Noget argument for at identificere manden under vinduet med Hannibal Sehested kan altså ikke udledes af billedets datering, og om portrætlighed med de kendte malerier af Sehested, f. eks. Karel van Manders, hvorefter Haelwegh havde udført et stik i 1650 (11), er der ikke tale.

En anden metode end argumentation ud fra portrætlighed kan imidlertid tages i anvendelse. Rækkefølgen i "gang og sæde" ved officielle lejligheder var som ved andre hoffer en vigtig sag i Frederik III's omgivelser. Når kongen var til stede, var den fornemste plads nærmest ved hans højre side, den næstfornemste nærmest hans venstre, den tredje fornemste nr. 2 t.h., den fjerde fornemste nr. 2 t.v. osv. (12). Rækkefølgen blev også nøje iagttaget, når de kongelige råder voterede i Højesteret, underskrev betænkninger el. lgn. (13).

Haelweghs stik er formentlig udført i 1666 eller 1667, og i disse år var feltherren Hans Schack den fornemste i rang blandt råderne. Hans plads på billedet er da også umiddelbart til højre for kongen. Næstfornemst var indtil sin død rigsskatmesteren Hannibal Sehested, som dog ikke ses at have fungeret i Statskollegiet efter 6. marts 1665 (14) og i november s.å. rejste til Frankrig. Herefter rykkede kansleren Peder Reedtz op på andenpladsen, og det er ham og ikke Sehested der på Haelweghs stik er placeret ved kongens venstre side, hvad der må tale stærkt imod Sehesteds tilstedeværelse på billedet.

Christoffer Gabel var efter sin adling i august 1664 og samtidige udnævnelse til gehejmestatsråd og statholder i København rykket op i graderne, men mellem ham og Reedtz var dog fire adelige medlemmer af Statskollegiet placeret, i rækkefølge rigsadmiralen Henrik Bielke, Norges statholder indtil januar 1664 Iver Krabbe, hans efterfølger i denne stilling Ulrik Frederik Gyldenløve og statholderen i hertugdømmerne Frederik Ahlefeldt. Manden under vinduet må søges blandt disse fire, som alle var elefantriddere.

Om Gyldenløve og Ahlefeldt kan der dog næppe være tale. Frederik Ahlefeldt trak sig tilbage fra regeringskredsen i København efter Gabels forfrem-

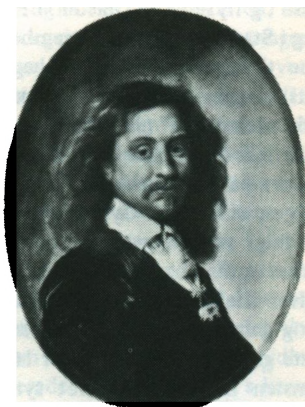

Stik af Albert Haelwegh (1663-70) i Simon Paulli: *Quadripartium botanicum*, Argentorati 1667. Styhr nr. 259. (Efter Højsteret 1661-1961, bd. 1, tavle 4)

Manden under vinduet

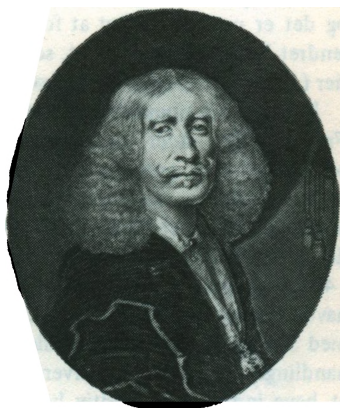
1

2

3

4

1. Christoffer Gabel. Stik af Albert Haelwegh efter maleri af Abraham Wuchters. Styhr nr. 239. — 2. Henrik Bielke. Maleri af Karel van Mander. Frederiksborg A 1220. (Efter Povl Eller: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82, s. 466) — 3. Hans Schack. Maleri af Abraham Wuchters. Kletkamp. (Efter Eller, *op.cit.*, s. 488) — 4. Peder Reedtz. Stik af Albert Haelwegh efter maleri af Abraham Wuchters. Styhr nr. 244.

melse og flyttede til Gråsten. I Frederik III's regeringstid fungerede han sidste gang i Statskollegiet 21. november 1664 (15). Gyldenløve var efter sin udnævnelse til norsk statholder i begyndelsen af 1664 heller ikke meget aktiv i Statskollegiet, hvor han ikke har medunderskrevet mellem 14. marts 1664 og 9. december 1667 (16). Hertil kommer, at portrætligheden mellem de eksisterende billeder af disse unge løver, hvis storhedstid lå forude, og manden under vinduet på Haelweghs stik er meget ringe (17). Som en markant detalje kan nævnes, at hverken Gyldenløve eller Ahlefeldt ifølge de autentiske portrætter har fulgt moden med det lille hageskæg, som bæres af samtlige herrer på stikket og åbenbart er et tegn på moden alder.

Iver Krabbe var efter sin tilbagekomst fra Norge i begyndelsen af 1664 en flittig deltager i Statskollegiets møder, men 19. juli 1665 underskriver han for sidste gang (18), og i oktober 1666 døde han. Hans politiske rolle efter hjemkomsten har næppe været synderlig betydningsfuld, bl.a. skal forholdet mellem ham og Gabel have været dårligt. Der er under disse omstændigheder ingen grund til at tro, at Albert Haelwegh eller hans arbejdsgiver Simon Paulli har følt sig foranlediget til at medtage Iver Krabbe i kredsen omkring kongen, og det er også vanskeligt at forestille sig, at kunstneren i den grad kan have ændret Krabbes lange ansigt, som vi kender det fra Abraham Wuchters' malerier (19) – selv om det må indrømmes, at Krabbe bar hageskæg.

Herefter må opmærksomheden samle sig om den tredje i rangfølgen blandt Frederik III's råder, rigsadmiralen Henrik Bielke af den bekendte norske adelsslægt. Han opfylder alle betingelser – også hvad skægpyrdelse angår. Ligheden mellem manden under vinduet på Haelweghs stik og Karel van Manders portræt af Bielke på Frederiksborg er i det hele, om ikke iøjnefaldende, så dog acceptabel, især når det tages i betragtning, at maleriet viser Bielke i 40-års alderen, medens han på det tidspunkt, da stikket må antages udført, havde passeret de 50 (f. 1615) (20). Bielke havde udmærket sig under krigen med Sverige og var blevet medlem af Rigsrådet i foråret 1660. Under de forhandlinger, der ledsagede arveregeringens indførelse i oktober 1660 synes han at have indtaget en positiv holdning overfor en udvidelse af kongemagten. I december s.å. blev han præsident i Admiralitetskollegiet og i 1662 rigsadmiral samt assessor i Højesteret og i Statskollegiet, hvor han var en flittig mødedeltager i de år der her er tale om. Som hovedsmand (guvernør) over Island har han efterladt sig et godt omdømme i den islandske tradition, også selv om han anvendte militært pres for at få underskrevet enevoldsarveregeringsakten 28. juli 1662 (21). Den svenske resident Gustav Duvall karakteriserer ham som en mand af et oprigtigt og redeligt comportement, og ifølge

Manden under vinduet

Hannibal Sehested var han elsket af kongen og hoffet, en retskaffen, høflig og forekommende mand, som dog ikke var meget fortrolig med statssagerne, og om hvis forstand Sehested ikke havde store tanker (22). Den sidste vurdering var nok ikke ganske ubegrundet. Under en votering i Højsteret 1668 måtte rigsadmiralen "undskyldte sig at votere, efterdi han ikke havde fattet sagen" (23). Denne begrænsning har dog ikke været diskvalificerende i kredsen omkring Frederik III, men har måske tværtimod indebåret fordele. I april 1665 kunne den svenske resident Gustav Lilliecrona endog citere rygter om, at Henrik Bielke skulle forfremmes til premierminister (24), og 1. februar 1667, altså ved den tid, der i nærværende sammenhæng har særlig interesse, optræder han påfaldende nok sammen med de øvrige råder på Haelweghs stik, Schack, Reedtz og Gabel, som medlem af en kommission, der skulle behandle et så vigtigt og ømfindeligt emne som hoffets reglement og midlerne dertil (25). Elefantridder var han blevet allerede ved Frederik III's kroning i 1648 (26). Manden under vinduet må være Henrik Bielke.

Noter

- 1) Jvf. Jørgen Sthyr: *Kobberstikkeren Albert Haelwegh*, 1965, s. 174 og 219, sml. s. 132-33 og 213. Portrættet er oprindeligt dateret 1662 og Paullis alder i den ledsagende tekst angivet til 60 år – lidt afrundet, synes det, da han, som det oplyses sammesteds, var født 1603. I Paullis bog er stikket omdateret til 1666 og alderen ændret til 63 år.
- 2) *Bibliotheca Danica I*, genudg. 1961, sp. 827. Jvf. H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814 VI*, 1929, s. 231 og Carl Christiansen: *Den danske Botaniks Historie II. Bibliografi, 1924-26*, s. 12 f. Tillægget ledsager i regelen de foreliggende eksemplarer af *Quadripartitum botanicum*, men mangler i det ene af Det kgl. Biblioteks eksemplarer, hvilket sammen med det rigt forgyldte pragtbind indicerer, at dette eksemplar må være dedikationseksemparet.
- 3) Gengivet i Sthyr: *anf. værk*, s. 155 (Gabel) og 159 (Reedtz).
- 4) I *Den danske Centraladministration*, red. af Aage Sachs, 1921, s. 198 (Knut Fabricius' afsnit) gættes dog på den tyske kansler Theodor Lente (med spørgsmålstegn efter), hvad der passer smukt i den administrationshistoriske sammenhæng, men i øvrigt synes at savne begrundelse.
- 5) Stik af Jeremias Falck i Hamburg 1662 efter tabt maleri af Karel van Mander. Maleri af Abraham Wuchters på Kletkamp, formentlig fra tiden 1663-71, replik herefter på Schierensee og Frederiksborg (A 823), stik dateret 1673. Povl Eller: *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82*, 1971, s. 324, 365 ff., 488 f. Jørgen Sthyr: *Dansk Grafik 1500-1800*, 1943, s. 115.
- 6) Første gang konstateret i Knud Fabricius' afsnit i *Den danske Centraladministration*, 1921 (jvf. note 4), hvor Krag ligesom Lente (?) passer godt i sammenhængen. Herefter i samme forfatters afsnit i *Det danske Folks Historie V*, 1929, s. 110 og Schultz *Danmarkshistorie III*, 1942, s. 353. Samme opfattelse i John Danstrup: *Danmarks historia I*, Malmö 1946, s. 244; Erik Arup: *Danmarks Historie III*, udg. af Aksel E. Christensen, 1955, s. 234; *Højesteret 1661-1961*, red. af Povl Bagge m.fl., I, 1961, s. 40 (Gudmund Boesen/Svend Ellehøj) – med spørgsmålstegn; *(Politikens) Danmarks Historie VIII*, 1964, s. 61 (Mogens Lebech/Gunnar Olsen); *Norges Historie*, red. Knut Mykland, VII, Oslo 1977, s. 118 (Knut Mykland).
- 7) *Anmeldelse af Erik Arups Danmarks Historie III*, *Historisk Tidsskrift 11. rk. V*, 1957-59, s. 356 note 2, jvf. samme forfatters *Hannibal Sehested I*, 1946, s. 465. Samme opfattelse i *Danmarks Historie*, udg. af *Historikergruppen*, I, 1950, s. 347 (Hans Lassen/Gunnar Olsen).
- 8) C.O. Bøggild-Andersens biografi af Erik Krag i *Dansk biografisk Leksikon*, red. af Povl Engelstoft og Svend Dahl, XIII, 1938, s. 221. I denne artikel hævdes det, at Krag er portrætteret på det omhandlede stik.
- 9) Otto Andrup, Peter Ilse og Poul Nørlund: *Danmarks Historie i Billeder. Teksthæfte II*, 1949, s. 315-17.
- 10) Rimeligvis henholder Andrup sig til Frederik C. Krohn: *Samlinger til en beskrivende Fortegnelse over danske Kobberstik etc.*, udg. af Pietro Krohn, I, 1889, fotografisk genoptryk 1962, s. 4, nr. 9, som har de nævnte identifikationer. Krohn henviser til A. Strunk: *Samlinger til en beskrivende Catalog over Portraiter af Danske, Norske og Holstenere*, 1865, nr. 2140, hvor de samme navne meddeles, omend i anden rækkefølge. Jvf. også A. Strunk: *Beskrivende Catalog over Portraiter af det danske Kongehus*, 1882, nr. 408, hvor rækkefølgen er som hos Krohn og Andrup.
- 11) Sthyr: *Albert Haelwegh*, s. 74.
- 12) Jvf. Gudmund Boesen om billedet af Højesteret ca. 1697 i *Højesteret 1661-1961 I*, s. XVI.

Manden under vinduet

- 13) Talrige eksempler i Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676, udg. ved J. Lindbæk, I (1660-1670), 1903-04. Da et formaliseret gehejmeråd ikke kan påvises i Frederik III's regeringstid, frembyder deltagelsen i Statskollegiets møder den bedste mulighed for at måle de kongelige rådets aktivitet på højeste regeringsplan. Derimod kan det ikke heraf ses, hvem der på et givet tidspunkt havde størst personlig indflydelse på kongen.
- 14) Lindbæk: anf. udg. I, s. 253.
- 15) Smst. s. 199.
- 16) Smst. s. 171 og 285.
- 17) Malerier af Karel van Mander og Abraham Wuchters er gengivet i Eller: anf. værk, s. 478 f. og 489, Haelweghs stik (1665-70) af Gyldenløve i Sthyr: Albert Haelwegh, s. 157.
- 18) Lindbæk: anf. udg. I, s. 259.
- 19) Eller: anf. værk, s. 496.
- 20) Karel van Manders portræt (Frederiksborg A 1220) er gengivet i Eller: anf. værk, s. 466, jvf. omtalen smst. s. 253 og 256. Efter klædedragt og ordensophæng at dømme må det dateres til 1650'erne. Elefantordenens skulderbånd, som blev indført 1663, anvendes på Haelweghs stik af Schack og Bielke, men ikke af kongen og Reedtz, som efter gammel skik bærer ordenen om halsen. Helfigurbilledet af Henrik Bielke på Frederiksborg (A 738), som er gengivet i Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660, Odense 1973, ved s. 336 og her tilskrevet Wuchters, må stamme fra tiden før 1648, da den portrætterede ingen orden bærer. Noget stik af Henrik Bielke synes ikke at eksistere.
- 21) Finnur Jónsson: Island fra Sagatid til Nutid, 1930, s. 87.
- 22) Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering, udg. af P.W. Becker, I, 1847, s. 202, II, 1857, s. 439.
- 23) Sophus Vedel: Den Dansk-Norske Høiesterets Historie, 1888, s. 63.
- 24) Becker: anf. udg. II, s. 68.
- 25) Fabricius i Den danske Centraladministration, s. 247 n. 171 på grundlag af J.A. Fridericias excerpter.
- 26) Trods Chr. Bruuns udførlige behandling af spørgsmålet om, hvornår Henrik Bielke blev ridder af elefanten, Danske Samlinger VI, 1870-71, s. 321-24, råder der betydelig forvirring på dette punkt. I Danmarks Adels Aarbog IV, 1887, s. 67 oplyses det, at Bielke blev ridder ved kroningen 1648 og blå ridder 1667, hvilket gentages i hans biografi – af J.A. Fridericia (L. Laursen) – i Dansk biografisk Leksikon (Engelstoft) II, 1933, s. 587 og 589. I Fridericias oprindelige biografi i Brickas udgave, II, 1888, s. 328 fandtes kun oplysningen om, at Bielke blev slået til ridder november 1648. I 3. udgave af Dansk biografisk Leksikon, II, 1979, s. 77 er den påfaldende dobbelte ridderværdighed forklaret ved, at Bielke blev hvid ridder 1648, hvilket ikke er nogen god løsning, da dannebrogordenen først blev indstiftet 1671. Chr. Bruun har overbevisende redegjort for, hvorledes dateringen til 1667 er opstået ved en misforståelse kombineret med en trykfejl.

Middelalder på film som propaganda: Sergei Eisensteins "Aleksandr Nevskij" (1938)

af

Karsten Fledelius

1. Indledning

Lige siden stumfilmens store dage i 1910-erne og 1920-erne har middelalderlige emner, i første række fra det man kunne kalde "riddertiden" (ca. 1100 – ca. 1500), tiltrukket filmskabere. Årsagen hertil ligger givet i første række i opfattelsen af denne periode som farverig og spændende, med ædle og skurkagtige skikkelser, der var velegnede som udgangspunkt for gode plots. Filmen har her knyttet an til eksisterende litterære traditioner, der går tilbage til forfattere som William Shakespeare og Walter Scott. Engelsk middelalder har været særlig populær som "leverandør" af inspiration til historiske fiktionsfilm, fra *Robin Hood* og *Ivanhoe* til *Henry V* og *Richard III* (1). I fransk historie er det først og fremmest Jeanne d'Arcs skæbne, der har fascineret filmskabere (2).

Har nogen af disse middelalderfilm haft anden funktion end en kunstnerisk eller underholdende? Man kunne på forhånd forvente, at filmene om Robin Hood – denne sagnhelt der levede for (og af) at tage fra de fattige og give til de rige – indeholdt et politisk-socialt budskab; ingen af de Robin Hood-film jeg kender til har dog lagt synderlig vægt på andet end det spændende og underholdende. Derimod er det ikke svært at opleve en klar pro-jødisk tendens i skildringen af Isak af York og hans datter Rebecca i *Ivanhoe*. Cecil B. deMille's *Joan the Woman* blev ved sin fremkomst 1917 opfattet som en stærk sympatitilkendegivelse for det kæmpende Frankrig, rettet mod den stadig overvejende isolationistiske opinion i USA. Shakespeare-filmatiseringen *Henry V* oplevedes i 1945 som en stærkt patriotisk, pro-britisk film. I hvert fald hvad angår de to sidste film har de fungeret ikke blot på det æstetiske, men også på det politiske plan, uanset i hvilket omfang dette har været filmskabernes oprindelige hensigt.

Derimod ville det være at gå for vidt at betegne nogen af disse film som egentlige propagandafilme – d.v.s. film hvis primære formål er formidling af et politisk budskab. De historiske spillefilm, som har egentlig propagandakarakter, har gennemgående hentet deres emne fra senere perioder, der har virket mere egnet til formidling af aktuelle politiske standpunkter.

En egentlig propagandafilm med middelalderligt emne skal man til Sovjetunionen for at finde.

2. Den historiske film i Sovjetunionen 1918 – 1938

Den historiske film i Sovjetunionen tjente fra starten primært politiske formål. Det kan derfor ikke undre, at de fleste historiske film i de første 20 år efter sovjetstatens oprettelse har hentet deres emne fra revolutionerne i 1905 og 1917 og de første vanskelige år under det kommunistiske regimes eksistenskamp (3). Herudover tog nogle film revolutionære bevægelser fra tidligere århundreder op, som Pariserkommunen (*Det nye Babylon*), og de russiske Dekabriste fra det 19. århundredes første halvdel (*S.V.D.*) (4). Kun undtagelsesvis berørtes ældre emner (5), men ingen før det 16. århundrede. Det generelle præg var den historiske revolutions- og borgerkrigsfilm. Og hertil fandt man ingen egnede emner i middelalderen.

At man i januar 1938 giver grønt lys for produktionen af en stor historisk film med middelalderligt emne, Novgorod-fyrsten Aleksandr Nevskijs forsvarkamp mod Den tyske Orden 1242, afspejler derfor en ændring i politisk linie over for den ældre russiske historie. Omsvinget tager sin begyndelse omkring midten af 1930-erne og får inden for filmen sit første markante udtryk med *Peter I* (1. del, 1937) (6). Denne film fejrede en zar, filmen om Aleksandr viedes en fyrste og helgen. Det var nu ikke mere de revolutionære masser og helte, der stod i focus, men de store nationale lederskikkelser, der havde forsvaret den russiske jord mod fædrelandets fjender.

Baggrunden for dette omsving skal givet søges i det forhold, at Stalin i disse år i stigende grad finder forbilleder for sin egen rolle som folkeleder og nationsfader i den ældre russiske historie. På det politiske plan er der tale om en gradvis "gen-nationalisering", der træder i stedet for den tidligere "internationalisme" (som kulminerede i 1920-erne); et af de ydre udtryk for denne proces er Sovjetunionens nye forfatning af 1936.

Den øgede vægt på sovjetstatens nationale forudsætninger fik også betydning for synet på middelalderen. Revolutionen havde på mange måder betegnet et brud med den kulturelle kontinuitet, som trods Peter den Stores moderniseringsbestrebelse forbandt det før-revolutionære Rusland med sit middelalderlige "bagland" – en kontinuitet den af kommunisterne bekæmpede kirke havde været den væsentligste bærer af. At de middelalderlige kampe for den russiske nations beståen mod indtrængende polovetsere, mongoler/tatarer, svenskere og tyskere nu tillagdes øget betydning (ligesom senere tiders kampe mod bl.a. polakker og franskmænd) må imidlertid også ses på baggrund af den stigende storpolitiske spænding i verden i disse år.

Et af de middelalderlige emner, der under disse omstændigheder stærkest bød sig til som filmemne, var Aleksandr Nevskij, der i det 13. århundrede

Middelalder på film som propaganda

besejrede både svenske og tyske invasionsstyrker, og som besad en dybt rodfæstet popularitet i det russiske folk.

3. Den historiske Aleksandr Nevskij

Aleksandr Nevskij var søn af fyrsten i det nordrussiske rige, der hørte under og havde navn fra den rige og stærke handelsstad Novgorod. Staten havde nærmest karakter af en stormandsrepublik, idet de rige bojarer (storgodsejere) havde indskrænket fyrstemagten til hovedsagelig at omfatte den militære ledelse og iøvrigt ind- og afsatte fyrsterne næsten efter behag (7). Aleksandr kom til magten i en meget ung alder (1236, som 16-årig) og startede sin karriere som hærfører med at slå en svensk hærstyrke (under Birger Jarl) ved Neva-floden 1240. Dette gav ham det tilnavn, hvorunder han er blevet kendt i sam- og eftertid. Hjemkommen fra sejren blev han afsat af stormændene – de synes at have fundet ham for stærk – og han trak sig tilbage til et mindre fyrstendømme, Perejaslavlj.

Nu sendte imidlertid Den tyske Orden fra Livland en invasionsstyrke ind i Rusland og bemægtigede sig med en lokal overløber, Tverdilo Ivankovitj's hjælp herredømmet over den strategisk beliggende by Pskov. Novgorod følte sig truet og anmodede om at få Aleksandr tilbage som fyrste. 1241 var han igen tilbage i Novgorod og startede med at generobre den mindre by Koporje. Det følgende år stødte han frem mod Pskov og rensede denne by for fremmede tropper, hvorefter han foretog et togt ind i fjendens land. En fortrop faldt i baghold og blev delvis nedslagtet. Aleksandr trak sig tilbage med resten af tropperne til bredden af den sø, der dannede grænsen mellem fjendeland og hjemland, Peipus-søen (Tjudskoje ozero), hvor han tog opstilling ved et sted kaldet Ravneklippen. Den fjendtlige hær, der bestod af tyskere og livlændere, angreb den 5. april 1242 i kileform den opstillede russiske hærstyrke, men flygtede efter store tab tilbage over isen, kæmpende med de forfølgende russiske tropper indtil godt 7 km. fra den anden bred. 50 af tyskerne blev taget til fange og bragt til Novgorod. De blev senere udvekslet med de fanger og gidsler, tyskerne havde taget, og tyskerne trak sig ud af de besatte områder og sluttede fred.

Tre år efter slaget på isen drog Aleksandr atter i felten, denne gang mod indtrængende litauiske tropper, og vandt igen sejr. 1246 drog han sammen med broderen Andrei til mongolernes "Gyldne Horde" og gjorde denne den stærkeste politiske magtfaktor på russisk territorium sin opvartning (7a). Hordens khan, Batu, sendte endda de to brødre til overkhanen i Karakorum i Mongoliet som udnævnte Andrei til storfyrste af Vladimir og Aleksandr til

fyrste af Kiev og Novgorod. Efter sin hjemkomst blev Aleksandr dog ikke længe på tronen i Novgorod: 1252 overtog han storfyrsteværdigheden i Vladimir, fordi hans broder var faldet i unåde hos tatarerne, og indsatte i sit sted sønnen Vasilij som fyrste i Novgorod. 1255 må han dog drage mod Novgorod, fordi sønnen er blevet afsat og forjaget. Han gennemtvinger ved magt først sin egen og så sønnens genindsættelse. 1257 føler han sig imidlertid selv nødsaget til at udskifte sønnen, da denne stiller sig på Novgorod-borgernes side i deres afvisning af at betale skat til mongolerne. Aleksandr måtte selv med våbenmagt gennemtvinge, at borgerne lod sig skrive i mandtal og betalte skat til de fremmede (1259).

Aleksanders sidste rejse kom ligeledes til at gå til mongolerne. Årsagen var modstand mod de mongolske skatteopkrævere i en række byer, en modstand fyrsterne ikke kunne få bugt med. Det lykkedes Aleksandr at forhindre, at mongolerne iværksatte en straffeekspedition mod de oprørske byer, ligesom han fik bremset iværksættelsen af en plan om at udskrive russere til krigstjeneste hos mongolerne. Men det lykkedes ham ikke at vende tilbage fra Horden før året efter, i efteråret 1263, og da havde han været syg i længere tid. På hjemfærden gjorde han holdt i byen Gorodets ved Volga, hvor han lod sig gøre til munk og døde samme nat. Han blev bisat 9 dage senere, den 23. november 1263, i Vladimir.

Dette er hvad der med sikkerhed synes at kunne hentes ud af det middelalderlige kildemateriale. Den pålideligste kilde er den såkaldte 1. Novgorodkrønike, ældste version, hvoraf de relevante dele antages nedskrevet i første halvdel af det 14. århundrede (8). Mere skepsis er på sin plads over for det ældste helgenvita om Aleksandr, selv om forfatteren påstår at være øjenvidne til de senere dele af hans liv (9). Således kan man næppe fæste lid til den ordrette gengivelse af Aleksanders stolte afvisning af pave Innocens IV's forsøg på at lokke Aleksandr over i den romersk-katolske lejr og gribe til våben mod mongolerne i samarbejde med Den tyske Orden; at Aleksandr i praksis stillede sig afvisende over for en sådan politisk konstruktion fremtræder dog klart af hans konkrete handlinger. Der forekommer endvidere en række passager i vitaet, som virker som hagiografisk "fællesgods". Men på det faktiske begivenhedsplan er der god overensstemmelse mellem vita og krønike.

4. Aleksandr Nevskij i russisk tradition

Aleksandr Nevskij-skikkelsen blev hurtigt genstand for en traditionsdannelse, der føjede nye træk til hans historie. Grunden var allerede lagt med det ældste helgenvitas skildring af ham som en moderne Josef, Josva, Samson, David og

Middelalder på film som propaganda

Vespasian. I en bearbejdelse af vitaet fra Moskva i det 16. århundrede skildres han som den nye Vladimir (Vladimir den Hellige, storfyrste af Kiev 978-1015, indfører af kristendommen 990) (10). Den kirkelige tradition ser ham som ortodoksiens forsvarende mod Romerkirken, den politiske som fædrelandets beslutsomme forsvarende mod fjenderne i vest. En apokryf kirkelig overlevering gør ham endog til direkte martyr, idet mongolerne før hans afrejse fra Horden skal have indsmurt hans hjælm i en langtidsvirkende gift, som han fik i sig første gang han efter russisk sædvane drak vand af hjælmen; på denne måde skal Aleksandr have ofret sit liv for sine trosfællers skyld (11).

På det verdslige politiske plan æredes Aleksandr som en af dem, der skabte forudsætningerne for, at storfyrstendømmet Vladimir/Moskva under hans efterkommere samlede Rusland, forjog mongolerne, sikrede vestgrænsen mod nye indfald og overtog arven som førende ortodokse stat efter Det byzantinske Riges endelige undergang 1453 (12). Peter den Store, som ellers på så mange punkter vendte sig mod russisk tradition, lod bygge et kloster for Aleksandr i sin nye hovedstad ved Østersøen, Skt. Petersborg, og hans jordiske rester flyttede dertil. Hans datter og efterfølger, Jekaterina I, virkeliggjorde hans planer om at oprette en orden i Aleksanders navn (nr. 3 i rækken af russiske ordener). Også under de senere russiske zarere holdtes hans navn højt i ære – den ortodokse kirke, den russiske regering på kejserinde Dagnmars foranledning lod opføre i København 1881-1883, kom således til at bære hans navn. Først med den kommunistiske revolution 1917 blev denne politiske traditionspleje afbrudt – en afbrydelse der dog kun skulle vare et par årtier.

5. Eisensteins vej til temaet Aleksandr Nevskij

Sergei Eisenstein, født i Riga 1898 som søn af en arkitekt og højtstående embedsmand, var af uddannelse ingeniør. Efter revolutionen kom han via teatararbejde til filmen, hans debutværk var den epokeskabende film om en episode under revolutionen 1905, *Bronenosets Potjomkin* (Panserkrydseren Potemkin, 1925) (13). Denne film, der blev en publikums succes og trods politisk motiverede censurindgreb efterhånden blev kendt også i udlandet), efterfulgtes af en anden jubilæumsfilm, *Oktjabrj* (Oktober, 1927), denne gang om Oktoberrevolutionen 1917. Hverken denne film eller *Staroje i Novoje/Generaljnaja Linija* (Det gamle og det Nye, oprindelig titel Partiets Hovedlinie, om landbrugskollektiviseringen, 1929) opnåede dog synderlig popularitet hos publikum, først og fremmest p.g.a. de betydelige krav, disse æstetisk raffinerede film stillede til tilskuerne. Utilfredsheden blev endog artikuleret af Stalin selv, der kaldte Eisenstein og dennes medarbejder Aleksandrov til

et personligt møde i 1929; her understregede Stalin filmkunstens betydning og filmskabernes store ansvar, samt kritiserede disse generelt for utilstrækkeligt kendskab til Marx's værker; endvidere rådede han Eisenstein og Aleksandrov til at ændre afslutningen af *Generaljnaja Linija* (hvilket selvfølgelig også fandt sted) (14).

Kort tid efter samtalen rejste Eisenstein sammen med nogle kolleger til Vesten. Det officielle formål med rejsen var at undersøge tonefilmssystemer, men det betød nok så meget for Eisenstein at få lejlighed til at se den kapitalistiske del af verden og prøve at komme til at arbejde i Hollywood (han havde fået flere invitationer hertil). Først 1932 vendte han tilbage til Moskva, mange positive og negative erfaringer rigere (15).

Ved hans hjemkomst var klimaet i den sovjetiske filmindustri blevet radikalt ændret. Kort efter hans afrejse var der blevet udnævnt en ny leder af den samlede sovjetiske filmindustri, Boris Sjumjatskij, en mand uden personlig kunstnerisk baggrund. Sjumjatskij's kongstanke var at skabe en sovjetisk parallel til Hollywood. Hans filmpolitiske linie var at bryde med enhver "formalisme", ethvert tilløb til elitær intellektualisme i filmen. 1920-ernes frodige eksperimenteren blev forkastet, der skulle produceres film der kunne "gå ind" hos folkets brede masser.

Det kan på denne baggrund ikke undre, at alle Eisensteins filmprojekter i de følgende år led en krank skæbne. Uden betydning for eftertiden var hans virksomhed i disse år imidlertid ikke, idet han som professor ved GIK (Det statslige Filminstitut) øvede en betydelig indflydelse på uddannelsen af en hel generation af nye filmfolk.

Det var dog stadig Eisensteins mål at lave film igen – en film der kunne virkeliggøre hans tanker om *tonefilmens* muligheder. 1935 fik han chancen for at lave en film om landbrugsproblemer ud fra en novelle af en af de store 19. århundredes russiske forfattere, Ivan Turgenev (16), men Sjumjatskij standsede produktionen i marts 1937, efter at der var givet 2 mill. rubler ud på projektet (17). Eisenstein skrev herefter et brev til Stalin personligt, hvori han bl.a. skrev at han ikke ønskede privilegier, blot tiltro (18).

Brevet bragte ikke Turgenev-projektet tilbage til livet, men synes alligevel at have haft en vis virkning. I efteråret fik Eisenstein tilbud om at lave en film på basis af et af de godkendte manuskripter, der lå og ventede på at blive realiseret. Som tidligere nævnt var der netop på dette tidspunkt tale om en renaissance for den ældre russiske historie, og Eisenstein fik valget mellem at lave film om Aleksandr Nevskij eller om Ivan Susanin, den sidste en russisk bonde, der skal have sat livet til for at redde den første zar af Romanov-

dynastiet fra omstrefjende kosakker i 1613 (19).

Ivan Susanin havde forlængst været gjort til genstand for dramatisk behandling (Mihail Glinka havde 1838 skrevet en opera om ham, før revolutionen kendt under navnet "Livet for Zaren"), og dette kan have gjort emnet mindre tillokkende for Eisenstein end Aleksandr Nevskij, der i denne henseende var "jomfruelig jord". Mere tungtvejende for Eisensteins valg har det nu nok været, at Nevskij-emnet passede bedre ind i den aktuelle politiske situation, ikke mindst på det udenrigspolitiske område. Endelig kan personlige forhold have spillet ind: Eisensteins mødrene slægt havde tilknytning til Novgorod, hans mormoder, der boede i Petrograd, døde i Aleksandr Nevskij-klostrets forhal af en hjerneblødning, hun fik under bønner (20), og i 1914 havde Eisenstein, 16 år gammel, sejlet op ad Volhovfloden forbi Novgorod om natten, dybt fascineret af de blændende hvide kirker, der rejste sig i månelyst (21). Han var en dyb beundrer af russiske middelalderkunstnere som Feofan Grek og Andrei Rubljov (slutn. af 14. – beg. af 15. årh.) (22). Endelig synes han, i lighed med mange af sine samtidige, at have følt sig tiltrukket af den rige russiske middelalderlitteratur, ikke mindst de stærkt patriotiske heltekvad (23).

6. Fra det første manuskript til den færdige film

Det foreliggende manuskript til filmen var skrevet af Pjotr Pavlenko, med titlen *Aleksandr Nevskij*. Eisenstein var dog ikke tilfreds med det som det var, og i samarbejde med Pavlenko udarbejdede han en revideret version, der under titlen *Rusj* (det middelalderlige navn for Rusland) blev publiceret i tidsskriftet "Znamja" (Fanen) nr. 12, december 1937. Det vakte heftig kritik. Kritikken var både af kunstnerisk og historisk art: dels kørtes de gamle argumenter mod Eisenstein som "formalist" endnu engang frem, dels hævdedes det (ikke ganske med urette – som det nedenfor vil fremgå) at han langt fra altid holdt sig til den historiske sandhed (24). Det kunne se ud til, at *Rusj*-projektet skulle dele skæbne med Eisensteins tidligere tonefilmsprojekter. Men så indtraf en total ændring i den filmpolitiske situation.

Januar 1938 fyredes Sjumjatskij, og med ham næsten hele ledelsen af filmadministrationen. Blandt andet anklagedes han for at have bremset Eisensteins Turgenev-film. Det er dog næppe holdbart at se modsætningsforholdet mellem Sjumjatskij og Eisenstein som den eneste årsag til Sjumjatskij's fald. Det skal således have vakt Stalins mishag, at der ikke forelå nogen jubilæumsfilm ved 20-årsdagen for Oktober-revolutionen (25). Sjumjatskij's selvrådighed har nok også i sig selv virket som en udfordring. En fornyelse af filmpolitik-

ken måtte derfor med partiledelsens øjne forudsætte nye folk i spidsen for filmindustrien.

Med Sjumjatskijs fald var en væsentlig hindring for Eisensteins arbejde ryddet af vejen. Projektet fik snart efter officiel godkendelse, men med en væsentlig ændring i manuskriptet: formentlig på Stalins personlige initiativ blev hele den oprindelige slutning strøget, med betydelige konsekvenser for filmens totale budskab (herom senere). På den anden side bevirkede bevågenheden fra højeste sted, at der ikke var nogen smalle steder m.h.t. tildelingen af ressourcer.

Eisenstein udnyttede dette til at lade optagelserne foregå fordelt på to hold, det ene ledet af ham selv, det andet af kollegaen Dmitrij Vasiliev (26). Optagelserne foregik efter en nøje fastlagt plan i perioden 5. juni – 7. november 1938. Editeringsarbejdet foregik delvis sideløbende hermed og var afsluttet allerede 9. november; på denne dag blev filmen forevist den statslige filmkomité og officielt godkendt. (At den reelle godkendelse, af Stalin personligt, da allerede havde fundet sted, vender jeg tilbage til senere.) 1. december fandt så de første offentlige forevisninger sted. Det var lykkedes Eisenstein at få filmen færdig 5 måneder før den aftalte tid (27).

Hvorfor havde Eisenstein sådan et hastværk? Hvorfor ventede han fx ikke til det blev vinter med at optage slaget på isen, men valgte at optage det på en planeret mark i nærheden af Moskva midt om sommeren under en hedebløge, med kemikalier illuderende sne og is?

En af grundene til Eisensteins ekstraordinære hastværk har givet været, at han ønskede at vise, efter fiaskoen med Turgenev-projektet, at han var istand til arbejde på et højt effektivitetsniveau. Men der er næppe tvivl om, at hastværket også har bundet i en erkendelse af, hvor hurtigt og uventet konjunkturerne kunne skifte. Det gjaldt om at få filmen færdig og ud til publikum, mens den stadig passede ind i den officielle politik (28). For at nå dette mål slækkede Eisenstein stedvis på sine strenge æstetiske krav; han skal således have ønsket at have strammet den store slagscene noget op, så den var blevet 10 minutter kortere (29).

En væsentlig andel af æren for filmens hurtige færdiggørelse må dog tilkendes de øvrige medvirkende. Skuespillerne fandt sig i det forcerede tempo og ydede deres bedste, trods minimal prøvetid. Og Sovjets førende komponist (ved siden af Dmitrij Sjostakovitj), Sergei Prokofiev, påtog sig inden for det korte tidsrum, sekvens for sekvens efterhånden som de forelå, at udarbejde et originalt musikpartitur til filmen (30).

På grund af hastværket foregik editeringen af filmen i vid udstrækning

parallelt med optagelserne. Eisenstein arbejdede ofte aften og nat ved klippebordet. En sådan sen aften eller nat, da han tog sig en lur under arbejdet, kom der besked fra Kreml om, at Stalin ønskede at se filmen nu. Den person, der samlede filmrullerne sammen, vovede ikke at forstyrre Eisenstein, hvilket fik den uheldige konsekvens, at han ikke fik den rulle med, Eisenstein netop sad og arbejdede på. Det blev således en ufuldstændig version af filmen, Stalin så – og godkendte. Eisenstein forsøgte bagefter at få den manglende rulle sat ind i filmen men ledelsen forhindrede det: Man turde ikke indrømme over for Stalin, at denne ikke havde fået hele filmen at se, så hellere lade som om den pågældende rulle aldrig var blevet produceret (31).

Der er altså tale om to større udeladelser i den færdige film i forhold til *Rusj*-manuskriptet, én overlagt (den oprindelige, jfr. ovenfor) og én uoverlagt – den ene direkte, den anden indirekte forårsaget af Stalins interesse i filmen. For at gøre det muligt at vurdere udeladelsernes betydning for filmens samlede budskab medtages de i nedenstående behandling af filmens indhold. Mindre forskelle mellem manuskript og film er angivet i noterne.

7. Filmens indledning og påtænkte afslutning

Man kan inddele den projekterede film om Aleksandr Njevskij i syv hoveddele: Introduktion, Forspil til kampen, Slagets optakt, Slagets forløb, Nat over slagmarken, Sejrsfest i Pskov, Finale. I den færdige film er som nævnt Finalen faldet væk, således at det er Sejrsfesten i Pskov, der istedet danner afslutningen (32).

Filmens åbner med optagelser, der skal symbolisere de frygtelige følger af mongolerkhanen Batu's vinterfelttog mod de nordrussiske fyrstendømmer 1237-38, som havde lagt Rjazanj, Suzdalj og Perejaslavlj mere eller mindre øde. Et centralt billede i sekvensen viser en menneskekranie med russisk hjelm. Herefter føres tilskuerens blik ud over den rolige overflade af en større sø, Plesjtjejev-søen i Perejaslavlj, Aleksanders familiefyrstendømme. På den høje bred ser man et halvfærdigt drageskib, nogle russere kommer med bjælker, andre er i færd med at hugge bjælker til. Ude i søen fisker en gruppe med net. Det hele ledsages af en korsang, "Det var på Neva-floden", der priser russernes nylige sejr over svenskerne. På bredden sidder to unge russere, Savka og Mihalka, i samtale (33).

Den fredelige stemning brydes ved ankomsten af nogle mongolske ryttere, fulgt af en bærestol og nogle russiske slaver. Mongolerne forlanger, at de tilstedeværende russere skal falde på knæ for dem, hvilket de fleste også gør, men da en af rytterne slår Savka med sin pisk, fordi han ikke optræder re-

spektfuldt nok, udløser det et slagsmål mellem russere og mongoler. Det standses af et råb ude fra søen: "Hvad er det, I laver – I skræmmer fiskene!". Det er Aleksandr, der står lidt ude i vandet, ung, høj, bredskuldret – i skuespilleren Nikolai Tjerkasovs statuariske skikkelse – men klædt i samme slags tøj som sine landsmænd. Han går roligt og værdigt ind til bredden, retter en venligt bebrejdede bemærkning til rytteranføreren og præsenterer sig som den lokale fyrste. Den mongolske udsending stiger nu ud af bærestolen, stiller sig ved siden af Aleksandr og undrer sig over, hvad denne svenskernes nylige besejrer bestiller her. "Jeg fanger fisk", svarer Aleksandr. På mongolens spørgsmål om, hvorfor han ikke kan finde på andet at bestille, spørger Aleksandr, hvad der er galt med det. Og mongolens opfordring til Aleksandr om at gå i den Gyldne Hordes tjeneste som hærfører afvises med bemærkningen "Vi har et gammelt ord der siger: Dø på din fædrene jord – forlad den ikke!" – Den mongolske udsending vender tilbage til sin bærestol, stiger ind i den, idet han bruger en af sine landsmænds ryg som trappetrin, og drager bort, fulgt af den medbragte række af lænkede russiske slaver (34).

Der udspiller sig herefter en for filmens budskab overordentlig central ordveksling mellem en ældre russer, Nikita, og Aleksandr.

- N: "Et grusomt folk (mongolerne) og stærkt. Det bliver hårdt at bekæmpe dem."
- A: "Men er viljen tilstede?"
- N: "Det er på tide – for at hævne vore fædre."
- A: "Med mongolen kan det vente. Vi har en fjende, der er mere farlig end mongolen, nærmere og mere ond, én man ikke kan købe sig fri af med tribut – tyskeren. Når vi har tilintetgjort ham, kan vi også klare tartaren." (35)
- N: "Nå, hvis du ser sådan på det, så er det tyskeren. For dig, fyrste, er det klarere hvem af dem vi skal begynde med, men for os er det alle ét fedt."
- A: "Tyskeren kan ikke stoppes uden Novgorods hjælp. Vi må kæmpe mod tyskeren fra Novgorod – dér er det sidste stykke frit Rusland."

De to mænd står tavse sammen en stund, så kommer Aleksandr i tanke om fiskene og skynder sig ud i søen igen.

Introduktionen præsenterer altså klart den to-fronts-situation, russerne befinder sig i, men foretager samtidig en klar prioritering af fjenderne: tyskerne må bekæmpes først. Ifølge det oprindelige projekt foregik kampen mod tyskerne imidlertid inden for en "mongolsk ramme": Den oprindelige afslut-

ning skulle have skildret, hvorledes Aleksandr en snes år senere ankommer til den Gyldne Horde, bøjer knæ for khan Barkai, afviser nogle overløberes klager til khanen over ham, står fast på sin myndighed som hersker over russerne og erklærer, at hvis Rusland kræver det, vil han gå imod mongolerne. Khanen erklærer hertil, at han elsker tapre mænd og at Aleksandr skal være russernes leder. Men samtidig ser man, hvorledes khanens læge smører Aleksandrs hjælm på indersiden med et eller andet som han tilsyneladende selv er bange for at røre ved. Efter at have behandlet overløberne med foragt, forlader Aleksandr og hans fåtallige følge igen mongolerlejren. På vejen hjem standser de ved en flod, Aleksandr tager sin hjælm af og beder Mihalka (jfr. introduktionen) om at fylde den med vand. Han drikker dog ikke ud, da han synes, vandet har en dårlig smag. Herefter fortsætter de, men Aleksandr begynder at få det dårligt. Det bliver værre og værre, snart kan han ikke sidde i sadlen, men må ligge på en bære mellem to heste. Tilsidst må de gøre holdt og lægge ham på tæpper på jorden. Munkene i et kloster i nærheden indbyder ham til at tage ophold i klostret, men han afslår. Efter at have erklæret, at det er her, på dette sted, at russerne skal kæmpe med mongolerne, dør han. Et af medlemmerne i hans følge spørger nogle lokale bønder, hvad stedet hedder, og får svaret: Kulikovo-sletten. – På bønderes skuldre bliver Aleksandr nu båret hjem, til tonerne af sangen ”Rejs dig, Ruslands folk” (herom senere), men pludselig bærer hænderne ikke mere den døde, men krigsbannere: vi ser Aleksandrs tip-oldebarn storfyrst Dmitrij af Moskva’s tropper samlet på Kulikovo-sletten, og Dmitrij erklærer som forhen Aleksandr, at det er her, kampen skal stå. Efter et blik på et banner, der bærer Aleksandrs billede, giver han ordren til angreb, og russerne slår mongolerne på flugt. Også den Gyldne Hordes khan, Mamai, der har betragtet slaget fra toppen af en gravhøj, springer på sin hest og flygter. Mongolernes heste galoperer ud over stepperne og forsvinder i det fjerne.

Denne på mange punkter uhistoriske skildring (Aleksandr opholdt sig over et år hos khanen, hans optræden var langt fra så dristig og selvhævdende, han var alvorligt syg længe før afrejsen, historien om giften i hjelmen er baseret på en højst usikker tradition, og det var slet ikke på Kulikovo-sletten, han døde) blev som tidligere nævnt strøget. Af hvem og hvorfor?

Eisenstein skriver selv derom i sine posthumt udgivne erindringer: ”Nicht von meiner Hand wurde hinter der Szene, in der die deutschen Kriegsscharen zerschlagen werden, der rote Strich gezogen. ”Das Szenarium endet hier”, wurde mir wörtlich übermittelt. ”Ein so guter Fürst darf nicht sterben!” (36) – At Stalin ikke nævnes med navn er der intet mærkeligt i – 1940-ernes

trykkede politiske klima taget i betragtning. Men begrundelsen er unægtelig tankevækkende på baggrund af Stalins tilbøjelighed i denne periode til at identificere sig med den russiske histories store lederskikkelser (37). – Man kan dog ikke se bort fra, at der kan have været andre, mere konkret-politiske bevæggrunde bag den påtvungne ændring af manuskriptet. Det var på dette tidspunkt helt klart, at Hitlers Tyskland repræsenterede en stadigt stigende fare, og det måtte synes nødvendigt at holde befolkningen for øje, at man hurtigt kunne blive bragt i den samme situation som Det Store Novgorods indbyggere i filmen. Ændringen gav filmen en helt klar adresse – så klar at den måtte forbydes efter ikke-angrebstraktaten mellem Stortyskland og Sovjetunionen i august 1939; men herom senere.

8. Forspillet til kampen

Efter introduktionen skifter scenen fra Plesjtjejev-søen til *Gospodin Velikij Novgorod*, 'Herre Stor-Novgorod' (betegnelsen er et autentisk udtryk for indbyggernes selvfølelse, men i filmen bruges den med et vist stænk af ironi). Det Novgorod, der fremtræder for vore øjne, er en kunstnerisk genskabelse af byen; ganske vist var meget af byens gamle arkitektur bevaret på produktionstidspunktet, men det generelle præg var ændret, bl.a. som følge af at jordoverfladen var hævet og således fik bygningerne til at synes mindre imponerende. Rekonstruktionen blev dog foretaget på baggrund af studier "i marken" (38).

Tre lokaliteter spiller en central rolle i handlingen: den store bro over floden Volhov, som forener de to bydele på hver sin side af denne, en stejl gade med træbrolægning, hvor kobbersmeden Ignat's butik befinder sig, og den store plads hvor folket forsamles, når *Vetje*-klokken lyder.

Handlingen starter i en afslappet atmosfære, de to krigere Vasilij Buslai og Gavriilo Olegsitj står og småkeder sig på broen, da de får øje på en smuk ung kvinde, Olga Danilovna; jagtinstinktet vågner hos dem begge, og de følger efter hende. På gaden uden for Ignat's butik frier de begge til hende, men Olga beder om betænkningstid, hun kan ikke på stående fod vælge imellem dem. Optrinnet er ikke blot optakten til en gennemgående romantisk sidehandling i filmen, men tillige ladet med symbolske overtoner. De to krigere er modsatte typer, der for Eisenstein hver især repræsenterer en side af russisk folkekarakter: vovemod og visdom. (Aleksandr Nevskij repræsenterer derimod syntesen af disse egenskaber.) (39) Eller udtrykt mere spøgefuldt med rivalernes egne ord:

- V: "Hvis du ønsker en høj og lystig fyr, så giv dit ord til mig. Hvis du ønsker nogen, der er mere sat og kedelig, så tag Gavriilo."

Middelalder på film som propaganda

– G: ”Hvis du kan lide at blive slået, så underkast dig Buslai. Men hvis du vil være en rigtig frue i huset, så er jeg manden for dig.”

Den romantiske scene afbrydes af *Vetje*-klokkens lyd. Folket samles på den store plads, hvor en såret flygtning fortæller om tyskernes erobring af Pskov, deres skændselsgerminger og videre fremrykning. De kommentarer, der kommer fra den forsamlede folkemængde, er ikke blide: ”Tyskeren er et dyr. Vi kender tyskeren!” – Men nu forsøger en af byens embedsmænd at gyde olie på vandene, han bebrejder den sårede for at ophidse folket og henviser til den traktat, Novgorod har sluttet med tyskerne. En købmand sekunderer ham, spørger hvilken rolle det spiller at tyskerne har taget Pskov, og siger, at byen hvis galt skal være er rig nok til at købe sig fri. En gruppe af købmænd giver udtryk for deres enighed i disse betragtninger. Så farer Olga op og råber: ”Vil I virkelig sjakre om russisk jord for varer?” – hvilket udløser et kraftigt mundhuggeri, hvor munken Ananias træder til som støtte for købmanden og våbensmeden Ignat kommer Olga til undsætning. Han kommer med de ord: ”For jer rige er det et fedt, hvem der er jeres moder og hvem der er jeres stedmoder. Hvor der er profit at hente, dér er jeres fædreland. Men for os små mennesker er det at komme under tyskerne den skinbarlige død . . . Vi må indkalde fyrst Aleksandr til at slå tyskerne!”

En købmand forsøger at afværge valget af Aleksandr ved at foreslå stormanden Domasj Tverdislavij, men denne undslår sig og peger selv på Aleksandr. Fra folkemængdens side råbes der på Aleksandr, mens købmændene råber: ”Vi vil ikke have jeres Aleksandr!” Til sidst stiller Gavriilo Olegsitj sig op og siger: ”Vi må indkalde Aleksandr for at bringe Rusland under våben. Ellers vil tyskeren jage os. Vi vil blive blive klemmt mellem tyskerne og Den gyldne Horde. Så får vi først rigtig ørerne i maskinen! Indkald Aleksandr!”

Denne scene er central af flere grunde. Dels udmaler den ikke blot den tyske fare, men også to-front situationen, dels bygger den en meget stærk kontrast op mellem købmændene og ”folket”, så hele scenen får en stærkt anti-kapitalistisk tendens. Noget overraskende lader Eisenstein den blide og ubesluttsomme Olga optræde som en rasende repræsentant for folkets patriotiske følelser – det skulle man ikke umiddelbart vente på baggrund af hendes optræden i forrige scene – men de to mest spændende skikkelser er givet våbensmeden og munken, førstnævnte som en personifikation af sund, folkelig fornuft, sidstnævnte som repræsentant for det gustne overlæg og forræderi. Det bliver ikke sidste gang, de to personer fungerer i disse ”roller” i filmen.

Som en illustration af, hvad tysk besættelse vil sige, følger nu et dystert afsnit om tyskernes rettergang over de undertvungne russere i Pskov. Scenen

er overordentlig effektivt bygget op. Først ser man de tyske riddere og soldater stå ubevægeligt, de første dækket af deres tøndehjælme med korsformet åbning, de sidste bærende hjælme, der har en umiskendelig lighed med samtidens tyske værnemagthjælm. Så tager først stormesteren, så de andre riddere hjælmene af. De står på baggrund af byens katedral. Ved siden af stormesteren sidder en ældre biskop i kardinaldragt. Iøvrigt rummer pladsen munke i hvide kutter, en enkelt munk i sort kappe, tilfangetagne russiske krigere, en gruppe russiske kvinder og børn, og endelig flammende bål.

Udover den generelle modsætning mellem tyskere og russere fremtræder der en personlig modsætning, mellem overløberen Tverdilo Ivankovitj, der har byens overgivelse på sin samvittighed, og Pavsja, tilfangetagen russisk hærfører. Det er Tverdilo, der som talsmand for sine nye herrer fordrer de besejredes underkastelse under romerkirken, og det er Pavsja, der på sine bysbørns vegne stolt erklærer, at Rusland ikke vil underkaste sig tyskerne og paven; ”vi har slået jer engang, og vi vil slå jer igen – bare vent!”.

Da Tverdilo herefter giver ordre til at straffe Pavsja, dukker endnu en vigtig skikkelse i filmens persongalleri op: Vasilisa, Pavsjas datter, bryder ud af mængden og styrter hen til sin fader med ordene: ”Jeg går med dig, far!” Faderen siger, hun skal flygte, og hævne sine landsmænd. Og sådan kommer det faktisk til at gå, ifølge filmens videre hændelsesforløb.

Tyskerne går herefter over til regelret massakre på den hjælpeløse befolkning. Højdepunktet danner den episode, hvor nøgne børn bliver vristet fra mødrene og to grædende børn bliver smidt på bålet af en tysk ridder. Afslutningen danner Pavsjas ord ”Det døde Pskov kalder dig, Jaroslavitj” (= Aleksandr) (40).

For de fleste tilskuere er scenen i Pskov følelsesmæssigt hård kost. Denne moderne parallel til Barnemordet i Bethlehem er bygget mesterligt og meget uhyggeligt op, og uhyggen accentueres kraftigt af Prokofievs musik (41). Det understreges samtidig meget kraftigt, at konflikten mellem den tyske hær og den russiske befolkning ikke blot er af militær og politisk, men også af ideologisk og kulturel karakter. Et spændende træk er endvidere, at mens de tyske riddere – når man ser dem uden deres imponerende hjelmprydelser – nok ser hovne, men på ingen måde grimme ud, er kirkens repræsentanter frastødende i deres hæslighed. Særlig iøjnefaldende er en munk i sort kappe, der spiller en fremtrædende rolle under begivenhederne; denne sorte munk bliver en af filmens gennemgående figurer, et mørkets og uhyggens symbol (42).

Sceneskift til Perejaslavlj, Aleksandrs hus. Savka og Mihalka knytter net,

Middelalder på film som propaganda

men beklager, at de ikke i stedet er ude at slå med tyskerne. Aleksandr går omkring, uvirksom og misfornøjet, sætter sig så ned, foroverbøjet, med hovedet på armene. Så meldes der om udsendinge fra Novgorod, Aleksandr lyser op og giver ordre til, at fiskenettene skal fjernes. Selv skynder han sig at klæde om fra dagligtøj til en mere fyrstelig dragt, inden han lader udsendingene komme ind. De anføres af Domasj Tverdislavitj og Gavriilo Olegsitj som fører ordet på skift. De bønfalder Aleksandr om at vende tilbage som fyrste til Novgorod og tage kommandoen mod tyskerne. Aleksandr spørger hånligt, om "Herr Stor-Novgorod" er blevet bange, Domasj beder ham om at glemme tidligere fornærmelser. Aleksandr accepterer at vende tilbage, men knytter tre vigtige kommentarer dertil: han gør det ikke for Novgorods skyld, men for hele Ruslands – man skal ikke afvente tyskernes angreb, men selv tage initiativet – og bønderne skal indkaldes som støtte for den eksisterende hær. Scenen slutter med en korsang, der indledes med ordene "Rejs jer, russiske folk".

Herefter følger to småscener; den første viser, hvorledes Gavriilo og hans folk rider rundt til bønderne og disse villigt slutter op omkring dem; i den anden ser man, hvorledes grupper af bevæbnede bønder og fiskere samles til stadig større styrker (43).

På dette sted i filmen ville vi være vendt tilbage til Novgorod, hvis ikke det ovenfor omtalte uheld med den glemte filmrulle var fundet sted. Vi ville have set kampen på den store bro over Volhov (se ill. 4), for og imod Aleksandr. Som venteligt var modstanderne ledet af købmændene og den forræderiske munk Ananias, mens Ignat var at finde i første række blandt Aleksandrs tilhængere. Vasilij Buslai stod midt mellem de stridende grupper og slog ud snart til den ene side, snart til den anden – tilsyneladende blot nydende slagsmålet som sådan. Et af ofrene for hans knytnæve var Ignat, som røg i vandet, men ufortrødent kravlede op igen. – Det er klart at Eisenstein med denne scene har villet skabe en underholdende, komisk episode.

Men så dukkede Vasilisa op, smed Ananias i vandet og gav Vasilij en lussing, fordi han ikke ville gå i krig. Da Vasilij stoppede op, forbløffet og imponeret over pigens fremfærd, indkasserede han endnu en lussing fra hende. "Sikke en pige!", udbrød han, og de omkringstående brød ud i latter. Så viste hans moder, Amelfa Timofejevna, sig på arenaen. "Kom her, så skal jeg varme dine ører", sagde hun, og lydigt knælede Vasilij for hendes fødder mens hun løftede sin stok over ham til slag. Hendes arm blev imidlertid grebet bagfra af – Aleksandr Nevskij, der imens var redet op bag hende. "Hvorfor skammer du mine tapre mænd sådan ud?", spurgte han. "Men se, hvor mange menne-

sker Vaska har slået til plukfisk!”, forsvarede Amelfa sig. Muntert nikkede Aleksandr til Vasilij: ”Er dette den vilde Buslai?”. Vasilij bøjede sig respektfuldt for Aleksandr, der var omgivet af Gavriilo, Mihalka og bondeopbudets anfører, Mikula. ”I kæmper godt, mænd af Novgorod. I skulle lade tyskerne smage det her!”, sagde Aleksandr. Da nogle i mængden opfordrede ham til at tage hjem til Perejaslavlj igen, fordi han ikke mere var elsket i Novgorod, svarede han, at han ikke var kommet som elsker, men som hærfører, til Novgorod. Mikula red nu ind iblandt købmændene og opfordrede dem til at gå med godvilligt, da bønderne ellers ville vride armen om på dem. Hans ord fik eftertryk af de første skarer af bønder, der strømmede til og blandede sig med folkemængden.

Det ses af denne beskrivelse af den glemte rulle, at dens bortfald ikke har medført nogen ændring i filmens budskab. Både den anti-kapitalistiske tendens og den betydning, der tillægges bøndernes aktive medvirken, fremgår allerede af de tidligere partier af filmen. Alligevel forstår man godt, hvorfor Eisenstein var ked af, at scenen ikke kom med. Den havde fået handlingen til at hænge bedre sammen: For det første havde vi set, hvad der kom ud af Ananias’ tilbagevenden til Novgorod. For det andet havde vi oplevet starten på Vasilij’s interesse for Vasilisa og fået baggrunden for, at Vasilij trods krigstræthed alligevel besluttede sig for at deltage i kampen. Endelig havde vi set, hvorledes bønderne smeltede sammen med Novgorods befolkning. – Men det der nok især har ærgret Eisenstein er, at scenen med sine ret grove komiske virkninger havde været et oplivende moment efter de forrige, meget patetiske scener.

Den følgende scene starter med Aleksandrs indtog i Novgorod, til tonerne af ”Russisk-jord-temaet” (jfr. note 34). Man samles på *Vetje*-pladsen. En købmand protesterer mod krigen, og den forræderiske munk Ananias erklærer, at Novgorod ikke mere elsker Aleksandr. Denne svarer, at han ikke er kommet til Novgorod som elsker, men som hærfører. Bondeføreren Mikula rider nu ind mellem købmændene og erklærer, at de hellere må gå godvilligt med, ellers vil bønderne knuse deres knogler. Man ser de store skarer af frivillige bønder drage gennem byen mod *Vetje*-pladsen.

Her holder Aleksandr nu en tale til de forsamlede Novgorodborgere og bønder. Han siger, at Rusland er under dobbelt ild, og at kun Novgorod endnu er frit; kampen står om hele moderlandet, om alle Ruslands byer, marker, skove og floder, om hele det store russiske folk. Forsamlingen lytter til ham med fakler i hænderne, røgen fra faklerne bidrager til at give hele scenen et højtideligt, dramatisk præg. Accompaneret af slag på *Vetje*-klok-

ken tilsiger repræsentanter for forsamlingen Aleksandr deres støtte. Væjekloddens slag går over i sangen "Rejs jer, russiske folk". Våbensmedene lover at stille våben til rådighed. Vi ser, hvorledes Ignat åbner sin butik og lader folk forsyne sig – herunder Vasilisa, der bliver iklædt hjelm og ringbrynje.

Vasilij og Gavriilo møder Olga og beder hende om en afgørelse. Igen skyder hun den ud – hun vil vælge den, der viser sig taprest i kampen.

Imens er Ignats butik ved at være tømt. Med en højtidelig gestus overgiver han et sværd til Vasilisa. Til ham selv er der nu kun én ringbrynje tilbage, og den viser sig nu at være for kort. Det tager han dog med fatning.

Ved Vasilisas iklædning er musikken slået over i "Russisk-jord-temaet"; da Olga udtaler, at hun vil vælge den tapreste, går den igen over i "Rejs jer, russiske folk" – og hermed klinger scenen ud. Det der fremtræder som dens væsentligste indhold, er den patriotiske solidaritet mellem håndværkere, almindelige borgere og bønder, der udløses af Aleksandrs tale; mod denne virker købmandens og forræderens appel til egoismen virkningsløs.

9. Slagets optakt

Den første scene står i grell kontrast til det foregående. Vi ser, hvorledes den romersk-katolske biskop i fuldt ornat forretter feltgudstjeneste foran sit telt. Musikken, der er en bearbejdning af "massakre-hymnen" (jfr. note 41), klinger mørkt og skæbnsvangert. Biskoppen velsigner stormesteren og hans riddere, den sorte munk spiller løs på et transportabelt orgel, med to munke i hvidt ved blæsebælgene (44).

Så ankommer Ananias, han hvisker noget til Tverdilo, der lader beskeden gå videre til stormesteren. Denne standser med en håndbevægelse gudstjenesten og kundgør, at Aleksandr har vovet at drage i felten mod dem, og at det nu gælder om at fange hans fortrop som en bjørn i skoven. Riddere og soldater griber deres våben og drager afsted med Ananias i spidsen.

Næste scene viser den russiske fortrop på ski på vej gennem skoven under ledelse af Domasj og Vasilij. Tyskerne falder over dem, men de flygter ikke. En forbitret kamp starter.

Imens står Aleksandr og Gavriilo ved lejrålet ved en tilfrossen sø omgivet af hovedstyrken og venter på fortroppens tilbagekomst. De fordriver tiden med at lytte til en historie, Ignat fortæller soldaterne. Det er en ret djærv historie om en hare, der bliver jaget af en hunræv. Haren løber ind mellem to birketræer, ræven løber efter – og kommer i klemme mellem stammerne. Alle forsøger på at komme fri mislykkes. Haren erklærer at den nu vil tage rævens mødom, og trods dens protester voldtager den den. Aleksandr får

Ignat til at gentage de centrale dele af historien, og alle ler.

Ananias dukker nu op, kaster sig på knæ for Aleksandr og opfordrer ham til at frelse sig selv og drage hjem igen. Han siger, at Domasj er blevet dræbt og Vasilij flygtet. Hverken Aleksandr eller Gavrilo tror ham dog, Buslai ville aldrig flygte. Aleksandr springer til hest og beder de andre om at gøre klar til en undsætningsekspedition.

Aleksandr og Gavrilo rider ud over Peipus-søens is. Pludselig glider Gavrilos hest på den glatte overflade og falder. Det sted, dette sker, skal forestille at ligge i nærheden af Ravneklippen (*Voronij Kamenj*, en klippeformation ved søens bred i dens sydlige ende). Aleksandr beslutter sig til, at her skal angrebet mod de fjendtlige ryttere sætte ind. Gavrilo indvender, at isen måske ikke kan bære, men får som svar, at den vil bryde under de tunge tyske riddere før den vil bryde under russerne.

Nu dukker Vasilij op, fulgt af fortunlede mænd fra hans afdeling. Han råber til dem om at krydse søen, komme over på den russiske side. (Fortroppen havde været inde på fjendens territorium.) Aleksandr spørger om, hvor de skal hen i den fart. Vasilij siger, at der er mørkt og truende på den anden side, det ville være lettere at kæmpe på eget territorium. Gavrilo støtter ham heri, men Aleksandr siger, at hvis man ikke har styrke til at kæmpe på fremmed jord, så er man ikke herre i sit eget hus. "Vi vil kæmpe på fremmed jord. Forstået?!" siger han skarpt til dem.

Domasj Tverdislavtj bæres ind, død. Det får Aleksandr til at fortsætte: "Vi vil ikke lade de hunde komme ind på russisk grund!"

Herefter fordeler Aleksandr sine styrker. Hovedstyrken anbringes under Vasilij's ledelse for foden af Ravneklippen, venstre flanke placeres under Gavrilos kommando i skjult position. Det samme gælder højre flanke under Aleksandrs egen kommando. Han giver Vasilij ordre til ikke at vige en tomme for tyskernes angreb, indtil Gavrilo og han selv angriber dem i flanken. Bønderne under Mikula placerer han i baghold, de skal falde tyskerne i ryggen, når disse er omklamret på de tre sider.

Da anførerne går hver til sit for at forberede deres positioner, giver Gavrilo Vasilij det råd at placere transportslæderne som en vold bag hans styrker, og minder ham om deres aftale om Olga.

La os se lidt nærmere på denne skildring af optakten til slaget. Den centrale rolle i den indtager i virkeligheden Ignat, idet det er hans fortælling, der fungerer som katalysator for Aleksandrs planlægning af slaget. Det er i denne forbindelse interessant, at det oprindelige *Rusj*-manuskript lagde en anden (og mindre malende) historie i munden på Ignat: Det lod ham fortælle

om en bonde fra staten Pskov, som plagedes af en ræv fra Livland. Han lokker den til at stikke snuden ned i en sæk med friskfangede fisk og fanger den i sækken (45). Men denne historie har ikke forekommet Eisenstein tilstrækkeligt rammende.

Hvor store problemer, Eisenstein havde med at få den 'rigtige' idé til denne episode, er malende skildret i et manuskript fra 1946 (46). Her fortæller han, hvorledes Pavlenko og han længe diskuterede frem og tilbage og afprøvede den ene idé efter den anden til en god historie, som ville virke overbevisende som inspirationskilde for Aleksandr ved hans forberedelse af slaget. Det skulle fremgå, at det var en kombination af Aleksandrs feltherrekløgt og den folkelige fortællings livsvisdom, der lå til grund for slagplanen. I sin skildring af tilblivelsesprocessen springer Eisenstein ejendommeligt nok over det stadium, historien om bonden og ræven repræsenterer – idet han går direkte fra nogle løst strukturerede tanker om katte, der faldt igennem tynd is o.lign., til den endelige idé, som han siger han har hentet ud af en udgave af gamle vovede russiske folkefortællinger, som han tilfældigt greb fat i en nat, han ikke kunne sove. Så det er afgjort på sin plads at tage skildringen med et betydeligt gran salt. Den viser imidlertid, hvor afgørende for filmens forløbsmæssige og begrebsmæssige sammenhæng Eisenstein har opfattet den pågældende episode.

10. Slagets forløb

Afsnittets begyndelse er angivet dels ved en mellemtekst, der angiver datoen for slaget – den 5. april 1242 – dels ved et statuarisk åbningsbillede, der viser Aleksandr med sine nærmeste mænd på toppen af Ravneklippen, skuende ud over søen i venten på tyskernes angreb. Billedet skifter til den ventende hovedstyrke, der skuer ud over søens is, med halvnære optagelser af Vasilisa, Ignat og Savka. Musikken domineres af de dybe strygere, der breder et spændingsladet 'orgelpunkt' ud under det billedlige indhold (47). Fra det fjerne høres tyskernes kampsignal, og vi ser dels Aleksandr, Gavriilo og Vasilij, dels et udsnit af soldater fra hovedstyrken lytte til det. – Skift til tyskernes lejr, biskop og præster velsigner hæren. Så sætter den tyske hær sig i bevægelse. Ganske langsomt ser vi den dukke op og nærme sig, ind imellem ses optagelser af de ventende russere. Angrebet føres an af ridderne med deres hvide kapper over rustningen, tøndehjelme med korsformet åbning og sænkede lanser. Da de fornemme riddere med deres mere prætentiose hjelme viser sig, slår musikken over fra et rytteri-efterlignende motiv til "massakre-hymnen" (jfr. note 41 og 44); efter vi har set stormesteren i halvnær, klippes der over

til Aleksandr, der slår sit visir ned, hvorved hjelmen kommer til at minde om en græsk feltherres fra det 5. årh. f. Kr. "Så er det nu!", siger han til Vasilij, der giver Gavriilo en varm omfavelse, før han haster af sted til sine tropper. Aleksandr og Gavriilo betragter den fortsatte tyske fremrykning, og Aleksandr siger til ham, at det nu gælder om ikke at have for travlt: først når den tyske kile sidder ordentlig fast i den russiske hovedstyrke, skal de angribe den samtidig fra begge sider.

"Rytteri-motivet" igen, uroligt ser russerne fjenden nærme sig, de fælder lanserne, og med vældig kraft støder den tyske hær ind i dem. De tyske ridderes følges af fodfolk (der ligesom i Pskov-scenen bærer hjelme, der minder om den tyske væmemagts). Russernes centrum presses tilbage mod slæderne, og Vasilisa, der står på en af dem, spørger Vasilij, om de ikke skal flytte slæderne. "Skal vi dø, skal det være her!", svarer han. Han har det uheld at blive væltet af hesten, men kravler frem under den og erobrer en ny hest fra en af de tyske ridderes. Men lige efter bliver denne hest fældet af en lans, Vasilij havner igen på isen og forsvinder, tilsyneladende begravet under hesten. Kampen bliver vildere og vildere, den tyske kile udvider sig, det russiske centrum synes på sammenbruddets rand.

Aleksandr venter roligt, selvom Ignat siger til ham, at det er på tide, de går igang. Så giver han endelig angrebssignalet: "For Rusj!", og galoperer afsted i spidsen for sine mænd. Gavriilo følger hans eksempel. Angrebet, der foregår til tonerne af en spændstig og energisk musik, rammer den tyske kile fra begge sider med stor kraft. Nu giver Mikula også sin styrke ordre til angreb, og bønderne kaster sig over tyskerne bagfra. Den ene ridder efter den anden fældes af deres økser eller trækkes ned af hestene af deres stænger med hage på enden. Samtidig gør Ignat og Aleksandr fra deres side kraftigt indhug på fjenden. Rædselsslagne betragter Tverdilo, biskoppen og Ananias denne uventede vending i kampen.

Med stor kraft fortsætter Aleksandr og Ignat deres fremrykning. De ser ud til at nyde kampen, giver sig endda tid til at komme med spøgefulde bemærkninger undervejs. Nu dukker tilmed Vasilij frem igen under den døde hest og hilser med jubel af sine landsmænd. Han springer op til Vasilisa på slæden og slår så energisk om sig med sit sværd, at det synger for hvert hug. Et kritisk moment opstår, da det bliver slået ud af hånden på ham og han må værgе for sig med et skjold, men Vasilisa ser det, hun brækker en tyk træstang af en af slæderne og kaster den hen til ham. Med vældig kraft og under høje råb slår han omkring sig med sit nye våben, som var det en kølle; et af hans ofre bliver en ridder med et vældigt overskæg, der er så langt, at det

Middelalder på film som propaganda

stikker ud af visiret. Med et par velrettede slag oven i ridderens hjælm får Vasilij hamret denne ned i visiret, så ridderen får overskægget i klemme og sendes til jorden. Vasilij fejrer denne bedrift med at tømme en tønde øl – og fortsætte kampen med øltønden som våben.

På nogle skalmeje-agtige instrumenter spiller bønderne nu et skingert sejrsmotiv, der kontrasteres med den tyske krigsfanfare, der kalder fjenden til samling. Foran biskoppens telt samler munkene sig med hævede kors, forrest en række sortklædte, bag dem en række hvidklædte. Ridderne trækker sig tilbage til fods og stiller sig op i to rækker bag hinanden, med deres store skjolde og lange lanser dannende en dobbelt fæstningsmur, som deres soldater søger ly bag. Under denne operation hører vi igen ”massakre-hymnen”. For-gæves forsøger russerne at løbe storm på den levende fæstning, men må hver gang trække sig tilbage med tab. De tyske armbrostsytter sender en sky af pile ud, så åbner ”fæstningen” sig for at lade de tyske soldater gå til modangreb. En heftig og nådesløs kamp bliver resultatet. Den unge Savka, der er dødelig udmattet, er uforsigtig og falder for en ridders økse. Gavrilo bliver så rasende herover, at han griber ridderens økse, spytter ham i ansigtet gennem visiret og fælder ham med vældige øksehug. Han og Ignat fælder fjender for fode, i mellemtiden søger det tyske fodfolk igen ly bag riddernes ”fæstningsmur”. Men nu baner russerne sig med den rasende Gavrilo i spidsen gennem denne. Vasilij er også med, han har iført sig en tysk ridders kappe og hjælm og hugger løs på ridderne bagfra. Ignat og Aleksandr er også med i forreste linie, og Aleksandr kommer i en farlig situation, da han trues i ryggen af riddernes lanser. Men Gavrilo griber fat i lanserne og tvinger dem under opbydelse af al sin kraft tilbage.

Den tyske front er nu gået i opløsning. Aleksandr råber: ”Stormesteren er min!”, og udfordrer ham. Stormesteren tager imod udfordringen, og der følger en tvekamp, mens de øvrige kæmpende lader våbnene hvile. Kampen foregår til hest, med sværd, og den ledsagende musik understreger dramatisk rytmen i slagudvekslingen.

Ifølge manuskriptet tager tvekampen en kritisk vending, da Aleksanders sværd pludselig splintres. Soldaterne på begge sider holder vejret, men Aleksandr griber en økse fra den nærmest stående bonde og giver stormesteren sådan et hug, at denne glider af hesten og rækker hånden i vejret som tegn på overgivelse. I de kopier af filmen, jeg har set, ser man ikke splintringen af sværdet og grebet efter øksen, Aleksandr går direkte fra brug af sværd til brug af økse, uden at man får skiftet forklaret. Det er således meget tænkeligt, at episoden blot er faldet ud i nogle af biografkopierne.

Efter at stormesteren har overgivet sig, giver Aleksandr ordre til, at han skal føres bort. Det bliver Ignat, der får æren af at lægge rebet om halsen på stormesteren og trække af med ham.

Aleksandr giver herefter påny ordre til angreb. Som en uimodståelig flod vælter russerne frem, undervejs fældes bl.a. den tyske fanebærer. Skrækslagen søger biskoppen ly bag sine munke. Ignat og Vasilisa når frem til teltet, kaster sig over den sorte munk og vælter hans orgel. Ignat trænger ind i teltet og fælder dettes midterstolpe, som var den et træ; hele det flot udsmykkede telt falder sammen.

Imens fortsætter tyskernes vilde flugt over isen, under skarp forfølgning af russerne. Munken Ananias kravler frem fra et skjulested, men Vasilisa kommer bag på ham og gør kort proces med ham. Imens fortsætter flugt og forfølgelse.

Også Ignat gør en fangst: Tverdilo. Denne overgiver sig tilsyneladende godvilligt til ham, men mens han er i færd med at binde overløberen, ser denne sit snit til at trække hans dolk op af skeden og stikke den i ham. Ignat synker, mens Tverdilo flygter, om i sneen med ordene: ”Den *var* for kort, den ring-brynje!”

Tyskerne blæser deres kampsignal for at få samling på tropperne, mens biskoppen i hermelskåbe og bispehue og med bispestaven i hånden kravler væk. Han flygter derefter i løb, men møder ulve og falder til sidst skrækslagen omkuld. Man ser ikke hans videre skæbne, men skal man tro manuskriptet, bliver han ulvenes bytte.

Nu begynder søens is pludselig at knage og slå store sprækker, så opløser den sig i flager. De flygtende forsøger krampagtigt at redde sig op på flagerne, men enten trækkes de ned med det samme af deres tunge rustninger, eller også kæntrer flagen. I dramatiske nærbilleder skildres det, hvorledes riddere med hjælm og kappe langsomt glider ned under vandet, med hjælmtegnet (i det sidste tilfælde en opstrakt hånd!) og spidsen af kappen som den sidste ”hilsen” til tilskueren. Den sidste ridders forsvinden ledsages af den tyske krigsfanfare, der afsluttes med et klagende eller måske snarere vrængende) nedadgående glissando og boble-lyde.

Aleksandr, der har betragtet riddernes dødskamp, stikker nu sit sværd i skeden, skubber hjelmen tilbage på hovedet og skuer eftertænksomt ud over slagmarken med de mange lig.

Alt i alt har slaget på filmen varet næsten 30 min. (40 min., hvis man regner optakten med). Det er nok muligt, at skildringen af slaget havde vundet noget ved at være blevet forkortet ca. 10 minutter – som tidligere nævnt

Middelalder på film som propaganda

havde Eisenstein påtænkt dette, hvis han havde haft mere tid. Rent faktisk har han dog nået at foretage visse udeladelser i forhold til manuskriptet: et indskud midt i kampens hede, hvor man ser biskop, præster og munke anræbe himlen om sejr for de tyske våben, med den sorte munk ved orglet, er bortfaldet, ligesom en episode, hvor Tverdilo efter isens opbrud bliver reddet op af vandet af nogle Novgorod-piger fra trænet og bragt hen til transportslæderne, hvor Vasilisa sørger for, at han bliver taget ordentlig til fange. Endvidere er der små-udeladelser som den, at vi efter Savkas død ikke ser Mikula hugge sig frem til ham og tage hans døde legeme i sine arme. Herudover er der imidlertid en større ændring – iøvrigt netop på dette sted i slagskildringen: Det der skaber gennembruddet af riddernes ”fæstningslinje” er ifølge manuskriptet, at Mikula kaster sin døde vens lig ind i lanserne og befaler sine mænd at gøre det samme med andre døde; herved tynges lanserne ned, og det bliver muligt at bryde en breche i ”muren”. Det er kun ved den sidste ændring i forhold til manuskriptet, der virkelig går en pointe tabt: den at ”vi kæmper også når vi er døde”, som Mikula ville have råbt til tyskerne. Og det er naturligvis et spørgsmål, om slagscenen kunne have tålt stort flere forkortelser, uden at endnu flere pointer var gået tabt.

Personligt mener jeg ikke, slagskildringen i den foreliggende skikkelse føles for lang, dertil er den for velstruktureret, for ladet med dramatisk spænding. Dels er selve handlingen bygget op efter det princip, at det flere gange er lige ved at gå galt – som da Vasilij får hesten over sig på det mest kritiske tidspunkt af kampen, eller da Gavriilo med nød og næppe får reddet Aleksandr fra fjendens lanser. Desuden har Eisenstein sørget for, at det er muligt at følge ikke blot de kæmpende hæres, men også de markante enkeltpersoners skæbne under slaget. Endelig er musikken utrolig gennearbejdet og effektiv – den både understøtter og kommenterer handlingen, bl.a. gennem sin blanding og modstilling af ’tyske’ og ’russiske’ ledemotiver, der leder tanken hen på komponistens landsmand Tjajkovskijs ”1812-ouverture” (48).

Endvidere lives slagskildringen op af humoristiske indslag og spøgefulde bemærkninger, hovedsagelig leveret af Vasilij og Ignat. Udover de allerede omtalte eksempler (fx da Vasilij tømmer øltønden midt i kampens hede, eller da han slår ridderen med overskægget så kraftigt oven i hjelmen, at skægget kommer i klemme i visiret), bør nævnes Ignats kommentar, da Tverdilo lader sig tage til fange af ham: ”Nå ja, lidt har også ret!” Også Aleksandr bidrager et sted til spøgefuldhederne, da han under nærkampen driller Ignat med kvaliteten af de russiske sværd.

Endelig gøres slagskildringen interessant af den udbredte anvendelse af

symbolsk billedsprog. Et eksempel er fældningen af teltet, der må opfattes som tilintetgørelsen af symbolet på den imperialistiske romerkirke. Og det kan ikke være tilfældigt, at det er ulve, biskoppen møder på sin flugt, ligesom der er en markant kontrast mellem hans pragtfulde ornat og hans kujon-agtige optræden. Orgelspilleren og munken Ananias er begge negative symbol-figurer, der tilintetgøres under slagets 'oprydningsfase'; men samtidig optræder de her – ligesom biskoppen – som symboler på kirkens kujonagtige holdning.

Hvad ridderne angår, er tvekampen en handling af rituel-symbolsk karakter, ligesom det at der lægges et tykt reb om halsen om den slagne stormester. Et latterliggørende symbol er ridderen, der har fået overskægget i klemme i visiret. Et patetisk symbol er derimod billedet af ridderen med den opstrakte hånd som hjælmtegn, som synker gennem isen.

På vindersiden optræder også et væld af symboler. Billedet af Aleksandr og hans medanførere på toppen af Ravneklippen i starten er et oplagt symbol på hans fasthed, beslutsomhed og overblik. Aleksandrs græsk-lignende hjælm er uden tvivl også at opfatte som et symbol, som en historisk perspektivering af hans feltherrerolle. Ligesom tidligere i filmen symboliserer Vasilij spontaniteten og gåpå-modet, Gavriilo omtanken og overblikket. Som allerede nævnt har Ignat en helt speciel rolle som "symbolnedbryder" (stormesteren, biskopteltet). Endvidere har to vigtige hændelser en symbolagtig karakter: at det er Vasilisa, der kaster det frelsende "våben" hen til Vasilij, og at det er med en bondes økse, Aleksandr endeligt besejrer stormesteren. Dette understreger den positive tendens, der er i filmen over for datidens underprivilegerede: kvinder og bønder.

11. Nat over slagmarken

Et tilbagevendende tema i slavisk folkedigtning er skildringen af, hvorledes kvinderne efter slaget går ud på slagmarken og søger deres kære, samt bringer lindring til de sårede. Det er i denne rolle, vi nu ser Olga Danilovna gå omkring mellem de faldne og sårede, lysende foran sig med en fakkell, mens hun synger en vemodig sang, der hylder de faldne og sårede (49).

Hun bliver anråbt af forskellige af de sårede, der tror hun er deres kone eller søster. Gavriilo og Vasilij ligger begge hårdt medtagne, men ved lyden af Olgas stemme samler Vasilij kræfter sammen til at kravle over til Gavriilo. Lettet konstaterer han, at han er i live. Netop nu finder Olga dem. Hun er lykkelig ved at finde begge i live. Gavriilo mener imidlertid, at han er ved at dø, og siger til Vasilij: "Tag Olga, hun er din!" Men det vil Vasilij ikke høre tale om: "Hvad er det du siger, vil du dø før brylluppet?", og han beder Olga

om at give sit ord til Gavrilo, fordi han var den første i slaget. Da Gavrilo igen træt og mismodigt siger, at der ikke bliver noget bryllup, fordi han dør, forsøger Vasilij at få ham på højkant, med det resultat, at de begge tumler om. Først med Olgas hjælp kommer de begge på benene, og med hende i midten som 'støttestøtte' vakler de langsomt væk.

Karakteristisk for scenen er, at den starter elegisk, men ender ganske muntert og let komisk (slutbilledet af de to vaklende helte med den spinkle pige i midten – hvis man ikke vidste bedre ville man tro, at gruppen var på vej hjem fra en animeret fest). Men scenens centrale indhold er udviklingen af de to krigeres indbyrdes forhold: hvor de før kappedes om Olga, er de nu begge parat til at opgive hende til fordel for den anden. Særlig bemærkelsesværdigt er Vasilij's energiske forsøg på at få Gavrilo på ret køl igen. Men som det videre forløb vil vise, kan der nu også ligge andre bevægelsesgrunde bag Vasilij's offervilje end kammeratskabet og beundringen for Gavrilos indsats under kampen!

12. Sejrsfest i Pskov

Scenen starter med et nærbillede af reliefferne på domkirkefacaden i Pskov. Til klokkenes klang kommer en gruppe præster ud af indgangsportalen og fordeler sig foran denne, en svinger et røgelseskar, en anden bærer en ikon frem. Spændt samles befolkningen ved den byport, gennem hvilken indtoget skal finde sted. Musikken skifter til "Slagmark-temaet" (jfr. note 49), mængden bøjer sig i ærbødighed, og de faldne køres ind på hestetrukne slæder. De døde ligger på ryggen, hver med et tændt lys i hånden, kameraet fokuserer især på tre af de døde: Domasj Tverdislavtj, den unge Savka og våbensmeden Ignat – faldet under hver sin fase af kampen. Så skifter musikken brat til et dystert, næsten snerrende motiv, domineret af tremolo i de dybe strygere: de fangne riddere føres ind, uden hjelme, men stadig i deres hvide kapper med sorte kors på; optoget afsluttes af stormesteren – stadig med reb om halsen – og den sorte munk. Mængden, der før var stille og ærbødig, kaster sig over de fangne med skældsord og truende fagter, en kvinde spytter stormesteren i ansigtet.

Så lyder klokkerne, og musikken går over i "Nevskij-temaet" fra introduktionsafsnittet. Tiljuble af mængden gør Aleksandr sit indtog – til hest ligesom de tre fanebærere, der ledsager ham. Inden for porten gør han holdt og tager med en ceremoniel bevægelse sin hjelm af. Så fortsætter han ridningen, tiljuble af mængden, fulgt af sine tropper til hest og til fods. Musikken går nu over til det blidere "Russisk-jord-tema" (jfr. note 34), Aleksandr bøjer

sig smilende frem og lægger hånden på hovedet af de børn, der holdes frem imod ham, så tager han tre af børnene op til sig på hesten. Også nogle af hans fodfolk får børn at bære på. Også bøndernes indmarch modtages med jubel.

Igen et stemningsskift – annonceret af tremolo-motivet: en slæde kører ind, trukket af Tverdilo med åg på nakken og de to fornemste af stormesterens riddere: på slæden sidder kvinder fra trænet, der svinger pisken over dem. De modtages med skældsord og truende fagter af befolkningen.

Nu drager optoget ind på pladsen foran domkirken, ledsaget af klokkeklang og "Nevskij-temaet". Aleksandr rider frem til foden af domkirketrappen, stiger af og går op foran portalen, hvor præsterne viger pladsen for ham. Han løfter hånden, og der bliver stille. Med et smil på læben siger han drilsk til forsamlingen af Pskov- og Novgorod-borgere, at de råber meget op, men ikke tænker på at gøre noget; han ville have pisket dem, hvis de havde snakket sig fra kampen. "Rusland ville aldrig have tilgivet os, hvis vi havde vist os som krystere. Husk det nu og fortæl det til jeres børn og børnebørn. Glemmer I det, vil I forråde den russiske jord som en anden Judas!" Men i så fald skal han nok komme efter dem.

Herefter giver han ordre til rettergang. Til tremolo-motivet bringes ridderne frem foran trappen, de fangne falder på knæ med undtagelse af stormesteren, den sorte munk, Tverdilo og de to riddere, der er bundet sammen med ham. Først kommer turen til fjendens fodfolk: Aleksandr foreslår de skal gives fri, Mikula støtter ham ved at sige, at de ikke er gået med af egen fri vilje, Aleksandr gør en håndbevægelse, og straks iler der folk hen til dem for at løse deres bånd. Hvad ridderne angår, foreslår Aleksandr, at de skal bruges som bytteobjekt – man skal købe sæbe for dem! Der kommer latter fra forsamlingen, stormesteren bøjer skamfuldt hovedet, ridderne føres væk. Så spørger Aleksandr, hvad man skal stille op med Tverdilo, der stadig står med åget på. Der indtræder fuldstændig stilhed, så hører man "Slagmark-temaet", og kameraet viser Ignats sørgende enke og søn, Ignat selv, Domasj Tverdislavitj, samt Savka og hans moder. Tverdilo ser sig omkring, møder Mikulas og bøndernes foragtelige og hadefulde blik, og falder på knæ. "Lad folket dømme ham!" råber Aleksandr, Tverdilo udstøder et angstskrig, og mængden kaster sig over ham og lyncher ham. Samme skæbne giver en gruppe kvinder den sorte munk.

Blandingens af sorg og harme viger for en blidere stemning, da Olga Danilovna til tonerne af "Russisk-jord-temaet" kører en slæde med sine to sårede bejlere op foran domkirketrappen. Olga vil have Aleksandr til at afgøre, hvem af de to der har været den tapreste og følgelig skal være hendes ægtemand.

Middelalder på film som propaganda

Vasilij's moder erklærer, at det selvfølgelig må være hendes søn. Aleksandr ler. Møjsommeligt får Vasilij bragt sig op på domkirketrappen, bøjer knæ for sin moder og beder hende tilgive, at han for første gang i sit liv må sige hende imod. Han udråber – Vasilisa som den tapreste, og derefter Gavriilo! ”Lad det da være så”, siger Aleksandr, og Olga skynder sig ned for at omfavne Gavriilo på slæden. Utilfreds knurrer moderen til Vasilij, at han har gjort hende til skamme, og at hun gerne havde set et bryllup. ”Vi skal nok få et”, svarer Vasilij. ”Hvorfor kunne du ikke være den første”, bliver moderen ved. ”Jeg har en anden belønning i kikkerten”, svarer sønnen og nikker hen mod Vasilisa – ”tag den pige i ringbrynjen til svigerdatter!” Han går hen, tager hende ved hånden og fører hende hen til moderen, der tilfreds erklærer: ”Det er en fin pige!”

Herefter opfordrer Aleksandr forsamlingen til fest, bønderne spiller sejrsmotivet på deres skingre instrumenter, en bonde overrækker fyrsten en pokal med øl og råber hurra, da han tømmer den for øjnene af alt folket. Olga kærtegner ømt sin Gavriilo, Vasilij og Vasilisa gantes og småslås for sjov. Vasilij's moder ser tilfreds på de unge.

I mellemtiden har de frigivne fjendtlige infanterister taget opstilling foran domkirketrappen (stadig med deres Wehrmacht-lignende hjelme på). Musikken forstummer, da Aleksandr tager ordet og siger følgende til dem:

”Gå ud i verden og fortæl, at Rusj er i live. Lad folk komme til os som gæster, uden frygt. Men den, der kommer med sværd, skal dø ved sværd. For dette står, nu og i al fremtid, det russiske land!” – For at der ikke skal være nogen tvivl om dette filmens slutbudskab, gentages de to sidste sætninger i skrift på billedet, til tonerne af ”Nevskij-temaet” og med de forsamlede russiske tropper som baggrund.

Man må konstatere, at der er gjort meget for, at denne indholdsmættede afslutning på filmen ikke kommer til at fremtræde tung og kedelig. Der er sørget for hyppige emne- og stemningsskift, der understøttes kraftigt af musikken. Det bliver også musikken, der med introduktionens ”Nevskij-tema” lægger lyd til filmens afslutningsbudskab og runder filmen af (50).

13. Principperne for filmens opbygning – en sammensfatning

Filmens overordnede struktur er en kronologisk fremadskridende (men ikke kontinuerlig) række af episoder, der efter et kombineret tid-sted-indholds-kriterium kan grupperes i 6 hovedafsnit. Medtager man det syvende, påtænkte hovedafsnit, får man en symmetrisk opbygning af filmen omkring en kerne: selve slaget. Omkring kernen ligger en indre ”skal”, det umiddelbare for- og

efterspil til slaget, og en ydre "skal", konflikten indledning og afslutning. Uden om det hele skulle der have været en mere generel historisk ramme, hvoraf nu kun introduktionen er tilbage som en baggrundsgivende indføring.

At slaget *dramatisk set* skal opfattes som den centrale del af filmen, fremgår ikke blot af afsnittets placering og længde, men også af, at det var det afsnit, Eisenstein sin sædvane tro startede med at optage. *Politisk set* ligger de centrale passager derimod i "periferien".

Jeg har ikke i det skriftlige kildemateriale fundet nogen samlede overvejelser fra Eisensteins side over *Aleksandr Nevskijs* struktur, og man står altid ved filmværker over for det problem, hvor meget der er bevidst 'gennemkalkuleret' fra filmskaberens side (51). Men uanset hvor bevidst Eisenstein har været om strukturen, er det helt klart, at den udmærker sig ved simpelhed og klarhed; tilskueren føres roligt og sikkert gennem handlingen uden på nogen steder at komme i tvivl om, hvor og hvornår tingene foregår (jfr. fx. de indskudte mellemtekster). De vigtigste budskaber gentages, og forståelsen understøttes af den gennemførte ledemotiv-teknik i musikken, samt det anvendte, let opfattede symbolsprog. Alt dette bidrager til at give filmen det præg af entydighed, der er karakteristisk for en traditionel propagandafilm.

Et andet 'propagandafilm-træk', der er fremtrædende i filmen, er den hyppige brug af kontrastive modstillinger. Dette gælder både på det overordnede plan, hvor Eisenstein ofte lader en episode stå i skarp kontrast til den foregående, og på de 'lavere niveauer'. Selve persongalleriet er i høj grad bygget op efter kontrast-princippet (*Aleksandr-Stormesteren*, *Ignat-Tverdilo*, *Gavrilo-Vasilij*, *Olga-Vasilisa*). Kontrast-princippet går helt ned i detaljen, jfr. fx. forskellen mellem det tyske fodfolks mørke og lukkede hjelme og det russiske dittos lysere og mere åbne. Også komponisten har udnyttet kontrast-princippet i sit motivvalg (52).

Skal man gå ud fra, hvad Eisenstein selv har skrevet, er der da heller ikke nogen tvivl om, at filmen fra hans synspunkt klart var ment som en propagandafilm, med patriotisme og national modstand mod aggression udefra som hovedtema. Den skulle mobilisere ikke blot det russiske folk, men hele verden mod den fascistiske trussel, gennem den klare parallel mellem det 13. århundredes riddere og samtidens tyske ekspansionisme (53).

14. Filmens indhold af generelle holdninger

Filmene rummer imidlertid en række andre holdninger og synspunkter end det overordnede, at patriotismen er midlet, hvormed fascismen kan og skal besejres. Den tager nok sigte på at være éntydig, men den er på ingen måde

Middelalder på film som propaganda

énstrengt i fremlæggelsen af sit budskab. Den rummer en række opfattelser af "godt" og "ondt", anbefalelsesværdigt og utilrådeligt – på flere niveauer: nationalt, politisk-socialt, religiøst-kulturelt, kønspolitisk, psykologisk.

På det nationale plan er der ingen tvivl om filmens karakter af en hyldelse til det russiske folk og land som sådan. Når folket står samlet, kan det sætte en stopper for 'imperialistisk' aggression. Det forudsætter imidlertid et opgør med den økonomisk-politiske overklasse, der ikke har folkets, men kun sin egen fordel for øje. Der lægges stor vægt på nødvendigheden af solidaritet og samarbejde mellem det 'jævne folks' bestanddele: håndværkere, soldater og bønder. Som tidligere nævnt får dette udtryk bl.a. gennem håndværkernes gratis uddeling af våben, bøndernes vigtige rolle under slaget, og ved at det er en bondes økse, der bringer Aleksandr sejren over Stormesteren i tvekampen. Af overklassen er det faktisk kun de 'professionelle' militære ledere, som Domasj Tverdislavtj, Gavriilo Oleksjitj og Vasilij Buslai, der accepteres – folk der beviser deres solidaritet med folket ved selv at kæmpe i forreste række og udviser dygtighed, mod og udholdenhed. Herigennem får filmen også et klart socialt budskab.

For at opnå sejren må der imidlertid vælges den rigtige leder. Aleksandr er udstyret med en række kvaliteter: han har bevist sin dygtighed på slagmarken (Neva-slaget), han har sine meningers mod, men samtidig evne til at lytte og lade sig inspirere af andre, han har strategisk overblik og stor personlig kampfærdighed, retfærdighedssans, menneskelighed og lune. Og så holder han sig ikke for god til at deltage direkte i produktionsprocessen (fiskefangsten i introduktionen). Når han skifter tøj i begyndelsen af den scene, hvor han modtager delegationen fra Novgorod, er det et symbolsk skifte fra 'arbejder' til national lederskikkelse. Endelig er Aleksandr en mand, der konsekvent sætter hensynet til nationens beståen over alle andre hensyn, og ikke lader sig lokke af fristende karrieretilbud i udlandet (scenen med den mongolske gesandt i indledningen). – Sammenfattende om billedet af Aleksandr som leder kan det siges, at han udgår fra folket, men ved valget løftes op i en højere sfære, og herefter er hans ord lov.

Det negative billede af tyskerne ligger ikke på det nationale, men på det religiøst-kulturelle plan. Det er således en symbolsk gestus af stor betydning, at Eisenstein lader Aleksandr frigive dem. Det er de tyske ordensriddere og deres 'medsammensvorne', romerkirkens mænd, der repræsenterer en ideologisk-kulturel trussel mod det russiske folks identitet. Den latinske ritus er skildret i yderst negative farver, som sindbilledet på både åndelig og politisk undertrykkelse. Munken Ananias hører bestemt heller til filmens positive

skikkelser. På den russiske side optræder der nok kirker som symbol på russisk kultur, men præsteskabet optræder kun i et kort glimt (indledningen til Sejrsfesten i Pskov). Eisenstein har tillige fjernet alt, hvad der kunne være af religiøs helgenkarakter, fra Aleksandr. Skal filmen opfattes som anti-religiøs, eller blot som antiromersk?

Eisensteins forhold til religion er et specielt kapitel. Skal man gå ud fra hans skrifter, er han ikke-troende, men samtidig dybt fascineret af den med religionen forbundne russiske kulturtradition og af fænomenet 'religiøs ekstase'. I en endnu uudgivet artikel, "Le bon dieu" (jfr. note 42), skriver han bl.a., at det der er godt ved religionen er den "fanatisme", som senere kan løsgøres fra kult-objektet og 'omstilles' til andre lidenskaber. Han konstaterer, at enhver kirke kender til modsat rettede strømninger, en dogmatisk og en ekstatisk, den første i romerkirken repræsenteret af 'Guds hunde', dominikanerne, den sidste af fransiskanerne. Det kan på denne baggrund næppe være nogen tilfældighed, at munkenes påklædning i *Aleksandr Nevskij* svarer til dominikanerordenens (jfr. note 42).

Også på et andet punkt viser Eisensteins interesse for religion sig i filmen: som allerede nævnt minder massakren i Pskov påfaldende om Barnemordet i Bethlehem, og i sin tale fra kirketrappen i Pskov i filmens sidste hovedafsnit bruger han Judas som billede på en forræder. Uanset hans formentlige ikke-troende indstilling griber han altså her tilbage til kendte billeder hentet fra kristen tradition (53a). En forsigtig konklusion må være, at filmen trækker på visse elementer i den nationale religiøse kulturarv og dermed anerkender dens tilstedeværelse (i sig selv et vigtigt skridt), men at den ikke holder den ortodokse kirke op som et positivt modbillede til den skarpe, ja hadske skildring af romerkirken; filmen kan derfor højst tages som udtryk for en vis afspænding i forholdet til religionen som kulturfænomen efter årtiers antireligiøse propaganda.

Det kønspolitiske interessanteste i filmen er modstillingen mellem de to unge kvinder, Olga og Vasilisa. Olga er helt igennem repræsentant for den traditionelle passive kvindes rolle – med én betydningsfuld undtagelse: hun "tier ikke i forsamlingen", da man på *Vetje*-pladsen i Novgorod diskuterer, hvorvidt man skal gå mod tyskerne eller ej. Vasilisa tager derimod konsekvensen af sin patriotiske indstilling ved direkte at deltage i kampen. Hendes indsats er dog her trods alt noget præget af hendes 'kvindelige egenart', hun bliver ikke anbragt i den forreste linie, men bliver sat til at forsvare trosset. Ikke desto mindre redder hun Vasilijs liv, og berøver senere munken Ananias hans. Det vil næppe være at slutte for vidt at sige, at filmen her reflekterer

den ændring i synet på kvindens deltagelse i samfundslivet, som to årtiers sovjetstyre havde medført (54).

På det psykologiske plan er det først og fremmest Vasilij, Gavriilo og Ignat, der optræder som repræsentanter for de bedste sider af russisk folkekarakter. Deres egenskaber er allerede behandlet (se ovenfor, kap. 8), og det samme gælder repræsentanterne for de negative egenskaber, stormesteren, bispen, orgelspilleren, Tverdilo og Ananias (se sammesteds). Egenskaber som tap-
perhed, loyalitet og kammeratskab står selvfølgelig højt i kurs, mere spæn-
dende er det at se, hvilken rolle humoren spiller som positiv kvalitet. Den
eneste positive kvalitet, der tilkendes de tyske riddere og fodfolk, er tap-
perhed, derimod er både forræderne og romerkirkens repræsentanter skildre-
de som kujoner. Af negative egenskaber på den russiske side optræder mang-
lende kampvilje (Novgorod i 2. hovedafsnit), barnlig angst (hos Buslai i
3. hovedafsnit, hvor han vil tilbage til de hjemlige bredder) og uforsigtighed
(4. hovedafsnit, Savkas og Ignats død).

15. Filmens historicitet

Hvis man foretager en detaljeret sammenligning mellem historisk kildema-
teriale og film, må man konstatere, at Eisenstein på vigtige punkter har for-
holdt sig særdeles frit til sine forlæg. Dette gælder ikke kun den påtænkte
slutning, hvor Eisenstein bl.a. lader sin helt dø et helt andet sted end kilde-
ne angiver for at få bragt Dmitrij Donskoj ind på scenen (og iøvrigt, ligeledes
mod kilderne, benægter at Aleksandr gik i kloster umiddelbart før sin død)
(55). Den groveste afvigelse mellem kilderne og filmen, som den foreligger
i dag, gælder selve slaget på isen, idet krøniken ikke nævner noget om, at isen
bryder op, men blot siger, at fjenden blev forfulgt indtil 7 verst (ca. 7 1/2
km) fra søbredden; nok omtales en begivenhed, hvor fjenderne går gennem
isen, men det er ved et helt andet slag på en flod 8 år tidligere! (56) Domasj
Tverdislavitj's personlighed og død er i smuk overensstemmelse med krøni-
ken, men Gavriilo Oleksitj er lånt fra helgen-vitaets skildring af Neva-slaget
i 1240, og skikkelser som Vasilij Buslai og våbensmeden Ignat er helt fikti-
ve (57). I Novgorod er det jordadelen, og ikke købmændene, der modarbejder
Aleksandr. At der finder en betydelig mængde drab sted i forbindelse med
tyskernes indrykning i Pskov, fremgår af krøniken, men grusomhederne er
ikke skildret mere drastisk end de af russerne udførte misgerninger i forbin-
delse med flere af deres tidligere invasioner af Livland (58). At Pskov bliver
generobret af Aleksandr forud for slaget på isen, springes helt over i filmen.

Hvad selve slaget angår, finder dette som allerede nævnt ikke sted på

Peipus-søen, men på en kemikalie-overhældt mark ved Moskva. Heller ikke Novgorod er "ægte" (jfr. ovenf., beg. af kap. 8), og det samme gælder Pskov. (Af filmens lokaliteter er det kun Plestjejev-søen, der er autentisk.) Det eneafgørende for Eisenstein var at skabe den stærkest virkende *illusion* af det middelalderlige Novgorod og Pskov.

Denne holdning smitter også af på valget af krigernes udrustning. De russiske hjelme svarer gennemgående godt til udseendet af hjælmene på middelalderlige russiske fresker, modstandernes hjelme er derimod delvis fri fantasi, med det formål at formidle en bestemt stemning.

Eisenstein havde en del overvejelser vedr. de optrædendes sprog. Han havde overvejet at lade dem tale i originalsprog, suppleret med undertekster. Han opgav det igen, bl.a. ud fra den overvejelse, at man næppe kunne ramme den autentiske udtale, og så kunne man ligeså godt gøre det lettere for tilskuerne at lade skuespillerne tale moderne russisk alle sammen (59).

Hvad musikken angår, havde Eisenstein sendt Prokofiev nogle eksempler på middelaldermusik til nærmere overvejelse. Ved deres første måde foreslog Eisenstein endvidere, at der skulle bruges middelalderlig katolsk salmesang som musikledsagelse til de tyske ridders angreb over isen. Prokofiev forkastede ideen om anvendelse af middelaldermusik – og vandt hurtigt Eisensteins samtykke: Musikken skulle ikke lyde, som den virkelig lød dengang, men således som man ville forestille sig den lød i dag (60). Også på dette punkt sejrede hensynet til det stemningsskabende over hensynet til den historiske korrekthed.

Alligevel er filmen på et mere overordnet plan afgjort en historisk ganske træffende film. Den politisk-militære situation, med de sidste frie dele af Rusland klemmt mellem vest og øst, træder klart frem, og med eller uden opbrud af isen er slagets forløb og storpolitiske betydning udmærket skildret. Filmen genspejler også meget godt ånden ikke blot i krøniken, men også i den middelalderlige digtning. Eisensteins egen betegnelse af filmen som et kinematografisk epos (61) rammer meget fint: den gendigter i populær form et stykke middelalder, samtidig med at den aktualiserer og almengør emnet. Og ved på denne måde for første gang i sovjetisk filmproduktions historie at knytte forbindelse mellem middelalder og nutid, og bruge middelalderen i nutiden, bliver *Aleksandr Nevskij* i sig selv et historisk fænomen.

16. Filmens skæbne og virkning

Som allerede nævnt blev *Aleksandr Nevskij* for første gang forevist offentligheden d. 1. december 1938. Den blev Eisensteins første publikumssucces

Middelalder på film som propaganda

efter *Potjomkin*. Men som umiddelbar følge af indgåelsen af ikke-angrebs-traktaten mellem Sovjetunionen og Stortyskland blev den igen taget af plakaten – som led i den generelle 'propaganda-afrustning' mellem de to lande.

Straks efter det tyske angreb på Sovjetunionen 22. juni 1941 var filmen tilbage i biografene og var overordentlig udbredt hele resten af krigen. Hvor betydningsfuldt man anså dette russiske nationalepos på film ses bl.a. af, at da Molotov den 22. juni havde læst proklamationen om krigsudbruddet i radioen, spillede man dernæst "Rejs jer, russiske folk!" (62). Den situation, filmen havde "forudset", var indtruffet.

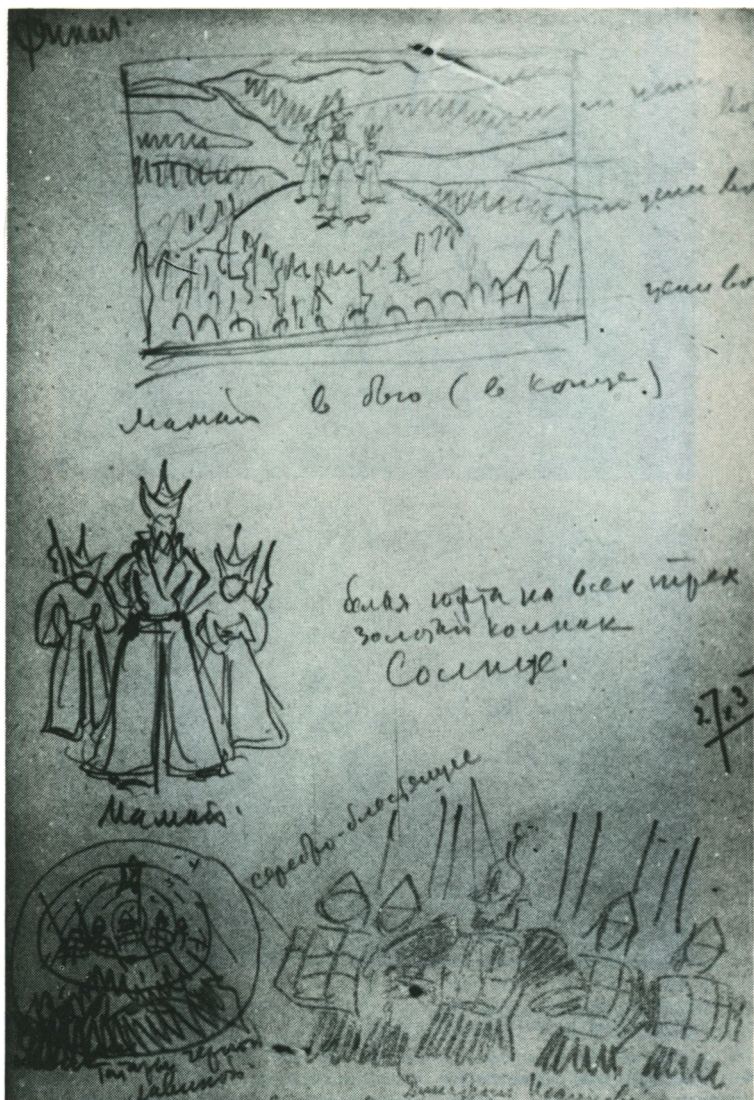
Hvilken vægt der nu lagdes på Aleksandr Nevskij ses bl.a. af, at der d. 29. juli 1942 igen blev oprettet en orden i Aleksanders navn (63).

I hvor høj grad filmen har påvirket folks tanker og handlinger, findes der intet materiale, der kan belyse. Det er umuligt at fastslå, for at sige det bstant, hvor mange tyskere der er blevet dræbt som følge af den patriotiske og moralske oprustning, filmen tilsigter. Men den bidrog til at gøre også andre skikkelser fra den ældre historie til propagandastof, ikke mindst Aleksanders efterkommer Dmitrij Donskoj. Den blev indledningen til den genoplivelse af den ældre nationale historie, som fandt sted også for andre sovjetiske folkeslag end det russiskes vedkommende. Eisenstein havde selv et projekt, *Fergana-kanalen*, som skulle skildre det central-asiatiske toflodslands historie fra Tamerlan til nutiden (64). Da man imidlertid ville skære den historiske del af projektet væk, lod Eisenstein det ligge. Hans næste historiske film (og sidste film overhovedet) skulle derfor blive den berømte og omstridte *Ivan den Grusomme* – om en anden af de store lederskikkelser, der havde Stalins sympati. Denne film (del I frigivet 1944, del II først længe efter hans død) er imidlertid ikke længere middelalder – og det er diskutabelt, i hvor høj grad man overhovedet kan kalde den en propagandafilm.

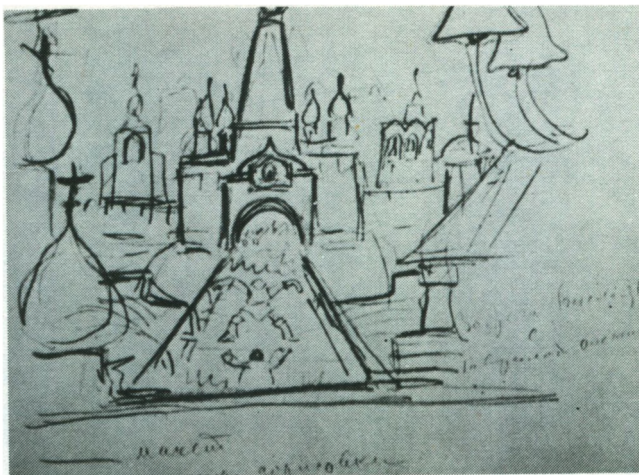

III. 1-2 er skitser, Eisenstein har lavet til den påtænkte finale hos mongolerne. 1 vedrører begyndelsen af finalen, hvor man afventer Aleksandrs ankomst til Den gyldne Horde, og viser de pinsler, fanger af russisk og anden herkomst udsættes for hos mongolerne. 2 vedrører afslutningen af finalen på Kulikovo-sletten over 100 år senere. Øverst ser vi mongol-khanen Mamai med to af sine hærførere på den høj, hvorfra han iagttager slaget, i midten samme gruppe tættere på. Nederst til venstre ses det russiske centrum over for en "sort lavine" af tatarer. Til højre ses det russiske centrum tættere på, med Moskva-storfyrsten Dmitrij Donskoi i midten.

Middelalder på film som propaganda

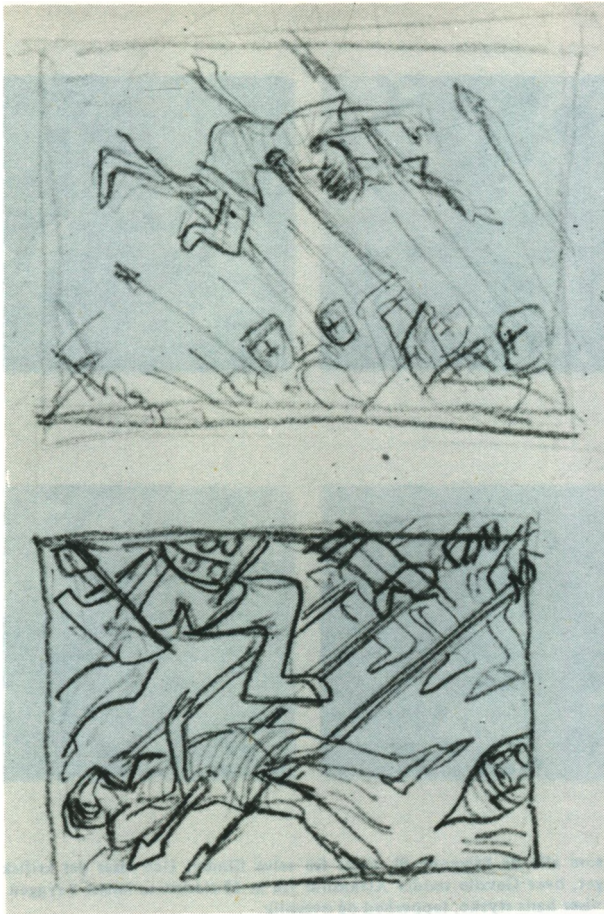

Karsten Fledelius

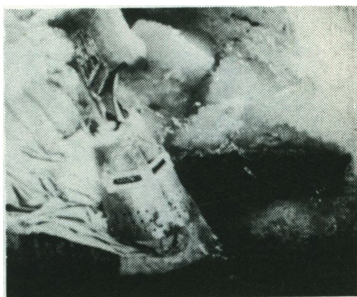
III. 3-4 vedrører den forsvundne rulle med kampen på den store bro i Novgorod for og imod Aleksandr Nevskij. 3 er Eisensteins skitse til begyndelsen af scenen, 4 er et foto fra optagelserne, der af produktionsselskabet, "Mosfilm", er blevet anvendt som reklame for filmen (!); dette "standbillede" er via Sovexportfilm havnet hos Det danske Film-museum.

Middelalder på film som propaganda

Ill. 5 vedrører den udeladte episode under slaget på isen, hvor de faldne russeres lig skulle være kastet ind i riddernes lanser og have tynget dem ned, så det blev muligt at "bestige" den levende "fæstningsmur", ridderne havde dannet til beskyttelse af deres centrum. (Som det fremgår af teksten, valgte Eisenstein i filmen en enklere, mindre makaber, men også mindre interessant løsning på problemet.)

Jeg takker Naum Kleiman, Eisenstein-museet i Moskva, for at have stillet affotografier af Eisensteins skitser til rådighed for denne artikel.

Ill. 6 er som alle de følgende ill. taget fra selve filmen. Den viser det kritiske øjeblik under slaget, hvor Gavril redder Aleksandr fra at få ridderne lanser i ryggen – en episode, der viser hans styrke, tapperhed og overblik.

Ill. 7 viser biskoppens rædselsslagne ansigt, da den tyske front går i opløsning. Bemærk de hagekors-lignende monogrammer på begge sider af bispehuen.

Ill. 8 viser den symbolske afslutning på tvekampen mellem Aleksandr og den tyske stormester, hvor Ignat lægger rebet om halsen på sidstnævnte med ordene: "Det er vel nok et ordentligt bytte!"

Ill. 9 viser den skæbne, der bliver andre af ridderne til del. Det er den sidste af ridderne (ham med den oprakte hånd som hjælmtegn), vi ser forsvinde i søens mørke vand.

Middelalder på film som propaganda

Ill. 10 og 11 er fra Slagmark-afsnittet. 10 viser Olga Danilovna, da hun i skæret fra den fakkelt, hun holder i hånden, får øje på Gavriilo og Vasilij. På 11 ser man afslutningen af afsnittet, hvor hun hjælper de to sårede krigere bort fra slagmarken (det er Vasilij til venstre).

Ill. 12 og 13 stammer fra Sejrsfesten i Pskov. 12 viser Aleksandr under indtoget, efter at han har aflagt hjelmen og taget børnene op på hesten; 13 viser den fangne stormester, der skal byttes bort mod sæbe.

Ill. 14 og 15 viser henholdsvis Ignat og Savka på lit de parade i Pskov. Optagelserne er fra det indskud i skildringen af dommen over overløberen Tverdilo, som skal symbolisere de lidelser og tab, hans forræderi har forvoldt. På ill. 16 ses Tverdilo udstøde sit angstskrig, umiddelbart før folket kaster sig over ham og lyncher ham. På ill. 17 ser vi Aleksandr ved starten af sin afslutningstale, med det netop frigivne fjendtlige fodfolk foran sig, og med domkirkefacaden som baggrund.

Middelalder på film som propaganda

Noter

- 1) De kendteste Robin Hood-film er Allan Dwan's fra 1922 (med Douglas Fairbanks i titelrollen) og Michael Curtiz og Wm. Weighley's fra 1938 (med Erroll Flynn i titelrollen). Den berømteste Ivanhoe-film er Richard Thorpe's fra 1952 (med Richard Taylor i titelrollen og Elizabeth Taylor i rollen som Rebecca). Lawrence Olivier's *Henry V* og *Richard III* (med ham selv i titelrollerne) havde premiere henholdsvis 1945 og 1952.
- 2) *La vie de Jeanne d'Arc* (Georges Méliès, 1900 el. 1902), *Joan the Woman* (Cecil B. deMille, 1917), *La passion de Jeanne d'Arc* (Carl Th. Dreyer, 1928), *Saint Joan the Maid* (Marco de Gastogne, 1930), *Das Mädchen Johanna* (Gustav von Ucicky, 1934), *Joan of Arc* (Victor Fleming, 1948), *Saint Joan* (Otto Preminger, 1957), *The Trial of Joan of Arc* (Robert Bresson, 1962).
- 3) Udover Eisensteins film om revolutionerne i 1905 og 1917 (*Panserkrydseren Potemkin*, 1925; *Oktobre*, 1927) kan bl.a. nævnes Vsevolod Pudovkins Oktober-revolutionensfilm *Konets Sankt Peterburga* (Skt. Petersborgs Endeligt, 1927), og G. & S. Vasilievs *Tjapjev* (om en borgerkrigshelt, 1934).
- 4) G. Kozintsev & L. Trauberg var instruktører både på *S.V.D.* (Sojuz velikogo dela, Foreningen for Den store Sag, 1927) og *Novyj Vavilon* (Det nye Babylon, 1929).
- 5) Som Jurij V. Taritj's film *Krylja holopa* (Den livegnes Vinger, 1926), der foregår under Ivan den Grusomme i det 16. årh. og omhandler en ung livegen, der er noget af en opfinder og besat af tanken om at bygge sig vinger og flyve. Det ender med, at han efter en heldigt gennemført flyvning bliver dømt til døden af zaren og dræbt, fordi flyvningen bliver taget som tegn på, at han står i ledtog med Satan. Filmen skildrer ham som en begavet mand af folket, der falder som offer for religiøs fanatisme og uvidenhed. Noget positivt billede af zaren og tiden kan den bestemt ikke siges at give.
- 6) 2. del af *Pjotr I* (Peter I) havde premiere 1939. Filmen, der som grundlag havde en roman af Aleksej Tolstoj, var instrueret af Vasilij Petrov.
- 7) Det der kunne krydse bojarernes magt var en stærk folkestemning på "Vetje", folkeforsamlingen: vigtige afgørelser som fyrstevalg, beslutning om krig eller fred etc. skulle afgøres i dette forum, der i princippet omfattede alle frie familiefædre i hele riget. Da forsamlingen imidlertid sammenkaldtes ved at ringe med den særlige "Vetje-klokke", blev det i praksis de borgere, der på sammenkaldelsestidspunktet opholdt sig byen eller dens umiddelbare omegn, der var med. Beslutningerne blev principielt truffet enstemmigt, i praksis efter princippet "hvem overdøver hvem?", og hvis der ikke var nogen "overdøvende majoritet" til stede, sloges man korporligt indtil den opstod. (Kun i Novgorod og Pskov var "Vetjes" rettigheder fastslået i skriftlige aftaler med fyrsten, ellers var de baseret på ren sædvane. I løbet af det 14. årh. tabte institutionen terrain til fyrsterne og forsvandt i det 15. århundrede; den sidste "vetje" i Novgorod afholdtes 1478, den sidste på russisk jord overhovedet i Pskov 1510. Jfr. Marc Szeftel: *La participation des assemblées populaires dans le gouvernement central de la Russie depuis l'époque kiévienne jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, s. 339-365 i: *Recueils de la Société Jean Bodin*, 25 (Editions de la Librairie Encyclopédique, Bruxelles, 1965) – genoptrykt i Marc Szeftel: *Russian Institutions and Culture up to Peter the Great*, Variorum Reprints, London 1975.)
- 7a) Det første mongolske togt mod Rusland havde fundet sted allerede 1224, men havde kun berørt Sydrusland, og de fremmede havde trukket sig tilbage ligeså uventet, som de var kommet. Helt anderledes gennemgribende var virkningen af khan Batu's felttog 1237-1240, som medførte frygtelige ødelæggelser og størstedelen af Ruslands underkastelse under mongolerne. Novgorod var ved denne lejlighed gået fri, men begivenhederne havde vist, hvor lidt der på dette tidspunkt var at stille op

mod mongolerne. Dette indtryk understregedes yderligere af deres frygtelige hærgninger i Polen, det østlige Tyskland, Ungarn og det nordlige Balkan 1241-1242. Da mongolernes imperialismen endvidere var et rent politisk og økonomisk fænomen, der ikke greb ind over den religiøse og kulturelle sfære, kan det næppe undre, at Aleksandr valgte at indtage en imødekommende holdning over for mongolerne i stedet for at tage imod paven tilbud om støtte fra vesten – et tilbud der ud over at mangle klare garantier forudsatte en "union" mellem den russiske og den romerske kirke!

- 8) Udgivet af A.N. Nasonov, Moskva 1950 (genoptrykt af Mouton 1970). Oversættelse til dansk med realkommentar af Knud Rahbek Schmidt: Den første Novgorodkrønike, ældste affattelse. Selskabet til historiske kildeskrifters Oversættelse XIII-15, København 1964. Oversætteren behandler håndskrifts- og forfatterforhold s. 23-27.
- 9) Den ældste version af vitaet er oversat til tysk og kommenteret af W. Fritze i: Ernst Benz (udg.): *Russische Heiligenlegenden*, Zürich 1953, s. 250-265, på basis af V. Mansikkas udgave i *Pamjatniki drevneruskoi pisjmennosti i iskusstva*, bind 180, Sankt Petersborg 1913. Nyere russisk udgave af V.I. Malysjev i *Trudy otdela drevnerusskoi literatury*, bind 5 (1947).
- 10) W. Fritze, *op.cit.*, s. 255.
- 11) Jeg har denne oplysning fra historikeren Viktor S. Listov, Institut teorii i istorii kino, Moskva.
- 12) Aleksandrs søn Daniel blev fyrste af Moskva; hans søn Ivan I Kalita erhvervede tillige storfyrsteværdigheden (knyttet til byen Vladimir, 1328), blev tributindkræver for mongolerne i hele Nordøst-Rusland og udnyttede dette til en kraftig forøgelse af sit territorium. Hans sønnesøn Dmitrij vandt en afgørende sejr over mongol-khanen Mamai ved Kulikovo ved Don (deraf hans tilnavn "Donskoi") i 1380. Ekspansionen fortsatte under hans efterfølgere, hvoraf Ivan III (1440-1505) fik samlet stort set hele det daværende Rusland under sig (således erobrede og indlemmedes Novgorod 1478). 1480 vandtes den endelige sejr over mongolerne hvorefter han stykke for stykke fik riget udvidet mod vest på Litauens bekostning. Endvidere ægtede han en niece af den sidste byzantinske kejser og skabte dermed den arvemæssige basis for Moskvas krav på den byzantinske kejserværdighed, endeligt fastslået også på det formelle plan ved Ivan IV "den Skrækkeliges" kroning til *Zar* i 1547.
- 13) Russiske navne transkriberes på vidt forskellig måde i Danmark. Jeg har tilstræbt at bruge den stavemåde, der i dansk udtale vil komme det russiske lyd billede nærmest uden dog helt at sløre det oprindelige skriftbillede. Et bestemt bogstav bliver følgelig ikke gengivet anderledes, fordi det i en bestemt stilling udtales anderledes end normalt (ubetonet *o* udtales som et åbent 'a', *v* foran ustemt konsonant og i udlyd som 'f'). Det fremgår heller ikke af transkriptionen, at konsonanter, der efterfølges af et *e*, normalt bliver 'j'-holdige', således at den korrekte udtale af *Nevskij* nærmest bliver 'Njevskij'. Derimod tages der hensyn til forskellen mellem det russiske *e* (= 'je') og det russiske *ë* (= 'jo') – derfor *Potjomkin*. – Følgende lyde forekommer ikke i dansk normalsprog: *z* = fransk eller engelsk 'z' (som i 'zone'), *zj* = fransk 'j' (som i 'jour'), og *y* der gengiver et særligt russisk bagtunge-i). – For Eisensteins navn er anvendt den gængse vesterlandske skrivemåde, på russisk hedder han *Eizensstein*, med tryk på sidste stavelse (*ei* udtales 'æi').
- 14) Samtalen kendes fra et referat af Aleksandrov, publiceret 10 år senere og oversat af Jay Leyda i hans "Kino – A History of the Russian and Soviet Film" (George Allen & Unwin, London 1961, paperback-udgave 1973 (brugt her)), s. 268f.
- 15) Eisenstein mødte megen anerkendelse i udlandet og knyttede bl.a. venskab med Charlie Chaplin. Men hans filmprojekter, hvoraf det betydeligste er Mexico-filmen

Middelalder på film som propaganda

- Que viva Mexico*, led alle en krank skæbne. (For nylig er Mexico-filmen dog blevet rekonstrueret af sovjetiske filmfolk og endelig sendt på markedet.)
- 16) Novellen hedder "Bezjin engen" og findes i novellesamlingen "En Jægers Dagbog" (udg. 1852). Den giver en skildring af landbefolkningens hårde kår under livegenskabet. Eisensteins ide var at bruge denne skildring som udgangspunkt for en modstilling af bøndernes stilling i det gamle Rusland og det sovjetiske landbosamfund efter kollektiviseringen.
 - 17) Richard Taylor: *Film Propaganda – Soviet Russia and Nazi Germany* (Croom Helm, London 1979), s. 116. – En mere detaljeret skildring af projektet og dets skæbne findes hos Leyda – som selv var med i det som en slags instruktør-praktikant – *op.cit.* s. 327f og 338f; sidstnævnte sted fremgår det, at projektet især forsinkedes af en længerevarende sygdomsperiode for Eisenstein, og at de politiske konjunkturer i mellemtiden ændrede sig, således at han ved sin tilbagevenden til arbejdet blev stillet over for krav om store ændringer i manuskriptet, selvom 60% af optagelserne allerede havde fundet sted. Kravene gik især ud på en neddæmpning af de anti-religiøse passager i filmen.
 - 18) Jeg har denne oplysning fra direktøren for Eisenstein-museet i Moskva, historikeren og Eisenstein-udgiveren Naum Kleiman.
 - 19) Oplysningen om Eisensteins valgmulighed stammer fra Naum Kleiman. Om Ivan Susanin, se Valentin Giterman: *Geschichte Russlands* (Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1965) bd. 1, s. 257.
 - 20) Omtalt i upubliceret selvbiografisk optegnelse af Eisenstein fra 1938, der findes i det centrale statslige litteratur- og kunstartiv i Moskva. Citeret i: Sergei Eisenstein: "... und fand sich berühmt" – Aufzeichnungen und Gedanken des grossen Revolutionärs der Filmkunst (opr. udg. på Henschelverlag i Berlin DDR, titel: "Stationen", licensudgave Econ-Verlag, Wien & Düsseldorf 1968), s. 419, note 5.
 - 21) Se fx. hans "Notes of a Film Director" s. 165 (udg. London 1959).
 - 22) Eisenstein: "... und fand sich berühmt" s. 69f.
 - 23) Det kendteste og mest populære heltekvad var uden tvivl "Kvadet om Igors Fylke" fra det 12. årh.. Eisenstein kommer ind på kvadet i en artikel fra 1939, "30 års sovjetisk filmskaben og den russiske kulturs traditioner", trykt i S. Eizensjtein: *Izbrannye proizvedenija v sjesti tomah* (Udvalgte arbejder i 6 bind) bd. 5 (Moskva 1968), s. 181-197 (omtalen er på s. 193). – *Aleksandr Nevskij* virker både i retorisk stil (patetisk ordvalg, omkvædsagtige gentagelser) og visuel udtryksform (den udpenslede slagskildring med dens væld af prægnante detaljer, det stadige samspil mellem naturen og menneskene) stærkt præget af Igor-kvadet. (Ad. Stender-Petersen har givet en spændende analyse af kvadet og dets historiske kontekst i sin "Den russiske litteraturs historie" I, København 1952, s. 86-98.)
 - 24) Leyda, *op.cit.* s. 349.
 - 25) Takket være pres fra oven og valget af et usædvanligt effektivt instruktørteam (Mihail Romm og Dmitrij Vasiliev) lykkedes det imidlertid på under 3 måneder at få produceret og færdiggjort filmen *Lenin v Oktjabre* (Lenin i Oktober) til den 7. november 1937. Dette satte kontrasten mellem Sjumjatskijs ambitiøse planer og de ret pauvre resultater i yderligere relief. Leyda, *op.cit.* s. 339f.
 - 26) I bogen "Eisenstein: Three Films", udg. af Jay Leyda (Lorrimer, London 1974), s. 89, tager Leyda afstand fra myten om, at Vasiliev var sat på produktionen som politisk 'overvåger' af Eisenstein. Som nævnt ovenfor havde Vasiliev netop vist sin effektivitet ved produktionen af *Lenin v Oktjabre*, hvor han ligeledes havde fungeret som leder af kamerahold nr. 2, og hans medvirken var en nødvendig forudsætning for en hurtig produktion af filmen.
 - 27) Leyda in "Eisenstein: Three Films", s. 90.

- 28) Officielt forklarede Eisenstein hastværket med, at det gjaldt om så hurtigt som muligt at få "langt filmen i hovedet på aggressoren som en granat". Artikel fra 1939, se Eisenstein: Notes of a Film Director, s. 42.
- 29) Oplysning fra Naum Kleiman.
- 30) "Notes of a Film Director" (s. 149-167) indeholder en længere artikel, P-R-K-F-V, skrevet 1946, der er én lang hyldelse til Prokofiev for hans kompositionsarbejde til *Aleksandr Nevskij*. Han er ikke mindst imponeret af hans punktlighed, arbejdsdisciplin og hukommelse. Sommetider er musikken komponeret efter, sommetider før færdigredigeringen af billedsiden til de enkelte sekvenser. Både artiklen og den færdige film vidner om en forbløffende kongenialitet mellem de to kunstnere. Eisenstein har da også tilskrevet Prokofiev hovedæren for, at det lykkedes at "find and reproduce that wonderful inner synchronization of plastic and musical images, that is, achieve that in which actually lies the secret of audio-visual impression" inden for den korte tid, der var til rådighed (Notes, s. 42).
- 31) Episoden er beskrevet af filmkritikeren Viktor Sjklovskij i hans bog "Zjili – byli" (Der var engang . . ., Moskva 1966) s. 499. Oversat af Taylor, *op.cit.* s. 123, der sammesteds omtaler Eisensteins resultatløse forsøg på at få den manglende rulle ind i filmen igen. Den manglende rulle synes sporløst forsvundet. – Hvor utilfreds, Eisenstein var med bortfaldet af scenen, fremgår af ". . . und fand sich berühmt", s. 117.
- 32) Manuskriptet til filmen er aftrykt i S. Eizensjtejn: Izbrannyje proizvedenija v sjesti tomah, bd. 6 (Moskva 1971) s. 153-196 (jfr. Taylor, *op.cit.* s. 129, note 10). Det er oversat af Diana Matias i Leyda (ed.): Eisenstein: Three Films, s. 91-141 & 182-186. Oversættelsen omfatter også de udeladte partier af filmen. Bortset fra disse følger filmen manuskriptet ret tæt. Den kopi af filmen, jeg har arbejdet med, er en 16 mm kopi fra Sovexportfilm, som er lejet hos E.B.C.-film i Baldersbrønde. Som kontrol har jeg gennemset Det danske Filmmuseums 35 mm kopi af filmen, (Udlejningskopiens danske undertekster er rimeligt præcise og dækkende, dog er korsangene ikke altid oversat i deres helhed. Filmmuseets kopi har norske undertekster.) – Den omtrentlige varighed af de enkelte hovedafsnit er henholdsvis 9, 32, 11, 28, 9 & 15 min. Neva-sangen have haft 4 vers, af disse synges de to første, det tredje er udeladt, og det fjerde (forsynet med en anden melodi) synges ved mongolernes afmarch (jfr. note 34). Både det første tema (herefter: "Neva-temaet") og det sidste tema bruges igen senere i filmen (jfr. oversigten over filmens "ledemotiver" i note 52). – En anden udeladelse er samtalen mellem Savka og Mihalka, ifølge hvilken skylden for, at Aleksandr ikke stadig var fyrste i Novgorod, skulle placeres hos bojarerne og købmændene, som kun tænkte på sig selv, ikke på Rusland.
- 34) Ordene følges på vej af et korvers med ordene: "Vi overgiver ikke den russiske jord. Enhver, der drager mod Rusj, vil blive dræbt. Rejs dig, Rusj, mod fjenden. Rejs dig, berømmelige Novgorod, til kamp!" – Det anvendte tema betegnes herfter: "Russisk-jord-temaet".
- 35) Ordene "mongol" og "ta(r)tar" bruges i flæng i filmen. Dette er i overensstemmelse med datidens sædvane. Mongolerhæren hentede sine soldater fra en række forskellige folk, af hvilke mongolerne var det ledende. Tatarerne var et nabofolk, der tidligt blev opsuget af mongolerne. Ordet "tatarer" blev af de skrækslagne europæere mistolket som "tartarer", folk fra *Tartaros*, den græske betegnelse for det nederste og dystreste helvede. Ordet "horde" er iøvrigt også en forvanskning, af mongolernes ord for teiteljr, *ordu*; betegnelsen "Den gyldne Horde" hentyder til den pragt og rigdom, khan Batu og hans efterfølgere omgav sig med.
- 36) S. Eisenstein: ". . . und fand sich berühmt", s. 365. – Eisensteins enke, Pera Atasje-

Middelalder på film som propaganda

- va, har explicit oplyst, at det var Stalin selv, der strøg slutningen (oplysning fra Naum Kleiman).
- 37) Stalins almindeligt bekendte holdning til de historiske lederskikkelser fandt bl.a. udtryk i partiets centralkomité's forordninger vedr. historieformidling. Eisenstein henviser selv i en tale fra 1940 om "Den sovjetiske historiske films problemer" (trykt i bind 5 af *Izbrannye proizvedenija*, s. 110-128) til centralkomitéens beslutning af 16. maj 1934 (s. 111).
 - 38) Richard Taylor, *op.cit.* s. 120f; Taylors kildegrundlag er V. Sjklovskij: *Eizensjtein* (Moskva 1973) s. 246 og M. Meilah: *Izobrazitel'naja stilistika pozdnih fil'mov Eizensjteina* (Afbildningsstilistikken i Eisensteins sene film, Leningrad 1971) s. 254. Eisenstein har selv skrevet om sine studier i marken i sin artikel om filmen fra 1939, aftrykt i Sergei Eisenstein: *Notes of a Film Director*, s. 32-43 (selve omtalen findes på s. 37-39).
 - 39) Eisenstein skriver i ovennævnte artikel: "The boldness of Buslai and the wisdom of Gavriilo stand on the right and left of Alexander who possesses both these qualities. The wise Prince knows how to refrain from abusing them and how to put them to good use for the common good. And the two men endowed with these characteristics so typical of Russian warriors displayed their courage – each in his own way – during the Battle on the Ice." (Notes, s. 41)
 - 40) Slutningen af scenen er strammet: Ifølge manuskriptet skulle Pavsjas ord have været efterfulgt af tiggeren Avvakums udråb "Rejs jer, russiske folk!", som igen skulle være gået over i en pompøs korsang. I stedet er sangen flyttet hen ved slutningen af næste scene.
 - 41) Scenen åbnes med et langsomt og dystert kromatisk motiv, domineret af dybe messingblæsere, der ligger som underlægning til præsentationen af den sejrige fjende. Vigtigere er imidlertid det følgende tema (som i det følgende vil gå under betegnelsen "massakre-hymnen"). Den bruges første gang ved præsentationen af den skrækslagne Pskov-befolkning, anden gang da ridderne river børnene væk fra kvinderne. (Under selve "brandofferet" af børnene bruges derimod indledningsmotiv.) Endelig indledes selve massakren af en fanfare (horn og basuner), som i filmens senere forløb fungerer som tyskernes kampsignal. (Den overordentlig patetiske musik til Pavsjas henrettelse bruges derimod ikke senere i filmen).
 - 42) Munkene er i hvide kutter, bortset fra en enkel, særlig betydningsfuld munk, der bærer sort kappe. Udover den æstetiske fordel ved anvendelsen af denne farvekontrast passer dette fint på dominikanernes ordensdragt. Faktisk var den unge dominikaner-orden særdeles aktiv deltager i den tysk-katolske ekspansion på baltisk og russisk territorium i det 13. årh. (jfr. Berthold Altaner: *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts* (Breslauer Studien zur historischen Theologie III, Habelschwerdt (Schlesien) 1924) s. 190ff og 214ff, og G. von Walther-Wittenheim O.S.B.: *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter* (Institutum Historicum FF. Praedicatorum Romae ad S. Sabinae, *Dissertationes Historicae Fasciculus IX*, Rom 1938) s. 5ff, 15ff & 80ff). Men også andre grunde end de æstetiske og historiske har formentlig spillet en rolle for Eisenstein. Dominikanerne stod for Eisenstein som repræsentant for den dogmatiske, magtpolitiske, undertrykkende linie inden for katolicismen, i modsætning til fransiskanerne, der for ham repræsenterede den inderlige, ekstatiske tro. (Eisenstein: *Le bon Dieu*, utrykt artikel fra 1946, nu under udgivelse som led i ny samling af 'eisensteinia' på russisk og i tysk oversættelse; jeg fik artiklen til gennemsyn af udgiveren, Naum Kleiman.)
 - 43) I filmen bindes de to scener sammen af musikken. Den første scene har korsangen "Rejs jer, russiske folk" som musikledsagelse, den anden scene indledes med "Russisk-jord-temaet", først sunget af kvindekore, derefter af mandskore, hvorefter der

- sluttes af med "Rejs jer, russiske folk" i ren orkesterversion.
- 44) Teksten til korsangen er på latin og stedvis svært opfattelig. Efter alt at dømme er det dog samme tekst som angivet i partituret til Prokofievs "Aleksandr Nevskij-kantate" (jfr. nedenfor, note 49). Den lyder: "Peregrinus, peregrinus, expectavi, expectavi, pedes meos, pedes meos, in cymbalis, in cymbalis" – hvilket overhovedet ikke giver nogen mening. Man kan dårligt tolke dette anderledes, end at Prokofiev har ønsket at skildre den latinske ritus som noget mystisk og uforståeligt. – Ifølge manuskriptet skulle overløberen Tverdilo under feltgudstjenesten snart korse sig fra venstre mod højre – på latinsk vis – snart fra højre mod venstre – på ortodox vis, hvorved der føjedes endnu et negativt træk til billedet af ham. Uvist af hvilken grund er dette udeladt i den færdige film.
 - 45) Jfr. Leyda, "Eisenstein: Three Films", s. 112f.
 - 46) Sergei Eisenstein: True Ways of Invention. I "Notes of a Film Director", s. 43-52 – omtalen af overvejelserne vedr. fortællingen findes s. 45-48.
 - 47) En indgående analyse af samspillet mellem musik og billedkomposition i indledningssekvensen findes i Sergei M. Eisenstein: The Film Sense (Harcourt, Brace and Company, New York 1942, 1947) s. 173-214 + planchen bag i bogen.
 - 48) Et godt eksempel på en musikalsk gennemkomponeret passage med ledemotivteknik er stykket, fra Ananias kravler frem fra sit skjulested, til isen begynder at sprække. De dominerende motiver er "Rytteri-motivet" og tyskernes kampsignal.
 - 49) Teksten til denne sang er ikke som de øvrige russiske sangtekster skrevet af Vladimir Lugovskij, men af Prokofiev selv. Den findes ikke i manuskriptet, men er gengivet i partituret til Aleksandr Nevskij-kantaten (Serge Prokofieff, op. 78: Alexander Nevsky, Cantata for chorus and orchestra, MCA Music, New York 1945 (kan fås på Københavns Kommunes Hovedbibliotek og Det kgl. Bibliotek)), s. 131-133 (tal 75 til tal 78). – Det forudgående tema – herefter kaldet "Slagmark-temaet" – er i filmen uden tekst (i modsætning til i kantaten).
 - 50) Ifølge manuskriptet skulle Aleksanders slutord være gået over i bifaldsråb fra folket og sangen "Rejs jer, russiske folk". Den valgte løsning understreger yderligere filmens propagandakarakter og slutordenes præg af advarsel til udlandet. (Aleksandr Nevskij-kantaten, der forelå færdig allerede i beg. af 1939, har en anden, mindre propagandapræget slutning.)
 - 51) Eisenstein har diskuteret spørgsmålet om, i hvor høj grad en film er gennemkalkuleret på forhånd, på s. 214-216 i "The Film Sense". Han understreger det dynamiske i skabelsesprocessen og anfører, at det er sjældent man *formulerer* de "hows" og "whys" der ligger bag ens valg. Endvidere siger han, at de nødvendige "laws, bases, motivations for *precisely such and no other* distribution of one's elements pass through the consciousness (and are sometimes even uttered aloud), but *consciousness does not stop to explain these motivations* – it hurries on towards completion of the structure itself. The pleasure of deciphering these "bases" remains to post-analysis, which sometimes occurs years after the "fever" of the creative "act" has passed . . ." (alle udhævelser er Eisensteins egne).
 - 52) De vigtigste motiver og temaer i filmen er følgende (nævnt i den orden, de forekommer første gang i filmen): I) Njevskij-temaet, II) Russisk-jord-temaet, III) Massakre-hymnen, IV) Det tyske kampsignal, V) Rejs jer, russiske folk, VI) Rytteri-motivet, VII) Skalmjeje-temaet, VIII) Slagmark-temaet, IX) Tremolo-motivet. Både melodisk og rytmisk adskiller de sig klart fra hverandre, fra de majestætiske og rolige I og II, over de dystre III og IV, den elegiske VIII og den abrupte IX til de energiske og vitale V, VI og VII. For at give et indtryk af temaernes karakter er nedenfor angivet de første takter af hvert enkelt. (Når det kun er melodilinien, der er angivet, er det ikke blot af pladshensyn; kun partituret til kantaten er udgivet, og

Middelalder på film som propaganda

The image displays a musical score for a film, titled "Middelalder på film som propaganda". The score is organized into ten numbered staves, labeled I through X. Staves I through VI are written in treble clef, while staves VII through X are in bass clef. The key signature is one sharp (F#) and the time signature is 2/4. The music is characterized by a medieval style, featuring a mix of eighth and sixteenth notes, often beamed together. Staves I, II, and III consist of single melodic lines. Staff IV is a bass line with a complex rhythmic pattern of eighth notes. Staff V is a single melodic line. Staff VI is a single melodic line with a triplet of eighth notes. Staff VII is a single melodic line with a triplet of eighth notes. Staff VIII is a single melodic line with a triplet of eighth notes. Staff IX is a bass line with a complex rhythmic pattern of eighth notes. Staff X is a bass line with a complex rhythmic pattern of eighth notes. The score includes various musical notations such as slurs, accents, and dynamic markings (p, f, mf). The score is presented on a white background with black musical notation.

- det afviger i harmonisering og instrumentering så meget fra filmmusikken, at denne må rekonstrueres ud fra filmen selv.)
- 53) Jfr. Eisensteins artikel fra 1939, "Patriotizm – moja tema", i Izbrannyje proizvedenija v sjesti tomah, bd. 1 (Moskva 1964), s. 161ff. – Jfr. Richard Taylor, *op.cit.*, s. 117f og 129, note 1.
 - 53a) Jfr. også de ord, de tyske soldater får med på vejen i Aleksandrs afslutningstale: "Men den, der kommer med sværd, skal dø ved sværd", som er en let omskrevet version af Jesu ord i Matt. 26, 52: "... thi alle, som griber til sværd, skal falde for sværd".
 - 54) Det er her spændende at sammenligne med det kvindebillede, der fremtræder i samtidens nationalsocialistiske film. Jfr. afsnittet "L'antiféminisme", s. 703-707 i François Garçon's artikel "Cinéma et histoire: les trois discours du *Julf Süss*, i *Annales*, nr. 4, juli-august 1979 – samt behandlingen af filmene *Fronttheater* og *Der grosse König* på s. 403f og 406f i K. Fledelius: "Bekehrung und Bestätigung im Spielfilm des Dritten Reiches", i *Text & Kontext* 8.2, København og München 1980.
 - 55) Jfr. Den første Novgorod-kronike, s. 119, og Russische Heiligenlegenden, s. 264 (for fuld titel, se note 8 og 9).
 - 56) Jfr. Den første Novgorod-kronike, s. 111 og s. 103.
 - 57) Domasj omtales i Den første Novgorod-kronike, s. 111, Gavrilo i Russische Heiligenlegenden, s. 258f. – I artiklen "True Ways of Invention" fra 1946, trykt side 43-52 i *Notes of a Film Director* (London 1959), har Eisenstein givet en udførlig skildring af, hvorledes skikkelsen Ignat er opstået, og hvorfor han har ladet Ignat blive dræbt i filmen.
 - 58) Se fx. Den første Novgorod-kronike under årene 1130, 1179, 1191 og 1234.
 - 59) Eisenstein diskuterer dette på s. 38 i *Notes of a Film Director*. – De eneste ord, der bliver sagt på andre sprog end russisk, er den mongolske rytters første spørgsmål i introduktionen: "Sjimdi?" (der straks oversættes til "Hvem dér"), og det i note 44 omtalte vrøvle-latin.
 - 60) Jfr. Yon Barna: Eisenstein (Boston og Toronto 1973), s. 215 – der refererer til S.S. Prokofiev: *Documents, Recollections* (Moskva 1956).
 - 61) Jfr. s. 117 i *Izbrannyje proizvedenija v sjesti tomah*, bd. 5 (Moskva 1968) (i talen "Den sovjetiske historiske films problemer" fra 1940).
 - 62) Oplysning fra Naum Kleiman. Det er formentlig kantate-versionen, der har været brugt, således at "Rejs jer"-temaet er blevet efterfulgt af "Russisk-jord-temaet", med "Rejs jer"-temaet igen som afslutning.
 - 63) Aleksandr Nevskij ordenen er nr. 9 i rækken af sovjetiske ordener (som nr. 7 og 8 ligger fra samme periode Suvorov og Kutuzov ordenerne). Jfr. *Sovetskij entsiklopeditjeskij slovarj* (Moskva 1980), s. 946.
 - 64) En skitse til drejebog til det første afsnit af *Fergana-kanalen*, dateret beg. af august 1939, er trykt i Eisenstein: *The Film Sense*, s. 256-268.

Den 9. april i tysk film

af

Kaare Rübner Jørgensen

Propagandaen er Det Tredie Riges Salt''

Karen Blixen, *Breve fra et Land i Krig,*

April 1940.

Da de tyske tropper tidligt om morgenen den 9. april 1940 begyndte en besættelse af det neutrale Danmark og Norge, blev soldaterne ledsaget af uniformerede journalister og fotografer, der skulle berette om de tyske stridskræfters glørværdige indsats. De filmoptagelser, disse fotografer tog, blev derpå sendt til Berlin og benyttet i en række tyske ugerevyfilm (1). Således var der optagelser fra Danmark og Norge i *Ufa Ton Woche 502* og fra Norge, hvor kamphandlingerne fortsatte til den 10. juni, tillige i *Ufa Ton Woche 503, 504, 505 og 508* (2). Fra sommeren 1940 og frem indeholdt de tyske filmjournaler desuden talrige små indslag om Norge, indslag der normalt indgik i skildringen af den samlede tyske *Abwehrfront gegen England* (3). I modsætning hertil behandlede forholdene i Danmark sjældent, men når det skete, var formålet som oftest et andet: at vise de venlige relationer mellem Danmark og Tyskland for den tyske biografgænger (4).

Nu er det ikke hensigten her at analysere, hvorledes forholdene i det besatte Danmark og Norge generelt blev fremstillet i de tyske filmjournaler. Det er en opgave, der vil sprænge denne artikels rammer, og som derfor må vente til en anden lejlighed. I stedet vælges den mere beskedne at undersøge, hvorledes den første besættelse blev præsenteret den tyske offentlighed i *Ufa 502*. Der fokuseres tillige også mere på situationen i Danmark end i Norge.

Men først en kort omtale af de produktionsforhold og intentioner, der lå bag de tyske krigsugerevyer.

Den nationalsocialistiske Kriegswochenschau

I de sidste år før den anden verdenskrig fandtes der i Tyskland 4 forskellige ugerevyfilm. Det var *Ufa Ton Woche* og *Deulig Ton Woche*, begge produceret af Universum Film GmbH (Ufa-koncernen), *Tobis Woche*, lavet af Tobis Filmkunst under Ton-Bild Syndikat, og *Fox tönende Wochenschau*, fremstillet af Deutsche Fox AG (5). Af disse havde de to, der blev udsendt af Ufa-koncernen, den største udbredelse, da de dækkede 2/3 af markedet (6). Mens Deutsche Fox ejedes af det amerikanske filmselskab Fox, indehavedes

aktiemajoriteten i de øvrige selskaber af den tyske stat (7). Dette aktieopkøb, der havde fundet sted i 1937 og 1938, var led i statens overtagelse af den filmiske nyhedsformidling, en overtagelse der var sket gradvis i anden halvdel af 30'erne, men som dog ikke var fuldstændig før den anden verdenskrig (8).

Ved krigsudbruddet den 1. september 1939 samordnedes produktionen af ugerevyfilm, således at der fra da af kun blev udsendt én film om ugen (9). Denne fællesfilm distribueredes i begyndelsen under de gamle firmanavne, thi først fra sommeren 1940 blev fællesnavnet *Deutsche Wochenschau* introduceret (10). Ved dannelsen af Deutsche Wochenschau GmbH den 21. november 1940 blev selskaberne juridisk sammenlagt, og fra dette tidspunkt eksisterede der altså kun ét ugerevyselskab i Tyskland (11). Dette firma fremstillede derefter alle senere tyske krigsugerevyer. Det skete helt regelmæssigt med én film om ugen indtil foråret 1945. Den sidste passerede gennem censuren den 19. marts 1945 (12).

De tyske krigsugerevyoptagelser blev taget af fotografer, tilknyttet særligt udsendte *Propaganda-Kompanien* (PK'er) (13). Opbygningen af disse var sket i al hemmelighed fra september 1938, da Propagandaministeriet efter aftale med Krigsministeriet samlede kamerafolk med ugerevy- og spillefilmserfaring, pressefotografer, journalister og radioreportere og gav dem en fem ugers militær træning. De fik deres debut ved de tyske troppers indrykning i Sudeterlandet i efteråret 1938. I løbet af 1939 dannedes flere kompagnier, og da krigen brød ud, sendtes de til fronten. Her var deres opgave at optage ugerevystof, levere fotografier og radioreportager fra fronten samt udgive frontaviser til soldaterne. Desuden skulle de producere propagandamateriale, der af fly blev kastet ned bag fjendens linier. Det var *Heimat-, Front- und Feindpropaganda*.

Propagandaministeriet ønskede, at PK-folkene, hvis antal under største-parten af krigen lå omkring 300, skulle arbejde selvstændigt, det vil sige uafhængigt af de militære kommandanter; Krigsministeriet derimod, at de skulle underlægges *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW). Der kan derfor ligefra kompagniernes etablering konstateres talrige uoverensstemmelser og kompetancestridigheder mellem de to ministerier. De viste sig blandt andet ved, at såvel Propagandaministeriet som OKW's afdeling for propaganda (*Abteilung Wehrmacht Propaganda*, WPr) udsendte direktiver til PK-folkene (14).

PK-fotograferne havde ordre til at sende deres film så hurtigt som muligt til Berlin. Normalt skete det med kurerfly. Desuden skulle de vedlægge en skriftlig redegørelse, indeholdende oplysning om tid og sted for optagelserne

Den 9. april i tysk film

samt en sandfærdig beskrivelse af de filmede begivenhedsforløb (15).

Om mængden af optagelser foreligger der fra samtiden nogle få oplysninger. Således skulle man i Berlin under felttoget i Frankrig i sommeren 1940 have modtaget mellem 30 og 40 km film om ugen (16) og i de første 150 uger af krigen ialt have fået 2800 km (17). Men da den første chef for WPr Hasso von Wedel i sine erindringer nævner, at der under *hele* krigen ialt blev forcensureret ca. 1600 km (18), er de nationalsocialistiske mængdeangivelser sandsynligvis blæst op for at imponere samtiden. De 150 ugers udsendte film, der efter mine beregninger var på sammenlagt omkring 110 kms længde, ville da også kun give en udnyttelse på ca. 4% af det indsendte materiale. Lægges von Wedels tal til grund, kan udnyttelsesgraden skønnes at have ligget på omkring 10% (19). I begge tilfælde er udnyttelsesprocenten lav. Årsagen hertil er naturligvis, at mange optagelser ikke egnede sig til forevisning for offentligheden, det være af tekniske, militære eller politiske grunde (20).

Når det indsendte materiale var modtaget i Berlin og fremkaldt og kopieret, fandt den første sortering sted ved et militært og politisk censurmøde i Propagandaministeriet. Hvor meget der ved denne *Fachprüfung* blev klassificeret, vides ikke, men der gættes på, at det kunne være ret betragtelige mængder – undertiden op mod 80% (21). Især synes de militære censorer at have været ret nøjeregnende med, hvad de lod passere; Goebbels var derfor ofte irriteret over den militære censur (22) og appellerede undertiden til Hitler for at få optagelser frigivet (23). Om han fik sin vilje igennem, er dog tvivlsomt.

Efter den militære censur gik det godkendte materiale til Deutsche Wochenschau, hvor medarbejderne gennemså det ved klippebord og traf beslutning om, hvad der skulle med i næste film. Det skete dels efter de propagandapolitiske direktiver, der var afstukket af Goebbels på hans ministerkonferencer, dels i et ganske tæt samarbejde med embedsmænd fra Propagandaministeriet (24). Dette arbejde fandt sted om lørdagen, og resultatet blev den første version, der som regel var længere end den færdige film og uden lyde, musik og kommentar. Undertiden udarbejdedes flere alternative versioner. Var Goebbels hjemme og havde tid, blev denne første version sammen med et forslag til speakerkommentar forelagt ham om søndagen (25). Mandag lavedes derpå den anden version efter hans anvisninger. Den var ligeledes stum og blev ofte – i hvert fald i de første krigsår – set af Hitler, Goebbels og andre af partiets ledere (26). I løbet af tirsdagen blev den tredje og endelige version lavet; redaktionsslutning var tirsdag nat kl. 12 (27). Onsdag blev den færdige film forelagt Propagandaministeriet til godkendelse (*Prüfung*) (28). Her kunne den tillige forsynes med prædikater som ”staatspolitisch wertvoll”,

”künstlerisch wertvoll” og ”volksbildend” (29). Efter denne censur sendtes filmen til kopieringsanstalten, der sørgede for at få det nødvendige antal kopier klar til urpremiere fredag (30).

I løbet af krigen øgedes kopiantallet betydeligt. Mens Ufa-koncernen i 1938 havde udsendt sine to ugerevyer i tilsammen 275 kopier (31), kom *Ufa Ton Woche* 471 med censurdato den 14. september 1939 i 865 kopier (32). I 1940 hævdes antallet yderligere til 1500-1600 kopier (33), og i 1943 skulle man være kommet op på 1900 ugentlige kopier (34). Samtidig øgedes filmenes længde, der for Ufas og Deuligs vedkommende havde været på 325-375 m/35 mm i de sidste år før krigen, til mellem 600 og 1200 meter pr. film (35).

Efter produktion kom offentlig forevisning. Først blev filmen præsenteret pressen ved et lukket møde i Propagandaministeriet. Ved den lejlighed fik journalisterne samtidig anvist, hvorledes de skulle omtale den i avisen (36). Derefter havde den premiere og vist for befolkningen, først i de store teatre i hovedstaden og i de øvrige større byer, dernæst i forstadsbiograferne og de mindre byers teatre og til sidst i landsbyernes forsamlingslokaler. I maj 1940 gav Goebbels ordre til at indrette biografer på banegårdene, så også rejsende kunne få ugerevyen at se (37). Hver biograf havde filmen én uge. Som følge af det forøgede kopiantal, nedsattes filmens cirkulationstid fra 16 uger før krigen til 6-4 ved krigsudbruddet (38). Derved øgedes optagelsernes aktualitet, og med den tillige efter nazistisk opfattelse deres propagandaeffekt (39).

Ugerevyerne var – ifølge de hemmelige SD-rapporter, der blev lagt på Goebbels’ bord – meget populære; tilskuerne skulle have været 100% tilfredse (40). Men da det af de samme rapporter fremgår, at soldater blandt publikum gjorde sig lystige over de arrangerede kampscener, de så (41), var det vel så som så med seriositeten hos tilskuerne. Andre SD-rapporter, som Goebbels ikke nævner på sine konferencer, giver et mere nuanceret billede: den 7. og 18. oktober 1939 kunne SD nemlig meddele, at publikum havde ytret sig positivt om ugerevyerne, den 28. november 1940, at det fandt dem for lange og kedelige, og den 22. januar 1942, at der endog havde været mishagstringer i biografalsene (42). Goebbels måtte desuden mindst to gange give ordre om, at biografernes døre skulle holdes lukkede under Wochenschau-forevisninger (43), vel et vidnesbyrd om at mange helst ville være fri for at se dem. Men ville folk i biografen, var de dem påtvunget, thi det var ved lov påbudt biografefjerne at vise dem som forfilm (44). Selv regnede nazisterne med, at 20 millioner så dem hver uge (45).

Af denne korte redegørelse for de tyske ugerevyers produktionsforhold

Den 9. april i tysk film

kan vi se, at nationalsocialisterne og deres Propagandaministerium ved krigs-udbruddet 1939 ikke nøjedes med at stramme grebet om nyhedsfilmen, men næsten indtil mindste detalje søgte at bestemme såvel dens indhold som publikums opfattelse deraf. Det gjorde de, fordi de mente, at ugerevyen var et af "de stærkeste og mest overbevisende midler til at styre en befolkning politisk og ideologisk" (46). Det forekommer derfor logisk, at de i modsætning til selskaberne i England og USA (47) øgede filmenes længde og kopiantal, således at de kunne blive et vigtigt led i den "publizistische Rüstung" af det tyske folk.

Om intentionerne bag denne oprustning foreligger der fra samtiden flere, meget sigende udtalelser. Således skrev Ufa Wochenschaus afdelingsleder Heinrich Roellenbleg i 1939:

"Ugerevyens levende billedreportage må udvikle sig mod et højere niveau, thi idag gælder det ikke kun om et optagelsesobjekts ydre fremtoning, men samtidig også om dets atmosfære og åndelige indhold. Dette arbejde begynder allerede hos kameramanden og slutter hos filmklipperen, der skal ordne det indkomne billedmateriale harmonisk med hensyn til form og rytme, så der virkelig opstår et samlet hele af de mange drejede enkeltbilleder.

Når kameramanden fremskaffer et objektivt og dog kunstnerisk billede af en stor begivenhed, så skal klipningen og den musikalske underlægning, med ét ord hele udformningen foruden det rent optiske også lade begivenhedens ånd og atmosfære blive følelig. Alt sandt levende – og dette står hos ugerevyen i forgrunden – har jo fra naturens side en indre stigning og spænding, som skal formidles til tilskueren. Ugerevymanden må ganske bevidst gå i lag med dette, for at ordne det i sig selv naturlige forløb dramaturgisk og derved bringe det til den største virkning" (45).

Året efter udtalte han, at det ved optagelsernes sammenklipning gjaldt, "at lade billederne stige dynamisk, at fordele accenter rigtigt, kort sagt at finde den mest virkningsfulde udformning". Thi målet var at præsentere krigsoptagelserne, "ikke som effektiv sensation, men som dokumenter om enestående heroiske hændelser", "for vor Wehrmacht til ære, for soldaterne til stolt erindring og for ungdommen som manende eksempel" (49).

Samme år beskrev en anden medarbejder ved Deutsche Wochenschau, Hans-Joachim Giese, ugerevyens generelle opgave således:

"for folket at være et *tidsspejl*, der ikke kun så objektivt som muligt reflekterer virkelighedens hændelser, men samtidig også formidler *situationserkendelse* og ved indtrængende billeder tydeliggør de forholdsregler,

som træffes i folkets og statens interesse" (50).

I krigstider blev opgaven derfor,

"at genspille den vældige hændelse ved fronten og i det tyske folk at vække forståelse for denne kamps storhed, for dens offer og for dens resultat" (51).

At denne opfattelse ikke var en underordnet filmedarbejders, men afspejlede propagandaministerens synspunkter, viser nogle ugerevykommentarer i Goebbels' dagbøger:

22. januar 1942: "Den vil sikkert ved sin realistiske fremstilling af kampene i Øst gøre et uhyre stærkt indtryk på publikum".

14. maj 1942: "Jo mere realistisk det tyske folk betragter krigssituationen, desto før bliver det færdig med de svære problemer, der endnu ligger foran os".

28. november 1943: "Ugerevybillederne, som er vist mig fra Berlin, er under al kritik. Man ser kun forskræmte elendighedsbilleder; af hjælpeforanstaltningerne ses intet. Jeg har dog til hensigt at lave et heltedigt ud af slaget om Berlin. Berlinerne fortjener det også" (52).

Disse Goebbels-bemærkninger er blevet opfattet som udtryk for en intenderet dobbelthed: på den ene side at ville fremstille begivenhederne så objektivt og realistisk som muligt og på den anden at ville skabe forståelse for krigens storhed og ofre (53). Jeg er ikke sikker på, at denne fortolkning er korrekt, for fokuserer vi på realismens funktion, er det tydeligt, at realisme ikke var et mål i sig selv, men et propagandistisk middel, der undertiden kunne anvendes for at heroisere den tyske krigsindsats. På samme måde forholdt det sig med optagelsernes autenticitet. Havde man spændende kampoptagelser, der var autentiske, gav man gennem pressen publikum meddelelse herom (54), manglede man dem, blev de beordret lavet, blandt andet på PK-Einsatzabteilung øvelsesplads i Potsdam (55). Hvis det var nødvendigt, blev tricks ud-tænkt (56), og gamle optagelser blev altid, når man var i bekneb, hentet frem fra arkivhylderne og brugt påny (57). Om optagelserne var autentiske, var derfor heller ikke af afgørende betydning.

Idealet var, som det tydeligt fremgår af Roellenblegs og Gieses udtalelser, at realisme og ideologi smeltede sammen og gik op i en højere enhed. Det "åndelig tilsnit" eller "den til grund liggende idé" betragtedes som det vigtigste (58). Ideologien har derfor stedse styret ikke alene mængden og arten af informationer, men også valget af optagelser og disses sammenklipning. Foruden *situationserkendelse*, *atmosfære* og *indre, åndelig mening* fornemmes de ideologiske nøgleord – ved tilbageslutning fra de udsendte film – at have

Den 9. april i tysk film

været *militær og racemæssig overlegenhed, heroisme, disciplin, beslutsomhed, kraft/styrke, storhed* samt *bevægelse og dynamik*. Det er formodentlig med sådanne ord som ledetråd, at de ansatte i Propagandaministeriet og ved Deutsche Wochenschau har arbejdet for at gøre ugerevyerne til "en vældig *Chronik* om den tyske skæbnekamp" (59).

Ufa Ton Woche 502

Går vi fra de generelle produktionsforhold til de mere specifikke bag *Ufa 502*, må det med det samme konstateres, at vore informationer er sparsomme. Der foreligger dog enkelte aktstykker, som fortjener at drages frem.

Af en skrivelse fra OKW til Propagandaministeriet den 21. marts 1940 fremgår således, at OKW/WPr havde opstillet to propagandakolonner, én for Norge og én for Danmark. *Propagandastaffel Norwegen* var underlagt en korvetenkapitän Hahn og bestod blandt andet af to blandede reportergrupper, tilknyttet henholdsvis luftvåbnet og krigsmarinen, tre lette reportergrupper underlagt hæren og en filmgruppe. Mens de to blandede grupper dækkede ord, billede, film og radio, tog de lette sig kun af beretninger i ord og billede. *Propagandastaffel Dänemark* var blandt andet sammensat af en let reportergruppe, en tonefilmgruppe og en propagandadeling. Hvilke værn de var tilknyttet, og i hvilke medier de skulle indberette, gives der ingen oplysning om. De stod under en hauptmann Salzmänn (60).

Begge propagandakolonner havde ordre til uafbrudt at afgive beretninger fra det tidspunkt, indskibningen og grænseoverskridelsen fandt sted. Materialet skulle indsendes uensureret til OKW/WPr, hvorfra det efter endt censurering ville blive viderebragt til Propagandaministeriet. Samtidig bad man ministeriet om straks at oprette et propagandaledelseskontor (*Leitpropagandaamt*) for hver af de to propagandakolonner samt om snarest at fremsætte ønsker og forslag med hensyn til gennemførelsen af den samlede propaganda (61). Den 27. marts gav Goebbels da også ordre til, at det samlede ugerevymaskineri skulle være *einsatzbereit* i tilfælde af militære operationer (62).

Af en indberetning fra kaptajn Salzmänn den 11. april 1940 kan vi desuden se, at *Propagandastaffel Dänemark* bestod af 66 mand (63). Det materiale, de samlede, blev i begyndelsen sendt til en oprettet meldecentral i Flensburg. Her indkom den 9. april fra København blandt andet 70 billeder, hvoraf 10 var fra indtagelsen af Kastellet, og 520 meter ugerevyfilm. Såvel billeder som film blev allerede samme dag kl. 16 sendt med kurerfly til Berlin. Næste dag modtog man yderligere materiale, heriblandt 40 billeder og 120 meter film. Filmene var fra udskibningen af tropper i Korsør (64).

Hvad PK-folkene herefter foretog sig, vides ikke med sikkerhed. Kaptajn Salzmann stillede forslag om, at de i den nærmeste tid skulle optage film, der viste, hvorledes "Danmark arbejder roligt videre under de tyske våbens stærke beskyttelse af landets neutralitet". Det har de da formentlig gjort, selv om han samtidig beklagede sig over, at hans 66 mand var for lidt i forhold til de opgaver, de skulle udføre, og at man for sent fik underretning om militære aktioner til at være på stedet, når de foregik (65). Af et post-scriptum fremgår nemlig, at han havde modtaget en opringning fra OKW/WPr med følgende indhold: "Da materialeleverancen fra propagandakolonne Norge er meget vanskelig, er talrige rapporter gennem kolonne Salzmann særlig vigtig. Navnlig er afvekslende radiooptagelser på plade og film påtrængende nødvendig" (66). Allerede på dette tidspunkt har man altså søgt at få huller i det norske materiale udfyldt med stof fra Danmark, en erstatning der – som vi senere skal se – også kan iagttages i den færdige film.

De optagelser, PK-fotograferne tog i Danmark og Norge den 9. april, fandt altså sted i militært regi. Propagandaministeriet synes først at være kommet aktivt ind, da det materiale, de militære censorer frigav, skulle redigeres sammen til en ugerevyfilm. Dette arbejde skete formodentlig i dagene fra den 13. til den 16. april og foregik efter de retningslinier, der var givet af Hitler gennem *Oberkommando der Wehrmacht* (67). Søndag den 14. april deltog Goebels i arbejdet og var særdeles tilfreds med de modtagne optagelser fra Danmark og Norge (68). Næste dag vistest resultatet for Hitler, der kun krævede små ændringer, blandt andet at Narvik skulle træde mere i baggrunden (69). Det er nok baggrunden for, at ugerevyfolkene lod enhver omtale af Narvik forsvinde fra filmen. Onsdag den 17. april passerede den færdige film censuren (70) og kunne derefter vises for offentligheden. Med fire ugers cirkulationstid er den blevet vist i biografene indtil midten af maj, med seks ugers til omkring den 1. juni.

Den idag bevarede *Ufa Ton Woche 502* er på 200 meter/16 mm, svarende til 18 1/2 minuts spilletid. Strukturelt er den opbygget i fire klart afgrænsede hovedafsnit, der alle er markeret ved nedtoning til sort:

Den 9. april i tysk film

TABEL 1. FILMENS OVERORDNEDE STRUKTUR.

hovedafsnit	antal klip	længde i minutter	gennemsnitlig længde klip/sek.
1. Indledning (klip 2-8)	7	0:29:4	4:20
2. Danmark (klip 9-80)	72	5:19:3	4:43
3. Norge (klip 81-245)	164	10:35:3	3:87
4. Afslutning (klip 246-278)	33	1:08:0	2:06
Ialt	276	17:32:0	3:81

Kommentar: De i denne og senere tabeller anførte tidslængder er udregnet efter en video-kopi; hvilket giver 4½'s mindre længde end ved en normal forevisning med 16 mm-apparat. I det norske afsnit er udeladt klip 113 på 0:1 sek. der er sort film med teksten "502 RA 1940" på langs.

Det fremgår af denne strukturinddeling, at besættelsen af Norge er skildret langt mere udførligt end den tilsvarende besættelse af Danmark. Baggrunden herfor er imidlertid ikke de to landes geografiske størrelse eller deres forskellige reaktion på den tyske okkupation, men producenternes ønske om at vise den dristige og farlige sejlads til Norge (se iøvrigt tabel 4 nedenfor).

Ser vi dernæst på klippenes gennemsnitlige længde i de fire hovedafsnit, viser det sig, at besættelsen af Danmark er skildret i længere indstillinger end besættelsen af Norge. Filmen *kan* derfor ved sin klipperytme give indtryk af, at begivenhederne foregik i et roligere tempo i Danmark. Det er dog mere sandsynligt, at årsagen til den differentierede klipperytme er teknisk. Thi analyserer vi *speakerkommentarens* omfang og fordeling, giver en ordoptælling til resultat, at det første indledende afsnit er overlæst med speaker-tekst, samt at forholdene i Danmark er beskrevet med dobbelt så mange ord pr. klip og pr. sekund som situationen i Norge. Desuden kan vi iagttagge, at der er langt flere klip uden kommentar i det norske end i det danske afsnit af filmen (se tabel 2). Denne klart skæve fordeling af speakerkommentaren vidner om, at producenterne må have ment, at billederne fra Danmark – eller måske snarere situationen i Danmark – har krævet en udførlig forklaring, mens optagelserne fra Norgesaktionen i højere grad har kunnet tale for sig selv. Der er ingen tvivl om, at årsagen hertil er de forskellige besættelsesforløb i de to lande, thi det svarer ganske til, hvad Gerd Albrecht har kunnet konstatere i *Ufa Ton Woche 451* om Hitlers 50 års fødselsdag den 20. april 1939: optagelser om indenrigspolitiske og civile, det vil sige mere fredelige

Kaare Rübner Jørgensen

TABEL 2. FILMENS SPEAKERKOMMENTAR.

hovedafsnit	antal ord	ord/klip	ord/sek.	klip uden kommentar	
1. Indledning	51	7,29	1,73	0	0,0%
2. Danmark	271	3,76	0,85	35	48,6%
3. Norge	309	1,88	0,49	113	68,9%
4. Afslutning	16	0,48	0,24	29	87,9%
Ialt	647	2,34	0,62	177	64,1%

forhold belægges med speakertekst, mens optagelser af militærets aktiviteter står næsten ukommenteret (71).

Det kan derfor allerede nu konkluderes, at de faktiske forhold – Danmarks hurtige kapitulation og Norges fortsatte kamp samt de militære og politiske konsekvenser, der fulgte heraf – nok har haft afgørende indflydelse på speakerkommentarens fordeling, men ikke på ugervyens overordnede struktur. Her var der andre ting, der talte: ønsket om at dokumentere, at den tyske flåde på trods af englændernes overlegenhed til søs havde gennemført operationen uden problemer.

1. Hovedafsnit: Indledning (klip 2-8, 29:4 sek.)

Det indledende afsnit består af 7 klip, der alle er optaget til søs, og som viser en ganske rolig forberedelse til den følgende besættelse. I sig selv er der intet i optagelserne, der henviser til Danmark og Norge; tværtimod må man, da det er dagoptagelser, da der ikke er søgang (72), og da de viste soldater ikke er iført vintertøj (73), regne dem for *stock shots*, det vil sige arkivoptagelser, der intet har med den 9. april at gøre.

Er billederne i sig selv ret intetsigende, er speakerkommentaren til gengæld indholdsrig. Først identificerer speakereren situationen, dernæst omtaler han, at den tyske landgang fandt sted for at *beskytte* den norske og danske neutralitet, og at denne landgang var en bedrift uden sidestykke i søkrigshistorien (klip 2-4). Ved at pointere det sidste følger filmen de retningslinier, der af OKW var givet for pressebehandlingen af operation *Weserübung* (74). Herefter præciseres situationen: vi er ombord på et transportskib kort før aktionens begyndelse (klip 4-6), en lodret løgn, da optagelserne i så fald skulle være filmet om natten. Med ordet *aktion* og oplysningen om at skibet *vagtsomt*

Den 9. april i tysk film

nærmer sig bestemmelsesstedet *i ly af mørket* (klip 8) følges igen OKW's retningslinier (75). Samtidig afdækkes dog svagt realiteten: et militært overfald på to neutrale lande.

2. Hovedafsnit: *Besættelsen af Danmark* (klip 9-80, 5:19 min.) :

Dette hovedafsnit på 72 klip består af 3 afsnit: først besættelsen af København, dernæst af det øvrige land og til sidst udbygningen af den stedfundne besættelse. Af disse er det første afsnit langt det vigtigste, da det optager 72% af den samlede klippængde og dækker 66% af den totale fremstillings-tid (se tabel 3).

TABEL 3. HOVEDAFSNIT DANMARK.

afsnit/ underafsnit	antal klip	varighed i sek.	antal ord	ord/ sek.
2.1. København (9-60)	52	210:6	177	0,84
2.1.1. Langelinie (9-13)	5	31:0	16	0,52
2.1.2. Kastellet (14-20)	7	18:8	7	0,37
2.1.3. Øvrige København (21-43)	23	78:9	113	1,43
2.1.4. Tilbagevenden til normalt liv (44-54)	11	53:2	31	0,58
2.1.5. Langelinie (55-60)	6	28:7	10	0,35
2.2. Øvrige Danmark (61-68)	8	48:3	45	0,93
2.3. Udbygning af besættelsen (69-80)	12	60:4	49	0,81
2.3.1. Udlosning af materiel (69-76)	8	38:3	23	0,60
2.3.2. Militærkørsel (77-80)	4	22:1	26	1,18
ialt	72	319:3	271	0,85

2.1. *Besættelsen af København* (klip 9-60, 3:30 min.). Dette afsnit, der er opbygget af 5 underafsnit, begynder og slutter på Langelinie. Ind imellem vises indtagelsen af Kastellet, besættelsen af det øvrige København og byens tilbagevenden til normalt liv. Af disse er det tredje underafsnit om det øvrige København det længste, da 46% af klippene og 37% af tiden bruges til at skildre besættelsen her. Inddrages desuden speakerkommentarens fordeling, træder underafsnittet yderligere frem, thi 42% af hovedafsnittets totale speakertekst er knyttet hertil. Det har desuden også langt flere ord pr. sekund end noget andet underafsnit i denne del af filmen. Det skyldes, at den danske holdning forklares i løbet af dette underafsnits 79 sekunder.

2.1.1. *Landgang på Langelinie (klip 9-13, 31:0 sek.)*. Optagelserne i dette underafsnit stammer alle fra Langelinie, hvor udskibningen af tropper og materiel finder sted fra "Hansestadt Danzig". Det er teknisk dårlige optagelser, der må være filmet den 9. april om morgenen. Interessant er klip 11, der indeholder en lang panorering fra skibet til soldater, der ligger i dækning ved Promenaden. Det er formentlig en af de første optagelser af landgangen, da den viser, at tyskerne ikke var sikre på, om danskerne ville forsvare sig (76). Den afslører derved angrebets militære karakter og står derfor lidt i kontrast til de mere rolige handlinger i klip 10 og 12. Samme afsløring kommer frem ved brugen af ordet *ubemærket* i speakerteksten (klip 9).

2.1.2. *Indtagelsen af Kastellet (klip 14-20, 18:8 sek.)*. De følgende 7 klip er alle fra Kastellet. Vi ser tyske soldater banke på den lukkede Norgesport med en spade og derefter marchere ind. Så er Kastellet indtaget. Tyske soldater står nu vagt, og hagekorsflaget vajer over Kommandørboligen. Samtidig er et hagekorsflag bredt ud på Kirkepladsens jord for at give flyvemaskinerne besked om indtagelsen. Bortset fra klip 18 og 19, der sagtens kan være taget senere, er det *sub eventu*-optagelser, vi ser. Der er dog et væsentligt hul i begivenhedsforløbet skildring, thi der vises ikke, at Norgesporten blev sprængt, og at soldaterne entrede Kastellet ved at forcere volden på begge sider af porten. Der høres ej heller skyderi (77). Det militære angreb er derfor allerede blevet til et "banken på og kom indenfor besøg", hvilket står i modstrid med speakerkommentarens ord, om at Kastellet straks blev *indtaget og besat* (klip 14-15).

2.1.3. *Besættelsen af det øvrige København (klip 21-43, 78:9 sek.)*. Dette underafsnit er strukturelt opbygget af 4 mindre enheder eller delafsnit. Klip 21-26 kan således, da de er holdt sammen af optagelser af fly over København, opfattes som den første enhed. Heri gives visuelt og verbalt meddelelse om, at tyske fly *få minutter efter* Kastellets indtagelse *planmæssigt* fløj over København og nedkastede *oprop'et*. Speakeren gengiver derefter den tyske opfattelse, *at vore soldater ikke kommer som fjender, men som venner og alene besætter landet for at beskytte den danske neutralitet* (klip 22-24). Sætningen, der ikke findes i det tyske *oprop*, er formet over indledningen i OKW's propaganda-grundtæse for pressebehandlingen (78). Den bekræftes af de følgende klip, optaget ud på formiddagen den 9. april. De viser nemlig dels danske og tyske soldater komme gående sammen dels uddeling af cigaretter til danske soldater (klip 24-25).

Herefter følger et delafsnit om forhandlingerne mellem de danske og

Den 9. april i tysk film

tyske myndigheder, visuelt fremstillet ved optagelser af det tyske gesandtskab, af von Renthe-Fink og general Himer, der var de tyske forhandlere, samt af tyske og danske officerer. De er formodentlig alle filmet udenfor gesandtskabet i Bergensgade og på Kastelsvej. Speakeren fortæller om forhandlingerne og om resultatet heraf: *tyske og danske kommandosteder optager forbindelse; danske soldater opfordres til ikke at yde modstand* (klip 31-34). Det er et citat fra OKW's anden *Sondermeldung*, trykt i tyske aviser den 10. april (79). Der er ingen omtale af den danske protest. De ledsagende og følgende billeder bekræfter speakerkommentarens ord, idet de viser, hvorledes danske officerer hjælper tyskerne til rette.

Klip 35-39, der handler om politiet, er det tredje delafsnit. Speakeren oplyser, at det københavnske politi, der om morgenen var blevet afvæbnet, får sin udrustning tilbage efter regeringens loyalitetserklæring. Det er en grov overdrivelse, for i virkeligheden drejede det sig kun om de betjente, der gjorde tjeneste i kvarteret omkring Kastelet, ialt 32 mand (80). Til speakerens ord ser vi en politibetjents smilende ansigt (klip 39), et *tegn* der skal dokumentere den glade, veltilfredse accept af den stedfundne besættelse.

Derefter følger et kort klip, som viser, at tyske soldater patruljerer ved opkørslen til Langelinie (klip 41), og det fjerde delafsnit. Det handler om, at det engelske gesandtskabspersonale og andre *fjendtlige agenter* arresteres (klip 42-43). Af de to klip er det første taget ved gesandtskabet i Bredgade om morgenen, det andet på Kastelets Kirkeplads, hvor de arresterede – samtidig med politibetjentene? – blev opstillet til fotografering ud på formiddagen (81). Muligvis ligger der et alment Goebbel's-direktiv bag denne optagelse (82).

2.1.4. Tilbagevenden til normalt liv (klip 44-54, 53:2 sek.). Dette underafsnit viser, at byen *efterhånden vågner og ved middagstid atter viser det sædvanlige billede af forretningslivet* (klip 50-51). Det sker ved at bringe optagelser af trafik på Vester Boulevard ved Glyptoteket og på Rådhuspladsen. Desuden ser vi en tysk soldat præsentere nogle danske piger for en plakat, der på dansk fortæller om Englands mineudlægning i norske kystfarvande (klip 48). Det er den *eneste* gang, filmen omtaler en årsagsforklaring på besættelsen. Det følgende klip viser vinkende danskere til forbigående tyske soldater, og noget efter får vi en lang optagelse af kong Christian X til hest (klip 51). Det er kongen, siger speakeren, *under sin daglige ridetur gennem byen*. Da kongen passerer en stående tysk officer, gøres honnør. Ved denne sammenklipning vil filmen fortælle, at den tyske forklaring ikke alene får tilslutning af Københavns indbyggere, men også accepteres af den danske konge. Slutte-

lig bringes to klip fra Strandboulevarden, hvor en tysk gendarm regulerer trafikken (klip 53-54). Disse optagelser skal sammen med klip 41 i forrige underafsnit dokumentere, at livet i København er under tysk militær kontrol.

Optagelserne i dette underafsnit er vanskelige at placere tidsmæssigt. Klip 44 og 49 hænger tydeligvis sammen med klip 42 og må derfor være filmet under det engelske gesandtskabspersonales bortkørsel til Kastellet. Trafikoptagelserne derimod kan – når man ser bort fra klip 53-54 – stamme fra en ældre turistfilm, hvis de da ikke er efteroptaget. Det er nemlig især den cyklende trafik og enkelte af Københavns statuer, der vises. På et af billederne flager desuden Københavns Rådhus – noget der næppe skete den 9. april (klip 45). Optagelsen af Christian X til hest er, da kongen ikke red ud den 9. april, helt klart filmet senere. Den er formodentlig tidligst taget den 11. april (83). Billederne i dette underafsnit kan derfor reelt slet ikke dokumentere speakerens ord, om at livet i København allerede ved middagstid den 9. april var tilbage ved det normale (84).

2.1.5. Nysgerrige københavnere på Langelinie (klip 55-60, 28:7 sek.). Afsnittet om København sluttes af, hvor det begynder på Langelinie. Nu vises, hvorledes nysgerrige københavnere samles for at bese de tyske skibe. Da der samtidig smiles og vinkes til soldaterne, er deres tilstedeværelse – efter billederne at dømme – ikke uønsket. Disse optagelser må, da "Hansestadt Danzig" afsejlede til Bornholm den 10. april om morgenen (85), være filmet den 9. om eftermiddagen. Der er ikke belæg for speakerens ord om stadig nye troppers udskibning (klip 57-58).

2.2. Besættelsen af det øvrige Danmark (klip 61-68, 48:3.). Dette afsnit består kun af 8 klip, der alle synes filmet i og ved Lillebælt. Igen iagttager vi nysgerrige mennesker på en kaj med tyske skibe (klip 64: Middelfart?). Vigtig er desuden optagelsen af tyske marinere, der efter besøg tager smilende afsked med et ældre ægtepar (klip 65). Det er de venlige, hjertelige relationer, der præsenteres. Ellers ser vi tyske soldater patruljere på og ved Lillebæltsbroen, en bro der ifølge speakeren er bygget af tyske ingeniører (klip 66-67). Denne meddelelse, der iøvrigt ikke er helt korrekt (86), skal naturligvis igen dokumentere den tyske opfattelse af det traditionelt gode forhold mellem Danmark og Tyskland.

Denne manifeste tendens står lidt i modstrid med speakerkommentarens øvrige oplysninger om, at det var efter en *nøjagtig fastlagt plan*, at *alle samfærdselsveje i Danmark blev besat* (klip 61-62), og at Lillebæltsbroen snart var i *vor hånd* (klip 68), thi det synes jo ikke at have været nødvendigt, hvis

Den 9. april i tysk film

forholdet var så hjerteligt, som filmen beretter.

2.3. *Udbygning af besættelsen (klip 69-80, 60:4 sek.)*. Det sidste afsnit om Danmark består af to underafsnit, markeret ved nedtoning til sort. Det første viser, hvorledes militære forsyninger i hurtig rækkefølge udløses på banegård og køres bort på tyske lastvogne (klip 69-76). Eftersom disse vogne ikke har militære, men civile Berlinnummerplader, må optagelserne anses for at være *stock shots*, taget i Tyskland. Det andet underafsnit viser tysk kørsel gennem Roskilde (klip 77-80). Speakeren oplyser, at det i *rask fart* går fra banegårdene til de opbyggede stillinger på den danske kyst, som gør enhver fjendtlig landgang umulig (klip 77-80). Billederne fra Roskilde giver dog ikke belæg for dette udsagn, da køretøjerne er på vej mod København.

3. Hovedafsnit: *Besættelsen af Norge (klip 81-245, 10:35 min.)*

Dette hovedafsnit er sammensat af tre mindre afsnit: først vises, hvorledes Oslo blev besat fra luften og ad søvejen, dernæst sejladsen mod og udskibningen i Midt Norge og endelig de tyske troppers indrykning i Oslo. Igen slutter vi, hvor vi begyndte. Hvert afsnit består af flere underafsnit (se tabel 4).

TABEL 4. HOVEDAFSNIT NORGE.

afsnit/underafsnit	antal klip	varighed i sek.
3.1. Besættelsen af Oslo (81-137)	56	218:2
3.1.1. Flytransport af tropper (81-114)	33	118:7
3.1.2. Bombning af Oscarsborg (115-130)	16	54:6
3.1.3. Ankomst til Oslo Havn (131-137)	7	44:9
3.2. Besættelsen af Midt Norge (138-224)	87	312:1
3.2.1. Sejlads og udskibning i Bergen (138-198)	61	215:8
3.2.2. Udskibning andetsteds (199-223)	25	87:9
3.2.3. Fremrykning ind i landet (224)	1	8:4
3.3. Besættelsen af Oslo akt 2 (225-245)	21	105:0
3.3.1. Indrykning i byen (225-242)	18	84:6
3.3.2. Den første pladskoncert (243-245)	3	20:4
ialt	164	635:3

Kommentar: Klip 113 er ikke medregnet, se kommentar under tabel 1.

karakteristisk er det, at flere af disse er struktureret som *stories*, det vil sige som *typificerende forløb*. Det er en fremstillingsform, der for Danmarks vedkommende kun kan iagttages i det sidste afsnit om besættelsens udbygning, men som ellers var ret almindelig i de tyske ugerevyer. Den blev især brugt, når lykken ikke var med de tyske soldater, thi ved at gøre det unikke generelt slører den, hvad der foregår på slagmarken. Den vidner endvidere om, at begivenhederne er bearbejdet efter love, lånt fra spillefilmgenren (87).

Også med hensyn til speakerkommentaren er der forskel på afsnittet om Danmark og Norge. I det norske hovedafsnit fortælles faktisk udelukkende om tyske handlinger. Desuden bruges kommentaren især til at identificere handlingen i de enkelte optagelser (88).

3.1.1. Flytransport af tropper til Oslo-Fornebu (klip 81-114, 3:38 min.). Dette indledende afsnit er strukturelt opbygget som en *story* bestående af: flyvning (81-88), landende amfibiefly (89), fortsat flyvning (90-91), landing (92-94), udstigning og udlosning (95-97), bortmarch (98), skilt: Fornebu (99), nedskydning af engelsk maskine (100-104) og etablering af antiluftværn (105-114). Tyngdepunktet ligger altså i handlingens begyndelse og slutning.

Mange af optagelserne i dette underafsnit kan ikke stedfæstes og er måske *stock shots*. Det kan ikke bevises. Indsat fra en anden norsk lokalitet er dog klip 89, der viser et amfibiefly over fjord med flere landede maskiner. Blandt optagelserne lægger vi endvidere mærke til smilende og snakkende soldater i fly, billeder der skal give et roligt og afslappet indtryk af aktionen (klip 87 og 91). Dernæst til kampen mod den engelske Sunderlandmaskine, der ifølge speakeren skydes ned nær Oslo Lufthavn (klip 100-102). Det er vistnok en korrekt oplysning, men da maskinen blev nedskudt 15 km fra lufthavnen (89), kan den mørke røgsky, der i klip 101 ses stige op fra den nærliggende skov, ikke være fra denne maskine. Det er måske et norsk fly, der brænder (90). Endelig kan vi se smilende nordmænd (klip 102), en type optagelse der er iagttaget flere gange i det danske afsnit.

I den ledsagende speakertekst hæfter man sig ved, at speakeren ved landingen omtaler målet som *en flyveplads ved kysten* (klip 93), en bevidst sløring, der tilmed er forkert, da klip 99 viser, at det drejer sig om Fornebu Lufthavn ved Oslo. Og ved luftværnsstillingernes udbygning taler speakeren om at forsvare kystområdet *mod fjendtlige indflyvningsforsøg* (klip 109-111). Ved brug af ordet *forsøg* minimeres den engelske trussel. Der er ingen omtale af det norske luftartilleris modstand mod den tyske landing.

3.1.2. Bombning af Oscarsborg (klip 115-130, 54:6 sek.). Dette afsnit er

Den 9. april i tysk film

sammensat af optagelser af vidt forskellig proveniens. Kun en lang optagelse af fly, der bomber fjordbred, er autentisk. Den er opsplittet i 6 klip, dels for at forlænge situationen, dels for at øge spændingen (klip 118, 120, 124, 126, 128, 130). Ind imellem er næroptagelser af fly, piloter og bombenedkastning, alt sammen typiske *stock shots*. Speakeren oplyser, at *nøglefortet foran Oslo, som yder hårdnakket modstand, belægges med bomber*. Der er ingen omtale af sænkningen af "Blücher".

3.1.3. *Ankomst til Oslo Havn (klip 131-137, 44:9 sek.)*. Efter at Oscarsborg var *nedkæmpet*, lander de tyske tropper *uhindret* i Oslo. Fra denne landgang bringes 7 klip; de stammer fra 2. *Seetransportstaffels* ankomst den 11. april (91).

3.2.1. *Sejlads og udskibning i Bergen (klip 138-198, 3:35 min.)*. Dette afsnit er igen struktureret som en lang *story*: sejlads (138-155), recognosceringsfly sendes ud (156-158), fortsat sejlads (159-160), indsejling i fjord (161-168), skydning mod angribende engelsk fly (169-173), fortsat indsejling (174-175), vandfly lander (176-178), skibene kaster anker (179-181), barkasser bringer soldaterne i land (182-194) og udskibning og udlosning (195-198). Trods speakerens identifikation af Bergen som skibenes mål (klip 179), synes oplysningen om det engelske fly, der bortjages, at hidrøre fra en PK-beretning om sejladsen mod Trondheim, offentliggjort den 14. april (92).

Kun ganske få af de optagelser, der indgår i denne handling, stammer fra sejladsen mod Norge. For det første kan man ikke på søoptagelserne se det hårde vejr, der var under overfarten, for det andet er de viste soldater kun sjældent iført vintertøj. Tydelige sommeroptagelser er klip 141, 143, 144, 145, 147, 149, 150, 151, 163, 165, 177, 184, 188 og 192, altså *alle* de optagelser, der viser rygende, snakkende, glade og rolige soldater. Det må være arkivoptagelser, der nu bruges for at give aktionen et skær af søndagsudflugt. Samme tendens kommer frem i klip 195, der viser, hvor hyggeligt tyske soldater samtaler med nordmændene på kajen. Sikre vinteroptagelser er i virkeligheden kun klip 148, 154, 168, 186, 187, 193, 194, 195 og 196.

Videre er skydningen mod det engelske fly, der jages bort, visuelt fup, da den skildres i en montage af såvel dag- som natoptagelser (klip 169-173). Det samme gælder barkasseindsejlingen, thi den fandt sted i mørke kl. 3 om morgenen (93).

Med hensyn til speakerkommentaren kan man bemærke, at speakeren omtaler, at sejladsen gennemføres *trods engelsk minespærring og fjendtlig overlegenhed* (klip 141). Hermed følges et ønske i OKW's presseudvalgte om at

pointere aktionens farlighed og dristighed (94). Tysk effektivitet kommer desuden frem i oplysningerne om, at barkasserne *i hurtig fart* bringer soldaterne i land, at udskibningen foregår *gnidningsløst*, samt at enhver manøvre gennemføres *med forbilledlig disciplin* (klip 183, 186-187, 197). Den norske modstand og de tyske tab ved indsejlingen til Bergen omtales ikke. Hvor den skulle have været i handlingsforløbet, får vi i stedet skydningen mod det engelske fly.

3.2.2. Udskibning andetsteds i Norge (klip 199-223, 1:28 min.). Også dette afsnit består af en handling: udskibning af tropper (199-203), udlosning af materiel (204-219) og soldater på kaj (220-223). Ifølge speakeren viser optagelserne den typiske landgang *i alle andre vigtige norske havne* (klip 199-201). Det er ikke korrekt, thi også her er de tyske soldater uden vinterbeklædning. Desuden kan man på klip 202 se Korsør banegårdsbygning, på klip 207 en DSB-færge og på klip 208 et dansk "al indkørsel forbudt"-skilt. Også klip 223 har en færge i baggrunden. Da optagelserne klip 199-219 og 223 er filmet i samme solskinslys, er det sandsynligt, at de alle stammer fra landgangen i Korsør.

Klip 220-222 har et noget andet lys. De kan imidlertid også stedfæstes til Korsør, da vi på et af dem ved kajen ser transportdamperen "Buenos Aires" af Bremen (klip 221) (95). Konklusionen må derfor blive, at *alle* optagelser i dette norske afsnit må være taget fra det materiale, kaptajn Salzmann den 10. april modtog fra landgangen i Korsør. På enkelte af optagelserne ses iøvrigt mange tilskuere, hvilket igen kan underbygge filmens udsagn om den venskabelige besættelse (klip 203, 207 og 210).

3.2.3. Fremrykning ind i landet (klip 224, 8:4 sek.). Vi ser her en marcherende og syngende tysk kolonne på skovvej, og speakeren oplyser, at fremrykningen fra landingsstederne nu begynder ind i landet. Da soldaterne har bare hoveder og desuden mangler feltmæssig udrustning, er det en arkivoptagelse, der intet har med Norge og Danmark at gøre. Den skal igen dokumentere, at der er tale om en søndagsudfulgt.

3.3.1. Indrykning i Oslo (klip 225-242, 1:25 min.). De tyske troppers indrykning i den norske hovedstad er skildret i 18 klip, og selv om det ikke siges, får vi indtryk af, at det er den *første* indrykning, vi ser. Den fandt sted den 9. april om eftermiddagen, da luftbåne tropper marcherede ind fra Fornebu Flyveplads (96). Speakeren proklamerer, at det sker *med klingende musik* (klip 225), en oplysning der genfindes i nogle PK-fotos, trykt i en tysk avis den 13. april (97). Det er imidlertid ikke korrekt, for i norske bøger har jeg

Den 9. april i tysk film

fundet fotografier, der viser, at soldaterne under indmarchen den 9. april bar frakker og havde ammunitionskasser og håndgranater på sig. Tilsyneladende var der intet musikkorps foran kolonnerne. Endelig var vejret ej heller det solskinsvejr, vi ser på filmbillederne (98). Disse må derfor være filmet ved en senere lejlighed, sandsynligvis den 11. april i forbindelse med den i næste underafsnit viste *Platzkonzert*. Den skildrede indrykning er udtryk for tysk ønsketænkning (99).

3.3.2. *Den første pladskoncert (klip 243-245, 20:4 sek.)*. Optagelserne her er taget den 11. april under en to timer lang militær koncert ved Stortinget på Karl Johan (100). Også her lægger man – som i det forrige underafsnit – mærke til flere klip, der viser, at Oslos indbyggere modtager de fremmede tropper med nysgerrighed, glæde og tilfredshed (klip 230, 231, 237, 243, 244, 245). Det er altså samme tendens, som vi har kunnet konstatere gang på gang i det danske hovedafsnit.

4. Hovedafsnit: Afslutning (klip 246-278, 1:08 min)

Det afsluttende afsnit er sammensat af en lang række hurtige klip, der viser forsyningstransporter, militærkolonner, kampvogne, kanoner, der hæves mod himlen og affyres, startende flyvemaskiner og krigsskibe i søgang. Ringen er sluttet, da filmen derved ender, hvor den begyndte: med krigsmarinen. Der er optagelser fra mange forskellige situationer og steder, men kun en enkelt fra Danmark (klip 249). De skal illustrere speakerens ord, at den militære *Inschutznahme* bliver *planmæssigt fortsat og tilendebragt* (klip 246-248). Det er en sætning, der afslører, at besættelsesoperationerne endnu ikke er færdige. De ledsagende billeder giver samtidig besættelsen et dramatisk forløb, der står i skærende kontrast til filmens øvrige fremstilling. Det er måske derfor mere rimeligt at forbinde dem med slutordene *den tyske Wehrmacht står beredt* (klip 249), ord der implicerer, at man kan regne med et engelsk-fransk angreb. Billederne viser da, hvad der venter vestmagternes soldater. I så fald rækker filmafslutningen ud over besættelsen af Danmark og Norge og berører det store perspektiv: *Die deutsche Abwehrfront gegen England*.

Samtidens vurdering

Den 19. april, to dage efter filmens censur, blev den omtalt i tyske aviser. I *Deutsche Allgemeine Zeitung* fortaltes kort om landgangen på Langelinie og besættelsen af Kastellet og herefter hed det blandt andet:

”Mere og mere samler i løbet af formiddagen det danske publikum sig i

gaderne for at betragte de tyske soldater. På danskernes ansigter er ingen fjendtlige følelser at se. Kongen rider som hver morgen ud, hilst af sine landsmænd og af de stramt saluterende medlemmer af vor Wehrmacht. En stor del af optagelserne i denne ugerevy viser også vor Wehrmachts indrykning i Jylland med stærke motoriserede kræfter . . . De sidste optagelser i denne enestående ugerevy viser, hvorledes den tyske Wehrmacht allerede har fast greb om de vigtigste støttepunkter i Norge. Gennem Oslos gader marcherer den tyske Wehrmacht med musik. På bjergene rundt om byen står de tyske kanoner i stilling for at tage dette land under den stærke tyske Wehrmachts beskyttelse” (101).

Har journalisten her valgt at referere filmindholdet og derigennem at videregive filmens tendens til sine læsere, koncentrerede filmanmelderen ved det nazistiske partiorgan *Völkischer Beobachter* sig næsten udelukkende om – med filmen som bevis – at tilbagevise påståede engelske propagandaløgne og rædselshistorier. Under overskriften ”Ugerevy afslører briterløgne” får filmen nemlig i dette blad følgende omtale:

”Det er et fremragende, levende og anskueligt dokument om den tyske Wehrmachts geniale og enestående strategiske præstation. Derudover er disse usminkede billedreportager slående beviser mod de letgennemskuelige løgne og rædselshistorier, som englændernes og franskmændenes propagandamaskine har spredt overalt.

Hverken i Danmark eller i Norge kan vi mærke noget til den panik, skræk og frygt, som vestmagterne vil hævde eksisterer. Det modsatte er tilfældet: den soldater-stramme, mønstergyldig-korrekte og tilbageholdende optræden hos de tyske soldater af alle våbenarter forfejler sikkert ikke sin virkning på danskerne og nordmændene, og det er interessant at konstatere, hvorledes befolkningens adfærd såvel i Danmark som i Norge nok viser tilbageholdenhed, men på ingen måde fjendtlighed; meget ofte (er der tilmed tale om) virkelig imødekommenhed.

På mange billeder ser man de tyske soldater i venskabelig, ofte hyggelig sludren med befolkningen. Ung og gammel, mænd og kvinder marcherer med de med klingende musik marcherende tropper eller overværer vort musikkorps’ pladskoncert . . .” (102).

Disse avisartikler kan ikke opfattes som anmeldelser i vor betydning af ordet. Det skyldes for det første, at Propagandaministeriet generelt gav journalisterne direktiver om, hvorledes ugerevyfilm skulle omtales i aviserne, for det andet, at Goebbels den 18. april – altså dagen før – direkte beordrede en medarbejder i ministeriet sørge for, ”at pressen fastholder publikums reaktion

Den 9. april i tysk film

på den nye ugerevy, der viser billeder fra Danmark og Norge” (103). Begge anmeldelser er derfor *so oder so* bestilte artikler, og siger de ikke meget om modtagergruppernes vurdering, er de til gengæld oplysende om propagandamagernes intention med filmen. De er i sig selv propagandistiske forsøg på at styre publikums opfattelse – ikke kun af filmen, men også af den militære aktion mod Danmark og Norge den 9. april 1940.

Sammenfatning og vurdering

Det billede, *Ufa 502* giver af den militære aktion mod Danmark og Norge den 9. april, kan sammenfattes således: aktionen finder sted efter en nøjagtig fastlagt plan, der gennemføres planmæssigt og gnidningsløst. Alt besættes. I Danmark København og alle trafikknudepunkter, i Norge Fornebu, Oslo, Bergen og alle andre vigtige havne. Det er en bedrift uden sidestykke i søkrigshistorien, der iværksættes for at beskytte Danmarks og Norges neutralitet.

Overalt gennemføres operationerne lynhurtigt og uden forsinkelse, samtidig med at alle landsætninger og udlosninger foregår med ro og disciplin. De tyske soldater, der ses, giver indtryk af en rolig og afslappet holdning, da de smiler, snakker, ryger og hygger sig under overfarten – hvad enten den sker med fly eller til søs. De ser på bjerge og går fra borde som enhver anden turist.

I Danmark banker de på, kommer ind og giver sig i hyggelig, venskabelig samtale med befolkningen. De fortæller, at de kommer som venner, og udsagnet accepteres såvel af kongen som af befolkningen. Regeringen afgiver en loyalitetserklæring, der næsten er det samme som at tilslutte sig Tyskland i krigen mod England og Frankrig. Der indledes et militært samarbejde, og København vender hurtigt tilbage til det normale. Folk smiler og vinker til soldaterne og synes iøvrigt at være glade og tilfredse med den tyske beskyttelse.

I Norge er forholdene til dels skildret på samme måde, thi også her går soldaterne stille og fredeligt i land, mens mange nysgerrige ser på. De rykker derpå ind i landet med bare hoveder og sang. I Oslo sker det med musik. Her afholder de straks offentlig koncert, og soldaterne sludrer hyggeligt med nordmændene. Samtidig lægges dog ikke skjul på, at Oscarsborg-fæstningen yder hårdnakket modstand og må nedkæmpes. Men når det er sket, er også den norske befolkning glad og tilfreds med beskyttelsen.

Fjenden er hverken Danmark eller Norge, men England, hvis fly forstyrrer de fredelige forhold i Skandinavien, og som derfor må bekæmpes af det tyske skibs- og landflak. Som sejladsen, der gennemføres planmæssigt trods engelsk

minespærring og overlegenhed til søs, vil også eventuelle fjendtlige angrebsforsøg blive slået tilbage. Et nedskudt og et bortjaget fly viser det allerede.

Lad det være sagt straks: dette budskab er tysk ønsketænkning og har intet med realiteterne at gøre. Der kan derfor også i filmen ses ting og høres speakerudsagn, der går imod den gennemgående tendens. I det danske afsnit findes således ved landgangen på Langelinie, ved indtagelsen af Kastellet og ved besættelsen af Lillebæltsbroen nogle få visuelle og verbale oplysninger, der afslører, at der i virkeligheden er tale om et militært overfald, Helt eksplicit er naturligvis bombningen af Oscarsborg i det norske afsnit. At denne begivenhed overhovedet er med i filmen, kan kun forklares ved den iøvrigt u nævnte sænkning af "Blücher".

Ellers viser realiteterne sig ved en sammenligning af informationerne om besættelsesforløbet i de to lande. Thi hvor der i afsnittet om Danmark fås oplysninger om kongen, regeringen, militæret og københavnere, høres der – bortset fra Oscarsborgs modstand – intet om nordmændene, hverken om deres konge eller regering, i det norske afsnit. Det kan sammenholdes med, at tyske soldater og symboler, der i afsnittet om Danmark visuelt findes næsten lige så hyppigt sammen med danskere som alene (22 klip overfor 28), for det meste optræder alene i det norske. Det er faktisk kun ved udskibningen "andetsteds i Norge", ved indrykningen og koncerten i Oslo, at soldaterne ses sammen med den norske befolkning. Desuden viser den tyske magtdemonstration sig i Danmark især ved arrestation af englændere og patruljering i Københavns gader og på Lillebæltsbroen; i Norge er den med bombningen af Oscarsborg og to gange skydning mod engelske fly langt mere voldelig. Endelig kan også nævnes, at den tyske opfattelse af aktionens mål – beskyttelse af de nordiske landes neutralitet – gentages tre gange i filmen: i indledningen, i det danske afsnit og i afslutningen, men ikke i den del af filmen, der omhandler Norge. Der er derfor flere elementer rundt om i filmen samt nogle grundtoner, der afspejlede den reelle situation går imod filmens hovedtendens. Men de vil – med Oscarsborg-bombningen som eneste undtagelse – formodentlig kun blive bemærket af den, der ikke i forvejen er bearbejdet af det nazistiske propagandaapparat.

Grundlæggende for filmens budskab er Hitlers *Weisung für Fall Weser-übung*, givet den 1. marts, med dens ordre om at tilstræbe, "at aktionen får karakter af en fredelig besættelse, der har den bevæbnede beskyttelse af de nordiske staters neutralitet som mål" (104). På grundlag heraf opstillede OKW i en skrivelse til Propagandaministeriet den 21. marts følgende *grund-*

tese for propagandaen:

”Den tyske Wehrmacht kommer ikke som fjende, men kun til beskyttelse af den norske respektive danske neutralitet og sparer således landet for at blive krigsskueplads, hvilket ikke kunne have været undgået i tilfælde af en forventet engelsk landgang. Forhandlinger med den norske respektive danske regering er nær ved at være afsluttet. Af Norges og Danmarks væbnede styrker og befolkning forventes loyal holdning” (105).

Det er denne på forhånd bestemte *grundteses* begyndelse og slutning, der går gennem filmen som en rød tråd. Karakteristisk er dog, at direktivernes fredelige, ikke-fjendtlige besættelse tillige bliver til en *venlig* og *venskabelig* besættelse. Ved at tilføje dette, der ikke findes i de skriftlige direktiver, giver filmen den tyske propaganda endnu en tand.

Ellers synes *Ufa 502* i vid udstrækning at have efterkommet de *Anhaltspunkte für Berichterstattung*, som OKW fire dage før besættelsen sendte til Propagandaministeriet. Thi heri findes ønsket om at pointere overraskelsesmomentet, den fredelige aktion, de tyske troppers styrke (gerne overvurderet!) og foretagendes dristighed. Kun oplysningen om, at aktionen mod Danmark står i nøje forbindelse med operationerne mod Norge, og at en forudsætning for succes er anvendelsen af usædvanlige midler ved gennemførelsen, er ikke medtaget. Det sidste er nu også svært, når der samtidig blev udstedt forbud mod at omtale indsættelsen af faldskærmstropper (106)! Det er dog karakteristisk, at filmen kun anvender hovedpunkterne i dette afsnit. Hvad der er af baggrund, argumenter og uddybninger i de enkelte punkter lader den ligge.

Desuden er der konstateret brug af OKW's anden *Sondermeldung* om besættelsens forløb, trykt i aviserne den 10. april, og af enkelte *PK-beretninger*, offentliggjort i ugen efter den 9. april. Det er dog især de afsnit, der fortæller om den i forvejen ønskede rolige situation i Danmark og Norge, der anvendes.

Derimod har vi ikke iagttaget direkte brug af hverken det tyske *Oprop* eller *Memorandum* til den danske og norske regering. Dette memorandum var trykt in extenso i de tyske aviser den 10. april. På sin ministerkonference samme dag henviste Goebbels ellers til begge tekster og gjorde iøvrigt opmærksom på, at tesen ubetinget måtte opretholdes, ”at operationen kun er et svar på de engelske operationer i de norske farvande og først er blevet udløst ved disse” (107). At vi ikke kan finde dette synspunkt i filmen, skyldes selvfølgelig, at den *slut ikke* omtaler besættelsens forudsætninger (108). Goebbels og hans filmedarbejdere må derfor have ment, at disse allerede

Kaare Rübner Jørgensen

var tilstrækkeligt behandlet i aviserne. Ugerevyoppgaven var nemlig med Hans-Joachim Gieses ord, "at give et umiddelbart indtryk af en på forhånd kendt begivenhed ved hjælp af det levende billede" (109).

Men hvad er det da for billeder, der er anvendt? En undersøgelse af *proveniensen* af de optagelser, der indgår i *Ufa 502*, viser, at der er væsentligt flere billeder fra Danmark end fra Norge, og at omkring 1/3 af filmens klip er *stock shots* (se tabel 5). Der er dog enkelte usikkerhedsfaktorer i denne

TABEL 5. OPTAGELSERNES PROVENIENS.

sted	antal klip	i % af total	varighed i sek.	i % af total
DANMARK				
København	52		208:8	
Korsør	25		87:7	
Lillebæltssområdet	8		48:3	
Roskilde	5		22:0	
ialt	90	32,5	366:8	35,2
NORGE				
Oslo	28		147:4	
Fornebu	21		72:2	
Bergen	9		39:5	
Oscarsborg	6		32:3	
Bjerger, fjord, kyst	5		30:9	
ialt	69	25,0	322:3	30,9
SEJLADS	16	5,8	67:3	6,5
ialt autentisk materiale	175	63,4	756:6	72,6
STOCK SHOTS under				
Sejlds	41		126:2	
Afslutning	32		66:2	
Oscarsborg	9		16:3	
Udlosning i Danmark	8		37:1	
Fremrykning i Norge	1		8:4	
Fornebu	1		3:3	
ialt stock shots	92	33,3	257:5	24,7
ialt identificeret	267	96,7	1014:1	97,3

Den 9. april i tysk film

undersøgelse, hvorfor antallet af arkivoptagelser godt kan ligge lidt højere. De norske optagelsers antal vil i så fald blive noget mindre (110). Disse arkivoptagelser er især brugt til at berette om sejladsen samt til det afsluttende afsnit, hvor formodentlig kun én optagelse er fra Skandivanien.

Med hensyn til det autentiske materiales *optagelsestidspunkt* kan man for det første konstatere, at der er forbavsende få optagelser fra selve sejladsen, for det andet at de eneste optagelser, der er filmet i Danmark og Norge før Danmarks og de forskellige norske områders kapitulation, er landgangen på Langelinie, begyndelsen af Kastelsafsnittet, nogle fly over København, en ubestemmelig del af Fornebu-landsætningen og bombningen af Oscarsborg, ialt næppe mere end 23 klip af en samlet varighed på 104 sekunder. Resten er taget senere, efter at forholdene var faldet til ro. Kan dette ikke forbavse for Danmarks vedkommende, når vi erindrer den hurtige kapitulation, er det desto mere overraskende, at der er så få optagelser taget *sub eventu* i Norge.

Betrager vi herefter *repræsentativiteten*, er det påfaldende, at der kun er benyttet stof fra nogle ganske få steder i de to lande. Der er overhovedet ingen optagelser fra Sønderjylland og bortset fra Lillebæltsbroens Jyllandsside ej heller nogen fra Midt- og Nordjylland. Fra København, hvor der blev filmet meget, savnes desuden billeder fra Værløse Flyveplads, ligesom sprængningen af Norgesporten er udeladt i afsnittet om Kastellets indtagelse. I den norske del af filmen mangler totalt optagelser fra Nordnorge og fra det indre af landet. Der er heller ikke billeder fra den første indrykning i Oslo. Ser vi iøvrigt bort fra bombningen af Oscarsborg, er der overhovedet ingen autentiske kampoptagelser eller billeder, der vidner om dansk eller norsk modstand. Af den grund og som følge af de meget få optagesteder må konklusionen blive, at de viste optagelser kun i ret begrænset omfang er repræsentative for, hvad der skete i Danmark, og at de *slet ikke* dækker begivenhederne i Norge. Heller ikke sejladsen kan siges at være skildret fyldestgørende.

Der er formodentlig flere grunde til den manglende repræsentativitet. En er, at fotografierne kun har filmet få steder, og at de – trods den generelle ordre af 21. marts om at filme uafbrudt – nok også har fået et direktiv om primært at optage situationer, der kunne bruges til en skildring af en rolig og fredelig besættelse. Det sidste kan ganske vist ikke bevises, men forekommer med det kendskab, der haves til Propagandaministeriets anvisninger iøvrigt, overmåde sandsynligt. At det var tilfældet i Danmark fra den 11. april, må formodes efter kaptajn Salzmans indberetning. En anden grund er, som det fremgår af samme indberetning, at man har haft problemer med materialeleverancerne fra Norge, vel forårsaget dels af de store afstande dels af ”Blü-

chers" sænkning, hvorved det materiel og råfilm, der skulle bruges til at filme i Oslo, var gået tabt. Endelig var der den militære og politiske bortcensurering af uegnede optagelser i Berlin (111).

Da filmmaterialet ikke var repræsentativt, og da begivenhederne udviklede sig anderledes, end Hitler havde bestemt, må medarbejderne i Propagandaministeriets Filmafdeling og ved Deutsche Wochenschau – trods Goebbels' begejstring for de indkomne optagelser – have haft visse vanskeligheder med produktionen af *Ufa 502*. Det vil derfor være naturligt her til sidst samlet at betragte de metoder, der er konstateret anvendt. Af mere eller mindre manipulatoriske karakteristika kan da nævnes:

1) Nøjagtig efterlevelse af de anvisninger og meddelelser, der blev givet før og under aktionen af OKW. Filmfolkene har – i modsætning til journalisterne, der modtog de samme direktiver (112) – dog kun trukket enkelte "overskrifter" og prægnante oplysninger frem og derved præsenteret den ønskede dækning af begivenheden i særdeles forenklet form.

2) Fortielse af *alle* begivenheder og episoder, der gik den officielle tyske opfattelse imod. Foruden de allerede nævnte er den norske konges og regerings afvisning af de tyske krav, mobiliseringen og modstanden mod de tyske tropper, Quislings magtovertagelse og befolkningsflugten fra Oslo fortiet. Ej heller er de tyske tab og vanskeligheder under sejlsadsen til Norge nævnt (113).

3) Fejl- eller løgnagtig identifikation af billederne: f.ex. "ombord på et transportskib kort før aktionens begyndelse", nedskydningen af Sunderlandmaskinen ved Fornebu og kørslen mod stillingerne på den jyske vestkyst.

4) Upræcise eller slørende speakerinformationer: "målet: en flyveplads ved kysten er nået", "i rask fart går det mod de opbyggede stillinger på den danske kyst etc."

5) Forkerte speakeroplysninger: Lillebæltsbroens bygning, hvor sandheden, at den blev opført i et samarbejde mellem danske og tyske ingeniørfirmaer (114), pudsigt nok ville have passeret bedre til filmens tendens.

6) Overdrivelser: 32 polititbetjente er blevet til hele det københavnske politikorps, den tyske effektivitet ved indsejlingen, udskibningen og udlosningen af materiel.

7) Verbale erstatninger: den norske modstand ved indsejlingen til Bergen er udskiftet med en engelsk flyvemaskines angreb.

8) Opbygning af typificerende forløb, *stories*, hvorved billedernes indhold

Den 9. april i tysk film

er gjort til generelle udsagn.

9) Flytning af hele autentiske billedforløb: Korsørudskibningen til Norge og Roskildekørslen til Jylland.

10) Tilbagerykning af enkeltbegivenheder: indrykningen og pladskoncerten i Oslo er tilbagedateret til den 9. april; det samme er sket med optagelsen af Christian X's ridetur.

11) Fjernelse af uønskede optagelser: f.ex. hullet i Kastelafsnittet.

12) Indsættelse af hele situationer, bestående af *stock shots*: udlosningen af materiel i Danmark, fremrykningen ind i landet i Norge.

13) Supplering af det autentiske materiale med større eller mindre mængder af *stock shots*: f.ex. i afsnittene om sejladsen, Fornebu, Oscarsborg, Bergen og måske hverdagslivet i København.

14) Bevidst udvælgelse af dels autentiske optagelser dels *stock shots*, visende glade, tilfredse, rolige og venlige danskere, nordmænd og tyske soldater.

15) Gentagelse af tesen om den fredelige beskyttelse (*Inschutznahme*) tre gange og indsættelse af enslignende optagelser af glade og tilfredse danskere, nordmænd og tyske soldater passende steder i filmen (*visuel gentagelse*) (115).

Der er altså ikke – som *Völkischer Beobachter* forsøgte at få sine læsere til at tro – tale om usminkede optagelser, der kunne afsløre britiske propandaløgne. Det modsatte er tværtimod tilfældet, thi *alle* de viste begivenheder og situationer – med landgangen på Langelinie som formodentlig den eneste undtagelse – har fået en sådan kosmetisk behandling, at der er tale om bevidst opbyggede pseudoforløb. De må efter den samtidige Hans-Joachim Gieses terminologi betragtes som dels "direkte", dels "indirekte" forfalskninger (116). Læg dertil de mange begivenheder, der forties! *Ufa 502* kan da på ingen måde vise, "*wie es eigentlich gewesen*".

At begivenhedernes ånd og atmosfære samtidig er ændret og forfalsket, giver vist sig selv. Den situationserkendelse og atmosfære, der præsenteres, er ikke den, danskere, nordmænd og tyske soldater – i hvert fald under sejladsen og i Norge – oplevede, men den, Hitler og Den tyske Overkommando *på forhånd* havde besluttet, de skulle føle, og som med alle propagandistiske midler skulle formidles til den tyske befolkning. At der var tale om en *erkendt* fiktion, bevidnes klart af en Goebbels-udtalelse den 10. april (117).

Ufa 502 er derfor ikke – som tyske aviser hævdede – et enestående, fremragende og anskueligt dokument om den 9. april, men et dokument om tysk ønsketænkning og dennes gennemførelse i praksis, om et selvbedrag, en bevidst løgn – udtænkt, iscenesat og styret fra først til sidst!

Noter

- 1) En ugerevy er en nyhedsfilm, der blev produceret hver uge, og som blev vist som forfilm i biograferne. Den kaldes også filmjournal, journalfilm og filmavis. I Tyskland er betegnelsen Wochenschau, i England og USA newsreel.
- 2) Med censurdatoer 17., 24. og 30. april samt 8. og 30. maj 1940, Hans Barkhausen, *Findbücher zu Beständen des Bundesarchiv 8: Filmbestände 1900-1945*, Koblenz 1971 p. 77-78.
- 3) Af de film, jeg har set, gælder det *Deutsche Wochenschau (DW)* 513, 515, 517, 519, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 533, 534, 536, 537, 538 fra 1940, *DW* 539, 540, 542, 543, 545, 551, 553, 567, 569, 570 fra 1941, *DW* 591, 597, 598, 610, 619, 633, 637 fra 1942 og *DW* 656, 682, 694 fra 1943.
- 4) Således *Ufa 503*: tysk parade i København; *DW 522*: dansk-tysk atletikstævne på Østerbro Stadion; *DW 527*: Christian X's fødselsdag; *DW 542*: tyske soldater besøger Kronborg; *DW 544*: tysk parade i København; *DW 546*: dansk politichef på besøg i Berlin; *DW 551*: atletikstævne i Berlin med dansk deltagelse; *DW 567*: hvervekontor for Regiment Nordland; *DW 569*: Frikorps Danmarks afrejse; *DW 571*: Frikorps Danmarks edsaflyggelse i Hamburg; *DW 587*: Scavenius i Berlin ved antikominternpaktens underskrivelse; *DW 663*: international ungdomslejr i Tyskland med dansk deltagelse. Kun *DW 591*, der viser tyske stillinger ved Storstrømsbroen, og *DW 694* med generalfeltmarskal Rommels inspektion af den jyske vestvold falder udenfor dette tema.
- 5) Hans Traub, Zur Entwicklungsgeschichte der Ufa-Wochenschauen, *Schriften der Ufa-Lehrschau 1: 25 Jahre Wochenschau der Ufa*, Berlin 1939 p. 32, Hans-Joachim Giese, *Die Filmwochenschau im Dienste der Politik = Leipziger Beiträge zur Erforschung der Publizistik* 5, Dresden 1940 p. 56.
- 6) Ursula Spormann-Lorenz, Fox tönende Wochenschau, Sonderbericht: Mussolini in Deutschland, *Studies in History, Film and Society 1: History and the Audiovisual Media*, ed. Karsten Fledelius, Kaare Rübner Jørgensen, Niels Skyum-Nielsen og Erik Swiatek, København 1979 p. 214.
- 7) Otto Kriegk, *Der deutsche Film im Spiegel der Ufa*, Berlin 1943 p. 252, Gerd Albrecht, *Nationalsozialistische Filmpolitik, Eine soziologische Untersuchung über die Spielfilme des Dritten Reiches*, Stuttgart 1969 p. 29.
- 8) Hans Barkhausen, Die Entwicklung der Wochenschau in Deutschland: Ufa-Wochenschauberichte vom VI. Reichsparteitag der NSDAP in Nürnberg 5.-10. September 1934, *Publikationen zu wissenschaftlichen Filmen, Sektion Geschichte – Publizistik, Serie 4 Nr. 7*, Göttingen 1978 p. 12-16: ved en stikprøveundersøgelse af Ufas forhandlingsprotokoller er der her påvist en stadig hyppigere række indgreb i produktionen op gennem 30'erne.
- 9) Giese p. 56 note 25. Dertil kom *Ufa Ausland Woche*, der i forskellige versioner blev produceret for udlandet.
- 10) *DW 511* med censurdato 19. juni 1940, Barkhausen, *Findbücher* p. 78.
- 11) Giese p. 56 note 25. De film, Deutsche Wochenschau GmbH producerede, kunne også distribueres under navnet *Ufa Inland Woche*. Det fremgår af de eksemplarer, der idag befinder sig på Nationalmuseet i Brede.
- 12) Barkhausen, *Findbücher* p. 91.
- 13) Dette afsnit om PK bygger på: Hasso von Wedel, *Die Propagandatruppen der Deutschen Wehrmacht = Die Wehrmacht im Kampf* 34, Neckargemünd 1962 p. 17-36, Willi A. Boelcke (ed.), *Kriegspropaganda 1939-1941, Geheime Ministerkonferenzen im Reichspropagandaministerium*, Stuttgart 1966 p. 127-136 og Ursula Spormann-Lorenz, Feldzug in Polen, 1939, *Publikationen zu wissenschaftlichen Filmen, Sektion Geschichte – Publizistik, Serie 4 Nr. 6*, Göttingen 1978 p. 7-8.

Den 9. april i tysk film

- 14) Eksempler på direktiver: Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 129 (note 21), 248, 274, 505, 514. Selv efter at kompagnierne 10. februar 1941 var blevet definitivt underlagt OKW, fortsatte Goebbels med at udsende sine *Propaganda-Weisungen*.
- 15) *12 Gebote für den Filmberichter*, september 1943 pkt. 10, aktstykke i universitetsdocent Karl Stamm's besiddelse, Bonn. De havde også ifl. pkt. 4 i samme aktstykke og Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 130 note 21 ordre til at undgå konstruerede kampoptagelser; et direktiv de, så vidt jeg kan se, ikke har overholdt.
- 16) Heinrich Roellenbleg, Von der Arbeit an der deutschen Wochenschau, *Der deutsche Film, Sonderheft*, Berlin 1940/1941 p. 144. Frank Maraun, Kamera an der Front, *Nationalsozialistische Monatsheft 147*, juni 1942 p. 371 meddeler, at der ofte kom over 50 km film pr. uge, men dette tal må være overdrevet.
- 17) *Krieg* p. 256.
- 18) von Wedel p. 116.
- 19) Før krigen var udnyttelsesgraden meget højere, thi Traub p. 26 oplyser, at en *Ufa Woche* på 330 meter normalt var klippet sammen af et råmateriale på 1000-2000 meter.
- 20) Cf. at Goebbels 23. maj 1943 i sin dagbog noterede: "Abends machen wir die neue Wochenschau fertig. Sie ist diesmal sehr dünn ausgefallen. Wir besitzen keine Kampfbilder. Es ereignet sich an den Fronten nur wenig, und das, was sich ereignet, ist nicht für die breitere Öffentlichkeit bestimmt". Citeret efter Albrecht p. 63.
- 21) Om censuren: Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 131-133 og Spormann-Lorenz, Feldzug in Polen p. 7. Oplysning om procenten hidrører fra Karl Stamm, der har interviewet flere af de daværende ansatte i Propagandaministeriets Abteilung Film. Ifl. Stamm er den dog behæftet med stor usikkerhed (samtale 22. september 1977).
- 22) Eksempler: Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 257 og 273-274.
- 23) Albrecht p. 69.
- 24) Eksempler: Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 290, 345, 366, 382, 384, 389-390, 403, 413, 428, 440, 461, 549, 612, 671, 713 og samme udgivers *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Goebbels-Konferenzen 1939-1943*, dtv-dokumente, München 1969 p. 238, 241, 254, 259, 264, 307, 311, 319, 373, 380, 403. Desuden gav han 27. juni og 15. august 1940 Fritz Hippler, der var leder af Abteilung Film i Propagandaministeriet, besked om at komme med forslag til indhold i den nye Wochenschau, Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 409 og 461.
- 25) Oplysning fra Karl Stamm 22. september 1977.
- 26) Vi berører her problemet, i hvilken grad Hitler og Goebbels bestemte indholdet i de tyske ugeaviser. Den almindelige opfattelse, som Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 170 giver udtryk for, er, at Goebbels godkendte alle optagelser. Han må dog p. 195 erkende, at det ikke fremgår af ministerprotokollerne. På grundlag af disse og Goebbels' dagbøger når Albrecht p. 57-70 til den opfattelse, at jo længere krigen varede, desto mindre tid havde de til at se dem. Fra foråret 1942 så Hitler dem således ikke længere regelmæssigt. Noget lignende gælder for Goebbels, selv om han fortsat betragtede ugeaviserproduktionen som sit domæne.
- 27) Die Filmwochenschau als Nachrichtenträger, *Zeitungswissenschaft 1939 Heft 6* p. 424, Traub p. 30 og Giese p. 58.
- 28) Dette var det normale, som en undersøgelse af de censurdatoer, der findes hos Barkhausen, *Findbücher* p. 76-91, viser: mandag 8, tirsdag 3, onsdag 202, torsdag 55, fredag 7, lørdag 5 og ukendt ugedag 6.
- 29) Giese p. 59; Albrecht p. 69. Det var rene politiske udmærkelser, der endda kunne gives med tilbagevirkende kraft, cf. Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 411, hvor det 28. juni 1940 bemærkes, at alle ugeaviserne siden Frankrigsfelttogets begyndelse skal have prædikatet "staatspolitisch und künstlerisch besonders wertvoll".

- 30) Giese p. 59.
- 31) Traub p. 25; Fritz Hippler, *Der deutsche Film im Kriege, Der deutsche Film, Sonderheft*, Berlin 1940-1941 p. 4 og Roellenbleg, *Von der Arbeit* p. 145 nævner dog tallet 400 kopier.
- 32) Traub p. 25 note; Hippler p. 4 omtaler, at antallet blev hævet til over 1600 ved krigsudbruddet, Roellenbleg, *Von der Arbeit* p. 145, til 1700 kopier. Begge tal gælder dog næppe september 1939.
- 33) Giese p. 157 note 6. Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 382, hvor det 8. juni 1940 omtales, at antallet er blevet sat op fra 700 til 1500 kopier.
- 34) Kriegk p. 256.
- 35) Traub p. 25, Giese p. 10, Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 382, hvor det 8. juni 1940 nævnes, at længden er blevet forøget fra 300 til 1200 meter.
- 36) Særforestillinger for pressen: Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 408, 686 og 715. Almene direktiver for pressen, sammesteds p. 287, 368, 382, 408, 581. Cf. ordren 29. april 1940: "Herr Hippler soll einen Artikel über die Wochenschauen schreiben, um klarzumachen, was auf diesem Gebiet geleistet wird", sammesteds p. 336.
- 37) Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 366 under 27. maj 1940; om cirkulation i almindelighed: *Zeitungswissenschaft 1939 Heft 6* p. 422.
- 38) Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 382, Giese p. 59, Kriegk p. 256. Om dette nåedes, er dog usikkert. *Zeitungswissenschaft 1939 Heft 6* p. 423 taler om 16 ugers cirkulation tidligere og citerer Anordnung der Reichsfilmkammer 31. oktober 1938, der fastsætter den til 8 med *forsøgsvis* nedsættelse til 6. 26. juni 1940 omtaler Goebels vanskeligheder med fordelingen af kopierne, hvilket skal nævnes i pressen, Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 408.
- 39) *Zeitungswissenschaft 1939 Heft 6* p. 423, Giese p. 15.
- 40) Goebels gav 1. juni 1940 besked om at foretage effektanalyser. Dagen efter meddelte SD, at folk var tilfreds. Det samme kunne SD oplyse 30. april 1941, Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 373, 375, 713.
- 41) Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 244-245, 286.
- 42) Heinz Boberach (ed.), *Meldungen aus dem Reich, Auswahl aus den geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS 1939-1944*, Neuwied und Berlin 1965 p. 7, 10, 116, 213.
- 43) 2. juni 1940, gentaget 9. april 1941, Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 375, 672.
- 44) Anordnung der Reichsfilmkammer 31. oktober 1938, citeret i *Zeitungswissenschaft 1939 Heft 6* p. 423.
- 45) Kriegk p. 256. Tallet stammer vistnok fra en artikel i *Der Film 6. marts 1943*. Der gives ingen oplysninger om beregningsgrundlaget, men tallet er vel fremkommet ved en multiplikation af antal biografer, antal forevisninger og antal siddepladser. Det kan næppe betragtes som mere end et lidt pralende skøn.
- 46) Giese p. 22.
- 47) Om forholdene i England og USA se: *The Factual Film*, A Survey sponsored by The Darlington Hall Trustees, Oxford 1947 p. 137 og Raymond Fielding, *The American Newsreel 1911-1967*, Oklahoma 1972 p. 229-230.
- 48) Roellenbleg, *Ziele der Wochenschau von heute*, *Schriften der Ufa-Lehrschau 1: 25 Jahre Wochenschau der Ufa*, Berlin 1939 p. 33.
- 49) Roellenbleg, *Von der Arbeit* p. 144 og 145.
- 50) Giese p. 55.
- 51) Giese p. 40. Det gengivne citat bringes i en kritik af den første verdenskrigs uge-ryvner, der efter forfatterens mening ikke formåede at leve op til det her erklærede ansvar.
- 52) Da disse notitser ikke findes i dagbogsudvalget hos Louis P. Lochner (ed.), *Goeb-*

Den 9. april i tysk film

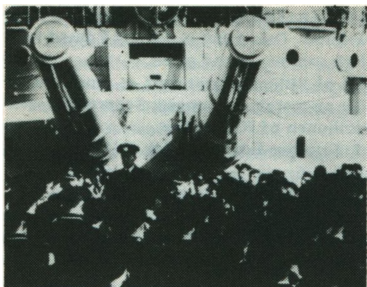
bels' Tagebücher aus den Jahren 1942-1943, Zürich 1948, er de citeret efter Albrecht p. 58-59.

- 53) Således Albrecht p. 58.
- 54) F.ex. 16. februar 1940, Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 287.
- 55) F.ex. ordre 11. januar 1940, Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 263.
- 56) F.ex. omtalt 24. juni 1940, Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 405.
- 57) Der findes mange eksempler herpå. Det bedste er nok *DW 603* med censurdato 4. juni 1942, hvor kampene på Krim skildres med optagelser, der for omkring 65%’s vedkommende havde været benyttet i *DW 611* to uger før.
- 58) Giese p. 24 og 25.
- 59) Roellenbleg, *Von der Arbeit* p. 145.
- 60) *Bilag til Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. Oktober 1950 nedsatte Kommission i Henhold til Grundlovens § 45 (= Parlamentariske Kommissions Betænkning, PKB) XII*, København 1951 p. 106-107, dansk oversættelse sammesteds p. 415. Cf. skrivelse fra OKW til Propagandaministeriet 2. april 1940, sammesteds p. 132, dansk oversættelse p. 436.
- 61) *PKB XII* p. 107, dansk oversættelse p. 416.
- 62) Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 303.
- 63) Tätigkeitsbericht der Propagandastaffel D(änemark) für die Zeit vom 8.-10.-4.40, dateret 11. april 1940, *PKB XII* p. 206, dansk oversættelse p. 498. — Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 328 nævner med henvisning til *Propagandatruppen der Kriegsmarine I* p. 75-77 og 143, at propagandakolonne Norge bestod af 74 mand, hvoraf 13 faldt.
- 64) *PKB XII* p. 206, dansk oversættelse p. 498.
- 65) *PKB XII* p. 207, dansk oversættelse p. 499.
- 66) *PKB XII* p. 207, dansk oversættelse p. 499.
- 67) Anhaltspunkte für die Berichterstattung über Besetzung Dänemarks und Norwegen, udarbejdet af general Warlimont, OKW 5. april 1940, *PKB XII* p. 151-152, dansk oversættelse p. 452-453.
- 68) Goebbels' utrykte *Tagebücher* p. 406 under 15. april 1940, fotokopi i Bundesarchiv, Koblenz. For denne og den følgende oplysning takker jeg universitetslektor Karsten Fledelius, København. De enkelte dagbogsnotitser vedrører Goebbels' handlinger dagen før, cf. Lochner p. 13.
- 69) Goebbels' utrykte *Tagebücher* p. 406 under 16. april 1940.
- 70) Barkhausen, *Findbücher* p. 77.
- 71) Gerd Albrecht, *Sozialwissenschaftliche Ziele und Methoden der systematischen Inhaltsanalyse von Filmen, Zeitgeschichte im Film- und Tondokument*, ed. Günter Moltmann og Karl Friedrich Reimers, Göttingen 1970 p. 30-31, cf. Kaare Rübner Jørgensen, *Hitlers fødselsdag 20. april 1939*, baggrundsmateriale til filmen udgivet af Statens Filmcentral, København 1980 p. 12.
- 72) Lagebericht 7. april 1940, trykt: Walther Hubatsch, "*Weserübung*", *Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940*, Göttingen 1960 p. 235, cf. J.H. Nordlie, Kort oversigt over kampene i Norge våren 1940, *Innstilling fra Undersøkelleskommissionen av 1945*, bilagbind 1, bilag 2, Oslo 1947 p. 95: vindstyrke 11-12 fra den 7. april om eftermiddagen.
- 73) For at have henledt min opmærksomhed på dette problem takker jeg overassistent Ole Brage, Danmarks Radio-TV.
- 74) *PKB XII* p. 152 pkt. 3: "Die Besetzung Norwegens stellt angesichts der Überlegenheit der englischen Flotte das kühnste Unternehmen der neueren Kriegsgeschichte dar." Dansk oversættelse p. 453.
- 75) *PKB XII* p. 151 pkt. 2, dansk oversættelse p. 452.

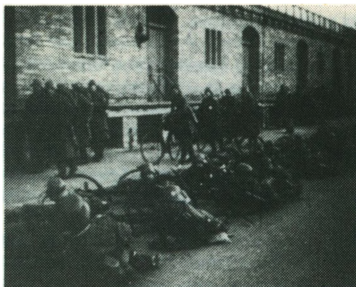
- 76) Cf. major Gleins beretning i *Militär-Wochenblatt Nr. 40, 1941*, genoptrykt i *PKB II*, København 1946 p. 169.
- 77) Major Gleins indberetning 15. april 1940, *PKB XII* p. 221, dansk oversættelse p. 511. Generalkommandoens beretning af maj 1940, *PKB I*, København 1945 p. 63-64, cf. Herluf Krabbe, *Kastellet gennem 300 år*, København 1964 p. 272.
- 78) Citeret nedenfor.
- 79) *Deutsche Allgemeine Zeitung og Völkischer Beobachter* 10. april 1940 p. 1: "Die dänische Regierung hat die dänischen Truppen angewiesen, keines Widerstand zu leisten. Die deutschen und dänischen Kommandostellen haben Dienstag vormittag gegenseitig Verbindung aufgenommen".
- 80) Major Gleins beretning 15. april 1940, *PKB XII* p. 223, dansk oversættelse p. 512.
- 81) Chauffør Svend Lorentzens rapport 9. april 1940, *PKB III*, København 1951 p. 284.
- 82) Cf. Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 316 under 10. april 1940.
- 83) Cf. *Völkischer Beobachter* 12. april 1940 p. 4: "Das Leben Kopenhagens geht seinen gewohnten gang ... wie immer reitet am frühen Morgen König Christian allein durch die Stadt zu seiner gewohnten Tour".
- 84) Cf. *Deutsche Allgemeine Zeitung* 10. april 1940 p. 2: "Kopenhagen völlig ruhig ... Die dänische Rundfunk sendet sein übliches Programm. Die Kopenhagener Zeitungen erscheinen. Die Stadt ist völlig ruhig. Am Stadtbild hat sich nichts geändert".
- 85) Lagebericht 9. april 1940, trykt Hubatsch p. 238, generalmajor Roettigs beretning 19. april 1940, *PKB XII* p. 235, dansk oversættelse p. 522.
- 86) J.P. Trap, *Danmark* 5. udg. bind 12 (V,2: Odense amt), København 1956 p. 173.
- 87) Samme opfattelse af spillefilmens indflydelse på nyhedsfilmen findes hos Fritz Terveen, Der Filmbericht über Hitlers 50. Geburtstag, *Vierteljahrsheft für Zeitgeschichte VII* p. 75-84, Den er her opnået på basis af en sproglig analyse af den nazistiske skribent Georg Santé's beretning om produktionen af filmen, cf. Kaare Rübner Jørgensen p. 9. Her er også Santé's beretning oversat p. 5-7.
- 88) Også i musikken er der ifl. Karsten Fledelius, der har større musikviden end jeg, forskel på det danske og norske afsnit. Fra beretningen om politiet, der får sine stave tilbage, til afslutningen af det danske afsnit høres samme underlægningsmusik, som Leni Riefenstahl benyttede i forbindelse med Hitlers triumfale indtog i Nürnberg 1934 i *Triumph des Willens*. Det er en flot, fejende og majestætisk musik, der har noget uimodståeligt dynamisk og selvfølgelig i sig.
- 89) Lagebericht 10. april 1940, trykt Hubatsch p. 244, *Völkischer Beobachter* 12. april 1940 p. 2 og 13. april 1940 p. 4.
- 90) I Niels Jørgensen, *5 års kamp for friheden II*, København u.å. p. 121 identificeres flyet som norsk, men er det sikkert?
- 91) Hubatsch p. 240, 245-246, foto nr. 20 ved p. 64.
- 92) *Völkischer Beobachter* 14. april 1940 p. 2.
- 93) Nordlie p. 99.
- 94) Se note 74 ovenfor.
- 95) von Kaupisch's operationsbefaling nr. 3 af 21. marts 1940, *PKB XII* p. 97, dansk oversættelse p. 406; generalmajor Roettigs beretning 19. april 1940, sammesteds p. 233, dansk oversættelse p. 520.
- 96) Nordlie p. 105-106, Edvard Bull, *Norges Historie 13: Klassekamp og fellekkamp 1920-1945*, Oslo 1979 p. 345.
- 97) *Deutsche Allgemeine Zeitung* 13. april 1940 p. 8, hvor der findes 2 fotografier med teksten: "Mit dem Musikzug an der Spitze rücken die deutschen Truppen in Oslo ein".

Den 9. april i tysk film

- 98) Magnus Jensen, *Norges Historie II*, Oslo 1949 p. 583, Chr. A.R. Christensen, *Vårt folks historie 9: Okkupasjonsår og etterkrigstid*, Oslo 1969 p. 163 og Edvard Bull p. 345; et lignende foto findes hos Hubatsch som nr. 16 ved p. 48.
- 99) Cf. Chr. A. R. Christensen p. 152: ombord på "Blücher" var også et musikkorps, der skulle marchere op til Slottet og spille en march for kongen. Senere på dagen skulle korpset holde en koncert i musikpaviljonen på Karl Johan.
- 100) *Völkischer Beobachter* 13. april 1940 p. 2; foto hos Edvard Bull p. 361.
- 101) *Deutsche Allgemeine Zeitung* 19. april 1940 p. 6.
- 102) *Völkischer Beobachter* 19. april 1940 p. 5.
- 103) Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 323.
- 104) Walther Hubatsch (ed.), *Hitlers Weisungen für die Kriegführung, Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, dtv-dokumente, München 1965 p. 54.
- 105) *PKB XII* p. 106, dansk oversættelse p. 415.
- 106) *PKB XII* p. 151-152, dansk oversættelse p. 452-453.
- 107) Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 316 = *Wollt Ihr den totalen Krieg* p. 57.
- 108) Jeg ser her bort fra klip 48, thi da teksten er på dansk, kan den ikke kommunikeres til tyske biografgængere.
- 109) Giese p. 16.
- 110) Usikkerheden opstår, fordi 5% ikke kan identificeres, og fordi det er vanskeligt præcist at bestemme optagelserne fra Fornebu- og Bergenaktionerne.
- 111) Cf. Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 316, hvor det fremgår, at billederne af de sænkede skibe "Blücher" og "Karlsruhe" blev tilbageholdt.
- 112) Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 315, hvor der under 9. april 1940 omtales et direktiv derom.
- 113) Filmfolkene har altså ikke rettet sig efter Goebbels' ord 12. april 1940: "Prinzip müsse sein, niemals zu schweigen, sondern immer etwas zu sagen", Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 318. — Enkelte af de her nævnte fortielser blev dog omtalt i *Deutsche Allgemeine Zeitung* og *Völkischer Beobachter* i ugen efter 9. april, f.ex. den danske regerings protest 10. april, kampene i Sønderjylland og "Blüchers" sænkning 11. april. Aviserne lagde desuden ikke skjul på, at nordmændene i begyndelsen gjorde modstand. Den meddeltes dog allerede ophørt de fleste steder 10. april.
- 114) Trap p. 173.
- 115) Flere af de nævnte karakteristika var almene i nationalsocialistisk nyhedsformidling, f.ex.: gentagelsen, overdrivelsen, forenklingen, tavsheden, fordrejningen. Et andet vigtigt træk, forsinkelsen (*Verspäterung*), kan vi naturligvis ikke finde, da vi her kun har analyseret én film; se iverigt Walter Hagemann, *Publizistik im Dritten Reich*, Hamburg 1948 p. 158-186.
- 116) Giese p. 18 skelnede mellem "direkte" og "indirekte" forfalskninger. De direkte er "gestellte Bilder, die den Besuchern des Filmtheaters als Wirklichkeit dargeboten werden", de indirekte "echter Aufnahmen von Ereignissen, die mit Hilfe der verschiedenen technischen Einflussmöglichkeiten auf die Herstellung des Films in einem bestimmten Sinne *absichtlich* verändert werden". Begge karakteriseres som bevidste løgne og forfalskninger, der adskiller sig fundamentalt fra den "innerlich teilnehmender Berichterstattung", der er idealet.
- 117) Boelcke, *Kriegspropaganda* p. 316: "Der Minister erwartet von den Angehörigen des Ministeriums, dass diese These der Inschutznahme auch von ihnen selbst nicht etwa angezweifelt oder gar lächerlich gemacht wird".

Klip 5*. Appel kort før aktionen (marinere i sommeruniform).

Klip 11. Langelinie, soldater ligger klar til at nedkæmpe evt. dansk modstand.

Klip 14. Kastellet, tyske soldater banker på ...

Klip 15. ... og går ind.

Klip 25. I Kastellet, fraternisering og cigarettuddeling.

Klip 33. Kastelsvej, dansk officer assisterer besættelsestropperne.

Den 9. april i tysk film

Klip 39. Kastellet's Kirkeplads, danske politifolks reaktion på besættelsen.

Klip 43. Kastellet's Kirkeplads, engelsk diplomat.

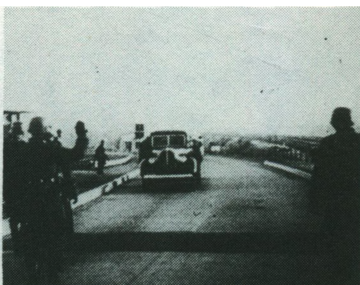
Klip 51. Amaliegade, Christian X hilser på tysk officer.

Klip 57. Nysgerrige københavnere på Langelinie.

Klip 65. Ved Lillebælt, tyske marinere hilser på dansk ægtepar.

Klip 68. Tyske tropper bevogter Lillebæltbroen.

Kaare Rübner Jørgensen

Klip 87. Tropper i fly på vej mod Norge.

Klip 101. Nedskudt fly ved Fornebu.

Klip 124. Bombning af Oscarsborg.

Klip 144*. Tropper på skib på vej mod Norge (ingen søgang, soldater i sommeruniform).

Klip 154. På skib mod Norge (ingen søgang, soldater i vinteruniform).

Klip 182. Ved Bergen, barkasser bringer soldaterne i land (dagoptagelse).

Den 9. april i tysk film

Klip 187. Bergen? Soldater lossere grej (vinteruniform).

Klip 195. Bergen? Besættelsestropperne modtages.

Klip 201. Landgang i Norge (Korsør banegårdsbygning).

Klip 224*. Fremrykning under sang.

Klip 226. Indrykning i Oslo med fuld musik.

Klip 245. Fælles interesser!

Kaare Rübner Jørgensen

APPENDIX: UFA 502, BILLEDDESKRIVELSE OG LYDTRANSSKRIFTION*.

Billed	Beg.tid.	Speakerkommentar
1* Ufa-mærke (8:6)	0:0:0	
1. INDLEDNING.		
2* Skibsdæk, udbredt hegekorsflag, tiltning op til kanon (halvttotal, 4:9).	0:8:6	In den Morgenstunden des 9.April landeten zum Schutze des norwegischen
3* Kanonløb, 2 krigsskibe på havet (halvnr til total vue, 2:9).	0:13:5	und dänischen Neutralität in zahlreichen
4* Kanonløb, panorering th og tiltning ned til opstillede soldater på skibsdæk (total, 6:9).	0:16:4	Häfen Norwegens und Dänemarks deutsche Truppen. Eine in der Seekriegsgeschichte beispiellose Leistung. Am Bord
5* Som 4, opstillede marinesoldater foran 2 kanonløb (total, 2:1).	0:23:3	eines der Transportschiffe
6* Opstillede marinesoldater (panorerung th, halvnr, 1:5).	0:25:4	kurz vor Beginn der Aktion.
7* Som 5, soldaterne løber (total vue, fugleperspektiv, 4:9).	0:26:9	Die letzte Befehlsaufgabe.
8 Marinesoldat med kikkert ser mod land i morgendring (total, 4:4, nedblending 1:8).	0:31:8	Wachsam nähert sich das Schiff im Schutze der Nacht seine
2. DANMARK / 2.1.1. Landgang på Langelinie.		
9 Langeliniekajen 9.april morgen, "Hansestadt Danzig" (halvttotal, panorering tv til total vue, 10:6).	0:38:0	Bestimmungsorte. Unbemerkt sind die ersten deutschen Truppen in Kopenhagen gelandet.
10 Sammededs, tyske soldater bærer materiel i land (panorerung tv, halvttotal, 4:9).	0:48:6	Waffen, Munition und Verpflegung werden ausgeladen.
11 Sammededs, panorering tv fra "Hansestadt Danzig" til liggende soldater ved Promenaden (total vue til total, 7:7).	0:53:5	
12 Sammededs, tyske soldater marcherer bort (total vue, 3:6).	1:01:2	
13 Sammededs, skib ved kajen (halvnr, 2:4, nedblending 1:8).	1:04:8	

2.1.2. Indtagelse af Kastellet.		
14 Kastellet 9.april morgen, tyske soldater banker på Morgesporten med en spade (halvttotal, 2:3).	1:09:0	Sofort wird die Zitadelle eingenommen
15 Sammededs, tyske soldater går gennem porten (total vue, 2:0).	1:11:3	und besetzt.

* Tidslængderne i midtkolonnen er angivet i minutter, i billedbeskrivelsen i sekunder. De er udregnet efter en video-kopi af filmen, se herom kommentar under tabel 1. Et * markerer, at det er en arkivoptagelse (stock shot). Iøvrigt takker jeg stud.mag. Jørgen Heiberg for sproglig korrektur af speakertekstens transskription.		

Den 9. april i tysk film

16	Som 15, tysk officer kommer gående og gør honnør (halvnr, anden vindkel, 3:9).	1:13:3
17	Sammesteds, tyske soldater står vagt ved porten (total vue, 2:7).	1:17:2
18	Kastelkirkens fronton (total, 1:2).	1:19:9
19	Kirkepladsen, tysk vagt ved Kommandørboligen, tiltning op til hagekorsflag (total vue, 4:4).	1:21:1
20	Sammesteds, hagekorsflag udbredt på jorden (total, fugleperspektiv, 2:3).	1:25:5

2.1.3. Besættelse af det øvrige København.

21	9.april morgen, 6 flyvemaskiner over Frihavnen (panorering th, total, 11:3).	1:27:8	Wenige Minuten später überfliegen planmäßig Einheiten der deutschen Luftwaffe die Hauptstadt Dänemarks. Sie werfen Flugblätter ab, die die Bevölkerung
22	Grønningen, græsplane med forårsblomster (total, 3:6).	1:39:1	darüber aufklären, dass unsere Soldaten nicht als Feinde,
23	Ørøret holdes op og vendes (halvnr, fugleperspektiv, 3:6).	1:42:7	sondern als Freunde kommen, und allein zum Schutze der dänischen Neutralität
24	Kastellet, gående tysk og dansk soldat (total vue, 3:2).	1:46:3	das Land besetzen.
25	Sammesteds, tyske soldater uddeler cigaretter til danske soldater (halvtotal, 4:3).	1:49:5	
26	3 tyske flyvemaskiner over Kastellet (total vue, frøperspektiv, 2:4).	1:53:8	
27	3 andre flyvemaskiner over Kastellet, tiltning ned til gående tysk soldat med oppakning (halvtotal, 4:1).	1:56:2	
28	Kastelsvej, skilt: "Deutsche Gesandtschaft" (nr, 2:2).	2:00:3	Der deutsche Gesandte in Dänemark
29	Sammesteds, personvogn kører forbi (panorering tv, nr, 1:8).	2:02:5	von Renthe-Fink
30	Sammesteds, Renthe-Fink og general Hiser (nr, 3:4).	2:04:3	mit General Hiser vom deutschen Oberkommando,
31	Sammesteds, gesandtskabbygningen (halvtotal, 3:3).	2:07:7	die in den frühen Morgenstunden des 9.April erste Verhandlungen mit der dänischen
32	Sammesteds, danske og tyske officerer ved bil (total, 3:5).	2:11:0	Regierung führten. Deutsche und dänische Kommandostellen
33	Sammesteds, dansk officer orienterer 2 tyske soldater (total, 2:8).	2:14:5	nehmen Verbindung auf. Die dänischen Truppen werden
34	Sammesteds, dansk officer hilser på tyske soldater (halvtotal, 3:0).	2:17:3	angewiesen keinen Widerstand zu leisten.
35	Kastellet 9.april formiddag, knipler og pistoler på bæk (total vue, fugleperspektiv, 2:6).	2:20:3	Die Kopenhagener Polizei,

Kaare Rübner Jørgensen

36	Samstedes, tysk soldat giver politibetjente deres knipler tilbage (halvtotal, 3:7).	2:22:9	die in den Morgenstunden entwaffnet worden war, bekommt nach der Loyalitäts-
37	Ved Gesandtakabet, general Mimer, smilende (nr. 2:2).	2:26:6	erklärung der Regierung ihre Waffen zurück.
38	Portasættelse af 36 (1:8).	2:28:8	
39	Samstedes, smilende politibetjents ansigt (halvnr, 1:1).	2:30:6	
40	Vistnok Langelinie, 2 tyske officerer i samtale (halvnr, 2:7).	2:31:7	
41	Grønningen, tyske soldater patruljerer ved opkørslen til Langelinie (total vus, 2:2).	2:34:4	
42	Bredgade 9.april morgen, det engelske gesandtakabspersonale stiger på lastvogn, gående tyske soldater (total, 6:9).	2:36:6	Das Personal der englischen Vertretungen und feindliche Agenten werden in Haft genommen.
43	Kastellet 9.april formiddag, opstillede englændere på Kirkepladsen (panorering th, halvnr, 3:2).	2:43:5	

2.1.4. Tilbagevenden til normalt liv.			
44	Toldbodvej 9.april morgen, lastvogn med tyske soldater og civile på ladet kører forbi (total vus, 4:6).	2:46:7	Allmählich erwacht die Stadt.
45	Vester Boulevard ved Glyptotaket, trafik (total, 2:8).	2:51:3	
46	Samstedes, lastvogn med søkke kører forbi (halvtotal, anden vinkel, 2:9).	2:54:1	
47	Rådhuspladsen, cyklende trafik (total, 3:0).	2:57:0	
48	Tysk soldat viser danske piger plakat med dansk tekst: "Vestmagterne har udlagt Mimer i de norske Kystfarvande"(halvtotal, fugleperspektiv, 3:1).	3:00:0	
49	Bredgade 9.april morgen, menneskemængde ved det engelske gesandtakab, enkelte vinker til forbigående tyske soldater (panorering th, total, 6:4).	3:03:1	
50	Rådhuspladsen, Dragespringvandet (total vus, 2:7).	3:09:5	Bereits in den Mittagstunden des 9.
51	Amaliegade, Christian X til hest, gør honnør, panorering tv til stående tysk officer, der besvarer hilsen (total vus, 13:2).	3:12:2	April bietet Kopenhagen wieder das übliche Bild geschäftigen Lebens. Der König bei seinem täglichen Ritt durch die Stadt.
52	Rådhuspladsen, trafik (panorering tv, total vus, fugleperspektiv, 8:3).	3:25:4	Hier der Rathausplatz.
53	Strandboulevarden, tysk gendarm regulerer trafikken (halvnr, 2:5).	3:33:7	

Den 9. april i tysk film

- 54 Som 53 (halvnr, anden vinkel, 3:7). 3:36:2
-
- 2.1.5. *Nysgerrige på Langelinie.*
- 55 Langelinie 9. april eftermiddag, gående tyak vagt ved skib (total, 1:9). 3:39:9
- 56 Samstedets, cyklister på kajen (panorering th, total vue, fugleperspektiv, filmet fra skib, 5:4). 3:41:8
- 57 Samstedets, 2 kvinder med cykler, smiler og vinker (halvttotal, 3:8). 3:47:2 Meugierig sehen die Kopenhagener der Landung immer neuer
- 58 Samstedets, lastvogn med tyske soldater kører gennem menneskemngde på kajen (panorering th, halvttotal, filmet fra skib, 9:1). 3:51:0 deutscher Truppen zu.
- 59 Samstedets, mennesker på kajen (halvttotal, 2:4). 4:00:1
- 60 Samstedets, menneskemngde ved de tyske skibe (total, fugleperspektiv, filmet fra Promenaden, 6:1). 4:02:5
-
- 2.2. *Besættelse af det øvrige Danmark.*
- 61 Lillebelt, 4 tyske flyveskinner over skib (panorering tv, total vue, 7:0). 4:08:6 So werden nach einem genau festgelegten Plan alle Verbindungen und Verkehrswege Dänemarks
- 62 Tysk flyveskine over Lillebeltsbroen og 2 tyske krigsskibe (panorering tv, total vue, 9:5). 4:15:6 von deutschen Truppen besetzt. Hier Vorpostenschiffe bei der Einfahrt in den kleinen Belt.
- 63 Udsigt fra det bedste skib mod broen (total vue, 4:6). 4:25:1
- 64 Vistnok Middelfart, menneskemngde på kaj ved 2 tyske krigsskibe (panorering th, halvttotal, 10:9). 4:29:7
- 65 Tysk marineofficer og 2 soldater tager smilende afsked med ældre ægtepar foran hus (total, 6:4). 4:40:6
- 66 Lillebeltbroens Jyllandside, set fra land (total vue, 3:2). 4:47:0 Wenig später ist auch die von deutschen
- 67 Samstedets, tyske soldater patruljerer under broen (halvttotal, 3:1). 4:50:2 Ingenieuren erbaute Beltbrücke, die bei Mittelfahrt
- 68 Samstedets, tyske soldater standser lastvogn på brorampen (halvnr, 3:6). 4:53:3 Jütland mit Fünen verbindet, in unserer Hand.
-
- 2.3. *Udbygning af besættelsen / 2.3.1. Udlosning af materiel.*
- 69° Tyske lastvogne ved godstog, udlosning af våbenkasser (panorering th, total, 8:0). 4:56:9 Noch während der Besetzung Dänemarks rollen Güterzüge mit Nachschubmaterial
- 70° Samstedets, udlosning af våbenkasser fra tog til lastvogn (halvttotal, 2:9). 5:04:9 in dichter Folge aus dem Reich heran. Tausendlos
- 71° Som 70 (halvnr, filmet fra tog, 3:0). 5:07:8 werden Munition und anderes Kriegsggerät entladen.
- 72° Som 70 (tiltning nedad, halvnr, fugleperspektiv, filmet fra lastvogn, 3:7). 5:10:8

Kaare Rübner Jørgensen

73*	Fuld lastvogn IA 245662 kører fra togvogn med skilt "Deutsche Reichsbahn, Breslau" (panorering tv, total, 6:2).	5:14:5
74*	Våbenkasser udlosses fra tog til lastvogn (halvnr, fugleperspektiv, 2:5).	5:20:7
75*	Lastvogn IA 295744 med våbenkasser kører bort (halvtotal til total, fugleperspektiv, 6:0).	5:23:2
76*	Tysk motorkolonne på landevej, regnvej (total vue, 4:8, nedblanding 1:2).	5:29:2

2.3.2. Militærkørel.

77	Bovedvej 1.9.april, tysk militærkolonne drejer mod Roskilde (total vue, 3:6).	5:35:2	In rascher Fahrt geht es von
78	Algåde, Roskilde, kørende pansret tysk kanontraktor (halvnr, 4:3).	5:38:8	den Bahstationen zu den in kürzester Zeit ausgebauten Geschützstellungen an der
79	Standertorvet, Roskilde, kørende pansret mandskabsvogn (panorering tv, halvnr, 4:2).	5:43:1	dänischen Küste, die jede feindliche Landung unmöglich machen
80	Begyndelse af 78 (halvnr, 8:1, nedblanding 1:9).	5:47:3	werden.

3. NORGE / 3.1.1. Flytransport af tropper.

81	9 tyske flyvemaskiner i luften (total vue, frøperspektiv, 0:8).	5:57:3	
82	3 tyske flyvemaskiner i luften (total vue, frøperspektiv, filmet fra fly, 3:5).	5:58:1	
83	1 flyvemaskine, tysk soldat ser gennem vindue på Ju 52-flyvemaskine (total vue, 2:4).	6:01:6	Zur gleichen
84	1 flyvemaskine, navigatør (halvnr, fugleperspektiv, 2:2).	6:04:0	Zeit vollzog sich die militärische Besetzung
85	Ju 52-flyvemaskine over bjerge (total vue, filmet fra fly, 5:8).	6:06:2	Norwegens.
86	Som 85 (total, filmet fra fly, 5:5).	6:12:0	
87	1 flyvemaskine, talende og smilende tyske soldater (panorering tv, halvnr, 7:3).	6:17:5	
88	1 flyvemaskine, cykel (tiltning opad, halvnr, 2:8).	6:24:8	
89	Tysk amfibieflyvemaskine over fjord, flyvemaskiner på vandet (panorering th, total vue, fugleperspektiv, 8:5).	6:27:6	In einer Bucht haben zur frühen Morgenstunden Seeflugzeuge gewässert um die Landung stärkerer Kontingente vorzubereiten.
90	Som 83 (halvnr, 2:6).	6:36:1	

Den 9. april i tysk film

91	I flyvemaskine, 2 soldater i samtale (halvnr, 1:8).	6:38:7	
92	Ju 52-flyvemaskine i lav højde over trætoppe (total vue, frøperspektiv, 2:6).	6:40:5	
93	Ju 52-flyvemaskines vingé under landing (panoreréng tv, total, filmet fra flyet, 4:5).	6:43:1	Das Ziel, ein Flughafen an der Küste, ist erreicht.
94	Ju 52-flyvemaskine lander på flyveplads med mange holdende maskiner (halvtotal, 3:8).	6:47:6	
95	Smlende soldater stiger ud af Ju 52-flyvemaskine (tiltning opad, total, 2:7).	6:51:4	Die Besatzungsgruppe
96	Soldater med udrústning ved Ju 52-flyvemaskiner (panoreréng tv, total, 5:8).	6:54:1	verletzt die Maschine. Maffen und Munition werden ausgeladen.
97	Som 96 (panoreréng tv, total vue, anden vinkel, 8:4).	6:59:9	Ohne Aufenthalt setzen sich Stosstruppe in Marsch. Ihre Aufgabe ist es sofort die wichtigsten
98	Soldater marcherer bort fra flyveplads (total vue, 5:8).	7:08:3	militärischen Punkte in der Nähe des Flughafens zu besetzen.
99	Tysk soldat holder vagt ved kontor med skilt: "Fliegerhorst/Kdtr.Oslo/Fornebu" (total, 1:7).	7:14:1	
100	3 flyvemaskiner flyver gennem røgskyer (tiltning ned, total vue, 2:1).	7:15:8	Die erste
101	2 tyske soldater går frem mod skov, hvorfra sort røg stiger op (total vue, 4:3).	7:17:9	Überraschende Beute des Tigerjagdgeschwaders wurde kurz nach der Besetzung
102	2 nordmænd i smilende samtale, ser op mod flyvemaskine i luften (nær/total vue, 1:9).	7:22:2	eine englische Sunderlandsmaschine,
103	Som 101 (total vue, anden vinkel, 4:4).	7:24:1	die in der Nähe des Osloer Flughafens abgeschossen wurde.
104*	12 Me 109-flyvemaskiner i luften (total vue, 3:3).	7:28:5	
105	Tysk luftværnssoldat tager felttelefon (halvnr, 1:3).	7:31:8	
106	Luftværnakanon ved flyveplads, Ju 52-flyvemaskine lander (halvnr/total vue, 2:6).	7:33:1	
107	Tyske soldater ved drejende genstand (total vue, 0:6).	7:35:7	
108	Tysk soldat sætter magasin i maskingevær (halvnr, 5:5).	7:36:3	Maschinengewehre und leichte und
109	Maskingevær høves mod himlen (halvnr, 4:2).	7:41:8	schwere Flak werden in Stellung gebracht um die Küstengebiete auch von der
110	Tyske soldater ved luftværnakanon (tiltning ned, total, 1:6).	7:46:0	Erde aus gegen feindliche

Kaare Rübner Jørgensen

111	Tysk soldat med kikkert (halvnr, 1:5).	7:47:6	Einflugversuche zu sichern.
112	Som 110 (tiltning ned, total, 4:2).	7:49:1	
113*	Sort film med tekst: "502 RA 1940" på langs (0:1).	7:53:3	
114	Tyske soldater ser i afstandsmålere (total, 2:7).	7:53:4	

3.1.2. Bombing af Oscarsborg.

115	Norsk fjord (total vue, fugleperspektiv, 5:3).	7:56:1	
116*	He 111-flyvemaskine i luften (total vue, filmet fra fly, 3:0).	8:01:4	
117*	Flyvemaskinemotor over vand (ultranær, filmet fra fly, 1:6).	8:04:4	
118	3 tyske flyvemaskiner bomber fjordbred (total vue, 3:4).	8:06:0	Das Schlüsselort vor Oslo,
119*	Bombenedkastning (halvnr, filmet inde fra fly, 1:5).	8:09:4	das härtlichen Widerstand leistet,
120	Fortsettelse af 118 (6:4).	8:10:9	wird von deutschen Kampfflugzeugen mit Bomben belegt.
121*	Kommandobro på skib, 2 udkigsposter (halvnr, 1:5).	8:17:3	
122*	2 He 111-flyvemaskiner i luften (total vue, filmet fra fly, 2:3).	8:18:8	
123*	Udsigt over vand fra He 111-næsekyttes plads (total vue, 1:7).	8:21:1	
124	Fortsettelse af 120 (8:5).	8:22:8	
125*	Pilot forfra (halvnr, 1:8).	8:31:3	
126	Fortsettelse af 124 (3:9).	8:33:1	
127*	Fortsettelse af 123 (panoreret th, total vue, 1:7).	8:37:0	
128	Fortsettelse af 126 (1:6).	8:38:7	
129*	He 111-flyvemaskines propel (nær, 1:2).	8:40:3	
130	Fortsettelse af 128 (8:5, nedblending 0:7).	8:41:5	

3.1.3. Ankomsten til Oslo Havn.

131	Oslo Havn 11. april, tyske og norske skibe ved kaj (panoreret th, total, 5:4).	8:50:7	Nachdem das Fort niedergekämpft ist, landen unsere Truppen ungehindert in Oslo.
132	Tyske soldater opstillet på kaj ved transportskibet "España" (total vue, 6:5).	8:56:1	
133	Personvogn hejses op fra lastrum (halvttotal, 7:5).	9:02:6	
134	4 tyske soldater studerer kort, skib i baggrunden (halvnr, 2:2).	9:10:1	

Den 9. april i tysk film

- 135 Tysk soldat betragter udsigten over Oslo Havn (panoreret th, total vue, 6:4). 9:12:3
- 136 Morsk skib "Tampa" ved kaj, tiltning ned til tyske soldater og marinere på kajen (panoreret tv, halvnær, 8:1). 9:18:7
- 137 Tyske soldater med cykler foran Fridtjof Christensens pakhus (panoreret tv, total, 7:8, nedblending 1:0). 9:26:8

3.2.1. Sejlads og udskejning i Bergen.

- 138* 3 tyske krigsskibe på havet (total vue, 1:3). 9:35:6
- 139* 3 tyske motortorpedobåde på havet (total vue, filmet fra skib, 2:3). 9:36:9 Von Einheiten der deutschen Kriegsmarine
- 140* Den tyske krigsmarines flag (total vue, frøperspektiv, 1:9). 9:39:2 geschützt nähern sich
- 141* Skibedek, stående og siddende soldater (total, 3:0). 9:41:1 trotz englischem Minensperren und feindlicher Überlegenheit
- 142* Ministryger på havet (total, 3:0). 9:44:1 unbeobachtet zahlreiche deutsche
- 143* Som 141 (total, 3:5). 9:47:1 Transportschiffe auf der norwegischen Westküste.
- 144* Som 143, soldaterne samtaler og ryger (halvnær, 2:3). 9:50:6
- 145* Stående soldater ved røling ser ned på vandet (total, frøperspektiv, 2:9). 9:52:9
- 146* Tysk krigsskib på havet (total vue, 3:7). 9:55:8
- 147* Marinesoldat orienterer landsoldater ved vandbombe (halvttotal, 2:7). 9:59:5
- 148 Kommandobro med kanon, vagtpost (halvttotal, 2:2). 10:02:2
- 149* Som 141, soldater på skibedek og i redningsbåd (panoreret th, halvnær, 4:7). 10:04:4
- 150* Som 149, de smiler og ryger (nær, 2:2). 10:09:1
- 151* Udkigspost med kikkert, andre marinesoldater (halvnær, 1:2). 10:11:3
- 152 Krigsskib i søgang (total vue, 9:0). 10:12:5
- 153* Marineofficer og menig (halvnær, 1:7). 10:21:5
- 154 Skibkanoner, vagtposter (tiltning ned, halvttotal, 6:1). 10:23:2
- 155* Agterdek og kølvand (halvttotal, 3:7). 10:29:3
- 156* Arado-maskines propel starter (nær, frøperspektiv, 3:0). 10:33:0

Kaare Rübner Jørgensen

157*	Arado-maskine starter fra skib (panorerer th til total vue, 4:9).	10:36:0	Noch bevor das Land in Sicht ist, wird ein Bordflugzeug zur Erkundung gestartet.
158*	Arado-maskine over skib (total vue, 3:0).	10:40:9	Es gilt die Transportflotte mit allen Mitteln
159*	Krigsskib på havet (total, 2:9).	10:43:9	gegen überraschende Angriffe zu sichern.
160*	Kommandobro, udkigsmand med kikkert (halvtotal, 4:1).	10:46:8	Kurz danach
161	Skib sejler ind i fjord, opstillede marinesoldater på dækket (halvtotal, fugleperspektiv, 3:6).	10:50:9	ist Norwegens Küste in Sicht.
162	Skib sejler ind i fjord, kommandobro (halvnr, fugleperspektiv, 2:4).	10:54:5	
163*	Stående soldater ved ræling ser mod land (halvtotal, frøperspektiv, 2:5).	10:56:9	
164*	Soldat med kikkert ser mod land (halvnr, 2:3).	10:59:4	Einfahrt in einen Fjord.
165*	Som 143, soldater studerer kort på skibdæk (halvnr, 2:0).	11:01:7	
166	Tysk skib i fjord (halvtotal, 2:2).	11:03:7	
167	2 kanonløb på skib i fjord (total, 2:3).	11:05:9	
168	Skib i fjord, vagtpost ved kanon (halvnr, 1:9).	11:08:2	
169*	Skydning mod flyvemaskine i luften (panorerer tv, tiltning ned, total vue, frøperspektiv, 5:5).	11:10:1	Eine englische Maschine greift an. Die Schiffflak schießt aus allen Rohren.
170	Flyvemaskine over fjord (total vue, 2:0).	11:15:6	
171	Kanon på krigsskib i fjord (halvtotal, 1:2).	11:17:6	
172*	Mat, lysspor mod flyvemaskine (total vue, frøperspektiv, 7:2).	11:18:8	Der Feind wird vertrieben noch bevor er seine Bomben los werden konnte.
173*	Kommandobro med officerer og menige (halvtotal, fugleperspektiv, 2:3).	11:26:0	
174	Tysk skib sejler ind i fjord (halvtotal, 2:9).	11:28:3	Weiter geht
175	Som 174, forbi liggende skib (halvnr, 4:5).	11:31:2	die Fahrt in den Fjord hinein.
176	Be 115-flyvemaskine over land (total vue, frøperspektiv, 3:1).	11:35:7	
177*	Tyske soldater ser op og peger (halvnr, 2:0).	11:38:8	
178	Be 115-maskine lander på fjord (panorerer th, total vue, 16:3).	11:40:8	Neben dem Truppen-Transportschiff wassert ein deutsches Kampflugzeug.
179	Tyske skibe i fjord (total vue, 4:5).	11:57:1	Der Hafen von Bergen ist erreicht

Den 9. april i tysk film

180	Andet skib i fjord (halvnr, anden vinkel, 3:3).	12:01:6	Die deutsche Schiffe gehen vor Anker.
181*	Ankerkæder sænkes (halvnr, anden vinkel, 2:5).	12:04:9	
182*	Barkasse med soldater sejler mod land (total vue, 2:7).	12:07:4	Barkassen bringes
183*	Som 182 (halvtotal, anden vinkel, 2:7).	12:10:1	in schneller Fahrt die ersten Kommandos an Land.
184*	Marinesoldat i barkasse ser mod land i kikkert (halvnr, 2:8).	12:12:8	
185	Bjergkyst (panorering th, total, 5:8).	12:15:6	
186	Skib med tyske soldater sejler i fjord (halvnr, 4:1).	12:21:4	Reibungslos vorliegt
187	Soldater løsser grej (halvnr, 4:3).	12:25:5	danach die Aufschiffung der deutschen Einheiten.
188*	Tyske soldater med oppakning går fra et skib til et andet (halvtotal, frøperspektiv, 2:7).	12:29:8	
189*	Som 188, det andet skib sejler bort (halvtotal, fugleperspektiv, 1:7).	12:32:5	
190*	Fortsættelse af 189 (halvtotal, fugleperspektiv, anden vinkel, 4:0).	12:34:2	
191	Ambibiefly starter på fjord, by i baggrunden (total vue, 13:0).	12:38:2	
192*	Officer og soldater ved vandbomber på skibsdæk (halvtotal, 2:1).	12:51:2	
193	Fragtakib, soldater i stævnen (total vue, 2:3).	12:53:3	
194	Som 193 (halvnr, 1:9).	12:55:6	
195	Tyske soldater i samtale med civile på kaj (halvnr, 3:5).	12:57:5	
196	Tyske soldater i klynge på land (total vue, 3:3).	13:01:0	
197	Opstillede tyske soldater før afmarch (total vue, fugleperspektiv, 4:1).	12:04:3	In vorbildlicher Disziplin wird aller Manöver durchgeführt.
198	Bygning ved kaj (total, fugleperspektiv, 3:0).	12:08:4	

3.2.2. Udkibning andetsteds i Norge.

199	Korsør 9.april, soldater går i land fra fragtakib (total, frøperspektiv, 4:0).	13:11:4	Auch in allen anderen wichtigen Häfen
200	Som 199 (total, frøperspektiv, anden vinkel, 2:7).	13:15:4	Norwegens treffen immer neue Transportdampfer
201	Soldater går i land fra andet transportskib, panorering th til opstillede soldater på kaj (tiltning ned, halvtotal, 5:6).	13:18:1	mit Truppen aller Formationen ein.

Kaare Rübner Jørgensen

202	Soldater går i land fra tredje skib (halvtotal, 3:4).	13:23:7
203	Soldater på kaj, mange tilskuere (panorering th, total, 6:0).	13:27:1
204	Kampvogn hejses ned fra skib (total, 2:8).	13:33:1
205	Som 204 (total, anden vinkel, 2:3).	13:35:9
206	Fortsættelse af 204 (total, 2:2).	13:38:2
207	Bus hejses ned fra skib, DSB-færge i baggrunden, tilskuere (total vus, 2:8).	13:40:4
208	Fortsættelse af 207, skilt: "Al Indkørsel forbudt" (halvnr, 3:0).	13:43:2
209	Hestekarre hejses op fra lastrum (tiltning op, total, 1:7).	13:46:2
210	Som 209, hejses ned på kaj med mange soldater og tilskuere (tiltning ned, total, 5:6).	13:47:9
211	Som 209, soldater i lastrum med heste (halvtotal, fugleperspektiv, 2:2).	13:53:5
212	Som 211, soldater ved hests hoved (halvnr, 3:5).	13:55:7
213	Som 211, hest føres ind i hejsebås (halvtotal, fugleperspektiv, 2:8).	13:59:2
214	Arbejder ved hejseespil (total, 1:8).	14:02:0
215	Hejseespil (halvnr, 1:2).	14:03:8
216	Fortsættelse af 213, hestebås hejses op fra lastrum (tiltning op, halvnr, 8:4).	14:05:0
217	Fortsættelse af 216, hestebås over hejseespil, på båsen læses "Hamburg", (total, 2:6).	14:13:4
218	Fortsættelse af 217, hestebås hejses ned på kaj (tiltning ned, total, frøperspektiv, 4:7).	14:16:0
219	Fortsættelse af 218, soldater trækker heste bort fra kaj (panorering tv, halvnr, 3:2).	14:20:7
220	Soldater på kaj (total vus, 3:1).	14:23:9
221	Opstillet udrustning ved skibet "Buenos Aires, Bremen" (halvtotal, 2:0).	14:27:0
222	Som 220, panorering tv til skib fra Hamburg (total, 4:9).	14:29:0
223	Mange soldater ved færge (panorering th, total vus, 5:2, nedblanding 0:2).	14:33:9

3.2.3. Fremrykning ind i Landet.

224*	Marcherende og syngende tysk kolonne på skovvej (halvtotal, 8:4).	14:39:3	Von der Landeplätzen aus beginnt der Vormarsch ins Innere des Landes.
------	---	---------	---

Den 9. april i tysk film

3.3.1. Indrykning i Oslo.

225	Oslo vistnok 11.april, marcherende kolonne med musik (panorering th, total, 5:2).	14:47:7	Mit klingendem Spiel rücken die deutschen Truppen in Oslo ein.
226	Tysk musikkorps passerer sporvognskilt (halvttotal, fugleperspektiv, 3:3).	14:52:9	
227	Mellem Karl Johan og Stortingsgata, stående soldater med sykler (halvnr, 2:1).	14:56:2	
228	Stortingsgata, marcherende kolonne med musik (total, 5:6).	14:58:3	
229	Karl Johan, tysk officer gør honnør til forbimarcherende soldater (total, 2:9).	15:03:9	
230	Tysk soldat i hyggelig samtale med civilperson (halvnr, 2:5).	15:06:8	
231	Anden soldat i samtale med civile (panorering tv, halvttotal, 7:3).	15:09:3	
232	Marcherende kolonne med musik (panorering tv, halvttotal, 4:5).	15:16:6	
233	Som 232 (halvttotal, fugleperspektiv, 1:7).	15:21:1	
234	Ved Slottet, 2 soldater ser på marcherende kolonne (tiltning ned, panorering tv, total vue, 10:5).	15:22:8	
235	Marcherende kolonne, marinere og Nasjonal Samling-folk står vagt (panorering tv, total 6:0).	15:33:3	
236	Soldater marcherer mod Akershus (panorering tv, total, 10:0).	15:39:3	
237	Marcherende soldater, 2 damer ser på (total, 3:6).	15:49:3	
238	Ved Karl Johan, kolonne svinger op mod Slottet, panorering fra tilskuerne til soldater (total, 5:1).	15:52:9	
239	Karl Johan ved Nasjonalteatret, marcherende kolonne (tiltning ned, total, 4:7).	15:58:0	
240	Som 239 (halvttotal, anden vinkel, 6:1).	16:02:7	
241	2 tyske vagtposter ved port (halvttotal, 1:1).	16:08:8	
242	2 tyske vagtposter, sporvogn kører forbi (halvnr, 2:4).	16:09:9	

3.3.2. Den første pladskoncert.

243	Mellem Karl Johan og Stortingsgata 11.april, militærkoncert med mange tilhørere (tiltning ned, panorering tv, total, 12:5).	16:12:3	Das erste Platzkonzert.
-----	---	---------	-------------------------

Kaare Rübner Jørgensen

- 244 Tysk soldat med hund på armen i hyggelig samtale med 3 kvinder (halvtotal, 2:6). 16:24:8
- 245 Som 244, de ler og smiler (nær, anden vinkel, 3:8, nedblending 1:5). 16:27:4

4. AFSLUTNING.

- 246* Kørende transporttog (total, 2:1). 16:32:7 Die militärische Inschutznahme
- 247* Pansertog (halvnær, 4:5). 16:34:8 Dänemarks und Norwegens wird
planmæssig fortgesat
- 248* Marcherende soldater med gevær over skulderen (halvnær, 2:1). 16:39:3 und vollendet.
- 249 Algade, Roskilde 9. april, fortsættelse af 78 (1:8). 16:41:4 Die deutsche Wehrmacht
- 250* Wencelaspladsen, Praha marts/april 1939, kampvognsparade (halvnær, 1:2). 16:43:2 steht bereit.
- 251* Kampvognsbatter (nær, 1:1). 16:44:4
- 252* Kanoner efter lastvogn (nær, 1:4). 16:45:5
- 253* Kampvognsbatter i terræn (nær, 1:7). 16:46:9
- 254* Tyske soldater ved kanon, der drejes og hæves (halvttotal, 1:6). 16:48:6
- 255* Anden kanon hæves (halvttotal, 1:4). 16:50:2
- 256* Kanon affyres (nær, 0:7). 16:51:6
- 257* Kanonløb (tiltning ned, halvnær, 3:9). 16:52:3
- 258* Andet kanonløb hævet mod himlen (total, 1:8). 16:56:2
- 259* Opstillede Me 109-flyvemaskiner starter (total, 1:5). 16:58:0
- 260* Et Me 111-flyvemaskiner starter (panoreret th, halvttotal, 2:5). 16:59:5
- 261* Andre Me 111-flyvemaskiner starter (panoreret th, total, 2:0). 17:02:0
- 262* Et Me 111-flyvemaskine starter (panoreret th, total, 2:5). 17:04:0
- 263* Ju 52-flyvemaskine over træer (total vue, frøperspektiv, 1:1). 17:06:5
- 264* Anden Ju 52-flyvemaskine over træer (tiltning op, total, frøperspektiv, 1:4). 17:07:6
- 265* Mange flyvemaskiner over tysk flag (total vue, frøperspektiv, 3:9). 17:09:0
- 266* 12 Me 109-flyvemaskiner i luften (panoreret th, total vue, delvis gentagelse af 104, 4:6). 17:12:9
- 267* Tysk krigsskib på havet (total vue, 2:4). 17:17:5
- 268* Tyske soldater ved kanon og afstandsmåler (halvttotal, 1:1). 17:19:9

Den 9. april i tysk film

269*	Ubåds fordmk i søgang (halvtotal, fugleperspektiv, 1:3).	17:21:0
270*	Ubåds sidedmk i søgang (halvtotal, fugleperspektiv, 0:8).	17:22:3
271*	Fortsættelse af 269 (1:2).	17:23:1
272*	Fortsættelse af 271 (1:1).	17:24:3
273*	Fortsættelse af 270 (1:0).	17:25:4
274*	Ubåds kanon, søgang (total, fugleperspektiv, 1:7).	17:26:4
275*	3 tyske krigsskibe på havet (total vus, 3:6).	17:28:1
276*	Skibekanoner sænkes (tiltning ned, halvtotal, 2:4).	17:31:7
277*	Krigsskibs fordmk i søgang (total, fugleperspektiv, 2:3).	17:34:1
278*	Krigsmarinens flag (total, 4:3).	17:36:4
<hr/>		
279*	Ufa-mærke (6:9).	17:40:7
<hr/>		
		17:47:6

Historisk Instituts 'Filmafdeling'

1965-80

af

Per Nørgart

1. Forudsætninger og tilblivelse

Onsdag den 15. december 1965 blev en mærkedag i det københavnske historiskermiljø historie.

Dette kan naturligvis enhver komme og paastaa, vil nogle maaske tænke, og associere til den maade, hvorpaa et stænk fra tilfældighedernes malstrøm iflg. Carr ophøjes til en historisk begivenhed. Hvad værre er, – de vil ovenikøbet have fuldstændig ret!

Det sensationelle ved dagen bestod nemlig i, at 8 fredelige studerende kl. 15.00 mødtes med den nyudnævnte professor i historie Niels Skyum-Nielsen paa dennes kontor under taget paa Bispetorvet 1-3 for at diskutere tilrettelæggelsen af studiet af det moderne, *audiovisuelle* kildemateriale problemer og egenart.

De forsamlede har næppe heller været sig bevidst, *hvor* vidtrækkende teoretiske, tekniske og organisatoriske konsekvenser deres møde skulle faa, men ét skal de nok have fornemmet: at de skulle give sig i kast med ikke saa lidt af en pionérintsats i forbindelse med udforskningen af deres egen tidsalders mest specifikke og paa visse omraader vigtigste kildemateriale.

Niels Skyum-Nielsen havde allerede i forbindelse med en privat rejse til Göttingen og Koblenz i sommeren 1965 studeret en række tyske, historiske filmdokumenter (1) og ønskede nu, dels som formidling af disse indtryk, dels som en parallel til midttredsernes samtidshistoriske boom (2), at danne en studiegruppe, der skulle beskæftige sig seriøst med denne nye kildegruppe, som Erslev kun havde viet et par enkelte bemærkninger i 2denudgaven af 'Historisk Teknik' fra 1926. Spørgsmaalet var for det første, hvilken kilde-natur materialet besidder, for det andet, hvordan det kildekritisk skal behandles.

Allerede paa introduktionsmødet fremlagdes derfor tekst-, oversættelses-, ægtheds-, fortolknings-, afhængigheds-, tendens-, kontradiktions-, og kombinationsproblemerne i relation til film- og lydmediernes, og en litteraturliste med overvejende tyske titler fordeltes til passioneret studium i juleferien. (Det fremgaar heraf, at udforskningen af det audiovisuelle kildemateriale allerede nogen tid i forvejen var indledt hos vor sydlige, geografiske nabo).

Studiegruppen, der jævnlgt suppleredes med studerende, som bearbejdede

særligt udvalgte emner, fungerede i foråret 1966 som leverandør af kildekritisk vurderet av-materiale til den lidt videre kreds af interessenter, som fulgte de under rubrikken: 'Nyeste tid' afholdte øvelser over moderne kilde-materiale. Det var saavel film som radiooptagelser, især af tysk herkomst, der blev præsenteret (3). Da forprøveperioden det aar var Tysklands historie 1933-45, kom de audiovisuelle øvelser ogsaa for mange yngre studerende til at fungere som et kildemæssigt supplement til den almindelige periodeunder-visning.

2. 'Filmafdelingen' indtil 1970

Kollokvier. – Den 'cinematografiske cirkel' (4)

Efter øvelsernes afslutning introduceredes i efteraarsemesteret de saakaldte: 'kollokvier over historiske film- og lyd dokumenter', – en titel lektionskatalogen fastholder i en aarrække.

De foregik i aarene 1966-68 i 'De audiovisuelle Samlinger', Christians Brygge 22, 2. sal (en nu nedrevet del af Nationalmuseet), – senere i nogle aar i 'Teatersalen' paa Bispetorvet, og i begge tilfælde var det tekniske apparatur set med 80ernes øjne meget primitivt. Filmgennemsyn kunne saaledes kun foregaa ved hjælp af en 16mm-fremviser, der trods et indbygget varmeskjold alligevel havde nemt ved at brænde hul i filmen, hvis denne standsedes for længe paa et enkeltbillede for nærmere identifikation.

Ikke desto mindre arbejdedes der med en entusiasme, der nærmest stillede resultaterne i omvendt proportionalitet til udstyret. En lang række film-dokumenter og dokumentarfilm forevistes og diskuteredes (5), og bestemte emnekredse trængte sig næsten naturnødvendigt paa. Der var tale om en art komplementaritet, idet opmærksomheden baade successivt og reciprokt koncentreredes om Weimarrepublikkens, Nazitysklands og det besatte Danmarks historie. Især for de to sidstnævnte emners vedkommende kunne der paavises en klar afhængighed paa grund af de danske filmberetningers gen- og modanvendelse af det nationalsocialistiske propagandamateriale. Ligeledes var det, som paapeget af Niels Skyum-Nielsen, af stor vigtighed at gennemanalysere besættelsestidsmateriale, mens dets ophavsmænd endnu kunne huske omstændighederne omkring dets tilblivelse, ligesom afbildede personer, steder eller miljøer kunne opsøges eller verificeres, mens tid var.

Det var film som 'Danmark i Lænker' (1945) (6), 'Det gælder din Frihed' (1946) (7), 'De fem aar' (biografudgaven 1955) (8) og 'De fem aar' (skoleudgaven 1960) (9), som især paakaldte sig interesse.

Arbejdet foregik ved, at gruppens medlemmer inddelte sig i hold paa to,

der paa skift forberedte fællesmøderne. Filmene blev klipanalyseret, det vil sige, at man foretog en optælling og beskrivelse af klippene. Efterhaanden forfinedes metoden, og man forsøgte tillige at tids- og stedfæste de enkelte optagelser.

Efter at hele dette filmkompleks i store træk var blevet registreret og beskrevet (10), udsprang der et naturligt ønske om, saa fuldstændigt som muligt at præsentere en større offentlighed for resultaterne. Valget faldt paa skoleudgaven af 'De fem aar', dels paa grund af dens overskuelighed (63 min.), dels fordi den hørte til Statens Filmcentrals mest udlejede film. Takket være en bevilling fra Statens Humanistiske Forskningsraad kunne arbejdet, der i sine forberedende stadier havde involveret hele gruppen (10), men som i sin afsluttende fase tilrettelagdes af Niels Skyum-Nielsen, Hans Christian Eisen og Kaare Rübner Jørgensen, publiceres i 25aaret for Danmarks befrielse (11).

Selvom filmkildeskritikken, som nævmt i note 1, første gang præsenteredes med artiklen 'Filmen som historisk kilde' (samt, maa det tilføjes, i Niels Skyum-Nielsens kildekritiske indledningskapitel til Gads historiske lærebogssystem for gymnasiet, 1965), vil det ikke være urimeligt at hævde, at en bredere offentlighed først med bogen om filmen 'De fem aar' stiftede bekendtskab med en videnskabelig synsvinkel paa et stofomraade, der hidtil havde været forbeholdt praktiske, audiovisuelle historie'skrivere', de iøvrigt sikkert absolut velmenende filmfolk.

3. Filmkildeskritikken i modvind

Reaktionen udeblev ikke, idet der rejste sig en kritisk debat, hvis dønninger maaske endnu ikke har lagt sig. Niels Skyum-Nielsen og hans medarbejdere fik lagt sig ud med den halve, om ikke trekvarte dokumentarfilmindustri, der paa sin side fik støtte fra en del yngre studerende og lærere ved det nyoprettede universitetsfag filmvidenskab, og i tidens løb lod ogsaa visse dialektisk-materialistiske filmteoretikere med nuværende professor Søren Kjørup i spidsen høre fra sig. Filmfolkene havde en konkret indsigelsesgrund, idet de naturligvis var ærgerlige over at være blevet 'kigget i kortene', hvorimod filmteoretikerne viste sig at have mere ideologiske bevæggrunde. Karakteristiske var Søren Kjørups artikler i filmbladet 'Kosmorama' (12), hvori han – der ikke længe efter aflagde et eksklusivt credo til den sovjetiske filminstruktør og -teoretiker Eisensteins virke i 1920erne – modsætningsvist stemplede Skyum-Nielsens holdning som 'Bazinsk' og 'borgerlig'. Indvendingerne rettede sig baade mod den historiske filmanalyses 'detail'karakter og mod tolkningen af

den dokumentariske enkeltoptagelse; dén var – hævdede Kjørup – i lighed med den franske filmteoretiker André Bazin's: 'indeksikalsk', hvilket nok paa dansk skulle udlægges: naivt virkelighedstro.

Sandheden var, at Bazin udfra filmteoretiske og æstetiske præmisser havde agiteret for en mere realistisk filmstil (13), mens Niels Skyum-Nielsen som en *konsekvens af ægthedskriteriet* maatte forlange absolut autenticitet af audiovisuelle dokumentationer, eller – i det mindste – en grundig afmærkning af relevante rekonstruktioner. Skyum-Nielsen svarede, ligeledes i 'Kosmorama', og debatten, der var præget af stor livfuldhed og mange finter, centreredes udover Claires ungpige knæ i Eric Rohmers film af omtrent samme navn, om to fejlplacerede optagelser i skoleudgaven af filmen 'De fem aar' (dennes klip 26-27).

Optagelserne, der udfra deres kontekst skulle illustrere nazistisk ungdomsopdragelse, viste i realiteten italienske ungfascister paa øvelse med geværer og gasmaske, og stammede i andet led fra den amerikanske krigspropagandafilm 'Prelude to War' (14). I denne 'moderfilm' var det tydeligt angivet med nationalitetsflag, hvor disse sortskjortede, militante spejderdrengene hørte hjemme, og der var saaledes tale om klart citatfuske fra de danske filmklippers side. Ikke desto mindre blev klippenes upræcise anvendelse af Kjørup gjort til et spørgsmål om kunstnerisk eller kommunikativ frihed, og paastanden gik naturligvis mere eller mindre eksplicit paa, at en kildekritisk synsvinkel ville indsnævre denne.

Manipulation (villet eller mere tilfældig) var, med andre ord, tilladelig, hvis blot den virkede i en god sags tjeneste. Hvis blot 'budskabet' kom igennem, spillede midlet en underordnet rolle. Niels Skyum-Nielsen maatte som historiker paa sin side fastholde, at en kilde bør være dét, den giver sig ud for at være, og vendte sig derved konsekvent imod begrebskontamination ogsaa i antiautoritær sammenhæng; han afviste endvidere, at detailkritik af nazifilm skulle kunne etiketteres som 'borgerligt-ideologisk' og sluttede lidt drillende debatgangen med at konstatere, at Kjørup vist var ved at skabe en ny fagdisciplin: filmskolastikken!

Det skal i sandhedens interesse siges, at 'Kosmoramadebattens' 2. omgang sluttede i en noget fordrageligere tone, der gav lidt større spillerum for de respektive synspunkter – især fornemmedes det, som om Søren Kjørup gav lidt køb (15), men det kan alt ialt ikke benægtes, at filmkildeskritikken i forbindelse med sit første udadvendte forsøg maatte argumentere skarpt alene for sin eksistensberettigelse.

4. Kritik af TVs historieformidling

Sideløbende med arbejdet med de konkrete forskningsopgaver og deres publicering havde Niels Skyum-Nielsen iøvrigt allerede længe udøvet kritik af fjernsynets historieformidling baade naar det drejede sig om danske og udenlandske produktioner; ja, i realiteten startede den filmkildekritiske virksomhed ved dette udgangspunkt.

Der var i slutningen af 60erne og i begyndelsen af 70erne nærmest hausse i audiovisuel historiebelæring, ikke mindst i forbindelse med enkeltudsendelser og især serier om de to verdenskrige, og i film paa film, serie paa serie dukkede fejlplaceringer, spillefilmsoptagelser, ukorrekte speakercommentarer o.s.v. op. Skyum fór i blækhuset, sendte læserbreve og artikler, dukkede selv op i 'kassen' og helmede kort sagt ikke, førend budskabet var blevet forstaaet. En oprensning af artiklerne paa dette sted vil være overflødig, idet bibliografien fuldt ud skulle kunne dække dette behov, men maaske kan et par overskrifter fortælle lidt om stilen og engagementet:

- 'Historien ændres, naar nye øjne ser den'
(. . . film kan lyve 24 gange i sekundet!) Pol. 13.01.1966
- 'Ligger Helsingfors i Tyskland?!' Pol. 18.01.1969
- 'Propaganda, pas paa!' Pol. 15.04.1969
- 'Ikke altsammen var autentisk' Pol. 3.02.1973
- 'Saa De, hvad De saa?' TV/billed-bladet, okt.1973
- 'I virkeligheden er krig farlig' Pol. 28.10.1976

for blot at plukke nogle enkelte. Formen er journalistisk og indholdet krast, men Skyum-Nielsens stadige paastand om, at film- og tv/medierne er for 'flyvske' til at give almindelige mennesker tilstrækkelige kontrolmuligheder over for saavel villet, som mere tilfældig manipulation, staar til troende.

Med TV-kritikken var ogsaa det elektroniske troldfolk udfordret (til dels altsaa endnu før filmfolkene), men fælles for de producerende var, at de var nærtagne, fordi de ikke tidligere havde været udsat for denne form for kritik; – nok æstetisk, eller politisk eller almindeligt kværlantisk, men altsaa netop ikke en principielt funderet kildekritisk.

5. Gennemslag og langtidseffekt

Det blev nævnt før, at indledningsdebattens efterdønninger maaske endnu ikke har lagt sig, men paa den anden side synes en akcepterende holdning alligevel at have bredt sig. Inden for filmbranchen ses det af, at Statens Filmcentral har sat faghistorikere til at redigere baade undervisningsfilm og ledsaghefter til saadanne (16) og baade det danske TV-aktuelts selvransagende

udsendelser (17) og ikke mindst TV-arkivets produktioner, der maa roses for markant hensyntagen til autenticiteten (18), tyder paa, at Skyum-Nielsens (og sikkert ogsaa andre mediekritikeres) indsats har baaret frugt, ikke mindst i et par af de vigtigste massekommunikatoriske beslutningscentre. Man kan nu blot haabe paa, at tendensen holder.

Niels Skyum-Nielsen har i metodekonferencebidraget: 'TV-kommunikation set udefra' (19) systematiseret sin kritik af TVs historieformidling. Den interesserede læser vil heri kunne genfinde hovedlinien fra 'FILM OG KILDEKRITIK' (som skal omtales umiddelbart herefter): en konsekvent, antimanipulatorisk teoridannelse, der bygger paa veldechifrerede eksempler. Ogsaa Karsten Fledelius har med conferencebidraget: 'Principielle betragtninger vedrørende historieformidling gennem TV og film med udgangspunkt i en vurdering af TV-programmet "Høgt spel i tändstickor" ' ydet sit bidrag til TV-kritikken (19).

6. 'FILM OG KILDEKRITIK'

Efter bogen om skoleudgaven af filmen 'De fem aar' blev antologien 'FILM OG KILDEKRITIK' Niels Skyum-Nielsens og 'filmafdelingens' næste udspil.

Denne bog havde – som det fremgaar af dens første og største enkeltbidrag (se note 1) – som sit primære formaal at præsentere de filmkildeskritiske principper i systematiseret og eksemplificeret form. Dette betød først og fremmest en undersøgelse af, i hvilken grad den 'Erslevske' kildevurdering var anvendelig i forbindelse med det audiovisuelle kildemateriale, samt – hvor denne eventuelt maatte vise sin utilstrækkelighed – at fastlægge en række nye, mediespecifikke analysekriterier.

Blandt disse maa utvivlsomt '*pars-*', '*post-*' og især '*sub eventu-*'-begreberne betragtes som forfatterens vigtigste kildekritiske landvinding. Det faktum, at vi under film- og baandafspilningen med *egne* sanser oplever, eller mere præcist: genoplever den historiske tildragelse 'i, med og under' dens forløb (F&K, s. 15), er netop det, der adskiller disse kildeformer fra deres stenhuggede, penneførte eller Gutenbergske forgængere. Det er ogsaa det, der sætter dem i stand til at formidle fortidige begivenheders unikke atmosfære og intensitet, – m.a.o. en kilde kvalitet, som vi som historikere hungrer efter, og som vi for tidligere historiske perioders vedkommende oftest har maattet undvære (20).

Det er, naar dette positive er sagt, paa den anden side vigtigt at holde sig for øje, at film- og tv/kilderne kun sjældent giver en saa udtømmende beskrivelse, at det skriftlige kildemateriale overflødiggøres, men det gør det ikke

mindre essentielt at paapege, hvad det er av-kilderne giver, som ingen andre kildegrupper kan yde.

Det er ligeledes vigtigt at erkende, at de audiovisuelle kilder, alle kvaliteter til trods, p.gr.a. deres kompleksitet er relativt vanskeligt tilgængelige. Dette gælder baade med hensyn til autenticitetsbegrebet og den dermed forbundne genrebestemmelse, og med hensyn til deres fortælle tekniske sammensathed.

Hvad førstnævnte angaar opstiller Niels Skyum-Nielsen fire ægthedskriterier, idet der af et kildekritisk brugbart 'film- eller lyd dokument' a) maa kræves ikke alene (1:) *virkelige personer*, (2:) *originalt optagelsestidspunkt* og (3:) *korrekt sted, men ogsaa* (4:) *klar (dokumentations-)intention*. Falder en kilde paa ét af disse punkter udenfor kravene, maa den – alt efter afvigelse – rubriceres som:

- b) 'halvt' dokumentarisk (m/korrekt handlingsmæssig treenighed, men delvist indspillet for kameraet),
- c) 'kvardokumentarisk' eller fiktiv (der har et senere optagelsestidspunkt og en ændret, oftest 'historisk fortællende' intention; – herunder falder rekonstruktioner) eller endelig som en
- d) 'skuespilleroptagelse' (hvis den ikke opfylder nogen af kriterierne.)

Da 'film' eller tv-programmer næsten altid bestaar af sammensatte begrebs- eller handlingenheder, der er tilblevet paa manuskriptbasis og som en følge af den arbejdsproces fagfolkene kalder 'montagen', er det klart, at de paa ingen maade unddrager sig subjektivitetens stempel. Følgelig maa de principielt klassificeres som 'beretninger', hvilket sikkert ingen historikere vil bestride. Sværere bliver det imidlertid, naar man skal afgøre, hvordan de filmiske byggelementer skal karakteriseres. Niels Skyum-Nielsen fremhæver her (indirekte), at hvis filmanalysen overhovedet skal være meningsfuld, maa den tage sit udgangspunkt i *de ubrudte enkeltoptagelser* (s. 12). De er, hævder han, 'bevarede brudstykker af fortiden og hører til kategorien levninger'. Derudover er de noget ganske særligt, nemlig 'iagttagelige, ofte ogsaa hørbare fortidsforløb'. Det fastslaas (s. 13), at ogsaa enkeltoptagelserne har deres subjektivitet i form af kamera(lyd)mandens stofudvælgelse, men konkluderes, at 'lyssporene afsætter sig paa raafilmen uden egentlig at have passeret et menneskeligt medium', hvilket giver den '*afgørende principielle forskel*'. Endelig er det sædvanligvis kun hele film eller av-produkter, der formidler aarsagsforklaringer, mens enkeltoptagelserne 'blot viser . . . hændelsesforløb

i kronologisk orden'. De unddrager sig herved ogsaa *definitorisk* kategoriseringen 'beretninger', og maa derfor være levninger. Hvad den 'Erslevske' kildeinddeling iøvrigt angaar, maa det paa dette sted være passende at tilføje, at enkeltoptagelserne yderligere defineres som 'førstehaandsvidner og dermed primærkilder' (s. 26).

Efter denne gennemgang af av-kildernes natur, gaar Niels Skyum-Nielsen i kap. 4 videre med en systematisk fremlæggelse af den 'klassiske kildekritiks regler anvendt paa film og lyd'. Herved gennemgaaes, under inddragelse af danske og tyske filmeksempler fra perioden 1908-68, successivt: tekst-, oversættelses-, ægtheds-, fortolknings-, afhængigheds-, tendens-, kontradiktions- og kombinationsproblemerne, og endelig sluttes der i kap. 5 af med 'de specielle kildekritiske regler for film og lyd'. Der er her især tale om en vurdering af de mediespecifikke, til dels teknisk funderede produktions- og hermed ogsaa manipulationsmuligheder (som f.eks. lydmixning).

'FILM OG KILDEKRITIK' havde som sekundær maalsætning at præsentere næsten alt, hvad der paa daværende tidspunkt var skrevet paa dansk om den kildekritiske (og til dels pædagogiske) anvendelse af historisk av-materiale. Antologien indeholder derfor bl.a. Finn Løkkegaards betragtninger om emnet (21), diverse boganmeldelser og dagbladsreaktioner paa bogen om filmen 'De fem aar' samt enkelte praktiske filmanalyser (ved Per Nørgart og Karsten Fledelius (22)). Endelig er ovennævnte 'Kosmorama-debat' tilgodeset i den udstrækning, det paa trykkesidspunktet var muligt.

I lighed med bogen om filmen 'De fem aar' gav ogsaa 'FILM OG KILDEKRITIK' anledning til debat, dog nu i højere grad inden for faghistorikernes kreds. Den foranledigede ikke mindst Bernhard Eric Jensens engagerede anmeldelse i Historisk Tidsskrift (23), der, selvom den indledningsvist ret loyalt refererede bogens hovedindhold, maaske i for høj grad koncentrerede sig om en diskussion af selve kildebegrebet, paa bekostning af en stillingtagen til den grundige behandling af kildeprøvelsen. Dog maa enhver her dømme for sig selv, og der er under alle omstændigheder nok af stof til eftertanke i saavel bog som anmeldelse (24).

Generelt var modtagelsen i de øvrige fagtidsskrifter, især de nordiske historiske tidsskrifter positiv, og bogen maa vel stadigvæk først og fremmest paa grund af den principielle indledningsartikel betragtes som en vigtig grundbog. Den udtømmer ikke alle aspekter vedrørende en historisk videnskabelig filmanalyse (og dette var heller ikke hensigten), men den definerer de væsentligste problemkrede i forbindelse med den basale kildeprøvelse og lægger op til en (sikkert endnu ikke afsluttet) debat om av-materialets natur

og anvendelsesmuligheder.

7. 'Gestern und Heute'

Selvom det maaske vil være at gøre lidt vold paa denne fremstillings kronologi, finder jeg det rigtigt paa dette sted at videreføre og afrunde omtalen af de *metodiske* undersøgelser af audiovisuelt materiale, som bærer Niels Skyum-Nielsens mærke. (Hans indsats i forbindelse med det internationale filmhistorikersamarbejde samt lærer- og studenterforskningen i 1970erne vil blive omtalt senere).

Nævnes bør behandlingen af den nazistiske valgfilm: 'Gestern und Heute' fra 1938 i bogen: 'MORDET PAA KENNEDY – og andre opgaver i historisk kildekritik' (Universitetsforlaget 1973). Foruden opgaveformuleringen præsenteres her en detaljeret og kommenteret klipanalyse (med oversættelse (25)) af denne pædagogisk velegnede film af kun 11 minutters varighed, der nærmest i koncentrat demonstrerer ns-propagandaens sort/hvide virkemidler.

Samme aar produceredes iøvrigt under Karsten Fledelius', Kaare Rübner Jørgensens og Trine Cloëtte Petersens medvirken et internt tv-program om denne film, der især lagde vægt paa de vigtigste analysekriteriers inddragelse – et program, der i forbindelse med 'afdelingens' "aabne" forestillinger i Teatersalen i 70ernes 1. halvdel forelagdes et større antal historiestuderende (senere ogsaa gymnasieelever), men som p.gr.a. de ældre videosystemers forgængelighed desværre ikke længere er anvendeligt.

8. Billedtolkning og fototyding

Studiet af enkeltbilledet er saa gammelt som kunsthistorien selv, men det er sandsynligvis først i vor teknologiske tidsalder man for alvor har rettet opmærksomheden mod dets specifikke manipulationsmuligheder. Eksempelvis har først röntgen-fotograferingsteknikken afsløret overmalinger eller andre forandringer af malerier, og ligeledes har udviklingen af tryk- og collageteknikken højnet bevidstheden om brug og misbrug af det fotografiske enkeltbillede.

En film bestaar som bekendt af en lang række enkeltbilleder, hvis forcerede fremvisning skaber bevægelsesillusion; ja, bevidst 'snyder' man øjet, der ovenikøbet i forevisningssituationen gaar ind paa spøgen, fordi intellektet tror, at det kan følge med. Ikke desto mindre er det nok de færreste mennesker, der opfatter alt, hvad der foregaar paa et film lærred eller en tv-skærm, og dette gælder naturligvis ogsaa historikeren, der vil tilegne sig et udsnit af av-fortiden set gennem et analytikertemperament. Hvis man vil sikre sig den

optimale erkendelsesmulighed, vil det derfor ofte være nødvendigt at opføre sig 'ufilmisk' ved at 'fryse' strimmelen i sit betragter(klippe)bord eller i fremviseren, især hvis der er tale om identifikation af enkeltgenstande eller personer, og man er derfor tvunget til at behandle filmbilleder, som man ville have behandlet et hvilket som helst andet enkeltbillede, det være sig et foto, en tegning eller et maleri.

Niels Skyum-Nielsens udvidelse af det kildekritiske interessefelt til ogsaa at omfatte almindelig billedtolkning forekommer derfor ogsaa ganske konsekvent, og har hidtil manifesteret sig i en række trykte og (hidtil) utrykte artikler om dette emne (26).

Den første omtale findes i det tidligere nævnte kildekritiske indledningsafsnit til Gads historie for gymnasiet; den næste – og mere indgaaende – i gymnasie-, h.f.- og seminarielærebogen: 'fundamental kildekritik' fra 1973 (27). Heri koncentrerer kapitlerne V, VI og VII sig om hhv.: film-, foto- og almindelig billedtolkning. Hvor billedafsnittet i sig selv er ret kortfattet, og hvor filmafsnittet næppe vil give den, der er fortrolig med den principielle indledningsafhandling i 'FILM OG KILDEKRITIK' væsentligt nyt, udpeger kapitlet om *fortyding* derimod vigtige manipulationsmuligheder som: retouche, spejlvending og især montage (f.eks. i forbindelse med tilføjelser eller ikke mindst fraklip!), der alle nedsætter fotografiets autenticitet. Kildekritisk agtpaagivenhed er altsaa ogsaa her paa sin plads.

Dette gælder ligeledes genanvendelse af filmbilleder. I sin p.t. seneste av-artikel: 'The Use of Stills from Fictional Films as Historical Documents' (28), (der bl.a. refererer til sovjetiske revolutionsspilefilm) paapeger Skyum-Nielsen, hvor udbredt brugen af strimmel- og standfotos (29) fra historiske *spillefilm* er som illustrations- og dermed dokumentationsmateriale i den populærvidenskabelige og pædagogiske litteratur, og viser hermed, hvor ofte intetanende historieinteresserede prakkes rekonstruktioner, misforstaaelser eller direkte historieforfalskninger paa, i stedet for den autentiske vare.

Fortyding er vanskelig, og kan sommetider være et spørgsmål om Lenins (falske) skæg (28). Desuden er den skæg i sig selv, men kræver naturligvis udover evnen til at lade sig underholde baade skarpsyn, sporsans og engagement. Har man disse egenskaber, kan man blive filmkildeskritiker.

9. Personel, organisatorisk og teknisk udvikling 1970-75

Tiaaret 1970-80 kan for 'filmafdelingens' vedkommende, som vi snart skal se, rent fagligt bedst adskilles i to lige store halvdele, mens det rent administrativt falder i en lidt længere og en lidt kortere fase. Førstnævnte er karakteri-

seret ved Niels Skyum-Nielsens fortsatte ledelse af det faglige og administrative arbejde i samarbejde med Karsten Fledelius – højdepunktet var tilrettelæggelsen af den VI. internationale historiker-filmkonference paa Brandbjerg højskole ved Jelling i august 1975 – mens ledelsen i den anden fase (fra foraaaret 1977) alene har ligget i hænderne paa Karsten Fledelius.

Denne ansattes allerede i august 1969 som amanuensis ved Historisk Institut og knyttedes af Skyum-Nielsen umiddelbart til det mediekritiske arbejde. En saadan fordobling af det fuldtidsansatte videnskabelige personale maatte naturligvis paa længere sigt faa vidtrækkende konsekvenser baade for studentertilgang og -forskning (30), udvidelsen af de tekniske faciliteter (31), forbedringen af det økonomiske grundlag, intensiveringen af samarbejdet med udenlandske fagkolleger (32) og en teoretisk og didaktisk aabning mod beslægtede fag, fagdiscipliner og institutter (33).

10. Emnekredse og forskning 1970-75 (34)

'Filmafdelingens' virke i 70erne var præget af et intensivt samarbejde mellem lærerne og de studerende. Gruppearbejdet var fortsat fremherskende, men det tilstræbtes tillige i stigende grad at tilpasse de filmkildeskritiske studier til individuelle behov, saaledes at flere og flere studerende kunne anvende deres resultater eksamensrelateret i form af afløsningsopgaver og specialer.

Diskussionen af filmteoretiske værker og artikler fortsattes ubrudt (34a), ofte i sammenhæng med analyser af de omtalte filmeksempler. Hvad undersøgelsesobjekterne iøvrigt angaar var der i nogen grad tale om en opfølgning af det første fem-aars focusering paa av-materialet om besættelsestiden (34b), men samtidigt førte de dér indhentede erfaringer, især i forbindelse med detes 'moderfilms' materiale ind paa nye projekter. Her kan bl.a. nævnes gruppearbejderne vedrørende nazistisk filmpropaganda i almindelighed (34c) og den antisemitiske filmagitation og ns-kunstpropaganda i særdeleshed (34d), samt ikke mindst de af Niels Skyum-Nielsen ansøgte, og af Statens Humanistiske Forskningsraad bevilgede analyser af amerikansk filmpropaganda fra den anden verdenskrig (34e) og Koreakrigen (ogsaa ansøgt af K. Fledelius) (34f), der snart fulgtes op af undersøgelser af filmmateriale fra Vietnamkrigen (34g). Den sovjetiske filmpropaganda fra den anden verdenskrig blev forevist, og et første gennemsyn af dokumentarfilm fra den spanske borgerkrig fandt sted.

Desuden rettedes opmærksomheden mod *samtidshistorisk stof af endnu nyere dato*, f.eks. av-materialet om forholdet mellem de to Tyskland og Berlinproblematikken (34h), den cubanske antiamerikanske propaganda og,

sidst men ikke mindst, 'Danmarks-' ('Københavns-') (34i) og Grønlandsfilmene, der for sidstnævntes vedkommende udviklede sig til studier i *aktuel massekommunikation* (34j).

Der var her tale om en *udvidelse af det filmkildeskritiske interessefelt*, der ogsaa gjorde sig gældende i forbindelse med inddragelsen af strukturalistiske og *filmsemiotiske* synsvinkler (34k), og endelig rettedes opmærksomheden i enkelte undersøgelser specielt mod lydens og ledsagemusikkens anvendelses- og manipulationsmuligheder (34l).

En stærk inspirationskilde for det daglige arbejde var den mulighed de nordiske metodekonferencer og de internationale historiker-filmkonferencer gav for en hurtig præsentation og bedømmelse af de opnaaede forskningsresultater. Især paa konferencerne i Utrecht 1971, Göttingen 1973 og London 1974 var 'filmafdelingen' repræsenteret ved aktive bidragydere, men størst betydning fik utvivlsomt forberedelserne til den dansk-arrangerede konferencen i 1975.

11. Brandbjerg-konferencen 1975

Som tidligere nævnt maa den VI. internationale historikerfilmkonference paa Brandbjerg ved Jelling i august 1975 betegnes som det foreløbige højdepunkt i danske historikers teoretiske og praktiske analysearbejde i forbindelse med det audiovisuelle kildemateriale.

Konferencen, der for første gang var tilrettelagt som internat-kursus, organiseredes i samarbejde mellem Lærerhøjskolens og Københavns Universitets av-afdelinger ved de historiske institutter, og nød god økonomisk støtte fra saavel offentlige som private midler (: Statens Humanistiske Forskningsraad og Ny Carlsberg-Fondet).

Med Niels Skyum-Nielsen og Finn Løkkegaard som chairmen og Karsten Fledelius som praktisk koordinator deltog ca. 70 historikere fra Vesteuropa, USA, Polen og Sovjetunionen i baade plenumsmøder og, som en organisatorisk nyskabelse: emnedefinerede arbejdsgrupper. Alt efter interessefelt: arkivalisk, kildekritisk, indholdsanalytisk, massekommunikatorisk eller didaktisk udveksledes i foredrags-, forevisnings- og diskussionsform erfaringer om konserveringen, studiet og formidlingen af av-materialet, og mange interessante bidrag (heraf 15 udenlandske og 12 danske) publiceredes senere i 'Brandbjerg-rapporten': 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1: History and the Audio-Visual Media' (Ed. v/ Karsten Fledelius, Kaare Rübner Jørgensen, Niels Skyum-Nielsen og Erik H. Swiatek), forlaget EVENTUS 1979. Heri forefindes tillige en beskrivelse af konferenceforløbet og resumeer af arbejds-

gruppernes aktiviteter.

En særdeles vigtig principbeslutning førte til nedsættelsen af en international arbejdsgruppe, der skulle forberede statutterne for: 'The International Association for Audio-Visual Media in Historical Research and Education (IAMHIST)'. Denne blev formelt oprettet ved den følgende konference i Tutzing ved München i september 1977 og tilknyttedes samme aar ved Niels Skyum-Nielsens mellemkomst den Internationale Komité for historiske Videnskaber (CISH).

Det blev ved Brandbjerg-konferencen endvidere besluttet, at den nye Association saa hurtigt som muligt skulle have et newsletter, hvis første nummer kom i marts 1976. Newsletteret er fra starten blevet udgivet af 'filmafdelingen' og trykt paa Historisk Institut.

12. Emnekredse og forskning 1975-80

'Filmafdelingens' opmærksomhed har i 70ernes 2. halvdel været koncentreret om paa den ene side at fastholde, perfektionere og eksemplificere den nu snart 'klassiske' filmkildeskritiks principper og metoder, paa den anden at vurdere filmanalysens udvidelsesmuligheder gennem inddragelse af f.eks. semiotiske eller massekommunikatoriske synsvinkler. Som det fremgik af kap. 10 var dette ogsaa i nogen grad tilfældet i perioden 1970-75, men arbejdet med udvidelsesaspekterne maa utvivlsomt siges at have været mere fremherskende i de sene, end i de tidlige 70ere. Begge aspekter har imidlertid side- og fortløbende resulteret i baade teoretiske og praktiske undersøgelser og skal derfor i det følgende mest for overskuelighedens skyld behandles hver for sig (d.v.s. emneorienteret fremfor kronologisk).

A. Fortsat dokumentarfilmforskning

Det filmkildeskritiske gennemsyns- og analysearbejde fortsattes efter Brandbjerg-konferencen paa tre maader: dels i form af fortsat kildekritisk debat bl.a. af Kaare Rübner Jørgensens konferensforelæsning om: 'Begrebet "filmdokument" i relation til begreberne "levning" og "beretning" i den klassiske kildekritik' (17 sider/dupl., Hist. Inst./Bispetorvet, sept. 1975) og Henrik Andreas Hens's: 'Nogle kommentarer til Niels Skyum-Nielsens artikler i FILM OG KILDEKRITIK (1972) og FUNDAMENTAL KILDEKRITIK (1973)' – 6 sider/dupl. Hist. Inst./Nørregade 15, febr. 1977; dels ved inddragelse af hidtil uset materiale, in casu: ældre danske og sovjetiske stumfilm (Elfelt-film, danske ugejournaler (dog ogsaa lydfilm) og Dziga Vertov-produktioner), og endelig gennem udvidelsen og færdiggørelsen af en række tidligere igangsatte

projekter.

Blandt de bearbejdede kilder kan nævnes: tyske og engelske ugejournalreportager fra den spanske borgerkrig (35a), filmkilderne til den nazistiske kunst- og arkitekturpolitik (35b), den tyske ugejournal om Hitlers 50aars fødselsdag i 1939 (35c), den racistiske nazipropagandafilm 'Der Ewige Jude' (1940-41) (35d), det tyske propagandatidsskrift fra besættelsestiden: 'Signal' (35e), Frihedsmuseets dokumentarfilmbestand (35e), det engelske undervisningsministeriums dokumentarfilmpropaganda fra den anden verdenskrig (35f), USIA-propagandafilmen: 'Vietnam, Vietnam!' (1971) (35g), samt (Københavns-) og 'Danmarks'filmen: 'Danske Billeder' (1970) (35h).

B. Udvidelse af analysespektret. – a) spillefilm

Paa Brandbjerg-konferencen viste adskillige historikere stigende interesse for spillefilmen, herunder den historiske spillefilm som forskningsobjekt og undervisningsmateriale.

Som en forstaaelig reaktion paa 40ernes historieforfalskende udnyttelse af filmmediet til politisk propaganda vendte historikerne sig, som vi har set, efter den anden verdenskrig primært mod det dokumentariske kildemateriale for om muligt via dette at faa en fornemmelse af, hvad der egentlig var sket, og det var da ogsaa netop denne kildegruppe, der for en rystet omverden viste, hvor forbryderiske de totalitære regimer havde været.

Denne forskningstendens maa nok fortsat siges at være fremherskende, men den kraftige dyrkelse siden '68' af ideologikritik og propagandalogi, som ogsaa filmsemiotikken er et udtryk for, har fornyet interessen for spillefilmgenren som kilde til bevidsthedsproduktion og propagandavirkemidler.

Det er iflg. disse teorier klart, at de politiske strukturer gennemsyrrer baade produktionsforholdene og deres resultater, f.eks. filmbranchen og dens underholdningsprodukter. En af de første, der gennemførte en undersøgelse af et lands filmiske bevidsthedsproduktion var den tysk-amerikanske filmteoretiker Siegfried Kracauer, hvis epokegørende, dybdepsykologiske kulegravning af 20ernes og de tidlige 30eres tyske filmproduktion: 'From Caligari to Hitler' (Princeton 1947) i dag hører til film litteraturens klassikere. Grundtesen ser de med robotter, homunculus'er og ensomme handlingsmennesker fyldte film som en direkte afspejling af den politiske masochisme og førerkult, der resulterede i Hitlers magtovertagelse, og maa staa som et memento for en tidsalder, der er ved at vænne sig til dødshajer og taarnhøje helveder.

Kracauers – og andres – spillefilmanalyser har ogsaa motiveret 'filmafdelingen' til at inddrage fiktionsfilmmateriale i sin interessesfære, og især sovje-

tiske revolutionsfilm, sovjetiske saavel som nazistiske spillefilm fra mellemkrigstiden og den anden verdenskrig (35i) og historiske spillefilm om den danske besættelsestid (35j) er blevet bearbejdet.

B. Udvidelse af analysespektret. – b) Filmsemiotik og historie

Ordet 'semiotik', som allerede har været anvendt nogle gange, betyder 'tegn-teori' eller '-lære'. Begrebet optræder allerede hos den engelske filosof John Locke i det 18. aarh., men det er først inden for de sidste 100 aar det bl.a. under indflydelse fra sprogvidenskabsmænd som Louis Hjelmslev og især Ferdinand de Saussure har udviklet sig til en vigtig tværvidenskabelig disciplin. *Filmsemiotikken* (eller som den tidligere kaldtes: *filmsemiologien*) er dog først blevet udviklet i 1960erne.

Den falder i to hovedomraader: 'syntagmatikken', der beskæftiger sig med de større betydningshelheder, og 'sematikken', der tager sig af de enkelte betydningselementer og deres forhold til hinanden. Det blev i første række syntagmatikken, der blev inddraget i 'filmafdelingens' arbejde, fordi den muliggjorde en mere præcis analyse af de propagandistiske dokumentarfilms ofte komplicerede opbygning. Sematikken har spillet en mere underordnet rolle indtil de sidste par aar, hvor der er blevet arbejdet intensivt med udviklingen af en filmhistorisk tegnlære, der inddrager saavel semiotiske som kildekritiske og filmæstetiske aspekter. Den skal som syntagmatikken fungere som et redskab til uddybelse af den mere traditionelle betydnings- og tendensanalyse.

Det er blandt 'filmafdelingens' medlemmer især Karsten Fledelius, der har arbejdet med de filmsemiotiske teoridannelser, idet han i en række artikler har belyst forskellige sider af deres anvendelsesmuligheder (35k), men ogsaa anden dansk og udenlandsk litteratur, heriblandt Søren Kjörups bog om filmsemiologi har været debatteret.

Desuden har personlige kontakter især med tyske filmsemiotikere været fagligt givende, hvilket bl.a. manifesterede sig under afholdelsen af et dansk-tysk arbejdsseminar om dette emne, som afvikledes i Nørregade 15 i maj 1979 med medlemmer af 'Der Münsteraner Arbeitskreis für Semiotik' og 'filmafdelingens' medlemmer som deltagere.

Interessen for nye analysemetoder har ikke alene, som paavist, ført til inddragelsen af hidtil upaaagtede emneomraader, men har ogsaa medført et tilbageblik paa 'filmafdelingens' tidligere forskningsprojekter. Der har saaledes været arbejdet i studiegrupper med strukturalistisk behandling paa baade over- og underordnede inddelingsniveauer af 'Why we Fight'-seriens 'Prelude

to War' og 'Gestern und Heute'-filmen; endvidere har enkeltstudier af ugejournalmaterialet om den spanske borgerkrig (35a), af en Grønlands- (35k) og af en Vietnamfilm (35k) delvist inddraget syntagmatiske eller 'subsyntagmatiske' aspekter.

Sammenfattende kan det siges, at filmsemiotikken, der sine steder rent sprogligt nok dyrkes rigeligt dunkelt, ikke desto mindre har vist sin levedygtighed ikke mindst i forbindelse med propagandalogiske av-analyser. Den kan, som omtalt, i denne sammenhæng betragtes som en udvidelse af den 'klassiske' tendensanalyse, og det maa i det hele taget understreges, at der ikke er tale om en paradigmatiske teoriudvikling i kontrast til den kildekritiske basisanalyse – tværtimod er den et supplement til denne. Dette fremgaar ikke mindst af Karsten Fledelius' artikel: *Cinematic Models as Historical Evidence* (35k), der repræsenterer en udvidelse af 'eventus'-begrebet, samt af hans: *Zur Semiotik der Geschichte . . .* (35k), der er et forsøg paa at kombinere filmkildeskritikken og filmsemiotikken. Endelig tangerer hans seneste oversigtsartikel: *'Fields and Strategies of Historical Film Analysis'* (35k) alle de aspekter, der er relevante i forbindelse med historisk analyse af filmkilder og massemedieprodukter, de filmkildeskritiske inklusive. (Maaske kunne en mindre elaborering af disse efter min mening her være paa sin plads).

Artiklen opstiller en analysemodel, der har form som en urskive, og som via sine 'timer' og 'kvarterer' arbejder sig igennem de til av-produktet knyttede problemkomplekser.

Modellens første 'kvarter' ('sektorerne' I-III) beskæftiger sig med av-kildens sociale kontekst, produktionsbetingelser, informationskilder og produktionsproces (d.v.s. dens historiske forudsætninger); dens andet og tredje ('sektorerne' IV-VI og VII-IX) med selve kilden, heraf det andet med dens 'recordings' (= registrerede historiske indhold), opbygning og udsagnselementer og det tredje med dens stil (tematik, typologi, dramaturgi og æstetik), betydningsindhold og 'budskab', og endelig vurderer dens sidste 'kvarter' kildens 'efterliv', d.v.s. distribution, censur, samtidsbedømmelse (anmeldelser m.v.) og samfundseffekt.

Principielt er der tale om en analytisk progression, der følger av-produktets 'agetliv', men der er paa den anden side ikke noget i vejen for, at man, hvis man har særlige analysepræferencer, kan lægge mere vægt paa nogle 'sektorer' fremfor andre. Er man f.eks. overvejende kildekritisk interesseret vil de første fire og den niende sektion ('budskab'/tendens) nok have den største relevans; er man primært indholdsanalytiker vil det andet og tredje 'kvarter' være vigtigst.

Historisk Instituts 'Filmafdeling' 1965-1980

Det kan med denne seneste artikel konkluderes, at der for den, der interesserer sig for det audiovisuelle kildemateriales teoretiske aspekter, nu findes to grundindføringer, der tangerer og supplerer hinanden, men som dog ogsaa har hver deres interesseomraade og sigte.

Hvor Niels Skyum-Nielsen i sin principielle indledningsartikel i 'FILM OG KILDEKRITIK' fokuserede paa kildeprøvelsen og av-materialets natur, sætter Fledelius med 'Fields and Strategies of Historical Film Analysis' den historiske filmanalyse ind i et bredere samfundsmæssigt perspektiv.

Den filmkildekritiske teoridannelse er koncentreret og basal, den historiske filmsemiotik flexibel og vidtspændende.

Begge er nødvendige.

Noter

- 1) Disse kom, efter en nøjere bearbejdelse i København, til at danne grundlaget for hans vigtigste filmafhandlinger:
'Filmen som historisk kilde', Universitetets skriv- og rejsekalender 1970; genoptrykt i:
'FILM OG KILDEKRITIK' v/Niels Skyum-Nielsen og Per Nørgart, Universitetsforlaget 1972, s. 90-96 og:
'Film og lyd som historiske kilder – Politiske optagelser fra Danmark og Tyskland 1908-68' i: 'FILM OG KILDEKRITIK', s. 7-89.
(Herunder: *Nazistiske film- og lyddokumenter 1.*)
- 2) Konf. lektionskatalogen for aarene 1964-67.
- 3) *Nazistiske film- og lyddokumenter 2.*:
Et af de præsenterede lyddokumenter: radio(grammofon)optagelserne fra '(die) Schwurgerichtsverhandlung gegen die Mörder des SA-Kameraden Hermann Thielsch' (1933) bearbejdedes af Ole Halding og dannede senere udgangspunkt for hans mere principielle og didaktiske overvejelser om lydmediet i:
'Noter for historie og undervisning', Nr. 19, dec. 1975 s. 43-56.
Desuden resulterede fremlæggelsen af filmkilderne til '20. Juli-processerne' i Hans Christian Eisens historiske *speciale* om dette emne.
- 4) I denne opbygningsfase førtes detaljeret dagbog (som stadig forefindes: KUA 19.1.17), – en rød, linieret protokol in kvarto, som redigeredes af Niels Skyum-Nielsen og Kaare Rübner Jørgensen. Heri redegjordes der for 'filmafdelingens' indsats i perioden 1965-69, hvilket helt nøjagtigt vil sige fra 'grundlæggelsen' af, hvad man med et internt kælenavn kaldte: 'circulus cinematographicus', til afslutningen af forarbejderne til den første publikation (om skoleudgaven af filmen 'De fem aar').
- 5) *Nazistiske film- og lyddokumenter 3.*:
Nøjagtigt hvilke film, der forevistes og diskuteredes, fremgaar af ovennævnte protokol; vigtigst var nok gennemsynet og indholdsregistreringen af lidt under 50% af de i Nationalmuseets besiddelse værende tyske ugejournaler fra den anden verdenskrig. Arbejdet udførtes af Kaare Rübner Jørgensen m.fl.
- 6) *Besættelsestidsmateriale 1.*
'Danmark i Lænker' var produceret af 'Dansk Films Co.' og havde Gunnar 'Nu'-Hansen som speaker.
- 7) 'Det gælder din Frihed', som man har kaldt 'modstandsbevægelsens egen besættelsestidsfilm' var produceret af 'Minerva Film'; for redaktion og klipning stod Theodor Christensen og Karl Roos.
- 8) Ligeledes ved Theodor Christensen, samt Per Holst, Børge Høst, Sten Jørgensen, Søren Mølsen m.fl. (Producent Dansk Films Co./Laterna Film).
- 9) 'Skoleudgaven' af filmen 'De fem aar' repræsenterede en 40%'s beskæring af biografudgaven. Den udførtes af Børge Høst m.fl. for Statens Filmcentral.
- 10) Følgende studerende deltog i arbejdet: Hans Christian Eisen, August Wiemann Eriksen, Karsten Fledelius, Niels Hartmann, Ole A. Jørgensen, Kaare Rübner Jørgensen, Bent Madsen, Jens-Erik Martinussen, Georg Metz, Per Nytrup, Georg Simon og Leif Szomlajski. (Her er dog kun medregnet personer, der udtrykkelig nævnes som aktive ved klipbeskrivelser eller lydbaandsudskrifter).
- 11) Bogen udkom til den 5. maj 1970.
- 12) *'Kosmorama-debatten'*:
(1. omgang)
Søren Kjærup: 'Film, virkelighed og ideologi', Kosmorama 103, juni 1971, s. 248-54
Karsten Fledelius og Per Nørgart: 'Er kildekritik borgerlig?', Kosmorama 103, juni 1971, s. 254.

Historisk Instituts 'Filmafdeling' 1965-1980

Niels Skyum-Nielsen: 'Film, kildekritik og lidt drilleri', Kosmorama 108, april 1972, s. 180-83.

(2. omgang:)

Søren Kjærup: 'Autenticitet, Sandhed, Relevans, — hvad professor Niels Skyum-Nielsen og jeg er enige, og uenige om', Kosmorama 109, juni 1972, s. 231.

Niels Skyum-Nielsen: 'Historisk-kritisk debat', Kosmorama 112, dec. 1972, s. 118-19.

- 13) Bazins' hovedværk er: 'Qu'est-ce que le cinéma', Editions du Cerf, 1969 (1. udgave 1949).
- 14) Denne var den første af syv film i serien: 'Why We Fight', som produceredes af det amerikanske War-Department og redigeredes af den kendte spillefilminstruktør Frank Capra i årene 1942-45.
- 15) Se note 12.
- 16) F.eks. 'Mennesker i København' (omkring afslutningen af 1. verdenskrig) v/Finn Løkkegaard og Leif Nerlov, produceret 1977, eller Kaare Rübner Jørgensens led-sagehefte til den tyske ugejournal fra Hitlers 50aars fødselsdag i 1939; konf. note 35c.
- 17) F.eks. 'TV-aktuelt om TV-aktuelt' v/Ole Sippel m.m.fl. 29.04.1976.
- 18) Som eksempler kan nævnes: 'Major Gleins krigsfange' (om orlogskaptajn Aggersborgs erindringer fra den 9. april 1940; sendt den 9. april 1975), 'Da englænderne kom' (sendt omkr. 5. maj 1980), samt serien: 'Danmark dejligst — dengang', der delvist som et resultat af en række offentligt støttede lokalindsamlinger i 70erne præsenterede optagelser fra bl.a. Lemvig, Aarhus, Randers, forskellige sønderjydske byer, Assens, Middelfart og Maribo.

I lokalindsamlingerne deltog ogsaa et par af 'filmafdelingens' medlemmer: Bjørn Matsson og Eva Jeremiassen, som har givet et indtryk af arbejdet i artiklen 'Fotos og film' i: '1066, Tidsskrift for historisk forskning', 3. aarg., nr. 4, dec. 1973, s. 10-12.

Alle de nævnte TV-produktioner skyldes filmarkivar Ole Brage.

- 19) Baade Skyum-Nielsens og Flødelius' bidrag er trykt (og særtrykt) i forbindelse med Nordisk fagkonference for historisk metodelære paa Kollokole 6.-10. maj 1973 i: 'Studier i historisk metodelære, nr. 9, Historikeren og samfundet', Oslo/Bergen/Tromsø 1974, hhv. s. 101-108 og 121-126.
- 20) Livs- og dødsmasker nok undtaget.
- 21) Finn Løkkegaard er den mangeårige leder af Danmarks Lærerhøjskoles afdeling for historie og film.
- 22) Den ene om 'Theresienstadtfilmen', konf. note 34d, den anden om besættelsestids-filmene, konf. note 34b.
- 23) H.T., Bd. 74, 13. række, Bd. 1, København 1974, s. 364-381.
- 24) Ogsaa i studenterbladet HIST, 4. aarg., nr. 5, s. 11-17 fremkom en bedømmelse ved Jørgen Poulsen: 'Film-Erslev? — Ikke i denne omgang'. Den gav p.g.r.a. sit oplæg og sprogtone anledning til en ret polemisk pennefejde mellem forfatteren og undertegnede, — en disput, der ikke kunne tangere 'Kosmorama-debattens' lethed, og som — selv om ogsaa indeholdt principielle standpunkter — formentlig kun overbeviste i forvejen overbeviste. De følgende indlæg var:
Per Nørgaard: 'A Critical Star is born, — 20th century Vox presenting: Jørgen Poulsen! HIST, 4. aarg., nr. 7&8, s. 29-37, og
Jørgen Poulsen: 'Halm til kildekritikkens travere' (Sic!), samme nr., s. 38-42.
- 25) Hertil bidrog ogsaa Kaare Rübner Jørgensen.
- 26) De hidtil utrykte er:
'Foto og film som historiske kilder', (88 sider maskinskrevet, 1973), og
'Maleri, tegning, klip, stik og skulptur som historiske kilder' (69 sider maskinskrevet, men ufærdigt, 1972-73).
- 27) 'fundamental kildekritik' blev udgivet i samarbejde med Jacob Pasternak paa G.E.C. Gads forlag, Kbh. 1973. De relevante afsnit findes paa siderne 50-88.

- 28) Niels Skyum-Nielsen: 'The Use of Stills from Fictional Films as Historical Documents'. Bidrag (i foredragsform) til historiker-filmkonferencen paa Brandbjerg 1975; trykt første gang i:
'Scan.J.History 2: 231-240, 1977 (ikke-illustreret), senere i 'Brandbjerg-rapporten': 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1', s. 1-16, forlaget Eventus Kbh. 1979 (illustreret).
Endelig bringes i '1066, Tidsskrift for historisk forskning' 1978 uddrag heraf under titlen: 'Falske Fotos' I-V. (Det studerede materiale stammer overvejende fra sovjetiske spillefilm om revolutionerne i 1905 og -17, samt fra tyske og amerikanske spillefilm om den første verdenskrig. I et enkelt tilfælde afslørede et strimmelfoto (se nedenfor) sig som uautentisk, fordi den afbildede Lenin (der blev fremstillet af skuespilleren B. Nikandrov) var udstyret med sit kendte fipskæg, som han imidlertid af sikkerhedsgrunde netop *ikke* bar i selve revolutionsdagene).
- 29) Et 'strimmelfoto' er et enkeltbillede fra en filmstrimmel, et 'standfoto' er en almindelig enkeltoptagelse, der naturligvis ogsaa kan være blevet til i forbindelse med en filmoptagelse. Af samme grund sammenblandes de to betegnelser ofte.
- 30) En fornemmelse af dennes omfang vil bedst faas ved et nøjere studium af denne artikels noteapparat, især noterne 34-35.
- 31) Den vigtigste tekniske forbedring var utvivlsomt anskaffelsen af et 16/ og 35mm betragterbord (i 1971), der muliggjorde lempelig standsning paa enkeltbillede, hurtigt skift mellem enkelte filmsekvenser, smidig 'slow-motion'-gengivelse, nøjagtigere opmåling af filmklænger samt strimmelfoto-kopiering til studiebrug.
Senere har Institutets udflytning til KUA betydet væsentlige lokaleforbedringer med deraf afledte muligheder for anskaffelse af endnu et betragterbord samt moderne ITV (Internt-TV)udstyr.
- 32) Dette har først og fremmest fundet sted i forbindelse med de overvejende i Holand, Vesttyskland og England afholdte internationale konferencer vedr. film og historie (konf. kap. 10 slutn.), som foruden den dér omtalte faglige inspiration har gavnnet 'filmafdelingen' ved at formidle en nemmere adgang til udenlandsk av-materiale, og som ogsaa har givet udvidede publikationsmuligheder.
- 33) Der bør her navnlig henvises til det mangeaarige samarbejde med Danmarks Lærerhøjskoles historiske institut (dette har været af baade faglig og organisatorisk art), - samarbejdet med Institut for Germansk Filologi (som via Karsten Fledelius' tilknytning som ekstern lektor i tysk historie, kulturhistorie og samfundsforskning i perioden 1970-76 førte til en hurtig anvendelse og udbredelse af 'filmafdelingens' forskningsresultater) samt, efter udflytningen til KUA, det udvidede samarbejde med Institut for Filmvidenskab.
- 34) FORSKNINGRESULTATER 1970-75
- a) *Filmteoretiske værker og artikler (her bl.a.):*
- Karsten Fledelius: 'Films anvendelsesmuligheder som historisk kildemateriale', (13 sider/dupl., Hist. Inst./Nørregade 15, 1972, - senere revideret 1973 og -77).
- b) *Besættelsestidsmateriale. (2)*
- Karsten Fledelius: 'Oversigt over det danske filmkildeskritiske arbejde og dets fremtidige perspektiver med særligt henblik paa den filmiske beskrivelse af besættelsestiden i Danmark, den tyske propaganda og den danske 'heroisme' som den fremgaar af filmene 'Danmark i Lænker' og 'De fem aar'. (Foredrag ved historikerfilmkongressen i Utrecht 1971). Senere revideret og trykt i 'Kosmorama' 104, 1971, s. 309-11 under titlen: 'De danske besættelsestidsfilm, et forsøg paa en holdningsanalyse'.
- Kaare Rübner Jørgensen: 'De tyske ugerevuer', 10 sider/dupl., Hist. Inst./Nørregade 15, 1974. (Indeholder en fremstilling af produktionsforhold m.v., samt en

foreløbig indholdssystematisering efter protokollering af ca. 2/3 af det her i landet værende filmmateriale).

– Kaare Rübner Jørgensen: 'Det gælder din Frihed (1946) som historisk kilde'. *Konferensspeciale*, 354 sider; heraf 119 rene tekstsider, resten fotografisk og tekstligt bilag (klipbeskrivelse). Bedømt 1975.

c) *Nazistisk filmpropaganda (i almindelighed). (4)*

– Kaare Rübner Jørgensens og Per Nørgarts analyse af Leni Riefenstahls nazistiske propagandafilm: 'Triumph des Willens' 1934-35. Arbejdet præsenteredes paa historiker-filmkonferencen i Göttingen 1973 under titlen:

'Möglichkeiten und Grenzen der Quantitativen Filmanalyse, – Beispiel: 'Triumph des Willens'/Leni Riefenstahl 1934-35', men var, paa trods heraf, overvejende en kildekritisk undersøgelse. Der fokuseredes altsaa mest paa den kvantitative film-analyses grænser (50 sider/dupl., IWF-Göttingen 1973).

– Per Nørgart: ' "Triumph des Willens" som historisk kilde til begivenhederne paa rigspartidagen i Nürnberg 1934'. *Historisk speciale*, (345 sider, – heraf ca. 100 rene tekstsider, – resten kildecitater, illustrationsmateriale, struktur-, sekvens-, scene- og identifikationsanalyser; bedømt 1975).

– Kaare Rübner Jørgensens, Per Nørgarts og Karsten Flødelius' fællesarbejde om 'Triumph des Willens' som historisk kilde. (Bogmanuskript 1975, 43 sider + illustrationsmateriale. Er p.t. under revision og udvidelse (til 150-200 sider) med henblik paa udgivelse paa forlaget Eventus.

d) *Nazistisk filmpropaganda (5) med særligt henblik paa den antisemitiske filmproduktion (1).*

– Carl Nørresteds, Karsten Flødelius', Per Nørgarts, Trine Cloëtte Petersens, Stig Hornshøj-Møllers (m.fl.'s) undersøgelse af den antisemitiske ns-propagandafilm: 'Der Ewige Jude' 1940-41.

– Stig Hornshøj-Møllers konferens-afløsningsopgave om nazistisk filmpropaganda eksemplificeret ved 'Der Ewige Jude' (75 sider/fotokopieret, bedømt foraaet 1972).

– Per Nørgarts og Mikael Havlykkes analyse af koncentrationslejrfilmen: 'Der Führer schenkt den Juden eine Stadt' (Theresienstadt!) 1944. (Publiceret af PN i 'FILM OG KILDEKRITIK' 1972, s. 97-104).

e) *Amerikansk filmpropaganda fra den anden verdenskrig.*

– Niels Skyum-Nielsens, Trine Cloëtte Petersens, Karsten Flødelius og Henrik Andreas Hens' undersøgelser af den amerikanske krigspropagandaserie: 'Why We Fight' 1942-45 (specielt dens to første film: 'Prelude to War' og 'The Nazis Strike'). Gennemført iflg. bevilling fra Statens Humanistiske Forskningsraad 1972-73. Forelagt og delvist publiceret ved historiker-filmkonferencen i London 1974 under titlen: 'Why We Fight – An American Example of Wartime Orientation' (22 sider/dupl. The Imperial War Museum, London).

f) *Amerikansk filmpropaganda fra Koreakrigen.*

– Niels Skyum-Nielsens, Karsten Flødelius', Trine Cloëtte Petersens og Mikael Havlykkes analyse af amerikansk filmpropaganda fra Koreakrigen (iflg. bevilling fra Statens Humanistiske Forskningsraad, arbejdet udført 1973-75, – foreløbigt præsenteret ved Brandbjerg-konferencen 1975 og publiceret i 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1', s. 247-252 under titlen:

'The Film "A Motion Picture History of the Korean War" as a Source to the Korean War, and its Propaganda Contents – Supplemented by "United Nations Campaign in Northeast Korea" ' v/Mikael Havlykke og Trine C. Petersen.

g) *Amerikansk filmpropaganda fra Vietnamkrigen. (1)*

– Jens-Erik Martinussens kvantitative/kvalitative indholdsanalyser af amerikanske

propagandafilm fra Vietnamkrigen, især John Fords: 'Vietnam, Vietnam! (Prod.: USIA/= United States' Information Agency, 1971). Forelagt paa Brandbjerg-konferencen 1975; trykt i 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1', s. 335-353 under titlen:

'A Study in Audiovisual Mass Communication in Relation to the War in Vietnam'.

h) *Nyere samtidshistorisk stof Tysklands- og Berlinproblematikken. (1)*

– Karsten Fedelius: 'Zwei deutsche Wahrheiten?', – ITV-program produceret i samarbejde med Gert Engel, Handelshøjskolen i København og Eva Schünzel, Det Tyske Kulturinstitut, 1972-73.

– Johan Günther König (Bremen)'s analyse af filmen: 'Der lachende Mann – Bekennnisse eines Mörders (= lejesoldaten 'Kongo-Müller') produceret af Studio H&S (= Heynowski/Scheumann) Østberlin 1965.

Foredrag ved Brandbjerg-konferencen 1975 med titlen:

'Von Denkenden Kameras und Fragen aus dem OFF'; trykt i: 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1', s. 319-334.

– Stig Hornshøj-Møllers aktive deltagelse i produktionen af en filmreportage om den 7. vesttyske forbundsvalgkamp (lokalkreds 49/Göttingen 1972). Stig Hornshøj-Møller var paa det tidspunkt forskningsstipendiat ved Institut für den wissenschaftlichen film (IWF) i Göttingen, og har senere i tre artikler beskrevet dette eksempel paa politologisk samtidregistrering. Den seneste er trykt under titlen:

'The Political Scientist as Film-Maker: Some Reflections Concerning a German Filmic Documentation Project on Election Campaigning' i:

'Politics and the Media: Film and Television for the Political Scientist and the Historian', Pergamon Press 1979, s. 59-68.

i) *Nyere samtidshistorisk stof: Københavns- og 'Danmarks'film. (1)*

– Morten Estrups, Per Nørgarts og Niels Svendsens undersøgelser af Københavns- (og 'Danmarks')film som historiske kilder (især: 'Staden København'/Ingolf Boisen 1944, 'En by ved navn København'/Jørgen Roos 1960 og 'Danske Billeder'/Rifbjerg/Brydesen/Ørsted 1970). Forelagt ved Brandbjerg-konferencen 1975. Trykt i koncentrat i: 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1', s. 253-54.

j) *Nyere samtidshistorisk stof: Grønlandsfilm (1) (massekommunikation).*

– Birgitte Bentzons, Karsten Fedelius', Ditte Bentzon Goldschmidts og Susan Neess': 'Grønlandsfilm, en foreløbig skitse' (11 sider/dupl.) Bidrag til sociologkonference om Grønlandsproblemer, Fuglsø-centret, Mols 1974.

– Birgitte Bentzons, Karsten Fedelius', Ditte Bentzon Goldschmidts og Susan Neess' Brandbjerg-bidrag:

'Danish Official Mass Communication on Films about Greenland', – trykt i: 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1', s. 371-404.

– Birgitte Bentzons, Karsten Fedelius' Ditte Bentzon Goldschmidts og Susan Neess' analyse af filmen: 'Da myndighederne sagde stop!' (dansk version) 1972. Filmen behandler minedræbningen i Qutdligssat og dens sociale konsekvenser. Ligeledes forelagt ved Brandbjerg-konferencen 1975; trykt 1979 under titlen: 'The Film "Nalagkersuissut Oqarput: Tassagoq ("The Authorities said: Stop!") as a Historical Source to the Fate of the Greenlandic Town Qutdligssat and its Inhabitants', i: 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1', s. 255-270.

k) *Filmsemiologi(-semiologi) og historie (1).*

– Per Nørgarts undersøgelse af 'Kunstpolitik og imagedyrkelse i ns-filmpropagandaen i semiologisk (symbolsk) belysning' (eksempliceret ved bl.a. 'Der Ewige Jude'). Engelsk-sproget foredrag ved historiker-filmkonferencen i Utrecht 1971.

– Per Nørgart: 'Filmsemiologi og politisk film', 'Kosmorama' 103, 1971, s. 312-15.

Artiklen opstiller indledningsvist et generelt strukturalistisk/semiologisk analyse-skema for film, der dernæst eksemplificeres ved en undersøgelse af ns-propaganda-historien: 'Ewige Wache' fra 1935. (Filmen behandler mytologiseringen af de 16 saa-kaldte 'blodofre', der mistede livet under Hitlers østtuekup i München 1923.) – Karsten Fledelius: 'Considerations about Content Analysis of Audiovisuals'. Brandbjerg-bidrag med særligt henblik paa anvendeligheden af franskmænden Christian Metz's syntagmatik. Trykt i: 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1', s. 277-300.

1) *Historiske lydoptagelser, filmlyd og -musik.*

– Erik Bender Mortensens arbejde med de tekniske problemer ved udnyttelsen af historiske lydoptagelser. (Upubliceret manuskript 1971).

– Henrik Andreas Hens's Brandbjerg-bidrag: 'The Last Dimension: Music, Speech and Natural Sound. – Brief Survey and a few examples.' (13 sider/dupl.). Revideret og publiceret som:

'A Few Aspects on Sound History and History Sound in Film' i: 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 1, s. 427-53.

35) FORSKNINGRESULTATER 1975-80.

A. *Fortsat dokumentarfilmforskning.*

a) *Ugejournaler vedr. den spanske borgerkrig.*

– Carsten Jørgensens analyser af tyske og engelske ugejournaler fra den spanske borgerkrig: 1) som aflønningsopgave, 2) som bidrag til historiker-filmkonferencen i Tutzing 1977, 3) som bidrag til historiker-filmkonferencen i Amersfoort 1979. Sidatnævnte er publiceret under titlen:

'A Filmanalysis of German Documentaries on the Spanish Civil War' i: 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 2', s. 151-66. Carsten Jørgensen har senere under et ophold i Spanien gennemset en lang række spanskproducerede filmkilder fra borgerkrigen (stammende fra begge lejre), – et arbejde, der danner udgangspunktet for hans artikel:

'En produktion uden sidestykke i spansk dokumentarfilms historie' (i serien: 'Den spanske borgerkrig – dengang og nu, 4') dagbladet Information, fre. 13.1.1981.

b) *Filmkilderne til den nazistiske kunst- og arkitekturpolitik (nazistiske filmkilder 6).*

– Per Nørgarts scholarstipendie-arbejde om:

'Kunst- og arkitekturpolitik i det Tredie Rige i filmdokumentarisk belysning'. (Iflg. bevilling fra Det humanistiske fakultetsraad 1977-78; arbejdets varighed ialt ca. 4 aar; film- og fotoudgifter dækket af Instituttet).

20 ringbind med følgende disposition:

Historisk-politisk indledning,

kommenteret forskningsoversigt,

filmkildeskritiske principbetragtninger over filmkildernes fordele og ulemper i relation til det traditionelle kildemateriale,

kildekritiske og propagandahistoriske analyser af over 60 kunst- og arkitekturpolitiske filmkilder (der i forbindelse med udvalgte temaer relateres til det skriftlige kildemateriale,) – ordnet tematisk og derefter kronologisk i følgende grupper:

1. kunstopolitiske film

2. arkitekturpolitiske film

3. regimeproducerede oversigtsfilm.

Undersøgelsen munder ud i et stillbilled-eksemplificeret drejebogsforslag til en didaktisk, kildekritisk funderet oversigtsfilm, og et alm. konklusionsafsnit.

Arbejdet, der p.t. befinder sig paa 'filmafdelingens' projektrum: KUA 19.1.17, forelægdes i koncentreret tysk version (25 sider/dupl.) paa historiker-filmkonferencen i Tutzing 1977 og er senere delvist publiceret i kulturtidsskriftet: 'CRAS' XVIII, 1978, s. 10-32. Yderligere publicering har fundet sted i form af konsulent-

Per Nørgart

virksomhed (PN) i forbindelse med Dansk Skoleradio/TVs undervisningsserie: "Fascismens Billeder" I-III, efteråret 1979.

- c) *Nazistiske filmkilder 7.: UFA 451/1939.*
– Kaare Rübner Jørgensen: 'Hitlers fødselsdag 20. april 1939. Baggrundsmateriale til filmen'. Ledsagehefte til Statens Filmcentrals undervisningskopi 1980, 18 sider, illustreret.
- d) *Nazistiske filmkilder 8./ antisemitisk filmpropaganda 2.:*
– Karsten Fledelius' og Stig Hornshøj-Møllers fællesarbejde om 'NS-propaganda-filmene "Der Ewige Jude" som historisk kilde'. Skal iflg. kontrakt udgives som ledsagehefte til Institut für den Wissenschaftlichen Films udlejningskopi (tysk version).
– Stig Hornshøj-Møllers: 'Der Ewige Jude' as a means for teaching historical media criticism'; præsenteret ved historiker-filmkongressen i Amersfoort 1978, trykt i: 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 2', s. 231-235.
– Preben Froms og Henrik Arendsdorf Bengtsens aflønningsopgave om 'Ungdom – krig – film og propaganda i det Tredie Rige' (174 sider/stencil., KUA 1980).
- e) *Besættelsestidsmateriale 3.:*
– Kaare Rübner Jørgensens paavisning af den danske besættelsehistoriker Børge Outzes' fejlagtige fototyding af en 'ukendt' tysk generals tilstedeværelse i København den 9. april 1940 (= Heinrich von Stülpnagel, 'Generalen ingen kendte'). Forelagt ved historiker-filmkonferencen i Tutzing 1977 som: 'The General Nobody knew' (5 sider/dupl.).
– Karsten Fledelius' medforfatterskab til den kommenterede genudgivelse af nazisternes propaganda-billedblad i Danmark under anden verdenskrig: 'Signal' (en særudgave af 'Berliner Illustrierte'); forlaget 'Komma', redaktion: Viggo Haarløv, Kbh. 1979; se indledningskapitlet s. 3-8.
– Henrik Andreas Hens: 'Frihedsmuseet og film', Nationalmuseets arbejdsmark 1977, s. 139-151.
- f) *Ministeriel engelsk dokumentarfilmpropaganda (2. verdenskr.)*
– Henrik Andreas Hens's undersøgelser af det engelske undervisningsministeriums dokumentarfilmpropaganda under den anden verdenskrig ('British World War II-filmpropaganda'). Arbejdet udførtes i forbindelse med et ialt 2aarigt British Council-scholarship ved University College (Slade Institute). London 1977-79.
- g) *Amerikansk filmpropaganda fra Vietnamkrigen 2.:*
– Jens-Erik Marinussens ITV-program: 'Fotodokumentation og filmpropaganda – en analyse af 'infiltrationsafsnittet' i John Fords: 'Vietnam, Vietnam!' (USIA 1971). Med 6 siders skriftligt bilag/Hist. Inst. & IV-ITV, KUA 1980.
- h) *'Danmarks'film 2.:*
– Per Nørgart: 'DANSKE BILLEDER – et forkæret patriotisk filmkys m/k?' (Tematisk viderebearbejdelse af analysen af Rifbjerg/Brydesen/Ørstedes 'Danmarks-film' fra 1970). Tidsskriftet CRAS XX, 1978, s. 109-128.
- B. *Udvidelse af analysespektret:*
1) *Spillefilmsforskning.*
i) – Karsten Fledelius: 'Der Platz des Spielfilms im Gesamtsystem der audiovisuellen Geschichtsquellen – und die Frage seiner Verwendbarkeit in historischer Forschung und im Unterricht'; forelagt ved historikerkonferencen 'Geschichte in der Öffentlichkeit' i Osnabrück, oktober 1977, – trykt i: 'Geschichte in der Öffentlichkeit' (Wilhelm van Kampen/Hans Georg Kirchhoff, Hrg.), Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1979, s. 295-305.
– Karsten Fledelius: 'Bekehrung und Bestätigung (omvendelse og bekræftigelse) im Spielfilm des Dritten Reiches'; trykt i tidsskriftet: 'Text und Kontext', København/München 1980, s. 395-410.
– Karsten Fledelius' sammenligning mellem en hhv. sovjetisk og nazistisk spillefilm

fra den anden verdenskrig, der glorificerer historiske lederskikkelser med aktual-politisk sigte: 'Hjemstavn-beskytterne: 'Alexandr Njevskij' og 'Der grosse König' (= Friedrich der Grosse). Dupl. KUA 1980.

- j) – Erik H. Swiateks undersøgelse af den dansk-engelske besættelsestids-spillefilm: 'Oktoberdage' ('The Only Way'), instruktion: Bent Christensen 1970. Undersøgelsen forelagdes ved historiker-filmkonferencen i Amersfoort og er trykt under titlen: 'The Only Way' (1970): The Escape of the Danish Jews to Sweden in October 1943 – Film and Reality' i: 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 2', s. 187-204.

B2. Massekommunikationsforskning

– Karsten Fledelius, Mikael Havlykkes og Erik H. Swiateks sammenligning mellem danske, svenske, samt øst- og vesttyske tv-nyhedsudsendelser paa en given dag, den 28. juni 1977. Forelagt ved historiker-filmkonferencen i Tutzing 1977 under titlen: 'Comparative Analysis of Television News from Different European Countries' (7 sider/dupl.).

– Erik H. Swiateks og Henrik Arendsdorf Bengtsens aflønningsopgave (ved faget Filmvidenskab) om "'Holocaust" som TV-serie og debatfænomen', (50 sider/dupl. KUA 1980.

B3. Filmsemiotik og historie.

- k) – Jens-Erik Martinussen: 'An Analysis of the Film "Hué in Memoriam, februar 1968" with special reference to the subsyntagmatic analysis'. Bidrag til historiker-filmkonferencen i Amersfoort 1979 (28 sider/dupl.); trykt i 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 2', s. 81-112.

– Karsten Fledelius: 'En strukturanalyse af filmen Sisimiut med henblik paa en vurdering af semiotikkens anvendelighed i den historiske filmforskning. Hist. Inst./Nørregade 15, marts 1976 (29 sider/dupl.). Anvendt i engelsksproget version som bidrag til historiker-filmkonferencen i Tutzing 1977, – revideret og trykt under titlen:

'Film Analysis – the Structural Approach' i:

'Audio-visual Media for Education and Research – Vol. 1: POLITICS AND THE MEDIA, Film and Television for the Political Scientist and the Historian (Ed.: M.J. Clark/Univ. of Southampton), British Universities Film Council Ltd. by Pergamon Press 1979, s. 105-126. (*Grønlandsfilm 2*).

– Karsten Fledelius: 'Om anvendelse af hermeneutik/semiotik ved historisk analyse af audiovisuelle medieprodukter'. Bidrag til nordisk metodekonference paa Hainaholmen v/ Helsinki 1976; trykt i: 'Studier i historisk metode 12, Förtolkningsproblem i Historia', Universitetsforlaget Oslo/Bergen Tromsø 1976.

– Karsten Fledelius: 'Modellbegriff und Semiotik', – foredrag ved Institut für den Wissenschaftlichen Film, Göttingen – juni 1976.

– Karsten Fledelius: 'Syntagmatic Film Analysis – with Special Reference to Historical Research (30 sider/dupl./Hist. Inst.-Nørregade 15, marts 1978; oprindeligt forelagt ved stiftelsesmødet i filmsektionen af 'Deutsche Gesellschaft für Semiotik' okt./nov. 1977 i Münster. Trykt i 'Papmax 8, 1978' (der er udgivet af 'Die Münsteraner Arbeitskreis für Semiotik', e.V.)

– Karsten Fledelius: 'Cinematographic Models as Historical Evidence' (en revideret version af foredraget 'Modellbegriff und Semiotik', se ovenfor); trykt i: 'Research-film Vol. 9, No. 6 (1978), s. 501-510.

– Karsten Fledelius: 'Zur Semiotik der Geschichte, – Abriss einer semiotischen Methodologie der Geschichte, mit besonderer Rücksicht auf filmische Aufzeichnungen als historisches Quellenmaterial' (13 sider/stencil.); forelagt i en 1. version ved konferencen 'Semiotik und Massenmedien' der afholdtes af 'Deutsche Gesell-

Per Nørgart

schaft für Semiotik (D.G.S.)' i Vestberlin, februar 1980. (Revideret og under trykning).

– Karsten Fledelius: 'Fields and Strategies of Historical Film Analysis', – bidrag til historiker-filmkonferencen i Amersfoort 1979; udvidet og trykt i 'STUDIES IN HISTORY, FILM AND SOCIETY 2/History and Film: Methodology, Research, Education', forlaget Eventus 1980, s. 53-80.

Bibliografi over Niels Skyum-Nielsens trykte arbejder

ved

Inger Dübeck

1950

Absalons privilegium for Roskilde Mariakloster (= Vor Frue kloster) – Ægte eller uægte? *Scandia XX*, Lund 1950, s. 260-72.

1951

De ældste privilegier for klostret i Væ. Et nyfund. *Scandia XXI*, Lund 1951-52, s. 1-27.

1952

Den ældste pavebulle til Danmark. *Runer og Rids – Festskrift til Lis Jacobsen 29. januar 1952*, Kbh. 1952 s. 167-73.

1955

Ærkekonge og Ærkebiskop – Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536. *Scandia XXIII*, Lund 1955, s. 1-101.

Om begrebet ærkekonge – en meningsudveksling med Jan Liedgren – 4 sider. *Historisk tidskrift för Finland 1955*, heft 3.

Det lundensiske ærkesædes syn paa stat og kirke. Fra Absalon til Hans Laxmand. *Nordiska historikermötet i Åbo 3-6/8 1954*, Åbo 1955, s. 24-27.

"Archirex" i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I*, København 1956.

1957

Diplomatarium Danicum, 1. række, 5. bind, 1211-1223, København 1957.

Danmarks Riges Breve, 1. række, 5. bind, 1211-1223, København 1957.

Anmeldelse af Hugo Yrwing, Kungamordet i Finderup, Lund 1954. *Historisk Tidsskrift 11:4*, Kbh. 1957, s. 357-62.

Anmeldelse af Ingvor Margareta Andersson, Erik Menved og Venden, disputats Lund 1954. *Historisk Tidsskrift 11:V*, Kbh. 1957, s. 362-68.

1958

Diplomatarium Danicum, 1. række, 4. bind, 1200-1210, København 1958.

Danmarks Riges Breve, 1. række, 4. bind, 1200-1210, København 1958.

Hvorledes tolkes et middelalderligt privilegium? *Beretning om Det nordiske historikermøde i Århus 7.-9. august 1957*, Århus 1958, s. 44-46.

1959

"Fattige" i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder 4*, København 1959.

1960

Et videnskabeligt falsum i debatten om Kalmarunionen. *Scandia XXVI*, Lund 1960, s. 1-40.

Om første og anden rangs kilder. En replik (til Hugo Yrwing, Har Huitfeldt inte använt några "tabte kilder"? – *Svensk Historisk Tidskrift* 1967, s. 360-72 – og Kring källorna til kungamordet i Finderup – *Historisk Tidskrift* 11:VI, Kbh. 1960, s. 121-31). *Historisk Tidskrift* 11:VI, Kbh. 1960, s. 131-41.

Mindet om en mester – ved Lauritz Weibulls død (mindeord). *Politiken* efter 4/12 1960.

1961

"Gästning" (Danmark) i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder VI*, København 1961.

1962

Kætterprocessen ved Stockholms blodbad 1520. *Nordiska historikermötet i Lund 7-9/8 1961*, Lund 1962, s. 90-92.

Scandinavia in the Struggle between Empire and Papacy (ca. 1070-1170). *Actes du Congrès, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 21/8 1960*, Uppsala 1962, s. 137-38.

Studier og tekster til kirkekampen i Danmark 1241-1290. *Scandia* 28, Lund 1962, s. 1-91.

1963

Kirkekampen i Danmark 1241-1290, Jakob Erlandsen, samtid og eftertid (disputats), 1963 (2det oplag 1971) 357 s.

Den danske konges kancelli i 1250'erne. *Festskrift til Astrid Friis*, Kbh. 1963, s. 225-245.

Diplomatarium Danicum, 1. række, 2. bind, 1052-1169, ved Lauritz Weibull, under medvirken af Niels Skyum-Nielsen, København 1963.

1964

Blodbadet i Stockholm og dets juridiske maskering, Kbh. 1964, 251 s.

Bibliografi

Nya synpunkter på blodbadet. *Twistefrågor i svensk historia*, red. av Birger Sallnäs, Lund 1964, s. 124-31.

Anmeldelse af Göran Inger, Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden (disputats, Lund 1961). *Kyrkohistorisk årsskrift 1964*, s. 320-25.

1965

En kamptid for den skånske kirke (= årene 1241-1290). *Ale – Historisk tidskrift för Skåneland*, 1965 nr. 1, s. 1-11.

Om historiens kilder, Tillæg til Gads historie for gymnasier og seminarier, Bind I, 1. og 2. udgave, Kbh. 1965, s. 5-23.

1966

Kanslere og skrivere i Danmark 1250-1282. *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*, Kbh. 1966, s. 141-84.

1967

Vikingerne i Paris, Beretninger fra 9. århundrede oversat og forklaret, Selskabet til historiske kildekrifters oversættelse, Kbh. (1. og 2. oplag) 1967, 146 s.

1968

"Primas" i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XIII*, København 1968.

Anmeldelse af Herluf Nielsen, Kronologi, Viborg 1965. *Historisk Tidsskrift 12:III*, Kbh. 1968-69, s. 262-63.

Anmeldelse af C.R. Hart, The Early Charters of Eastern England, Leicester 1966. *Historisk Tidsskrift 12:III*, Kbh. 1968-69, s. 290-91.

Anmeldelse af Arne Odd Johnsen, Om pave Eugenius III's vernebrev for Munkeliv kloster af 7. januar 1146, Oslo 1965. *Historisk Tidsskrift 12:III*, Kbh. 1968-69, s. 292-93.

Et ægthedens nederlag (om tv-serie "Fredens nederlag" 23/9) kommentar i *Politiken* 25/9, 26/9 eller 27/9 1968. Modindlæg fra Werner Svendsen, gensvar i interview: Historiker fastholder 28/9, med tilføjelse 29/9.

Fløjlsmavernes historie. (Kommentar om Ib Koch-Olsen, "Danmarks Kulturhistorie") *Politiken* 23/10 og 5/11 1968.

Sidste nederlag – (læserbrev om tv-serien "Fredens nederlag" 30/9). *Politiken* 3/10 1968.

1969

Blodbadet. Proces og kilder. *Scandia* 35, Lund 1969, s. 284-352.

Das dänische Erzbistum vor 1250. *Acta Visbyensia III* 1967, Visby 1969, s. 113-38.

Anmeldelse af Wolfgang Seegrün, Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164) (disputats, Neumünster 1967). *Medieval Scandinavia* 2, Odense 1969, s. 248-50.

Ligger Helsingfors i Tyskland? (læserbrev om tv-serien "Fredens nederlag" 13/1) *Politiken* 18/1 1969.

TV i vandet (læserbrev om tv-udsendelse "Lusitania" 19/1) *Politiken* 2/2 1969.

Er billedet allerede falsk? (læserbrev om tv-serien "Fredens nederlag" 15/2). *Politiken* 23/2 1969.

De umælende (om tv-reportage næsten uden stemmer). *Berlingske Aftenavis* 20/5 1969, s. 8.

1970

Papirkrig og blodbad (læserbrev apropos anmeldelse af Palle Lauring 7/3). *Politiken* 13/3 1970.

De falske kalkuner i Slesvig domkirke (læserbrev som svar på indlæg 4/11 angående kronik 30/10). *Berlingske Tidende* 25/11 1970.

Christoffer den Forgivne (læserbrev apropos andet brev 21/12). *Politiken* 24/12 1970.

Filmen *De fem År*, Skoleudgaven, billed- og lydside, en kildekritisk gennemgang i samarbejde med Hans-Christian Eisen og Kaare Rübner Jørgensen. 1970, 190 s.

Filmen som historisk kilde. *Skriv- og rejsekalenderen 1970*, s. 173-79 (genoptrykt i *Film og Kildekritik*, 1972). Filmurin sum søguheimild, Almanakki 1970, s. 32-39.

Filmen og historikeren. *Undervisning og Historie nr. 2, 1970*, s. 159-66 (genoptrykt i *Film og Kildekritik*, 1972).

Når hipoen kaldes en dansk betjent eller berettigelsen af dokumentarfilmkritik (svar på anmeldelse af "Filmen De fem År" ved Hans Kirchhoff. *Politiken* 25/4), 30/4 og 14/5 efter gensvar 4/5 1970 (genoptrykt i *Film og Kildekritik*, 1972).

Historiens løgneviden (svar på kronik af tv-programsekretær Henning Knudsen). Kronik i *Berlingske Tidende* 30/10 1970.

Bibliografi

"Oktoberdage" ingen dokumentarfilm (læserbrev som svar på spørgsmål 29/10). *Politiken* 4/11 1970.

1971

Kvinde og Slave, Danmarkshistorie uden retouche 3 (1085-1250), 1971, 373 s.

Slaveriet i Norden set mod international baggrund. *Beretning, Foredrag og forhandlinger ved det nordiske historikermøde i København 1971 9.-12. august*, s. 301-23 (oversat *Nordic Slavery in an International Setting, Mediaeval Scandinavia* 11, Odense 1981).

Barbarzyństwo i kultura we wczesnośredniowiecznej Danii (Barbari og kultur i Danmarks ældre historie). *Zapiski Historyczne tom xxxvi*, Toruń 1971 s. 191-210.

Blodbadet tur-retur. En duplik. *Scandia* 37, Lund 1971, s. 248-63.

Neuere dänische Beiträge zur Geschichte der Hanse. *Hansische Geschichtsblätter* 89. Jahrgang, Köln, Wien 1971, s. 5-11.

Det pædagogiske grundkursus. *1066 Tidsskrift for Historisk Forskning*, 1. årg. nr. 4, december 1971, s. 3-6.

1972

Niels Jyde som kansler. Kritik og Debat, svar på anmeldelse af Lars-Arne Norborg af artiklen Kanslere og skrivere i Danmark 1252-1282 (1966). *Historisk Tidsskrift* 12:VI, Kbh. 1972 s. 197-99.

Margrethe – Den Første – Den Anden eller Den Tredje?. Kronik i *Ekstra-bladet* 15/1 1972.

Pædagogik, Evaluering og ITV. *1066*, 1. årg. nr. 5, februar 1972, s. 10-14.

Film og kildekritik, ved Niels Skyum-Nielsen og Per Nørgart. Kbh. 1972.

Film og lyd som historiske kilder. Politiske optagelser fra Tyskland og Danmark 1908-1968. *Film og kildekritik*, Kbh. 1972, s. 7-89.

Film, kildekritik og lidt drilleri (svar på Søren Kjærup, Film, virkelighed og ideologi). *Kosmorama* 108, s. 180-83 (genoptrykt i *Film og Kildekritik*, 1972, s. 164-71).

Djælene i Loudun, Forsexet og forhexet. Kronik i *Ekstra-bladet* 31/1 1972.

Forsvar for fotoet (svar på en udstillings-anmeldelse af Hakon Stephensen 14/10). *Politiken* 28/10 1972.

Der var advaret (læserbrev om tv-udsendelse 1/11). *Politiken* 3/11 1972.

1973

Mordet på Kennedy – og andre opgaver i historisk kildekritik, med oversættelser, 1973, 260 s.

Jakob Pasternak og Niels Skyum-Nielsen, *Fundamental kildekritik*. Skrift, billede, lyd (særlig V. Film, VI. Fotos, VII. Traditionelle billedtyper, og afsnittet Fototydning). Kbh. 1973, 88 s.

Det forvendte hoved (Portrætter af Christiern 2.), Sandhed eller Løgn, Historisk metode i hverdagen. *Hefte fra Danmarks Skoleradio*, 1973, s. 10-15.

Forfalskninger, Sandhed eller Løgn, Historisk metode i hverdagen. *Hefte fra Danmarks Skoleradio*, 1973, s. 30-32.

Så De hvad De så (tv-serie). *TV-Billed-bladet* 26/10, 28/10, 29/10 og 2/11 1973.

Ikke altsammen var autentisk (om tv-udsendelse om Tito) læserbrev. *Politiken* 3/2 1973.

Film – Foto – Manipulation. *Aarhus Stiftstidende, kronik* 6/11 1973 (svar på kronik 2/11 "Så De hvad De så –").

1974

TV-kommunikation set udefra. *Studier i historisk metode* 9, Oslo 1974, s. 101-07.

Hul i hovedet (læserbrev apropos artikel 16/8 om skeletfundet i franciskaner-ruinen i Lund). *Politiken* 20/8 1974.

1975

Rids af det gammeldanske samfund før 1100, Det XIV nordiske arkæolog-møde Århus 1974. *Kuml* 1973-74, Århus 1975, s. 304-05.

Mission og handel i Danmark før år 1000. *Ripenser-Bladet*, 59. årgang, december 1975, s. 50-51.

"Træl" (Danmark) i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XIX*, København 1975.

Er fotografiet ægte eller lyver det? (interview i *Dansk Grafia* 1975 nr. 4).

1976

"Ærkebiskop" i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XX*, København 1976.

Ris og ros til "En verden i krig" (tv-serie). *Historie og Samtidsorientering* nr. 6, 1976, s. 13-20.

Historiker: I virkeligheden er krig farlig (interview om tv-serien "En verden i

Bibliografi

krig"). *Politiken* 28/10 1976.

En verden i krig, læserbrev (svar på kritik i tv-ammeldelse 9/12 1976). *Politiken* 15/12 1976

1977

Det virker som taskespillerkneb (om filmen "Et undertrykt folk har altid ret"). *Politiken* 22/1 1977.

Film om Lenin (interview om nyfunden Leninfilm). *Politiken* 19/8 1977.

Lenin og billederne (om tv-udsendelse 19/8). *Politiken* 20/8 1977.

TV og revolutionen (læserbrev om tv-udsendelse 28/9). *Politiken* 5/10 1977.

Volden i tv. *Aktuelts kronik* 14/12 1977.

På spor efter Lenin og Stalin (om fotografier af dem). *Berlingske Tidendes kronik* 14/12 1977.

En nazistisk billedbibel (om filmen "Hitler – en karriere"). *Ekstrabladets kronik* 28/12 1977.

1978

Billeder og historie (anmeldelser af Axel Bolvig, Billeder – sådan set og Povl Eller, Historisk ikonografi). *Historisk Tidsskrift* 78:2, 1978, s. 454-80.

Falske Fotos I. *1066 Tidsskrift for Historisk Forskning*, 7. årgang nr. 3, januar 1978, s. 20-23.

Falske Fotos II. *1066*, 7. årg. nr. 4., marts 1978, s. 19-22.

Falske Fotos III. *1066*, 7. årg. nr. 5, maj 1978, s. 12-14.

Falske Fotos IV, *1066*, 8. årg. nr. 1, september 1978, s. 14-17.

Falske Fotos V, *1066*, 8. årg. nr. 2, november 1978, s. 34-37.

Berømte fotos – og historien bag dem (1905-"fotoet") – artikel i *Berlingske Tidende* 3/12 1978.

1979

Diplomatarium Danicum, 1. række, 6. bind, 1224-1227, København 1979.

Danmarks Riges Breve, 1. række, 6. bind 1224-1237, København 1979.

Anmeldelse af Kai Hørby, Status regni Dacie, disputats, Kbh. 1977. *Historisk Tidsskrift* 79:2, Kbh. 1979, s. 407-19.

Kvindelokkeren og utrøstelige Bertha (kvinder og kanonisk ægteskabsret) – artikel i *Berlingske Tidende* 29/4 1979.

The Use of Stills from Fictional Films as Historical Documents. *Scandinavian Journal of History*, Stockholm 1977, vol. 2:3, s. 231-240 (genoptrykt i *History and the Audio-Visual Media*, 1979 s. 1-16).

Inger Dübeck

Editor: *Studies in History, Film and Society 1: History and the Audio-Visual Media* (sammen med Karsten Fledelius, Kaare Rübner Jørgensen og Erik H. Swiatek) 1979.

Holocaust kan give os noget (tv-serie). Interview i *Dagbladet* 2/3 1979.
En psykolog og en historiker om "Holocaust" (tv-serie), *kronik, Flensborg Avis* 7/3 1979.

1980

Anmeldelse af Thomas Riis, *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*, disputats Odense 1977. *Historisk Tidsskrift* 80:2, Kbh. 1980, s. 525-38.

Blodbad på historien (artikel om udstillingen "Stockholms blodbad 1520" vist i tv 14/3 og på Frederiksborg Slot). *Politiken* 19/3, svar 9/4, "Liderlig djævel" 16/4, svar 9/5. Jævnfør *Kristeligt Dagblad* 13/5 1980.

Kirkeby's film om Georg Brandes. *Politiken* 1/11 1980 (apropos kronik 24/10).